ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IV. Dizi – Sa. 11

V. V. BARTHOLD

MOĞOL İSTİLÂSINA KADAR

TÜRKİSTAN

Hazırlayan :
HAKKI DURSUN YILDIZ

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ, ANKARA – 1990

Moğol istilâsına kadar

TÜRKİSTAN

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IV. Dizi — Sa. 11

V.V. Barthold

Mogol istilâsına kadar
TÜRKİSTAN

Hazırlayan:
HAKKI DURSUN YILDIZ

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA
1990

ISBN 975-16-0244-0

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

KAYNAKLAR

I. BÖLÜM

MÂVERÂÜNNEHR'İN COĞRAFÎ ÖZELLİKLERİ

II. BÖLÜM

ON İKİNCİ YÜZYILA KADAR ORTA ASYA

III. BÖLÜM

KARA - HİTÂYLAR VE HÂREZMŞÂHLAR

IV. BÖLÜM

ÇİNGİZ - HÂN VE MOĞOLLAR

V. BÖLÜM

MOĞOL HÂKİMİYETİ ALTINDA TÜRKİSTAN
(1227 - 1269)

SUNUŞ

Türkler, tarihin muhtelif devirlerinde anayurtlarından çıkarak Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına yayılmışlar ve buralarda devletler kurmuşlardır. Bunun neticesinde çok çeşitli milletlerle münasebete geçmişler ve kültür alışverişinde bulunmuşlardır. Büyük okyanustan Atlas okyanusuna kadar uzanan ülkelerde Türk kültürünün izlerine rastlamak mümkündür. Ayrıca tarihimizin millî kaynakları oldukça azdır. XIV. ve XV. yüzyıla gelinceye kadar tarihimizin millî kaynakları yalnız kitabelerden ibaretti. Bu durumda tarihimizin büyük bir kısmını yabancı kaynaklara dayanarak araştırmak zorundayız. Bu da çeşitli dilleri bilmeyi gerektiriyor. Buna tarihimizin bütün devirlerini inceleyebilecek sayıda tarihçimizin olmadığını ilave etmeliyiz. Bütün bu hususları dikkate alarak Türk tarihinin bütün devirlerini tarihçilerimizin kısa ve orta vadede aydınlığa kavuşturmaları mümkün olmadığını söyliyebiliriz. O halde yabancı dillerde yazılmış eserleri dilimize çevirerek eksiklerimizi tamamlama durumundayız.

Türk tarihinin ülkemizde en az araştırılan bölümü Türkler'in islamiyeti kabullerinden önceki devirlerdir. Diğer bir ifadeyle Orta Asya Türk tarihidir. Orta Asya, diğer adıyla Türkistan tarihi üzerinde araştırmalarıyla dünya çapında bir şöhrete sahip olan ilim adamlarının başında V.V. Barthold gelmektedir. Daha lise sıralarında hedefini belirleyen ve ona göre kendisini yetiştiren Barthold, henüz üniversite öğrencisi iken yazdığı makalelerde ilim âleminde haklı bir şöhret kazanmıştır. Talebeliğinden ölümüne kadar Türkistan tarihi üzerindeki çalışmalarını sürdürerek gerçekten büyük eserler bırakmıştır.

Barthold'un eserlerinin başında elimizdeki *Moğol İstilâsına kadar TÜRKİSTAN* adlı dev eseri yer almaktadır. Doktora tezi olarak hazırlanan ve 1900 yılında yayınlanan *Türkistan*'da müslümanların fethinden 1269 yılına kadar Mâverâünnehr'in tarihi incelenmektedir. Yayınlanmasından bu yana 90 yıl geçmesine rağmen hâlâ sahasının tek eseri olarak önemini korumaktadır.

Türkistan, bizzat müellifinin ilaveleriyle İngilizceye tercüme edilmiş ve 1928'de basılmıştır. Barthold Stalin devrinde itibardan düşmüş ve uzun süre eserleri adeta yasaklanmıştır. Stalin'den sonra iade-i itibar ederek kitap ve makaleleri Sovyet İlimler Akademisi tarafından bir külliyat (Soçinenia) halinde basılmıştır. Bu külliyatın I. cildi *Türkistan*'a ayrılmış olup

1963 yılında Moskova'da neşredildi. Bu ikinci Rusça baskısına V. Bölüm ilave edilmiştir. *Türkistan*'ın 1963 Rusça baskısı Farsça ve Arapça tercüme edilmiştir. İngilizce tercümenin 1968 baskısına V. Bölüm ilave edilmiştir.

Uluğ Bey ve Zamanı, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İslam Medeniyeti Tarihi adlı kitapları ve çeşitli makaleleri Türkçeye çevrilerek basılan Barthold, ülkemiz tarihçileri tarafından çok iyi bilinmektedir. 1926 yılında merhum Prof. Dr. Fuad Köprülü'nün daveti üzerine Türkiye'ye gelerek Türkiyat Enstitüsü'nde dersler vermiş, ders notları kitap halinde basılmıştır. Tercümesi sunulan Barthold'un şaheseri *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*'ın, Orta Asya Türk tarihi sahasında büyük bir eksiği dolduracağı muhakkaktır. Aynı zamanda bu sahada araştırma yapacak olan ilim adamlarımıza yol gösterecek ve yardımcı olacaktır. Bu değerli eserin basılmasında büyük desteğini gördüğüm Türk Tarih Kurumu Başkanı Sayın Prof. Dr. Yaşar Yücel'e matbaa müdürü İlhami Üçok'a, Yaman Kayaöz'e ve matbaanın diğer mensuplarına teşekkürlerimi sunarım.

Prof. Dr. Hakkı Dursun YILDIZ
1990 İstanbul

VASSİLİY VİLADİMİROVİÇ BARTHOLD VE ESERİ

Batı Türkistan târihinin tanınmış araştırıcılarından, Vassiliy Vladimiroviç Barthold (şimdiki Rus imlâsı ile Bartol'd), 1869'da Petrograd'da, Alman asıllı bir âileden doğdu [1]. Babası, Baltık illerinden gelme bir âileye mensûb bir komisyoncu idi. Annesinin dedesi de, Hamburg'da yaşayan, Luther mezhebinden bir papaz iken, Rusya'ya yerleşmişdi. Genç Barthold, çocuk iken, Almancayı ve Batı Avrupanın başka bazı ilim dillerini öğrenmiş bulunuyordu. Liseye gittiği devirden beri târihçi olmak istemekte idi ve Petrograd Târih Fakültesine girdi. Orta ve Yakın Doğu târihinde ihtisas yapmak istediği için, İslâm muhîtinin klâsik dillerini öğrenmek üzere, "Arabça, Farsça, Türkçe Filolojisi Fakültesi"ne de devâm etti. Türkçeyi, Melioranskiy (1868-1906) ve Radlov (Batı dillerindeki eserlerinde Radloff: 1837-1918) gibi tanınmış Türkologlardan öğrendi. Orta ve Yakın Doğu târihi ile Şarkiyât mevzûlarını da N.I. Veselovskiy ve Baron Victor de Rosen'den okudu.

Daha üniversite talebesi iken, 1889 yılında, O *Xristianstve v Sredney Azii* (Orta Asyada Hristiyanlık) adlı eseri ile, Barthold, dikkati üzerine çekmişdi (Bu eser 1894'de neşr olacak ve Almancaya terceme edilecekti). Üniversiteyi 1891'de bitirince, Barthold, Batı Avrupa üniversitelerinden de feyz almak istedi ve Finlandiya, Almanya, İsviçre, Şimâlî İtalya, Avusturya-Macaristan'a bu maksad ile gitti. Strasburg Üniversitesinde, İslâm mütehassısı T. Nöldeke (1836-1930) ile çalışmak fırsatını da buldu. Barthold, 1892'de doğduğu şehre dönünce, Petrograd Üniversitesinde, Doğu târîhi kürsüsüne intisâb etti. Magister ve doktor unvânlarını kazanmak üzere, bu sırada başladığı araştırmalar, 1900 yılında neşr olacak olan *Turkestan v epoxu Mongol' skogo naşestviya* (Moğol istîlâsı devrinde Türkistan) adlı büyük eserinin temellerini teşkil edecekti. Bu meyânda, Kaşgarî'nin Argu adını verdiği, bugün Yedisu denen kuzey-batı Türkistan mıntıkası-

[1] Barthold'un hayatı ve eseri için: I. Petruşevskiy, "Akademik V.V. Barthol'd", *Soçineniya,* I. (Moskova, 1963), 14-2. Petruşevskiy, 13, not 1'de şu kaynaklara işâret etmektedir: V.V. Bartol'd, "Avtobiografiya", *Ogonek* adlı gazete, 1927, no 40 ve "Materialı diya bibliografiçeskogo slovar" deystvitel' nıx çlenov Akademi Nauk", c. I. Petersburg. 1915, 19-24. Petruşevskiy. Barthold'un kendi verdiği bilgiler dışında, N. Ya. Marr, I.I. Umnyakov, M. Dostoyevskiy ve Paul Pelliot gibi zevatın, armağan veya hâtıra kitâblarına yazdıkları makalelerden de istifade etmişdir.

nın târihini, Barthold, *Oçerk istorii Semireç'ya* adı altında, 1898'de neşr etmişdi. Barthold, 1901'de profesör, 1906'da ordinarius-profesör, 1909'da Doğu Dilleri Fakültesinin sekreteri, 1910'da ve 1913'de İlimler Akademisine muhâbir ve tam azâ seçildi. Yedi yıl boyunca, 1905-1912 arasında, Rus Arkeoloji Derneğinin Doğu bölümünün sekreterliğini ifâ etti. Muhtelif nâşirlik vazîfeleri yanında, Şarkiyât Derneğinin *Mir Islama* (İslâm Dünyası) adlı dergisini yayınladı. Orta ve Doğu Asya'da araştırmalar yapmak üzere 1903'de kurulan Rus komitesinin iki sekreterinden biri Barthold idi.

Barthold, bu arada, muhtelif ilmî müesseseler adına, 1893-94, 1902, 1904 ve 1916'da Batı Türkistan'a giderek, oradaki yazmalar üzerinde çalışdı. Kafkasya'yı 1900'de, Ani'yi 1908'de ziyâret etti. Kendisine Rusya dışında da seyâhat imkânları veriliyordu: 1895'de Paris, Londra, Oxford ve Hollanda'da; 1898, 1905 ve 1912'de Almanya'da; 1905'de Avusturya ve İsviçre'de; 1908-1909'da İtalya, Macaristan ve Finlandiya'da; 1911'de İrlanda, Birleşik Amerika ve Fransa'da; 1913 ve 1914'de İsveç ve Norveç'de; 1914'de Danimarka'da İngiltere'de Cebel'ut-Târık boğazında, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'da, bulundu. Araştırdığı mevzûlar, Türk ve Mogol boylarının târihi; Arab ve İran dilleri ile Kafkasya'nın târîhi, umûmiyetle İslâm dünyâsı târîhi idi. Fakat, Orta Asya târîhine bilhassa alâka duyuyordu. "Türkistan arkeolojisi meraklıları (Turkestanskiy krujok lyubiteley arxeologii)" derneğinin 1895-1917 yılları arasındaki çalışmalarına da Barthold katılmakta idi.

Bolşevik ihtilâlinden sonra da, Barthold'un faâliyeti devâm etti. Bu sırada Barthold'un katkısı ile kurulan yeni ilmî müesssešelerden bazıları şunlar idi: Taşkent'de Orta Asya Üniversitesi (Sredneaziatskiy Gos. Universitet. Kısaltması: SAGU); 1918'de teşekkül eden Radlov Şarkiyât Derneği; 1928-30 arasında faâl olan Türkoloji Merkezi (Turgologiçeskiy Kabinet); Maddî Kültür Târihi Enstitüsü; Yaşayan Doğu Dilleri Enstitüsü. İlimler Akademisi dergilerinin kendi sâhası ile alâkalı olanlarının bazısını da Barthold neşr etmekde idi. Rusya'da ve Türkistan'da, muhtelif kütübhâne ve müzelerdeki yazmaları Barthold gözden geçiriyordu. Bu sırada, 1920, 1927 ve 1928'de Türkistan'a gitti ve 1925 ile 1927 yıllarında, Taşkent'te konferanslar verdi. Barthold'un doktora çalışmasının 25. yılını kutlamak için, bazı makaleleri, *İqd ul-cumân* (İnci dizisi) adı altında, Taşkent'de neşr oldu. Barthold, 1924'de Baku'da da konferanslar vermişdi. Mart 1926'da Baku'da toplanacak Millî (Sovyet) Türkoloji Kongresini Barthold hazırladı.

Barthold 1917'de ve 1922'de Finlandiya'da, 1922-23'de ve 1929'da Oxford, Londra, Belçika, Hollanda, Almanya'da konferanslar verdi. Rus İlimler Akademisi adına,1923'de Bruxelles'de Târîhçiler Kongresine katıldı. Londra'da Türk ve Mogol târîhi üzerine verdiği konferanslardan sonra, *Mogol İstilâsı Devrindeki Türkistan* adlı eserinin İngilizce tercemesi Gibb Vakfı (E.J.W. Gibb Memorial) yayınları arasında, 1928'de neşr olundu.

Barthold, 1926'da Türkiye'ye, İstanbul Üniversitesi'nin daveti üzerine gelerek, Türk boylarının târîhi üzerine konferanslar da vermişdi. Bunların metni 1927'de Türkiye'de neşr olup, 1935'de, Almanca'ya terceme ve 1945'de Fransızca'ya *"adapter"* oldu. Barthold'un 1918'de neşr olan *Kul'tura Musul'manstva* (İslâm Kültürü) adlı eseri de, Fuad Köprülü'nün notları ve izâhları ile, *İslâm Medeniyeti Târihi* adı altında, 1940'da İstanbul'da Türkçe olarak neşr edildi.

Barthold ile 1914'den beri münâsebette bulunan bir büyük Türk âlimi de, memleketimizde Türkistan târîhi araştırmaları mevzuunda yeni nesiller yetiştirecek olan, o devirdeki adı ile Zeki Velidi (Togan) olmuşdu.[2] Zeki Velidi Beyin Arkeoloji Derneğinin *Zapiski* adlı dergisinde çıkan makaleleri Barthold'un dikkatini çekmişti. Barthold, genç Başkurt âlimini Petrograd'a davet etti. Böylece, Zeki Velidi, Rus Arkeoloji ve Coğrafya derneklerinin ve Radlov Derneğinin toplantılarına iştirâk etmeğe ve Barthold ile çalışmağa başladı. Barhold'un Türkistân hakkındaki eselerinden basılmakda olanların tashihine Zeki Velidi bakıyordu. Barthold da, Zeki Velidi'nin hazırladığı eserler için, Rus arşivlerinden istifâde izni istihsâline yardımda bulunmuşdu.

Barthold'un 1900'de Rusça, 1928'de İngilizce olarak basılan ve bugün Türkçe'ye tercemesi yayınlanan, Mogol istîlâsı devrinde Türkistan hakkındaki eserinin Rusca neşrinin ilk cildi, Türk târîhi için pek ehemmiyetli vesîkalar ihtivâ etmektedir. Bu cildde, İslamî Türk târîhinin başlangıcı için kaynak mâhiyetindeki başlıca metinler ve bu arada Hâkânî Türk devletinin İslâmı kabûlu hakkındaki Karşı'lı Cemâl'in rivâyeti derc edilmiştir. Bu metinlerin Türkiye'de aynen yayınlanması Türk târîh araştırmalarına büyük bir hizmet olacakdır.

Yukarıda adı geçenlerden başka, Barthold'un Türk dünyâsı ile alâkalı başlıca eserleri arasında bir kaçını daha sayabiliriz. Barthold'un 1920'de Taşkent'de, Orta Asya Üniversitesinde verdiği dersler, 1922'de *Istoriya*

[2] Z.V. Togan, *Hâtıralar* (İstanbul, 1969), 132-34.

Turkestana (Türkistan târîhi) adı altında neşr oldu. Türkistan'da kültür hayâtı mevzûundaki *Istoriya kul'turnoy jizni Turkestana* ise, Leningrad'da, 1927'de yayınlandı. Barthold'un Kazakistan Pedagoji Enstitüsünde, 1926-27'de verdiği dersler, *Istoriya tureyzko-mongol'skix narodov* (Türk-Mogol milletlerinin târîhi) adı altında, 1928'de Taşkent'de; *Kırkızı* (Kırgızlar) adlı eseri 1929 ve 1943'de Kırgızıstan başkenti Frunze'de neşr oldu. Biz, Türkmen boylarından gelme Türkiye Türkleri için mühim olan bir eser de, *Türkmeniya* adlı, Leningrad'da 1929'da neşr edilen cildde, Barthold'un Türkmenistan târîhi hakkındaki katkısıdır *("Oçerk istorii Türkmenskogo naroda")*. Gerek Rusça, gerek başka dillerdeki ansiklopedilerin, bu arada *İslâm Ansiklopedisi*'nin de, Batı Türkistan hakkındaki maddelerinin çoğu Barthold'un imzâsını taşımaktadır. Barthold'un diğer eserlerinin tam bibliyografiası *Soçeneniya*'da verilmiştir.

Barthold, 1930'da, Leningrand'da vefat etti ve mezarı oradadır.

Barthold'un Arabça, Farsça, Türkçe târîhî kaynaklara dayanan eserleri, bugün de, Batı Türkistan târîhi sâhasında, başlıca referans kitablarıdır. Çünkü Barthold kaynakları çok iyi tanıyan ve tefsîr eden, pek dikkatli bir âlim idi. Aynı devâmlılığı Barthold'un arkeolojik araştırmaları ve tahminlerinden beklemek haksızlık olurdu. Barthold vefât ettiğinden beri geçen 51 yıl içinde pek çok yeni kazılar yapılmış ve bazen Barthold'un tahminlerinden değişik neticelere varılmıştır. Bu sebepden Barthold'un eserlerindeki Batı Türkistan şehirleri arkeolojisi hakkındaki kayıtların kontrol edilmesi gerekmektedir. Kontrol maksadı için, hâlen ve arkeolojik buluşlar yeni değişikliklere yol açmadığı müddetce, Türkistan şehirleri mevzû'unda bir başka eserde[3] verilen kaynakları tavsiye edebiliriz.

Emel Esin

[3] A.M. Belenitzkiy I. B. Bentoviç O.G. Bol'şakov, *Srednevekovıy gorod Sredney Azii*, (Leningrad, 1973).

MÜELLİFİN ÖNSÖZÜ

Kitabın adı ile muhtevasının birbirine tam olarak uymadığı dikkatli okuyucunun gözünden kaçmayacaktır. Bunun sebebi müellifin araştırma konusu olarak Orta Asya tarihinin en önemli devresi olan Moğol istilasının vuku bulduğu devreyi seçmesi, daha önceki devirlere, ancak gayesini açıklamak için gerekli olan ölçüde ve kendinden önceki araştırmacıların bu sahada vardıkları neticeleri tamamlamaya veya düzeltmeye mecbur kaldığı ölçüde temas etmesidir. Şu kadar var ki, müellif, araştırmasının kaynakları konusunda derinlemesine çalışmaları, onu birinci derece kaynaklar konusunda yapılmış bir çalışmaya dayanan bu çeşit neticelere ulaşmış kimsenin bulunmadığı ve bu kaynaklar üzerinde müstakil bir çalışma yapmadan da aşağıda konunun özünü ilgilendiren sorulara yaklaşık da olsa cevap vermenin imkansız olduğu sonucuna ulaşmıştır. Moğollar Orta Asya'yı ne durumda buldular ve bu durum nasıl oluştu? Bütün bu sebeplerden dolayı, müellif hazırlamış olduğu ilk plânının aksine kitabın büyük bir kısmını Moğol istilasından önceki devreye ayırmak zorunda kalmıştır. Bu yüzden kitap bu şekliyle aşağıdaki konuya cevap arama gayreti içinde görünmektedir. Moğollar'dan önce bölgenin tarihî akışını sınırlandıran şartlar nelerdi? Moğollar'ın ortaya çıkışı Türkistan'da neler ortaya getirdi? Bölgenin hâkimiyet altına alınması işi nasıl gelişti? Müellifin başlangıçtaki düşüncesi, bütün bu sorulara cevap verme şeklinde ve kitabın son bölümünde Orta Asya'ya Moğollar'ın getirdiği sistemleri araştırmak ve bu araştırmayı 1269 yılına, yâni Türkistan'da müstakil bir Moğol idaresinin kuruluşuna kadar getirmekti. Bu yüzden kitabın birinci cildini meydana getiren *Metinler* (Teksty) ve araştırmanın kaynaklarının incelenmesine ayrılan "Giriş" bütün bu zaman dilimlerini içine almıştır. Müellif daha sonra, eserin umumî muhtevasının daha mükemmel olması çin araştırmasına Cengiz Han'ın ölüm tarihinde son verip, Çağatay Devleti tarihinin müteakip olaylarını sonraya bırakmıştır. İslâmî rivayetlerin azlığı sebebiyle Orta Asya tarihinin XIII. ve XIV. asırlarının araştırılmasının *Yuan-Shi*'nin tam bir tercümesi olmadan mümkün olmayacağı kanaatini taşıdığımdan bu son görevi yerine getiremedim.

Müellif, araştırmasında yararlandığı doğu metinlerini yayınlarken meseleye tarihî açıdan bakmış, edebiyat ve dil açısından bakmamıştır. Bu sebeple yaptığı iktibasları, araştırma konusu ile ilgili tarihî eserlere hasret-

miş, tarihçi için önemli olmayan iktibaslardan kaçınmıştır. Metinlerde alınmayan yerler noktalarla işaret edilmiştir. İktibaslarda görülen büyük çaptaki kısaltmaların sebebi, müellifin çok kısa bir zamanda çok büyük bir sayıda yazma eserden faydalanmak zorunda kalmış olması, daha sonra eserini kaleme alırken son derece önemli olan noktalara temas ile yetinmesidir. Londra, Oxford, Paris, Leiden yazmalarından yapılan iktibaslar 1895 yılından itibaren tedvin edilmiş ve aynı yılda *Metinler* cildi basılmıştır. Müellif, bunun gibi çalışmalara bakış açısının bundan beş sene öncekinden çok farklı olduğunu, bugün olsaydı bu çalışmayı daha dikkatli ve sağlıklı bir şekilde yapacağını samimi olarak itiraf etmektedir. Görünüşte kolay olsa da, çalışmanın zorlukları o zamanlar tam anlamıyla ortaya çıkmamıştı. Bu ifadeyle, metinlerin nüshalarını, müsveddeyle yazmaları karşılaştırmayı ve matbaadan çıkan kısımlar için gerekli olan düzeltmelerini kasdetmektedir. Bunun sonucu olarak Metinler için ayrılan kısma uzun bir doğru-yanlış cetveli konulmuştur. Bu cetvelde açıkça görülüyor ki en çok hata, Sem'ânî'nin Ensab'ının Asya Müzesi'nde bulunan yazma nüshasından yapılan iktibaslarda olmuştur. Bu yazma hakkında bilgisi olanlar bu durumu tabiî karşılarlar. Bu hatalardan hâlâ tashih edilmeyenlerin bulunması mümkündür, ancak kanaatımıza göre bunlar, tarihçiler için önemli sayılabilecek derecede değildir.

Müellif kendini, birinci elden kaynaklara dayanarak, halkın yaşama tarzı ve sosyal şartlarının ele alınmasına itina gösterip, Türkistan tarihini aydınlatmak için ilk olarak ortaya koyduğu bu kitabının, bütün eksikliklerden âri, kendinden önce el atılmamış bâkir bir sahaya bir tarihçinin girmesiyle telâfisi mümkün olmayan kusurlardan uzak olduğuna inanmak gibi bir düşünceyle avutmuyor. Mâverâünnehr bölgesinin tarihî coğrafyasına ait kısımların yazılmasında da bazı zorlukların bulunduğunu belirtmeliyiz. Müellif, bütün kaynaklardan faydalanmak ve geçmiş asırlardan bize kalan eserlerden imkân nisbetinden istifade etmek için gayret göstermiştir. Ancak yine de bizzat mezkûr bölgede araştırma dışındakilerin cevaplayamayacağı bir çok soru, hâlâ mevcuttur. Müellif kitabın bu bölümünü kaleme alırken, Türkistan'ın mahallî idaresinin istihdam ettiği amatör elemanların hazırlık çalışmalarının başkentte çalışan araştırmacılara göre daha büyük olan rollerinin önemini, diğer bölümlerde duyduğundan daha çok duymuştur. O bu konuda Türkistan basınının yazdığına yeni bir şey ekleyememiştir (Bkz. Turkestanskie Vedomsti, 1899 yılı, 87. sayı). Bir yandan "mahallî" olarak sarfedilen gayretlerin, ham malzemenin toplanması görevini omuza yüklenirken, toplanan malzeme çoğaldıkça ilmî kompozis-

yon bir öncekinden daha kolay ve onlardan çıkarılan sonuçlar daha sağlıklı ve dikkatli olmaktadır; diğer yandan mütehassıs olmayanların çalışmalarının semeresini vermesi için onlara ilmî keşiflerin neticelerinden daha geniş bir şekilde istifade etme fırsatının verilmesi ve kendilerini gerekli yönlendirmeye yardım edecek araştırmaların, çalışmaları esnasında daimâ ellerinin altında bulunması zarurîdir. Böylece artık kimseye kapalı olmayan hususları araştırmaktan kurtulmuş ve Amerika'yı yeniden keşfe çalışan birinin durumuna düşmemiş olurlar. Böylelikle biri diğerinden habersiz halkalar ortaya çıkar ve mahallî amatörlerin çalışmaları, "ilmî keşiflerin sonuçları" ellerinin altında olmadığı müddetçe semeresini vermeyecektir. Bunun gibi araştırmacıların ortaya koyduğu ilmî veriler, mahallî olarak sarfedilen gayretlerin oluşturduğu ham malzemeye yeterince dayanmadığı sürece kolay kolay doğru ve güvenilir olamayacaktır. Her iki taraf da kendi sahalarında bu hususta gayret göstermedikçe ve bilgilerinin etrafını, bu çalışmada olduğu gibi geçici bir vaziyetten dolayı kuşatmış bulunan eksiklikleri ve şüpheleri gönül rahatlığıyla kabul etmedikçe bu fasit daireden çıkmak mümkün olmayacaktır. Müellif, kitabının, Türkistan idaresinin istihdam ettiği araştırma meraklılarına, Çingiz Hân dönemine kadar Orta Asya tarihi hakkında bir ölçüde kendilerini yönlendirme fırsatını vermesi, bir yandan istihdam olunan şahısların bu kitaptaki, diğer yandan da ileriki araştırmalarda olabilecek hataları tashihe yarayacak malzemeyi bulmalarına fırsat vermesi ümidini beslemektedir. Müellif Türkistanlı okurları da nazarı itibare alınca yalnızca mütehassıslar nezdinde maruf olan istilahlardan kaçınmaya çalıştı. Aynı zaman da mezkûr mütehassıslar için yeni olmayan bir çok malumatı da ilaveye mecbur kaldı. Aynı sebepten dolayı kitabın coğrafî kısmına da harita koymadı. Çünkü inanıyordu ki Türkistan'da çalışanlar, haritacılık bilgileriyle doğrudan doğruya bölgenin muhtelif yerleri hakkındaki bilgilerin ve bu kitapta bulunan malzemeye dayanak bu işi daha güzel yapabilirler. Umarım ki bu işi yaparken, büyük nehir yataklarının önemine dikkatlerini çekebilmişimdir. zira, kitabın bölümleri arasında görülebileceği gibi Ceyhun, Seyhun ve Zerefşan'ın ana yatakları Moğol istilasından önceki asırlarda bugününkünden çok daha değişikti.

Nihayet müellif, Saint Petersburg, Londra Oxford, Cambridge ve Leiden kütüphanelerinde çalışırken kendisine yardım elini uzatan herkese içten şükran duygularını ifade etmeyi bir görev kabul ediyor. Saint Petersburg'in içinde ve dışında çalışmasının akışını yönlendiren muhterem âlimlere de şükranlarını arz eder. Arapça olarak yazılmış Türkistan hakkındaki

romanlara yönelme fikrini ilk olarak öğrencilik yıllarında bana telkin eder Prof. D. A. Khvolson'a ve kendisine aynı zamanda hayatının son senesinde derslerinden yararlanma imkânı bulduğu müteveffa üstad August Müller'e içten teşekkür duygularını ifade ediyor. Diğer yandan kitabın basımında gerekli hallerde gözden geçirme lütfunda bulunan K.G. Zaleman (Farsça metinlerle ilgili yerleri), Baron F. Rosen (Arapça metinleri ve coğrafi bölümle ilgili mukaddimeyi), N.Y. Mar beyefendilerdir. Kaynakların ve yazmaların indeksini ise K.A. İnostrantsev hazırlamıştır. Baron F. Rosen ve öğrencileri arasında herkes tarafından bilinen samimi yakınlık ve bağlılık her türlü takdirin üstündedir. Ancak müellif şunu burada anmayı bir görev kabul ediyor: Müellif, Baron Rosen'in yönlendirmelerinden, kendinden yaşça büyük olanların istifade ettiği oranda istifade etmiş ve onda, her araştırmacının ilmî çalışma hayatının başlangıcında duyduğu sıkıntıları duyduğu anlarda, kendine ruhî bir destek bulmuştur.

V. V. Barthold
Haziran 1900

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ (1928)

Bu eserin tercüme edilerek "E.J.W. Gibb Memorial Series" arasında çıkması gayet tabiîdir. Barthold'un yeni bir devir açan eseri 1900 yılında *"Moğol İstilâsı Devrinde Tüskistan"* adıyla Rusça neşredildi. Nisbeten az bilinen bir dilde yazılmış olmasına rağmen, mükemmellik iddiasında bulunan bütün kütüphanelerde ve Orta Asya tarihi ile ilgilenen bütün âlimlerin kütüphanelerinde yerini almıştır. Bu sebeple çoktan beri tükenmişti.

Mamafih şimdi takdim edilen eser yalnız tercümeden ibaret değildir: İngilizce tercümesi, son çeyrek yüzyılda elde edilen bol malzemenin ışığında Prof. Barthold'un kendisi tarafından yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiştir. Buna rağmen yapılan değişikliklerin nisbeten ehemmiyetsiz olması, eserin mükemmelliğine ve müellifinin tenkidî kabiliyetine en kuvvetli bir delildir. Şöyle ki, şimdi Batılı araştırıcılar Orta Asya tarihi hakkında, İslâm'ın ilk fetihlerinden itibaren onüçüncü yüzyıl başlarında Cengiz Hân'ın ortaya çıkışına kadar belki ancak Prof. Barthold'un verebileceği zengin tafsilatla bilgi sahibi olabilirler.

Müellif, birinci baskının önsözünde açıkladığı gibi hususî araştırmalarına konu olarak Orta Asya tarihinin en mühim devrini, yani Moğol hâkimiyet devresini seçmiştir. Başlangıçta, daha önceki yüzyılların tarihine, esas konuya lüzumlu olduğu derecede temas etmek niyetinde idi; fakat esas kaynakları tetkik ederken Moğol hâkimiyetinin Orta Asya'da ortaya çıkışı ve gelişmesiyle henüz gerektiği şekilde meşgul olunmadığını gördü. Bununla beraber kitabının büyük kısmını Moğollar'dan önceki devrin tarihine hasretme ihtiyacını duydu. Bu suretle eseri, Moğollar gelmeden önce ülkenin tarihinin cereyanını tayin eden âmillerin, Moğollar'ın Türkistan'da ortaya çıkışlarının ve ülkeyi nasıl istilâ ettiklerinin bir araştırması oldu.

Barthold başlangıçta Orta Asya'ya Moğollar tarafından getirilen hayat şartlarının ne olduğunu da araştırarak eserini Türkistan'da 1269 yılında bağımsız bir Moğol devletinin kuruluşuna kadar getirmek istiyordu. Çağatay devletinin tarihini araştırmaya henüz teşebbüs etmedi. İslâm kaynaklarındaki bilgiler gayet az olduğundan Orta Asya'nın onüçüncü ve ondördüncü yüzyıllar tarihiyle gerektiği şekilde meşgul olunabilmesi için Yüan-Shih'in tamamının tercümesini beklemeye mecburuz.

Eserin orijinal Rusça neşri, Farsça ve Arapça kaynaklardan konu ile ilgili 172 sayfa tutan iktibaslar ihtiva ediyordu. Bu iktibaslardan çoğu şim-

diye kadar neşredilmemiş eserlerden alınmıştır. Bu eserlere orijinal neşrinde müracaat etmenin mümkün olduğu dikkate alınarak Gibb Memorial İdare Heyeti bunları tekrar basmak için gerekecek büyük masrafa lüzum görmedi.

Prof. Barthold, Mâverâünnehr'in tarihî ve coğrafî bir taslağını meydana getirmeye bilhassa gayret sarfetmiştir. Elde edilebilen bütün vesika nevinden, kaynaklardan başka hâlen mevcut olan âbideleri de kullanmıştır. Rusça neşrinin önsözünde mahallinde araştırma yapanların ilk çalışmalarının ehemmiyetine dair 1899'da yazdığını tekrar etmiştir.

Bu mesele hakkında müellifin *Turkestanskiya Vyedomosti*'de (1899, No: 87) ileri sürdüğü görüşlerine ilave edecek bir şeyi yoktur:Mahalli çalışmaların vazifelerinden biri hammaddeyi toplamaktır: ne kadar çok hammadde toplanırsa ilmî olarak işlenmesi de o derece kolaylaşır ve elde edilen neticeler daha doğru ve açık olur; fakat aynı zamanda İsteklilerin başarı ile çalışabilmeleri için ilmı araştırmaların neticelerini daha geniş bir şekilde kullanmalarına fırsat verilmesi şarttır; ellerinde öyle eserler bulunmalı ki, bu hususta kendi durumlarını tayin edebilsinler, daha önce bulunmuş olanı aramak ve Amerika'yı yeniden keşfetmek gibi faydasız bir meşguliyetten kurtulsunlar. Bu yolda bir sihirli daire ortaya çıkar: mahallî araştırıcılar "ilmî araştırmaların neticelerini" elde etmedikçe çalışmalarında başarılı olamazlar. İlmî araştırıcıların da, mahallî araştırmacılar tarafından kendilerine yeteri kadar "hammadde" sağlanmadıkça vardıkları neticeler "doğru ve açık" olamaz. Bu dairenin parçalanması ancak hem ilmî, hem de mahallî araştırıcılar mümkün olanı vermeğe çalışırlarsa ve kendi işlerinde bu türlü geçici ahvalden ileri gelen eksiklere kendilerini alıştırırlarsa kabil olacaktır. Müellif kitabının, Orta Asya tarihinde Cengiz Han'ın ölümüne kadar, mahallî araştırıcılara "kendi durumlarını tayin etmek" fırsatını bir dereceye kadar temin edeceğini,onların da hem kitapdaki hataların düzeltilmesi, hem de araştırmaların daha ileri götürülmesi için lâzım gelen malzemeyi sağlıyacağını ümit etmektedir.

Eserin Rusça neşrinden sonra bulunan yeni kaynakları burada belirtmek bu önsözün gâyesi dışında ise de bu malzemenin miktarı Prof. Barthold'un dipnotlarına bakmakla kolayca ortaya çıkacaktır. İngilizce neşri ve İndeks Mr. H.A.R. Gibb tarafından hazırlanmıştır. Bu vazife pek kolay olmamıştır. Eserin bazı yerlerinde tercüme kokusu hissediliyorsa da mâna itibariyle aslından hiç bir yerde uzaklaşılmamıştır. Müellifin kendi malzemesine hiç bir ilâvede bulunulmamıştır. Eserin basıldığı sırada müracaat edilen eserler ilave edilmiştir.

E.Denison Ross

ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ

Barthold'un *Türkistan* adlı eserinin üçüncü baskısına ihtiyaç duyulması, konuyu derinliğine ele alıştaki ciddiyeti ve meseleleri büyük bir maharetle ortaya koyması bakımından yetmiş yıldan beri aşılamamış olan bu eserin ilmî kıymetini hâla muhafaza ettiğini göstermektedir. Başlangıçta eserin yeni bir baskısının hazırlanması vazifesi Gibb Memorial Trustees tarafından,İran dünyası hakkındaki geniş bilgisi ile Barthold'un araştırma sahası olan Orta Asya'yı tamamlıyan Profesör Minorsky'ye verilmişti. Ancak Profesör Minorsky'nin eseri ele almadan önce ölümü üzerine Gibb Memorial Trustees bu vazifeyi bana verdi.

Barthold'un ciddî ve sağlam metodu, ilmî gerçekleri politika ve ideoloji karşısında eğilmeden sürekli bir şekilde savunması Sovyet otoritelerince makbul karşılanmadı. Barthold'un ilim adamı olarak büyüklüğünü ve samimi bir Rus vatanseveri olduğunu burada tekrarlamaya lüzum yoktur. Ancak eserlerini Rusya'da bulmak gittikçe güçleşiyor ve araştırmalarının neticeleri seçilerek ve belirli bir görüşe uygun görüldükten sonra kullanılmasına izin veriliyordu. Stalin döneminden sonra Barthold lehine bir hava esmeğe başladı ve Sovyet ideologları gözünde yeniden itibar kazandı. 1963 yılında Moskova'da Barthold'un külliyatı yeniden yayınlanmaya başladı. Batıda araştırıcıların rahatlıkla bulamadıkları Barthold'un bir çok eseri bu iyi teşebbüs sayesinde ilim adamlarının istifadesine sunuldu. *Türkistan*'ın 1928 yılında neşredilen İngilizce tercümesinin Rusçası bu projenin ilk cildini teşkil etmiştir. Eser, meşhur şarkiyatçı İ.P. Petrushevskiy tarafından baskıya hazırlandı.

Burada belirtilmesi gereken husus, hem 1900'deki Rusça ve hem de 1928'deki İngilizce baskısında bulunmıyan ve Barthold tarafından yazılmış olan bir bölümün 1963 Moskova baskısına ilave edilmiş olmasıdır. Profesör Minorsky'nin *Türkistan'ın* 1958'deki İngilizce baskısına ilave ettiği bir nota göre, Barthold'un bıraktığı ilave bölümün varlığı 28 Nisan 1941'de *Moscow News*'de ilân edilmişti. Bu bölüm Cengiz Hân'ın 1227'de ölümüyle 1269 yılında müstakil bir Çağatay hânlığının kurulması arasındaki devrede cereyan eden olayları ihtiva etmekte ve 1963 Moskova baskısında geniş notlarla 531-584. sayfalar arasında yer almaktadır. Bayan T. Minorsky bu bölümün İngilizce tercümesini yaptı. Bu bölüm tarafımdan baskıya hazırlandı ve İngilizce olarak ilk defa burada ilim âleminin istifadesine sunul-

du. *Türkistan*'ın Rusça neşrini hazırlayan editör, Barthold'un metnine ayrıntılı notlar ilave etmiş ve bazı düzeltmeler yapmıştır. Bu ilaveler ( ) içinde gösterilmiştir. Ben de bazı ilaveler yaptım ve bunlar da ( ) içinde C.E.B. kısaltmasıyla verildi. Meslekdaşım J.A. Boyle bu bölümü okuma lütfunda bulundu. Barthold'un ve Rusça neşrini yapan editörün bilemedikleri Moğol şahıs isimlerinin pek çoğunun doğru okunuşunu verdi.Kendisinin ilave ettiği notların pekçoğu J.A.B. kısaltmasiyle ( ) içinde verildi.

Prof. Minorsky, Barthold'un *Türkistan* adlı tezini St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesine sunduğu zaman geliştirdiği görüşlerinin, 1900'de neşredilen Rusça baskısının bazı nüshalarında bulunduğuna 1958 İngilizce baskısında dikkati çekmiştir. Bu görüşler eserin bütününün bir plânı mahiyetindedir ve elimizdeki üçüncü baskısında da tekrar verilmiştir. Prof. Minorsky, *Türkistan*'daki kendi düzeltme ve ilavelerinin bir listesini yapmıştı. Bunların büyük bir kısmı asıl metne ilave edilmiş, diğerleri ise "İlaveler ve Düzeltmeler" başlığı altında eserin sonuna konmuştur. Ben de eserde bir çok düzeltme ve ilaveler yaptım ve bunları da aynı bölümde verdim. Bu düzeltme ve ilaveler C.E.B. V.M. ve J.A.B. kısaltmaları ile verildi.

Burada bana düşen vazife, ilim alemi adına, bu büyük eseri bir defa daha bastığı için Gibb Memorial Trustees'e teşekkür etmekten ibaret kalıyor.

C.E. Bosworth

GİRİŞ

KAYNAKLAR

A. MOĞOLLAR'DAN ÖNCEKİ DEVİR

1 — Araplardan önce Orta Asya'da tarihî edebiyatın varlığı meselesi

Müslümanlar tarafından fethinden önce Orta Asya'da tarihî eserlerin yazılıp yazılmadığı hakkında kesin bir bilgimiz yoktur. Çin seyyahlarından Hiuen-Tsiang (yedinci yüzyıl)'ın verdiği bilgide[1] bu nev'î bir edebiyatın mevcûdiyetine işaret ediliyorsa da bu gibi eserlerin adları elimizde yoktur. Onbirinci yüzyıl müelliflerinden el-Bîrûnî'ye[2] inanılacak olursa Arap fâtihleri ve bilhassa Kuteybe b. Müslim (sekizinci yüzyıl başlangıcında), İran, Soğd ve Hârezm'de mahallî kültürün muhafızları olan rahipleri, kitaplariyle birlikte yok etmiştir. Bununla beraber daha eski kaynaklarda böyle bir husus zikredilmediği gibi esâsen buna da pek ihtimal verilemez[3]. Arap fetihleri hakkında elimizde bulunan rivâyetlerde, halkı Araplar'a karşı durmağa teşvik edecek nüfûzlu bir mahallî ruhban sınıfının varlığına işâret edecek hiç bir bilgi zikredilmemiştir. İran'da Sasanîler devrine kadar olduğu gibi Orta Asya'da da kelimenin şimdiki mânasıyla tarihî eserlerin olmadığı kuvvetle muhtemeldir. Ancak millî rivâyetler vardı. Bunlar da, İslâm dininin kabûlünden sonra halk arasında bir önemi kalmadığından, fâtihler tarafından hiç bir şiddetli tedbir alınmadan unutulmuştur.

2 — Arapça tarihî eserler

Arap fetihlerinin gelişme ve neticelerini ancak Araplar'ın kendi rivâyetlerinden öğrenebiliriz. Hicret'in ilk üç yüzyılında İslâm memleketlerinin bir ucundan öbür ucuna kadar nesir edebiyatının dili hemen tamamen

[1] Hiouen-Thsang. *Memoires sur les contrées occidentales,* fransızca terc. S. Julien, Paris 1857, I, 13.

[2] Alberuni, *Chronologie orientalischer Völker,* neşr. E. Sachau, Leipzig, 1878, 36, 48; Alberuni, *The Chronology of Ancient Nations,* İngilizce terc. E. Sachau, London 1879, 42, 58.

[3] Bîrûni'nin eserlerini neşreden Prof. Sachau, Bîrûni'nin Kuteybe'nin fetihlerinden bahsederken Büyük İskender tarafından Persepolis'in zaptını hatırladığını düşünmektedir (E. Sachau, *Zur Geschichte und Chronologie von Khwârizm,* Wien 1873, I, 29).

arapça idi. Hicret'in dördüncü yüzyılından itibaren farsça, İslâm âleminin doğu kısmının edebî dili olarak tedricen yerleşmekte olduğu gibi zamanımıza kadar bu önemini korumuştur. Türkçe mensur eserlerin sayısı hâlâ gayet ehemmiyetsizdir.

Gerek arapça ve gerekse farsça eserlerden Avrupa'da ilk tanınanlar birinci elden kaynakların yerine geçen sonraki devirlerde yapılan derlemelerdir. Arapça eserlerden el-Mekîn (ölm.672/1273-1274)[4] ile Ebu'l-Ferec'in (ölm.685/1286)[5] eserleri, on yedinci yüzyıl gibi erken devirlerde lâtinceye çevrilmişlerdir. On dördüncü yüzyıl tarihçilerinden Ebu'l-Fidâ'nın eserlerine[6] uzun müddet önem verilerek on sekizinci yüzyılın sonunda arapça metni ile lâtince tercümesi neşredildi. Ebu'l-Fidâ'nın, Hicret'ten itibaren ilk altı asrın tarihini daha önceki bir tarihçiden, İbnü'l-Esîr'den (İzz'eddin Ebu'l-Hüseyn Ali b. Muhammed, ölm. 630/1232-1233) almış olduğu isbat edilmiştir. İbnü'l-Esîr'in tarihi 628 (1231) yılına kadar gelir. Ancak bu dikkate değer eser neşredildikten sonra[7], İslâmî Doğu tarihini inceliyenler sağlam bir yere dayandıklarını hissedebildiler. Tarihçimiz, en büyük bir vicdanî tayakkuz ve o zamanlarda pek az görülen tenkidi bir hassasiyetle eseri için her taraftan malzeme toplamıştır. İki zıt kaynaktan hangisini tercih edeceği husûsunda tereddüt ettiği zamanlar her iki rivâyeti de zikretmiştir. Eser haricî olayların basit bir vekayinâmesinden ibâret değildir. Eserin çerçevesinin müsaade ettiği nisbette muhtelif devirlerde hüküm süren fikirler ve temâyüller, tarihî şahsiyetlerin gerçek çehreleri v.s. hakkında bize açık bir fikir verdiği gibi edebiyat ile uğraşanlara da uygun bir yer ayırmıştır.

İslâm'ın ilk üç yüzyılının tarihi için İbnü'l-Esîr'in başlıca kaynağı Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ölm. 310/923), 302 (915) yılına kadar getirilmiş olan eseridir. Bu eserin neşri, bir müsteşrikler gurubu tarafından 1901'de tamamlanmıştır[8]. Böylece Doğu tetkiklerinde büyük bir adım atılmış oldu. İbnü'l-Esîr'in Taberî ile olan irtibâtı meselesi Alman

[4] G. Elmacini, *Historia Saracenica,* Lugduni Batavorum, 1625; bkz. Brockelmann. *GAL* I, 348.

[5] *Historia compendiosa dynastiarum,* Oxon., 1663; bkz. Brockelmann, *GAL,* I. 349 vd.

[6] Abulfedae, *Annales Moslemicae,* Hafniae 1789-94; bkz. Brockelmann, *GAL,* II, 44 vd.

[7] İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı eseri C.J. Tornberg tarafından (Upsala 1851-1853 ve Lugduni Batavorum 1867-1876) neşredildi. Ayrıca Kahire'de de (1301/1883) basılmıştır. Bkz. Brockelmann, *GAL,* I, 345 vd.

[8] *Annales qucs scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari.* Lugduni Batavorum, 1879-1901; Brockelmann, *GAL,* I. 142 vd.

şarkıyatçılarından C. Brockelmann tarafından incelendi[9]. Brockelmann, Taberî'nin eseri neşredildikten sonra bile İbnü'l-Esîr'in eserlerinin asıl kaynaklar arasında önemlerini koruduğunu belirtmektedir. Bu husus İslâm'ın ilk devirleri tarihi için de söz konusudur. Brockelmann'ın görüşlerine göre Taberî, eserinde, Araplar'ın tarihî bilgilerinin hepsinin bir hulâsasını vermeği hedef almıştır. Çoğunlukla kaynaklarını olduğu gibi tekrarlamaktadır. Bâzan bir hâdise için muhtelif eserlerden alınan bilgileri olduğu gibi eserine dercetmiştir. Fakat şu yahut bu rivâyeti mukayese ederek hangisinin itimat edilebileceği üzerinde hemen hemen hiç durmamıştır. Eserinin tamamen tenkitten uzak olması o zamana göre bile hayrete şâyândır. Bundan başka Taberî'nin tarihi, diğer eserlerin çoğunun aksine olarak müellifin zamanına yaklaştıkça zayıflar ve nihayet kendi devrindeki olaylar anlatılırken bu zayıflık son haddini bulur. Bunun sebebi, Brockelmann'ın görüşüne göre belki de Taberî'nin yaşının çok ilerlemiş olmasıdır (224/839 yılında dünyaya gelmişti). İbnü'l-Esîr, elindeki malzemeyi daha büyük bir anlayışla kullanmıştır. Selefinin eserine büyük ölçüde ilâvelerde bulunmuştur. Onun kaynaklarına müracaat etmek bir çok ahvâlde bizce hâlâ imkânsız ise de verdiği bâzı bilgileri tahkik edebiliyoruz. Bu tahkikatın neticeleri, kaynakları bilinmediği zamanlarda bile ona güvenebileceğimizi ortaya koymuştur. Brockelmann'ın bu görüşünün doğru olduğu aşağıdaki misâlden anlaşılmaktadır: 751'de Araplar ile Çinliler arasında cereyan eden ve Orta Asya'nın batı kısmının kaderini tâyin eden savaş hakkında doğru bir bilgiyi yalnız İbnü'l-Esîr'de bulabiliyoruz. Başta Taberî olmak üzere elimize geçen daha önceki zamanlarda yazılmış olan Arap tarihleri umûmiyetle bu savaştan hiç bahsetmezler. Halbuki İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiler Çinliler'in *T'ang Sülâlesi Tarihi*[10] tarafından teyid edilmektedir.

Bizim için önemli olan diğer muahhar arapça eserlerden, İbn Hallikân (Şemseddin Ahmed b. Muhammed, ölm. 681/1282)'ın biyografi lûgatı zikredilebilir. Birkaç defa neşredilmiş[11] ve İngilizceye çevrilmiştir[12].

[9] C. Brockelmann, *Das Verhältniss von İbn el-Atîrs Kâmil fit-ta'riḫ zu Tabaris Aḫbâr errusul wal mulûk,* Strassburg, 1890.

[10] Krş. *Zapiski,* VIII, 7; ayrıca bkz. E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue Occidentaux,* Saint Petersburg, 1903, 142 vd. 297 vd.; Sa'âlibî, *Letâ'ifü'l-Ma'ârif,* neşr. Jong, 126.

[11] *İbn-Challikani vitae illustrium vivorum (Vefeyâtü'l-A'yân),* neşr. Wüstenfeld, Göttingen 1835-1850. İbn Khallikan, *Vies des hommes illustres de l'Islamisme,* yayınlayan Baron MacGuckin de Slane, Paris 1838-1842. Mısır'da da basılmıştır (Bulak 1275/1859). Bu hususta bkz. Brockelmann, *GAL,* I, 326 vd.

[12] İbn Khallikan, *Biographical Dictionary,* İngilizce terc. MacGuckin de Slane, Paris 1842-1871.

Müellif, umûmiyetle kaynaklarını zikrettiği gibi[13] bazan da elimize geçmemiş eserlerden uzun parçalar iktibas etmiştir. İbn Haldûn (Veliyyüddin Ebû Zeyd Abdurrahman, ölm. 808/1406)'un dünya tarihinin[14] bizim için önemi daha azdır. Bununlar beraber Doğu İslâm devletleri tarihine dâir eser yazanlar en çok İbn Haldûn ve İbnü'l-Esîr'in kitaplarından faydalanmışlardır. İbn Haldûn, İspanya ve Kuzey Afrika'da yaşamış olduğundan, Orta Asya tarihi hakkında verdiği yeni bilgiler İbnü'l-Esîr'e nisbeten daha azdır ve onun eserini kullandığı açıktır. İbnü'l-Esîr'de bulunmıyan bâzı haberler veriyor ise de, bunlar dâimâ tenkide tahammül edemezler. Meşhur *Mukaddime*'sinde[15] ortaya attığı dikkate şâyân tarihî ve felsefî görüşlerin Orta Asya ile ilgisi pek azdır.

3 — B i b l i y o g r a f i k e s e r l e r

Geç zamanlarda yazılmış eserleri bırakarak asıl kaynaklara müracaat ettiğimiz zaman tarihî tenkidin icaplarını yerine getirmiş oluruz. Çeşitli sebeplerle kaybolmıyan arapça kaynakların büyük bir kısmı bâzı şarkiyatçıların çalışmaları sâyesinde şimdi neşredilmiş bulunmaktadır. Maalesef Hicret'in ilk yüzyıllarında yazılmış ve bizce yalnız adları bilinenlere nisbeten bunların sayısı çok az kalmaktadır. Araplar arasında tarih edebiyatının gelişmesi üzerinde çok durulmuştur[16]. Burada, Emevîler devrinde bile tarihî eserler yazıldığını kaydetmekle yetineceğiz. Abbasîler devrinde kültürün yayılması, çeşitli ilim dallarında büyük çapta edebî inkişafa yol açmıştır. Onuncu yüzyılın sonunda Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak en-Nedîm'in *Fihristü'l-ulûm* adlı geniş bibliyografik eseri ortaya çıktı. İbnü'n-Nedîm'in eseri Flügel ve Roediger tarafından neşredilmiştir[17]. Arap edebiyatının her sâhasında araştırma yapan herkes için başlıca müracaat kitabı olarak kullanılmaktadır. Ayrıca bu eserde umûmî tarihe dâir bâzı kıymetli bilgiler buluruz; bu bilgilere başka kaynaklarda rastlanmamaktadır. Arapça yazan tarihçilerin bir listesi el-Mes'ûdî'nin (Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyn, ölm. 345/956) *Murûcu'z-zeheb* adlı meşhur ansiklopedisinde de bulunur.

[13] Bu hususta bkz. Wüstenfeld, *Ueber die Quellen des Werkes İbn-Challikani,* Göttingen 1837.

[14] *Ünvânü'l-İber,* Bulak (1284-1867).

[15] Aslı ve fransızca tercümesi *Notices et Extraits'de* (cilt XVI-XXI) neşredilmiştir.

[16] A. von Kremer, *Culturgeschichte des Orients,* Wien 1877., II, 414-25; ilk Arap tarihçileri hakkında, E. Sachau tarafından neşredilen İbn Sa'd'ın *Tabakat*'ının girişine (cilt III) ve *Mitt. des Seminars für orient. Sprachen*'deki (cilt VII, 1904) makalesine müracaat edilebilir.

[17] *Kitâbü'l-Fihrist,* neşr. G. Flügel ve Dr. J. Roediger, Leipzig 1871; Brockelmann, *GAL,* I, 147 vd. Yakut'un *İrşâd*'ında (VI, 408) yazar hakkında kısa bir not vardır.

Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille tarafından fransızca tercümesiyle beraber arapça metin neşredilmiştir[18]. El-Mes'ûdî, *Fihrist*'te olmıyan bâzı isimler de vermektedir. İbn Kuteybe (Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, ölm. 276/839). Wüstenfeld tarafından neşredilen kısa ansiklopedisinde, Arap tarihçileri hakkında bâzı bilgiler vermektedir[19].

4 — Taberî'nin kaynakları

Fihrist'te zikredilen kitaplardan el-Medâ'inî'nin (Ebu'l-Hasan Ali ölm. 215/825 veya 225/840) eserlerinin bizim için husûsî bir önemi olacaktı[20].Araplar'ın rivâyetine göre[21], Horasan, Hindistan ve Fârs tarihi hakkında başkalarından daha çok mâlûmat vermektedir. Gerçekten Taberî, doğu bölgelerinde olan vak'alardan bahsettiği zaman çoğunlukla el-Medâ'inî'yi Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Numeyrî'den naklen zikreder; 262 (875) yılında doksan yaşında ölmüştür[22]. El-Medâ'inî'nın *Fihrist*'te adı geçen eserleri arasında, Mu'tasım'a kadar (842) halifelerin hayat hikâyeleri de bulunmaktadır. Diğer eserlerinden şunlar bizim için birinci derecede önemli olacaktı: 1. Horasan fetihlerine dair bir kitap; 2. Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin vâliliği hakkında bir kitap; 3. Nasr b. Seyyâr'ın vâliliği hakkında bir kitap; 4. Kuteybe b. Müslim hakkında bir kitap. El-Medâ'inî'nin daha önceki tarihçilerin eserlerini kullanmış olması tabiîdir. Bunlardan birisi, Hz. Muhammed'in hayatını yazmış olan meşhur İbn İshâk (Muhammed b. İshâk b. Yesar, ölm. 150 yahut 151/767-768) olup halifeler tarihini de kaleme almıştır[23]. İbn İshâk'ın eserinden faydalanan tarihçilerden birisi, el-Medâ'inî'nin doğrudan doğruya iktibaslar yapmış olduğu Ali b. Mücâhid'dir. Bu müellifin adı *Fihrist*'te geçmiyorsa da el-Mes'ûdî tarafından[24] *Ahbârü'l-Emeviyyîn*'nin yazarı olarak zikredilmektedir.

18 Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb (Les prairies d'or)*, arapça metni fransızca tercümesi ile beraber neşr. C. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, Paris 1861-1877, I, 10 vd.; Brockelmann, I, 143 vd.; Krş. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903. XXXV, ("Bugünkü gazete habercilerinin ve turistlerin öncüsü").

19 İbn Coteiba's *Handbuch der Geschichte*, neşr. F. Wüstenfeld, Göttingen 1850, 265 vd. Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber und ihre Werke (Abhandlungen der K. Ges. der Wiss. zu Göttingen*, XXVIII) adlı eserinde Arap tarihçilerine dair bilgi vermiştir.

20 *Fihrist*, 100-3; Yakut, *İrşâd*, V, 309-318. Taberî'ye göre(III,1330) 228 (842-843) yılında ölmüştür.

21 *Fihrist*, 93. Bu görüş 258 (872)'de ölen bir şahsa atfedilir (*Fihrist, 105)*.

22 Bu hususta bkz. *Fihrist*, 111-13; Mes'ûdî, *Murûc*, I, 11; Yakut, *İrşâd*, VI, 48.

23 *Fihrist*, 92.

24 Mes'ûdî, *Murûc*, I, 2.

Irak tarihi için Ebû Mihnef'in[25] (Lût b. Yahya el-Âmirî el-Ezdî, ölm. 157/773) eseri hepsinden daha çok itimâda şâyandır. Horasan'ın uzun müddet Irâk'a bağlı olduğu bilinmektedir. Bu sebeple Taberî'nin Horasan'da cereyan eden olayları anlatırken Ebû Mihnef'ten geniş iktibaslar yapması kolayca anlaşılmaktadır.

5 — Hicrî üçüncü yüzyıl tarihçileri

Taberî'nin adını verdiğimiz bu kaynakları elimize geçmemiştir. Hicret'in üçüncü yüzyılına âit olup günümüze kadar gelen ve şimdiye kadar kısmen neşredilen birkaç eserde İslâm âleminin doğu kısmında cereyan eden olaylar, Taberî'dekinden bile daha kısa anlatılmaktadır. Bununla beraber bu tarihçilerin eserlerinde Taberî'de bulunmıyan bâzı haberlere rastlamaktayız. Bu eserlerden ilk bahsedilmesi lâzım gelen el-Belâzurî'nin (Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahya, başka bir rivâyete göre Ebû Ca'fer, ölm. 279/892) *Kitâb Futûhu'l-Buldân*'ıdır[26]. El-Mes'ûdî'nin görüşüne göre, Arap fetihleri hakkında en iyi tarih olan bu eser, Hollandalı müsteşriklerden Prof. M.J. de Goeje tarafından neşredildi[27]. El-Belâzurî'nin kaynaklarından Ebû Ubeyde (Ma'mer b. Müsennâ, ölm. 207-11/822-26)'nin eseri bizce hepsinden çok daha mühim olacaktı[28]. El-Belâzurî, İslâm tarihi hakkında en güvenilir kaynaklardan sayılan Ebû Ubeyde'den bâzı bilgiler almıştır ki, bu bilgiler diğer kaynaklarda yoktur. Meselâ Ebû Ubeyde, diğer kaynaklarımızın aksine, Araplar'ın Ceyhun nehri doğusundaki ilk seferlerinin Halife Osman zamanında Abdullah b. Âmir'in Horasan vâlisi bulunduğu sıralarda olduğunu bildirir[29]. Gerçekten Çin kaynaklarında[30] Mâymurg vilâyetinin (Semerkant'ın güney-doğusunda) 650 ile 655 yılları arasında Araplar tarafından tahrip edildiğini görürüz.

Prof. Houtsma tarafından neşredilen el-Ya'kubî'nin (Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh, ölm. 284/897) *Tarih*'i de[31] dikkate de-

[25] *Fihrist, 93;* Mes'ûdî, *Mu'rûc,* I, 10; İbn Kuteybe, 276; Yakut *İrşâd,* VI, 220 vd.; F. Wüstenfeld, *Der Tod des Husein ben Ali,* Göttingen 1883, III vd.; krş. Barthold, *Zapiski,* XVII, 147-9.

[26] *Fihrist,* 113; Mes'ûdî, *Murûc,* I, 14; von Kremer, *Culturgeschichte,* II, 420.

[27] Lugduni Batavorum 1866; Brockelmann, *GAL,* I, 141.

[28] *Fihrist,* 53 vd.; İbn Kuteybe, 269; İbn Hallikân, No. 741 (de Slane tercümesi, III, 388 vd.). Goldziher'in *Muhammedanische Studien* (Halle 1888) adlı eserinde Ebû Ubeyde'nin karakteri geniş olarak anlatılmıştır (I, 194-206).

[29] Belâzurî, 408.

[30] Iakinth, *Sobranie svyedynii o narodakh,* Saint Petersburg 1851, III, 245; Chavannes, *Documents,* 144. Bununla beraber belki çince Mi burada yanlışlıkla Merv yerine yazılmıştır.

[31] Lugduni Batavorum 1883; Brockelmann, *GAL,* I, 226; Yakut, *İrşâd,* II, 156 vd.

ğer bir kaynaktır. Hicret'in üçüncü yüzyılının ikinci yarısında yazılmış olan bu eser, 258 (872) yılına kadar getirilmiştir. Houtsma'ya göre[32] Ya'kubî ile Taberî arasında hiç bir münâsebet yoktur. Kaynakları başka bir gruba âit olup el-Mes'ûdî, el-Mekîn, Eutychius[33] v.s. de buna dâhil edilebilir. Bununla beraber el-Ya'kubî, Horasan tarihini yazarken Taberî'nin başlıca kaynağı olan Medâ'inî'nin eserlerini[34] kullanmıştır. Taberî'de bulunmıyan bâzı konuları bunda geniş olarak bulmamız mümkündür.

Nihayet Ebû Hanîfe'nin (Ahmed b. Dâvud ed-Dîneverî, ölm. 288/901) eserini zikredebiliriz. Guirgass tarafından neşredilmiştir[35]. Ancak 227 (842) yılına kadar getirilen bu eser, kısa olmasına rağmen bizim bakımımızdan faydasız değildir.

6 — İlk coğrafyacılar

Tarih edebiyatiyle birlikte Hicret'in üçüncü yüzyılından itibaren bir coğrafya literatürü de ortaya çıkmıştır. Bu gruba, hem az bilinen memleketleri anlatmakla halkın merakını tatmin etmek istiyen seyyahların seyahatnâmeleri, hem de hükûmetçe duyulan ihtiyaç üzerine yazılan resmî rehberler ve muhtelif eyâletlerin gelirlerine dâir istatistikî eserler dâhil edilebilir.

Bu nev'i eserler, İslâm âleminin doğu bölgelerinde Hicret'in ikinci yüzyılından itibaren yazılmağa başlanmıştı. Meselâ Horasan valisi Ali b. İsâ'nın (180-191/796-807) kâtibi Hafs b. Mansur Mervezî'nin Horasan vergileri hakkındaki kitabının adı geçmektedir[36]. Hicrî üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda yazılan coğrafya kitaplarından elimize geçmiş olanlar M.J. de Goeje tarafından *Bibliotheca Geopraphorum Arabicorum* umûmî adı altında neşredilmiştir. Bunların en eskisi İbn Hurdadbih'in (Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdadbih)[37] eseridir.Bunun ilk te'lifinin, takriben 232 (847) yı-

[32] Ya'kubî, *Tarih,* I, VIII.

[33] İskenderiye patriği, ölm. 328 (940). Bizim için bir önem taşımıyan eseri on yedinci yüzyılda neşredildi ve lâtinceye çevrildi. Son zamanlarda da "Scriptores Orientis Christiani" serisi arasında yeniden basıldı.

[34] Ya'kubî, *Tarih,* II, 4.

[35] Ebû Hanife ed-Dîneverî, *Kitâbü'l-Ahbâri't-Tiwâl,* neşr. Wladimir Guirgass, Leide 1888; Brockelmann, *GAL,* I, 123; I. Kratchkowsky, *Préface et Index,* Leide 1918. C. Seybold tarafından eser hakkında bir araştırma yapılmıştır, Z.D.M.G., LXVIII.

[36] *Metinler, 2* (Gerdizî'den).

[37] İbn Hurdadbih'in eserinin yazılış tarihi hakkındaM.J. de Goeje'nin araştırması için bkz. aynı eserin girişi, XVIII-XX; Brockelmann, *GAL.* I, 225; Marquart *(Osteuropäische, 390)* bu eserin 272 yılında bir kere yazıldığını kabul etmektedir.

lında, daha geniş ve tamam olan ikinci te'lifinin ise takriben 272 (885-886) yılında yapıldığı tahmin edilmektedir. Zaman itibariyle onu tâkip eden eser, 278 (891) yılında, yukarıda tarihçi olarak adı geçen el-Ya'kubî tarafından yazılmıştır[38]. İbn Rusteh[39] (Ebû Ali b. Ömer) ile İbnü'l-Fakîh el-Hemedânî'nin[40] eserleri, onuncu asrın ilk yıllarında yazılmış olmalıdır. Abbasî hilâfetinin dağılması dokuzuncu yüzyılda başlamış ve onuncu yüzyılda son haddine ulaşmıştı. Muhtelif eyâletlerde bağımsız devletler ortaya çıkıyordu; bunlar, çoğunlukla birbiriyle harp halinde idiler. Her hükümdar, merkezine ve sarayına mümkün olduğu kadar ihtişam vermeğe çalıştığından şâirleri ve âlimleri himâye ederlerdi. İslâm imparatorluğunun dağılması ilim ve edebiyatın gelişmesine, her halde meydana getirilen eserlerin sayısı bakımından yardım etmiştir. Onuncu yüzyıl hanedanlarından bizim için özel bir önem taşıyanlar, Irak ve Batı İran'da hüküm süren Büveyhîler ile Mâverâünnehr ve Doğu İran'a sahip olan Sâmânîler'dir.

7 — Büveyhîler devri tarihçileri

Büveyhîler ile Sâmânîler arasındaki dostluk ve düşmanlıktan ibâret olan husûsi münâsebetlere göre,birincilerin sarayında yazılan tarihler, Orta Asya tarihi araştırmaları için de önemli olacaktı. Maalesef bu eserlere şimdilik kaybolmuş gözüyle bakılmaktadır. Bunlardan birinci sırayı alan, Ebu'l-Hasan Sâbit b. Sinân es-Sâbi'in (ölm.365) eseridir[41]. Büveyhîler'den Mu'izzüddevle'nin baş tabibi olan Sâbit'in eseri, Halife Muktedir'in hilâfete geçiş tarihi olan 295 (908) yılı ile 363 (973-974) yılı arasındaki devri içine alır.

Bu kitabın devamı, yeğeni Ebu'l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhassin (ölm.448/1056) tarafından yazıldı[42] ve 447 (1055-1056) yılına kadar getirildi. Bu eserin yalnız üç yılı ihtivâ eden (390-392) küçük bir parçasının elyazması British Museum'da (Cod.Add.19360) bulunmakta olup Buhârâ'nın Karahânlılar tarafından zaptı husûsunda dikkate şâyân bilgiler ihtivâ eder. Asıl metin neşr ve Baron V.R. Rosen tarafından tercüme edilmiş-

[38] Ya'kubi, *Kitâbü'l-Buldân,* B.G.A., VII, Leiden 1892.

[39] İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lak en-Nefîse,* B.G.A., VII, Leiden 1892; Brockelmann, *GAL,* I, 227.

[40] İbnü'l-Fakih *Kitâbü'l-Buldân,* B.G.A., V, Leiden 1885; Brockelmann; *GAL,* I, 227. Yakut'un *İrşâd'ında* (II, 63) kısa bilgi vardır.

[41] Bkz. D. Chwolson, *Die Ssabier und der Ssabismus,* Saint Petersburg 1856; I, 578 vd.; *Fihrist,* 302; *İbnü'l-Esîr,* VIII, 476; Yakut, *İrşâd,* II, 397.

[42] D. Chwolson, *aynı eser,* I, 606 vd.

tir[43]. Hilâl'in oğlu Garsu'n-Ni'me Muhammed b. Hilâl, babasının eserini 476 (1083-1084) yılına kadar devam ettirmiştir[44].

Bunlarla birlikte başka eserlerin de adı geçmektedir. Meselâ Sem'ânî'nin lûgatında (aşağıda bahsi geçecektir), Hutabî (Muhammed İsmâil b. Ali, ölm. 350/961)'nin tarihi, itimâda değer bir kaynak olarak belirtilmektedir[45].

Sâbit ile Hilâl'in ailesine mensup olan Ebû İshak İbrahim b. Hilâl (ölm.384/944)[46], takriben 371 (981-982) yılında Büveyhîler'den Adudu'd-devle adına *Kitâbü't-Tâc fî Devleti'd-Deylem* adiyle Büveyhîler'in tarihini yazdı. Bir üslûp örneği kabul edilen bu eserden, sonraki müellifler çok istifade etmişlerdir. Bununla beraber kaynak olarak pek güvenilmez, çünkü esas gayesi Büveyhîler'i üstün göstermektir; hattâ müellif, bu maksatla kitabına gerçeğe uymıyan haberleri aldığını bizzat kendisi söylemektedir[47].

Nihayet, İsmâilîler'in merkezi olan Alamut'un 1256 yılında Moğollar tarafından zaptedildiği sıralarda eserlerini yazmakta olan tarihçi Cuveynî[48], İsmâilîye tarîkatının şeyhlerinin kütüphanesinde Büveyhîler'den Fahrüddevle (ölm.387/997)'nin adına bilinmeyen bir müellif tarafından yazılmış *Tarih-i Cîl ve Deylem* adında bir eserden bahsetmektedir[49].

[43] *Zapiski,* II, 272 vd.; Brockelmann, *GAL* I, 323. Hilâl'den aktarılan parça Amedroz tarafından ayrıca neşredildiği gibi *The Eclipse of the Abbasids*'de tekrar neşredildi, cilt III, (Prof. Margoliouth tarafından) tercümesi cilt VI'da.

[44] Bu kitap sonradan muhtelif müellifler tarafından 616 (1219) yılına kadar devam ettirilmiştir; bkz. Kâtib Çelebi, II, 123. Bu eserdeki notlar Kıftî'nin *Tarihü'l-hükemâ*'sından (neşr. Lippert) alınmıştır, 110 vd.

[45] Sem'ânî, الخطبي kelimesine bkz. Yakut, *İrşâd,* II, 349.

[46] Chwolson, *Die Ssabier,* I, 588 vd.; İbnü'l-Esir, VIII, 379, IX, 11, 74; Brockelmann, *GAL,* I, 96; Yakut'un *İrşâd*'ında (324-358) hayat hikâyesi ile birlikte torunu Hilâl'in eserinden aktarmalar da bulunmaktadır.

[47] Bkz. Goldziher, I, 159.

[48] Umûmî Kütüphane yazması (Petrograd), IV, 2, 34, vd. 275; جنك yerine جيل okunuşu Khanykov yazmasından alınmıştır (No.71).

[49] İbn Miskeveyh ile haleflerinin eserlerinden aşağıda (23) bahsedilecektir. Büveyhîler'in tarihi hakkındaki eserlerden kaybolmuş olanlardan bir çok aktarmalar Yakut'un *İrşâd*'ında bulunur. Vezir Ebû Sa'd Mansur b. el-Hüseyn el-Âbî'nin (ölm. 421/1030) yazdığı bir Tarih'ten bahsolunur (II, 304 ve V, 355); Yakut'un *Mu'cem*'inde de(İndeks, VI, 730) bir kaç defa adı geçer. Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin biyografisinde (V, 380-407) Ebu'l-Fazl b. el-Amîd ile İsmâil b. Abbâd adındaki iki vezir aleyhindeki tarizlerden bir kaç defa bahsedilir. Bu kitaptan aktarmalar, sonuncusunun biyografisine de dahil edilmiştir (I, 273-343). Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf el-Harezmî'nin *Mefâtihu'l-ulûm* (G. van Vloten tarafından neşredildi 1895) adlı eserinde onuncu yüzyılda Iran'daki devletlerin idaresi ve resmî ıstılahları hakkında çok kıymetli bilgiler bulunmaktadır; krş. Brockelmann, *GAl,* I, 244.

8 — Sâmânîler'in ülkesinde edebiyat

Doğuda hüküm süren Sâmânîler de âlimleri ve edipleri himâyede Büveyhîler'den geri kalmıyorlardı. Sâmânîler, İranlı olduklarından daha çok farsça yazan şâirleri korumakla beraber saraylarında arapça yazan şâirlerin sayısı da pek az değildi. Sa'âlibî (Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed, ölm. 429 yahut 430/1037-1039)'nin antolojisinde bunlara dair bilgi bulunmaktadır. Antolojinin dördüncü ve sonuncu kısmı, Horasan ve Mâverâünnehr şâirlerine ayrılmıştır. Müellif 382 (992) yılında Buhâra'yı ziyaret etmiş olduğundan, buradaki şâirlerden bâzılarını şahsen tanımıştı. O devirlerdeki şâirlerin tezkirelerinde Sâmânîler'in memleketindeki hayat şartlarını anlatan faydalı bilgiler bulunmaktadır. Sa'âlibî'nin eserinin tam adı şudur: *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsin ehli'l-asr;* Beyrut'ta neşredildi[50]. Son kısmından bazı parçalar Barbier de Meynard tarafından fransızcaya çevrilerek *Journal Asiatique*'de[50a] yayınlandı.

Sa'âlibî'ye göre[51], Sâmânîler devrinde Buhâra "şan ve şerefin yurdu, hâkimiyetin Kâ'besi ve devrin seçkinlerinin toplanma yeri" idi. Sâmânîler'in kütüphanesini Nuh b. Mansur'un (ölm.387/997) saltanatı zamanında kullanmış olan meşhur İbn Sînâ, kendi hayat hikâyesinde[52] adı geçen kütüphaneyi şöyle tarif eder: "Çok odalı bir eve girdim; her odada kitap sandıkları üst üste yığılmıştı. Bir odada arapça kitaplar ile şiir kitapları, başka bir odada fıkıh kitapları ve bu şekilde her odada bir ilme âit kitaplar vardı. Eski yazarların kitaplarının fihristini okudum ve bana lâzım olanlarını aldım. Adları bile bir çok kimse tarafından bilinmeyen kitaplar

[50] Beyrut 1873. Aynı müellifin başka bir eserinde meşhur hükümdarlar, vezirler ve ilim adamlarının sözlerine hasredilmiş faydalı maddeler bulunmaktadır. Bu eserin metni, lâtince tercümesi ile birlikte G. van Vloten tarafından neşredildi (*Specimen e litteris orientalibus exhibens Taalibii Syntagma,* Lugduni Batavorum 1844).

[50a] V. seri, 1 ve 3. ciltler. Sa'âlibî'nin eserinin başka kısımlarından, F. Dieterici, *Mutanabbi und Seifuddaula; aus der Edelperle des Tsaâlibi* (Leipzig 1847) ve Dr. R. Dvorak *(Abû Firâs,* Leiden 1895) adlı eserlerinde aktarmalar yapmışlardır.Birincisi, Se'âlibî'de adı geçen şâirlerin listesini yapmıştır. Dieterici'nin doktora tezi de (Berlin 1846) Se'âlibî'nin antolojisi üzerinedir. Se'âlibî'nin *Letâ'ifü'l-maârif* (neşr. P. Jong, 1867) adlı başka bir eseri daha vardır. Semerkant kâğıdı (s. 126) ve diğer ticaret eşyası hakkında kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Brockelmann, *GAL,* I, 284 vd.

[51] Beyrut tabı, IV, 33; *Journal Asiatique,* III, 291.

[52] İbn Ebî Usaybiya, *Uyûnu'l-anba,* neşr. A. Müller, Königsberg 1884, II, 4; Kıfti, *Tarihü'l-hükemâ,* 416. Krş. Hallikân, No. 308 (de Slane tercümesi I, 441); burada kütüphanenin kısa bir zaman sonra yandığı ilâve edilmektedir. Ayrıca İbn Sinâ'nın, elde ettiği bilgilerin başka kimseler tarafından öğrenilmemesi için kütüphaneyi yaktığına dair rivayetler de vardır.

gördüm. Bundan önce ve sonra bu kadar büyük bir kitap topluluğunu hiç bir zaman görmedim. Bu kitapları okudum, faydalandım ve herkesin kendi ilmindeki değerini öğrenmiş oldum..."

Bununla beraber Sâmânîler'in memleketinde tarih edebiyatı, Büveyhîler'de olduğu kadar büyük bir gelişmeye mazhar olmamıştı. Abdülmelik ile Mansur zamanında vezirlik yapmış olan Ebû Ali Muhammed b. Muhammed Bel'amî (ölm.363/974)[53], 352 (963)'de Taberî'nin tarihini farsçaya tercüme etti ise de olayları kendi zamanına kadar getirmedi. Bel'âmî'nin eseri H. Zotenberg tarafından fransızcaya çevrilerek basıldı[54]. Taberî'nin asıl arapça metninin neşrinden sonra tamamen tarihi önemini kaybeden bu eserle birlikte ancak Ebu'l-Hüseyn Ali[55] b. Ahmed es-Sellâmî'nin *Horasan Hükümdarları Tarihi*'ni zikredebiliriz. Arapça yazılmıştır. Sa'âlibî'nin eserinde müellif hakkında çok az bilgi bulunmaktadır[56]. Ancak, Ebû Bekr b. Muhtâc Çağanî (yani Saganiyânlı) ve oğlu Ali ile samimî münâsebette bulunduğunu ve aynı kaderi paylaştığını biliyoruz. Ebû Ali'nin, Nuh b. Nasr'a karşı isyan ettiği gibi, 344 (955)'te ölümünden kısa bir zaman önce Abdülmelik'e karşı da isyan ettiği bilinmektedir. Eserlerinde Horasan ile Mâverâünnehr tarihi hakkında en çok bilgi veren tarihçilerden Gerdîzî ile İbnü'l-Esîr'in, Sellâmî'nin kitabını başlıca kaynak olarak kullandıklarında şüphe yoktur. Yalnız İbnü'l-Esîr değil Cuveynî[57] ve bilhassa İbn Hallikân[58] da on üçüncü yüzyılda Sellâmî'nin eserlerini kullan-

[53] Bu tarih Gerdîzî tarafından verilmiştir (Cod. Bodl. Ouseley 240, vr. 129). Dr. Rieu, yanlış olarak 386 (996) tarihini vermektedir (*Catalogue of the Persian Manuscripts,* I, 70) ve bu fikrini *Notices et Extraits*'den aldığı bilgilerle (IV, 363) kuvvetlendirmektedir. Hâlbuki orada bahsedilen Bel'amî değil Ebû Ali Sîmcûrî'dir. Diğer taraftan tarihçi Utbî, Ebû Ali Bel'amî'yi takriben 382 (992) yılında hayatta ve memuriyette olarak zikreder, bkz. Doğu tabı, 1286, 170; Asya Müzesi yazması (Petrograd) 510, vr. 32; Narşahî, 159.

[54] Paris 1869-1874, Farsça metin İran'da taş basması olarak basıldı.

[55] İbn Hallikân'da böyledir. Doğrusu Ebû Ali Hüseyn'dir, bkz. Barthold, *Zur Geschichte der Saffariden, Festchrift Nöldeke,* 174 vd.

[56] *Yetimetü'd-dehr* (Beyrut tabı), IV, 29; *Journal Asiatique,* I, 212.

[57] Sellâmi'ye bakınız. Petrograd Umûmî Kütüphanesi yazması, IV, 2, 34, vr. 275.

[58] Aşağıdaki bölümlerde bu husûs açıkça görülür: Tâhir b. Hüseyn (No. 308), Abdullah b. Tâhir (No. 350), Fazl b. Sehl (No. 540), Kuteybe b. Müslim (No. 553), Mühelleb b. Ebî Sufra (No. 764), Saffârîler (No. 838). Sellamî'nin eseri Yakut'un (*İrşâd*'ında da kullanılmıştır, meselâ Ceyhânî'nin biyografisinde VI, 293). İbn Makûlâ tarafından da kullanılmıştır (Sem'âni الجفتل kelimesinde); Ebû Nasr Ali b. el-Vezir Ebu'l Kasım Hibetullah (ölm. 473/1080-1081). *Kitâb'el-İkmâl* müellifidir (krş. Wilken, *Mirchond's Geschichte der Sultane aus dem Geschlechte Buyeh,* 108;Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber,* 72). Yakut'un *İrşâd*'ında İbn Makûlâ'nın biyografisinde (V, 435-440) onun başka bir tarihi, *Kitâbü'l-vuzerâ* zikredilmektedir.

mışlardır. Müellif, Horasan tarihini geniş olarak anlatırken hükümdarların karanlık işlerini gizlemeğe çalıştığı açıktır. Meselâ Tâhir b. Hüseyn vak'asından bahsetmediği gibi, belki Nasr b. Ahmed'in râfızîliğinden de bahsetmemiştir. Doğrudan doğruya yahut vasıtalı olarak Sellâmî'nin tesiri altında sayılabilecek umûmi tarihlerde bu son vak'adan hiç bahsedilmez. Hâlbuki Sâmânîler'in tarihini gözden geçirirken ortaya koymağa çalışacağımız gibi bu husûs hiç şüphe götürmez[59]. Sellâmî'nin selefleri arasında Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed el-Belhî el-Ka'bî (ölm.319/931) zikredilebilir. *Mehâsin-i âl-i Tâhir* ve *Mefâhir-i Horasan* adlı kitapların yazarıdır[60].

9 — Onuncu yüzyıl çoğrafyacıları

Sâmânîler'in ülkesinde coğrafî literatürün[61] tarihî edebiyattan daha büyük bir inkişâfa mazhar olduğu görülmektedir. Belh'de coğrafyacı Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî[62] (ölm. 934) yaşıyordu. Daha sonraki coğrafyacılardan Mukaddesî'ye göre, Belhî'nin eserinin büyük kısmı kendi yaptığı haritalar hakkında izahlar şeklindedir. Bu sebepten dolayı eseri oldukça kısadır ve bilhassa şehirlerin tanıtılmasında bir çok bilgi eksiktir[63]. Eser, ancak Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Fârsî el-İstahrî tarafından (takriben 951'de) yapılan ilavelerle[64] elimize geçmiştir. Buna da sonradan Ebu'l-Kâsım b. Havkal (takriben 976'da) bir zeyl yazmıştır[65]. Hem İstahrî hem de İbn Havkal, İslâm imparatorluğunun batı kısmında doğmuş oldukları halde Mâverâünnehr'i gezmişler ve bu ülke hakkında geniş bilgi vermişlerdir. Bu kabilden bir seyyah da Mukaddesî[66] (Şemseddin Ebû

[59] Yakut *(İrşâd,* II, 60) Horasan tarihi hakkında başka bir eserin adını vermektedir: *Ferîdü't-tarih fi ahbâr Horasan;* belki biraz daha sonra yazılmıştır. Yazarı Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Süleyman'dır.

[60] Kâtib Çelebi, V, 472, VI, 7 Wüstenfeld, *Geschichtsschreiber,* 33.

[61] Bu konu ve Araplar'ın Çin ve Hind-i Çini hakkındaki bilgileri G. Ferrand toplamıştır: *Relations de voyages et Textes géographiques arabes, persans et turcs relatifs à l'Exrême-Orient du* VIIIe *au* XVIIIe *siècles,* Paris 1913-1914.

[62] Müellif ve eserleri hakkında bkz. M.J. de Geoje'nin Z.D.M.G.'deki makalesi (XXV, 42-58). Buna rağmen Brockelmann *(GAL,* I, 229), Berlin kütüphanesinde bulunan eserin Belhî'ye âit olduğuna dair yanlış fikrinde ısrar etmektedir. Yeni yazmaları için bkz. Kratchkowski, *Prééface et Index,* 24; Seybold'un Z.D.M.G.'deki (LXVII, 541) tenkidi.

[63] Mukaddesî, 4; Bu kısmın tercümesi M.J. de Goeje'nin Z.D.M.G.'deki (XXV, 42-58) makalesinde verilmiştir.

[64] İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik, B.G.A. serisinde çıkmıştır.*

[65] İbn Havkal, *Kitâb Sûretu'l-arz, B.G.A.* serisinde çıkmıştır.

[66] İsmin Makdisi mi yoksa Mukaddesi mi şeklinde okunması husûsunda bkz. M.J. de Goeje, *Journal Asiatique,* XIV, 367; 1906 baskısındaki giriş ile A. Fischer'in Z.D.M.G.'deki (LX, 404 vd.) cevabı; P. Schwarz, *Iran im Mittellater,* II, Giriş. Bu isim yalnız Sem'ânî'nin eserinde (vr. 539[b]) Makdisi şeklindedir.

Abdullah b. Ahmed, eserini takriben 985'te yazmıştır) olup bütün devirlerin en büyük coğrafyacılarından biridir. Eseri, Sprenger'in fikrine dayanan A. von Kremer'in görüşüne göre[67] "her memleketin iklimi, vergileri, mahsûlleri, ticareti, parası, ölçüleri ve âdetleri hakkında verdiği bilgiler Doğu kültürü tarihi için en mühim kaynaklardandır".

Ebû Zeyd Belhî'nin hâmisi, Sâmânîler'in vezirlerinden ve 914 yılından itibaren Nasr b. Ahmed'in çocukluğu zamanında memleketi idare etmiş olan Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Ceyhânî idi[68]. Gerdîzî'ye göre[69] Ceyhânî, "bilginin her şubesinde bir çok eser yazmıştır". Bunlardan birisi coğrafya kitabı olup bu neviden başka eserler gibi *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik* adını taşımaktadır. Mukaddesî bu eser hakkında şöyle demektedir[70]: "Müellif yabancıları toplayıp onlara memleketler ile gelirlerini, oraya giden yolları, yıldızların o memleketlerdeki yüksekliklerini ve o bölgelerin genişliklerini sordu. Bu suretle o bölgelerin fetihlerinin kolaylaştırılmasını, gelirlerinin ne kadar olduğunu, yıldızlar ve gök kubbenin devir ve hareketi hakkında sağlam bilgi sahibi olmayı düşünüyordu. Dünyayı yedi iklime (bölgeye) bölmüş ve her birine bir yıldız tâyin etmiştir. Bu kitap yıldızlar ile geometriden, halk için lüzumlu olmıyan maddelerden bahseder. Hind putlarını ve Sind hârikalarını anlatır; vergiler ile gelirleri sayar. Az bilinen mevkileri ve çok uzak bölgeleri anlattığını gördüm. Eyâletleri saymaz ve askerî kuvvetlerin bölünmesinden bahsetmez; şehirler hakkında fazla bilgi vermez.

Diğer taraftan doğu, batı, güney ve kuzeye giden yolları anlatmakla beraber bu yollar üzerinde bulunan ovaları, dağları, dereleri, tepeleri, ormanları ve ırmakları belirtir. Netice olarak kitap uzundur; ancak askerî yolların çoğunu ihmal ettiği gibi başlıca şehirleri de anlatmamıştır". Mukaddesî şöyle ilâve etmektedir. "Kitabını yedi cilt olarak Adudu'd-devle'nin (975-983) kütüphanesinde gördüm; müellifin adı yazılmamıştı. Nişâpûr'da iki muhtasar nüshasını gördüm; bunlardan biri Ceyhânî'ye öteki İbn Hurdadbih'e atf ediliyordu; ikisinin de muhteviyâtı aynı idi, yalnız Ceyhânî'ninki biraz uzatılmıştı. Bundan, Ceyhânî'nin eserini şahsen topladığı bilgilere dayanarak yazmış olduğu, bununla beraber İbn Hurdad-

[67] A. von Kremer, *Culturgeschichte*, II, 433.

[68] *Fihrist*, 138; burada yanlışlıkla sonraki Ebû Ali, yâni Ebû Abdullah'ın oğlu zikredilir.

[69] *Metinler*, 6.

[70] Mukaddesi, 3 vd.

bih'in eserini de geniş ölçüde kullandığı neticesi çıkarılabilir. Gerdîzî'de İbn Hurdadbih'ten alınan kısımlar ile Ceyhânî'den iktibas edilen parçalar neşredilen metne uymamaktadır. Fakat M. J. de Goeje'nin araştırmalarına göre[71] İbn Hurdadbih'in coğrafyasının tam bir nüshası bulunamamıştır. Bu sebeple bahsedilen kitabın bu mu, yoksa aynı müellifin *Kitâb Cemhere* (yahut *Cumhûr) Ensâbu'l-Furs* adlı daha geniş bir eseri mi olduğunu söylemek güçtür[72]. Yalnız Ceyhânî'nin eserinin değil her halde farsçaya tercümesini kaynak olarak kullandığı, İbn Hurdadbih'in eserinin de yazma nüshalarının Orta Asya veya Hindistan'da bir zaman ortaya çıkabileceğini ümit etmek için bâzı sebepler vardır[73].

Gerdîzî, Türkler ile ilgili fasılları yazarken kullandığı başlıca kaynakların isimleri arasında İbn Hurdadbih ile Ceyhânî'nin eserlerini de zikreder[74]. Sâmânîler'e tâbi olan Gûzgan hükümdarı Ebu'l-Hâris Muhammed b. Ahmed b. Ferîgûn adına 372 (982-983) yılında *Hudûdu'l-Âlem* adıyla farsça kaleme alınan coğrafya kitabının bilinmiyen müellifi tarafından aynı kaynakların kullanıldığından şüphe yoktur. Çok faydalı olan bu eserin şimdiye kadar bilinen tek nüshası 1892'de Buhârâ'da bulunmuş olup A.G. Tumansky'nin malı idi[75]. Türk ülkeleri ve Orta Asya'daki bütün gayr-ı müslim memleketler hakkında elimizde bulunan arapça coğrafya kitaplarına nazaran daha fazla bilgi verdiği için önemi büyüktür.

10 — Çeşitli şehirlerin tarihleri ile ilgili eserler

Sâmânîler devrinde tek tek şehirlerin tarihleri de yazılmıştır. Bu gibi eserlerden Orta Asya ile ilgili tek bir eserin bile asıl metni bugüne kadar gelmemiştir. Bu kitaplar hakkında verilen bilgilere ve çeşitli eserlerde (bil-

[71] İbn Hurdadbih, XV vd.

[72] *Fihrist*, 149; İbn Hurdadbih, X.

[73] İbn Hurdadbih'in farsça tercümesinin bir yazma nüshasının Binbaşı Raverty'nin eline geçtiği hakkında rusça baskıdaki (*Tabakat'ı Nâsırî'deki* aktarmalara dayanarak) bilgi teyid edilmedi. 1907'de ölümünden sonra yazma kitaplarından ancak bir kaç tanesi satılığa çıkarılmış olup yukarıdaki kitaplardan hiç biri bunlara dahil değildir (Prof. E.G. Browne tarafından 2 Ocak 1923 tarihli mektubunda bildirilmiştir).

[74] Barthold, *Otchet o poyezdkye v Srednyuyu Aziyu*, (*Zapiski Imp. Akad. Nauk po Ist.-Phil. Otd., I*, No. 4) 126.

[75] Tumansky, sırası gelince bu eseri neşretmeği vadetti ise de (bkz. *Zapiski*'deki X, 121 vd. makalesi) buna ömrü vefa etmemiştir (1 Aralık 1920'de öldü). *Hudûdu'l-Âlem*'in Baron Rosen tarafından yazılan bir kopyası Petrograd'da Asya Müzesi'ndedir. V. Minorsky tarafından yapılan ingilizce tercümesi 1957'de (London) neşredilmiştir.

hassa Sem'ânî'nin lûgatında) bunlardan yapılan iktibaslara bakılırsa, bunlar, birkaçı müstesna, tarihten çok dine âit eserler olarak gösterilebilirler. Müellif, şehrinin meziyetleri hakkında Hz. Muhammed veya Ashâb'ına isnat edilen sözleri toplar, sonra şehirde doğmuş olan şeyhler ve velileri sayar; şehrin kurulmasından sonra orada geçen tarihî olaylara pek az yer verir.

Sâmânîler'in başşehri olan Buhâra'nın tarihi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Süleyman el-Buhârî[76] (ölm. 312/924) tarafından yazılmıştır. Bir müddet sonra, 332 (943-944) yılında Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî[77] (ölm. 348/959), Nuh b. Nasr'a arapça "gayet beliğ bir üslûpla" yazılmış *Tarîh-i Buhârâ*'yı takdim etti. Bu kitapta "Buhârâ'nın durumu, iyi tarafları, güzellikleri, Buhârâ ve çevresinde hayatın nasıl hoş geçtiği ve umûmiyetle şehirle ilgili bütün husûslar belirtildiği gibi şehrin üstünlüğü hakkında Hz. Muhammed ile Ashâb'a ait sözler zikredilir. On üçüncü yüzyılda halkın çoğu "arapça kitapları okumağa pek istekli olmadıkları" için Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî, arkadaşlarının isteği üzerine (ve anlaşıldığına göre o zamanki hükümdara takdim etmeksizin) kitabı farsçaya tercüme etti ve biraz kısalttı; çünkü arapça metnin bâzı kısımları "okurken usanç veriyordu". Kubavî'nin eseri 522 (1128-1129) yılında tamamlandı. 574 (1178-1179)'de Muhammed b. Zufer, eseri yeniden kısalttı ve bu şekilde Buhârâ'nın o zamanki hükümdarı Sadr (yâni ulemânın reisi) Abdülazîz'e takdim etti. Başka bir bilinmeyen müellif, eseri Moğol istilâsına kadar devam ettirdi. Bu şekilde elimize geçti ve 1892'de Ch. Schefer tarafından neşredildi[78]. Schefer tarafından va'dedilen geniş açıklamalı fransızca tercümesi[79] henüz yapılmadı. Kitap 1897'de

[76] Kâtib Çelebi, II, 117, VII, 654; Wüstenfeld, *Geschichtsschreiber*, 33. Belki el-Guncâr aynı şahıstır Ebû Abdullah el-Buhârî ile el-Guncâr'ın ayrı ayrı zikredilmelerinin sebebini, Kâtib Çelebi'nin kullandığı bir yazmada, sonuncusundan bahsedilirken müellifin ikinci lâkabının atılmış olması ve ölüm yılının 412 yerine 312 olarak gösterilmesiyle izah etmek mümkündür. İsimlerin ve tarihlerin benzerliği bunu göstermektedir. Kâtib Çelebi'ye göre el-Buhârî'nin adı Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Süleyman, el-Guncâr'ın ise Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Süleyman idi. Ayrıca bkz. *Metinler*, 63; Sem'ânî, vr. 411ᵇ.

[77] Bu hususta bkz. Lerch, *Sur les monnaies des Boukhâr-Khoudahs*, 8 (Travaux de la 3e session Congrès international des Orientalistes, Saint Petersburg 1879, II, 424).

[78] *Description topographique de Boukhara*, par Muhammed Nerchakhy, suivie de textes relatifs à la Transoxiane, neşr. Ch. Schefer, Paris 1892. Ayrıca Buhârâ'da taşbasması yapılmıştır.

[79] Narşahî, IV.

Taşkent'te N.S. Likoşin tarafından benim nezaretim altında rusçaya çevrildi[80].

Narşahî'nin eseri, cismanî bir hükümdar için, hem de dinî hareketin henüz tamâmiyle üstün gelmediği bir zamanda yazılmış olup aslındaki umûmî tarihî bilgiler, başka bir şehir tarihine nisbeten daha çoktur. Arap-lar'ın seferleri, Narşahî'de bâzan Taberî'dekinden daha geniş anlatılmış olup müellifin, elimize geçmemiş olan arapça tarihleri kullandığı anlaşılmaktadır. Hattâ bir kısmının Meda'inî'den aktarılmış olduğu farkediliyor[81]. Bu eseri farsçaya çeviren, kendisince usandırıcı ve lüzûmsuz görülen her şeyi kitaptan çıkardığı gibi başka kaynaklardan aldığı bilgileri kitaba ilâve etmiştir. Bunlardan bizim için en önemlisi Ebu'l-Hasan Abdurrahman b. Muhammed en-Nişâpûrî'nin *"İlimlerin Hazineleri"* adlı kitabından aldığı Buhârâ'nın eski tarihine âit kısımlar ile İbrahim adında bir kimsenin eserinde Mukanna hakkındaki bölümdür. Adı geçen müellif, muhtemelen Ebu İshâk İbrahim b. el-Abbas es-Sûlî adındaki meşhur şâirdir (ölm. 243/857)[82]. Bu zat bazı tarihî eserler de yazmıştır. *Fihrist* müellifi[83], başka bir dinî tarîkatten bahsederken Sûlî'nin bir kitabını zikreder.

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Buhârî el-Guncâr[84] (ölm. 412/1021)'ın, "el-Verrak" lakabı ile anıldığına göre kâğıtçı yahut kitapçı olduğu anlaşılıyor. Bir "Buhârâ Tarihi" yazmış olup Sem'ânî (Mustağfirî'den naklen) ondan Sâmânîler devletinin kronolojik bir özetini almıştır. Sem'ânî, ayrıca Ebû Bekr Mansûr Bersahî'nin bir "Buhârâ Tarihi"ni daha zikreder[85].

Aslen Esterâbâdlı olduğu halde Semerkant'ta yaşamış olan Ebû Sa'îd Abdurrahman b. Muhammed el-İdrîsî (ölm. 405/1015) her iki şehrin tarihini yazmıştır.[86] Semerkant tarihi hakkındaki eseri, meşhur fakih Ebû

[80] Muhammed Narshakhî, *İstoriya Bukhary,* perev. s'pers. N. Lykoshin, Taşkent 1897.

[81] Narşahî, 58; burada ميدانى yerine belki مدأنى okumak lazımdır.

[82] Bu şahıs hakkında bkz. *Fihrist,* 122 ve II, 157; Goldziher, *Muhammedanische Studien,* I, 114; Yakut, *İrşâd, I, 260-277. Tarihçi Ebû Bekr Muhammed b. Yahya es-Sûlî ile karıştırılmamalı (bu hususta bkz. Brockelmann, GAL,* I, 143; Barthold, *Zapiski,* XVIII, 148 vd. ve I. Kratchkowsky, *Zapiski,* XVIII, 77 vd., XXI, 98 vd.).

[83] *Fihrist,* 344.

[84] Yakut, onun biyografisini vermektedir, *İrşâd,* VI, 329; burada iki çeşit tarih (410 ve 422) verilmektedir.

[85] Sem'ânî, البرسخى kelimesinde (vr.746); fakat belki Ebû Bekr Muhammed Narşahî aynı şahıstır.

[86] Sem'ânî الادريسى kelimesinde, Semerkant tarihi hakkındaki kitabının adı Sem'ânî tarafından (الخيذشترى kelimesinde, vr. 215[a]) verilmiştir: *Kitâbü'l-ikmâl li-marifat'ir-ricâl.*

Hafs Ömer b. Muhammed en-Nesefî (ölm. 537/1142-1143) tarafından on ikinci yüzyıla kadar devam ettirilmiştir. Bu eser *"Kand"* yahut *"Kandiye"* adıyla tanınmıştır[87]. Nesefî'nin talebesi Ebu'l-Fazl Muhammed b. Abdülcelîl es-Semerkandî bundan iktibaslarda bulunmuştur[88]. Bu eserden, bahsi geçen muhtasar metninin farsçaya tercümesinden başka bir şey kalmadığı anlaşılıyor. Bunun bâzı yazma nüshaları Leningrad Üniversitesi kütüphânesinde ve İlimler Akademisi Asya Müzesi'nde bulunmaktadır[89]. Burada İslâm'dan önceki devir hakkında bâzı bilgiler, Arap fetihlerine dâir rivâyetler, bâzı binâların ve sulama sisteminin tarihi varsa da, en geniş kısmı, hadîsler, velilerin hayat hikâyeleri, mezarları ve bunların ve ne zaman ve nasıl ziyaret edilecekleri hakkında geniş açıklamalar bulunmaktadır. Kâtib Çelebi, Nesef tarihi müellifi Mustağfirî'nin eseri olan ayrı bir "Semerkant Tarihi"nden bahsetmektedir.

Nesef civarında Versîn köyünde dünyâya gelen Ebu'l-Hâris Esed b. Hamdûye el-Versînî (ölm.315/927), "Kiş ve Nesef halkının rekabeti (mufâhara) kitâbı"nda Keşke-Deryâ vadisinden ayrıca bahseder[90]. Kiş ve Nesef şehirlerinin tarihine âit başka bir eser Ebu'l-Abbas Ca'fer b. Muhammed el-Mustâğfiri (ölm.405/1014) tarafından yazılmıştır. Nesef ahâlisinden mühim şahıslar hakkındaki bilgileri iki kalın cilt içinde toplıyarak bu şahıslardan seksen grup kadar saymıştır.

Ayrıca, el-Hakîm Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Beyyi' en-Nişâbûrî (ölm. 405/1014), Nişâpûr şehri ulemâsının hayat hikayelerini sekiz kalın ciltten ibaret bir eserde toplamıştır[91]. Bu kitabın bir nüshasına sahip olduğu anlaşılan Türk bibliyografyacısı Kâtip Çelebi (ölm. 1658), kitabın baş ve son tarafından aktarma yaptıktan sonra "Gözlerim bundan daha mükemmel bir tarih görmemiştir" diye ilâve eder[92]. Bölge tarihleri arasında benim fikrimce birinci sırayı alır. Bahsettiklerinden çoğu kendi

[87] Kitabın tam adı şudur: *Kitâbü'l-Kand fi Tarih Semerkand.* Bu ismi Sem'ânî (الشكانى kelimesinde) *Kitâbü'l-Kand fi marifet ulemâ-i Semerkand* şeklinde vermektedir.

[88] Kâtib Çelebi, II, 133.

[89] *Metinler,* 48. Kitap, W. Vyatkin tarafından rusçaya çevrilmiştir. Bkz. *Spravoch, Knizh, Sam.* VIII ve Barthold'un *Zapiski*'deki (XVIII, 182-190) tenkidi. Bize intikal eden kitapta açıklamaları bulunan en son yazar Seyyid Ahmed b. Emir Veli olup eserleri on beşinci asrın sonlarından evvel değildi.

[90] Sem'ânî الورثينى kelimesinde.

[91] Sem'ânî البيع ve النيسابورى kelimelerinde. Ebu'l Hasan Beyhakî'ye göre el-Beyyi'in eseri 12 ciltten meydana geliyordu, bkz. Rieu *Supplement to Cat. of Persien MSS,* 61.

[92] Kâtib Çelebi, II, 155 vd.

şeyhleri, yahut şeyhlerinin şeyhleridir. Ashâb ve Tâbiîn'den Horasan'a gelenleri ve orada kalanları, neseplerini ve hallerini kısaca anlatır. Sonra Tâbiîn'in ikinci, üçüncü ve dördüncü nesillerini sayar. Hepsini altı tabakaya ayırır. Her tabakadakini alfabetik sıraya koymuştur. Altıncı ve onuncu tabakaya 320-380 yılları arasında hadîs nakledenler dâhildirler. Abdulgâfir b. İsmail el-Fârisî[93] bu eseri 518 yılına kadar devam ettirmiştir; el Beyyi'in eserinin muhtasar bir tertibi Zehebî (ölm. 774/1348) tarafından yapılmıştır.

Beyyi'in kitabının muhteviyâtı ihtisasa âit ise de, Sem'ânî'nin eserine alınan Sîmcûrîler tarihi hakkındaki fıkrasına bakılırsa, bu kitap bizim için çok faydalı olacaktı[94]. Bu rivâyetten öğrendiğimize göre Sîmcûrîler, Sâmânî devletine karşı açıkça muhâlefete geçince ulemânın yardımına mazhar oldular. Çünkü hükûmet ile askerî aristokrasi arasında ortaya çıkan mücadele sırasında ulemâ, umûmiyetle sonuncuların tarafını tutuyorlardı. Beyyi'in eseri muhtemelen Gerdîzî,[95] Avfî[96] ve Hamdullah Kazvinî'nin[97] kaynağı idi. Bunlar Vezir Ebu'l-Hüseyn Utbî ile Sîmcûrîler arasındaki ihtilâfı (İbnü'l-Esîr, Reşidüddin, Mîrhând ve diğerlerinin kaynağı olan) tarihçi Ebû Nasr Utbî'ye nisbeten vezirin aleyhinde gösterirler[98]. Hârezm tarihi, Ebû Ahmed b. Sa'îd el-Kādî'nin (ölm. 346/657) *el-Kâfî* adlı eserinde bahis mevzuu edilir[99].

11 — Karahânlılar devri tarihçileri

Karahânlılar zamanında Mâverâünnehr'de kültürün gerilediği şüphesizdir. Bazı hükümdarların iyi niyetine rağmen memleketin, hükümdar âilesinin şahsi mülkü olduğu görüşü ve bu görüşün neticesi olarak ülkenin şehzâdeler arasında taksimi sebebiyle iktidar mücadeleleri yalnız kültürün değil, ziraat, ticâret ve sanâyiin de gerilemesine zemin hazırlamıştır. Karahânlılar devrine âit kitaplardan adını bildiklerimiz çok azdır. Bunlardan

[93] Abdulgâfir'in eserini Yakut (*İrşâd*, II, 107) Ramazan 518'de ölen bir âlimin biyografisinde kullanmıştır. Dostum Ahmed Zeki Velidi (Togan), bu eserin bir nüshasını İstanbul'da görmüştür.

[94] Sem'ânî, السيمجورى kelimesinde.

[95] *Metinler*, 11 vd.

[96] *Metinler*, 91 vd.

[97] *Tarih-i Güzîde*, 385 vd.; Narşahî, 105.

[98] Bkz. Barthold, *Zapiski*, XVIII, 147, el-Beyyi'den iktibas ettiği parça; İbn'el-Cevzi'nin *Kitâbü'l-muntazam* adlı eserinden alınmıştır (Kahire yazması, Tarih 306); İbn'el-Cevzî hakkında bkz. Brockelmann, *GAL*, I, 502.

ikisi, Tamgaç Hân İbrahim b. el-Hüseyn[100] (ölm. 597/1201'den sonra) adına Mecdeddin Muhammed b. Adnan tarafından yazılmış olan "Türkistan Tarihi" ve "Hitây Tarihi"dir. Birincisinde "Türk boyları ve Türkistan'ın fevkalâdeliklerinden" ve Avfî'ye göre Türkler'in "Eski hükümdarlarından", ikincisinde Hitây imparatorluğundan bahsedilir. Hicrî altıncı yüzyılda yaşamış olan müellifin bu son tâbirden maksadı (zamanımızdaki gibi) Çin'in tamamı değil, ancak Hitâylar'ın memleketi olmalıdır. Hitâylar o zaman Orta krallığın kuzey kısmında hüküm sürüyorlardı; yahut Kara-Hitâylar imparatorluğunu, yâni Batı Liao'yu kastetmiş olması ihtimali gerçeğe daha yakındır. Onun Türkistan tarihini kullanmış olan Avfî, ondan hânedanın Kara-Hân lâkabı verilen atası hakkında hayali bir efsâne aktarmıştır ki, onun da bu kitaptan alındığı açıktır[101]. Hitây tarihi, Şükrullah Zekî'nin (takriben 861/1457) *Behçetü't-tevârîh*'inde[102] zikredilir. Muhammed b. Ali el Kûşî, buna ilâve olarak Muhammed b. Adnân'ın eserini türkçeye çevirmiştir.

Mâverâünnehr'de Karahânlılar zamanında yazılan tarihlerden yalnız bir tanesinin günümüze intikal ettiği anlaşılıyor: Muhammed b. Ali el-Kâtib es-Semerkandî'nin[103] *A'radü's-siyâse fi ağrâdi'r riyâse* adlı eseridir. On ikinci yüzyılın son yarısında hüküm süren Kılıç Tamgaç Hân Mes'ûd b. Ali adına yazılmıştır. Müellifi, daha çok "Sindbâd'ın Büyük Kitâbı" adlı farsça beyitlerin yazarı olarak tanınmıştır[104]. Tarihinin bugün tek yazma nüshasının[105] varlığı bilinmektedir. Sultan Sencer'e kadar (Sencer dahil) çeşitli hükümdarlarının hayat hikâyelerinden ibârettir. Hikâyeleri daha ziyâde anekdot mâhiyetinde olup umûmiyetle pek faydalı değildir. Kitabın sonuna alınan Kılıç Tamgaç Hân'ın saltanatı esnasındaki çağdaş-olaylar bu hükümden istisna edilebilir[106].

[99] Kâtib Çelebi, II, 129; Merv tarihleri hakkında bkz. Zhukovsky, *Razvaliny Staravo Merva,* Saint Petersburg 1894 (Materialy po arkheologii Rossis, İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu Neşriyatı No.16) 2. Belh tarihleri için bkz. Schefer, *Chrestomatie persane,* I, 62 vd.

[100] Kâtib Çelebi, II, 122, 127, 143. Müellifden Avfî (*Lübâb,* I, 179 vd., II, 378) dayısı olarak bahseder.

[101] *Metinler,* 100 vd.

[102] H. Ethé, *Catalogue of the Persian MSS in the Bodleian Library,* 25.

[103] Kâtib Çelebi, I, 368. Avfî'nin *Cevâmiü'l-Hikâyât*'ında bu kitabın bir kaç defa adı geçer (H.M. Nizâmeddin tarafından şifahen bildirilmiştir).

[104] Bkz. *el-Muzafferîye* (Sbornik statei uchenikov bar. V.R. Rozena), Saint Petersburg, 255 vd., 1897.

[105] Cod. Lugd. 904 (*Catalogus codium orientalium bibliothecae Academiae Lugduni Batavorum,* III, 14).

[106] *Metinler,* 71 vd.

Karahânlılar ile çağdaş olup Doğu Türkistan'da yaşayan âlimlerden yalnız bir tarihçi biliyoruz: Ebu'l-Futûh Abdulgafir (yâhut Abdulgaffar) b. Hüseyn el-Alma'î. Hicrî beşinci yüzyılda Kâşgar'da yaşamış ve şehrin tarihini yazmıştır (babası oğlundan sonra 486/1093 de öldü). Daha sonra bahsedilecek olan Cemâl Karşî tarafından yapılan iktibasa bakılırsa kitapta çok efsaneler ve çok kronolojik hatâlar vardır. Sem'ânî, aynı müellifin başka bir eserinden *(Mu'cemu'ş-şuyûh)* bahsetmektedir.[107].

Avrupalı araştırıcıların yanında İslâm müelliflerinin de o zaman Mâverâünnehr'de cereyan eden olaylara ait bilgileri bilhassa İran'da yazılan eserlerden almalarının sebebi ancak Karahânlılar devletinde kültürün zayıflamış olması ile izah edilebilir. Ceyhun'un güneyindeki bölgelerde doğrudan doğruya Sâmânîler'in halefleri olan Gazneli sultanların saraylarındaki tarihçilerin eserlerini ilk önce zikretmemiz gerekmektedir.

12 — Gazneliler devri tarihçileri

Gazneli devrinin tarih edebiyatı oldukça zengindir. En eski tarih, adı geçen Abdülmelik b. Muhammed Sa'âlibî'nin çağdaşı olan Ebû Mansur Hüseyn b. Muhammed Se'âlibî'nin eseridir.[108]

Mahmud'un kardeşi Ebu'l-Muzaffer Nasr (ölm. 412/1021) adına yazılmıştır. Dört ciltten ibaret olup Mahmud'un saltanatı zamanına kadar getirilmiştir. Bunlardan yalnız ilk iki cildi mevcut olup İslâm öncesi Arap tarihi ile Hz. Muhammed'in hayatını içine almaktadır. Kitabın adı *Kitâbü'l-gurer fi siyeri'l-mülûk ve ahbârihim*'dir[109]

Bir müddet sonra, Nasr'ın ölümünü müteâkıp Ebû Nasr Muhammed b. Abdulcebbâr Utbî tarafından arapça "*Tarihü'l-Yemînî*" adlı bir kitap yazılmış ve Nasr'ın vefatına kadar getirilmiştir. Bu eserde 365-412 yılları arasındaki olaylar bütün tafsilâtiyle anlatılmaktadır: bu devrin tarihi için İbnü'l-Esîr ile diğer müelliflerin başlıca kaynağı idi. Utbî'nin eserinin aslı-

[107] Sem'ânî, الكاجغرى ve الالمعى kelimelerinde.

[108] Bununla beraber Hândmir, bu eserin müellifi olarak Abdülmelik'i göstermektedir (*Habîbü's-siyer*. Tahran 1271, II, 140). Müellifin adı Paris kütüphanesinde bulunan yazmada bulunmadığı için belki Kâtib Çelebi tarafından yanlış zikredilmiştir ve tarih müellifi ile antoloji müellifi aynı şahıstır. Ancak bu görüşün karşısında, Kâtib Çelebi'ye göre tarihin yazarının Maraşlı, antolojinin ise Nişâpûrlu olduğu ileri sürülebilir. İbn Mu'în'in eserinde (Dorn yazması 276 Vr 422[a]) tarihçi Se'âlibî'nin adı Abdulmuttalib b. Muhammed b. İsmail diye geçer.

[109] de Siane, *Catalogue des manuscrits arabes de la Bibliothèque Nationale,* Paris 1893-95, 284 (Supplement, 742 A).

nın tetkikini güçleştiren ağır bir üslûpla yazılmış olmasına rağmen A. Müller'in işaret ettiği gibi[110] olaylar hakkındaki fikrini, bir saray tarihçisinden beklenilmiyecek bir rahatlıkla söyler. Müellif, kendi hayat hikâyesinde, kitabı, Mahmud'u "yüceltmek"maksadiyle yazdığını ve bu suretle vezirin teveccühünü kazandığını itiraf eder. Bununla beraber o parlak saltanatın kötü taraflarını, ödemeğe güçleri yetmiyecek kadar ağır vergilerle perişan olan halkın sefâletini gizlememiştir. Sâmânîler devrinde iki vezir yetiştirmiş bir âileye mensub olup kendisi de Mahmud zamanında devlet memuriyetinde bulunan Utbî'nin, bürokrasinin üstünlüğüne dair fikirler ile dolu olması tabiîdir. Ulemâ sınıfının muhalefetinden ve umûmîyetle bürokrasi tahakkümüne düşman unsurlardan düşmanca sözlerle bahseder. Asıl arapça metni Sprenger tarafından 1847'de Delhi'de neşredildi. Şeyh Menînî, 1286 (1869)'da Kahire'de aynı eseri filolojik açıklamalarla yeniden neşretti. Utbî'nin metni 1301 (1883)'de Kahire'de, kenarında İbnü'l-Esîr'in metni (X. cilt) olmak üzere tekrar basıldı. Leningrad'da İlimler Akademisi'nin Asya Müzesi'nde *Tarihü'l-Yemînî*'nin 663 (1265)'de yazılmış nefis bir nüshası bulunmaktadır.[111].

Utbî'nin eseri 602 (1205-1206) yılında Ebu'ş-Şeref Nâsih b. Ca'fer el-Curbâzekānî tarafından farsçaya çevrildi. Bu tercüme İran müellifleri tarafından kullanılmış olup çoğunlukla Curbâzekānî'nin metnini harfiyyen almışlardır. Bu tercüme 1274 (1857-1858) 'de Tahran'da taşbasması olarak neşredildi. Sâmânîler tarihine âit kısımlar, Schefer tarafından neşredilen *Târih-i Narşahî*'ye ilâve edildi. Curbâzekānî'nin eseri Reynolds tarafından ingilizceye çevrilip 1858'de basıldı ise de[112] Schefer ve Dr.Rieu'nun haklı olarak söyledikleri gibi[113] pek sıhhatli değildir. İranlı müellif arapça metni umûmiyetle doğru tercüme etmiş ve çok az yerleri atlamıştır. Fakat Utbî tarafından ilâve edilen hayat hikayesinî tercüme etmemiştir.

Utbî'nin çağdaşlarından Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (ölm. 1048), İslâm âlimlerinin belki de en büyüğüdür[114]. Başlıca araş-

[110] A. Müller, *Der Islam,* II, 62.

[111] Yazma No. 510; krş. Rosen, *Notices sommaires des manuscrits arabes du musée asiatique,* Saint Petersburg 1881, 94. Farsça tercümesi hakkında *Notices et extraits'de* (IV) geniş bilgi vardır. Arapça ve farsça versiyonları için bkz. Browne, *A. Literary History of Persia,* II, 471, Utbî'ye âit aşağıdaki bütün kısımlar, asıl rusça baskıdaki Asya Müzesi'ndeki yazmadan alınmış aktarmalar değil, Utbî-Menînî adı altında Şeyh Menînî'nin nüshasından alınacaktır.

[112] Reynolds, *The Kitab-ı Yamini,* London 1858.

[113] Rieu, *Catalogue,* 157.

[114] Bu hususta bkz. Rosen'ın *Zapiski*'deki (III, 147 vd.) makalesi.

tırmaları matematik ve astronomi üzerinde olduğu halde, tarihî eserleri de vardır. Bunlardan "Hârezm Tarihi" bugün mevcut değildir. Mahmud'un Hârezm'i fethi hakkındaki bilgiyi Beyhakî ondan almıştır. Metni, ingilizce tercümesi ile birlikte Sachau tarafından neşredilen Birûnî'nin kronolojik eserinde bilhassa Hârezm tarihi hakkında kıymetli bilgiler bulunmaktadır Prof. Sachau, bu kısımları *Zur Geschichte und Chronologie von Khwârizm* adlı eserinde kullanmıştır[115].

Ebû Sa'îd Abdulhayy b. Dahhâk Gerdîzî, takriben 1050'de farsça *Zeynü'l-ahbâr*'ı yazdı. Türkler ile ilgili bir kısım (bkz. s. 19) ile Hindistan'a âit bir fasıldan[116] başka bu eser, 423 (1032) yılına kadar halifeler tarihini ve Mevdûd ile Muhammed arasında 432 (1041)'de Dînever'de yapılan savaşa kadar Horasan tarihini içine alır. Sellâmî'nin eseri kaybolduğundan, Sâmânîler de dâhil Horasan tarihini araştırmak için ilk başvuracağımız kaynaklar arasında *Zeynü'l-ahbâr* yer alır. Şimdilik iki nüshası mevcut olup ikisi de oldukça muahhardır[117]. Gerdîzî'nin metni bâzan İbnü'l-Esîr'e çok yakındır, hattâ bâzı yerlerinde hemen harfiyyen tercümesidir[118] Bunun sebebi, her iki tarihçinin de aynı tarihi kullanmış olmasıyla izah edilebilir. Bu kaynağın da Sellâmî'nin eseri olduğunda şüphe yoktur. Sâmânîler tarihi hakkında İbnü'l-Esîr'de ancak Ebû Ali Çağânî'nin ölümüne kadar bilgi bulabiliyoruz. Sellâmî'nin eseri de muhtemelen aynı olaya kadar gelmiş olmalıdır (bkz. s. 13). 344-365 yılları arasındaki olaylardan İbnü'l-Esîr he-

[115] Bkz. yukarıda s. 1, n. 3. Bîrûnî'nin eserinde de (ve daha tam) bir yazma nüshası hakkında bkz. C. Salemann, *Bulletin de l'Acad. de St. P.* 1912, 861 vd. Bîrûnî'nin biyografisi Yakut'ta (*İrşâd*, VI, 308-314) bulunmaktadır.

[116] Sachau, *Alberuni's India,* London 1888, II, 360, 397. Bu bilgiyi S. Th. Oldenbourg'a borçluyum.

[117] İlk baskıda müellif, Ethé'nin yanlışını (*Catalogue,* 11) tekrar ederek Oxford yazmasını Gerdîzî'nin eserinin yegâne bilinen nüshası kabul etmiştir. Hâlbuki bu eserin başka bir nüshası da Cambridge'de King's College Kütüphanesi'nde (No.213) bulunmaktadır. Bu nüsha hakkında bkz. J.R.A.S., New Ser., III (1868). 105-131 (*Festshcrift Nöldeke*'de, 173 n. 5 de yanlışlıkla belirttiğim gibi Morley'ye değil Palmer'e âittir): Gerdîzî'nin eserinin s. 120'de adı geçer. İstinsah tarihi pek belli değilse de 930 (1524)'da yazıldığı anlaşılıyor. Yazmanın dış görünüşü ve yazı karakteri bunu desteklemektedir. Oxford yazmasının Cambridge yazmasından istinsah edildiği muhtemeldir. Aynı yanlışlıklar çoğunlukla iki yazmada bulunmaktadır (meselâ دختر عمرو kelimelerinin her iki yazmada bulunması gibi, krş. *Metinler,* 6, n. 11); fakat bazı durumlarda Oxford yazmasının okunuşunu Cambridge yazmasına göre tashih etmek mümkündür. Oxford yazması Browne'in eserinde (*A Literary History of Persia* II, 288) "yegâne bilinen nüshası" diye zikredilir. Raverty, *Tabakat-ı Nâsırî'ye* âit notlarda Gerdîzî'nin eserinden aktarmalar yaptıysa da (s.901) hangi yazmayı kullandığı bilinmemektedir.

[118] Bilhassa Ahmed b. Sehl'den alınan parçalarda (krş. *Metinler,* 6; İbnü'l-Esir, VIII, 86).

men hiç bahsetmediği halde Gerdîzî, İbnü'l-Esîr'in bilmediği başka bir kaynağa dayanarak oldukça geniş bilgi vermektedir. Gerdîzî'nin Sellâmî'den faydalandığı, Gerdîzî'nin Amr b. Leys hakkındaki haberlerinin, İbn Hallikân'ın kitabında Sellâmî'den aktarılan kısımlara harfiyen uymasıyle ortaya çıkmaktadır[119].

450 (1058) yılında Mahmud Verrâk, 409 (1018-1019) yılına kadar "birkaç bin yılın" tarihini içine alan eserini tamamladı. Bu kitap hakkındaki bilgimiz bilhassa Beyhakî'den alınmıştır[120]. Amr b. Leys'in Gazne şehrini yeniden inşa ettiğine dâir bilgiyi ondan almıştır. Beyhakî, Mahmud'un güvenilebilir bir tarihçi olduğunu, ondan daha geniş bir şekilde bahsetmek istediğini, fakat iradesi dışında bazı durumlardan dolayı bunu başaramadığını söyler: "Hakkında uzun bir methiye hazırlamıştım; çeşitli sahalarda on-onbeş kadar dikkate değer eserini gördüm. Oğulları bunu duyunca aleyhimde harekete geçtiler ve şöyle dediler: Biz, babamızın sözlerinin kendisi söylemeden önce senin tarafından kullanılmasına râzı değiliz. Bu niyetimden istemiyerek vazgeçtim." Mahmud Verrâk'ın eserinin 409 yılı olaylariyle bitirilmiş olması, Beyhakî'nin tarihinin o yılın olaylarıyle başlamış olmasından anlaşılmaktadır.

Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyn Beyhakî'nin (ölm. 470/1077-1078) eseri, İslâmî tarih edebiyatında her halde bugün mevcut eserler arasında önemli bir yer işgal eder. Beyhakî, tam bir vukuf ile[121] kitabını diğer tarihlerle karşılaştırır ve "bir sultan tarafından bir kumandanın şu yahut bu harbe gönderildiğinden başka okunacak bir şey yoktur; şu günde savaşmışlar yahut barışmışlar; biri diğerini yenmiş yahut aksi olmuş; bir yere gitmişler" şeklinde, fikrini beyan eder. Beyhaki bu çeşit tarihçilerin aksine, gördüğü bütün olayları geniş olarak anlatır. Beyhakî'nin eseri 409 yılı olaylariyle başlamaktadır[122] Fakat o büyük eserinin ancak küçük bir kıs-

[119] İbn Hallikân, No.838; de Slane tercümesi, IV, 322, 326; krş. *Metinler,* 5.

[120] Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî,* 317.

[121] Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî,* 438.

[122] Bu sebeple Dr. Rieu'nın Beyhakî'nin eserinin Gazneli devletinin ortaya çıkışıyla başladığına dair görüşü (*Catalogue,* I, 159) yanlıştır. Tarihçi Cûzcânî tarafından Beyhakî'den yapılan aktarmalarda Sebük-tegin'in adı geçiyor ise de bu kısmın Mahmud'un tarihinden alındığı açıktır. Bu tip konu dışı ilâvelere eserde çok rastlarız (bkz.557). Morley neşrinden başka 1305 tarihli bir yazmadan alınmış ve 1307'de Tahran'da basılmış başka bir neşri daha vardır. Bir kaç nüshası Prof. Zhukovsky tarafından Petrograd Üniversitesi kütüphanesi için satın alınmıştır. Morley neşri ile aynı ise de bir kaç sayfa evvel başlamıştır. Ebu'l-Hasan Beyhakî, *Tarih-i Beyhak'da* (British Museum, pub. 3585, vr. 101^b-103^b) Ebu'l-Fazl Beyhakî'nin hayatı ve eseri hakkında faydalı bilgiler vermektedir. Burada belirtildiğine göre

mı, Mes'ûd'un saltanatı zamanı (1030-1041), elimize geçmiştir.Altıncı cildin son yarısı ile, yedi, sekiz, dokuzuncu ciltler ile onuncu cildin bâzı kısımlarından ibarettir. Eserin elimize geçen kısmı Morley tarafından Kalküta'da neşredildi. 450-451 (1058-1059) yıllarında yazılmıştır. Beyhakî'nin hangi yıla kadar geldiği bilinmemektedir, fakat 30 cilt kadar olduğunu biliyoruz[123]. İlk ciltlerden kısa bilgiler on üçüncü yüzyıl tarihçilerinden Cûzcânî[124] ile on beşinci yüzyıl müelliflerinden Hâfız-ı Abrû[125] tarafından alınmış ise de son yirmi ciltten hiç bir aktarma bulunamadı.

A. Müller[126], Beyhakî'nin eseri hakkında "İranlı bir memurun rûznâmesi" demekte ise de bu hüküm pek doğru değildir. Prof. Sachau'ın teklif ettiği gibi[127], "hâtırâtı" demek daha doğru olur. Beyhakî, eserini ihtiyarlığında, devlet memuriyetinden ayrıldıktan sonra yazmıştır. Doğumu yaklaşık olarak 386 (996) yılındadır[128], takriben 412 (1021)'de memuriyete girdi. 431 (1039)'de ölen Ebû Nasr Mişkân'ın maiyyetinde diplomatik tahrirat kaleminde (Divanü'r-Resâil) on dokuz yıl çalıştı[129]. Ebû Nasr'ın ölümünden sonra Sultan Mes'ûd, onu himâye etmekte devâm etti ise de Mes'ûd'un ölümüyle mevkii sarsıldı, bir müddet gadre uğradı; bunun sebebinin kendi hatâsı olduğunu itiraf eder[130]. Sonra tekrar memuriyete alındı ve Sultan Abdürreşîd zamanında (1049-1053) kalem müdürlüğünde bulundu[131].

Sarayla temasta olan bir memur olması sebebiyle Beyhakî'nin en çok saray ve memuriyet hayatındaki olaylarla, saray ve bürokrasi entrikalariyle, hükümdara şu veya bu istikamette tesir etmek istiyen çeşitli şahısların rekabetleriyle meşgul olması tabiîdir. Buna ilave olarak, dış münasebetler

Beyhakî'nin eseri otuz ciltten ibaret olup Sebük-tegin'in saltanatının başlangıcından İbrahim'in saltanatının başlangıcına kadar olan devreyi içine alır (Mahmud Verrâk'ın eserinin buna dâhil edildiği açıktır). Müellif Safer 470 (Ağustos-Eylül 1077)'de öldü. Ebu'l-Hasan, eserin çeşitli kısımlarını birçok kütüphanelerde görmüş ise de tam bir nüshasını görmemiştir; bkz. Barthold, *Beyhakî* mad. İ.A.

[123] On beşinci yüzyıl müelliflerinden Fasih (Asya Müzesi yazması 581 a, vr. 263) ile Mirhând'a göre böyledir.

[124] *Tabakat-ı Nâsırî,* 68.

[125] *Metinler,* 157.

[126] A. Müller, *Der Islam,* II, 194.

[127] Sachau, *Zur Geschichte,* II, 5.

[128] Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî,* 246.

[129] Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî,* 749.

[130] Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî,* 754.

[131] Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî,* 122.

hakkında da oldukça doğru haberler verdiğini görmekteyiz. Çeşitli hükümdarlara gönderilen resmî yazıların çoğunu kendisi yazmıştır; fakat bu vesikaların asıl metinlerini bize bildirememiştir. Çünkü azledildiği zaman vesikalar kendisinden zorla alınmış olmalıdır. "Abbasî halifesi, Türkistan hânları ve diğer hükümdarlar ile yapılan haberleşme hep benim vâsıtamla olurdu. Bütün vesikalar elimde idi, fakat kasten imha edildi. Ne yazık ki, bu cennet bahçeleri şimdi hazır değildir. Bu tarih gerçekten kıymetli olacaktı. Allah'ın yardımiyle vesikaları tekrar bulabilmekten ümidimi kesmedim. Kitabım o zaman tamam yazılabilecektir."[132]. Bununla beraber asıl vesikaların yokluğu "bize gerçekten kıymetli" bir eser vermesine engel olmamıştır. Prof. Sachau'ın doğru olarak işâret ettiği gibi, saray hayâtını güzel bir şekilde tasvir etmiştir. Saltanat makamına olan büyük hürmetine rağmen hükümdarının eksik yanlarını gizlemeğe kendini selâhiyetli görmemiştir[133]. Müellifin kendi irâdelerine göre[134] azledildikten sonra eski hasımlariyle bütün hesaplarını kapatarak olayları peşin hükümleri olmadan nakletmeğe çalıştı. Gerçekten saraydaki entrikalar,tarafsız bir gözle görülmüş ve yazılmıştır.

Beyhakî'nin eseri, zamanımıza kadar lâyık olduğu derecede kullanılmamıştır. Bilhassa Karahânlılar üzerinde araştırma yapan âlimlerden hiç birisinin[135] bu eserden gözle görülebilecek derecede faydalanmadıkları dikkati çekmektedir[136]. Halbukî bu devlet hakkında uzun bir devre için en geniş bilgiyi bu eserde buluyoruz. Bunun sebebi, kısmen Morley neşrinin eksiklikleriyle (harflerin belirsizliği, içindekiler ve dizin bulunmamasıyle) izah edilebilir. *Tarih-i Beyhakî*'nin muhteviyâtının geniş bir özeti (fransızca olarak), A. Biberstein-Kasimirsky tarafından neşredilen şâir Minûçihrî'nin divânının girişinde verilmiştir[137]. Fakat özet yapılırken metnin tam olarak anlaşılmadığı görülmektedir. Meselâ, resmî yazılar hakkında yukarıda verilen bilgilerden Beyhakî'nin "tarihi eserleri" diye bahsedilmektedir[138].

[132] Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, 362.

[133] Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, 573.

[134] Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, 207.

[135] Grigorev, *Karakhanidy v Maverannagrye*,Saint Petersburg, 1874 (*Trudy Vost, Ota.* kısım XVII); Sachau, *Zur Geschichte*, II, 35-46; Dorn, *Mélanges Asiatiques*, VI, IX; *Tabakat-ı Nâsırî*, 900-910; Radloff, *Das Kudatku-Bilik*, LXXVIII-LXXX (Radloff, K *voprosu ob uigurakh*, Saint Petersburg 1893, 122 vd. d.).

[136] Raverty ile Sachau'da çeşitli iktibaslar bulunur.

[137] Biberstein-Kazimirski, *Menoutchehri, Poète persan du onzième siècle*, Paris 1887, 17-131.

[138] *Aynı eser*, Önsöz, V.

On üçüncü yüzyıl tarihçilerinden Cûzcânî[139], Gazneliler tarihi hakkında tarihi bilinmiyen başka bir kitaptan bahseder: Ebu'l-Kāsım Muhammed b. Ali İmâdî'nin *Tarih-i Mücedvel* adlı kitabı, Hz. Muhammed'in, Emevî ve Abbasî halifelerinin, eski İran hükümdarlarının ve Mahmud'a kadar Gazneliler'in tarihini içine alıyordu, yâni Sa'âlibî'nin eserinin hemen hemen aynısı idi (bkz. s. 22), 520 (1126)'de yazılan *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas* (aşağıda bahsi geçeçektir)'ın yazarı, Gazneliler tarihini anlatırken çağdaşlarından İmâmû's—Sencerî el-Gaznevî'nin oğlu Emîr Mahmud İmâdî'den nakillerde bulunur[140] Belki de Muhammed b. Ali İmâdî aynı şahıstır.

Mayıs 1040'da yapılan Dandanakan savaşından sonra Doğu İran'ın hâkimiyeti Gazneliler'den Selçuklular'a geçmiştir. Alp Arslan'ın saltanatı zamanında (1063-1072) Selçuklular, Mâverâünnehr'i istilâya başladılar. Oğlu Melikşah zamanında (1072-1092) ise Karahânlılar, Selçuklu sultanlarına tâbi oldular. Bu sebeple Selçuklu ülkesinde yazılan tarihlerin, Mâverâünnehr tarihini araştırmak için de önemli olduğu açıktır.

13 — On birinci yüzyıl müellifleri

Zamanımıza kadar bilinenlere göre hüküm verilecek olursa on birinci yüzyılda Selçuklu sultanları hakkında yazılanlar arasında tarih denilmeğe lâyık eser yoktur. Fakat meşhur vezir Nizâmü'l-mülk'ün (Ebû Ali Hasan b. Ali Tûsî, ölm. 1092) *Siyasetname*'sinden[141] o devirdeki devlet teşkilâtı ve umumî hayat şartları hakkında bir fikir edinebiliriz. 1091 yılında Sultan Melikşah, devlet erkânından bâzılarına memleketin durumu hakkında birer rapor yazarak bütün eksiklikleri ve yapılması gereken ıslâhatı belirtmelerini emretti. Sultan, kendisine arzedilen raporlar arasında yalnız Nizâmü'l-mülk'ünkünü beğendi ve bunu rehber olarak almağa karar verdi. Eser 39 fasıldan ibarettir[142]. Vezir memurların vazifelerini sayar ve idarenin bütün şubeleri hakkında fikrini belirtir. Bağdad'a son seyahatinden önce 1092'de Sultan'ın şahsî kitaplarını yazan hattât Muhammed Mağribî'ye[143] on bir fasıl daha teslim ederek, ancak ölümünden sonra Sultan'a

[139] *Tabakat-ı Nâsırî*, XXXII-XXXIII, 69.

[140] Cod. Paris Ancien Fonds Persan 62, vd. 263.

[141] Aslı ve fransızca tercümesi Schefer tarafından neşredildi: *Siasset Nameh*, texte persan, Paris 1891; *Siasset Nameh*, traduction, Paris 1893. Eserin başka bir ismi de *Siyerü'l-Mülûk*'dur.

[142] *Siyâsetnâme*, metin, 2; tercüme, 3 vd.

[143] *Siyâsetnâme*, 210. Schefer'in tercümesinde adı atlanmıştır (307).

vermesini tenbih etti. Hattâtın doğru olarak belirttiği gibi Nizâmü'l-mülk, bu fasılları "saltanatın düşmanları sebebiyle çektiği ıztıraptan dolayı" yazmıştır. Bu sebeple son kısımlarda vezirin ifadesi, kitabın diğer kısımlarına göre çok daha sert ve serbesttir. İran bürokrasisinin bu liderinin idealleri hakkında fikrimiz ne olursa olsun şunu kabûl etmeğe mecburuz ki, sözlerinde derin bir itikat sahibi ve itikadı uğruna ölüme doğru yürüyen bir adamın sesi işitilmektedir. İsmailîler'e olan düşmanlığını hayatiyle ödeyiceğini bildiği halde öldükten sonra görüşlerinin haklı çıkacağına inanıyordu[144].

"Onlar devlet ileri gelenlerini ve büyüklerini çukura atmaya başlayınca, davullarının sesi kulaklarında çınlayınca ve sırları açığa vurulunca sözlerim hatırlanacaktır. Bu felâket zamanında Sultan, bütün söylediklerimin doğru olduğunu anlıyacaktır." [145]

Doğu İslâm devletlerinin siyasî bünyesinin araştırılması için başlıca kaynağımız hiç şüphesiz Nizâmü'l-mülk'ün eseridir. Ayrıca İsmailîler ile ilgili olan son fasıllarda zengin tarihî malzeme bulunmaktadır. Prof. Nöldeke, Schefer'in neşrini tetkik ederken [146] bu malzemenin ve bilhassa İsmailîler tarafından Sâmânî hükümdarlarından Nasr b. Ahmed'e tarîkatlerinin kabûl ettirilmesi hakkındaki bilginin sıhhatinden şüphe ediliyor ise de, bu hâdiseden tarihçiler hiç bahsetmedikleri halde (bkz. s. 13) *Fihrist*'te teyid edilmektedir[147]. Schefer'in tercümesi, daha önce fikirlerimizi belirttiğimiz gibi, dâima doğru değilse de aslının mânâsını değiştirmek raddesine pek az varıyor[148].

On birinci yüzyılda din tarihi hakkında da husûsî eserler yazılmıştır. Daha önce İbnü'n-Nedîm'in *Fihrist*'inde bu tip eserlere epeyce yer verilmiştir. *Kitâbü'l-milel ve'n-nihal,* İspanyalı İbn Hazm'ın (ölm. 456/1064)[149] eseridir. Birkaç yazma nüshası mevcut olan bu eser Dozy, von Kremer ve Goldziher tarafından kullanıldığı gibi M. Schreiner tarafından uzunca

[144] *Siyâsetnâme,* metin 205; tercüme, 299.

[145] Tercümede "que le prince sache" denilmişse de aslına uygun değildir.

[146] Nöldeke, Z.D.M.G., XLVI, 767.

[147] *Fihrist,* 188.

[148] Başka misâller aşağıda gösterilmiştir; bkz. Browne'ın, *A Literary History of Persia*'da eser ve baskısı hakkında görüşleri, II, 212 vd. ("Çok lüzumlu tashihler" 214 "mükemmel bir fransızca tercüme")

[149] Bu hususta bkz. *Zapiski,* VIII, 179 vd. Eserine dair bkz. Flügel, *Die arabischen.... Handschriften des Kais-Königl. Hofbibliothek zu Wien* II, 197 vd. d.

bölümler alınarak neşredildi[150]. Bir müddet sonra, 485 (1092)'de Gazne'de Ebû Me'âlî Muhammed b.Ubeydullah tarafından *Beyânü'l-edyân* adlı bir eser kaleme alındı. Bu eserin bilinen yegâne nüshasına sâhip olduğu anlaşılan Schefer'in *Chrestomathie*'sinde bundan aktarmalar bulunduğu gibi[151], A. Christensen tarafından Danimarka diline çevrilerek 1915'te neşredildi.[152]

14 — On ikinci yüzyıl ve on üçüncü yüzyıl başındaki tarihçiler

On ikinci yüzyılda yazılmış olan eserler arasında ilk önce *Mücmilü't-tevârih ve'l-kısas* zikredilmelidir. Yazarı bilinmemektedir. 520 (1126) yılında yazılmış olup tek yazma nüshası Paris'te Bibliothéque Nationale'de bulunmaktadır. Selçuklular da dâhil İslâm devletleri tarihleri pek kısa olarak ele alınmışsa da eski İran hükümdarları ile[153] Hindistan[154] ve Türk boyları hakkındaki kısımlar daha önemlidir. Başka hiç bir kaynakta geçmiyen birçok ünvânları bu eserde buluyoruz. Türk boylarının menşeleri ile destan kahramanları hakkındaki rivâyetler, Gerdîzî tarafından verilenlerden biraz farklıdır. Diğer maddeler arasında Yafes'in oğlu Türk'ün doğduğu yeri, Issık-Göl civarında gösteren efsânenin en eski versiyonunu onda buluruz[155] Yazmanın sonunda Sultan Sencer'in 1153'te esir edilmesinden sonra Nişâpûr'un Oğuzlar tarafından tahrip edildiği nakledilir. Bu kısmın sonradan ya müellifin kendisi yahut başka bir kimse tarafından ilâve edildiği açıktır.

Takriben aynı yıllarda Ebu'l-Futûh Berekât b. Mübârek b. İsmail (ölm. Nişâpûr'da 525/1131), *Lemü't-tevârih* adlı arapça bir tarih yazmıştır. Günümüze kadar gelmemiştir[156] Müellif 460 (1068) yılından sonra Gazne'de dünyaya gelmiş ve eserini 500 (1106-1107) yılına kadar getirmiştir.

Yine aynı yüzyılın tarihçilerinden *Tarih-i Âl-i Selçuk* müellifi Ebû Tâhir Hatûnî, Devletşah'ın *Tezkire-i şuarâ*'sında zikredilmektedir. Prof.

[150] M. Schreiner, Z.D.M.G., LII, 465 vd. d. Eser Kahire'de beş kısım halinde neşredildi, 1317-1321.

[151] Schefer, *Chrestomathie persan,* I, 132-171; Notlar, 132 vd. Yazma nüshası Paris'tedir. (Suppl. pers. 1356, No.7, vr. 195[b]-224); krş. Blochet, *Catalogue de la collection des manuscrits orientaux.... formée par Ch. Schefer,* Paris 1900, 76.

[152] A. Christensen, *Studier fra sprog-og oldtidsforsning udgivne af aet Filologisk-historiske Samfund,* N. 101; Abu'l-Ma'ali, *Fremstillung af Religionne,* Oversat af Arthur Christensen.

[153] *Journal Asiatique,* 3. seri, XI, XII, XIV; 4. seri, I.

[154] Reinaud, *Fragments arabes et persanes ineádits relatifs à l'Inde,* Paris 1845, i-54.

[155] *Metinler,* 19 vd.; krş. Ebu'l-Gâzi, II, (tercüme) 9.

[156] *Metinler,* 70.

Browne[157] ondan ancak *Menâkıbü'ş-şuerâ* adlı bir antolojinin müellifi olarak bahseder. Prof. Browne'a göre, Devletşah, *Tarih-i Âl-i Selçuk*'dan öyle müphem bahsetmiştir ki, hangi eserin kastedildiği anlaşılmamaktadır. Bununla beraber Devletşah tarafından şâir Am'ak Buhârî'nin biyografisinde bu kitaptan aktarılan parçalarda[158] Sultan Sencer'in çağdaşlarından Ebû Tâhir Hâtunî'nin eseri olduğu açıktır[159].

Halife Müsterşid ve daha sonra Selçuklu sultanı Mes'ûd'un veziri olan Şerefeddin Ebû Nasr Anûşirvân b. Hâlid Kâşânî[160] (ölm. 533/1138-1139), hayatının sonunda hâtıralarını farsça olarak.*Fütûr-ı zamanu's-sudûr ve sudûr-ı zamân'u'l-futûr* gibi manalı bir isim altında yazmıştır. Hâtıraları, 1072-1134 yılları olaylarına âit olup bugün ancak İmâdeddin İsfahânî'nin yaptığı arapça ilâveli metni mevcuttur. İsfahânî, yazarı, tarafgîr ve düşmanlarından intikam almak istiyor diye itham etmektedir. Bu görüşü kabûl etmiyen Prof. Houtsma, bu gibi eserlerin başlıca husûsiyeti olan ve onsuz bir çekiciliği kalmıyan müellifin şahsiyetinin ifâdesini görmektedir.

İmâeddin İsfahânî (Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed 579/1183'te eser yazıyordu), Kâşânî'nin eserini ilâvelerle tercüme etti (Prof. Houtsma'nın görüşüne göre bâzı yerlerini kısalttı). 1072 yılına kadar gelen bir Selçuklu tarihi taslağına dahil etti ve olayları Şevvâl 575 (Mart 1180) tarihine kadar getirdi. *Nusretü'l fatra ve usretu'l-katra* adlı eserinin bugün ancak bir yazma nüshası bilinmektedir. On sekizinci yüzyıla âit olan bu yazma bugün Paris'te Bibliothèque Nationale'de bulunmaktadır[161]. Aynı eser Bundârî (Feth b. Ali b. Muhammed) tarafından kısaltılarak (623/1226) *Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra* adıyle yeniden kaleme alındı. Bu eser Houtsma tarafından neşredildi. Müellif İmâdeddin'deki "bütün hususları, tarihî şahsiyetleri, hattâ en güzel belâgat incilerini" korumağa çalışmıştır. Bundârî, İmâmeddin'in metnine Hicrî altıncı yüzyılın sonu ve

[157] E.G. Browne, *The Sources of Dawlatshah, J.R.A.S.*, 1899, 42.

[158] No. 15; Browne neşri, 64 vd.

[159] Houtsma'ın *Recueil*'ünde bu Ebû Tâhir'in adı geçer, II, 89 (bir vezire tariz olan başka bir eseri) ve 105 vd. Krş. Browne, *A Literary History of Persia*, II, 183 vd., 326 vd.; Avfî'nin *Lübâbü'l-elbâb* adlı eserinin nâşirleri tarafından Ebû Tâhir hakkında toplanan bilgilere göre ona (I, 6 vd.) Hâtûnî lâkâbının verilmesi, Sultan Muhammed b. Melik-şah'ın karısı Cevher Hâtûn'un müstevfisi olması sebebiyledir. Krş. *Râhatü's-sudûr*, 131, 136.

[160] Bu ve bundan sonraki iki müellif hakkında bkz. Houtsma, *Recueil, II; Zapiski*, I, 190 vd.

[161] *Supplément Arabe*, No. 772; krş. de Slane, *Catalogue, No. 2145. Müellif ile eserleri için bkz.* Brockelmann, *GAL*, I, 314; Bundârî ve Hüseynî hakkında bkz. Brockelmann, *GAL*, I, 321 vd.

yedinci yüzyılın başlarındaki olaylar hakkında birkaç kelime ilâve etmiştir. Bundârî'nin metnini bile okumak güçtür, çünkü edebî sanatlar, kullanılmıyan kelime ve tâbirlerle süslenmiştir. Fakat Selçuklu tarihi için en geniş kaynak (hatta 520 yılından sonraki olaylar için en eski kaynak) olması itibâriyle önemi büyüktür. Müellif, yaşadığı bölgelere, Batı İran, Irak ve Suriye'ye daha çok yer veriyorsa da Selçuklu devletinin doğu kısmıyle, etrafındaki Mâverâünnehr bölgesinin tarihi hakkında bile diğer kaynaklarda bulunmıyan çok bilgi vermektedir.

İmâdeddin bir de arapça antoloji yazmıştır. Bu eserde bir çok yazarın kısa hayat hikâyeleri ile eserlerinden örnekler buluruz. Bunlar arasında tarihî eserler de vardır[162]. *Haridetü'l-kasr ve ceridetü'l-asr* adını taşıyan bu kitabın Selçuklu vezirlerinden birinin hayatını içine alan kısmı Schefer tarafından neşredildi[163].

On ikinci yüzyılın tam sonlarında, 590 (1194)'dan sonra Hârezmşah Tekiş'in hizmetinde bulunan Emîr Sadredddin Ebû'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî, Selçuklular tarihini içine alan *Zubdetü't-tevârih* adlı bir eser yazmıştır. Yalnız bir nüshası bilinmekte ve hâlen British Museum'da bulunmaktadır[164] Prof. Houtsma'ya göre el-Hüseynî'nin eseri umûmiyetle İmâdeddin'in kitabının bir özetidir. Ancak Selçuklular'ın başlangıç devirlerini anlatırken başka tarihleri de kullanmıştır. Kaynaklarını pek az zikreder; muhtemelen onlardan harfiyyen aktarmalar yapmıştır. Kendi zamanındaki olaylar hakkında verdiği haberler oldukça önemlidir. Başka kaynaklarda bulunmıyan bilgiler vermektedir.

On üçüncü yüzyılın başlarında, 599 (1202-1203) yılında, Anadolu'da Ebû Bekr Muhammed b. Ali er-Râvendî, *Râhâtü's-sudûr ve ayetü's-surûr* adlı bir eser yazmıştır. Bu eser kısalığından dolayı dikkati çekmektedir. Yeni

162 *Catalogus codicum orientalium bibliothecae Academiae Lugduni Batavorum,* II, 208-288. Krş. *Metinler,* 70.

163 *Siyâsetnâme,* suppleément, Paris 1897, 115-122.

164 Stowe, *Orient,* 7. Bu yazma hakkında bkz. Rieu, *Arabic MSS.,* 342-344; Houtsma, *Recueil,* I, s. X, XI, XXXVI, *Zapiski,* I, 243 vd. Burada Alparslan ile Romanos Diogenes arasındaki savaşa dair parçalar, asıl metin ve rusça tercümesiyle birlikte verilmiştir. Yazma, British Museum tarafından satın alınınca hemen Prof. Wright tarafından, sonradan neşretmek maksadiyle istinsah edildi. Daha sonra K. Süssheim eseri neşretmek vaadinde bulunduysa da (*Prologomena zu einen Ausgabe der im British Museum zu London verwahrten Chronik des Seld-schukischen Reiches,*Leipzig 1911), neşir şimdiye kadar (1925) gerçekleşmedi. Süssheim'a göre *Zübdetü't-tevârih,* Stowe yazmasındaki imzasız vekayinâmenin (*Orient,* 7) ancak kaynaklarından birisidir.

bilgiler pek azdır. Asıl farsça metnin bir yazma nüshası bilinmektedir[165]. Önce Ch. Schefer'in elinde idi. Sencer'in saltanatı devrini ondan alarak asıl metni fransızca tercümesi ile birlikte neşretti[166]. Daha sonra Melikşah'a kadar ilk Selçuklu sultanları tarihinin metnini yayınladı[167]. Kitabın tamamı Muhammed İkbâl tarafından İngiltere'de neşredilmiştir[168]. Osmanlı sultanı II. Murad zamanında (1421-1451) Râvendî'nin eseri türkçeye çevrilmiştir. Bu tercümenin bir nüshası Asya Müzesi'ndedir[169]. Türkçe tercümenin Türkiye Selçukluları'na âit kısmı (tercüme eden tarafından 1225 yılına kadar getirilmiştir) Prof. Houtsma tarafından neşredildi.[170].

Cemâleddin Ali b. Yusuf el-Kıftî (ölm. 646/1248)'nin *Tarih-i Âl-i Selçuk* adlı eseri[171] günümüze intikal etmemiştir. Ayrıca ne zaman yazıldıkları bilinmeyen daha başka eserler de zâyi olmuşlardır. Bunlardan birisi de yazarı bilinmeyen *Meliknâme* yahut *Mulûknâme*'dir. Mîrhând, Ebu'l-Ferec[172] ve muhtemelen İbnü'l Esîr'in kaynağıdır. Râvendî'nin kendi zamanından önceki olaylar için yegâne kaynağı olan *Selçuknâme,* akrabâsından Zahîreddin en-Nişâpûrî'nin eseridir[173]. Sultan Arslan (1161-1177) ve Sultan Mes'ûd'un (1132-1152) hocası idi. Irak Selçuklu sultanlarının sonun-

[165] Bibliothèque Nationale'da bulunmaktadır, *Suppl. pers.* 1314; krş. Blochet, *Catalogue....,* 65.

[166] *Nouveaux mélanges orientaux,* Paris 1886 (P.E.L.O.V., II, seri, c. XIX) 3-47. Maalesef tercüme çok hatâlıdır; şu misâl yeterlidir: "der sir kes firistâdend" (bir adamı gizlice gönderdiler) cümlesi "députa à Serkes" diye tercüme edilmiş, sonra da bir notta Serkes, Kiş bölgesinde bir şehir olarak gösterilmiştir (19, 35).

[167] *Siyâsetnâme, suppléement,* 70-114.

[168] Gibb Memorial Series, New Series, II.

[169] Yazma 590 ba.

[170] Houtsma, *Recueil,* cilt III, 1. kısım. Girişte asıl farsça metin İbn Bîbî'ye atfedilmektedir; Schefer'in *Recueil de textes et de traductions publ. par les Proff. de l'école des langues orient, vivants*'daki makalesinden (I, 1 vd., 3. seri, cilt V)bir aktarma vardır. Bu makalede İbn Bîbî adıyla bilinen Nâsıreddin Yahyâ b. Muhammed 588 (1192)'den 679 (1281) yılına kadar Anadolu Selçukluları'nın tarihini yazmış olup bu kitabın on beşinci yüzyılda yapılmış türkçe tercümesi vardır; Dresden kütüphanesindedir. Behrnauer, bu yazmayı neşretmeğe niyet etti ise de başaramadı. Fleischer'in kataloğunda bu eserin adı geçmez. Asya Müzesi'ndeki yazmanın (560 ba) metninde (bildiğimize göre Leyden yazmasının kopyasıdır) asıl eserin Râvendî'ye ait olduğu açıkça bildirildiği gibi türkçe metin farsça metinle karşılaştırılınca bu husûs kesinlikle ortaya çıkar. Kitabın ikinci kısmı Anadolu Selçukluları'nın tarihini içine alır ve gerçekten İbn Bîbî'nin tercümesi olduğu bellidir.

[171] Kâtib Çelebi, II, 109.

[172] *Chronikon Syriacum,* neşr. Bruns, 229; Houtsma, *Recueil,* I, IX.

[173] Kâtib Çelebi, III, 606.

cusu Tuğrul'un saltanatı zamanında (1177-94) eserlerini yazardı[174] Sultan Mes'ûd'un ordugâhından çalınan fil hakkında Hâfız-ı Abrû'nun tarihî ve coğrafî eserinde (on beşinci yüzyıl) bulunan rivâyet[175] de, Zahîreddin'den alınmıştır. Bu rivâyet Beyhakî'de de bulunmaktadır[176]. On dördüncü yüzyıl tarihçilerinden Hamdullah Kazvînî, Ebu'l-Alâ Ahval adında birisinin Selçuklular tarihinden bahseder[177].

15 — Gurlular ve Hârezmşahlar devri tarihçileri

On ikinci yüzyılın ikinci yarısı ile on üçüncü yüzyılın başlangıcı İslâm tarihinin en az bilgi bulabildiğimiz devresidir. Bugün bilinen kaynakların verdikleri bilgiler birbirini tutmadığı gibi en mühim olayların kronolojisini tesbit etmek bile büyük bir zorluk arzetmektedir. Hâlbuki bu devirdeki olaylar, İslâm milletlerinin tarihinde büyük bir önem taşımaktadır. Selçuklu hâkimiyetinin sona ermesi, Mâverâünnehr'in kâfir bir devlet tarafından zaptedilmesi, iki İslâm devletinin, Hârezmşahlar ile Gurlular'ın ortaya çıkışı, Hârezmşahlar'ın Müslüman rakipleriyle ve kâfir Kara-Hıtâylar'la yapılan mücadeledeki galibiyetinden sonra hâkimiyetleri altında bütün Doğu İslâm âleminin birleşmesi; her bakımdan kuvvetli olduğu hâlde, dıştaki bir düşmanla ilk çarpışmada dâhilî zaafı hemen ortaya çıkan bir imparatorluğun teşekkülü hep bu devre âittir.

Gurlular ve Hârezmşahlar tarihi için yazılan tarihler bugün mevcut değildir. Bu iki devletin tarihini ancak on üçüncü yüzyılın müellifleri vasıtasıyle öğrenebiliyoruz. Gurlular'ın tarihi için başlıca kaynağımız Cûzcânî'nin *Tabakât-ı Nâsirî* adlı eseridir. Ebu'l-Hasan Heysem b. Muhammed Nâbî'nin *Kısas-ı Sânî* adlı eserini kullanmıştır[178]. Bu eserde Tâhirîler, Saf-

[174] Morley'nin *Catalogue*'unda No. CXXXVII, (133) adı geçen (Tuğrul'a ithaf edilen) eser, belki aynı eserdir. Maalesef kütüphânede bana söylediklerine göre bu yazma kaybolmuştur.

[175] Yazma, Pub. Lib. Dorn 290, vr. 196a.

[176] Beyhakî, 708 vd.

[177] *Tarih-i Güzide,* metin 434, tercüme 93. Selçuklu tarihi hakkında sonraki eserlerden krş. Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî (on dördüncü yüzyıl)'nin *Urâza fi'l-Hikâyet'is-Selçukîye* adlı eseri: Rieu, *Cataloue,* II, 848, vd.; Süssheim, *Prolegomena...* ve iki baskı, Kahire 1326 (1908) ve Leyden 1909; krş. *Râhatü's-sudûr,* XXXIV. Reşidüddin tarafından zikredilen Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim'in eseri, *Râhatü's-sudûr*'un aynıdır, bkz. aynı eser, XXXV. Ahval, İbn Hassul yerine müstensihin yaptığı bir hatadır. Onun eseri *Tafdîlü'l-Etrâk,* Abbas el-Azzâvi tarafından yayınlanmıştır, *Belleten,* XIV-XV; İstanbul 1940.

[178] Yahut muhtemelen el-Bâkî: başka yerlerde müellife İbn Heysem adı verilir.

fârîler, Sâmânîler ve Selçuklular tarihi üzerinde de durulmuştur[179]. Cûzcânî, Gurlu sultanlarının tarihini anlatırken Fahreddin Mübârek-şah Mervu'r-rûdî'nin neseblere dâir eserini de kullanmıştır[180]. On üçüncü yüzyıl başlarında yazılmış olan bu eserde Türkler'in dili ve boyları hakkında faydalı bilgiler bulunmaktadur[181].

Cuveynî'nin *Tarih-i Cihân-güşây* adlı eserinin büyük bir kısmı Hârezmşahlar tarihine ayrılmıştır. Bu eserin Hârezmşahlar tarihi ile ilgili olan kısmı, Mîrhând ile daha önceki İran tarihçilerinin yegâne kaynağı olduğu anlaşılıyor. Hem Cuveynî[182], hem de İbnü'l-Esîr[183] Hârezmşahlar hakkında Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd[184] Beyhakî'nin *Meşâribü't-tecârib ve gavâribu'l-garâib*[185] isimli kitabını kullanmışlardır. Bu eser, Cuveynî'ye göre, *Tecâribü'l-ümem* adlı bir eserin devâmıdır. Bununla İbn Miskeveyh (Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, ölm. 421/1030)'in aynı adı taşıyan eseri kastedilmektedir[186]. Cuveynî bundan başka meşhur fakihlerden Fahreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer er-Râzî'nin (606/1210) *Câmiu'l-ulûm* adlı

[179] *Tabakat-ı Nâsırî,* 11, 19, 26, 56, 116, 320.

[180] *Tabakat-ı Nâsırî,* 300. Krş. A.G. Ellis tarafından satın alınan yazma, *Journal Asiatique,* II, 1, 521-533 (E.D. Ross ve R. Gauthiot tarafından yazılmıştır) ve *Aceb-Nâmeh* (Prof. E.G. Browne'a takdim edilen *Oriental Studies,* 1922, 392-413, E.D.Ross tarafından yazılmıştır). İbnü'l-Esîr'e göre (XII, 160) müellif Şevval 602 (Mayıs-Haziran 1206)'de ölmüş (krş. *Aceb-Nâmeh,* 403), halbuki eserinde aynı yılın Zilkade (Haziran-Temmuz) ayından bahsedilir (*aynı eser,* 401).

[181] Kabile adları *(Aceb-Nâmeh,* 407 vd.) on birinci yüzyılda Mahmud Kâşgarî tarafından verilenlerin hemen hemen aynı olup sonradan aynı şekilde yazılmıyor (Kayı yerine Kayık ve Yazır yahut Yâzîr yerine Yazgır). Yazmadan istifade ettiğimden dolayı (London Oriental School'da) Sir E.D. Ross'a şükran borçluyum.

[182] Cuveynî, II, 1.

[183] İbnü'l-Esîr, XI, 249. Bu kısımda kitabın 568 yılı olayları dolayısiyle adı geçer, fakat 563 yılından önce yazılmış olmalıdır; çünkü *Tarih-i Beyhak*'da adı geçer ki, aynı yıl yazılmıştır ve müellifi 565'de ölmüştür. Muhtemelen İbnü'l-Esîr, eserin bir zeyline sahipti.

[184] Cuveynî, ona İbn Funduk adını verir.

[185] Kâtib Çelebi, V, 544. Doğduğu şehir olan Beyhak'ın bir tarihi aynı müellife isnat edilir. Bu eser elimize geçmiştir; bkz. Pertsch, *Verzeichniss der pers. Handschriften,* Berlin 1888 *(Der Handschrift-Verzeichnisse der Kön. Bibl zu Berlin* IV), 516 (No.535); Rieu, *Supplement to the Cat. of. Pers MSS.,* London 1895, 60 vd.; E. Kal., *Persidskiya, arab. i tyurk. rukopisi Turkest. Pub. Bibl.,* Taşkent 1889, 8 vd. (No.9a); burada Ali b. Ebî Salih el-Huvarî'nin *Tarih-i Beyhak*'ına ve Ebû Abdullah el-Beyy'in *Tarih-i Nişâpûr*'una âit iktibaslar (yanlışlıkla) zikredilmiştir; krş. Rieu, *Supplement,* 61.

[186] I, V, VI. ciltler Caetani tarafından tıpkı basım olarak Gibb Memorial Series'de neşredildi, VII; V. VI. ciltler, Ebû Şuca'ın zeyli ve başka eserlerden parçalar ile birlikte Amedroz ve Margoliouth tarafından *The Eclipse of the Abbasid Caliphate* adı altında neşr ve ingilizceye tercüme edildi. Oxford 1920-1921. 198-251 yılları arası M.J. de Geoje tarafından

başka ansiklopedisini zikretmektedir. Hârezmşah Tekiş için yazılmıştır[187]. Hârezm'in ilk zamanlarının tarihi için Ebû Muhammed b. Mahmud b. Muhammed b. Arslan el-Abbasî el-Hârezmî'nin (ölm. 568/1172 - 1173) Hârezm ile halkına âit 80 ciltten meydana gelen büyük eserine çok önem verilecekti. Bu eserin muhtasar bir tertibi, on dördüncü yüzyıl müelliflerinden ez-Zehebî tarafından yapılmıştır[188] El-Beyyi' sebebiyle yukarıda zikri geçmiştir (bkz. s. 23). Hârezmî'nin kitabından Yâkut[189], dinî ve felsefî mezheplere dâir meşhur bir kitabın yazarı olan feylesof Şehristanî hakkında faydalı bir kısım almıştır[190]. Hârezmşahlar tarihi hakkında Kâtib Çelebi, Seyyid Sadreddin'in *Tarih-i Hârezmşahî* isimli kitabını zikretmektedir[191].

16 — Resmî vesikalar kolleksiyonu

Resmî vesikalardan meydana gelen iki kolleksiyon, Hârezmşahlar devletinin tarihi için son derece önemli kaynak malzemesi ihtiva etmektedir.

(*Fragmenta Historicorum Arabicorum,* Lugduni Batavorum 1869-1871, cilt II.) neşredildi. Miskeveyh ismine ilâve edilen "İbn"in yanlış olduğunu isbat etmeğe çalışır. *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki imzasız *İbn Miskeveyh* maddesinin sahibi aksini iddia eder ve Miskeveyh yahut Muşkoye'nin müellifin dedesinin adı olduğunu söyler. Zeylcilerinden, Kâtib Çelebi (II,191) ancak Halife Müstazhir'in veziri Ebû Şucâ Muhammed b. Hüseyn (ölm.488/1095) ile Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî'yi zikreder. Eserinin adında Miskeveyh'inkine açıkça bir telmih olduğu halde Beyhakî, eserinden *Tarih'ül-Yemînî*'nin devamı olarak bahseder (*Tarih-i Beyhak,* cod. British Museum Or. 3587, vr. 12ª). Beyhakî'nin âlimlerden bahseden başka bir eseri Berlin'de bulunmaktadır, krş. Brockelmann, *GAL,* I, 324. Bundan bazı parçalar *Der Islam*'da (III,43 vd.) neşredildi. Ayrıca bkz. Barthold, *Beyhakî* mad. İ.A.; Yakut, *Irşâd,* V, 208-218 (doğumu 27 Şaban 499/5 Mayıs 1106 Cumartesi, ölümü 565/1169-1170).

[187] Krş. Rieu, *Catalogue,* Suppl., 102 b; Pertsch. *Verzeichniss,* 162 vd. (No. 92); Wüstenfeld tarafından (*Die Geschichtsschreiber,* 106) aynı müellife isnat edilen kısa bir tarihî risale on dördüncü yüzyılın başlangıcında yazılmıştır (Elfachri, *Geschichte des islamischen Reiche von İbn etthiqthaqa,* neşr. W. Ahlwardt, Gotha 1860).

[188] Kâtib Çelebi, II, 129, VII, 655; Wüstenfeld, *Die Geschichtsshreiber,* 90; burada Yakut'tan yapılan aktarmada 341'i 343 olarak okumak lâzımdır.

[189] Yakut, *Mu'cem,* III, 343.

[190] Yakut, *İrşâd* (V, 412)'da Zemahşerî'nin talebesinden (bkz. Brockelmann *GAL,* I, 289 vd.) ve *Mu'cem*'de de (Index, VI, 586) defalarca adı geçen bir coğrafya kitabının müellifi olan Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Umrânî'nin (ölm.560/1165) biyografisinde Ebû Muhammed b. Arslan'ın (buna başka yerde, III, 212, Ebû Ahmed Mahmud b. Arslan adını verir) Hârezm tarihine dair (kendi eliyle yazılmış) aynı eserini zikreder.

[191] Kâtib Çelebi, II, 129. Yukarıda adı geçen (s.30) Selçuklu tarihçisi aynı şahıstır. Doğuda aranması lâzım gelen kaybolmuş tarih kitaplarının Sir Gore Ouseley'ye takdim edilen el ile yazılmış arapça bir listesinde (bugün London Oriental School'dadır) Hamza İsfahanî'nin *Kitâb-ı Bilâd-ı Curcânîye* adlı eseri zikrediliyorsa da (148) bu kitabın adına başka yerde rastlamadım.

Birincisinin adı yoktur. Tek yazma nüshası mevcut olup evvelce Leningrad'da Dışişleri Bakanlığı'nın Doğu Dilleri Enstitüsü'nde bulunuyordu. Baron V. R. Rosen tarafından iyi bir şekilde incelenmiştir[192]. Vesikaların çoğu Sultan Sencer'in kâtibi Müntecebüddin Bedî'in kaleminden çıkmıştır. Cuveynî, Sultan Sencer'in 542 (1147) yılındaki Hârezm seferini anlatırken ondan da bahsetmektedir[193]. Hârezmşah İl-Arslan adına Bağdad halifesine gönderilen dikkate şayan mektup[194] İmâdeddin'in antolojisinden öğrendiğimize göre şâir Vatvât[195](ölm. 578/1182) tarafından yazılmıştır. Yine Hârezmşah adına yazılan başka mektuplar da belki onun eseridir. Atsız'ın mektupları bilhassa enteresandır. Bâzılarında Sencer'in sâdık tebaası olduğunu belirtir; başka bir mektupta da Selçuklu sultanı aleyhinde birçok ithamlarda bulunarak Atsız'ın isyanını haklı gösterir[196]. Bunlara ilâveten Sultan Sencer'in Türkistan hânları ile münasebetini aydınlatan vesikaların[197] bizim için önemi büyüktür.

İkinci kolleksiyon *et-Tevessül ile't-teressül*[198] adını taşımaktadır. Bahâeddin Muhammed b. Mueyyed el-Bağdadî'nin eseridir. Bu zât Hârezmşah Tekiş'in hizmetinde bulunmuştu. Hamdullah Kazvînî'ye göre[199], Hârezmşah Muhammed'in emriyle idam edilen meşhur Şeyh Mecdeddin Bağdadî'nin kardeşi idi. Müellif, giriş kısmında kendisi hakkında verdiği bilgiye göre, önce Horasan'da Nesâ şehrinde oturuyordu, sonra Sultan onu çağırarak "Divanü'l-İnşa" reisliğine tayin etti; arkadaşlarının ricasına ve Sultan'ın emrine, istemeden boyun eğerek son bir yıl içinde yazdığı vesikaları bir kitâp haline getirdi. Kitap vezire takdim edildi[200]. Metinden[201] anlaşıldığına göre vesikalar 578 - 579 (1182-1184) yılla-

[192] *Collections scientifiques de l'Institut des langues orientales, III, Les manuscrits persans,* Saint Petersburg 1886, 146 vd. Burada çeşitli vesikaların başlıklarının listesi yapılmışsa da sonuncusu unutulmuştur; krş. *Metinler,* 44. Bu yazma da Enstitünün bütün yazmaları gibi İlimler Akademisi Asya Müzesi'ne nakledilmiştir.

[193] Cuveynî, II, 9. Bedî'in bir risalesi Cuveynî tarafından zikredilir, I, 8.

[194] *Metinler,* 30 vd. d.

[195] *Metinler,* 70. Vatvât (Reşid'üddin Muhammed b. Ali el-Celîl) hakkında bkz. Browne, *A Literary History of Persia,* II, 330 vd.; *Grundriss der iranischen Philologie,* II, 259 vd.

[196] *Metinler,* 43 vd.

[197] *Metinler,* 23-26.

[198] Kâtib Çelebi, II, 463; *Catalogus ..... Lugduni Batavorum,* I, 169-172.

[199] *Metinler,* 153. *Tarih-i Güzîde*'nin Browne neşrinde burada eksiklik vardır (ne metinde 788 ve ne de tercümede 215 gösterilmemiştir).

[200] *Metinler,* 73.

[201] *Metinler,* 79.

rına âittir; hâlbuki bahsedilen olaylar, tarihçiler tarafından bâzan çok daha sonraki tarihlerde gösterilmiştir.

17 — Seyyâhlar ve coğrafyacılar

Tarihî bilgimiz pek az olduğu halde maalesef seyyâhların verdiği bilgiler de bunları tamamlamamaktadır. Onuncu yüzyıldan sonra arapça coğrafya edebiyatı daha çok derleme tarzında idi. Bunlar umûmîyetle İslâm âleminin batı bölgelerinde yazılmıştır. On ikinci yüzyılın seyyâhları azdır; bunların arasında, Şihâbeddin Ebû Abdullah (yahut Ebû Hâmid) Ahmed el-Gırnatî'yi zikredebiliriz. İspanyalı olmasına rağmen doğu memleketlerini de gezmiş, hattâ uzak kuzeye, Kama Bulgarları'nın memleketine bile gitmiştir. Belh civarında "Ali'nin mezarı" denilen mezarın ortaya çıkarılmasını son derece enteresan bir şekilde anlatır[202].

Hicret'in takriben altıncı yüzyılı ortalarında Sem'ânî (Ebû Sa'd[203] Abdülkerim b. Muhammed, ölm. 562/1166), *Kitâbü'l-ensâb*[204] adlı bir lügât yazmıştır. Sem'ânî, Merv'de doğduğundan, diğer eserlerinin yanında şeyhlerin tarihini de kaleme almıştır. Yâkut, Merv'de Sem'ânî âilesine âit iki kütüphâne gördüğünü kaydeder[205]. Sem'ânî eserinde, İslâm'a hizmet etmiş olan şeyhlerin ve diğer şahısların, meşhur oldukları lâkaplarına göre alfabe sırasıyle bir fihristini yapmak istemiştir. Her şahsa âit kısa biyografik notlar vardır. Bu şahısların lâkapları umûmiyetle şehirlerin ve köylerin adlarından alınmış olduğundan, *Kitâbü'l-ensâb*, Ortaçağ coğrafyası bakımından da büyük bir önem taşımaktadır. Yâkut'un başlıca kaynakları arasında yer alır. Yazar, kitabına malzeme toplamak maksadiyle uzun seyahatler yapmış, 550 - 551 (1155-1156)'de[206] Mâverâünnehr ile Hârezm'i gezmiştir. Buhârâ[207] ve Semerkant'ta[208] kelâm ile ilgili çeşitli dersler dinlemiş-

[202] *Metinler*, 21 vd. Müellif ile eseri hakkında bkz. Brockelmann, *GAL*, I, 477 vd. [Şimdi G. Ferraud tarafından *Journal Asiatique'de* (cilt CCVII) neşredildi (G.)].

[203] Bazı yazmalarda ve basılı neşriyatta Ebû Sa'd yerine Ebû Sa'îd geçer (Meselâ İbnü'l-Esîr, XI, 152).

[204] Prof. Zhukovsky'nin tercümesinde (*Razvaliny Staravo Merva*, 35) kitabı "Silsilenâmeler kitabı" ise de muhteviyatına bakılırsa ensâb (tekili nisbe) kelimesi daha çok "aile adları" manâsına geliyor.

[205] Zhukovsky, *Razvaliny*, 2, 34; krş. Yakut, *Mu'cem*, IV, 509, 21.

[206] Sem'ânî, الكندى kelimesinde.

[207] Sem'ânî, الصفّار ve الكاشاني kelimelerinde.

[208] Sem'ânî, الخديمنكتى kelimesinde.

tir. Nesef'de[209] takriben iki ay, Tirmiz'de[210] 12 gün kalmıştır. Ziyâret ettiği şehir ve köyleri zikrederken biraz bilgi verir.

Sem'ânî'nin eseri edebiyat tarihi bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Fakat müellif, daha çok kelâmcıların eserlerine önem vermiştir (şâir Rûdekî gibi birkaç istisna vardır)[211]. Ceyhânî'nin adını hiç zikretmez. Bel'amî kelimesinde, yalnız bu ismi taşıyan vezirlerden Ebu'l Fazl Muhammed'den[212] bahseder; onun oğlu ve Taberî tarihinin mütercimінden hiç bahsetmez[213]. İbn Hallikân'a göre[214] Sem'ânî'nin eseri sekiz ciltten ibaret olup on üçüncü yüzyılda pek nâdir bulunan kitaplar arasında yer alıyordu. Tarihçi İbnü'l-Esîr tarafından yapılan üç ciltlik özeti çok daha geniş ölçüde kullanılıyordu[215]. Asıl eser Prof. D. S. Margoliouth tarafından[216] British Museum'daki elyazmasından faksimile olarak neşredilmiştir. Asya Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan diğer bir yazma nüshası tam değildir[217].

Yakut'un (Şihâbebbin Ebû Abdullah el-Hamevî, ölm. 626/1229) coğrafya lügâtı[218] çok bilindiğinden üzerinde durmayacağız. Yâkut, bilhassa Merv kütüphanelerinde bol malzeme toplamıştır. İslâm memleketlerindeki şehirlerin hepsini ve köylerin önemlilerini sayar. Arap alfabesinin özelliklerinden dolayı tanınmayacak şekilde tahrifi kolay olan şehir adlarının okunuşunu doğru olarak tesbit etmeğe çalışmıştır. Bunda her zaman başarılı olamamıştır; kitaplardan aldığı şehir isimlerinde hatâya düşmüştür. Çok seyahat etmesine rağmen İslâm memleketlerinin hepsine gidememiştir. Hârezm'e gittiği hâlde Mâveraünnehr'e hiç uğramamıştır. M. J. de Goeje'nin haklı olarak belirttiği gibi[219], verdiği okunuşlara körükörüne güven-

[209] Sem'ânî, النسفى kelimesinde.

[210] Sem'ânî, الترمذى kelimesinde.

[211] Sem'ânî, الرودكى ve الينجى kelimelerinde.

[212] Sem'ânî, البلعمى kelimesinde.

[213] Zhukovsky (*Razvaliny,* 18) yanlışlıkla baba ile oğlu karıştırmıştır.

[214] İbn Hallikân, No. 406; de Slane tercümesi, II, 157.

[215] Bunun baş tarafı Wüstenfeld tarafından neşredildi (*Specimen el-Lobabi sive Geneologiarum Arabum,* Göttingen 1835).

[216] Gibb Memorial Series, cilt XX.

[217] Krş. V.R. Rosen, *Notices sommaires des manuscrits arabes du musée asiatique,* 146. Müellif ve eser hakkında bkz. Brockelmann, *GAL,* I, 329 vd.

[218] Wüstenfeld tarafından neşredildi. Yakut'un biyografisi von Kremer tarafından (*Culturgeschichte,* II, 433-436) yazılmıştır.

[219] İstahrî, VII vd.

memek lâzımdır. Yâkut'un bir de biografik lügâtı vardır. Bu eserde, bugün elimize geçmemiş birçok kitaptan aktarmalar bulunmaktadır. Prof. Margoliouth tarafından neşredilmiştir[220] Zekeriya b. Muhammed el-Kazvînî'nin (ölm. 682/1283) kozmografya ve coğrafyaya dair eserini de burada zikretmeliyiz. Wüstenfeld tarafından neşredildi[221]. Müellif, Yâkut'un eserini kullanmış ise de bâzı yerlerinde verdiği bilgiler *Mu'cemü'l-buldân*'da bulunmaktadır.

Safiyüddin Ebû Bekr Abdullah b. Ömer, 610 (1214) yılında Belh şehrinin tarihini ve coğrafyasını arapça olarak kaleme almıştır.Bu eserde "şehrin güzellikleri, kuruluşu, kanalları, ağaçları, meyveleri, bahçeleri, çiçekleri, câmi ve medreseleri, halkın çokluğu, evliyâya gösterilen hürmet, yolların emniyeti, halkın refah seviyesi ve hayatı, âsâyişi bozanlara verilen cezalar" üzerinde durulmaktadır. Bu eser 676 (1277) yılında adı bilinmeyen bir şahıs tarafından müellifin kendi elyazısı ile yazılmış nüshadan farsçaya çevrilmiştir. Bu tercümenin yazması Paris'te Bibliothèque Nationale'de (Ancien Fonds Persan, 115) bulunmaktadır. Oradan alınan bâzı parçalar Schefer'in *Chrestomathie Persane*'ında yayımlanmıştır[222].

Muhammed Avfî, *Cevâmiü'l-hikâyât ve levâmiü'r-rivâyât* adlı antolojisini 625 (1228) yılında Hindistan'da tamamlamıştır[223] Müellif gençliğinde çok seyahat etmiş ve Buhârâ[224] ile Hârezm'i[225] görmüştür. Verdiği haberlerden bizim için en önemli olanları, Karahânlılar ve bilhassa Tamgaç Hân İbrahim b. Nasr ile ilgili hikâyelerdir. Bu hikâyeler oldukça çoktur[226]. Bunların dışında kitabın bir bölümü tarihe (I. bölüm, 5. fasıl) bir bölüm de coğrafyaya âittir (IV. bölüm, 16. fasıl). Coğrafyaya âit bölümde Doğu

[220] *İrşâdü'l-Erîb fi marifet'il-edîb,* Gibb Memorial Series'de (cilt VI) neşredilmiştir. Kaybolan ciltlerin bulunduğu rivâyet edilmektedir; bkz. Margoliouth'un *İslamica'daki* (I, cüz 1) makalesi.

[221] *Acâibü'l-mahlukat ve âsârü'l-Bilâd,* neşr. F. Wüstenfeld, Göttingen 1848-1849; eser hakkında bkz. Brockelmann, *GAL,* I, 481; Browne., *A Literary History of Persia,* II, 482.

[222] Schefer, *Chrestomathie persane,* I, 66-103; Notlar, 63-68.

[223] *Zapiski,* IX, 263 vd. Müellif ile eseri hakkında bkz. Browne, *A Literary History of Persia,* II, 477 vd.; *Grundriss der iranischen Philologie* II, 213, 330, 332. Aktarmalar ve ilâveler için bkz. Marquart, *Alttürkischen Dialektstudien,* indekste Muhammed i Awfî kelimesi. H. Nizâmeddin'in *Cevâmiü'l-hikâyât* hakkında bir araştırması yakın zamanda Gibb Memorial Series'de çıkacak (G.).

[224] *Metinler,* 93.

[225] *Metinler,* 88.

[226] *Metinler,* 84-87.

Asya ve Türk boyları hakkında verilen haberler bilhassa dikkate değer. Mesela Uygurlar'dan bahseden ilk İranlı müellif odur[227].

Muhammed b. Necîb Bekrân, Hârezmşah Muhammed (1200 - 1220) adına farsça *Cihânnâme* adiyle bir eser yazmıştır. Bugün yalnız iki yazma nüshası bilinmektedir[228]. Mâverâünnehr'in coğrafyası ile Kara-Hıtâylar'ın tarihi hakkında dikkate değer bilgi ihtivâ etmektedir[229].

18 — Haydar Râzî

Yukarda adı geçen tarihçi Cuveynî, Mâverâünnehr'i ele geçiren Kara-Hıtaylar'ın tarihini vermişse de, bu bilgiler yanlış ve birbirlerini tutmamaktadır. Bununla beraber daha sonraki tarihçilerin hemen hemen tek kaynağıdır. Kara-Hıtâylar'ın hâkimiyetlerinin genişlemesi İbnü'l-Esîr tarafından geniş bir şekilde verilmektedir[230]. Narşahî'nin *Tarih-i Buhârâ*'sına ilâve olarak[231] Schefer, "bilinmeyen bir müellifin on altıncı yüzyılın sonunda yazılmış bir kitabından alınmış" olan Karahânlılar ve Kara-Hıtaylar hakkında bir bölüm yayımlamıştır. Bu eser, Haydar b. Ali Hüseynî Râzî'nin on yedinci yüzyılın başlangıcında yazmış olduğu "*Tarih-i Haydarî*"nin aynıdır. Schefer tarafından neşredilen metin, *Tarih-i Haydarî*'nin Berlin'deki yazmasının aynı olduğu[232], Berlin'de 1898 yılı yaz mevsiminde yaptığım araştırmada ortaya çıkmıştır. Haydar Râzî'nin eserindeki bâzı tafsilat ve isimler Cuveynî'de yoktur.

B. MOĞOL İSTİLÂSI DEVRİ

1 — Çağdaş Çinliler ve Müslümanlar

Moğol istilâsı, Moğollar'ın zapt ve tahrip ettikleri bütün memleketlerin tarihçileri tarafından işlenmiştir. Bu konuda daha ziyade İslâm ve Çin

227 *Metinler*, 99. Şimdiye kadar bilindiğine göre ايغور yahut اويغور ismi, Arap edebiyatında ilk defa Mahmud Kâşgârî'nin *Divânu Lügat'it-Türk*'ünde geçmektedir (on birinci yüzyılın sonu).

228 Krş. *Zapiski*, IX, 302 vd. ve X, 124.

229 *Metinler*, 81 vd.

230 İbnü'l-Esîr, XI, 55 vd.

231 Narşahî, II, 230-243.

232 Pertsch, *Verzeichniss*, No. 418 (s.410). Krş. Rieu *Catalogue*, Supplément, 20 vd. (Burada tarif edilen British Museum yazmasında Haydarî'nin eserinin adı, Schefer'in yazmasının aynıdır: *(Mecma'et-Tevârih)*. Krş. Barthold, *Haydar b. Ali* mad. İ.A.

kaynaklarına, bâzı nâdir ahvâlde de Ermeni kaynaklarına[233] müracaat etmek zorundayız. Müracaat edebileceğimiz müstakil Çin kaynaklarından birisi, 1221'de Sung (Güney Çin) devleti tarafından Çurçe aleyhine Moğollar ile ittifak yapmak için elçi olarak gönderilen Meng Hung'un raporudur[234]. Diğer seyyahlardan bâzılarının verdikleri haberler Dr. Bretschneider'in kitabında toplanmıştır[235]. Bunların en faydalısı Taoist rahiplerden Ç'ang Ç'un'un seyâhat notlarıdır; talebesi tarafından yazılmıştır. Rusçaya tercümesi yapılmıştır[236]. Müslümanlar gibi Çinliler de Moğollar'ın zülûm ve tahribatını renkli tasvirlerle anlatırlar. Fakat, Müslümanlar'ın dinî taasubu, birkaç istisnası ile, göçebeleri Orta Asya'nın yerleşik halkından ayıran düşmanlığı görmelerine engel oldu ise de Çinliler'in Moğollar hakkındaki fikirleri daha tarafsızdır. Çinliler eski kültürlerine olan bağlılıklarına rağmen göçebelerin hâl ve tavırlarındaki sadeliği beğenirlerdi. Bu gibi hallerde Moğollar hakkındaki görüşleri, klâsik Avrupa yazarlarının Germenlar ve İskitler hakkındaki görüşlerini hatırlamaktadırlar."Onlarda en eski çağların hâl ve tavırlarının izleri kalmıştır. Onlara yazılı bilgi bırakılmamıştır. Onlar asırlarca kaygusuz ve kendi hallerinde yazmışlardır"[237]. Meng Hung, Moğol vahşilerinin hallerinde "eski çağların bozulmamış âdetlerini" gördükten başka Çin kültürünün tesiriyle bu sadeliğin bertaraf edildiğine üzülür: "Yazık ki, şimdiki hocaları, kendi memleketlerini terkeden King devletinin memurlarıdır. Şimdiki kargaşalıktan (yâni sadelikten) çıkmağa başlıyorlar. Tabiî (yâni gerçek) semavî emirleri ortadan kaldırıyorlar, aşağı bir kurnazlığa meylediyorlar. Ah ne kötü bir hal!"[238].

[233] Patkanov'un tercümelerine göre (*Istoriya mongolov inoka Magakii*, XIII, V, Saint Petersburg 1871; *İstoriya mongolov po armyanskim istoçnikam*, Saint Petersburg, 1873-74, iki kısım).

[234] *Trudy*, kısım IV. Bu kısmın çince adı "*Mong ta pey lu*"dur. Vasiliev'in rusça tercümesi, Prof. Pelliot'nun görüşüne göre (*Journal Asiatique*, II, XV, 130) iyi bir tercüme değildir.

[235] E. Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, London, 1888 (yeni baskısı 1910), cilt I.

[236] *Pekin Misyonu Çalışmaları*, cilt IV.

[237] *Pekin Misyonu Çalışmaları*, cilt IV, 289.

[238] *Trudy*, IV, 232. Moğol tarihi hakkında diğer Çin kaynakları için bkz. Bretschneider, I, 180 vd.; Pelliot, *Journal Asiatique*, II, XV, 130 vd. Pelliot'ya göre *Mong ta pey lu*'dan sonra en eski eser *Hsi ta çe lio*'dur ve 1237 yılına ait bir açıklaması vardır (bu eseri Bretschneider zikretmemiştir). Palladius tarafından tercüme edilen *Huang Yuan şeng ts'in çeng lu*, on dördüncü yüzyıla aittir (Bretschneider, I, 194) Pelliot, *Journal Asiatique*, II, XV, 130); Pelliot'ya göre (s.164) umumiyetle Reşidüddin ile birbirine uymaktadır, fakat metin kötüdür (s.176).

Moğol istilâsını yazan İslâm tarihçilerinden üçü bu devir ile çağdaştırlar: İbnü'l-Esîr'in meşhur *el-Kâmil fi't-Tarih'i*[239] Minhâceddin Ebû Ömer b. Sirâceddin Muhammed el-Cûzcânî'nin *Tabakat-ı Nâsırî*'si[240] ve Şihâbeddin Muhammed b. Ahmed en-Nesevî'nin de *Sîretü's-Sultan Celâleddin Mengubirtî* (yahut muhtemelen Menkubirnî)'si[241]. Bu üç tarihçiden hiç birisi, Çingiz Hân ile kumandanlarının seferlerinin tam bir tarihini yazmamıştır. Her üçü de öyle yerlerde bulunuyorlardı ki, o karışık zamanların olaylarının ancak bir kısmını öğrenebildiler. İbnü'l-Esîr Irak'ta yaşıyordu. Türkistan'da cereyan eden olaylar hakkında geniş bilgi toplıyamazdı. Ancak bir kaç hadiseyi, Buhârâ ile Semerkant'ın zaptını gözüyle gören şahitlerin anlattıklarından nakleder. Nesevî istilâ esnasında âilesinin malikânesinde oturuyordu. Ancak Harezmşah Celâleddin 1223 yılında Hindistan'dan döndükten sonra onun hizmetine girmiştir. Kısa zaman önce Hârezm devletinin yüksek memurlarından bir kaç kişiyle temas etmiş olduğundan memleketin iç ve dış işleri hakkında çoğunlukla onların ağzından dikkate değer bir çok bilgi nakleder. Anayurdu olan Horasan'ın o devirdeki durumu hakkında en geniş bilgiyi Nesevî'de buluruz. Fakat askerî olaylar, onun kitabında, başka kaynaklara nisbeten daha kısa anlatılmıştır. Cûzcânî 589 (1193) yılında dünyaya gelmiştir. Gurlu emîrlerinin hizmetindeydi. Bu sebeple Afganistan'da geçen olayları bilhassa geniş olarak vermektedir. Bir kalenin müdafaasına bizzat katılmıştır. 1227'de Hindistan'a giderek baş kadılıkta bulunmuş ve 658 (1260) yılında eserini tamamlamıştır. Bâzı seferler hakkında, meselâ Cuçi'nin Utrar'dan hareket ederek Seyhun'dan aşağı inişine dair üç tarihçi de tek kelime bile söylemezler. Nâsıreddin Tûsî (ölm. 1274), *Zîc-i İlhânî* adlı eserinin başlangıcında Çingiz

[239] İbnü'l-Esîr'in Moğol istilâsına dair kısmı Baron V.G. Tiesenhausen tarafından rusçaya çevrildi (*Sbornik materialov, otnosyaschikhsya k istorii Zolotoi Ordy*, Saint Petersburg 1884, I).

[240] Kitabın Gurlular, Kara-Hitâylar ve Moğollar tarihine âit kısmı Kalkuta'da 1864'te neşredildi (*The Tabaqât-i Nâsırî of Aboo Omar Minhâc al-din.... al-Jawzjani*, neşr. W. Nassau Lees, Mawlawis Khadim Hosain ve Abd al-Hai). Binbaşı Raverty tarafından ingilizceye çevrildi (The Tabakât-i Nâsırî, London 1881); geniş notları vardır. İndeksi ayrıca 1897'de basıldı.

[241] Nêsevî'nin kitabı O. Houdas tarafından fransızca tercümesi ile birlikte neşredildi (*Vie de Djelal-eddin Mankobirti*, I, cilt arapça metin, II. cilt fransızca tercümesi ve notlar, Paris 1891-1895). Müellif hakkında bkz. Brockelmann, GAL, I, 319. Eser, İbn Şıhna tarafından Muhammedü'l-Münşî'nin *Tarihü't-Tatar* adı altında zikredilir. (İbnü'l-Esîr'in Mısır baskısının kenarındaki metin, IX, 86; müellif ve eseri hakkında bkz. Brockelmann, II, 141 vd.); İsmail İbnü'l-Esîr (bkz. Brockelmann, I, 341) müellife İbnü'l-Münşî adını verir (MS. British Museum Or. 7914, vr. 46b).

Hân'dan Hûlâgû'ya kadar Moğol tarihini çok kısa bir şekilde vermektedir[242].

2 — Cuveynî'nin Eseri

Alâeddin Atâ-Melik b. Muhammed Cuveynî (ölm. 681/1283) *Tarih-i Cihân-guşây* adlı kitabında Moğol seferlerini geniş olarak anlatır. Cûzcânî'nin eseriyle aynı zamanda yazılmış ise de[243] müellifi çok daha genç olduğundan Moğol istilâsiyle çağdaş sayılmaz. Bununla beraber olaylara şahit olan yaşlıların rivâyetlerini kullanmış olabilir. *Tarih-i Cihân-güşây* Moğollar'ın tarihini Hülâgû'nun İsmailîler'e karşı seferine kadar getirir. Bâzı yazmalarda[244] Bağdad'ın işgaline dair bir kısım "zeyl-i kitâb" olarak ilâve edilmiştir. Cuveynî, Hârezmşahlar devletinin tarihini de eserinde vermiştir (bkz. s. 41). Bu eserin Moğollar tarafından Mâverâünnehr ve Horasan'ın işgaline âit kısmı Schefer'in *Chrestomathie Persane*'inda neşredilmiştir[245].

Cuveynî'nin eseri, henüz lâyık olduğu şekilde takdir edilmemiştir. D'Ohsson, müellifi, vatanını mahveden Moğollar'ı mübalağalı bir şekilde methetmiş ve fazla ağır bir uslûp kullanmış olmakla itham eder. Aynı tarihçi eserin iyi taraflarına önem vermeği hiç düşünmeden müellifin "olayları aydınlatmakta gerçeğe fazla riayet etmediğini ve olayların anlatılmasında sıra gözetmediğini" ilâve eder. Moğollar'ı methetmekte aşırı gittiğinden dolayı takbih etmekte haksız olduğu, *Histoire des Mongols*'u ilk tenkit eden Abel-Rémusat tarafından ortaya konmuştur[246]. Haklı olarak ileri sürdüğü gibi, o zaman bugün bizim verdiğimiz manâ ile bir "vatan" söz konusu olamazdı. Üstelik harp esnasında çaresiz, çekilen ızdıraplar istisna edilirse İran halkı, Moğol idaresi altında Hârezmşahlar devrindekinden çok daha sefil değildi. Onları methetmekte ve tumturaklı bir üslûp kullanmakta Cuveynî'nin kullandığı dil, İran tarihçilerinin büyük çoğunluğun-

[242] Bu kitabın British Museum'daki nüshası (Add. 7698) Rieu tarafından *(Catalogue, 454)* anlatılmıştır. Aynı müessese tarafından alınan ikinci nüshası (Or. 7464) daha eski ve daha doğrudur; ayrıca geniş bir tarihi girişi vardır. Müellif hakkında bkz. Browne, *A Literary History of Persia*, II, 484; *Grundriss der iranischen Philologie*, II, 344 ve 348.

[243] Buna rağmen Raverty (*Tabakat-ı Nâsırî*, 967), *Tarih-i Cihân-guşây* müellifini Cûzcânî'den "bir ilâ üç asır" sonra yaşayan yazarlar arasına koymuştur.

[244] Meselâ Petrograd Umûmî Kütüphanesi'ndeki yazma, IV, 2, 34. Muhammed Kazvînî'ye göre (eserin neşrindeki giriş LXIII) bu zeyl Nâsıreddin Tûsî'nin eseridir; fakat Browne (*A Literary History of Persia*, III, 66), ancak "belki başka bir el tarafından ilâve edilmiştir" der.

[245] Schefer, *Chrestomathie persane*, II, 110-160.

[246] *Nouveaux mélanges asiatique*, I, 437.

dan farklı değildir. Tarihçinin anlatış tarzında da ayrıca bir eksik görmedik. Malzemesine tamamiyle sahip değildir; verdiği haberlerde bâzan açıkça tenakuzlar göze çarpmaktadır, fakat bu husûsta Reşidüddin de dahil sonraki tarihçilerin eserleri daha iyi bir seviyede değildir. Umumiyetle müellifin, olayları geniş ve gerçeğe uygun olarak vermeğe çalıştığı inkâr edilemez. Cuveynî'nin Reşidüddin ve Vassâf'dan çok üstün olmasının sebebi, Moğol imparatorluğunun parçalanmamış olduğu zamanda yaşamış bulunması ve Türkistan, Moğolistan ve Uygur ülkesini bizzat görmüş olmasıdır. Kaynaklarının verdiği imkân çerçevesinde bütün imparatorluğun tarihini vermeğe çalışmıştır. Halbuki Reşidüddin ile Vassâf dikkatlerini daha çok İran Moğolları'na ve kısmen de müttefiki Çin'e çevirmişlerdir. Çağatay memleketine gelince, bu tarihçiler orada cereyan eden olaylar hakkında çok az bilgiye sahip oldukları halde Çağatay'ın ilk haleflerine dair Cuveynî'nin verdiği haberleri kullanmamışlardır[247].

Cuveynî, başlangıçta Moğollar'ın sözlü rivâyetlerini kullandığı gibi[248], muhtemelen yazılı rivayetlerden de faydalanmıştır. Bazı ifadelerinin aslı Moğollar'a ait olduğu görülmektedir[249]. Halbuki Reşidüddin, Moğollar'ın yazılı kaynaklarını daha çok kullanmıştır.

3 — Moğollar'da Edebiyat

Çingiz Hân zamanından önce Moğollar'ın yazılı vesikaları olmadığı bilinmektedir. Uygur alfabesini kabul ettikleri zaman ilk önce "Çingiz Hân'ın Nizamnâmeleri"ni (yâni onun tarafından tasdik edilen millî fikirler ve âdetleri" toplamak için kullandılar. Yalnız bütün imparatorluk halkı değil, hânların kendileri de buna uymak zorunda idiler. Çingiz Hân'ın

[247] Bu bölüm Defrémery tarafından fransızca tercümesiyle birlikte neşredildi (*Journal Asiatique*, 4. seri, XX, 381-388, 399-406). Cuveynî'nin eserinin şimdiye kadar tam bir neşrinin olmaması, Browne'in haklı olarak dediği gibi (*A Literary History of Persia*, II, 473) "rezaletten başka bir şey değildir". Şimdi iki cilt halinde Mirzâ Muhammed Kazvînî tarafından Gibb Memorial Series'de (XVI) neşredilmiş olup birinci ciltte Prof. Browne tarafından tercüme edilen geniş bir giriş vardır. Hâlâ neşredilmemiş olarak yalnız İsmailîler'in tarihi kaldı. Krş. Barthold, *Cuveynî*, mad. E.I.; Browne, *A Literary History of Persia*, III, 65 vd.

[248] Krş. meselâ (Cuveynî, I, 28). از جملهٔ مغولان معتبر شنیده ام

[249] Cuveynî, Güyük'un tahta geçmesinden önceki olaylardan bahsederken (I,197) Kutân'a sığınan bazı asılzâdeleri teslim etmesini isteyen annesine Kûtân'ın sert bir cevab verdiğini nakleder.

Moğol hikâyesinde Çingiz Hân'ı kurtaranlar aynı benzetmeyi kullanırlar (*Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 43): "Çaylağın kovaladığı kuş sık otlar arasına gizlenince otlar onun hayatını kurtarır; ot böyle yapınca bize sığınan bir adama yardım etmezsek ottan daha değersiz olurduk".

"Büyük Yasa"sı[250] böylece ortaya çıkmıştır.Yasa'nın yazılı nüshalarından birçok tarihçi bahsettikleri gibi Cuveynî de ondan sözetmiştir. Onun verdiği bilgilere göre, kanunlar yapraklar üzerine yazılı olarak hanedanın başlıca üyelerinin hazinelerinde saklanırdı. Yeni bir hân tahta çıkınca, ordu bir sefere gönderilince ve devlet erkanı işleri müzakereye davet edilince bu yapraklar ortaya çıkarılır ve bunlarda yazılı olan hükümlere göre hareket edilirdi[251]. Tarihçilerden her hangi birinin Yasa'nın bir nüshasını görüp görmediği bilinmemektedir. Yasa'da bulunan hükümlerin en geniş izahı Mısır tarihçilerinden Makrîzî'de[252] (Takiyüddin Ahmed, ölm. 845/ 1441 - 1442) bulunur.

Bununla beraber Moğollar, hânlarının söylediklerini yazmak ve ölümlerinden sonra onları çoğaltmak âdetini Çinliler'den almışlardı. Bu gibi notların ancak hânın istediği zaman tutulduğu ve bu gibi durumlarda sözlerini şiir tarzında yahut secili olarak söylemeğe özendiği düşünülebilir[253]. Bu sözlere türkçe "bilik" (bilgi) adı verilirdi. Çingiz Hân'ın bilikleri araştırılır ve öğretilirdi. Bir defasında Çin'de tahta geçme meselesi, bu bilikleri tam manâsiyle bilen aday lehine halledildi[254]. Çingiz Hân'ın biliklerinden bâzıları Reşidüddin tarafından kitabının bir ilâvesine alınmıştır[255].

Moğollar'ın parlak zaferleri millî duygunun gelişmesine yardım ettiği gibi[256] bunun tesiri altında Moğollar ile hânları, milletlerinin tarihini bilmek ve atalarının büyük icraatını unutulmaktan kurtarmak istediler. Tarih ile efsane arasındaki farkı Moğollar, diğer ilkel kavimler gibi pek az bilir-

[250] Yâsâ (kanun, nizam): tam şekli الیساق (moğolca *Casak*) İbn Battûta tarafından (III, 40) kullanılır. Vassâf başka bir tabir kullanır (Umûmî Kütüphane yazması, V, 3, 24, vr. 390, تونجن ; Hammer-Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde,* 183, *Tundschin);* Uluğ Beg'in *Tarih-i Erba'a Ulus*'unun muhtasar nüshasında hiç anlaşılmaz bir tabir kullanılmıştır: شب اشوب (Cod. Mus. Brit. Add. 26, 190, vr.56). Bkz. Barthold, *Persidskaya nadpis'na styenye mecheti Manuche,* 1911 (*Aniyskaya Seriya,* No.5), 31. Burada başka bir tabir olan "tankġal yarlığ" Vassâf'tan alınmıştır.

[251] Cuveynî, I, 17 vd. Krş. Quatremère, *Mongols,* CLXI.

[252] Arapça metin ile fransızca tercümesi S. de Sacy tarafından (*Chrestomathie Arabe,* 2. baskı, II, 58 vd., 160 vd.; rusça tercümesi ise Prof. Berezin tarafından (*Oçerk vnutrennyavo ustroistva ulusa Çuçieva,* Saint Petersburg 1863 (=*Trudy,* kısım VIII). 25-31) yayınlanmıştır.

[253] Reşidüddin, 195.

[254] D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* II, 506 vd.

[255] *Trudy,* XV, 120 vd. Prof. Berezin (*Trudy,* XV, 173) ile Prof. Vasiliev (*Zapiski, IV,* 381) yanlışlıkla bilikleri *Yasa* ile karıştırırlar.

[256] Volentes nomen suum, hoc est Moal, exaltare super omne nomen (*Recueil de voyages et de mémoires,* publ par la Soc. de géographie, Paris 1839, IV, 259).

lerdi. Moğollar'ın hocaları olan Uygurlar'da bile gerçek tarihî eserler olmadığı kuvvetle muhtemeldir. Cuveynî ile Reşidüddün, onların kitaplarından milletlerinin menşei hakkında ancak hayalî efsaneler naklederler[257]. Çingiz Hân ile ecdâdı, silâh arkadaşları ve imparatorluğun teşekkülü hakkındaki muhit ve sınıf temayülleri v.s. gibi tesirler altında çeşitli şekillerinin ortaya çıkması zarurî idi. Bu efsanelerin ilk önce ne zaman yazılmağa başlandığını belirtmek güçtür. Reşidüddin'in hikâyelerinden birine göre Çağatay'ın Çinli veziri, bu makama tayin edilmeden önce bile Çingiz Hân'ın seferlerinin tarihini içine alan böyle bir listeye sahipti[258]. Moğolistan'da 1240'ta yazılan bir eserin aslı ile birlikte çince tercümesi elimize geçmiştir[259]. Prof. Berezin'in bu esere "Çin-Moğol Vekayinâmesi" adını vermesi pek doğru değildir. Olaylar yıl sırasiyle anlatılmadığı için bütün vekayinâmelerden ayrılır. Kronoloji son derece müphem ve karışıktır. Bizim görüşümüze göre bu garip eser, kahramanlık destanının mahsulü olarak kabul edilmelidir. Başlıca kahramanlar, yazar tarafından Çingiz Hân ile âilesinden daha çok sitayişlere mazhar olmuştur. Yazara göre Çingiz Hân, henüz çocuk iken kardeşini öldürmüş; bundan dolayı annesi, büyük oğullarının uğradığı zulme üzülerek onları yırtıcı hayvanlara benzetmiş[260], Çingiz Hân daha sonra sadık uşaklarından birisini haince öldürmüş[261]. Ögedey de "şahsî bir kinden dolayı sadık ve fedakâr" bir silâh arkadaşını "gizlice öldürmüş" olmakla itham edilir[262]. Diğer taraftan yazar, kahramanların iddialarını kayıtsız şartsız tasvip eder; bunlardan biri, Çingiz Hân'ın her hususta fikrine uyulmasını açıkça istemiş[263] olmasıdır, Çingiz Hân'ın ağzından hânın muhafızlarına, yâni askerî aristokrasiye hürmet ve riayet gösterilmesi tavsiye edilir[264]. İdeal bozkır kahramanının yılmaz cesa-

[257] Radloff, *Das Kudatku-Bilik,* XXV vd. XLI vd.; aynı müellif, *K voprosu ob uigurah,* 40 vd., 56 vd.

[258] Reşidüddin, 195.

[259] Moğolca aslına dair bkz. A.M. Pozdyeev'in makalesi (Saint Petersburg, *Zap. Russk, Arheol. Ob.* 1883). Moğolca adı için *(Mongolun nigusça tobçiyan = Moğollar'ın Gizli Tarihi)* bkz. Prof. Pelliot, *Tung Pao,* XIV (1913), 131 vd. Palladius'un çinceden rusçaya tercümesi (moğolca aslı o zaman bulunmamıştı) *Pekin Misyonu Çalışmaları* içinde yayınlanmıştır (cilt IV). Moğolca aslını Pozdnyeev rusça neşredecekti; şimdi de Pelliot tarafından neşredilecektir *(bkz. Journal Asiatique*'deki va'di, II, XV, 132).

[260] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 39 vd.

[261] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 69.

[262] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 159.

[263] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 61.

[264] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 129.

reti, milletinin başkanına sarsılmaz bağlılığı, sonsuz mükrimliği manzumede kuvvetli bir şekilde belirtilir[265]. Haricî olaylar hakkında yazar, Doğu Asya'da cereyan eden savaşlar üzerinde daha çok durur ve Moğollar'ın batıdaki seferlerine ancak bir kaç kelime ile temas eder.

4 — Yüan - şi

Moğol ananesinin İranlılar ve Çinliler tarafından yeniden işlenmiş olarak bize intikal eden resmî şeklinde aynı malzemeyi başka bir ışık altında buluruz. Çin'deki Moğol imparatorları tarafından Moğol tarihinin işlenmesine önem verildiğini biliyoruz; meselâ İmparator Kay-san zamanında (1308-1311) Moğollar'ın bir resmî tarihi yazılmıştır[266]. Moğol hakimiyeti nihayete erdikten sonra hânedanın Çin âdeti üzerine geniş bir tarihi (Yüan Şi=Yüan sülâlesi tarihi) meydana getirildi. Bu tarihin şimdiye kadar ancak muhtasar bir tertibi batı dillerine çevrildi[267]. Avrupa sinologlarının eserlerinde Yüan-Şi'nin tam metninden bâzı sözler nakledilmiştir. Bunlar, eserin tamamının tercüme edilmesi halinde çok kıymetli bilgiler bulabileceğimizi göstermektedir.

5 — Reşidüddin

İran'da Moğol tarihinin yazılması Gazân Hân (1295-1304) tarafından Vezir Reşidüddin'e verildi. Reşidüddin Fazlullah b. İmâdüddevle Ebu'l-Hayr'ın mesleği tabiplik olduğu halde kelâm ilmine dair çok eserler yazmıştır[268]. Abâka Hân'ın saltanatı esnasında (1265-1282) devlet memuriyetine girmiştir. 697 (1298) yılında vezir oldu. Gazân ona, halkın okuyabileceği bir Moğol imparatorluğu tarihini yazmasını emretti[269]. Moğollar'ın res-

[265] Temuçin'in asıl kurtarıcısı Sorhanşira'nın evinin tarifini bu manâda anlamak lâzım geldiği açıktır: "Evi, akşam karanlığından şafak vaktine kadar devam eden kısrak sütünü çalkalamaktan çıkan gürültülerden ta uzaktan tanınırdı" (*Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV 43). Palladius tarafından ileri sürülen edebî izahat (*aynı eser*, 180): "Kımız yahut şarap yapımiyle belki Sorhanşira âilesi mükellefti", pek doğru değildir.

[266] Abel-Rémusat, *Nouveaux mélanges asiatiques*, II, 3.

[267] İakins, *İstoriya pervyh çetyreh hanov iz doma Çingizova*. Saint Petersburg, 1829; Douglas, *The Life of Jenghis Khan*, London 1877. Yüan-şi'nin yazılışı ve muhteviyatı hakkında krş. Bretschneider, *Mediaeval*, I, 180-191. Diğer çince kaynaklar için bkz. Pelliot, *Journal Asiatique*, II, XV (1920), 131 vd.

[268] Reşidüddin'in hayatı ve eserleri hakkında bilgi, *Camiü't-tevârih*'in Quatremère tarafından neşr ve tercüme edilen kısmın girişinde bulunmaktadır (*Mongols*, I.). Krş. E. Blochet, *Introduction à l'historie des Mongols par Fadl Allah Rachid ad-Din*, Leyden-London 1910; Barthold, *Mir İslama*, I, (1912), 56-107.

[269] D'Ohsson'a göre (*Historie des Mongols*, I, XXXV) müellif bu emri 702 (1302-1303) yılında aldı. Bu tarih Quatremère'de yoktur.

mî vekayinâmesi devlet hazinesinde saklıydı. Reşidüddin'in tarifine göre bu vekayinâme, Moğol dili ve alfabesiyle yazılı olup ayrı parçalardan meydana geliyordu. Bunlar hiç bir zaman bir sıraya konmamıştı. Kitap mukaddes sayıldığından kimse el sürmezdi, tarihçiler de kullanamazlardı; bilgileri "basit halktan alırlardı'[270]. Tarihçimiz Tayciut kabilesini anlatırken[271] "daima hânın hazinesinden en yaşlı emîrlerin elinde muhafaza edilen Altın Defter"den[272] (Altan Depter) bahsettiği zaman muhtemelen bu vekayinâmeyi kasdetmiştir. On beşinci yüzyılda Moğollar'ın ensabını yazan bilinmeyen müellif, Ögedey'in (bitikçi denilen) memurlarından birinden bahsederken şu görüşlerde bulunur[273]. "...kabilesine mensuptu; Çingiz Hân'ın *Altın Defter*'ini saklarlardı. Onun ve hükümdarın ailesi dışında hiç kimse bu kitabı görmemiştir"[274]. Reşidüddin, Tacikler'den sayıldığı için Moğollar'ın mukaddes vekayinâmesini doğrudan doğruya kullanmış olması pek mümkün görülmüyor. Moğollar hakkındaki rivâyetleri Büyük Hân'ın İran sarayındaki temsilcisi olup Moğol tarihi hakkında en büyük mütehassıs olan Pûlâd-çinksânk'ın ağzından ve Gazân'ın verdiği bilgilerden öğrenmiştir. Gazân'ın tarih bilgisini yalnız Pûlâd (yahut Fûlâd)'ın bilgisi geçiyordu[275]. Reşidüddin'in verdiği bilgiler çoğunlukla Yüan-Şi ile harfiyyen birbirine uymaktadır. Her ikisinin de kaynağı elbette Moğollar'ın resmî vekayinâmesi idi. Moğol ananesinde her hangi bir harbe dair yeterli bilgi olmadığı zamanlar müellif, Moğollar tarafından istilâ edilen milletlerin eserlerine müracaat ederdi. Bunlardan Çinliler, Hintliler, Uygurlar ve Kıpçaklar'ı zikreder. İslâm ülkelerinin zaptı ise hemen tamamen Cuveynî'nin eserinden alınmıştır.

Gazân Hân öldüğü zaman eser henüz bitmemişti. Kardeşi ve halefi Olcâytû, Reşidüddin'e daha geniş bir vazife verdi: Moğollar ile münasebete girişen bütün milletlerin tarihlerinin yazılması. Reşidüddin, çeşitli milletlerin İran sarayında bulunan âlimlerinin yardımından faydalandı. Bu cümleden olarak Hindistan tarihi Kamalaşri adında bir Keşmirli rahip, Çin tarihi de üç Budist rahibi tarafından yazılan bir kitaba dayanılarak

[270] Quatremère, *Mongols,* 74 vd.

[271] *Sbornik lyetopisei. İstoriya mongolov, soçinenie Raşid-Eddina.* Prof. Berezin'in tercümesindeki giriş, Saint Petersburg 1859, 183; farsça metin (Saint Petersburg 1861), 244.

[272] Yazmalarda şu ibareleri buluruz دور التان دوتو ve دور التان دوبر; Quatremère (74) دور التان دوتر şeklini teklif eder.

[273] İsim bilinmemektedir.

[274] *Metinler,* 159 *(Kitâb Mu'izzü'l-Ensâb).*

[275] D'Ohsson, *Historie des Mongols,* IV, 359 vd.

Li-taçi ile Maksun[276] adlarında iki Çinli âlimin yardımiyle yazıldı. Reşidüddin'in Franklar tarihi için hangi Avrupalı'dan bilgi aldığını bilmiyoruz. Eserinin bu kısmında verdiği bilgilerin doğru olması dikkati çekmektedir. Papa ile imparator arasındaki münasebet anlatılırken birincisinin önemi biraz mübalâğa edilmiştir. Bundan da Reşidüddin'in Avrupalı yardımcılarının ruhban sınıfından oldukları neticesine varılabilir. Eserin tamamı 710 (1310-1311) yılında bitirilmiştir[277]. Üç cilt halinde idi; birincisi Moğollar'ın tarihini, ikincisi umumî tarih ile Olcâytû'nun saltanatı zamanının tarihini (Reşidüddin'in plânına göre bu kısma diğer tarihçiler devam edecekti) ihtiva ediyorlardı. Üçüncüsü ise coğrafî bir zeyl idi[278]. Tarihçimiz sonradan bu tertibi değiştirdi. Anlaşıldığına göre umûmî tarihin kısa özeti önce ikinci cilde, ikinci bölümün birinci kısmının birinci faslı olarak dahil iken onu ayrıca üçüncü cilt olarak tertip etti. Coğrafî zeyl de dördüncü cildi meydana getirdi[279]. Eserin tamamına *Câmiü't-tevârih* adı verildi. Gazân Hân'ın emri üzerine yazılmış olan birinci cilt, Olcâytû'nun arzusuna uyularak *"Tarih-i Gazânî"* adını korudu.

Böylece Reşidüddin'in eseri, Ortaçağ'da, ne Avrupa'da, ne de Asya'da eşine rastlanılmayan geniş bir tarih ansiklopedisi oldu. Böyle bir eserin bütün milletlerin âlimlerinin yardımiyle meydana getirilmesinin mümkün oluşu dikkate alınarak, en uzak medenî kavimler arasında irtibat kuran Moğol istilâsının, daha uygun şartlar altında nasıl neticeler verebileceğini düşünmeliyiz. Reşidüddin, eserlerinin daha sonraki nesiller tarafından kullanılacağını zannediyordu. Farsça eserlerini arapçaya, arapça eserlerini de farsçaya tercüme ettiği gibi[280], bütün eserlerinin iki dilde her yıl kopyalarının yazılmasını sağlamak için gerekli teşebbüste bulundu[281]. Bununla beraber *Câmiü't-tevârih,* tarihçinin anavatanında bile tamamen muhafaza edilmedi.Bizzat Reşidüddin'in ifadesine göre[282], kendisi hayatta iken bile

276 Quatremère'de böyledir (*Mongols,* LXXVIII); *Collections scientifique'te* (III,106) كسمون; Reşidüddin'de 98, يكسون

277 *Tarih-i Ûlcâytû Sultan,* Vassâf'a göre 712 yılına kadar devam ettirilmiştir (Quatremère, *Mongols,* LXXI).

278 Quatremère, *Mongols,* 50-61.

279 Quatremère, *Mongols,* LXXII-LXXIV, CLIX vd.

280 Bodleian Kütüphanesi'ndeki yazmalardan birinde *Câmiü't-tevârih*'in Çin tarihi ile ilgili kısmının arapça tercümesi bulunmaktadır (MS. Arab. b 1). *Câmiü't-tevârih*'in arapça tercümesinden daha önemli iktibaslar hakkında bkz. Morley, *Descriptive Cat. of Historical MSS. in the Library of the Royal Asiatic Society,* London 1854, 5, 8-11.

281 Quatremère, *Mongols,* CXXXIV CXXXIX, CLXVII.

282 Quatremère, *Mongols,* V, CXXVI.

İslâm âleminde fikir adamları arasında onun aleyhinde kuvvetli bir cereyanın varlığı anlaşılmaktadır. 1318'de Ebû Sa'îd'in saltanatı zamanında ihanetle itham edilerek idam edildi. Bundan sonra eserlerinin nüshalarını çoğaltmak işiyle kimse meşgul olmadı. On dördüncü yüzyıl tarihçilerinden, *Mecmau'l-Ensâb* müellifi Muhammed b. Ali eş-Şebânkâraî[283] Reşidüddin'in ilmini takdir etmekle beraber onu fesatçılıkla itham eder[284], eserini hiç kullanmaz ve hatta adını bile zikretmez. Reşidüddin'in başka bir çağdaşı, *Tarih-i Ûlcâytû Sultan* müellifi Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ali el-Kâşânî[285], Reşidüddin'i intihal ile suçlıyarak *Câmiü't tevârih*'i kendisinin yazmış olduğunu iddia eder. Reşîdüdin, "mel'ûn Yahudiler eliyle eseri kendi adına Sultan'a takdim etmiş ve buna karşılık ona, nakit olarak elli tuman ve yılda yirmi tuman gelir getirir büyük emlâk ihsan edilmiş. Önce vadettiği halde bu mükâfattan bir dirhemini bile gerçek yazarla paylaşmamış[286]. Bu iddianın ne gibi temellere dayandığını söylemek güçtür. Kâşânî'nin Reşidüddin için malzeme toplama işine katılmış olması mümkündür. On dördüncü yüzyılın diğer müelliflerinden bâzıları, bilhassa Vassâf, Reşidüddin idam edildikten sonra da şahsiyetinden ve eserinden eskisi gibi hürmetle bahsetmeğe devam ettiler. Fakat tarihçinin oğulları bile, birisi 1328-1336 yılları arasında vezirlik yaptığı halde, eserin nüshalarını ortaya çıkarmak ve çoğaltmak için hiç bir teşebbüste bulunmadılar. Tebriz'de Reşidüddin'in âilesinin tasarrufunda bulunan mahallernin 1336'da yağma edilmesi[287] de muhtemelen eserlerinin nüshalarının kaybolmasına yardım etmiştir. On beşinci yüzyılın başlarında Sultan Şâhrûh'un emriyle *Câmiü't-tevârih*'in saklanan kısımlarının toplanmasına girişilince eserin tam bir nüshasını bulmak mümkün olmadı. On dokuzuncu yüzyıl başlangıcında, Şâhrûh ile oğulları zamanında yazılan nüshalar bile

[283] Bu eserin müellif hattiyle bir nüshası Asya Müzesi'nde bulunmaktadır (d 566); krş. Rieu, *Catalogue*, I, 83 vd.

[284] Asya Müzesi yazması, d 566, vr. 222, 225b.

[285] Bu risâlenin Ch. Schefer'in elinde bulunan bir nüshası şimdi Paris'te bulunmaktadır (krş. Blochet, *Catalogue... Schefer, MSS. persans*, I, No.1419, 95 vd.) Başka bir nüshası İstanbul'dadır (Ayasofya, 3019), krş. Barthold, *Zapiski*, XVIII, 119; Süssheim, *Das Geschenk aus der Seldschukengeschichte*, Leyden 1909, XI. Süssheim'a göre Schefer yazması, İstanbul yazmasından istinsah edilmiştir. Aynı müellifin umumi tarih hakkında bir eseri vardır (Bağdad'ın düşüşüne kadar), birinci kısmı Berlin Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (No. 368, Pertsch kataloğunda). Aynı eser, Mîrhând tarafından (burada الكاشي yerine الكاشاني okunmalıdır) *Zübdetü't-tevârih* adı altında zikredilir.

[286] *Centenaire de l'école des langues orientales vivantes, Recueil de mémories*, Paris 1895, 12. Daha iyi bir metin (İstanbul yazmasından) *Zapiski*'de (XVIII, 122 vd.) verilmiştir.

[287] Quatremère, *Mongols*, LII.

kaybolmuş sayılıyordu. Quatremère 1836 yılında Reşidüddin'in eserini neşretmeğe giriştiği zaman kitabın ancak Moğollar tarihine âit kısmını biliyordu[288].

Zamanımızda *Câmiü't-tevârih*'in yazmanlarından epeyce nüsha bilinmektedir. Ancak *Tarih-i Ölcâytû Sultan* ile[289] coğrafî zeyl henüz bulunamamıştır. Avrupa kütüphânelerinin kataloglarına bakılacak olursa on dördüncü yüzyıla âit tek bir yazma nüshası mevcuttur ve British Museum'da bulunmaktadır (Add. 16, 688)[290]. Yazmadaki tarih daha geç devre âittir (3 Zilhicce 930/2 Ekim 1524). Dr. Rieu'ya göre bu tarih yalnız bir kaç varağa âit olup (2, 3, 291-293) bunlar çok sonra yazılmış ve müstensih de selefinin yazısını taklide çalışmıştır. Bu nüshada kitabın zeyli olarak Olcâytû'nun tahta geçişine dair bir fasıl vardır. Bu faslı Reşidüddin'in kendisi değil müstensih yazmıştır. Vezirden, çağdaşı olarak bahseder. Bununla beraber bu yazmada eskiliği sebebiyle beklenilebilecek sıhhat yoktur. Bu hususta şunu kaydetmek kâfi gelecektir: Yazmaya göre (vr. 8) Çağatay'ın yalnız altı oğlu vardı, halbuki yine aynı yazmada (vr. 17) diğer yazma nüshalarında olduğu gibi Hân'ın yedinci oğlundan da bahsedilir.

Diğer yazma nüshalarının hepsi ya on beşinci yüzyıla yahut daha sonraki tarihlere âittirler. Anlaşıldığına göre *Câmiü't-tevârih*'in tamamının değilse bile her halde mühim bir kısmının muhafaza edilmiş olmasını bilhassa Şâhrûh ile yardımcılarının himmetine borçluyuz. Metnin tesbiti büyük zorluk arzetmektedir. Eski ve güzel nüshaların karşılaştırılmalarında bile önemli tenakuzlarla karşılaşırız. Bilhassa Çingiz Hân'ın sülâlesinin neseb cetvellerinde bu husus açıkça görülür. En eski ve en iyi nüshalarından birisi (810/1407-1408'de yazılmıştır) daha önce Petrograd Umûmî Kütüphânesi'nde bulunuyordu, fakat şimdi kaybolmuştur[291].

[288] *Câmiü't-Tevârih*'in başka kısımlarının 1838 yılında ilk defa keşfi için bkz. Morley, *Descriptive Cataologue*, 3.

[289] *Câmiü't-Tevârih*'in *Tarih-i Ülcâytû Sultan*'ı içine alan bir nüshası, 1923'te Ahmed Zeki Velidi tarafından Meşhed Kütüphanesi'nde bulunmuştur (*Bulletin de l'Académie des Sciences*, 1924, 247 vd.).

[290] Rieu, *Catalogue*, 78 vd. Royal As. Soc.'deki yazma (Morley, *Descriptive Catalogue*, 11; eserin bir kısmının arapçaya tercümesi) 714 tarihini taşımaktadır.

[291] *Tarih-i Gazânî*'nin Taşkent'teki çok güzel bir nüshası hakkında krş. *Zapiski*, XV, 232; Özel isimlerin (ensabda) Uygur harfleriyle yazılışı vardır. Giriş ile (Türk ve Moğol kabilelerine dair) Çingiz Hân'ın tarihi Berezin tarafından neşr ve tercüme edildi (*Trudy*, V, VII, XIII, XV). *Tarih-i Gazânî*'nin Ögedey'den Kubilay'ın torunu Timur'a kadar olan kısmı Blochet tarafından Gibb Memorial Series'de (cilt XVIII, 2), Hülâgû'nun tarihi ise Quatremère tarafından neşredildi. Reşidüddin ile eserleri hakkında bkz. Browne, *A Literary History of Persia*, III, 68-87; Reşidüddin'in şimdiye kadar bilinmeyen bir yazmadaki mektuplarının bir listesi vardır (80 vd.).

6 — Vassâf

Reşidüddin'in eseri Şaban 699 (Nisan-Mayıs 1300)'da meydana getirilmeden önce Abdullah b. Fazlullah (sonradan Vassâfu'l-Hadrat lâkabını almıştır) Moğollar'ın tarihini yazmağa başladı. Vassâf'ın eseri son derece ağır bir üslûp ile yazılmış olup İran edebiyatının en iyi nümûnesi olarak kabul edildiği meşhurdur[292]. Müellif kendisini, eseri hakkında yüksek fikirler beslediği Cuveynî'nin doğrudan doğruya halefi olarak kabul eder; binaenaleyh tarihine Mengü'nün ölümüyle başlar. Kubilay'ın saltanatı esnasındaki olaylar hakkındaki rivâyetleri, bir çok önemli noktalarda Reşidüddin'den ayrılmakta olup bazı durumlarda gerçeğin hangi tarafta olduğunu tayin etmek güçtür. Eserin ilk dört bölümü, Sultan Olcâytû ile Vezir Residüddin'e 24 Muharrem 712 (1 Haziran 1312) Perşembe günü takdim edildi[293]. Müellif, tarihini 710 yılına getirdikten sonra ilâve olarak Moğol imparatorluğunun menşeini, Hârezmşahlar devletini ve Hülâgû'nun seferini anlatır (Bunda Cuveynî'ye bağlı kalmıştır).

Beşinci bölüm sonra yazılmıştır[294]. Moğollar tarihinin son devresini ve Cuçililer ile Çağataylılar hakkında bir kısmı ihtiva etmekte olup burada müellif, Reşidüddin'in rivâyetiyle, hattâ birinci kitapta aynı olayları kendisi başka türlü anlattığı halde, mutabık kalmıştır. Bundan sonra İlhânlılar tarihine, 719 (1319) yılında Emîr Kurmişî'nin isyanının bastırılmasına kadar devam eder. Birinci kitap, Hammer-Purgstall tarafından neşr ve almancaya tercüme edildiği[295] gibi tamamı 1269 (1853)'da Bombay'da yayınlandı[296].

Gazan Hân'ın baş şâiri Benâketî (Ebû Süleyman Dâvud b. Muhammed) 717 yılı sonunda (mukaddimedeki tarih 15 Şevval (31 Aralık 1317)

[292] Kitap, umumiyetle *Tarih-i Vassâf* adıyla tanınmıştır. Müellifin verdiği isim şudur: ***Kitâb Tecziyetü'l-Emsâr ve Tezciyetü'l-A'sâr.***

[293] Kitabın birinci bölümü Gazân Hân'a 13 Receb 702 (3 Mart 1303) Pazar günü takdim edildi, bkz. Quatremère, *Mongols,* XIII.

[294] D'Ohsson (*Historie des Mongols,* I, s. XXXIII) ile Rieu'ye (*Catalogue,* 161) göre 728 (1327) yazılmıştır. Petrograd Umumî Kütüphanesi'ndeki nüshada (V, 3, 24) bu kısmın yazıldığı tarih olarak 717 (vr.424) ve 718 (vr.425) yılları gösteriliyor ise de bu tarihler yanlıştır. Çünkü aynı yerde o zaman Çağatay İlçigiday'ın saltanat sürmekte olduğu belirtilmektedir. Hindistan'da yapılan taşbasmasında 727 (s.607) ve 718 (s.608) tarihleri gösterilmiştir.

[295] Hammer-Purgstall, *Geschichte Wassafs,* Vienna 1856. Müellif ve eseri hakkında bkz. Browne, *A Literary History of Persia,* III, 67 vd.

[296] Bu baskının British Museum'da bir nüshası olmadığı anlaşılıyor; basılı eserler kataloğunda (s.45) yalnız İran'da basılan (yalnız 1. cilt) zikredilmiştir, Tebriz 1272 (1865-1866).

Ravzat üli'l-elbâb fî tevârihi'l-ekâbir ve'l-ensâb isimli bir eser yazmıştır. Aslında Reşidüddin'in *Câmiü't-tevârih*'inin kopyasından başka bir şey değildir. Müellif, ancak kendi zamanına âit önemsiz bir zeyl ilave etmiştir[297].

7 — On Dördüncü Yüzyıl Tarihçileri

On dördüncü yüzyılda Hamdullah b. Ebî Bekr Müstevfî Kazvînî'nin tarih ve coğrafyaya âit eserleri ortaya çıkmıştır[298]. *Tarih-i Güzîde* adını taşıyan tarihle ilgili eseri 735 (1334-1335)'de yazılmış olup 730 (1330) yılına kadar gelmektedir[299]. Burada umûmî tarih kısaca anlatılmakta ise de ehemmiyetsiz değildir. Reşidüddin, Sâmânîler ile ilk Gazneliler'in tarihini verirken Utbî'nin eserinin farsça tercümesini harfiyyen tekrar ettiği halde, Kazvînî, Utbî'de olmıyan fakat diğer kaynaklar tarafından desteklenen bazı bilgiler vermektedir. Meselâ Sâmânîler'in Sîmcûriler ile olan ihtilâfını Utbî'deki gibi değil, Gerdîzî ile Avfî'deki gibi anlatır[300]. Kazvınî'nin Çağataylılar hakkındaki bilgileri[301] pek kısa olup bunlara fazla itimad edilmeyeceği anlaşılıyor. Kitabın sonunda bir çok şeylerin biyografileri tarih sırasına göre verilmektedir. Müellif ömrünün son yıllarında eserine bazı ilâveler yaparak 744 (1343-1344) yılına kadar getirmiştir. Oğlu Zeyneddin, babasının eserini İran'ın Timur tarafından zaptına kadar devam ettirmiştir. Sâmânîler hakkındaki kısım, Schefer tarafından Narşahî'nin eserine ek olarak[302] Selçuklular ile ilgili kısmı da *Journal Asiatique*'te neşredildi[303]. Eserin tamamı Melgunov tarafından 1873'de bastırılmış ise de ortaya çıkmamıştır[304]. Son olarak on beşinci yüzyıla âit olup pek doğru olmıyan bir nüshada Prof. E.G. Browne tarafından Gibb Memorial Series'de (XIV. cilt) kısa bir tercüme ve indekslerle birlikte neşredilmiştir.

297 Krş. Rieu, *Catalogue,* 79 vd. Bu eserin bir yazma nüshası da Petrograd Üniversitesi Kütüphanesi'nde (No.285) bulunmaktadır. Browne'in bu eser hakkındaki fikri (*A Literary History of Persia,* III, 100 vd.) pek doğru değildir. Benâketî'nin Avrupa (Roma imparatorlukları ve papalar) ile Çin (matbaacılık hususunda) hakkında söyledikleri tamamen Reşidüddin'den alınmıştır. Reşidüddin'in Çin'deki matbaacılık hakkındaki metni Baron Rosen tarafından *Collections scientifiques*'te (III, 107 vd.) neşredildi.

298 Müellif ve eseri hakkında bkz. Browne, *A Literary History of Persia* III, 78-100.

299 Krş. Rieu, *Catalogue,* 80 vd. d.

300 *Metinler,* 11 vd., 91 vd.

301 *Tarih-i Güzîde,* 576 vd.

302 Narşahî, 99-111.

303 *Journal Asiatique,* 4. seri, c. XI, XII (1848).

304 Petrograd Üniversitesi Kütüphanesi'nde *Tarih-i Güzîde*'nin Zilkade 813 (Mart 1411) tarihinde yazılmış bir nüshası vardır (No.153).

Kazvînî'nin *Nuzhetü'l-kulûb* adlı coğrafyası 740 (1339) yılında tamamlanmıştır. Müellif, çağdaşları (Ebu'l-Fidâ ve Dımaşkî) gibi onuncu yüzyıl coğrafyacılarının verdikleri bilgileri tekrar etmekle yetinmemiş, o zamandan beri meydana gelen değişiklikleri de eserine almıştır. Ayrıca Moğol hâkimiyetinde İran'ın siyâsî taksimatı ve her eyâletten toplanan vergiler hakkında geniş bilgi verir.Ortaçağ'da moğolca ile yazılmış eserler az olduğundan Kazvînî'nin eseri dilciler için de önemlidir. Kitabın kozmografi kısmında çeşitli hayvanların adları farsça, türkçe ve moğolca verilmektedir. *Nuzhetü'l-kulûb*'un tamamı 1311 (1894)'de Bombay'da basıldı. Daha sonra G. le Strange tarafından Gibb Memorial Series'de (XXIII. cilt, 1915-1918) neşr ve tercüme edildi[305]. Bâzı kısımları, Schefer tarafından neşredilen *Siyâsetnâme*'ye ilâve olarak yayınlandı[306].

8 — Ç a ğ a t a y Ü l k e s i n d e E d e b i y a t

On üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda İran ile Batı Asya'da yazılan diğer tarih ve coğrafya kitapları üzerinde durmıyacağız. Bunların Türkistan ile araştırmamızın konusunu teşkil eden devirle alâkaları azdır[307]. Ortaya koyduğumuz hususlar tarih edebiyatının, İran'da bu devirde oldukça gelişme gösterdiği gibi Moğollar'ın İran'daki hâkimiyetinin tarihini araştırmak için yeterli miktarda kaynakların mevcut olduğunu göstermektedir. Ancak Orta Asya tarihi için böyle değildir. Çağatay'ın halefleri arasında çıkan siyâsî karışıklıklar ilim ile edebiyatın gelişmesini engellemiştir. Üstelik bu bölgede Fars kültürü tam bir üstünlük kuramamıştı. Uygur alfabesi[308], Arap alfabesi kadar geniş ölçüde kullanılıyordu. Timurlular'ın sarayında bile adı geçen sülâlenin son mümessilleri zamanına kadar uygurca yazanlar görülür[309]. "Bahşi" tabiri (Sanskrit *bhikşu*'dan alınmıştır) hem Uygur kâtiplerine, hem de Budist rahiplerine verilen ünvandı. Çağatay lûgatının müellifi, bu kelimeyi açıklarken "Türkistan hükümdarlarının farsça

305 Aynı müellifin manzum tarihi hakkında bkz. *Grundriss der iranischen Philologie,* II, 236; Reşidüddin, 106 vd.; Browne, *A Literary History of Persia,* III, 95.

306 *Siyâsetnâme,* suppleèment, 141-235.

307 Ebû Sa'âdet Abdullah b. Ali el-Yemenî el-Yâfiî'nin on dördüncü yüzyılda yazdığı *Miratü'l-Cihân fî ma'rifet havâdisi'l-İnsan* adlı eserine de müracaat edilmelidir. Bu eserde olaylar yıl sırasına göre verilmiştir. Şeyhler ile âlimlerin biyografilerine büyük önem verilmiştir. Bu kitaptan meşhur Şeyh Necmeddin Kübrâ'ya âit kısmı aldık (*Metinler,* 154 vd.). Müellif ile eserleri için bkz. Brockelmann, GAL, II, 176 vd.

308 Abel-Rémusat, *Recherches sur les langues tartares,* Paris 1820, I, 40; *Notices et Extraites,* V, 586 vd.

309 Krş. *Zapiski,* X, 219.

bilmiyen kâtiplerine" verilen isim olduğunu söyler[310]. Anlaşıldığına göre Çağatay hânlarının idaresi altında bu kâtipler, sarayda İslâm kültürünün temsilcilerinden daha çok itibar gördükleri gibi tarihi olayların kaydedilmesi tamamiyle onların elindeydi. Uygur yazısının varlığına dair açık deliller bulunduğu halde Çağatay hânlarının her hangi birinin isteğiyle yazılmış tek İslâmî edebî eser bilmemekteyiz. O devirde Orta Asya'da yazılmış yalnız bir tarih kitabı elimize geçmiştir: Cemâl Karşî adiyle bilinen Ebu'l-Fazl b. Muhammed'in *Mulhakâtü'ş-şurâh* adlı eseri. Müellif, 681 (1282)'de el-Cevherî'nin arapça lûgatını farsçaya çevirdiği[311] gibi on dördüncü yüzyılın tam başlangıcında, biraz önce adı geçen eserini arapça yazdı. Bu kitapta, Orta Asya'da kurulan devletlerden bir kaçı ve bilhassa bu bölgede şöhret kazanmış olan şeyhler ve âlimler hakkında bilgi bulunmaktadır. Verdiği bilgiler çoğunlukla efsane kabilinden ise de bazen kıymetli tarihî ve kronolojik malûmat verir. Kendi çağdaşları olan şeyhler hakkındaki rivâyetleri, bu devrin fikir hayatını aydınlattı. Eser, Kâşgar'da yerli ulemâ reisinin isteği üzerine Mogol sarayından büsbütün müstakil olarak yazılmıştır. Bilinen ilk nüshası Orta Asya'da geçen yüzyılın sonlarında M.S. Andreev tarafından keşfedilerek V.P. Nalivkin vasıtasiyle Petrograd'daki Asya Müzesi'ne gönderildi[312].

Muhtasar Uluğ Beg Tarihi'nin müellifi, "büyük emîr" Hucendî'nin *"Muhtasar"*ını zikrediyorsa da bu eser, Timur devrinden önce yazılmış olamaz. Çünkü Timur'un ceddi Harâçâr-noyon'a oldukça önem verilmiştir[313]. Muhammed Taşkendî'nin, Kâtib Çelebi tarafından zikredilen *Tarih-i Âl-i Çingiz*'inin[314] on beşinci yüzyılın ikinci yarısından önce yazılmamış olduğu, on altıncı yüzyıl sonunda eser yazan tarihçi Cennâbî'nin kitabında ondan alınan parçalardan anlaşılıyor[315].

Uygurlar'ın yazdıkları eserler, İran tarih kitaplarının yerini tutamazdı. Bütün Türk kavimlerinden yalnız Osmanlılar, tarih ile efsaneyi ayırmak kudretine sahiptiler. Uygurlar'da bugünkü manâda tarihî eserler olmadığı

[310] Krş. Budagov'un lügatı, بحشى (aynen بخشى yerine) kelimesinde.

[311] Arapça eser ile farsçaya tercümesi hakkında bkz. Brockelmann, *GAL*, I, 128, 296.

[312] *Zapiski*, VIII, 353 ve XI, 283-287; *Metinler*, 128-152. Tarafımdan 1902'de satın alınan daha iyi diğer bir yazma hakkında bkz. *Zapiski*, XV, 271 vd. القرشى kelimesinin okunuşu hakkında bkz. *Zapiski*, XI, 286 ve *Metinler*, 140: وعرف بالقرشى لذلك

[313] *Metinler*, 162.

[314] Kâtib Çelebi, III, 109.

[315] Asya Müzesi'ndeki yazma 528, 441: V. Tiesenhausen, I, 535-538.

anlaşılıyor[316]. Moğol tarihi hakkındaki bilgiler, tarihçiler tarafından Moğol ve Uygur kaynaklarından alınmış olup efsane mahiyetinde idi; meselâ kardeşi Ögedey'in kurtuluş akçesini ödemek için kendini ruhlara kurban eden Tuluy'un ölümü hikâyesi bu kabildendir. Bu efsane çince tarihte[317] ve Reşidüddin'de[318] yer aldığı gibi Tuluy ile oğullarına sevgisi olduğunu gördüğümüz doğulu Moğol şâirlerinde de[319] bulunur. Buna benzer maksatlı efsaneler Çinliler ve Çağataylılar'ın memleketlerinde de yaygındı. Muhtasar Uluğ Beğ Tarihi'nin müellifinin, Çağatay ile Ögedey tarafından Cuçi aleyhine ileri sürülen ithamlardan bahsederken ilâve ettiğine göre bu ithamlar Çağatay memleketinin âlimlerinin vekayinâmelerinde genişçe kaydedildiği halde doğru olmadıkları bütün tarafsız tarihçilerin fikirleriyle sabittir. Muhtasar Uluğ Beg Tarihi, Özbek hâkimiyeti devrinde yazılmış olduğundan müellif, Cuçililer'e âit efsaneleri de kullanmıştır[320].

Uygur eserlerinin sıhhatinin şüpheli olduğu, Timur'u memnun etmek için Çağatay ulusunun tarihinin nasıl kolay tahrif edildiği görülünce derhal anlaşılır. Timur, İran tarihçilerinden Nizâmüddin Şâmî'yi seferlerinin tarihini yazmağa memur ettiği gibi aynı zamanda Uygur yazarlarını da hizmetinde kullanarak seferlerinin türkçe manzum bir tarihini yazdırdı[321]. Birincisi Çingiz Hân'ın, ikincisi Timur'un atası olan Kabul ile Kaçuli adındaki iki kardeş arasında yapıldığı rivâyet edilen anlaşma hakkındaki efsanenin menşei de muhtemelen Uygurlar'a âittir. Bu anlaşma gereğince birincisinin torunları tahtı, ikincisinin torunları ise vezaret makamını işgal edeceklermiş. "Kırmızı mum ile mühürlenmiş" bir belge tanzim edilmiş[322]; Çingiz Hân ile Harâçâr yahut Karaçar (Kâçûlî'nin torunlarından) arasında tekrar yenilenmiş, fakat sonunda Ali Sultan devrindeki karışıklıklar sırasında kaybolmuş. Bu anlaşmaya göre Harâçâr ile haleflerinden bir kaçı Çağatay memleketinde hüküm sürmüşler. D'Ohsson'un[323] daha önce

316 Bkz. yukarıda s. 44.

317 *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 254.

318 Reşidüddin, 220 vd.; D'Ohsson, *Historie des Mongols,* II, 58 vd.

319 *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 154.

320 *Metinler,* 162 vd. d.

321 Bu tarih ve ismi *(Tarih-i Hânî)* hakkında bkz. *Zapiski,* XV, 188.

322 Bu belge hakkında en geniş bilgi, Uluğ Beg'in muhtasar tarihinde bulunur. Krş. Miles, *The Shajarat Atrak,* London 1838, 373.

323 D'Ohsson, *Historie des Mongols,* II, 108 vd. Reşidüddin'de Ḫarâçâr'ın adının hiç gelmediğine dair D'Ohsson'un fikri yanlıştır. Hem destanlarda (*Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 134) hem de Reşidüddin'de (178; *Trudy,* XV, 144) Haraçar'dan Çağatay'ın âmirleri arasında bahsediliyor ise de Çağatay ülkesindeki önemine dair bu kaynaklarda tek kelime edilmiyor.

işaret ettiği gibi on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllardaki tarihçilerden hiç birisi, Harâçâr ile torunlarının elinde böyle bir iktidar olduğudan bahsetmiyor. Timur'un kendi haklarını kuvvetlendirmek için tertip edildiği anlaşılan bu vezirler efsanesi hâlâ bâzı Avrupalı tarihçileri hatâya düşürmekte devam ediyor. Bunu ilk defa Uygur kaynaklarına bağlı kalan on beşinci yüzyılların bazı tarihçilerinde görürüz.

Bu tarih kitaplarının en meşhuru, 828 (1425) yılında tamamlanan Şerefüddin Ali Yezdî'nin *Zafernâme*'sidir[324]. Bu ismi bizzat Timur'un kendisi seçmiştir. Şerefüddin'in selefi olan ve büyük cihângîr hayattayken 806 (1403-1404)'da tarihini yazan Nizâmüddin Şâmî de kendi eserine aynı ismi vermiştir[325]. Şerefüddin, selefinin plânını hemen hiç değiştirmeden ele almışsa da Timur'un seferlerinin Uygurlar tarafından yazılan manzum tarihini de kullanmıştır. Eserin girişi, Moğol memleketlerinin tarihinin taslağından ibarettir. Çağatay devletinin tarihi çok kısa anlatılır. Müellifin Cuveynî ile Vassâf'ı ve kısmen Reşidüddin'i kullandığı anlaşılmaktadır. Fakat on dördüncü yüzyıla gelince hânların adlarından başka bir şey yoktur[326].

Fârs'ta, Timur'un torunu İskender'in sarayında oturan meçhul bir müellif, takriben 815 (1412) yılında umûmî tarihten bahseden bir kitap yazmıştır (yazmalarda isim yoktur)[327]. En çok Hamdullah Kazvînî ile Re-

[324] Rieu, *Catalogue*, 173-177; Browne, *A Literary History of Persia*, III, 362 vd. d.

[325] Rieu, *Catalogue*, 170 vd. d.; Browne, *A Literary History of Persia*, III, 361 vd. Taşkent kütüphanesindeki yazma (No. 14 b; Kal', *Katalog*, 13 vd.) Gıyâsüddin Yezdî'nin daha evvelki bir eserinin kopyasıdır. Zimin ve Barthold tarafından *Teksty po istorii Srednei Azii* (I, 1915) de neşredilmiş olan bu eser Nizâmüddin ile Şerefüddin'in kaynaklarındandı. Muhtevası girişte geniş olarak münakaşa edildiği gibi Nizâmüddin'in eserinin (bu hususta bkz. *aynı eser*, I, XXVI vd.) British Museum'daki yazmasından aktarmalar vardır. Nizâmüddin'in eserinin tamamı Hâfız-ı Abrû tarafından kullanılmış olup İstanbul'da Damad İbrahim Paşa Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. No. 919 (krş. *Zapiski*, XVIII, 138 vd.

[326] Şerefüddin'in eseri Pétits de la Croix tarafından fransızcaya çevrilmiştir (*Histoire de Timur Bec)*; aslı Kalkuta'da Maulawi Muhammed İlahdad tarafından 1887-1888'de neşredildi *(The Zafarnamah by Maulana Sharafuddin Ali of Yazd)*. Giriş, fransızca tercümede ve Kalkuta baskısında olmadığı için Asya Müzesi'ndeki 568 numaralı yazmayı kullandım, British Museum'da, Taşkent kütüphanesinde ve diğer yerlerde başka yazmaları vardır.

[327] Rieu, *Catalogue*, 1062 vd.; Asya Müzesi'nde bu eserin başka bir nüshası bulunmaktadır (No. 566 b, c). Bu eserden bir kaç yazımda "İskender'in anonimi" diye bahsettim; çünkü British Museum'da bulunan Or. 159, eser ve müellif adı olmıyan esere (Rieu, *Catalogue*, 180) "Şâhrûh'un anonimi" denilmektedir (krş. *Tekstey po istorii Srednei Azii*, XXXIII vd.; *Zapiski*, XXIII, 20 vd.). Ethé tarafından tavsif edilen eser *Cat. of the Bodleian*, 21 vd. (Elliot, 2) (yanlış bir şekilde اصح التواريخ adı altında), (bu kitabın rusça aslında ve *Zapiski*'deki makalemde, XVII, 6, belirtildiği gibi) bu eserin aynı değil *Tarih-i Hayrât*'ın aynıdır. "*Tarih-i Hayrât*'ın müellifi Tarihçi Musavi hakkındaki makalem için bkz. *Bull. Acad. des Sciences*, 1915, 1365-1370.

şidüddin'in eserlerine dayanmışsa da Çağatay hânlarının tarihi hakkında efsanevî hikâyeleri diğer tarihçilere nisbeten daha geniş ölçüde kullanmıştır. Hikayelerin mahiyetlerinden, bunların İslâm kaynaklarından değil Moğol yahut Uygur kaynaklarından alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ İslâm dini ve kültürüne gösterdiği alâkadan dolayı Moğollar'ın hoşnutsuzluğunu kazanan Tarmaşîrîn Hân hakkında ancak şu görüşte bulunur: "Yasaya riayet etmedi, böylece her taraftan âsiler başlarını kaldırdılar".

Husrev b. Âbid Eberkûhî'nin[328] de vatanı Fârs'tır. İbn Mu'în adıyla tanınmıştır. 808 (1405-1406) yılında yazdığı *Firdevsü't-Tevârîh* nâdir bir eserdir[329]. Müellif, yalnız bir kaç devletin tarihi hakkında çok kısa bilgi verir; hükümdarların saltanat sürelerini, öldükleri yahut tahttan indirildikleri yılı, zamanlarındaki vezirlerin, kumandanların ve âlimlerin isimlerini bildirir. Bu eserin, müellifin kendi yazısıyla yazıldığı anlaşılan bir nüshası Petrograd Umûmî Kütüphânesi'nde bulunmaktadır (MS. Dorn 267). Tam değildir.

829 (1426) yılında *Mu'izzü'l-ensâb fi şeceret Selâtin-i Mugal* adıyla Moğollar'ın ensabını yazan meçhul tarihçi de Türkler'in efsanelerini kullanmıştır[330]. Türk tarihçilerinden, Moğol tarihçilerinden ve Hân sülâlesine mensup tarihçilerden (uruk) aktarmalar yapmıştır. Timur'un atalarının tarih ve ensabı için bu kaynaklardan Şerefüddin'in aldığı aynı efsanevî malzemeyi alır; bununla beraber başka kaynaklarda bulunmıyan faydalı bilgiler de vermektedir. Başka bir müellif, Timurlular'ın ensâbını sülâlenin sonuna kadar devam etmiştir[331].

Şâhruh'un saltanatı zamanında saraydan büsbütün müstakil olmaksızın Ahmed b. Muhammed Fasîh el-Havâfî tarafından *Mücmil-i Fasîhî* adlı eser yazılmıştır[332].Hicret'ten müellifin yaşadığı zamana kadar (845/1441'de eserini yazmıştır) geçen olayların kronolojik bir özeti verilir. Fasîh'in eseri

328 Eberkûh şehri hakkında bkz. Yakut, *Mu'cem,* I, 85 vd.

329 Bu eser hakkında bkz. Dorn, *Cat. des manuscrits et Xylographies orientaux de la Bibl. Imp. Publ.,* Saint Petersburg 1852, 265 vd.; Horn, "Asadi's neupersisches Wörterbuch Lughat-i Furs" (*Abh. der Kön. Ges. der Wiss. zu Göttingen,* N.F., B.I., No.8), 30; *al-Muzaffariya* (Sbornik statei), 335 vd.

330 Krş. D'Ohsson, *Historie des Mongols,* I, XLV; Rieu, *Catalogue,* 183; *Metinler,* 159.

331 Oxford'da Th. Hyde, 31 numaralı yazmada (Ethé, *Catalogue,* 83) bilinmeyen bir yazar da "Türkçe bilen Bahşîler ve moğolca konuşan Uygurlar"dan bahseder (vr. 8). Bu eserin tarihi on dördüncü yüzyıldan önce olamaz, çünkü yazar Yâfi'yi zikreder (vr.116).

332 *Bulletin de la classe hist. phil. de l'Acad. Imp. des Sciences,* II, 1; *Collections scientifiques,* III, 111 vd.; Berzhe, *Kratkii Katalog Tiflissko pub. bibl.,* Tiflis 1861, 1033.

kısalığına rağmen önemsiz değildir. Bilhassa Orta Asya ile İran'daki şeyhler ve yazarlar hakkında bazı yeni bilgiler verir.

Şâhruh'un baş tarihçisi Hâfız-ı Abrû (Şihâbüddin Abdullah b. Lutfullah el-Havâfî[333], ölm. 833/1430)'nun tarihî ve coğrafı eserlerinden ayrı bir araştırmada geniş olarak bahsetmiştim[334]. Hâfız-ı Abrû'nun *Zübdetü't-tevârih* adlı tarihi, *Matlaü's-sa'deyn ve Mecmau'l-Bahreyn* adlı eserin müellifi Abdurrezzak Semerkandî tarafından kullanılan başlıca kaynaktır[335]. 872-875 (1467-1471) yılları arasında yazılmış olup 704-875 (1304-1471) yılları arasındaki olayları içine alır. Semerkandî'nin, Timur tarihine dair verdiği bilgiler bir çok hususlarda Şerefüddin'inkinden ayrılır. Ya Semerkandî ve yahut Hâfız-ı Abrû tarafından "İskender'in isimsiz eserinden" faydalandığı görülmektedir. Semerkandî'nin eseri doğuda tamamen selefinin eserinin yerine geçti. Meselâ Şâhruh'un, Çin'e elçi göndermesi hakkında doğuda pek rağbet gören rivâyeti sonraki tarihçiler hep ondan almışlardır. Halbuki Hâfız-ı Abrû, bunu daha geniş anlatır[336]. Aynı rivâyeti Şâhruh'un başka bir çağdaşında,Muhammed b. Fazlullah Mûsavî de buluruz (fakat çok kısa nakledilmiştir). Eser'in adı *Tarih-i Hayrât*'tır. Recep 831 (Nisan-Mayıs 1428)'de başlar ve 850 (1446-1447)'den sonra sona erer. Çünkü Şâhruh'un ölümünden bahsediliyor. Hâfız-ı Abrû'nun eserinin bu müellif tarafından da kullanıldığı, yazmanın Rieu *Catalogue*'undaki tarifinden anlaşılmaktadır[337].

Şâhruh'un oğlu ve halefi Uluğ Beg'in (ölm. 1449) yazmış olduğu *Tarih-i Erba'a Ulus,* adından da anlaşıldığı gibi bütün Moğol imparatorluğunun tarihini içine almaktadır. Uluğ Beg'in eseri elimize geçmemişse de bir çok müelliflerde ve bilhassa Hândmîr'in *Habîbü's-siyer*'inde bu eserden aktarmalar bulmaktayız. Bu aktarmalardan, müellifin, Moğol memleketleri-

333 Abdurrezzak Semerkandî'nin verdiği bilgiye bağlı kalan Avrupa kataloglarında belirtildiği gibi Nûreddin Lutfullah b. Abdullah el-Herevî değil.

334 *al-Muzaffariya,* 1-28; *Zapiski,* XVIII, 138-144; *Bulletin de l'Académie des Sciences,* 1914, 881 (burada India Office Cat. No. 171 yazması (Ethé, *Catalogue,* 76) zikredilir); *Hâfız-ı Abrû* mad. İ.A. Maalesef bunlardan hiç birisi E.G. Browne tarafından (*A Literary History of Persia,* III, 424 vd.) kullanılmadığından Hâfız-ı Abrû'nun eserleri hakkındaki bilgi büsbütün yanlıştır. 1900 yılından sonra Hâfız-ı Abrû'nun coğrafyaya ait eserlerden kataloglara geçmemiş iki nüsha gördüm. Bunlar British Museum'daki Cod. Or. 1577 numaralı yazma gibi eserin Horasan tarihiyle biten kısmını ihtiva ediyorlar. Bunlardan biri Semerkant'ta W. Vyatkin'in elinde, diğeri School of Oriental Studies (London)'tedir.

335 *Notices et Extraits,* XIV, kısım 1; Rieu. *Catalogue, 181 vd. d.*

336 *al-Muzaffariya,* 27.

337 Rieu, *Catalogue,* Supplément, 270 vd.

nin tarihini kendi zamanına kadar getirdiği halde çoğunlukla yalnız hânların isimlerini zikretmekle yetindiği ve onların devirleriyle ilgili haber vermediği anlaşılıyor[338]. Dolayısıyla bu eserin kaybolmasına acımamak gerekir. Uluğ Beg'in daha önce bahsettiğimiz *"Muhtasar"ı* (s. 54) British Museum'da bulunmaktadır[339]. Bilinmeyen müellifi eserine bir isim daha veriyor: *Şeceretü'l-Etrâk*[340]. Bu kitap Albay Miles tarafından ingilizceye çevrildi ise de bu tercüme hiç bir şekilde tatminkâr değildir.

On beşinci yüzyılın tam sonlarında, 897 (1492)'de Mu'îneddin Muhammed el-İsfizârî *Ravzatü'l-cennât fî evsâf-ı medinet-i Herât* ismi altında Herât şehrinin tarihini yazdı[341]. Henüz neşredilmemiş olan bu kitaptan Moğolistan'a esir olarak götürülen Herâtlı sanatkârların enteresan hikâyesini aldık[342].

9 — Mîrhând'ın Eserleri

Timurlular devletinin son yıllarında yazılan bir tarih kitabı, uzun müddet İran ve Orta Asya tarihi için Avrupalı araştırıcıların hemen yegâne kaynağı idi: Mîrhând'ın[343] (ölm. 903/1498) *Ravsatü's-safâ fî sireti'l-enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-hulefâ* adlı eseridir. Mirhând'ın eseri yedi kitaba bölünmüş olup sonuncusu, çağdaşı Sultan Hüseyin'in tarihini içine alıyordu ve tarihçinin torunu Hândmîr tarafından tamamlandı. Hândmîr bir coğrafî zeyl

[338] *Habîbü's-siyer,* III, 25 vd.

[339] Rieu. *Catalogue,* 163 vd.; Etheè, *Catalogue,* 77 vd. Bu iki katalogda esere *Şeceretü'l-Etrâk* adının verilmesinde "metinde bir ipucu bulunmadığı" hakkındaki fikir yanlıştır. British Museum'da üçüncü nüshası vardır. Or. 8106, vr. 340-513; Miles'in tercümesi bundan yapılmıştır; Add. 26, 190 numaralı yazmanın Or. 8106'dan istinsah edildiği anlaşılıyor. *Şeceretü'l-Etrâk* ismi Or. 8106'da vr. 348^{b} de bulunmaktadır. India Office kütüphanesinde bir nüshası daha vardır. Uluğ Beg'in eseri hakkında bkz. Barthold, *Ulugh Bek i eva vremya,* 1918, 113; burada eserin Ulug Beg tarafından yazılmadığı, fakat Şâhruh'a Ulug Beg adına "âlim bir adam" tarafından takdim edildiği belirtilir.

[340] Vr. 13^{a}. ودرین مسوده که موسوم بشجرة الاتراك است

[341] D'Ohsson, *Historie des Mongols,* I, XLIV vd. d. Rieu, *Catalogue,* 206 vd; Browne, *A Literary History of Persia,* III, 430 vd., burada Barbier de Meynard'ın *Journal Asiatique*'deki (5, XVI, 461-520) geniş girişi aktarılmıştır. İsfizârî, kaynakları arasında Seyfî Herevî'nin "Kürt meliklerinden bazıları hakkında bazı kayıtları" zikreder. Bu son eserin Kalkuta'da bir nüshası bulunmaktadır. Sir E. Denison Ross tarafından istinsah edilmiştir.

[342] *Metinler,* 165.

[343] Rieu, *Catalogue,* 87-96. Elliot, *History of India,* IV, 131 vd. d. Burada Mîrhând'ın eserinin çeşitli kısımlarının Avrupa baskıları ve tercümeleri sayılır. Krş. Browne, *A Literary History of Persia,* III, 431 vd. E. Edwards tarafından hazırlanan *Catalogue of Persian printed books in the British Museum,* Avrupa ve Doğu baskılarının ve tercümelerinin listesini ihtiva etmektedir. London 1922, sütun 416 vd.

yazmıştır. Bu zeyl, doğu baskılarına dahil edilmediği gibi yazmaları, eserin diğer kısmının yazmalarından daha az bulunur.

Birinci kitapta müellif, arapça ve farsça yazılmış tarihlerden bildiklerini sayar; fakat kronolojik yahut başka bir sıra takip etmemiştir. Adını zikrettiği kitapların hepsini görüp görmediğini söylemek güçtür.Bu kısımda *Siyer* sahibi Muhammed b. İshak'dan Timur devri tarihçilerine kadar pek çok kitapların adı geçer. Kaynaklarını nâdiren zikrediyorsa da bize intikal etmemiş olan kitaplardan aktarmalar buluruz. Bizce en büyük önemi olanlar (İran devletlerinin tarihi hakkında) dördüncü ve (Moğollar tarihine âit olan) beşinci kitaplardır. Hârezmşahlar, Kara-Hitâylar ve Moğollar'ın tarihini anlatırken[344] Cuveynî, Reşidüddin, Vassâf ve Şerefüddin'in eserlerinden faydalanmıştır. Eserinin bu kısmı umûmiyetle pek güven telkin etmez. Çünkü Cuveynî'nin Hârezmşahlar ve Kara-Hitâylar'a dair bölümlerindeki tenakuzları tahkik etmeğe lüzum görmeden bir rivâyeti seçer. Oppert'in Rahip Joannes hakkındaki araştırmalarının başlıca kusuru, belki de Mîrhând'ın eserinin bu bölümlerine körü körüne güvenmesidir. Çingiz Hân'ın haleflerinden bahsederken Mîrhând, çoğunlukla Reşidüddin'i tekrar ediyorsa da bazan da yeni bilgiler vermektedir. Meselâ Ögedey'in torunu ve Orta Asya'daki müstakil Moğol devletinin kurucusu olan Kâydü'nun hikâyesi, başka kaynaklardan daha geniş olarak anlatılmıştır[345].

10 — Kitâb-ı Mollazâde

Daha sonraki İran tarihçileri üzerinde durmayacağız; ancak Buhârâ şeyhlerinin tarihine dair bir kaç söz söyleyeceğiz.Kitabımızın ilâve cildi olan *Metinler*'de bundan aktarmalar vardır[346]. *Kitâb-ı Mollazâde* adını taşıyan bu eser Ahmed b. Muhammed adında birisi tarafından yazılmıştır. Kendisine Mu'înü'l-fukara lâkabı verilmişti. Yazma nüshalarının çokluğundan Orta Asya'da büyük bir rağbet gördüğü anlaşılmaktadır. Müellif, Buhârâ'da yatmakta olan İslâm evliyasının mezarlarını sayar ve biyografileri hakkında bazı bilgiler verir. Müellifin yaşadığı tarih belli değildir. Kitabında verilen kronolojik bilgilerden on beşinci yüzyıldan önce yaşamadığı neticesine varılır. Bu bilgilerin sıhhati, kaynaklarını büyük bir ihtimamla kullandığını isbat etmektedir.

[344] Hârezmşahlar ve Çingiz Hân'ın tarihi Avrupa'da da neşredilmiştir: Defrémery, *Historie des sultans de Khorezm*, Paris 1842; Jaubert, *Vie de Djenghiz-Khan*, Paris 1841.

[345] *Der Presbyter Johannes in Sage und Geschicte*, Berlin 1870.

[346] *Metinler*, 166-172. Bu eser hakkında bkz. Barthold, *Bürhân Ailesi* mad. İ.A.

C. AVRUPA'DA YAYINLANMIŞ BAŞVURMA KİTAPLARI

1 — Deguignes, d'Ohsson ve daha sonraki müellifler

Türk ve Moğol boylarının tarihi hakkındaki ilk genel eskiz denemesi, bilindiği gibi, Deguignes[347] tarafından yapılmıştır. Çin kaynaklarından sadece birkaç derleme eser ile yetinmek zorunda kaldığı için, bu müellifin eseri Orta Asya'nın batısından çok doğu kesimlerinin tarihi bakımından daha büyük bir öneme sahiptir.

Moğol tarihi ile ilgili İslâm kaynakları ayrıntılı olarak ilk defa Baron d'Ohsson tarafından incelenmiştir: *Histoire des Mongols* adlı eserinin ilk basımı 1824'te yayınlanmış, oldukça genişletilmiş ikinci basımı ise 1834-1935 yıllarında çıkmıştır[348]. Yazar, kendini işine dikkate değer bir ilmî tarafsızlıkla vermiş, özellikle Çin ve İran'daki Moğollar'ın tarihi ile ilgili elde edebildiği bütün kaynakları hemen hemen bütünüyle değerlendirmiştir. Moğol tarihinin "iğrenç sahneleri" hakkında yazarın kısmen tek taraflı görüşleri başlangıçta eserin hatâsı olarak kabul edilebilir. D'Ohsson, Moğol tarihine, on üç ve on dördüncü asırların büyük olaylarının gerçekleşmesine sağladığı ihmal edilemiyecek katkı nisbetinde önem verir; dolayısıyla, Moğol hâkimiyeti altına girmiş medenî hükümdarlıkların tarihinden kâfi derecede ayrıntılarıyla bahsettiği halde, Orta Asya ve Rusya'daki Moğol egemenliğinden sadece birkaç kelime ile söz eder. Bunun yanında, ünik yazmalar da dahil hemen hemen bütün yayınlanmamış eserlerden, bazen, en iyileri olmasa da, yararlanmıştır; bugün, edisyon kritikleri yapılmış birçok metni gördükçe, onun yanlışlarını düzeltebiliyoruz. Bütün bunlara rağmen, d'Ohsson'un eseri önemini korumaktadır; yazarın bilgisi ve sonuç çıkarmadaki dikkatliliği yönünden bu eser, daha sonra Hammer-Purgstall[349], Wolff[350], Erdmann[351]'ın kitapları ve hattâ Sir Henry Howorth[352] ta-

[347] J. Deguignes, *Historie générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux,* Paris 1756-1758.

[348] Baron C. d'Ohsson, *Historie des Mongols depuis Tchinguiz-Khan jusqu' à Timour Bey ou Tamerlan,* La Haye ve Amsterdam, 1834-1835.

[349] Hammer-Purgstall, *Geschicte der Goldenen Horde,* Pestch 1840; *Geschichte der Ilchane d-i der Mongolen in Persien,* Darmstadt, 1842-1843.

[350] Wolff, *Geschichte der Mongolen oder Tataren, besonders ihres Vordringens nach Europa, so wie ihrer Eroberungen und Einfälle in diesem Welttheile,* Breslau 1872.

[351] Erdmann, *Temudschin der Unerschütterliche,* Leipzig 1862.

[352] Sir Henry Howorth, *History of the Mongols,* London 1876-1888.

rafından yazılan hacimli Moğol tarihinden, mukayese kabul etmez derecede daha kıymetlidir. Doğu dillerini hiç bilmediğinden Howorth kendinden öncekilere bağlı kalmış, eserine de, kendi ifadesi ile "bir dilbilimci değil, bir etnolog ve tarihçi" olarak başlamıştır. Ancak, yazarın etnoloji ve tarih metod ve kurallarına d'Ohsson'dan daha fazla âşina olduğunu belirtecek tek bir pasaj bile gösteremeyiz. Çeşitli milletlerin menşeleri hakkındaki teorileri de tamamiyle şahıs isimlerine ve ünvanlara dayanmaktadır ki, bunların medenî toplumların tesiri altında kaldığı bilinen bir gerçektir. Çingiz Hân devrinden önce Moğolistan'da yerleşmiş bütün insanları Türk olarak vasıflandıran yazar, önemsiz Moğol ulusunun bazı güçlü Türk boylarını boyunduruğu altına aldıktan sonra, yalnız kendi dilini muhafaza etmekle kalmayıp, egemenliğine girenlerin de dillerini nasıl olup ta moğollaştırabildiğini, herhalde kendi kendine hiç sormamıştır. Bir etnolog olarak göçebelerin hayatı ve siyâsî organizasyonu hakkında birşeyler bilmesi gereken yazar, onlarda tahta geçme düzeninin kuralı olmadığını ve hukukî seçimlerle yapılmasının söz konusu olmayacağına hiç bakmadan[353], Çingiz'in soyundan kimin taht üzerinde daha fazla hakkı bulunduğunu, hân olarak seçilen kişinin durumunun hukukî olup olmadığı meselesini ciddiyetle ele almaktadır[354].

2 — Raverty

Binbaşı Raverty'nin Cûzcanî'nin eserinin (bak sayfa 51) tercümesine eklediği mufassal notlara da dikkat etmek gerekir. Bu notlarda, kısmen yayınlanmamış veya az bilinen pek çok başka kaynaktan parçalar iktibas edilmiş, ve şurada burada bir millet veya hânedana ait bilgiler özetlenmeye çalışmıştır. Yazar, önsözde kendi eserini "çok değişik ve çoğunlukla mufassal tarihî malzemenin gerçek bir thesaurusu" olarak vasıflandırmakta, "eskiden beri doğruluğu kabul edilen birçok tarihî hatâlara işaret edildiğini ve bunların düzeltildiğini" söylemektedir. Yazar, tenkidçilerin, eserin bir indeksten yoksun olduğuna işaret edebileceklerini, ancak bu iş için "vaktinin çok değerli" olduğunu belirterek, bunu İndeks Derneği'nin üstleneceğini umduğunu söylemektedir. Şimdi yazarın arzusu yerine gelmiştir,

353 Sir Henry Howorth, *History of the Mongols*, I, 171, 180, 218.

354 Aynı müellifin Orta Asya'nın çeşitli milletlerine dair makalelerinin de ilmî kıymeti pek azdır. *J.R.A.S.*'de 1875-1898 yılları arasında *The Northern Frontagers of China* umumî adıyla neşredilmişlerdir. Bu makalenin sonuncusu (*J.R.A.S.*, Temmuz 1898) Karahânlılar'a aittir. İlmî seviyesini anlamak için müellifin şu sözleri yeterlidir (s.468): "Buğra Hân'ın Mâveraünnehr'i fethetmesinden bahseden müellifler, onun ölümünden iki yüzyıldan fazla bir zaman sonra eserlerini yazmışlardır".

elimizde kitabın bir indeksi bulunmaktadır; böylelikle, yazarın ifadesine inanılacak olursa, eser artık bütün hatâlardan arınmış olmaktadır. Yazarın kendi eserinin değeri hakkındaki görüşü ve kendinden öncekilere karşı kullandığı katı bazen de alaycı tavır, kitabını haklı olarak ancak tenkitçilerin hoşgörüsüne sığınmaya zorlamaktadır ki, bu hoşgörüye gerçekten de pek muhtaçtır. Zaman zaman bizim değindiğimiz yanlışları (bkz. yukarıda sayfa 52, not 242),yazarın kendisinin işaret ettiği "hatalar"ı çok geride bırakmaktadır. Tarihî bilgileri, en basit seviyedeki bir tenkid süzgecinden geçirmeden nakleder; tarih ile efsane, orijinal kaynak ile sonraki derlemeler arasında hiç bir ayırım gözetmez. Özel adların yanlış transkripsiyonundan ötürü kendinden öncekilere acı bir dille saldırmasına rağmen, Raverty kendi de birçok ismi tahrif eder: Pek iyi tanınan Hazar adını Hurz, Amr'ı Umro şeklinde yazar. Yazarın sadece bir indeks tertip etmek için değil, kendi kitabının gelişigüzel bir tashihi için dahi vaktinin az olduğu anlaşılmaktadır. Sayfa 33'te Taberî mütercimi Ebu'l-Fazl Bel'amî'yi İsmail zamanında vezir yapıp, bu makamda Nuh b. Mansur devri sonuna kadar tutması (yani yaklaşık yetmiş yıl), sonra sayfa 38'de Taberî mütercimінden ayrı bir şahıs olduğunun farkına varıp, Ebu'l-Fazl Bel'amî'yi Hicrî 330'da (aynen !) öldürmesi, ancak bununla açıklanabilir. Kitaptaki yanlışlardan bazılarını bir indeksin yokluğuna bağlamak pek çok zordur. Yazar hiç bir yerde kesin bir yazmaya atıfta bulunmaz, çoğunlukla hangi yazmadan yararlandığını, yahut kaynağın ne zaman ve kimin tarafından yazıldığını söylemez, dolayısı ile iddialarını doğrulamanın imkânı yoktur. Yazarın sergilediği geniş malzeme sayesinde (meselâ, bildiğimiz kadarıyla, Gerdîzî'yi ilk zikreden odur)hiç şüphesiz o zamana kadar yerleşmiş yanlışları silmiş ve yerine daha yeni ve kalıcı teoriler koymuştur; ancak bu sonuçlara ulaşabilmek için daha fazla dikkatli çalışma ve temel bir ilmî eğitim gereklidir. Raverty'nin eseri bizim bu sahadaki yeni başlayanlardan istediğimiz hususlar yönünden bile yeterli değildir. Kitabın tek önemi, pek karışık bir şekilde düzenlenmiş de olsa, ihtiva ettiği olaylar koleksiyonundan gelmektedir[355].

3 — Cahun ve Yeni Araştırmalar

Türk ve Moğol toplumlarının tarihinin genel bir araştırması üzerinde yeni bir teşebbüs L. Cahun[356] tarafından yapılmıştır. Başka bir yerde et-

355 D'Ohsson ile Raverty'nin eserlerinden sonra, yayınlanmamış İslâm kaynaklarından büyük ölçüde aktarmalar, Reşîdüddin'in eserinin Quatremère tarafından neşredilen kısmına ilâve edilen notlarda bulunur.

356 L. Cahun, *Introduction à l'historie de l'Asie, Turcs et Mongols des Origines à 1405,* Paris 1896.

raflıca göstermeğe çalıştığımız gibi[357], kitap edebî yönden pek parlak olmakla birlikte, ciddî bir ilmî değere sahip değildir.

Türkistan tarihinin kısa bir eskizi 1899'da E.D. Ross (şimdi Sir E.D. Ross) tarafından yayınlanmıştır. Bu eser *The Heart of Asia* (Asya'nın kalbi) adlı kitabın birinci kısmıdır[358]. En büyük başarısı, Taberî'nin hem arapça hem farsça nüshasına dayanarak (sayfa 34-108), müslümanlığın ilk yüzyıllarına âit nisbeten etraflı bilgi vermesidir; daha sonraki kaynaklardan sadece Nizâmüddin Şâmî'nin *Zafernâme* adlı eserinden yararlanmıştır. Tabiî, yazar kendi kitabından Orta Asya tarihi hakkında önemli herşeyi öğrenebileceğimizi söylerken haksızlık etmektedir[359].

Jeremiah Curtin'in 1908'de (yazarın ölümünden sonra) yayınlanmış ve ilkine Th. Roosevelt tarafından bir önsöz yazılmış olan iki ciltlik *The Mongols: A History* ve *The Mongols in Russia* adlı eserlerinin de ilmî bir değeri olduğu iddia edilemez. Önsözde, yazarca "bu sahada Avrupalı ve Amerikalı bilim adamlarının yaklaşamadıkları" ileri sürülmüşse de, aslında bilgi ve doğruluk bakımından, o Sir Henry Howorth'un dahi çok gerisindedir. *The Mongols in Russia*'nın başındaki bir notta, "*The Mongols* ve *The Mongols in Russia* için malzeme toplarken Mr. Curtin'in Çin, İran ve Rusya'nın eski kroniklerinden yararlanmıştır. Bunları kullanabilmek için birkaç defa Rusya'ya bir defa da Doğu'ya gitmiştir" denilmekte ise de, kitaplarda orijinal kaynaklardan yararlandığını gösteren hiç bir belirti yoktur. İkinci cilt ise, Altın Ordu tarihi olmaktan çok, Rusya'nın pek sathî yazılmış bir tarihidir.

4 — İslâm Tarihi İle İlgili Umûmî Araştırmalar

Bugüne kadar, Orta Asya'nın Moğol öncesi devrindeki İslâm tarihi ile uğraşan ve zamanımızdaki ilmî standartlara uygun hiç bir monografi yazılmadığı gibi, (yeri geldiğinde bahsettiğimiz bazı bilim adamlarının kendi metin edisyonlarının önsözlerine yazdıklarının haricinde) değişik kaynakların araştırması da yapılmış değildir. Bu hüküm İslâm tarihi hakkındaki

[357] *Zhurn, Min. Nar. Prosv.*, Haziran 1896. Krş. M. Th. Houtsma'nın tenkidi, *Göttingen Gelehrte Anzeigende* (1896, No.9); Hollandalı münekkidin hükmü esas itibariyle benimkiyle tamamiyle uyuşmaktadır.

[358] Barthold, *Zapiski*, XII, 130 vd.

[359] W. Rickmer Rickmers, *The Duab of Turkestan*, Camridge 1913, 543.

genel eserler, hattâ bunlardan en yenisi olan A. Müller'inki[360] için de geçerlidir. Yazar büyük bir sorumlulukla (çoğunlukla neşrolunmuş) Arap kaynaklarını kullanmış, İran kaynakları ile daha az ilgilenmiştir; Orta Asya tarihinde baş rolleri oynayan şahsiyetlerin (meselâ Gazneli Mahmud'un) özellikleri, eserde eksik ve tek taraflı olarak verilmiştir. İran kaynaklarını etüd etmeden yazarın Mogol tarihi hakkında çıkardığı sonuçların zayıflığı, yazar tarafından da farkedilmiş olmalıdır ki, kitabının bu kısmı için sorumluluk kabul etmemektedir[361].

5 — Rusça Araştırmalar

Rus dilinde, Altın Ordu tarihiyle ilgili olan bir eser dışında[362], Mogol tarihi[363] ve Mogol öncesi Orta Asya hânedanlarının tarihi ile ilgilenen detaylı ve ilmî bir araştırma yoktur. Özel monografilerden bir tanesi, Prof, V.A. Zhukovsky'nin Merv hakkındaki eseri[364], günümüzün ilmî standartlarına uygundur. Bu eserin örnek alınarak Orta Asya'nın diğer büyük şehir-

[360] A. Müller, *Der Islam im Morgen-und Abendland,* 2. baskı Berlin 1887. Bu kitabın N.A. Myednikov tarafından yapılan rusça tercümesi (Saint Petersburg 1895) maalesef kesinlikle güvenilir değildir. Krş. Barthold, *Musulmanskii Mir,* 1922, 82 vd.

[361] A. Müller, *Der Islam* II, 211.

[362] Prof. Berezin'in *Oçerk vnutreenyavo ustroistva ulusa Cuçieva* (Saint Petersburg 1863. *Trudy,* kısım VIII) adlı eseriyle Baron V.G. Tiesenhausen'in *Sbornik materialov otnosyasçikhsya k istorii Zolotoi Ordy* (cilt I, Saint Petersburg 1884) isimli kitabı ayrıca zikredilmelidir. Son kitabın devamı henüz yayınlanmadı.

[363] M.İ. İvan'ın *O voennom iskustvye i zavoevaniyakh mongolo-tatar i sredne-aziatskih narodov pri Çingiz-hanye i Tamerlanye* (Saint Petersburg 1875) adlı kitabının ancak askerî tarih için bir değeri olabilir.

[364] V.A. Zhukovsky, *Drevnosti Zakaspiiskavo karaya. Raznaliny Staravo Merva,* Saint Petersburg 1894 (Materialy po Arheologii Rossii = İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu neşriyatı. No.16). Bu eser hakkında bkz. *Zapiski,* IX, 300 vd. d.; XI, 327 vd. d. Krş. Barthold, *Zapiski,* XIX, 115-138.

lerinden Buhara, Semerkant[365] ve Belh'in tarihî ve eski eserleri hakkında araştırmalar yapılması çok arzu edilir bir husustur.

[365] Semerkant bölgesinin tarihi coğrafyası hakkında çok güzel bir araştırma V. Vyatkin tarafından Semerkant'ta yayınlandı; krş. Barthold, *Zapiski,* XV, 150 vd. d. Guy le Strange'ın *The Lands of the Eastern Caliphate* adlı meşhur eseri ve bilhassa Mâverâünnehr ile ilgili kısmı için bkz. Barthold, *Zapiski,* XVII, 102 vd. d.; Mirza Bala, *Buhârâ* mad. İ.A.

Birçok faydalı fikir ve görüşler, oldukça karışık bir şekilde tertip edilmiş olan J. Marquart'ın bilhassa aşağıdaki eserlerinde bulunur: *Chronologie der alttürkischen Inschriften* (Leipzig 1898), "Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften" isimli makale ile birlikte (*W.Z.K.M.,* XII, 157-200); *Erânşahr nahc der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i* (Berlin 1901); *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Leipzig 1903); *Osttürkische Dialekt-studien* (bu isim yanlışlıkla verilmiştir, Berlin 1914). Son eser için krş. P. Pelliot'nun *Journal Asiatique*'deki makalesi, II, XV, 125-185; Barthold, *Ruskii İstoriçeskii Jurnal,* VII (1922), 138-156. Marquart'ın kaynaklarından biri, İslâm'ın ilk devrinde bir Parsî tarafından yazılan "Şehirler Listesi" yâni *Liste géographique des villes de l'Iran,* par E. Blochet, *Recueil des travaux relatifs à la philologie et l'archéologie égipt. et assyr.,* XVII, 165-176. Krş. *Grundriss der iranische Philologie,* II, 118.

İslâm coğrafyacıları hakkında *(İslâm Ansiklopedisi*'nde bu mevzua dair madde yoktur) krş. Baron Carra de Vaux, *Les Penseurs de l'Islam,* cilt II, Paris 1921. Mâverâünnehr'in tarihî coğrafyası hakkında bkz. *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki *Amû-Deryâ, Buhârâ ve Fergana* maddeleri ile aşağıdaki eserlerim: *Svyedyeniya ob Aral'skom morye i ızov'yah Amu Der'yi s drevnylisih vremen do XVII-vo v ye ka,* Taşkent 1902 (almanca tercümesi, *Nachrichten über den Aral-See und den unteren Lauf des Amu Darja); K istorii Orosheniya Turkestana,* Petrograd, 1914.

I. BÖLÜM

MÂVERÂÜNNEHR'İN COĞRAFÎ ÖZELLİKLERİ

1 — Mâverâünnehr'in tarifi

Mâverâünnehr (Ceyhun ve Seyhun havzasındaki medenî bölge) Ortaçağ İslâm coğrafyacılarının terminolojisine göre, Türkistan'a yani İslâm ülkeleri ile Çin arasında uzanan ve Türkler ile Moğol göçebelerinin yaşadığı bölgeye dahil değildi; fakat, göçebelerin akınlarına karşı herhangi bir tabiî engebe ile korunmamış olan bu ülkenin büyük bir kısmı, siyasî bakımdan Türk topluluklarının egemenliği altındaydı. İran ile Turan arasındaki siyasî sınır çok defa değişikliğe uğramış, bazı zamanlar, Ahamenişler devrinde ve Araplar'ın egemen olduğu devirlerde olduğu gibi, Mâverâünnehr bütünüyle siyasî olarak Orta Asya'ya bağlanmış; onuncu asırdan itibaren ise burası Orta Asya'da yaşayan ulusların egemenliğine girmiştir; İran ile Turan hükümdarları arasındaki antlaşmalarda ise, Ceyhun genellikle karşılıklı "etki alanlarının" sınırı olarak kabul edilirdi. Etnografik bakımdan aslında Arîler tarafından iskân edilmiş olan ülke zamanla türkleşmiştir; günümüzde artık yalnız göçebeler değil, yerleşik halkın çoğunluğu da Türkçe konuşmaktadır. Mâverâünnehr gerek nüfusunun kalabalığı, gerek topraklarının verimliliği bakımından, Türk egemenliğindeki eyâletler arasında genellikle birinci sırayı işgal etmekteydi; ayrıca, hakkında en etraflı tarihî ve coğrafî bilgiye sahib olduğumuz yegâne eyâlettir. Bu durum bizi, aşağıdaki coğrafî izahatı tamamiyle Mâverâünnehr'e hasretmeye sevketmektedir. Batı Türkistan'ın diğer eyâletleri, meselâ Yedisu ve Seyhun eyâletinin doğu kısmı hakkındaki tarihî coğrafyaya âit bilgileri çeşitli yazılarımızda gözden geçirmiştik[1].

İran ve Turan arasındaki geleneksel resmî sınır olmasının önemi dolayısıyla coğrafî izahatımıza Ceyhun nehrinin kıyılarından başlıyacağız. Sınır her iki taraftan da sık sık saldırıya uğradığından, bazı zamanlarda Semer-

[1] O Kristianstvye v Turkestanye v do-Mongol'skii period (*Zapiski Vost. Otd.* VII, 1-32 ve almanca tercümesi, *Zur Geschichte der Christentums in Mittel-Asien bis zur mongolischen Eroberung* (Tübingen 1901); *Otçet o poyezdkye v Srednyuyu Aziyu,* Saint Petersburg 1897 (*Zapiski Imp. Akd. Nauk po Ist.-phil. otd.,* I, No.4); *Oçerk istorii Semiryeç'ya* (*Pamyatnaya knizhka Semiryeçyeçenskavo Oblastnnovo Komiteta* No. 1898, II, 74-170).

kant ve Buhârâ'dan daha çok Mâverâünnehr ile ilişkili olan Ceyhun'nun güneyindeki eyâletlerden de söz etmek yerinde olacaktır[2].

2 — Ceyhun (Amû-deryâ) sahilleri

Ceyhun'un eski Arî adı olan Valşu[3] yahut Vakşu isminin Valuş[4] (Surhab) Nehri'nin adında bugün dahi muhafaza edilmiş olması, bunun eskiden Ceyhun'nun esasını teşkil eden akarsu olarak kabul edilmiş olduğunu düşündürmektedir. İslâm coğrafyacıları da, yukarı mecrasına Vahâb[5] adı verilen Ceryâb (şimdiki Penc) nehrinin Ceyhun'un esası saymaktadırlar ki, bu Vahân, Şuğnân ve Kerrân (belki Roşan ve Dervez) eyâletleri içinden akmaktaydı[6]. Onuncu asırda bu eyâletler henüz kâfirlerle meskûn olmakla beraber[7], siyasî bakımdan buraların müslümanların idaresinde olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hurdadbih'e göre[8], Vahân 20 000 (bir başka yazmasına göre 10 000), Şuğnân 40 000 (bir başka yazmasında 4 000) ve Kerrân 4 000 dirhem vergi ödemekteydi. Ya'kubî'de[9] Şuğnân ve Bedehşân meliki Humâr-bek adlı birinden bahsedilmektedir. Marko Polo[10], kendi zamanında Vahân ahalisinin müslüman olduğunu bildir-

[2] Berezin'in *Rus Ansiklopedi Lugati*'nde (kısım III, c. I, 577-583). Lerch tarafından yazılmış Mâverâünnehr hakkında güzel ve kısa bir makalesi vardır. Bundan başka Zerefşan ile Yukarı Ceyhun havzalarının tarihî coğrafyası Tomaschek tarafından araştırılmıştır (*Centralasiatische Studien,* I; *Soghdiana,* Wien 1877, *Sitzungsberichte der phil. hist. Classe der Kais. Acad. der Wissenschaften,* cilt LXXXVII). I. Minaev'in *Svyedyeniya o stranakh po verkhov'yam Amu-dar'i* adlı kitabında (Saint Petersburg 1879) İslâm fethinden itibaren Mogol istilâsına kadar olan devir için tarihî coğrafya hakkında bilgi yok denecek kadar azdır. M.J. de Goeje'nin *Das alte Bett des Oxus* isimli araştırması (Leiden 1875) Hârezm'in tarihî coğrafyası hakkında iyi bir araştırmadır. Krş. G. le Strange. *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge 1905)'in son dört faslı ve Barthold, *Zapiski,* XVII, 102 vd. Mâverâünnehr'in tarihî coğrafyası ile ilgili eserler Sâmânîler devrine âittir. Bu devirden önce ve sonraki devirlerin coğrafi durumu hakkında bilgimiz çok eksiktir.

[3] Tomaschek, *Soghdiana,* 37; W. Geiger, *Die Pamir-Gebiete,* Wien 1887, 136.

[4] Birûnî'ye göre *Chronologie,* 237, tercüme 225) on birinci yüzyılda Vahş'a hâlâ suların ve bilhassa Ceyhun'un "koruyucu ruhu" deniliyordu. Şimdi bile, Regel'e göre *(Pet. Mitt.* III, 333, Geiger tarafından nakledilmiştir, *aynı yerde)* Vahş adı, yalnız Sürhâb'a değil Penc'e ve Ceyhun'un kollarından diğerlerine de verilirdi. Krş. Marquart, *Untersuchungen zur Geschichte von Eran,* II, 26, n. 2.

[5] İbn Rusteh, 91.

[6] Krş. Marquart'ta (*Erânshahr,* 222) Kurân şeklinde yazılmış ve Bedehşan'ın güney kısmında gösterilmiştir.

[7] İstahrî, 296 vd.

[8] İbn Hurdadbih, 26. Mukaddesî'ye göre (340) Vahân 40.000 dirhem öderdi.

[9] Ya'kubî, *Buldân,* 292; krş. Marquart, *Erânshahr,* 225.

[10] Minaev, *Svyedyeniye,* 75; Yule, *Marco Polo,* 3. baskı, I, 171.

mektedir. Bu eyâlette altın[11] ve gümüş[12] madenlerinin bulunduğundan söz edilmektedir. Tibet'e, yâni Tibetlilerce meskûn kuzey İndus'a giden ve müsk ithaline yarayan ticaret yolu da Vahân ve Şuğnân'dan geçmekteydi. Marko Polo bu bölgeden geçerek Kâşgar'a varmıştır. Fakat bütün bunlara rağmen, ulaşımın güçlüğü ve bölgenin göçebe hayatının gerektirdiği şartlara uygun olmaması sebebiyle, buraları yabancı etkilerden pek az müteessir olmuş ve bugüne kadar ahali Arî karakterini muhafaza etmiştir.

Tibet'e giden ticaret yolu üzerindeki ikinci eyâlet Bedehşân'dır. Burası muhtemelen, Yukarı Ceyhun'daki diğer bütün eyâletlerden üstün bir mevkie sahipti. Muhteşem otlakları, geniş ve tamamen ekili olan vadileri, yakut ve lapis lazuli madenleri ve nihayet fevkâlade iklimi ile ünlüydü[13]. Eyâlet yabancı saldırılara sadece güney-batı yönünden, yâni Ceyhun vadisi sahilinden, açıktı: Arî ahali yanında Türk unsurlara da yalnız bu bölgede rastlanırdı. Bu bakımdan Bedehşân pek nadir olarak istilaya uğramış ve genellikle siyasî muhtariyetini korumuştu[14]. Eyâletin başkenti daima günümüzdeki Feyzâbâd'da idi; bugün de aynı adla anılan ve daha güneyde yer alan Cerm ise, dokuzuncu asırda İslâm egemenliğinin Tibet yolu üzerindeki son merhalesini meydana getirmekteydi[15].

Belh ile Bedehşân arasında Toharistân bölgesi bulunurdu. Burası, pek iyi bilindiği üzere, adını, Greko-Baktrian İmparatorluğunu yıkan boylar arasında sayılan Toharî'lerden almıştır[16]. Arap egemenliği ve Sâmânîler devrinde eyâletin toprakları Ceyhun sahilinde Hindu-kuş geçitlerine kadar uzanmaktaydı. Ceyhun'un bu bölgedeki kıyıları çoğunlukla kumlu

[11] İbn Rusteh, 93.

[12] İstahrî, 297.

[13] İstahrî, 278; İbn Havkal, 327; Mukaddesî, 303; Minaev, *Svyedyeniya,* 73 vd.

[14] Muhammed-Haydar (*The Ta'rikh-i-Rashîdî,* neşr. N. Elias ve E.D. Ross, London 1895, 107) memleketin Büyük Iskender zamanından beri bir istilâdan masun olduğunu ifade ediyorsa da bunda biraz mübalâğa vardır. Krş. Barthold, *Bedehşân* mad., *İ.A.* Hükümdar ailesinin İskender neslinden geldiği hakkındaki ananenin on üçüncü yüzyıldan önce bahis konusu edilmediği ve ilk defa Marko Polo'da bulunduğu ortaya konmuştur; krş. Yule, *Marco Polo,* I, 157.

[15] Ya'kubî, 288; Sem'ânî (البلخشى kelimesinde) ile Yakut (*Mu'cem,* I, 528) Hârûnü'r-Reşîd'in karısı Zubeyda tarafından Bedehşân'da yaptırılan bir ribattan bahsederler.

[16] Vivien de St. Martin, *Les Huns Blancs ou Ephtalites,* Paris 1849, 25 vd. Tomaschek, *Soghdiana,* 33; krş. Grum-Grjimailo, *Istoricheskoe proshloe Bei-shanya,* Saint Petersburg 1898, 5 vd.; müellif Toharîler'in eski zamanlarda Afganistan'da oturduklarını, M.Ö. ikinci ve birinci yüzyıllarda "hâkim değil mahkûm bir ırk" olduklarını isbat etmeğe uğraşıyor. Marquart (*Erânshahr,* 204), Ta-hia'nın, Tuhâra'nın aynı olduğunu ileri sürmektedir.

olup, sun'i sulama işleri için çok elverişsizdi. Büyük yerleşme merkezleri daima nehirden epey uzakta ve nehir istikametinde dağlardan çıkan,ama bu nehre pek azı ulaşabilen dere ve çayların yakınına kurulurdu. Belh'ten Bedehşân'a[17] giden ana yol şu yerlerden geçmekteydi: Hulm (Belh'ten iki günlük yol), Vervâliz veya Velvâlîz (Hulm'den iki günlük mesafede) ve Tâykan veya Tâlkan (Vervâlîz'den iki, başkent Bedehşân'dan yedi günlük mesafede). On dokuzuncu asırda önemli bir krallığın merkezi olan Kunduz şehri ise, on üçüncü yüzyılda adı geçmesine karşılık, çok sonraları önem kazanmıştır. Toharistân'ın en önemli şehri olarak, adını günümüzde de korumuş olan (Tâlhân) Tâlkan kabul edilirdi. Bu şehrin büyüklüğü Belh'in üçte biri kadardı[18]. Hulm de askerî ve ticarî bakımdan büyük bir öneme sahipti. Bu şehir, aynı adı taşıyan bir nehrin dar bir vadiye açıldığı yerin yakınında kurulmuştu. Ancak on dokuzuncu asırda gelişen buğünkü Hulm veya Taş-Kurgan şehri ise, eski kentin harabelerinin biraz güneyinde yer almaktadır. Hindu-kuş'a giden yollardan en işlek olanı daima Hulm vadisinden geçerdi[19]. Hulm'den iki günlük mesafede, muhtemelen günümüzdeki Heybek ile eşitlenebilen, Simincân bulunmaktaydı; nehir vadisinin epey daraldığı bu noktada bugün bile duran bir kale, civara hâkim bir mevkidedir. Simincân'dan iki günlük mesafede, Bağlân ile Kunduz nehirlerinin birleştiği noktaya yakın bir yerde, halâ aynı adı taşıyan Bağlan köyü yer alır. Yolun bu kesimi Hulm ve Kunduz vadilerini bağlamaktadır. Sekizinci yüzyılın başlarında Hulm, Simincân ve Bağlan, Araplar ile yerli halk arasında cereyan etmiş bazı askerî harekâta da sahne olmuştur ki, Taberî bunlar hakkında oldukça ayrıntılı bilgi verir[20].

Hindu Kuş'un ana silsileleri eteklerinde yer alan Anderâb veya sikkeler üzerinde bulunan şekli ile Anderâba şehrine, Simincân'dan muhtemelen Bağlân üzerinden geçerek beş günde ulaşılırdı. Onuncu asırda burası Talkan ve Vervâlîz'den sonra, Toharistan'ın üçüncü büyük şehri kabul edilirdi; nümizmatik belgeler, vasal prensler olarak Sâmânîler'e bağlı bir hanedânın Anderâb ve Belh'te hüküm sürdüğünü ispatlamaktadır. Hindu Kuş'tan geçen yollar Anderâb'ı şimdi Penşîr olarak tanınan Benchîr ile bağlamakta idi (en müsait geçit 13.000 kadem yükseklikteki Hâvak'tı). Bin yıl önce bu vadi hâlen mevcut olan gümüş madenleri ile ünlüydü ve bun-

[17] İstahrî, 286.

[18] İstahrî, 279.

[19] İstahrî, 279, 286; Mukaddesî, 346. A. Burnes, *Travels in Bokhara,* London 1838, II, 147-200; Kostenko, *Turkestankii krai,* Saint Petersburg 1880, II, 175-190.

[20] Taberî, II, 1219.

lar İslâm dünyasının doğu kısmındaki en önemli gümüş madenleri olarak kabul edilirdi[21]. Nehir üzerinde bulunan şehirlerden Gâryâbe, Benchîr[22] ve Fervân veya Pervân'ın adı geçer ki, bunlardan sonuncusu günümüzde dahi ismini korumuştur. Pervân'dan bir yol, Çeriker ve İstelif'ten geçerek Kâbul vadisine iner; bir diğeri Gürbend nehri boyunca ilerleyerek, aynı adı taşıyan köye ve Bâmiyân'a ulaşır. Gürbend sekizinci asrın sonunda Arapların eline geçmiştir[23]. Bâmyân, Kâbul'den, Hulm'u Belh'ten ayıranlardan çok daha yüksek dağlar ve geçitlerle ayrılmıştır. Bununla beraber Hulm yolu üzerindeki geçitler genellikle siyasî sınırları meydana getirmekteydiler. Ondokuzuncu asırda bile, Afgan ve Özbek egemenlik alanlarının sınırını, Özbeklerin Afgan emirinin boyunduruğunu kabul etmelerine kadar, Bâmyân'ın kuzeyindeki Ak-rıbât teşkil etmekte idi. Onuncu asırda Kâbul ve Gazne'nin de dahil olduğu bu eyâletin başkenti Bâmyân'dı ve mahallî bir emirin idaresi altında bulunmakta idi[24]. Günümüzde Belh'ten Bâmyân'a genellikle Hulm üzerinden gidilir; Arap coğrafyacılarının ise, başka bir yolu, yani Belh nehrini yukarı doğru izleyen sonra batıya dönerek Hulm ile birleşen istikameti kast ettikleri anlaşılmaktadır. Bu yolda sadece Meder şehrinin adı geçer ki, bu Belh'e altı, Bâmyân'a dört günlük mesafededir. Bu isimde bir köy günümüzde dahi Bâmyân'dan yetmiş mil uzakta Hulm yolu üzerinde mevcuttur; bunun biraz kuzeyinde, kuzeyden gelirken yolun solunda eski Meder şehrinin harabeleri görülebilmektedir.

Toharistan terimi daha geniş bir anlamda, Ceyhun'nun her iki kıyısında bulunan ve iktisaden Belh'e bağlı olan bütün eyâletleri kapsar biçimde de kullanılırdı[25]. Penc ile Vahş arasında İstahrî dört nehir bulunduğunu söyler[26]; bunlar, tarihçinin ifadesine göre sularını Ârhan'daki geçidin yukarısında birleştirirlerdi, Ceryâb'a en yakın olanı Ahşû (? Aksu) nehri, Hulbuk, sonra Barbân[27], Pargâr[28] ve Endîcârâg ile birleşerek [29]

[21] İstahrî, 288; krş. Yakut, *Mu'cem,* I, 743.

[22] İstahrî, 280 جاريابه Mukaddesî, 346 كاريابه Ya'kubî, *Buldan,* 288, بنجهار başka yerlerde بتجهير

[23] Ya'kubî, *Buldân,* 288 vd.

[24] İstahrî, 280.

[25] Ya'kubî, *Buldân,* 289 vd. d.; İbn Rusteh, 93. Taberî, II, 1180. Asıl Toharistân'a Birinci yahut Aşağı denilirdi; Ceyhun'un yukarı mecrasındaki dağlık vilâyetler, Yukarı Toharistan'a dahildi.

[26] İstahrî, 296.

[27] Balbân okunuşu (İbn Havkal, 348) gibi Barban okunuşuna da rastlanır. Belki de doğrusu Talbâr veya Tarbâr'dır ve bu isim Külâb-deryâ'nın baş sularından birinin adında muhafaza edilmiştir (şimdiki haritalarda Talvar ve Talbar). Ahşu yerine Marquart *(Erânshahr, 233)* Bâhşû okuyorsa da metinde باخشوا, Yakut (*Mu'cem,* II, 171, 16), ta بأخش dır.

[28] İstahrî'de فارغر Tumanski yazmasında پاوغر ve بارغر İbn Rusteh'de (93) بارغر

akardı. Anlaşıldığına göre, Ahşû ve Barbân adı ile gösterilen akarsu ile Külâb-deryâ[30], Pargâr adı ile Kçi-Surhab ve Endîcârâg ile Ta'ir-su kasdedilmektedir. Tumansky yazmasında (vr. 9 a) Munk ve Hulbuk'tan geçerek akan nehrin Pargâr yakınında Amu-Deryâ'ya döküldüğü söylenmektedir. Bu mevkide bugün de Pargâr, veya Parhâr adı ile bilinen bir köy bulunmaktadır. Penc ile Vahş arasındaki eyâlet Huttel veya Huttelân adını taşımaktaydı. Bu eyâletin en önemli kısmı Kçi-Surhab ile onun kolu Külâb-Deryâ'nın dar fakat verimli vadisi idi. Bunlardan ilkinin kıyısında, şimdiki Belcuen'de eyâletin en büyük şehri olan Munk ile Külâb'ın biraz güneyinde, şimdiki Hulbağ yakınında, Huttel emirinin başkenti olan Hulbuk yer almaktaydı[31]. Kurgan-tübe ovasını kaplayan Vahş eyâleti, siyasî bakımdan Huttel'e bağlıydı. Başşehri Halâverd, Munk'ten daha küçük, Hulbuk'tan daha büyüktü. Levkend[32] nehri de Vahş'ta olup, Halâverd'den bir günlük mesafede ve onun yukarısında idi. Munk'tan Hulbuk'a olan mesafe iki günlük yol olarak kabul edilirdi; Hulbuk'tan Ceyhun üzerindeki Ârhan geçidine olan mesafe de aynı idi; buradan da Halâverd'e yine iki günde gidilirdi. Bundan başka, Munk'tan Ceryâb nehri üzerindeki Bedehşân geçidine de altı günde varıldığından söz edilmektedir. Bedehşân geçidinin Bîk[33] bölgesine[34] olan mesafesi iki günlük yol olarak kabul edilirdi, buradan Endîcârâğ'a (aynı adı taşıyan nehri geçtikten sonra) bir günde, oradan da Pargâr'a yine bir günde varılırdı (Pargâr nehri geçildikten sonra). Buradan sonra yol Barbân nehrini (yada Talbâr, bkz. yukarda) aşıp, Hulbuk'a ulaşırdı. Levkend'in yukarısında, ona iki günlük mesafede Vahş üzerinde, hâlâ mevcut olan, taş bir köprü vardı. Bu köprüden Munk'a olan mesafe iki günlük yol kabul edilirdi. Munk yolunu takiben dört fersah mesafede Temliyât şehri bulunmaktaydı. Bu bilgilere dayanarak Hulbuk'un Külâb-Deryâ'nın sol sahilinde, Kçi-Surhab'la birleştiği yerden pek uzak olmayan bir noktada bulunduğu sonucu çıkarılabilir. Aynı sebeplerle, Halaverd'in Kurgan-tübe'nin bulunduğu yerde, Levkend'in Seng-tuda köyü yakınında ve Endîcârâğ'ın Ta'ir-su ağzında (Mukaddesî'ye

[29] Ya'kubî'de ((*Buldân*, 290, 1). انديشاراع

[30] Külâb-deryâ, hâlâ Aksu adını taşımaktadır (Geiger, *Die Pamir-Gebiete*, 155).

[31] Bu tesbitler evvelce Tomaschek tarafından (*Soghdiana*, 36, 46) yapıldı; Hulbuk'un da Ptolemaios'daki Halbisina yahut Halbusa olduğunu tayin eder. Öğrendiğimize göre Külâb yakınında pek çok Eski Grek-Baktria sikkeleri bulunmuştur; krş. D. Logofet, *Na Granitsakh Srednei Azii* (Saint Petersburg 1909), III, 190.

[32] لاوكند ve ليو كند şekillerinde yazılmaktadır (İstahrî, 297, 339).

[33] Ya'kubî, *Buldân*, 290. Bu rustak bir şehrin tasarrufunda idi.

[34] Marquart, *Erânşahr* da (233) aynı fikri belirtmektedir.

göre[35] bu şehir Ceyhun'dan uzak değildi) bulunduğu söylenebilir. Ârhan[36] ile Bedehşân geçitlerinin ise kesin yerlerini tesbit etmek, bunların Ceyhun'un güneyindeki şehirlere olan mesafelerini bilmediğimizden, çok daha zordur. Ceryâb üzerinde Ârhan'dan bir fersah mesafede Kârbeng[37] adlı bir başka şehir daha bulunmaktaydı.

Vahş nehri Karluk'ların egemenlik alanından çıkarak, Pamir[38], Râşt ve Kumâz eyâletleri içinden akardı[39]. Bu bilgilerden, Pamir adının o zamanlar Alay silsilesi için de kullanılmış olduğu sonucunu çıkarıyoruz. Onuncu asırdan itibaren İslâm egemenlik alanı içinde sayılan Râşt, Karategin'e[40] tekabül ediyordu. Kumâz eyâleti, Tomaschek tarafından[41] Ptolemaios'un bahsettiği Komedon Oreyne ve Hiuen-Tsiang[42] tarafından sözü edilen Kiu-mi-tho krallığı ile eşitlenmiştir. Tumansky yazmasına göre, Kefirnihen'in yukarı mecraı da aynı eyâlet içinde yer almaktaydı, Surhân'ın

[35] Mukaddesî, III, 291.

[36] Timur tarihinde (*Pétis de la Croix*, I, 19, 172; *Zafernâme*, Kalkuta, 1887-1888, I, 38, 184) ارهنك, Ceyhun'un güney sahilinde olduğu belirtilir. Marquart, (*Erânshahr*, 233) Erheng'in Hazret-İmâm'ın aynı olduğunu söylüyorsa da bu doğru olamaz. Çünkü bu iki yer Abdullah-Nâme'de ayrı ayrı zikredilir (krş. Rieu, *Supplement*, (Persian) No. 73, 49). Asya Müzesi yazması, 574, age, vr. 413[b] ve 437[a]. Ortaçağ kaynaklarında geçmiyen Hazret-İmâm, Hz. Hüseyin'in başı ile ilgili bir efsaneye dayanmaktadır. Timur hanedanından Muhammed Cûkî (Uluğ Beg'in torunu, krş. Barthold, *Ulug-bek i evo vremya*, 141 vd.) tarafından bu ziyaretgaha üç yüz koyun pişirecek kadar büyük bir kazan verildiği rivayet edilir. Hazret-İmâm'da, Abdullah Hân'ın saltanatı zamanında (on altıncı yüzyıl) Ceyhun'dan açılan bir kanalın başı bulunuyordu; krş. Barthold, *Oroshenie Turkestana*, 76. Başka bir rivayette Hazret-İmâm ile Peygamber'in çağdaşlarından İmâm Alkame arasında bir münasebet kurulur, bkz. Muhammed Kâzım *Nâdirnâme*, III, 203[a] (yegâne nüshası Petrograd'da Asya Müzesindedir, *Bulletin de l'Académie des Sciences*, 1919, 927 vd.

[37] كاربنج ve كاربنك şeklinde yazılır (İstahrî, 276, 339; Mukaddesî, 290). Huttel ile birlikte Bâsâr, Bâsere yahut Bâserân vilâyeti zikredilir (İbn Hurdadbih, 37(metin). Bu vilâyetin Taberî'de (II, 1180 باسارالحصن ve 1597 بسان şeklinde zikredildiği anlaşılıyor. Nâşirlerin, birincisi için Kâsân ve ikincisi için Nesâ teklifleri isabetli değildir. Belki aynı vilâyet Gerdîzî'de (*Metinler*, 7) باشندارة adı altında zikredilmiştir. Metnin Marquart tarafından (*Erânshahr*, 234, n. 1) düzeltilmesine bakılırsa (ذات اليمين karşılık ذات اليسار İbn Rusteh'teki ismin mercii şüphelidir; fakat İbn Hurdadbih (37) ve Ya'kubî (*Buldân*, 289)'deki elbette bir vilâyetin adıdır. Belâzurî'de (420) metindeki ifadeden Fergane'de olduğu anlaşılıyor.

[38] Çoğunlukla فامر fakat Yakubî'de (*Buldân*, 290) بامر

[39] İbn Rusteh, 92. Burada الكميذ Ya'kubî, *Buldân*, 290, كماد şeklindedir.

[40] Timur tarihinde (*Pétis de la Croix*, I, 174) bu vilâyete قايرتكين adı verilir. Kalkuta baskısında (I, 189) تيرتكين

[41] Tomaschek, *Soghdiana*, 47 vd.

[42] Krş. Chavannes, *Documents*, 164; Barthold, *Zapiski*, XV, 177; Barthold, *Karategin* mad. İ.A.

ana sularından biri olan Karatağ-Deryâ, Kum adıyla anılmaktaydı. Eyâlet, Mukaddesî tarafından Türk oldukları kabul edilen Kumîcîlerle[43] meskûndu. Kefirnihen nehrine Râmîz[44] adı veriliyordu; nehrin baş sularından biri günümüzde dahi aynı adla anılmaktadır (Ramit yahut Rumit). Kefirnihen ile Vahş arasında Vâşgird ve Kuvâdiyân (Kabadian) eyâletleri yer almaktaydı. Bunlardan birincisinin başkenti aynı ismi taşıyan bir şehirdi. Burası dokuzuncu asırda Huttel egemenlik alanının bir kısmını teşkil ettiği gibi, hükümdarın idare merkezi dahi olmuştu[45]. Büyüklük bakımından hemen hemen Tirmiz'e eşitti[46] ve Vahş üzerindeki taş köprüden[47] yâni şimdiki Feyzâbâd'ın bulunduğu mevkiden bir günlük mesafede bulunmaktaydı. Eyâletin dokuzuncu asırda büyük önemi vardı; burada, başkentten dört fersah mesafede, Türk sınırı bulunmaktaydı ve dolayısıyla 700 kadar müstahkem mevkie sahipti. Sem'anî'ye göre bu ülkede, İslâm devrinin başlarında, kitaplarda da kullanılmış özel bir alfabe mevcuttu[48]. Bu alfabe muhtemelen sanskrit menşe'li olup, Budizm inancının ülkeye hakim olduğu devirlerden kalmaydı. Eyâlet onuncu asırda safran ekimi ile ün salmıştı[49]. Vâşgird ile Râşt (yani diğer eyâletin başkenti) arası dört[50] veya beş günlük bir yol sayılırdı; buna göre, Râşt'ın merkezi veya kalesi yaklaşık olarak Germ, yani şimdiki Kara-tegin'in esas merkezi civarında olmalıdır. Bu yol üzerinde[51] aşağıdaki şehirler sayılmaktadır: Ilāk (Vâşgird'den bir günlük mesafede, muhtemelen Kala-i-deşt[52]), Derbend (öncekinden bir günlük yolda, muhtemelen Obi-germ) ve Gerken (Râşt kalesinden iki günlük mesafede). Sekizinci asrın sonunda Araplar, eyaleti Türk istilasından korumak için burada bir sur inşa ettirmişlerdi[53].

[43] Bu halkın adı Gerdîzî ve Beyhakî'de çeşitli şekillerde yazılmıştır (*Metinler*, 9).

[44] İbn Rusteh; 93 زامل ; doğrusu راميذ dir. Lerch'teki gibi (*Russische Revue*, 1875, VII, 8). Krş. Tomaschek, *Soghdiana*, 43; Sem'ânî'de القباذياني kelimesinde زاميل şeklinde yazılmıştır.

[45] Ya'kubî, *Buldan*, 292.

[46] İstahrî, 298.

[47] İstahrî, 341.

[48] Sem'ânî, الواشجردى kelimesinde.

[49] İstahrî, 288, 298.

[50] İbn Hurdadbih, 24.

[51] İstahrî, 340.

[52] Bu gün hâlâ sahilinde Feyzâbâd şehrinin bulunduğu nehrin adı İlak'dır.

[53] Tomaschek (*Sogdiana*, 49) tarafından İbn Hurdadbih ve İbn Sa'îd'e isnat edilen bu duvar hakkındaki bilgiyi nereden aldığı bilinmiyor. Bu iki müellifin benim gördüğüm metinlerinde ne duvarın iki kale ile müdafaa edildiği ne de Kâşgar'ın bu duvarın doğu tarafında bulunduğuna dair bir bilgi yoktur.

Kuvâdiyân eyaletinde, aynı adı taşıyan başkentten gayri, Nûdiz (yeni kale) ve Kefirnihen üzerinde bulunan diğer bazı şehirler de sayılmaktadır. Bunların okunuşlarını tesbit etmek[54] güç olduğu kadar, mevkileri de şüphelidir. Eyâletten bol miktarda boya kökü ihraç edilmekteydi[55]. Kefirnihen'in ağzına yakın bir yerde Avvec yahut Ûzec geçidi, yani şimdiki Eyvec[56] geçidi vardı; Vahş nehrinin ağzına yakın bir yerde ise, pek iyi bilinen Melâ[57] geçidi bulunmaktaydı ki, burası Belh'ten[58] üç günlük mesafede, Tirmiz'den[59] iki fersah uzaklıkta idi. Onüçüncü asırda burası Pencâb adını almıştır[60]. Dokuzuncu asırda Kuvâdiyân, Huttel[61]'in bir bölümünü meydana getirdi. Ancak, onuncu asır[62] coğrafyacıları mesafeleri Saganiyân (muhtemelen Hazrat-Bovi geçidi üzerinden üç gün) ve Tirmiz'den (iki gün) itibaren hesapladıklarından, bu bölgenin Huttel şehirlerinden çok, adı geçen şehirlerle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.

Kefirnihen vadisinin kuzey kesimi Ceyhun'nun kollarından biri olan Surhân'ın (Tumansky yazması ve Timur Tarihinde[63] Çâğân-rûd) vadisi ile birleşir. İbn Rusteh[64] Kefirnihen'in kolları olarak şu nehirleri sayar: Kumrûd, Nihâm-rûd ve Hâvar-rûd. Bunlar Buttem dağlarından çıkarak (bu isim için aşağıya bakınız) Sinâm, Nihâm[65] (Hisar silsilesinde Darai-Nihem) ve Hâvar'dan akarlardı; aslında bu sayılan nehirler (şimdiki isimleri Karatağ-Derya, Tupaleng, Seng-gerdek-Derya) Surhân'ın[66] kaynaklarını teşkil ederler. Ortaçağ'larda Surhân vadisi Saganiyân veya Çaganiyân[67]

[54] Mukaddesî, 290.

[55] İstahrî, 298; İbn Havkal, 350.

[56] Mukaddesî, III, 290, 292; Timur tarihinde, (*Pétis de la Croix*, I, 184) اوباج (Kalkuta edisyonunda, I, 196. اوياج).

[57] Çoğunlukla Mîle şeklinde yazılır; Mes'ûdî'de (*Tenbih*, 64). ملة

[58] İstahrî, 283.

[59] Mes'ûdî, *Tenbîh*, 64.

[60] *Bibl. Nat. Paris, Anc. Fond Pers.*, 384, vr. 191 (Cihân-nâme).

[61] İbn Rusteh, 93.

[62] İstahrî, 341.

[63] *Pétis de la Croix*, I, 183; *Zafernâme*, I, 196.

[64] İbn Rusteh, 93.

[65] İbn Hurdadbih'te (37) bu vilâyete Nihâm adı verilmektedir. Mukaddesî'de ise (344 بهام olarak geçmektedir. Saganiyân'dan üç günlük yoldadır. İbn Hurdadbih, Nihâm ile birlikte Binkan, Mendecân ve Kest vilâyetlerini zikreder (bu isimlerin okunuşu şüphelidir); belki bunlar da Sürhân'ın kollarının havzasında bulunuyorlardı.

[66] Tomaschek, *Soghdiana*, 43.

[67] Farsça چ yerine çoğunlukla arapça ص harfi kullanılır.

eyâletini meydana getirir; eyâletin valisi İslam öncesi devirde Sâgân-Hudat[68] ünvanını taşırdı. Mukaddesî'ye göre[69] Saganiyân eyâletinde 16 000 kadar köy bulunmakla beraber, şehirlerin genişlik, zenginlik ve büyüklüğü Huttel'inkilerden aşağı idi. Aynı adı taşıyan başkenti Tirmiz'[70]den yirmidört fersah veya dört günlük, Kuvadiyân'dan ise üç günlük mesafede, muhtemelen günümüzdeki Denav şehrinin bulunduğu yerde idi. Denav, bugün dahi stratejik ve ticarî bakımından bu bölgenin merkezi durumundadır[71]. Şehrin şimdiki adına (aslı Dih-i nev = Yeni köy) Timur Tarihinde[72] tesadüf edilir. Saganiyân[73] şehrinin Tirmiz'inkinden daha büyük bir kalesi olmakla beraber, nüfusu ve zenginliği yönünden ondan aşağı idi. Şehirde güzel kapalı çarşılar vardı, ekmek ucuzdu ve et büyük miktarlarda satılırdı. Çarşıların ortasında, kemersiz pişmiş tuğla sütunlar üzerinde oturtulmuş güzel bir cami bulunmaktaydı; Saganiyân camii onikinci asırda dahi meşhurdu[74]. Her eve su dağıtılmaktaydı; bol sulama sonucu şehrin etrafı sık bir bitki örtüsü ile kaplıydı;kışın kara avcılığı yapılırdı; otlar, atların boyunu geçecek kadar yüksekti. Ahali dindarlığı ve misafirperverliği ile tanınmıştı, ancak, aralarında okumuş adam pek az olduğu gibi, hiç fakir yoktu.

Tirmiz ile Saganiyân arasında vadinin güney kesiminde bulunan başka şehirlerden de söz edilmektedir. Bunlardan ilki olan Sarmencân, **Sarmencîn** yahut Çermengân[75], Tirmiz'e bir günlük veya altı fersah uzaklıkta bulunuyordu. Bu şehrin kalıntıları, muhtemelen, Cer-kurgan köyünün altı mil güneyinde görülen, pişmiş tuğlalardan yapılmış yirmisekiz metre kadar yüksek ve dörtbuçuk metre çapındaki bir kulenin olduğu yerde-

[68] Taberî, II, 1596.

[69] Mukaddesî, 283, 290.

[70] İstahrî, 339 vd.; İbn Hurdadbih, 24, 162.

[71] Kostenko, *Turkestanskii krai,* II, 146.

[72] *Pétis de la Croix, I,* 109. Krş. Barthold, *Çaganiyân* mad. İ.A. Burada geçen چغانیان که امروز بدیه ibaresi, Mahmud b. Veli'den (on yedinci yüzyıl) aktarılmıştır. Çaganiyân adının moğolca "ak" manâsına gelen "çagan" kelimesinden geldiğine dair Marquart'ın son görüşü (*Ostturkische Dialektstudien,* 71, n. 2) elbette yanlıştır.

[73] İstahrî, 298; Mukaddesî, 283.

[74] Sem'ânî, الصغانی kelimesinde.

[75] İstahrî, 339 vd.; Yakut, *Mu'cem,* III, 383. Sem'ânî (vr.351) جرمنكان kelimesini صرمنجين ın farsça (بالعجمية) olarak gösterir.

dir[76]. Sarmencân, Hâşimgird[77] adlı diğer bir şehirle birlikte (Demir Kapı yolu üzerinde Tirmiz'den bir merhale mesafede) ayrı bir eyâleti[78] meydana getirmekteydi; bunun başkenti Tirmiz olup, İslâm öncesi devirde özel bir dihkan veya hükümdar[79] hâkimiyetinde idi. Sâmânîler devrinde ise, daima değilse bile, Saganiyân emiri[80] tarafından idare edilirdi. Sem'ânî ve Yakut'ta[81] Tirmiz'e[82] altı fersah uzaklıkta ki Bûğ isimli bir köyden bahis vardır. Bütün ahalisi dokumacılıkla uğraşan, kalabalık ve zengin bir ticaret merkezi olan Dârzengi[83] köyü, Sarmencân'dan bir günlük veya altı fersahlık uzaklıkta idi; cuma camii, çarşıların ortasında yer almaktaydı, Surhân[84]'dan başka bir nehir daha şehrin yanından akardı. Bu, herhalde Bend-i Han yahut Kök-cer olmalıdır (Kum Kurgan'ın altı kilometre batısında). Bu dar ve derin dere günümüzde ancak ilkbaharda suludur, pişmiş tuğlalardan yapılmış[85] eski fakat sağlam bir köprü halâ yerinde durmaktadır. Dârzengî ile Saganiyân arasında (birinciden yedi, ikinciden beş fersah mesafede) Berengî[86] adında bir diğer köy daha vardı. Saganiyân[87] eyâletinde bulunan başka köylerden de söz edilmektedir: Saganiyân'dan iki günlük uzaklıkta, büyük ve bahçelik bir köy olan Bâsend (Mukaddesî'ye göre Saganiyân'dan bir gün mesafede); Saganiyân'dan bir günlük yolda bulunan Zînver (Mukaddesî'ye göre üç menzil uzaklıkta); Bûrâb

[76] *Sbornik geograf. topograf. i statist. materialov po Asii,* Rus Genel Kurmayı'nın Askerî Talim Heyeti tarafından neşredildi, kısım LVII, s. 396. Surhân vadisinin güney kısmındaki harabeler hakkında bkz. Geiger, *Die Pamir-Gebiete,* 160.

[77] Bu şehrin adı, Vahş ile Halâverd hükümdarı Hâşim b. Bânîçur'a (Bâyçur ?) nisbet edilmiş olabilir (Ya'kubî, *Buldan,* 291). Bu hükümdar ile sülâlesi hakkında bkz. Marquart, *Erânshahr,* 301 vd.

[78] İstahrî, 298. İbn Havkal'ın bahsettiği (349, 401) Sarmencî şehrinin Sarmangân olması muhakkaktır.

[79] Belâzurî, 418; Taberî, II, 1147; orada hükümdar Tirmizşâh ünvanını taşımaktadır.

[80] *Metinler,* 10 (Gerdîzî).

[81] Yakut, *Mu'cem,* I, 761.

[82] Tirmiz civarında iki köy daha zikredilmiştir; Bûşane (Yakut, *Mu'cem,* I, 758, Sem'ânî'de yoktur) ile Ruhşabûz (Sem'ânî'de böyledir: الرخشبوذى kelimesinde) yahut Ruhşeyûz (Yakut'ta böyledir. *Mu'cem,* II, 771).

[83] Onuncu yüzyıl coğrafyacılarında دارزنجى Ya'kubî'de (*Buldân,* 289), دازنكى Beyhakî'de (576) دارزنكا

[84] Mukaddesî, 283 vd. Dârzengi ile başşehir arasındaki uzaklık Mukaddesî'de (344) yanlış gösterilmiştir.

[85] Kostenko, *Turkestanskii krai,* II, 144. *Sbornik materialov,* LVII, 391, 395.

[86] برنجى İbn Hurdadbih, 33, 211.

[87] İstahrî, 340 vd.; Mukaddesî, 283 vd., 344.

(Saganiyân'dan bir menzil veya dört fersah uzaklıkta); Seng-gerdek nehrinin ağzında olması muhtemel, başkentten bir günlük yolda yer alan Seng-gerdek[88]; Rîkdeşt (başkentten altı fersah uzaklıkta); Kumgânân[89] (başkentten iki fersahlık yolda) ve bunlardan başka, okunuşları tesbit edilmeyen diğer bazı yer adları.

Arap coğrafyacılarının eserlerinde Saganiyân ile Vâşgird, yani Denav ile Feyzâbâd arasındaki yol hakkında birbiriyle çelişen açıklamalar bulunmaktadır[90]. Surhân ile Kefirnihen vadilerinin birleştiği ovada Ortaçağlarda Âharûn yahut Harûn ile Şûmân (Hiuen-Tsiang'da Ho-lu-mo ve Su-man veya Şuman, ikincisi ilkinin doğusunda)[91] eyâletlerini görüyoruz. Sekizinci asrın başlarında her iki eyâlet tek bir hükümdarın[92] idaresi altındaydı, sonraları bunların Saganiyân ile birleştiği anlaşılmaktadır[93]. Kuteybe'nin harekâtında adı geçen Guftân bölgesi de muhtemelen Surhân vadisinin güney tarafında, veya biraz batısında, şimdiki Şirâbâd bölgesinde, bulunuyordu[94].

Surhân'ın ağzından pek uzak olmayan bir yerde Arap coğrafyacılarının hakkında oldukça ayrıntılı bilgi verdikleri Tirmiz'in güçlü kalesi vardı. Bu bilgiler tarafımdan Poslavsky'nin[95] bir makalesi dolayısıyla başka bir yerde verilmiştir. Şehrin günümüze kadar gelen harabelerinin detaylı bir tasvirini adı geçen yazara borçluyuz. Poslavsky'nin tasvir ettiği harabeler şüphesiz Tirmiz'in[96] Ortaçağ'daki durumunu göstermesine rağmen, İbn Havkal'in[97] verdiği bazı bilgiler ile çelişmektedir; İbn Havkal, Surhân nehri-

[88] Mukaddesî'de سنكردة

[89] *Metinler,* 9 (Gerdîzî).

[90] İstahrî, I, 340; İbn Hurdadbih, 24, 162. Gerdîzî'ye göre (*Metinler,* 9) Saganiyân ile Şûmân arasındaki uzaklık on iki fersah idi. Bu yoldan seyahat edenlerin Vahş'tan geçtiklerine dair M.J. de Goeje'nin görüşü (İbn Hurdadbih, 24) şüphesiz yanlıştır. Burada bahsedilen nehir ancak Kefirnihen olabilir, fakat genişliği çok mübalâğa edilmiştir.

[91] Tomaschek, *Soghdiana,* 39 vd., 42; Chavannes, *Documents,* 195 vd.

[92] Belâzurî, 419; Taberî, II, 1180.

[93] *Metinler,* 9.

[94] Belâzuri, 420; Taberî, II, 1150, 1180.

[95] *Sredneaz. Vyesynik,* Aralık 1896, 87 vd.; krş. A. Semenov'un *Protok. Turk. kruj. arh*'daki makalesi, XIX, 3-20.

[96] Tomaschek tarafından tesbit edilen okunuş: "Termiz" (*Soghdiana,* 37), adı geçen şehirde on iki gün kalmış olan Sem'ânî (el-Tirmizî kelimesinde)'nin gösterdiği mahallî telâffuz tarafından tamamiyle desteklenmektedir. Yerlilerin eski şehrin adını hâlâ öyle telâffuz ettikleri anlaşılıyor, çünkü 1889 yılında bölgeyi teftiş eden Rus subayları Termiz yahut Tarmız şeklinde yazmaktadırlar (*Sbornik materialov,* LVII, 393, 399).

[97] İbn Havkal, 349.

nin Ceyhun'a, şehrin aşağısında döküldüğünü söylemektedir. Arap komutanı Osman b. Mes'ûd'un 85 (704) yılında Tirmiz'i kuşatırken 15 000 kişiyi barındırdığı ve bundan dolayı da Osman'ın adası ismini alan ada[98], hiç şüphesiz Aral-Peygamber'dir; Beyhakî[99] ve Şerefüddin Yezdî[100] de adanın Tirmiz'in karşısında bulunduğundan söz ederler. Arap cografyacılarının verdiği bilgiye göre, Çingiz Hân tarafından tahrib edilen eski şehrin, aslında nehrin kıyısında bulunduğu anlaşılmaktadır; en eski harabeler bu taraftadır, sahilden daha uzakta bulunanlar ise, Çingiz Hân'dan sonra kurulan ve Özbekler devrinde hâlâ mevcut olan yeni şehre âittir. Timur Tarihinde o zamanki Tirmiz'le beraber Eski Tirmiz'in[101] de adı geçmektedir[102].

Eski şehrin harabeleri arasında, 255 (869) yılında ölen hakîm Ebu Abdullah Muhammed b. Ali Tirmizî'nin[103] de türbesi bulunmaktadır. Poslavsky'e göre türbe beyaz mermerden, Prof. Mushketov'a[104] göre mermere benzeyen kireç taşından inşa edilmiştir. Poslavsky bu anıtın ne işçiliğin kalitesi ne de malzeme yönünden bölgede gördüğü eski harabelerden hiç biri tarafından geçilemiyeceğini söylemektedir. Türbenin, adı geçen kişinin zamanında yapılmadığı ve türbedeki[105] arapça kitabeye göre ondördüncü asırdan önceye tarihlenemeyeceği şüphe götürmez bir gerçektir. Timur Tarihinde[106] bu mezardan bahis vardır.

98 Belâzurî, 419; Taberî, II, 1162.

99 Beyhakî, 704.

100 *Pétis de la Croix*, I, 62; *Zafernâme*, I, 81.

101 *Pétis de la Croix*, 41; *Zafernâme*, I, 57.

102 Tirmiz'i sulayan kanal, 54 mil üst tarafında belki Bendi-Hân yakınında Surhân'dan alınmıştı. 1894 yılında inşa edilmiş olan şimdiki kalesine su veren kanal ancak on bir mil uzaklıktadır (*Turkestanskiya Vyedomosti*, 1905, No. 115). Çingiz Hân'ın tahrip ettiği kale, bir kaç defa yeniden yapılmıştır; bilhassa Halîlullah (on beşinci yüzyıl başlangıcı) ve Muhammed Rahîm Hân (on sekizinci yüzyıl) tarafından yapılanlar zikre değer, krş. Barthold, *Oroshenie Turkestana*, 73.

103 Onun hakkında bilgi Ferîdüddin Attâr'ın *Tezkiretü'l-Evliyâ*'sında bulunur (Nicholson neşri, II, 91 vd.; Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, doğu baskısı 77); bkz. *Prot. Turk. kruj. arh.* 22 Ağustos 1897, 17 vd. d. Bu velînin, meşhur muhaddis İmâm Ebû İsâ Muhammed b. İsâ ile hiç bir münasebeti yoktur.

104 Mushketov, *Turkestan*, Saint Petersburg 1886, 578.

105 N.N. Scherbina-Kramarenko, bu âbidede çektiği nefis fotoğrafları bana göstermek lütfunda bulundu. Krş. *İzvestiye Imper. Russk. Georg, Obsoh* (XLIV, 647, 652)'da Rozhevits'in makalesi ile fotoğraflar ve kitabenin tarafımdan yapılan tercümesi.

106 *Pétis de la Croix*, III, 202; *Zafernâme*, II, 209.

Belh'e yakınlığı (iki merhale), yüzer bir köprünün yapılmasına müsait büyük bir adasının varlığı ve ülkenin merkezi oluşu Tirmiz'i belki de Âmul (Çarcuy)'dan sonra Ceyhun'un en önemli geçidi durumuna getirmiştir; Mâverâünnehr ile Afganistan hükümdarları arasında buraya sahip olabilmek için devamlı savaşlar çıkmıştır: Prof. Mushketov'a göre buradaki kale harabesinde çoğu Grek devrine ait çok sikke bulunmuştur; eğer bu doğruysa, şehir Arap egemenliğinden çok önce de önemli bir merkez olmalıdır.

3 — B e l h

Tirmiz ile Belh arasındaki yolun ortasında Siyâhgird adlı bir köyün varlığından söz edilmektedir ki, bu köy günümüzde de vardır; ancak eski Siyâhgird'in harabeleri, şimdiki köyün on mil uzağında yer almaktadır[107]. Belh şehri, Ceyhun havzasının en önemli eski şehri kabul edilir; İslâm yazarları şehre kısaca "şehirlerin anası" (Ümmü'l-bilâd) adını vermişlerdir. Burası yarı mitolojik Baktria İmparatorluğunun, sonraları da Ahamenişler devrinde Baktria satraplığının başkenti idi; o devirde, özellikle Darius zamanında Margiana[108] (Merv eyâleti) da buraya bağlıydı. Makedonyalı İskender'den sonra Greko-Baktrian imparatorluğunun merkezi Belh olmuştu. Bu devlet hakkındaki bilgilerimiz, sınırlarını kesinlikle tesbit edecek kadar yeterli değildir, Mamafih klasik coğrafyacıların ifadelerinden bir zamanlar Ceyhun'nun kuzeyinde kalan bütün ekili toprakların o bölgeye âit olduğu anlaşılmaktadır[109]. Belh'in önemi, Ya'kubî'nin[110] de işaret ettiği gibi, merkezî bir mevkide bulunuşundan gelmektedir (Doğu İran'ın medenî dünyasının batı, doğu, kuzey ve güney sınırlarına eşit mesafededir). Dolayısıyla, Belh, bütün Arî Orta Asya tek bir hükümdar veya vâlinin idaresi altındayken, ülkenin başkenti idi; Merv ise, Ceyhun'un kuzeyindeki eyâletlerin Orta Asya'lı boyların boyunduruğuna girmesi sonucu önem kazanmıştır. Sâsânîler devrinde Müslümanların rivayetlerine göre, Belh şehri Horasan'ın dört Merzban'ından bir tanesinin oturduğu yerdi[111]. Sekizinci asrın başlarında mahallî idareciler Ispehbez[112] ünvanını almışlardır. An-

[107] Kostenko, *Turkestanskii krai,* II, 168.

[108] Zhukovsky, *Razvaliny Staravo Merva,* 3.

[109] Strabon, *Geographica,* Didot edisyonu (Paris 1853), kitap XI, bölüm XI, paragraf, 2. Krş. Barthold, "Greko-baktriiskoe godusdarstvo i evorasprostranenie na severo-vostok", *Bull. Acad. des Sciences,* 1916, 823[a] 828.

[110] Ya'kubî, *Buldân,* 287 vd.

[111] Zhukovsky, *Razvaliny Staravo Merva,* 9; İbn Hurdadbih, 18 (metin).

[112] Taberî, II, 1206, 1218.

cak, Sâsânîlerin otoritesinin, Hiuen-tsiang'ın Belh'te ve Ceyhun'un her iki sahilinde bulunan Belh'e bağlı eyaletlerde Budist manastırlarının varlığı hakkındaki ifadesinden, en çok yadinci asırda burda pek az hissedilebilir olduğu anlaşılmaktadır[113].

Belh civarında Müslümanlar arasında da pek meşhur olan ve İbnü'l Fakih tarafından ayrıntılarıyla tasvir edilmiş olan[114] Nevbehâr (yeni manastır) adındaki bir Budist tapınağı bulunmaktaydı. İbnü'l-Fakih'e göre, bu tapınak Çin imparatorları ve Kâbul-şah, yâni Kâbul'un idarecisi ile aynı inanca sahip putperestler ve heykellerin en büyüğüne saygılarını sunmak üzere buraya birçok insan gelirdi. Nevbehâr'ın idaresi, sekiz fersah uzunluğunda ve dört fersah genişliğinde bir mülke sahip bulunan Bermekî ailesinin elindeydi. Belh ve Nevbehâr, Araplar tarafından Halife Osman, veya başka kaynaklara göre Muaviye devrinde tahrip edilmiştir[115]. Araplar, Belh'ten iki fersah mesafede Barûkân mevkiinde yeni bir şehir kurmuşlardır. 107 (725) yılında vali Esed b. Abdullah eski şehri tamire karar vermiş ve bu işi yapmaya yine Bermekî ailesini memur etmiştir[116]. Dokuzuncu asırda (Belh tarihi[117] yazarına göre 848 Haziran'ından itibaren) Belh şehri Hâşim b. Mâhîcûr'un (bu yukarıda sayfa 95'te geçen Hâşim b. Bânîcûr'un aynıdır[118]) torunu Davud b. Abbâs'ın idare merkezi olmuştur. Dâvud b. Abbâs, Belh civarında Nûsâr köyü ve kalesinin olduğu gibi, şehirdeki bazı yapıların da bânisidir. Bütün bu yapılar, Saffârîler hanedanının kurucusu olan Ya'kub tarafından 256 (870) yılında tahrib edilmiştir. Ya'kub'un ayrılışından sonra, Dâvud harabe halindeki kalesine dönmüş ise de on yedi gün zarfında ölmüştür[119]. Tâhirî ve Sâmânî devirlerinde Belh, Herât ve Merv gibi, Horasan'ın en büyük şehirlerinden biri idi. Mukaddesî'ye göre büyüklük bakımından Buhârâ'ya rakipti[120].

113 *Mémories sur les Contrées occidentales,* tercüme Stanislas Julien, Paris 1857, I, 23-34. Krş. R. Hartmann, *Belh,* mad. İ.A.

114 İbnü'l-Fakih, 322 vd. d.; krş. Yakut, *Mu'cem,* IV, 817 vd. d.

115 Belâzurî, 408 vd.

116 Taberî, II, 1490. Belh tarihçisi, şehrin yeniden kurulmasını 118 (736) yılında gösterir (Schefer, *Chrestomathie persane,* I, 71). Taberî'ye göre (II, 1591) Esed, karargâhını Belh'e 118 yılında nakletti. Krş. Barthold, *Bermekîler* mad., İ.A.; aynı müellif, *Festschrift Goldziher,* 261.

117 Schefer, *Chrestomathie persane,* I, 72.

118 Marquart, *Erânshahr,* 301 vd.

119 *Metinler,* 4 (Gerdîzî); Sem'ânî, النوساري kelimesinde.

120 İstahrî, 254, 278; Mukaddesî, 301 vd; Ya'kubî, *Buldân,* 287 vd.

Semerkant ve Buhârâ'da olduğu gibi, Belh'in çevresinde de eski zamanlarda bir sur bulunurdu[121]. Bu sur hem şehri hem de civarındaki köyleri içine alıyordu; oniki fersah uzunluğunda olup, oniki kapısı vardı. Ondokuzuncu asırda artık bu sur mevcut değildi. Bütün büyük şehirler gibi Belh te esas şehir (Araplar buna medine, Farslar şehristan[122] adını verirlerdi) ve varoşlar, yani rebad (Farsça bîrûn[123] tabirine tarihçi ve coğrafyacıların eserlerinde rastlanmaz) olmak üzere iki kısma ayrılırdı. Belh rebadının Ya'kubî'ye göre dört, onuncu asır coğrafyacılarına göre yedi kapısı mevcuttu. Ya'kubî'nin ifadesi, rebad için değil, şehristan için geçerli bir sayı kabul edilmelidir; diğer büyük şehirlerde de dört kapılı şehristanlara tesadüf edilmektedir ki, bunu muhtemelen Sâsânîler devri İran şehir mimarisinin etkisi ile açıklamak mümkündür[124]. Ya'kubî'ye göre, rebad suru ile şehristan suru arasındaki mesafe bir fersahtı; şehristan surunun uzunluk ve genişliği de bir fersahtı; İstahrî ise, bunun ancak yarım fersah (üç mil) olduğunu söyler. Surlar ve bütün binalar kerpiçten yapılmıştı. Şehristanın merkezinde Cuma camii bulunuyordu; bunun inşa tarihi Belh tarihinin yazarı tarafından 124 (742)[125] olarak gösterilmektedir. Camiin etrafında çarşılar yer alıyordu. Mukaddesî, şehrin zenginliğini övmektedir; Belh ve civarının zenginliği devlet bütçesine çok büyük miktarda katkıda bulunurdu.

Çingiz Han zamanında bir halk ayaklanmasından sonra Belh tahrib edilmişti; ondördüncü asrın ilk yarısında, İbn Battûta'nın seyahatleri sırasında, şehir hâlâ harabe halindeydi[126]. Sonradan tamir edildiyse de eski önemini kazanamadı. Şehrin günümüzdeki harabeleri yaklaşık onaltı millik bir genişliktedir ve üzerinde ayrıntılı bir araştırma yapılmamıştır. Toprak üstünde görülen harabelerin tamamı, tahmin olunacağı gibi İslâm devrine aittir[127]. Eyâletin başşehri olan Mezar-ı Şerif, Belh'in ondört mil doğusunda, Hz. Ali'nin olduğuna inanılan mezarın etrafında bulunur;

[121] Bkz. Barthold tarafından nakledilen metinler, *Zapiski,* XIX, 119.

[122] Narşahî'de sık sık rastlanır; krş. Barthold tarafından *Zapiski*'de verilen metinler, XVII, 107.

[123] Bîrûnî, *Chronologie,* XVIII.

[124] F. Justi, *Geschichte der Orientalischen Völker im Altertum,* Berlin 1884, 455.

[125] Schefer, *Chrestomathie, persane* I, 71. Bununla beraber bu tarih şüphelidir. Çünkü bütün kaynaklarda 120 yahut 121'de ölmüş olan Esed b. Abdullah tarafından yapılmış olduğu belirtilmektedir.

[126] İbn Battûta, III, 58-62.

[127] Burnes, *Travels,* II, 204. Yate. *Northern Afghanistan,* 256, 280; Barthold, *İstoriko-georg. abzor İrana,* 19.

mezar onikinci asırda Hayr köyü yakınında keşfedilmiştir. Seyyâh el-Gırnâtî[128] tarafından rivayet olunan hikâyeye göre, eyâlet valisi, askerleri ve ulema kendi gözleriyle halifenin hiç bozulmamış cesedini görmüşlerdi. Mezarın gerçekten halifeye ait olduğu da bazı mucizelerle ispatlanmıştı. Böyle bir şeye o devirde herhalde ihtiyaç vardı; İbrahim, İshak ve Ya'kub[129] peygamberlerin hiç çürümemiş cesetlerinin bulunuşu da aynı devre atfedilir (Belh yakınında peygamber Ezakiel'in mezarının da keşfi İbn Battûta devrinde gösterilir). Hz. Ali'nin mezarı üzerine muhteşem bir bina inşa edilmiş ve burası derhal tavaf olunan bir yer halini almıştı. Bugünkü mezar tabiî, Çingiz Han tarafından[130] yıkılanın yerine sonradan yaptırılmış olan daha yeni tarihlere ait bir binadır.

4 — Belh ve Merv arasındaki yol

Belh şehrini Horasan'daki diğer bir Arap üssü, yâni Merv ile birleştiren yol, Belh ile Bedehşan arasındaki gibi, dolambaçlı olarak dağların[131] eteklerinden giderdi; Murgâb nehrine varınca kuzey-batıya döner ve nehir kıyısını takip ederek Merv'e ulaşırdı. Belh ile Mervu'r-rûd arasında (bugünkü Meruçak veya daha büyük bir ihtimalle Bala-Murgab[132]) Şapurkān (veya Uşpurkan), Fâryâb ve Tâlkan şehirleri sayılmaktadır. Bunlardan yalnız Şapurkān, ismini günümüze kadar muhafaza etmiştir[133]. Bütün bu şehirler birbirlerinden üçer günlük mesafedeydiler. Şapurkān ve Fâryâb, dokuzuncu ve onuncu asırda Ferîgûn hânedanı tarafından idare olunan Gûzgân veya Gûzgânân[134] eyâletine dahildi; adı geçen hânedana Gazneli Mahmud son vermiştir[135]. İstahrî'ye göre eyâletin başkenti, Şapurkān'ın bir merhale güneyinde bulunan Anbar şehri, Mukaddesî'ye göre ise Yehûdîye şehri idi. Anbar'dan Yehûdîye'ye gitmek için, Fâryâb yolunda iki gün seyahat etmek gerekiyordu; orada Yehûdîye'ye daha bir günlük yol vardı. Şapurkān ile Yehûdîye arası üç gün tutardı, oradan

[128] *Metinler,* 21 vd.

[129] İbnü'l-Esîr, X, 394.

[130] Mezar, on beşinci yüzyılda ikinci defa olarak keşfedildi; krş. Barthold, *İskoriko-georg, abzor İrana,* 21, İsfîzârı'den naklen.

[131] İstahrî, 286; Mukaddesî, 346.

[132] Bu mesele hakkında bkz. Barthold'un *Zapiski* (XIV, 28-32)'de "Mervu'r-Rûd" adlı makalesi.

[133] Diğer şehirlerin mevkileri hakkında bkz. Barthold, "Mervu'r-Rûd", *Zapiski,* XIV, 28 vd.

[134] İstahrî, 270 vd.; Mukaddesi, 298, 347.

[135] Ferîgûn hanedanı hakkında bkz. *Zapiski,* X, 128 vd. d.

Kunddirem şehrine bir günlük mesafe vardı.[136] Mukaddesî'ye göre Yehûdîye ile Fâryâb arasındaki mesafe iki günlük yoldu; oradan Şapurkān da aynı uzaklıkta idi. Yehûdîye'den Anbar'a bir günde gidilirdi; şu halde bu şehir de ana yolun güneyinde yer almakta idi[137]. Merv'den Yehûdîye'ye giden bir başka yoldan daha bahsolunmaktadır ki, bu yol Ahnef b. Kays kalesi yakınında, Murgāb[138] kıyısındaki Mervu'r-rûd'dan bir günlük uzaklıkta, Belh yolunu kesiyordu.

5 — Belh'ten Âmul'e kadar Ceyhun'u takip eden yol

Arap coğrafyacıları bu şehirlerle Ceyhun üzerindeki başka bir şehir olan Kâlif arasındaki mesafeyi vermemektedirler; sahip olduğumuz yegane bilgi, Tirmiz ile Kâlif arasının iki günlük yol olduğudur[139]. Sadece onikinci asır yazarlarından Sem'ânî, Belh ile Kâlif arasını 18 fersah olarak göstermektedir[140]. Onuncu asırda Kâlif, nehrin iki kıyısı üzerinde yer almakta ve bu bakımdan Ceyhun sahillerindeki diğer bütün şehirlerden ayrılmakta idi. Şehrin, içinde camiin de bulunduğu büyük kısmı, Zülkarneyn rıbatında ve nehrin sol sahilindeydi; bunun karşısında, sağ sahilde Zû'l-Kifl rıbatı bulunmaktaydı[141]. Buhârâ'dan Kâlif'e giden yol, şimdi de olduğu gibi, Keşke-Deryâ vadisinden geçerdi; aksi halde Ceyhun sahillerinden çok, Zerefşân havzası ile irtibatta olurdu.

Ceyhun üzerinde Kâlif'in aşağısında Zamm ve Ahsîsek şehirleri vardı. Birincisi nehrin sol, diğeri sağ sahilinde ve Tirmiz'den beş, Âmul'den (Çarcuy) dört günlük yolda idi. Bu şehir bugünkü Kerki kalesinin bulunduğu mevkide olmalıdır. Zamm ve Ahsîsek idarî bir bütün meydana getirmekteydi; İmam'ın minberi, yani cuma camii Zamm'de, Mukaddesî'ye

[136] Marquart, (*Erânshahr,* 85 vd.) Kunddarm şeklinde yazdığı bu şehri Gürzivân (yahut Güzervân)'ın mevkiinde gösterir.

[137] Yehûdîye'nin Maymana'nın (yahut Ortaçağ'da denildiği gibi Meymend) aynı olduğu anlaşılıyor; krş. Barthold, *İstoriko-georg. obzor İrana* 23 ve Marquart, *Erânshahr,* 78.

[138] İstahrî, 270 Mukaddesî, 314. Ahnef'in kalesi hakkında bkz. Belâzurî, 406.

[139] Mukaddesî, 343.

[140] Sem'ânî, الكالفى kelimesinde; Yakut, *Mu'cem,* IV, 229.

[141] Mukaddesi, 291. Mukaddesî'ye göre Kâlif ile Tirmiz arasında üç geçit vardır. Zû'l-Kifl, Kurân'da adı geçen peygamberdir, XXI, 85; XXXVIII, 48. Krş. Goldziher, *Zû'l-Kifl mad. İ.A.* Ziyaret, sonradan Tirmiz civarında Aral-Peygamber arasında yapılırdı ve adı bundan dolayıdır; krş. Barthold, *Oroshenie Turkestana,* 75. Kâlif on sekizinci yüzyılda bile nehrin güney sahilinde bir şehir diye zikredilir. Kuzey sahilindeki şimdiki şehir yakın zamanda kurulmuş olmalıdır.

göre kapalı çarşılar arasında idi. İstahrı'ye göre Zamm küçük, Mukaddesî'ye göre ise orta büyüklükte bir şehirdi. Yakınlarında birçok koyun ve deve otlağı vardı[142]. Ceyhun geçitlerini sayarken, Mukaddesî ne Zamm'ı, ne Ahsîsek'i sayar; Kerki geçidine Kerkûh adını vermektedir, bunun karşısında, sağ sahilde Bânker[143] (yahut Bâyker) geçidi bulunurdu. Mukaddesî'ye göre Kerkûh'a giden yol Gûzgân eyaletinden geçerdi; Fâryâb'dan başlayan yol Endhûd (günümüzdeki Endhuy) içinden devam ederdi. Endhûd'dan Kerkûh'a gidiş üç gün sürerdi[144]. İstahrî'ye göre Endhûd yahut Endhûd ismi bütün bir bölgeye (rustak) verilmekteydi ve bu bölgenin merkezi de küçük bir şehir olan Uşturc idi[145]. Daha sonraki devirlerde Endhûd daha büyük bir önem kazandı; Seyyâhların ifadesine göre bugünkü önemsiz bir köy olan Endhuy köyü yakınında eski şehrin geniş harabeleri bulunmaktadır[146].

Zamm'den başlayarak Ceyhun'nun sol sahili boyunca sulama kanalları vardı[147]; sol sahilde muntazam ekilmiş toprak şeridi Amul'den (Çarcuy) başlardı[148]. Âmul, nehirden bir fersah mesafede idi; büyüklük bakımından hemen hemen Zamm'a eşitti[149]; fakat, Horasan'dan Mâverâünnehr'e giden anayol üzerinde bulunması dolayısıyla öyle bir öneme sahipti ki, bütün bölge onun ismiyle anılmaya başlamıştı[150]. Sağ sahilde, nehirden yine bir fersah mesafede Farabr yahut Farab şehri vardı. Şehirde tamamen pişmiş tuğlalardan yapılmış ve inşasında hiç ahşap kullanılmamış olan büyük bir cuma camii mevcuttu. Farab emiri evvelce geniş bir muhtariyete sahipti ki, "hiçbir iş için Buhârâ'ya gitmesi gerekmezdi"; orada

142 İstahrî, I, 283, 298; Mukaddesî, 291.

143 Mukaddesî, 292.

144 Mukaddesî, 347.

145 İstahrî, 270 vd.

146 A. Vambery, *Travels in Central Asia,* London 1864, 240 vd. *Sbornik materialov po Azii,* Pt. XLVII, 109; krş. Barthold, *İskoriko georg. obzor İrana.* 24; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate,* 426.

147 İstahrî, 297.

148 İstahrî, 338.

149 İstahrî, 281.

150 Krş. Streck, "Âmül" mad. *İ.A.: Âmû,* "Ceyhun'un eski mahallî adı" olabilir; şehrin adı da belki ondan alınmıştır. Ceyhun üzerindeki Âmül şehrinin adının, Mâzenderân'daki aynı adı taşıyan şehrin adı gibi, Aryanîler'den önceki Amard kavminin adıyla ilgili olması mümkündür; bkz. Marquart'ın fikri (*Erânshahr,* 136). Eğer böyle ise Âmû adı, Aryanice olan Vahş (Ceyhun) adından daha eskidir. Çârçûy adı, ilk defa on beşinci yüzyılda görülür; bkz. Barthold, "Amu Darya" *mad. E.İ.*

"Şeddâd'ın adaletsizliği ile hüküm veren" bir kadı bulunduğuna dair rivayetler de vardı[151]. Farabr, Kudame[152] tarafından "Ali'nin köyü" olarak verilir; Yakut'a göre[153], şehir "Tâhir b. Ali'nin rıbatı" adını da taşırdı. Mukaddesî, Kerkûh ile Horasan anayolu arasında bazı geçitler sayar; bunlardan Nevîde adındaki Semerkant ahalisi tarafından geçit yeri olarak kullanılan nehrin sol sahilindeki, içinde bir cuma camii bulunan küçük şehir ile Burmaduy[154] adındaki Arap köyü kayda değer. Farab yakınında, Narşahî'de[155] adı geçen ve günümüzde de mevcut olan Betik köyü vardı.

Horasan'dan Mâverâünnehr'e giden anayol daima şimdi de olduğu gibi, Amul ve Farab'dan geçerdi. Zerefşân burada Ceyhun'a yaklaşırdı, ancak, onuncu asırda değil, İskender devrinde dahi[156] Zerefşân'ın suları Ceyhun yatağına varmadan önce kumların arasında kaybolurdu. Aşağıda tasvirine başlayacağımız Zerefşân vadisi, her zaman Mâverâünnehr'in en kalabalık ve verimli kısmı olmuştur.

6 — Zerefşân vadisi

Sekizinci asırdan önceki tarihî eserlerde Zerefşân ismine tesadüf edilmez. Çince yazılışı ile Na-mi ismine dayanarak, Tomaschek, nehrin eski Arî adının Namik olduğu sonucuna varmaktadır[157]. Araplara göre, nehir Buttam yahut Butmân[158] dağlarından çıkardı; bu isim altında Araplar Seyhun ile Ceyhun'un yukarı mecraları arasındaki bütün dağlık mıntıkayı kasdediyorlar ve burayı İlk, Orta ve Dış Buttam (yâni Hisar, Zerefşân ve Türkistan silsileleri) olmak üzere ayırıyorlardı. Zerefşân, Orta Buttam'dan[159], Saganiyân sınırı yakınındaki Bulgar mevkiinden çıkardı. Etrafı

[151] Narşahî, 17; Farab şehri ile bakiyeleri hakkında bkz. L. Zimin, *Protok. Zakaspiiskavo krujka lyubitelei Arheologii,* III (1917), 1 vd.

[152] Kudame, 156.

[153] Yakut, *Mu'cem,* III, 867.

[154] Mukaddesî, 291 vd.

[155] Narşahî, 5.

[156] Krş. Arrianus, *Anabasis* (IV, 6, 6) ile Barthold, *Zapiski,* XXI, 147. Hâfız-ı Abrû, kendi zamanında Zerefşân'ın taştığı zamanlar Ceyhun'a ulaştığını belirtmektedir (*el-Muzafferiye,* 18). Buna karşılık Bâbür (neşr. Beveridge, vr. 45b, tercüme, 77), kendi zamanında "yılın dört ayında" suların Buhârâ'ya ulaşmadığını yazmaktadır.

[157] Tomaschek, *Soghdiana,* 19 vd. Ya'kubî'deki (*Buldân,* 293) Nâsif ve Narşahî'deki ناصف yerine Nâmık diye okumanın lâzım geleceği mümkündür. Daha sonraki müellifler bu şehre çoğunlukla Kûhek (küçük dağ) adını verirler. Semerkant yakınındaki küçük tepeye nisbet edilmiştir (şimdi Çopan-Ata).

[158] Son isim Tumansky yazmasında geçmektedir.

[159] İstahrî, 328.

köylerle çevrili bir göle benzeyen Can suyu da burada idi[160]. Nehrin kaynaklarından Semerkant'a olan mesafe yirmi ilâ otuz fersah olarak[161] hesaplanırdı. Fen-Deryâ ise, nehrin baş suyu olarak kabul edilirdi. Burgar köyü yakınında nehir, Uşrûsana'nın[162] Mashâ bölgesinden çıkan bu akarsu ile beslenirdi (Bâbür'de[163] Zerefşân'ın baş suyu bugünkü Metce olan, Mesihâ veya Mesçâ nehri kabul edilir). Biraz aşağıda Bûncikes yâni Pencikes şehri vardı. Bu şehirle Semerkant'ın arası coğrafyacılara göre[164] dokuz, Sem'ânî ve Yakut'a[165] göre altı fersahtır; bunlardan ilki daha doğru bir tahmindir[166]. Biraz daha aşağıda, Semerkant'dan dört fersah uzaklıkta[167] Varagsar mevkiinde (kelime anlamı "bentbaşı") bir bent yapılarak nehir birkaç kola bölünmüştü. Bunlardan en uzunu olan Berş, Semerkant'dan geçerdi ki, günümüzdeki Dargam arkı ile aynı olmalıdır. Bundan şehre diğer arklar dağılırdı[168]. Bunun güneyinde Bârmiş (bir günlük yolda) ve Beşmîn (en kısası) arkları bulunurdu. Varagsar ahalisi bendin bakımından sorumluydu ve bu sebebten haraçtan muaftı. Varagsar bugünkü Rıbât-i Hoca'ya tekâbül etmektedir. Buradaki üç kanala, daha sonraları Dargam, Abbâs ve Karaunâs (şimdiki Dargam, Yengi ark, Kazan ark)[169] adları verilmişti. Varagsar'ın karşısındaki Gûbâr mevkiinden, Semerkant'ın kuzey kesimlerini sulayan ve Bûzmâcan, Sinâvâb ve İştîhân adlarını taşıyan üç kanal açılmıştı. En geniş kanallar olan Berş ve Bârmiş, herhalde sadece sallarla da olsa, nehir taşımacılığına elverişliydi[170], Mukaddesî'ye göre esas anlamıyla nehir nakliyatı yalnız Seyhun ve Ceyhun üzerinde yapılabiliyordu[171].

160 İstahrî, 319.

161 İbn Havkal, 370-383.

162 İbn Havkal, 383.

163 Bâbür, vr. 97, tercüme, 149 ve indeks (Macha kelimesinde). Krş. aynı eser, 99, tercüme, 152; Ak-Bürden köyü, pınar başında bir mezar ile birlikte zikredilmiştir. Aynı köyde çok eski bir ahşap sütûn bulundu; krş. Barthold, *Bull, de l'Acad. des Sciences*, Petrograd 1921, 215.

164 İstahrî, 342.

165 Yakut, *Mu'cem*, I, 744.

166 Pencîkes yakınında sonradan Mugkada-i Pencîkes köyü zikredilir; Vyatkin, *Materialy*, 25.

167 İstahrî, 342; Sem'ânî الورغسري kelimesinde.

168 Ark (arık ve arğ) tabiri, bilhassa Türkistan'da sulama kanalları için kullanılır.

169 Geniş bilgi için bkz. Barthold, *Oroshenie Turkestana*, 104 vd. Rıbât-ı Hoca hakkında bkz. *aynı eser*, 116; Babür, neşr. Beveridge, vr. 59, tercüme, 97.

170 İstahrî, 319 vd. d.

171 Mukaddesî, 323.

Sulama sistemi ana hatlarıyla herhalde İslâmî devirden önce de mevcuttu; bu, vâli Esed b. Abdullah'ın 735 veya 736 yılında Semerkant ahalisini sudan mahrum bırakmak için Varagsar'da bir bend inşa etmiş olmasından anlaşılmaktadır[172]. Mamafih, İstahrî'nin ifadesine göre, Semerkant'ın güneyinde akan arklar uzunlukları ile meşhur değillerdi; Arandarenko'nun[173] "Karşi'nin aşağısında muazzam miktarda su" taşıdığını söylediği Monas kanalı o devirde mevcut değildi. Zaten bu kanalın varlığı da şüphelidir.

7 — Semerkant

Buhârâ'nın Sâmânîler devrinde başkent olduğu çağda bile, nüfus ve büyüklük bakımından Semerkant, Maverâünnehr'in daima birinci şehri olmuştur. Şehrin bu önemi esas olarak coğrafî mevkii ve Hindistan'dan (Belh üzerinden), İran'dan (Merv üzerinden) ve Türk egemenliği altındaki bölgelerden gelen ticaret yollarının birleştiği noktada bulunması ile açıklanabilir. Şehrin civarındaki fevkâlade verimli topraklar olması da, burada pekçok sayıda insan toplanmasını mümkün kılmıştır. Mamafih daha eski devirlerde Semerkant, Sâmânîler zamanındaki büyüklüğünde değildi, Curtius'a göre şehrin dış surunun çevresi yetmiş *stadia* (yaklaşık on mil), Hiuen-Tsiang'a göre yirmi *li*[174] (dört-beş mil arası) uzunlukta idi. Şehrin tarihi hakkında bazı rivayetler Nesefî[175] tarafından nakledilir. Bunlara bakılırsa, Kuteybe'nin istilâsı sırasında (sekizinci asrın başlarında), şehir 2250 yıllık bir geçmişe sahipti, fakat, arka arkaya hüküm sürmüş onüç meliki biliniyorduki, Arap istilâsı da muhtemelen bunların zamanına rastlıyordu. Bir rivayete göre ise, şehrin, hiç olmazsa bir kısmının kurucusu Makedonya'lı İskender'dir[176]

İslâm devrindeki Semerkant'ın en eski tasvirini İbnü'l-Fakih vermektedir[177]. Onun ifadesine göre şehir ve civarı, Belh ve Buhârâ'da olduğu gibi,

[172] Taberî, II, 1586.

[173] G.A. Arandarenko, *Dosugi v Turkestanya,* Saint Petersburg 1889, 270 N. Petrovsky, *Izvyestiya Imp. Russk. Geog. Obsç.* (XXXIV, kısım IV, 493 vd. d.) Yukarı Zerefşân'daki bentler hakkında bazı dikkate değer bilgi vermiştir. Bununla beraber bu makaledeki bilgiler de şüpheyi davet etmektedir; krş. Barthold, *Oroshenie Turkestana,* 103.

[174] Tomaschek, *Soghdiana* 65. O zamanki *li* ancak 1/3 verst idi, şimdiki gibi 1/2 verst değildi (bir verst 1060 m.dir).

[175] *Metinler,* 48 vd.

[176] İstahrî, 318; İbnü'l-Fakih, 325.

[177] İbnü'l-Fakih, 325 vd. Krş. Yakut, *Mu'cem,* III, 134; Burada ancak bir dış şehir (10.000 cerîb) ile bir iç şehir (2500 cerîb) zikredilir.

oniki fersah uzunluğunda bir sur ile çevrilmişti. Surun oniki kapısı vardı, iki kapının arası kapı nöbetçisine ayrılmıştı. Arapça metin pek açık olmamakla beraber (de Goeje'nin tefsirini kabul ediyoruz), şehrin çift kale bedeni ile çevrilmiş olduğu bellidir. Şehrin varoşları (muhtemelen şehir ve varoşlar beraber) 6000 cerîb[178] tutarında bir araziyi kaplardı, şehrin kendisi 5000 cerib, iç şehir (şehristân)[179] ise 2500 cerîb büyüklüğündeydi. Şehristanda cuma camii, iç kale ve vâlinin sarayı bulunuyordu; iç surun iki demir kapısı vardı. Semerkant, bazı diğer şehirlerde olduğu gibi (meselâ Uşrûsana'da), iç kalenin şehristana dahil olması bakımından Buhârâ'dan farklıydı.

Tarihçiler, Semerkant'ın topografyası ve tedrici değişimi hakkında pek az bilgi vermektedirler. Taberî[180], şehrin dış surunun Ebû Müslim tarafından inşa edildiğini söyler. Aynı tarihçiye[181] göre, âsî Râfi' b. Leys, Herseme tarafından muhasara edilince, dış sur düştükten sonra iç kaleye (809) çekilmiş ve orada bütün bir yıl dayanmıştı. Ya'kubî'ye göre[182] ise, şehri çeviren büyük dış sur yıkılmaya yüz tutmuş ve Hârûnu'r-Reşid'in emri ile tamir edilmişti. Nesefî[183], şehrin dış surunu inşa edenin adını Ebû Nu'mân olarak gösterir; buna sebep herhalde yarı efsanevî Yemen krallarından aynı adı taşıyan bir tanesini aklına getirmiş olmasıdır; tarihî rivayetleri hikâye edenler, bunlardan birinin ismi Şammar olduğundan olacak, bu Yemen krallarının Semerkant'a geldiklerini söylerler. 135 (752-3) yılında, Nesefî'ye göre, Ebû Müslim kapıları, mazgalları ve gözcü kulelerini yaptırmıştı; surun uzunluğu yedibuçuk fersahtı ve Ebu Müslim bunu 360 kısma bölmüştü. Her 200 gezde (zirâ, bk. yukarıda) bir kule vardı;

[178] *Tâcü'l-Arûs*'ta (doğu baskısı, I, 179) bir cerîbin on kafiz ve başka bir hesaba göre de dört kafiza bölündüğü belirtilir. Uzunluk ve ağırlık ölçülerinde olduğu gibi bu ölçünün de çeşitli memleketlere göre büyüklüğü değişirdi. Bu kafizin 144 zır'aa bölündüğü belirtilir (IV, 70), yâni belki bu ölçünün 1/4'üne eşitti; krş. tanap'ın buna benzer tarifi, Hanykov, *Opisanie Buharskavo hanstva,* 113). *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Cerîb maddesinde, ancak büyüklüğünün zaman ve mekâna göre değiştiği ifade edilmektedir. Cerîb, çoğunlukla 3,600 kare zira kabul edilmektedir (krş. *Mefâtihü'l-Ulûm,* 66). Herzfeld'in hesabına göre bir zira 51,8 cm dir (*Der Islam,* IV, 199), yani yarım metreden biraz fazla ve Rus arşınından biraz eksik. Netice olarak bir cerîb, 900 m^2 den biraz fazla olmalıdır.

[179] Şehrin dört kapısı olduğu hakkındaki bilgi, belki bu şehre aittir ve metinde zikredilen 5000 cerîbden ibaret olan şehre âit değildir.

[180] Taberî, III, 80.

[181] Taberî, III, 775.

[182] Ya'kubî, *Buldan,* 293.

[183] *Metinler,* 48 vd.; Vyatkin'in tercümesi, *Semerkant Vilâyeti Rehberi,* VIII, 242, 250.

Nesefî 12000 gezi bir fersaha eşit kabul ettiğinden, kule sayısı buna göre 450'ye ulaşıyordu. Surun yüksekliği ise dört gez idi.

Onuncu asır coğrafyacıları[184] daha çok şehristanın tasvirini verirler. Bunun diğer şehirlerde olduğu gibi dört kapısı vardı: doğuda, Zerefşân suyuna birçok basamakla inilebilen yüksek bir yerde Çin kapısı, batıda Nevbehâr veya Demir kapı, kuzeyde Buhârâ veya Uşrûsana kapısı, güneyde ise Kiş kapısı yahut Geniş kapı bulunmaktaydı. Şehristan suru anlaşıldığına göre İslâm öncesi devirlerde inşa edilmişti. Bunun yapımı için o kadar çok miktarda kıl gerekli idi ki, büyük bir hendek açılmış ve şehre bu hendek vasıtası ile su getirebilmek için "Bakırcılar'da (es-Saffârûn) kârgir bir bent kurulmuştu. Şehristana su Kiş kapısından girerdi, şehir nüfusunun en kesif olduğu ve büyük çarşıların bulunduğu yer Re'sü't-tak (Kemerbaşı) semti idi. Onbirinci asırda dahi, Kiş kapısı yakınındaki yerler Semerkant'ın en iyi mahallelerinden sayılırdı[185]. Ark, İslâm öncesi devirde yapılmış olup, surun hendeği üzerinden geçerdi; her iki tarafı da kurşunla kaplanmıştı. Arkın iki sahilindeki topraklardan elde edilen gelir, bunun bakımına tahsis olunurdu; tamir işi ise Semerkant'daki ateşe tapanlara verilmiş bir nevi angarya idi, buna karşılık onlar da şahıs başına alınan vergiden muaf tutulmuştu.

Bütün bu malumattan, Semerkant'ın Ortaçağ'daki şehristanı hakkında kesin bir fikir elde etmek mümkün olmamaktadır; ancak, bugün artık kabul edilmiş bir gerçek varsa, o da şehristanın modern Semerkant'ın kuzeyindeki[186] Afrâsiyâb adı verilen harabeye tekabül ettiğidir. Şehristanın dışında Kûhek "küçük dağ" denilen bir tepe (bugün Çopan-Ata) vardı ki, İstahrî'ye[187] göre, yarım mil uzunluğunda olup, şehir suruna çok yakındı ve buradan şehirdeki binalar için taş ve topraktan yapılan kaplar ile diğer eşyalar için kil çıkarılırdı. Çin kapısından yol aşağıya nehre doğru inerdi; nehir üzerinde o zaman, İbn Havkal'da[188] ismi Cird olarak geçen, bir köprü mevcuttu. Daha sonra yapılmış bir köprünün kalıntıları hâlâ görülebilir (fakat bu Afrâsiyâb'dan biraz uzaktır). Halk arasındaki rivayete göre, bu köprüyü, diğer bazı yapılar için de söylendiği gibi, Timur yahut Abdullah Buhârî inşa ettirmiştir. Gerçekte, onaltıncı asrın başlarında Şey-

[184] İstahrî, 316 vd.; İbn Havkal, 365 vd.; Mukaddesî, 278 vd.; İbnü'l-Fakih, 322.

[185] Yakut, *Mu'cem, I,* 446 (Sem'ânî'den, البابكى kelimesinde).

[186] Barthold, *Oreshenie Turkestana,* 106 vd.

[187] İstahrî, 318.

[188] İbn Havkal, 371.

bânî tarafından inşa ettirilmiştir[189]. Nehrin köprü altındaki derinliği birkaç kama (bir kama bir insan boyuna eşit bir ölçüdür) kadardı; dağlardaki karlar eriyince, nehir suları köprü seviyesinin dahi üstüne yükselirdi. Semerkant ahalisi su taşkınlarını önleyemezlerdi. Semerkant yakınlarındaki bir köprüden tarihçi Utbî[190] de söz eder. Sem'ânî ise, "şehrin içinde" Gâtfir veya Gâtfer denilen semtte bulunan daha küçük bir köprüden bahseder; bu semt onikinci asırda yaklaşık olarak modern şehre tekâbül ediyordu[191].

Nevbehâr kapısı Afrâsiyâb'ın batı duvarında idi; Sengresân'daki modern mezarlık bu kapının yakınındadır[192]. İç kale, harabelerden anlaşıldığına göre, Afrâsiyâb'ın kuzey kesimindeydi; Hâfız-ı Abrû'nun Çingiz Hân tarafından tahrip edildiğini söylediği iç kale[193] sadece onuncu asırdaki iç kaleyi değil Afrâsiyâb mevkiinin tümünü ifade eder (bk. aşağıda Moğol istilâsı hakkında Cuveynî'nin rivayeti). Buhârâ kapısı Afrâsiyâb'ın kuzey, Kiş kapısı ise güney duvarında yer alırdı. Re'sü't-Tak denilen (onuncu asır coğrafyacılarınca) veya Dervâze-i Kiş adı verilen (Se'mânî tarafından) şehrin en kalabalık semti, yeni şehrin kuzey kesiminde idi. Kiş kapısı yanındaki semtin İslâm öncesi devirde dahi şehirde mevcut olduğunu, İstahrî'nin[194] bu kapı üzerinde anlaşılmaz harflerle yazılmış bir demir levha gördüğü şeklindeki rivayeti doğrulamaktadır. Orada oturan halk, bu kitabenin Himyerî dilinde olduğunu ve muhtevasının nesilden nesile nakledildiğini söylemişlerdi; bu levhada Yemen'in başkenti San'a ile Semerkant arasındaki mesafe ve bazı diğer noktaların birbirine olan uzaklığı bildirilmekteydi[195]. Yazıt hakkındaki bu açıklama, muhtemelen yukarda bahsi geçen Yemen krallarının Semerkant'a gelmeleri ile ilgili efsanenin bir par-

[189] Krş. 1916'da Türkistan'a yaptığım seyahat, *Bull. de l'Acad. des Sciences,* 1916, 239 vd.

[190] Narşahî, 217; Utbî-Menînî, I, 323 (قنطرة كوهك).

[191] Sem'ânî, الغاتفرى kelimesinde (harekelenmesi için krş. المستغفرى). Bu mahalle şimdiki kale yakınında bulunuyordu, krş. Vyatkin, *Materialy,* 19.

[192] Aynı kapı yakınında, asıl şehrin içinde eski bir binanın kalıntıları bulunmuşsa da henüz kazı yapılmamıştı; krş. *Bull. de l'Acad. des Sciences,* 1916, 1241.

[193] Hâfız-ı Abrû, *el-Muzafferiye,* 14-16.

[194] İstahrî, 318.

[195] İbnü'l-Fakih (326) ve Yakut (*Mu'cem,* III, 136), meşhur dilci Esma'î'den (bu şahıs hakkında bkz. Brockelmann, *GAL,* I, 104) olarak bu kitabeyi İstahrî'dekinden daha tamam bir şekilde verirler. E. Blochet, bu kitabenin Orhun harfleriyle olduğu fikrini ileri sürer; bu harfler Himyerî harflerine biraz benzer, fakat Araplar, kendilerince bilinmeyen yazıların hepsine Himyerî yahut Musned adını verirlerdi; krş. *Zapiski,* XII. s. XXIV vd.

çası idi; ancak şurası da gerçektir ki, onuncu asırda Kiş kapısı üzerinde ahalinin çözemediği bir kitabe bulunmaktaydı. İstahrî'nin Semerkant'da kaldığı sırada, kapılar âsiler tarafından tahrip edilmişti; bunlar sonradan şehrin vâlisi Ebu'l Muzaffer Muhammed b. Lokman b. Nasr b. Ahmed b. Esed (Emir Nasr'ın yeğenlerinden biri) tarafından yeniden yaptırılmış, ancak adı geçen kitabe tabiî yerine konmamıştı.

Şehrin dış surları İstahrî tarafından aşağıdaki sözlerle tasvir edilmektedir[196]. "Soğd nehri rebad ile şehristan arasından akar; sur nehrin arkasında Afşîna denilen yerden başlar, Kûhek kapısından geçer, sırasıyla Versnîn, Fenek kapısı, Rîvded kapısı, Ferruhşîd kapısı ve Gedâved kapısını çevirir; buradan nehre doğru uzanır; nehir burada rebad'ın kuzeyinde kale hendeği vazifesi görür. Semerkant rebadının surunun çapı iki fersahtır". Burada bir çelişki vardır, nehir şehristan ile rebad arasından akıyorsa rebadın kuzey kısmında kale hendeği vazifesi yapamaz. İstahrî'de başka bir yerde[197] ve Mukadesî'de[198] kapıların adedi sekiz olarak verilmiştir: Gedâved, İsbisk, Sûhaşîn, Afşîna, Versnîn, Kûhek, Rîvded ve Ferruhşîd. Burada geçmeyen Fenek kapısı İsbisk veya Sûhaşîn ile aynı olmalıdır. Fenek, Sem'ânî ve Yakut'ta[199] Semerkant yakınında, şehirden yarım fersah mesafede bir köy olarak görülür. Gedâved ise, şehre bir fersah uzakta, Semerkant civarındaki bir mahalle idi[200], İsbiskes (Yahut'ta İsbeskes) de, Semerkant'a iki fersah uzaklıkta bir köydü[201], Versnîn veya Versnân Semerkant'ın mahallelerinden birinin adıydı[202], Rîvded köyü, aşağıda tekrar göreceğimiz gibi, şehrin güneyinde, bir fersah uzaklıkta bulunuyordu. Onuncu asırda, rebadın bütün kapıları ahalinin ayaklanması üzerine Sâmânî hükümetinin emri ile yıktırılmıştı[203]. Ferruhşîd köyünün ucunda, surun dışında, bugün de hâlâ mevcut olan Hoca Abdî Birûn'un mezarı vardı; sura varmadan bir mezar daha vardı ki, buna Hoca Abdî Derûn adı verilirdi[204].

196 İstahrî, 317.
197 İstahrî, 318.
198 Mukaddesî, 278.
199 Yakut, *Mu'cem,* III, 920.
200 Yakut, *Mu'cem,* III, 776. Semânî, غَذَاوَذ şeklinde yazar.
201 Yakut, *Mu'cem,* I, 238.
202 Yakut, *Mucem,* IV, 921.
203 İbn Havkal, 367.
204 Krş. *Semerkant Vilâyeti Rehberi,* VIII, 279.

Bugünkü şehrin dört verst batısında bulunan batı surlarının tasviri Hanykov tarafından yapılmıştır[205]. Cennâbî'de eski şehrin surları daha batıda, Semerkant'dan yarım günlük uzaklıkta gösterilir[206]. Ona göre Timur burada Dımaşk şehrini kurdurmuştur (şimdi Anbar bölgesinde (volost)). Bu bilgiler, kalıntıları bugün bile görülebilen ve 1903 yılında Rus Orta ve Doğu Asya Araştırma Komitesi tarafından etüd edilmiş rebad surlarına âittir. Bu sura Divar-ı Kıyamet ya da Kundeleng denir; uzunluğu yaklaşık yirmiyedi mil olup, kırkdört mil kare kadar bir alanı çevreler[207].

Şehrin nüfusu, bizim bugün bu büyüklükte bir şehirden beklediğimiz kadar değildi; şehrin büyük kısmını bahçeler kaplardı, hemen her evin bir bahçesi vardı. İç kalenin tepesinden bakıldığında bahçelerdeki ağaçlar yüzünden hiç bir yapı görülemezdi[208]. Tabiî, elimizde Semerkant'ın nüfusu hakkında istatistikî malumat yoktur; Ç'ang-Ç'un'a göre[209] Çingiz Han'ın istilasından önce şehirde yaklaşık olarak 100 000 aile yaşamaktaydı. Eğer, bu olaydan yıllar önce şehrin Hârezmşah tarafından yakılıp yıkıldığını ve Karahânlılar devrinde şehrin sosyal hayat ve kültüründe büyük bir çöküntü olduğunu hatırda tutacak olursak, hiç mübalağasız, Semerkant'ın Sâmânîler zamanında 500 000'i aşkın bir nüfusa sahip olduğunu tahmin edebiliriz.

İstahrî'nin sözünü ettiği yaygın bahçe ziraati, oldukça gelişmiş bir sun'i sulama sistemine iktiyaç gösteriyordu. Onuncu asır coğrafyacıları maalesef, Semerkant arkları hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedirler; ancak Nesefî'de[210] pek müphem bazı mâlumat bulunur. Onun ifadesine göre, nehir şehre batı kapısından girer ve dört kola ayrılırdı, her kanal da iki dala ayrılırdı, böylece cem'an sekiz ark meydana geliyordu. Dört kanalın adları sırasıyla Câkerdîze, Muzâhîn (yahut Mazdâhîn), İskendergam ve Esengîn ile Sengresân idi. Son ikisi herhalde aynı kanalın iki dalıydı. Bunlar vasıtası ile sulanan toprak parçalarının alanı hebl ile belirtiliyordu, her

[205] *Opisanie Buharskavo hanstva,* Saint Petersburg 1843, 100, 106; burada Divuol (yâni Dîvâl yahut Dîvâr) Kıyamet adı verilir.

[206] Asya Müzesi Yazması, No.528, 452. Cennâbî'nin kaynağı İbn Arabşâh'dır (*Acâib'ül-makdûr,* Kahire 1285, 17).

[207] Vyatkin, *Materialy,* 21; *Semerkant Vilâyeti Rehberi,* VIII, 277 vd.

[208] İstahrî, 317.

[209] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 311; Bretschneider, *Mediaeval Researches,* I, 78.

[210] *Metinler,* 49 vd.; krş. Vyatkin'in tercüme ve açıklaması. *Semerkant Vilâyeti Rehberi,* VIII, 252 vd.; 287 vd.; Barthold, *Oroshenie Turkestana,* 108

hebl 60 zira'ya tekabül ediyordu[211]. Semerkant ve civarının kapladığı alan 14 600 (bir başka elyazmasına göre sadece 4 600) hebl ve 670 (veya 680) savaktan ibaretti, Şehristanı sulayan ve İslam öncesi devirde yapıldığını İstahrî ve Mukaddesî'nin bildirdiği arkla aynı olan Câkerdîze arkı, 1067 heblik bir alanı sulamaktaydı; uzunluğu 17 240 gezdi ve üzerinde 59 savak bulunurdu. Muzâhîn arkı 45 dala ayrılırdı ve 2900 hebl veya 2750 (diğer bir elyazmasına göre 2785) çift (bir çift öküzün bir günde sürebileceği araziyi gösterir, Lâtincedeki jugum gibi) büyüklüğünde bir araziyi sulardı; İskendergam arkı 1486 çift, Esengîn ve Sengresân arkları 275 çiftlik toprakları sulardı. Bu hesaba göre, sulanan toprakların büyüklüğü 4600 heblin oldukça üzerinde, idi; ancak, 14 600 heblin de çok altındadır. Bütün bu kanallar şehrin kendisi ile batı ve güneydeki mahallelerini sulardı; kuzey ve doğu kesimleri ise, şimdi olduğu gibi, kaynaklardan alınan kanallarla sulanırdı. Bu kaynaklar Siyâb (Siyâh âb veya Türkçe Karasu) ile Bâbür'ün[212] bahsettiği Ab-ı Rahmet idi. Vadi's-Soğd adı ile İstahrî'nin sözünü ettiği vadi, yalnız Zerefşân değil Siyâb'da olmalıdır, aksi halde yukarıdaki çelişkili ifade izah edilemez. Onüçüncü asırda Ç'ang Ç'un[213] şehre yalnız iki kanalın geldiğinden bahseder; fakat buna rağmen onuncu asırda olduğu gibi şehirdeki her eve su getirilmişti.

Onikinci asırda Semerkant'ın mahallelerinden biri Câkerdîze adını taşıyordu; burada ulema ve asîllerin gömüldüğü bir mezarlık vardı[214]. Yukarıda sayılanlara ilâveten Semerkant'da şu mahalleler bulunuyordu.:

1. Şehristanda içinde Sâmânîlere ait bir saray bulunan Esfizâr[215], 2. Bâb-Destân, büyük bir mahalle olan Uştâbdîze[216] buna bağlı idi, 3. Penchîn[217], büyük bir mahalle, 4. Zağrimâş[218], büyük bir mahalle, 5. Sengdîze

[211] Le Strange, *Baghdad under the Abbasid Caliphate,* 236.

[212] *Bâbür-nâme,* vr. 48, tercüme, 81.

[213] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 311; Bretschneider, *Mediaeval Researches,* I, 77.

[214] Sem'ânî, الجاكرديزى kelimesinde. *Metinler* (55)'de Asya Müzesindeki yazmadan nakledilen aşağıdaki kelimeler orada yoktur:
بهامقبرة كبيرة للعلما Mezarlık hâlâ mevcut olup şimdiki şehrin doğu kısmında bulunmaktadır (*Semerkant Vilâyeti Rehberi,* IV, kısım IV, 31 vd. Sem'ânî, السوبخى kelimesinde, mezarlığı "Mezar Kapısı" yakınında gösterir. Bu, belki Kusam b. Abbâs'ın mezarıdır.

[215] İbn Havkal, 366.

[216] Sem'ânî, الاشتابديزكى kelimesinde; Yakut, *Mu'cem,* I, 275, 444.

[217] Sem'ânî, البنجخينى kelimesinde; Yakut, *Mu'cem,* I, 743.

[218] Sem'ânî, الزغرياشى kelimesinde; Yakut, *Mu'cem,* II, 931.

(farsça) veya Redrâde (arapça)[219], anlamı "ufak taşlar", 6. Ferzâmîsen[220], rebad içinde, 7. Fegîdize[221], 8. Kenven[222], 9. Mâturîd veya Mâturît[223], rebad içindeydi, şimdi zenginlerin sayfiye yeri olan, şehrin kuzey-batısında bir köy[224], 10. Gurcmîn (veya Kercumîn), Tamgaç-Han İbrahim b. Hüseyin'in[225] burada bir sarayı vardı, 11. Kibâb[226]. Versnîn mahallesi sonradan Yârkes adını almıştır[227], Sem'ânî[228], bunlara ilâveten üç cadde adını saymaktadır: Abdek ve Salih caddeleri (Gatfer mahallesinde) ve Hayyân suru caddesi.

Şehir binalarından şunların adı geçer: 1. İç kalede bulunan Arap emirlerinin sarayı: İstahrî'nin[229] zamanında sağlamdı; fakat İbn Havkal[230] yapıyı harabe halinde bulmuştu. 2. İç kaledeki hapishane; İstahrî'de sözü edilirse de İbn Havkal bunun kendi zamanında yapıldığını söyler. 3. Şehristanda İç kaleye yakın bir yerdeki Cuma camii; Afrâsiyâb'ın batısındaki bu camiin yeri[231] 1904-1905 yılında Vyatkin ve tarafımdan araştırılmıştır[232]. 4. Râfı' b. el-Leys'in kalesi[233]. Şehrin caddeleri, birkaçı müstesna, taşla döşenmişti; binalar ise, bugün olduğu gibi, kerpiç ve ahşaptı. Çarşı-

[219] Yakut, *Mu'cem,* II, 789; III, 162, 168.

[220] Sem'ânî, الفرزاميثنى kelimesinde; Yakut, *Mu'cem,* III, 872.

[221] Sem'ânî, الفغدزى kelimesinde; Yakut *Mu'cem,* III, 904 (burada bu فغندرة şeklinde yazılmıştır.

[222] Yakut, *Mu'cem,* IV, 313.

[223] Sem'ânî, الماتريتى kelimesinde; Yakut tarafından yanlışlıkla ماتيرب şeklinde yazılmıştır (*Mu'cem,* IV, 378).

[224] Arandarenko, *Dosugi v Turkestanya,* 653. Mâturîd, ulemâdan meşhur Ebû Mansuru'l-Mâturîdî'nin (ölm. 333/944, Brocklemann, *GAL,* I, 195) vatanıdır; mezarı bugün hâlâ Câkerdîze'de bulunuyor, bkz. *Bull, de l'Acad. des Sciences, 1921, 215 vd.*

[225] *Metinler,* 87 (Avfî).

[226] Yakut, *Mu'cem,* IV, 25 (kubbenin çoğulu olup kubbeler yahut çadırlar manâsındadır.

[227] Sem'ânî, اليار كشى kelimesinde.

[228] Sem'ânî, الزغرياشى ve الساغرجى kelimelerinde (faksimiledeki غاتفر şekli عاهر 'den galattır). Sem'ânî (المربّعى kelimesinde) Semerkant'ta bir de kare şeklinde bir meydan zikreder.

[229] İstahrî, 316.

[230] İbn Havkal, 365.

[231] İstahrî, 317.

[232] Krş. *Zapiski,* XVI, s. XXXIV vd.; *Izvyest. Russk. Komiteta dlya izuçeniya Srednei i Vost Azii,* No. 4, 21 vd. ve No. 8, 22 vd. Daha derin kazı yapılsa aynı yerdeki kâfir mabedinin kalıntıları ortaya çıkacaktır; krş.*Metinler,* 49; *Semerkant Vilâyeti Rehberi,* VIII, 250.

[233] Sem'ânî, القصرى kelimesinde,

ların çoğu rebadda olup, Kiş kapısı yakınındaydı[234]. Şehristan ve rebad içinde, bedava buzlu su içilebilecek 2000 yer mevcuttu ki, bunun masrafı hayır sahipleri tarafından karşılanıyordu. Su, ya çeşmelerden akardı, ya da bakır kaplar veya toprak küplerde muhafaza olunurdu[235]. İbn Havkal'in şehrin meydanlarında bazı hayvan heykelleri durduğuna dair ifadesi[236] (İslâmiyete aykırı olarak) ilgi çekicidir: "Servi ağacından atların, öküzlerin, deve ve vahşi hayvanların hayret verici heykelleri oyulmuş; bunlar bir savaş veya kavga öncesinden birbirlerini gözler biçimde karşılıklı dururlar".

Şehrin kutsal yerlerinin başında Kusam b. Abbas'ın mezarı gelirdi. Sa'îd b. Osman[237] ile beraber Semerkant'a 56(676) yılında gelmiş olduğu rivayet edilen, Hz. Peygamber'in bu yeğeni hakkında Araplar arasında dahi birbiri ile çelişkili hîkayeler söylenir[238]; bunlardan birine göre öldürülmüş, diğerine göre ise eceliyle ölmüştür, bir başkasına göre ise Semerkant'da değil, Merv şehrinde ölmüştür[239]. Kusam'ın bu gerçek veya efsanevî mezarı, onun Abbâsî soyundan gelen akrabalarının hükümdarlığı devrinde, herhalde onların da yardımlarıyla, İslamî bir kült merkezi halini almıştır. Kusam, şimdi halk arasında Şâh-Zinde (yaşayan şah) olarak bilinir; öldürülmediği ve kâfirlerin elinden kaçıp, mucizevî bir şekilde önünde açılan bir kayaya girdiği ve kayanın, arkasından kapandığı şeklinde bir rivayet de söylenir[240].

Bâbür devrinde[241] bile mezara, Mezarşâh (Şahın mezarı) adı verilmişti. Burada İslâm öncesi devirlerde yerli halk tarafından kutsal sayılan bir çeşit mezar olması ve bu mezarın müslüman ulularından birinin türbesi halini almış bulunması muhtemeldir. Şimdi de olduğu gibi, daha onikinci asırda önemli kişiler Kusam'ın türbesi yanında defnedilirlerdi; Ku-

[234] İstahrî, 317 vd. d.

[235] İstahrî, 290; İbn Havkal, 339.

[236] İbn Havkal, 365.

[237] İbnü'l-Esir, III, 425. Taberî, Sa'îd'in seferini anlatırken (II, 179) Kusam'dan bahs etmezse de diğer bir yerinde (III, 2352) bahseder.

[238] Belâzurî, 412.

[239] Yakubî, *Buldân*, 298; Narşahî, 39.

[240] Bu efsane *"Kandîye"* isimli kitapta (bkz. yk. s. 22) V. Vyatkin tarafından tercüme edilmiyen kısmında anlatılır. Vyatkin aynı efsanenin başka bir kaynaktan tercümesini yayınlamıştır. *Semerkant Vilâyeti Rehberi*, V, 230 vd. Diğer efsaneler, M. Lapin tarafından nakledilmiştir. *Semerkant Vilâyeti Rehberi*, IV, kısım IV, 40 vd.

[241] *Bâbür-nâme*, vr. 44^b, tercüme, 75 (burada bile Şâh-zinde'dir) *Semerkant Vilâyeti Rehberi*, IV, kısım IV, 31.

sam'ın[242] adını taşıyan bir de medrese vardı. Mezarın ayrıntılı bir tasviri ilk defa İbn Battûta[243] tarafından verilmiştir.Onun ifadesinden anlaşıldığına göre, burada Timur devrinden önce büyüklük bakımından şimdikini geçen bir yapı bulunmaktaydı. İbn Battûta türbenin tarihini Timur öncesine koymaktadır; ona bakılırsa, Tatarlar, henüz dinsizken bile bu türbeye zarar vermedikleri gibi, burada meydana gelen mucizelere şahit olduktan sonra, türbeyi tebcile başlamışlardı. Türbe şu sözlerle tasvir edilmektedir: "Semerkant'ın dışında Kusam b. Abbas b. Abdulmuttalib'in türbesi bulunur. Şehir sâkinleri her Pazar ve Perşembe akşamı ziyarete gelirler. Tatarlar da ziyarete gelir, adaklar adar, sığırlar, koyunlar, dirhemler ve dinarlar getirirler; bütün bunlar, ziyaretçilerin, şifahane görevlilerinin[244] ve kutsal türbenin yararına kullanılır. Türbe dört köşe, kubbeli bir bina olup, her bir köşesinde yeşil, siyah, beyaz ve kırmızı renklerde ikişer mermer sütun vardır. Yapının duvarları da değişik renklerdeki mermerler ile kaplıdır; üzerlerinde altın tezyinat (veya kitâbeler) bulunur. Çatı kurşundan yapılmıştır. Sanduka siyah ağaçtan olup, üzeri kıymetli taşlarla bezenmiştir; köşeleri gümüşle tutturulmuştur; üzerinde üç gümüş kandil yanar. Kubbeden sarkan örtüler yün ve pamuktan dokunmuştur. Türbenin dışında geniş bir kanal akar. Bu kanal şifahaneden geçer. Her iki kıyısında ağaçlar, asmalar ve yaseminler vardır. Şifahanede ziyaretçiler için odalar mevcuttur".

8 — Semerkant bölgesi

Semerkant vilayetine oniki bölge (rustak) bağlıydı[245]. Bunlardan altısı (Buncikes veya Pencikes, Varagsar, Mâymurg, Sencer-fegan, Dargam, Abgar) Zerefşan'ın güneyinde, diğer altısı (Yârkes, Buzmâcan, Burnamcz, Kabûzancakes, Vezâr ve Merzbân) ise kuzeyinde idi. Bunlar doğudan batıya doğru sayılmıştır; Mâymurg (ki buna eskiden Varagsar ve Sencerfegân da dahildir), Kabûzancakes[246] ve Abgar[247] gibi bazı bölgeler İslâm

[242] Semânî, الكشاني kelimesinde, M. Lapin, Ebû Abdullah'ın "Nişapur Tarihi'nden" medresenin binasını Sultan Sencer'e dayandıran bir rivayet nakleder. M. Lapin bu rivayeti Ebû Tâhir Hoca'nın *"Samariya"* adlı eserinden almıştı (s.22); adı geçen eser Veselovsky tarafından 1904 neşredildi ve Vyatkin tarafından tercüme edildi, *Semerkant Vilâyeti Rehberi*, VI, 175 vd. Krş. Barthold, *Zapiski*, XII, 122.

[243] İbn Battûta, I, 52 vd. d.

[244] "Zâviye" kelimesi hem "hücre" ve hem de "misafirhâne" anlamına gelir; burada sonuncu manâda kullanıldığı açıktır ve yahut "medrese manâsında kullanılmıştır.

[245] İstahrî, 320 vd.d: İbn havkal, 369 vd.d.

[246] Tomaschek, *Soghdiana*, 79-87; Marquart, *Chronologie*, 56 vd.; Chavannes, *Documents*, 134 vd.

[247] İbnü'l-Esir, V, 68.

öncesi devirlerde müstakil prenslikler halindeydi. Varagsar, Mâymurg, Sencer-fegân ve Dargam bölgeleri Varagsar'dan alınan arklar vasıtasıyla sulanırdı; Dargam, çok verimli sayılırdı ve bağlarıyla ünlüydü[248]. Varagsar'dan Dargam'in batı ucuna kadar sulanan bölgenin uzunluğu on fersah, genişliği dört fersahtı[249]. Abgar'da (bugünkü Çeşme-âb volost'u) sun'i sulama sistemi yoktu; sadece yağmurla sulanmasına karşılık çok iyi mahsul veren (bire yüz ve daha fazla) otlak ve ekili araziye sahipti; burada diğer bölgelere nazaran daha fazla köy bulunurdu. İbn Havkal'a göre, verimli bir yılda elde edilen mahsul bütün Sogd nüfusunu beslemeye kâfiydi[250]. Bölge, iki günlük bir yolla katedilebiliyordu; bazen bir köy iki fersahlık bir alana yayılıyordu. Semerkant'ın aşağısında iki günlük mesafede Peyy veya Feyy[251] arkı nehrin sahilinden ayrılıyordu. Arkın uzunluğu iki günlük yol kadardı ve suladığı alan Soğd'un en kalabalık ve en verimli kesimi sayılırdı. Feyy de eski zamanlarda müstakil bir beylikti[252]. Zerefşân'ın güneyindeki bölgelerde Semerkant'tan başka büyük şehir yoktu. Yalnız Pencîkes'de bir cuma camii mevcuttu. Bu şehrin civarında birçok meyva ağacı vardı. Meyva, özellikle badem ve fıstık bakımından Pencikes, bölgede birinci gelirdi. Maymurg'da çok sayıda kale vardı; bu bölgenin en büyük köyü olan Rîvded'de Sogd'un İslâm öncesi devirlerindeki hükümdarları olan İhşîd'lerin de kaleleri bulunmaktaydı[253]. Sem'ânî'ye göre[254] Rîvded, Semerkant'tan bir fersah mesafedeydi; onikinci asırda senenin belirli zamanlarında burada bir askerî kamp kurulurdu. Semerkant vilâyeti, ayrı bir bölge meydana getiren Şâvdâr dağlarının güneyine kadar uzanırdı. İstahrî'de adı geçen ve İbn Havkal tarafından ayrıntılı bir şekilde tasvir olunan Vâzkerd adlı Nasturî köyü ile diğer bazı köyler bu bölgenin

248 Yakut tarafından nakledilen beyitlerde Dargam'dan nehir (vâdi) olarak bahsedilir (*Mu'cem*, II, 568).

249 Sencerfegân adı, şimdiki Zencirbağ'da devam etmektedir; Yengi-arık'ın sağ sahilinde bulunan bir köydür; krş. Asya Müzesi Yazması, e 574 ag (on altıncı yüzyıla âit bir vakıfnâme) vr. 38ª, 67ᵇ; Vyatkin, *Materialy*, 38.

250 Mukaddesi'ye göre (279) Sogd ile Buhârâ'nın bütün halkına iki sene yeterdi.

251 ڤ değil ف şeklinde yazılması gerektiğini şimdiki Narpay Nehr-i Pey adı ispat etmektedir. Krş. Barthold, *Oroshenie Turkestana*, 117. Bineanaleyh Marquart tarafından ileri sürülen görüşler yanlıştır (Marquart, *Chronologie*, 60; *Erânshahr*, 29, n. 2; krş. aynı müellif, *Osttürkische Dialektstudien*, 197).

252 Marquart, *Chronologie*, 60 (Taberî'den naklen, II, 1422, orada Feyy meliki zikredilir.

253 Mukaddesi, 279.

254 Sem'ânî الريوددى kelimesinden.

içinde idi. Bu köy, muhtemelen, Sem'ânî'nin[255] bahsettiği Semerkant'tan dört fersah mesafede bulunan, Şâvdâr'daki Vâzd yahut Vîzd köyü ile aynıdır. Bölge on fersahtan fazla bir alana yayılmıştı ve en sağlıklı ve en güzel yörelerden biri olarak kabul edilirdi. Burada Nasturî'lerin kilise ve manastırları bulunurdu; İbn Havkal burada, sükûnet ve temiz havadan istifade etmek üzere Irak'tan gelmiş pek çok Hristiyan görmüştür. Vyatkin bu Hristiyan köyünü, Urgut[256] bölgesinde bulunan bugünkü Kingir ile aynı kabul etmektedir.

Kuzey bölgelerinden ikisi olan Yârkes ve Bûrnamez, komşu Uşrûsana vilâyeti sınırındaydı. Zerefşân'ın suları buraya erişemediğinden, ekili arazi, kaynak ve yağmur suları ile sulanırdı. Sem'ânî'de[257] Yârkes Uşrûsana'ya bağlıdır; Yakut'ta[258] ise Bûrnamaz da Uşrusana'da gösterilir. Bûrnamaz da Uşrûsana'da gösterilir. Bûrnamaz, Semerkant'tan gelen ana yol üzerinde, Zâmîn'den dört fersah mesafede idi[259]. Buzmâcan bölgesi, aynı adı taşıyan bir ark ile sulanırdı; bölgenin başşehri Bârkes yahut Abârkes[260], Semerkant'tan Seyhun'a giden yol üzerinde, Semerkant'tan dört fersah mesafedeydi[261]. Semânî ve Yakut'a göre bu şehir de Uşrûsana'ya bağlıydı[262]. Vezâr bölgesi Sinâvâb arkı tarafından katedilirdi; bu ark İştihân'a kadar giderdi. Kabûzancakes ve Merzbân bölgeleri Semerkant'ın karşısındaki nehirden alınan özel bir ark vasıtası ile sulanırdı. Kabûzancakes ve Vezâr'ın herikisi de Semerkant'a iki fersah mesafede idi[263].Tomaschek[264], Kabûzancakes'in bugünkü Gubdan ya da Gubdun[265] köyü ile aynı olduğunu be-

255 Sem'ânî الوازدى kelimesinden.

256 *Protok. Turk. kruj.*, V, 159 vd.; Vyatkin, *Materialy*, 37. Urgut'un kuzey batısında, Sufiyân köyü yakınından haç şekli ve Süryanî harfleriyle yazılmış hıristiyan kitabeleri bulunmuştur. Krş. *Bull. de l'Acad. des Sciences*, 1921, 215.

257 Sem'ânî, اليارکثى kelimesinde; Yakut, *Mu'cem*, IV, 1001.

258 Yakut, *Mu'cem*, I, 755.

259 İbn Hurdadbih, 20; Kudame, 156.

260 Mukaddesi, 276.

261 İstahrî, 334, 342.

262 Yakut, *Mu'cem*, I, 464; Sem'ânî البارکشى kelimesinde(faksimilede yanlışlıkla الاباركشى ve alt tarafından اباركث. Barkes, Timur'un Şîrâz köyünü kurduğu mevkide bulunuyordu (bkz. Barthold, *Oroshenie Turkestana*, 111).

263 İstahrî, 342. Sem'ânî, (الوذارى kelimesinde) ile Yakut (*Mu'cem*, IV, 916)'a göre Vezâr, Semerkant'tan dört fersah uzaklıktaydı. Sem'ânî'ye göre bir kale, cami ve minaresi bulunuyordu.

264 Tomaschek, Soghdiana, 85.

265 Kâbüd köyü şimdiki Beş-arık'tır (Vyatkin, *Materialy*, 70); Bâbür tarafından Şîraz ile birlikte zikredilir (*Bâbür-nâme*, vr. 59[b], tercüme 98).

lirtmektedir. Vezâr şehri, bölgenin diğer bazı köyleri gibi, bölgedeki Arap nüfusunun merkeziydi; bu Araplar Bekr b. Vâ'il kabilesine mensup olmalarına rağmen, kendilerine, herhalde, 269[266] (882 yılı sonu) yılının Cemâziyelevvelinde vefat eden, oradaki cuma camiinin bânisi Ebû Müzâhim Suba' b. en-Nadr es-Sukkarî adından galat olarak Subâî ismini verirlerdi. İbn Havkal'ın zamanında Arap kolonisinin çökmeye yüz tuttuğu gözle görülebilir halde ise de, eski büyüklüğünün kalıntıları henüz mevcuttu. Sem'ânî dahî Subâ'b.en-Nadr'ın türbesini ziyaret etmişti. Vezâr'da dokunan pamuklu kumaşlar pek meşhurdu ve Irak'ta bile çok yüksek fiyatlarla satılıyordu. İbn Havkal bunlardan sitâyişle bahsetmektedir[267]. Merzbân bölgesi, ismini, bu bölgenin idarecisi olan ve Soğd'daki diğer dihkanlarla beraber halifenin sarayına davet edilmiş olan Merzbân b. Türgeş'ten[268] almıştır.

Semerkant'ın kuzeyinde müstakil bir idarî birim oluşturan ve bundan dolayı da Semerkant bölgeleri arasında sayılmayan İştihân ve Kuşânîye[269] bölgeleri bulunmaktaydı. Semerkant'tan İştîhân'ın uzaklığı yedi fersah olarak hesaplanırdı; İştîhân ile Kuşânîye'nin arası ise bir merhale veya beş fersahtı[270]. Sem'ânî ve Yakut[271] Semerkant'ın Kuşânîye'ye olan uzaklığını oniki fersah olarak vermektedirler. İştîhân arkı, daha önce gördüğümüz gibi, Gûbâr'da Zerefşân'dan ayrılırdı. İştîhân köyü, bilindiği üzere, hâlen mevcuttur; onuncu asırda burası, şehristan, içkale ve rebaddan meydana gelen oldukça önemli bir şehirdi. Sekizinci asırda, Semerkant'ın Araplar tarafından işgâlinden sonra, Soğd'daki İhşîdler başkentlerini oraya taşımışlardı[272]. İştîhân çarşılarından elde edilen ve bazı köylerden toplanan vergiler, adı halifelerin tarihinde geçen kumandan Uceyf b. Anbase'ye aitti[273].

266 Sem'ânî, aynı yerde. Yakut (*Mu'cem,* IV, 917)'taki 209 rakamı yanlıştır. Çünkü Sem'ânî'ye göre Ebû Müzâhim, vatanına Irak'tan ancak 233'te döndü.

267 İbn Havkal, 404.

268 Meşhur Afşîn'in muhakemesi sırasında (225/840) onu itham edenler arasında adı geçer. Krş. Taberî, III, 1310 vd. İbnü'l-Esir, VI, 365 vd.

269 İstahrî, 323; İbn Havkal, 374 vd.; Mukaddesi, 279 vd.

270 İstahrî, 342; İbn Havkal, 403.

271 Yakut, *Mu'cem,* IV, 276; Sem'ânî, الكشاني kelimesinde.

272 Bkz. Barthold, *Die Alttürkschen Inschriften und die Arabischen Quellen,* 21 vd. (Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei,* ikinci seri).

273 Abbâsî halifelerinden Me'mun ile Mu'tasım'ın kumandanlarından idi 192 (808-809)'de Râfi' b. Leys'e ihanet ederek halifenin hizmetine girdi (Taberî, III, 732; İbnü'l-Esîr, VI, 142). Mu'tasım'ın emriyle 223 (838)'de idam edildi (Taberî, III, 1265 vd.; İbnü'l-Esir, VI, 349).

Bunlar Halife Mu'tasım tarafından müsadere olundu; Halife Mu'temid (870-92) ise, bu vergileri Horasan vâlisi Muhammed b. Tâhir'in (862-73) emrine verdi. İştîhân bölgesinin uzunluğu beş günlük yol, genişliği ise bir günlük yol tutarında idi. Kuzey-doğu sınırını Sâgarc dağları teşkil ederdi; Sem'ânî ve Yakut'a [274] göre, Semerkant'tan beş fersah mesafede, İştîhân yakınında bulunan bir köy de aynı adı taşımaktaydı. Aynı bölgede, yedinci asırda Semerkant meliki Gûrek'in kardeşi Afârûn tarafından kurulmuş olan[275] ve bugün Frinkent veya Prinkent adı ile bilinen Aferînkes yahut Ferenkes şehri bulunuyordu.

Kuşânîye bölgesi genişlik bakımından İştîhân'a eşit (Mukaddesî genişliğini iki günlük yol olarak verir) olmakla beraber, uzunluğu ondan hayli azdı (sadece iki merhale). Kuşânîye şehri, Soğd bölgesinin (Semerkant'dan sonra) en çiçekli şehri olarak bilinirdi; İstahrî burayı "Soğd şehrinin kalbi" şeklinde vasıflandırır. İslam öncesi devirlerde burası müstakil bir prenslikti[276], Taberî dahi Kuşân-Şâh adından söz etmektedir[277]. İbn Hurdadbih'e göre, Kuşân-Şâh bir zamanlar bütün Mâverâünnehr'in hükümdarı idi.[278]. Bu ifade herhalde Yüe-Çi veya Kuşan hâkimiyeti devrine dayanmaktadır; Kuşan adı, ülkenin daha sonraki hükümdarlarına, Haytâl veya Eftalitler'e de intikal etmiştir[279]. İstahrî[280], İştîhân ve Kuşânîye'nin Semerkant ile Buhârâ arasındaki ana yol üzerinde bulunan diğer şehirlere olan mesafelerini vermiştir: İştîhân ile Zarmân arası bir fersah, Kuşânîye ile Rebincan veya Erbincan arası ise iki fersah olarak gösterilmiştir.

9 — Semerkant ile Buhârâ arasındaki yol

Mâverâünnehr'in iki büyük şehrini birbirine bağlayan, Semerkant ile Buhârâ arasındaki "Hükümdar yolu" (Şâh-râh)[281] her zaman büyük öne-

[274] Yakut, *Mucem, III, 11.*

[275] *Fihrist,* 18; *Metinler* 48 (Kandîye; tercümesi, *Semerkant Vilâyeti Rehberi, VIII, 241*) ve *Zapiski,* VIII, 9. On yedinci yüzyılda bile Afarinkent, bir hâkim yahut beyin merkezi idi; ancak ondan sonra Dehbîd onun yerini aldı. Her iki köyün halkı İranlı'dır (Tacik). Afarinkent'te Araplar da vardı. bkz. Vyatkin, *Materialy,* 57 vd.

[276] Tomaschek, *Soghdiana,* 89-99.

[277] Marquart, *Chronologie,* 59.

[278] İbn Hurdadbih, 29. Tomaschek'in Kuşânîye'yi Kuşanlar'ın başşehri kabul etmekle haklı olduğu anlaşılıyor.

[279] Çinli tarihçilere göre Kuşâniye'deki bir binada Çin, Türk, İran, Roma imparatorlarının ve Hintli Brahmanlar'ın resimleri vardı (Chavannes, *Documents,* 145). Bugün buraya Kaşan-Ata denmektedir (Vyatkin, *Materialy,* 49).

[280] İstahrî, 343. Hâfız-ı Abrû'da (*el-Muzafferîye,* 21) Kuşanîye ile Debûsîye arasındaki uzaklık belirtilir (beş fersah).

[281] Bu tabir Narşahî tarafından kullanılır (11).

me sahipti. Semerkant ile Buhârâ'nın arası 37 veya 39 fersah yahut altı ya da yedi günlük yol olarak hesaplanırdı[282]. Bu yol üzerindeki ilk köy Zarmân'dı; bu, Semerkant'a yedi fersah mesafede olup, sekizinci asırda bile bahsi geçmektedir[283]. Muhtemelen bugünkü Çimbay'dan pek uzakta değildi[284]. Semerkant ile Zarmân arasında, ilkinden iki fersah mesafede Alkame[285] kalesi bulunmaktaydı. Rebincan yahut Erbincan olarak bilinen ikinci şehir, Zarmân'dan beş ya da altı fersah mesafede olup, sekizinci asırda adı geçmekteydi[286]. Bu şehir, muhtemelen bugünkü Katta-Kurgan'ın batısında, Zirabulak tepelerinden pek uzak olmayan bir yerde idi. Şehir, onikinci asırda Hârezmşâh İl-Arslan'ın fetihleri sırasında tahrib olmuştur (1158'de)[287]. Mesafelere bakılacak olursa, yukarda (s.120) adı geçen ve aynı isimdeki arkla sulanan Feyy mevkii, Erbincan ve civarı ile aynı olmalıdır[288]. Yol üzerinde bundan sonra gelen ana menzillerden Debûsîye, Kermînîye ve Tavâvîs de aynı eskiliktedirler. Debûsîye adı (Rebincan'dan beş fersah mesafede), günümüzde de Ziyâeddin köyünün biraz doğusunda yer alan Kala-i Debûs harabelerinde muhafaza edilmektedir. Eski Debûsîye, mahallî idarecinin sarayının bulunduğu, harabenin tümülüsü yakınındaki Kala-i Ziyâeddin'i de içine almaktaydı. Harabeleri inceleyen N.F. Sitnyakoski[289], "mevcut geniş mezarlık burada bir şehrin bulunduğunu ispat edebilir" demektedir. Kalenin inşası (muhtemelen hatalı olarak) son Hârezmşâh Celâleddin'e aftedilmektedir[290].

[282] İstahrî, 334; İbnü'l-Fakih, 325; İbn Hurdadbih, 19; Kudame, 156.

[283] Taberî, II, 1529.

[284] Zarmân, bugün küçük bir köydür (Vyatkin, *Materialy*, 76).

[285] Köşk-i Alkame yahut İmâm Ata-i Alkame, hâlâ Semerkant'tan on mil uzakta Buhârâ yolu üzerinde bulunan bir köyün adıdır (Vyatkin, *Materialy*, 76).

[286] Taberî, II, 1249.

[287] Sem'ânî, الربنجنى kelimesinde.

[288] Narpay, bugün bile Katta-Kurgan bölgesinde yegâne sulama vasıtasıdır. Hanykov (*Opis Buh. han.*, 35), sun'î bir kanal değil de nehrin bir kolu olduğunu zanneder. Eğer bu kanal sun'î ise, İskender zamanından sonra yapılmıştır; o sıralarda "Merekende" (Semerkant) tahrip edilmişti ve Çinliler'in belirttiklerine göre, Zerefşân havzasının siyasi merkezi M.Ö. ikinci yüzyıldan itibaren şimdiki Katta-Kurgan bölgesinde idi. Semerkant, beşinci yüzyıldan önce Çinliler tarafından zikredilmez. Zirabulak yakınında bugün Ramcan yahut Ramican-Tepe denilen bir tepe var; Rusya ile Buhârâ arasındaki eski hududun (yani 1914'ten önceki) tam üzerinde bulunuyordu. Krş. Vyatkin, *Materialy*, 55; Pospyelov, *Semerkant Vilâyeti Rehberi*, X, 108.

[289] *Protok. Türk. Kruj.*, yıl III, 92. Harabeler 1915'te L. Zimin tarafından tekrar ziyaret edilerek çok daha geniş bir şekilde tarif edilmiştir (1917'de neşredildi, *Protokoly*, XXI, 43-64.

[290] Hâfız Abrû, *El-Muzafferîye*, 21.

Debûsîye'den beş fersah mesafede bugün Kermîne olarak tanınan Kermînîye bulunuyordu. Narşahî[291] Kermînîye ile Buhârâ arasını 14, Sem'ânî ile Yakut[292] 18 fersah olarak hesaplamaktadırlar. Narşahî tarafından nakledilen mahallî bir rivayete göre, şehir aslında Bâdiye-i Hurdak (testicik) adını taşırdı. Onikinci asırda burada yaşayan bir mahallî âlimin, Sem'ânî tarafından da nakledilen başarısız etimolojisine göre, şehir adını, etraftaki arazinin verimliliğini ve sulaklığını "Ermenîye gibi" bulan ve oraya benzeten Araplar'dan almıştı (ke-Ermînîye). Sem'ânî şehri harabe halinde bulmuştu. Bu harabiyet muhtemelen Hârezmşâh İl-Arslan'ın eseriydi. Onbeşinci asırda burada tekrar büyük bir şehir kuruldu[293]. Kermînîye'nin bir fersah (Sem'ânî'ye göre iki) doğusunda ana yolun yaklaşık 350 yarda[294] kuzeyinde, onikinci asırda "Hadis'e bağlı olanlar" veya Şâfiî'ler'e âit olan ve içinde bir Cuma camii bulunan Hudîmenken[295] köyü vardı. Nehrin kuzeyinde, Kermînîye'ye bir fersah mesafede Hargankes ve bunun hemen yakınında da Mezyâmcekes köyleri yer almaktaydı. Tomaschek[296], Hargankes'i (bugünkü Kalkan-Ata), Çin kaynaklarında Kuşanîye ile Buhârâ arasında gösterilen Ho-han arazisi ile aynı kabul eder.

Buhârâ'dan yedi ya da sekiz[297] fersah uzaklıktaki ikinci büyük köy olan Tavâvîs, Buhârâ ve varoşlarını çevreliyen surun içinde kalırdı[298]. Burası Tavus kuşları anlamına gelen arapça adını 91 (710)[299] yılında almıştır; Araplar, Narşahî'ye göre[300] köyün ileri gelenlerinin evlerinde, Taberî'ye göre köyün içinde, ilk defa burada tavus kuşu görmüşlerdir. Şehrin eski adı ise Erfûd idi[301]. Burada bir putperest tapınağı olduğu gibi, ateşe ta-

[291] Narşahî, 21.

[292] Sem'ânî الكرميني kelimesinde; Yakut, *Mu'cem,* IV, 268.

[293] Hafız-ı Abrû, *el-Muzafferîye,* 21.

[294] İstahrî'de (316, 346) غلوة ; İbn Rusteh'e göre (22) bu ölçü 1/24 fersaha eşitti, yâni 1/4 km. den biraz fazla.

[295] Sem'âni, الخديمنكتي kelimesinde.

[296] Tomaschek, *Soghdiana,* 99 vd.; Chavannes, *Documents,* 137, 273. Har-Han denilen yerli bir hükümdara dair bir anane yerliler arasında hâlâ muhafaza edilmektedir (*Protok. Turk. Kruj.,* yıl III, 94).

[297] Son rakam Sem'ânî'de verilmiştir, الطراويسي kelimesinde.

[298] İstahrî, 313; Mukaddesî, 281.

[299] Taberî, II, 1230.

[300] Narşahî, 11.

[301] Narşahî'nin basılı metninde ارفود ise de Sem'ânî (الارفودى kelimesinde) ile Yakut (*Mu'cem,* I, 209) Erfûd'u, Kermînîye yakınında Buhârâ yolu üzerinde bulunan bir köy olarak zikrederler. Tavâvîs'in eski adıyla belki Verkûd'un (Sem'ânî, الورفودى kelimesinde, Yakut, *Mu'cem* IV, 922 Verekud) da bir münasebeti olabilir; Kermînîye yakınında bir köydür.

panların da bir mâbedi bulunurdu. Eski devirlerde burada her yıl sonbahar bitiminde on gün (Bîrûnî'ye göre yedi)[302] süren bir pazar kurulurdu; burada satılan mallar, sonradan satıcının hilesi ispatlansa dahi, geri alınmamak şartı ile satılırdı. Bu pazara, Mâverâünnehr'in çeşitli bölgelerinden, hatta Fergana ve Şaş'tan dahi gelen tüccarlarla dolardı; bu pazarlar tarımla pek meşgul olmayan halkın refah kaynağı idi.Tavâvîs'te, Kermînî-ye'ninkinden daha küçük olmakla beraber bir cuma camii vardı; kalesi daha onuncu asır sonunda harabe halindeydi[303]. Onbeşinci asırda köy bütünüyle ortadan kalkmıştır[304]. Türklerin bir zamanlar Buhârâ üzerine yaptıkları akınlar sırasında toplandıkları, Tavâvîs'in, bir rivayete göre altı[305], bir diğerine göre üç[306] fersah doğusunda bulunan köyün adı Kûk veya Kûkşîbeğen idi.

Buhârâ'dan Tavâvîs'e bazen bir, bazen iki günde gidilirdi. İki günde gidildiği takdirde, sonraki devirlerde Harâmkâm ismi ile bilinen, Sâmcan arkı üzerinde bulunan, Buhârâ'dan dört fersah mesafedeki Şarğ yahut Carğ[307] ara menzilinde konaklanırdı. Onikinci asırda Arslan-Hân Muhammed burada tuğladan sağlam bir köprü yaptırmıştı. Şarğ'ın karşısında, arkın öbür sahilinde İskickes yahut Sikickes köyü vardı[308]. Bunlar önemli ticaret merkezleriydi ve halkın geçim kaynağı ticaretti. İskickes'in ekili ve boş arazisinin toplamı sadece 1000 çift tuttuğundan, buranın toprağı ahaliyi beslemeğe kâfi değildi. İskickes'te her Perşembe, Şarğ'da her Cuma pazar kurulurdu; Şarğ'da eski devirlerde, Bîrûnî'nin[309] de sözünü ettiği, kış ortasında kurulan bir panayır vardı. İskickes de İştîhan gibi halifeye âit olup, ikta olarak Muhammed b. Tâhir'e verilmişti, o da bu hakkını Sehl b. Ahmed ed-Dağûnî'ye satmıştı. Sehl b. Ahmed, ark kenarında bir saray yaptırmışsa da, bu sonradan Zerefşân suları tarafından tahrib olmuştur. Onbirinci asırda, Şemsü'l-Mülk Nasr zamanında, köy ahalisinden Hân-Sâlâr adında biri kendi parası ile burada bir cuma camii yaptırmışsa da, Buhârâ imamlarının itirazları üzerine camide sadece bir kere namaz

302 Bîrûnî, *Chronology* (Sachau tercümesi), 221.

303 Mukaddesî, 281.

304 Hâfız-ı Abrû, *el-Muzafferîye,* 21. L. Zimin tarafından anlatılan Şehr-i Virân harabeleri (*Protok. Turk. Kruj.*, XX, 135 vd.), belki Tavâvis'e âittir; surun yakınındadır.

305 İbn Hurdadbih, 19.

306 Kudame, 156.

307 Yakut, *Mu'cem,* III, 276. Doğrusu "Çarğ"dır.

308 Yakut, *Mu'cem,* III, 106.

309 Biruni, *Chronology* (Sachau tercümesi) 222.

kılınabilmişti. Onikinci asırda Arslan-Hân Muhammed, İskickes'te bir rıbat, Şarğ'da[310] ise bir cuma camii inşa ettirmiştir. Şarğ ve İskickes yakınlarında Bemickes[311] (Buhârâ'dan dört fersah, yolun yarım fersah kuzeyinde), Sekbiyân[312] (Bemickes yakınında) ve Dîmes (Mukaddesî'ye göre[313] Buhârâ ile Tavâvîs arasındaki yol üzerinde, Sem'ânî'ye göre[314] Buhârâ'dan üç fersah mesafede) adlı köyler yer almaktaydı.

10 — Buhârâ

Semerkant'ın aksine, Buhârâ her zaman bugünkü mevkiini muhafaza etmiştir; şehrin plânı dahi çok tahripkâr olan ve sık sık vuku bulan göçebe istilâlarına rağmen, bin yılda pek az değişikliğe uğramıştır. Sâmânîler devrinde şehir tabiî şehristan, rebad ve yüksek iç kale olmak üzere üç kısma bölünmüştü; şehristan, tepede bulunan iç kalenin hemen yanında olduğu için akarsu buraya çıkmazdı[315]. Bundan anlaşıldığına göre, şehristan, bugün de önemini kaybetmemiş olan, yüksek merkezde bulunuyordu. İç kalenin yapısı[316], günümüzdekinden biraz farklıydı; iki kapısı vardı: Rîgistân kapısı (batıda) ve cami kapısı (doğuda). Bunlardan ilki Narşahî'de Gûriyân olarak geçer, ikincisi ise onikinci asırda "saman satıcıları kapısı" (Alaf-Furûşân veya Kâh-Furûşân) adını taşırdı[317]. Batı ve doğu kapıları bir cadde ile birbirine bağlıydı[318]. Kalenin içinde, İstahrî'ye göre Sâmânî idarecilerinin oturdukları, bir kale daha bulunurdu. Anlaşıldığına göre bu kale (kâh), Narşahî'de yedinci asırda Buhâr-hudât Bîdûn[319] tarafından yaptırıldığı söylenen kaledir. Bîdûn iç kalenin de tamiratını yaptır-

[310] Narşahî, 11 vd. d.

[311] İstahrî, 315, 342; Yakut, *Mu'cem,* I, 737.

[312] Sem'ânî, السكبيانى kelimesinde: Yakut (*Mu'cem,* III. 106)'ta köyün yeri gösterilmemiştir.

[313] Mukaddesî, 342.

[314] Sem'ânî, الديمسى kelimesinde; yukarıda (الديماسى kelimesinde) (ديماس) hamam manâsına geldiği belirtilir. Yakut, (*Mu'cem,* II, 713)'ta mesafe gösterilmiştir.

[315] İstahrî, 305, 307.

[316] İstahrî, 305 vd.: Narşahî, 21 vd.d.

[317] Narşâhî'de böyledir (7, 22). Narşahî'nin başka bir yerinde (21) bu ismin doğu kapısına âit olduğu neticesine varılabilir.

[318] İki kapının beşinci yüzyılda adı geçer; şimdi ancak bir tanesi mevcuttur: batı kapısı; krş. Barthold, *Ulughbeg i evo vremya,* 51.

[319] Buhârâ melikesine yardım etmek için Türkistan'dan gelen Melik Bîdûn'un aynı şahıs olduğu anlaşılıyor (Narşahî, 40). Belâzurî, (413) Bîdûn'u bütün Soğd'un hükümdarı olarak verir. Justi'de (*Iranisches Namensbuch,* Marburg 1895, 62[b], 219[b]) Bendun, Beyûn ve Neydûn okunuşları sıralanmıştır.

mıştır, ismi uzun zaman kale kapıları üzerine konan demir levhalar üzerinde muhafaza edilmiştir. Kalenin inşası bitmeden birkaç defa yıkıldığı, nihayet âlimlerin tavsiyesi üzerine Büyük ayı yıldızları sayısınca, yani yedi adet taş sütun ile takviye edilince, binanın başarı ile bitirilmiş olduğu şeklinde bir rivayet vardır. Sonradan hem iç kale, hem kale yıkılmış ve Arslan-Hân Muhammed tarafından onikinci asırda tamir edilmiştir. İç kale Hârezmşâh Atsız tarafından 534 (1139-40) yılında yıkılmış, 536 (1141-2) yılında şehri Kara-Hıtây hükümdarı Alp-tegin tamir ettirmişse de, 538 (1143-4) yılında Oğuzlar tarafından tahrib edilmiştir. Hârezmşâh Muhammed 604 (1207-8) yılında iç kaleyi yaptırtmış ve burası 1220 senesinde Çingiz Han tarafından yıkılıncaya kadar ayakta kalmıştır.

Buhârâ şehristanının, Semerkant, Merv ve Belh'inkilerinin aksine yedi kapısı bulunuyordu; bunda da herhalde içkaledeki kasrın yapımında gözönünde tutulan dinî mülâhazalar rol oynamıştır. Şehristanın kapıları İstahrî[320] ve Narşahî[321] tarafından sayılmıştır; ikincisi kapıların sırasını şöyle verir: 1 - Çarşı Kapısı (İstahrî'de Demir Kapı), sonradan Attarlar Kapısı adını almıştır (Attarân); 2 - Şehristan kapısı (İstahrî'de Bâbü'l-Medîne); 3 - Benû-Sa'd kapısı; 4 - Benû Esed Kapısı, İslâm öncesi devirde Mühre Kapısı adını taşırdı; 5 - İç kale kapısı[322]; 6 - Hakkrâh kapısı; 7 - Yeni kapı, diğerlerinden sonra yapılmış[323]. İç kalenin karşısına düşen İç kale kapısı hariç, diğer kapıların mevkii hakkında Narşahî'nin metninden kesin bir fikir elde etmek mümkün olamamaktadır; ancak, Çarşı Kapısı, Benû-Sa'd Kapısı ve Benû-Esed kapılarının birbirine yakın olduğu anlaşılmaktadır. İç kalenin kapısı şehristan kapılarının en güçlüsü sayılırdı; bunun, Sübaşı-tegin[324] adında bir Türk idarecisinin yaptırdığı bir tahkimat olduğu açıktır. Burada özellikle Araplar'ın evleri vardı; Fagsadere adı verilen bu mahalle onuncu asırda harabe halini almıştı. Hakk-râh "doğruluk yolu" kapısı adını, güç meselelere çözüm bulmakla ünlü hakîm Ebû Hafs'ın (ölümü 217/832)[325] burada oturmasından almıştı. Bunun mezarı

320 İstahrî, 306.

321 Narşahî, 52-56.

322 Narşahî (54)'de كبريه yerine كنديز okunmalıdır; krş. Narşahî'nin N. Lykoşin tarafından yapılan rusça tercümesi, 72.

323 Narşahî'nin verdiği bilgiye göre böyledir. Schefer neşrinde نو yerine نون okunuşunu buluruz (52). M. J. de Goeje, Arapça yazmaların imlâsına dayanarak نور okunuşunu kabul etmiştir.

324 Narşahî'de سوناس

325 Bu tarih şüphelidir. Ebû Hafs'ın oğlu 874'te şehrin reisi olarak zikredilir.

Yeni Kapı yakınındaki tümülüste idi. Başka bir yerinde Narşahî[326] Ebû Hafs'ın mezarı yakınında efsanevî Afrâsiyâb'ın türbesinin bulunduğunu söyler; bu mezar tümülüsü, ona bakılacak olursa, Ma'bid Kapısı yahut Ma'bid'in Sarayının Kapısı yakınındadır. Bu kapı da ismini, gene Narşahî'ye[327] göre, şehrin Arap vâlilerinden Ma'bidü'l-Hayl (kelime anlamı: atlıların taptığı)'dan almıştır. İç kalenin batı kapısından Ma'bid kapısına kadar Rîgistân'a uzanırdı[328]. Ma'bid kapısının Fagaskûn yahut günümüzdeki İmam[329] kapısı ile aynı olduğu bellidir. Burada bugün dahi "bir büyük, iki de uzun ve dar tepe" mevcuttur. Bu tepeler ve tümülüsler bugün de mezarlıklarla[330] kaplıdır. Yeni Kapı bu sebepten şehristanın kuzey kısmında olmalıdır. Hakk-râh Kapısı biraz daha batıda idi; Kureyşî'lerin camii ise Yeni kapıdan girince sağ kolda, Ebû Hafs'ın evinin yakınında idi.

Rebad suru[331] İslâmî devirde, daha kesin söylemek gerekirse 235 (849-50) yılında yapılmış olup, bugünkü şehir surları gibi onbir kapısı vardır. İstahrî[332] bunları şehrin güney-batı ucundan başlayarak sırayla vermektedir. Şehir kapıları şunlardır: 1 - Meydan Kapısı (el-Meydan), Horasan yoluna açılır; 2 - İbrahim Kapısı, öncekinin doğusunda; 3 - Rîv; 4 - Merdkuşân (İstahrî'de Merdkuşa); 5 - Kellâbâd; 6 - Nevbahâr[333]; 7 - Semerkant, buradan Semerkant ve Mâverâünnnehr'e giden yollar çıkardı; 8 - Fagaskûn; 9 - Râmîsan; 10 - Hadşirûn, buradan Hârezm'e giden yol çı-

[326] Narşahî, 15.

[327] Narşahî, 51.

[328] Narşahî, 24.

[329] Bu kapının adı "Büyük İmâm" Ebû Hafs'a nisbet edilmiş olup edebî eserlerde onun adını taşır; Umumî Kütüphâne yazması, Petrograd Khan 81 *(Nasrullah Tarihi)*, vr. 117ᵃ. İmâmın mezarı hâlâ orada görülür. İsim, bugün Buhârâ'da yanlış olarak Ebû Hıfs şeklinde yazılmaktadır. Mezardaki sonradan yazılan kitabede "Mâverâünnehr ulemâsının üstadı" diye geçer. Krş. *Bull. de l'Acad. des Sciences.* 1921, 215.

[330] *Sbornik materialov po Azii,* kısım XLVII, 56.

[331] Narşahî, 33 vd.

[332] İstahrî, 306 vd.

[333] Tomaschek'e göre *(Soghdiana,* 103) sanskritçe Vihâra kelimesi Eftalit imparatorluğunda, sonradan Uygurlar ile Moğollar arasında olduğu gibi, Buhâr şeklini almıştır; halbuki İranlılar arasında çoğunlukla Behâr şekline rastlanır. Bunu ispat etmek üzere Nevbahâr mabedinin adını ve Belh civarında başka yerleri zikreder. Semerkant ile Buhârâ'da bir Nevbahâr kapısının bulunması, burada da her halde bir zamanlar ismin İran'a mahsus şeklinin kullanıldığını göstermektedir.

kardı; 11 - Guşec. Merdkuşân ve Kellâbâz kapılarından Nesef (Karşi) ve Belh yolları çıkardı. Bütün bunlar kesin olarak ortaya konmuştur:

Meydan	Kapısı	günümüzdeki	Kara-kul	Kapısına,
İbrahim	"		Şeyh Celâl	"
Rîv	"		Namazgâh	"
Merdkuşân	"		Sallahâne	"
Kellâbâd	"		Kevele (Karşî)	"
Nevbahâr	"		Mezâr	"
Semerkant	"		Semerkant	"
Fegaskûn	"		İmâm	"
Râmîsan	"		Uglan	"
Hadşirûn	"		Talipeh	"
Guseç	"		Şirgîrân	"

Narşahî'nin ifadesine göre[334], Arap istilâsı sırasında bütün şehir sadece şehristandan ibaretti. Mamafih onun bir başka yerdeki sözlerinden[335], şehrin diğer kısımlarının İslâm öncesi devirlerde önem taşıdığı, ancak belki bunların şehirle birleşmemiş olduğu açıktır. Eski şehrin sınırları (muhtemelen Ebû Müslim'e[336] kadar uzanan Sâmânîler öncesi şehir), onbir kapısı olan[337] bir başka surla çevrilmişti; bu kapıların adları şöyledir: 1 - Demir Kapı; 2 - Hassan Köprüsü Kapısı;3 ve 4 - Mâh Camii yakınındaki kapılar; 5 - Ruhna[338]; 6 - Ebû Hişâm el-Kinânî sarayı yanındaki kapı; 7 - Küçük Pazar (Suvayka) Köprüsü yanındaki kapı; 8 - Fârcek Kapısı; 9 - Dervâzce Kapısı; 10 - Mecûsîler sokağı kapısı; 11 - Semerkant Kapısı (içteki). 325/937 tarihinde vuku bulmuş büyük yangın hakkındaki Narşâhî'nin[339] anlattıklarına göre Fârcek Medrese ile aynı adı taşıyan kapı, daha aşağıda göreceğimiz gibi bugün de aynı istikâmette akan ana şehir arkının kuzeyinde kalıyordu; Mâh camii ise bunun güneyinde bulunuyordu. Bu duruma göre, kapıların sayılmasına şehrin kuzey-doğu kesi-

[334] Narşahi, 29.

[335] Narşahi, 19-24.

[336] Krş. Narşahî, 63.

[337] İstahrî, 307; İbn Havkal, 356; Mukaddesî, 280.

[338] Bununla beraber muhtemelen burada, İstahrî'deki (278 vd.) gibi رحبة yerine رخنه (avlu, meydan) okumak lâzımdır.

[339] Narşahî, 93 vd.

minden başlanmış olmalıdır; şu halde kapıların mevkii aşağıdaki şekilde tespit edilebilir:

Demir Kapı, Nevbahâr Kapısı (Mezar) karşısında,

Hassan Köprüsü Kapısı, Kellâbâd (Karşî) Kapısı karşısında,

Mâh Camii Kapıları, Merdkuşân ve Rîv (Sallâhâne ve Namazgâh) kapıları karşısında,

Ruhna Kapısı, İbrahim (Şeyh Celâl) Kapısı karşısında,

Ebû Hişam Sarayı Kapısı, Meydan (Karakul) Kapısı karşısında,

Küçük Pazar Köprüsü Kapısı, Guşec (Şîrgîrân) Kapısı karşısında,

Fârcek Kapısı,Hedşirûn (Telipeh) Kapısı karşısında,

Dervâzce Kapısı, Râmîsen Kapısı (Uğlan) karşısında,

Mecusîler Sokağı Kapısı, Fegaskûn (İmam) Kapısı karşısında,

Semerkant Kapısı, Semerkant Kapısı karşısında yer almaktaydılar.

Şehri çevreleyen çift sur, önce onikinci asırda Arslan-Hân Muhammed tarafından, sonra 560(1165) tarihinde Kılıç Tamgaç Hân tarafından, nihayet onüçüncü asır başlarında Hârezmşâh Muhammed tarafından tamir ettirilmiştir.

Şehrin mahalle ve sokak adlarından bildiklerimizi saymadan evvel, sulama sistemi hakkında da birkaç söz söylemek mecburiyetindeyiz[340]. Narşahî'ye göre esas şehir arkı Rûd-i-zer (Altın nehir) adını taşıyordu. Mukaddesî şöyle demektedir "nehir şehre Kellâbaz yönünden girer; burada ağaçlardan yapılmış, geniş havuzlar meydana getiren savaklar var. Yazın, taşkın zamanlarında, suyun yüksekliğine göre, ağaçlar birbiri üstünden alınıp, suyun büyük kısmı havuzlarda toplanıyor, sonra da Peykend'e akıtılıyordu; bu mahirane düzenleme olmasa, şehri su basardı. Buraya Fâşûn adı verilir; şehrin aşağısında aynı tarzda yapılmış başka savaklar bulunur ki, onlara Re'sü'l-Varag (savakbaşı) denir. Nehir şehri kateder, çarşılardan akar ve caddeler boyu yapılmış kanallarla dağıtılır. Şehirde açık sarnıçlar (hiyâd) da vardır; bunların kenarlarında su tahliyesine yarayan kapıları olan yapılar mevcuttur. Bazen Peykend istikâmetine çevrilen sular fazlasıyla yükselir ve yaz ortasında bazı arazi kesimlerini su basar.

340 Narşahî, 31; İstahrî, 307 vd.d.; Mukaddesî, 331 vd.

Benim oraya vardığım sene, çok yerde su baskını olmuş, ahali zarar görmüştü; Şeyhler bir bent inşasını düşünüyorlardı ve bunun için en fazla para yardımını Şeyh Ebûl-Abbas el-Yezdâdî'nin yaptığı söyleniyordu. Su bulanıktır ve içene pek çok çöp atılır".

Mukaddesî'nin sözlerinden, arkın şehre yaklaşık olarak bugün girdiği yer olan Karşî kapısı yakınından girdiği anlaşılmaktadır. Yukarıda bahsi geçen Hassan köprüsünün, şehrin doğu kesiminde bu ark üzerine yapılmış olduğu belli olmaktadır. Küçük Pazar Köprüsü Kapısı'nın mevkii, arkın, şehri bugünkü Şirgîrân Kapısı yakınında terketmiş olduğunu düşündürmektedir.

İstahrî, kendi ifadesine göre[341], şehri ikiye bölen Zer arkından ayrılan, diğer küçük şehir arklarını şöyle sıralamaktadır:

1 — Feşîdîze arkı: Varag mevkiinden (ark şehre doğu yönünden girdiği için, burası Mukaddesî'de geçen Re'sü'l-Varag'a değil, muhtemelen Fâşûn'a tekâbül eder) çıkardı; Merdkuşân (şimdiki Sellahâne) kapısından geçer, Ebû İbrahim Cubâr'ından (yâni akıntı) sonra "meşhur Şeyh Ebu'l-Fazl" kapısına varır ve Nevkende arkına dökülürdü. Bu ark üzerinde, tarım arazisi dışında, 2000 kadar köşk ve bahçe bulunurdu; uzunluğu yarım fersah kadardı. Şeyh Ebu'l-Fazl, meşhur Sâmânî veziri Ebu'l-Fazl b. Muhammed Ubeydullah Bel'amî'dir (ölümü 329/940); onun adıyla anılan bu kapı, İbrahim Kapısı olmalıdır, günümüzdeki ismini de ondan almıştır (Şeyh Celâl). Mezarının yakınında bugün dahi Cubâr Medresesi ve mezarlığı bulunmaktadır.

2 — Cûybâr-Bekâr arkı (yani faydalı akıntı/akarsu): Şehrin merkezinde, Ahyed camii yakınındaki bir yerden çıkar ve rebadın bir kısmını suladıktan sonra Nevkende arkına dökülürdü. Üzerinde 1000 kadar köşk ve bahçe bulunurdu.

3 — Cûybâr el-Kavârirîyîn (yani Camcılar suyu); bu şehrin içinde "ordunun ödemeler âmirinin camii" (ârid) adıyla bilinen bir yerden çıkar ve rebadın bir kısmını sular. Bu bir önceki arktan daha fazla su taşır ve çok sayıda bahçeyi sular.

4 — Cû-Guşec veya Cûybâru'l-ârid; şehri "ordunun ödemeler âmirinin camii" yakınında terkeder, rebadın bir kısmını suladıktan sonra Nevkende arkına dökülür. Birinci isimden, adı geçen camiin de bulunduğu, şehrin batı kesiminden geçtiği anlaşılmaktadır.

341 İstahrî, 307 vd.

5 — Peykend arkı; "Rehber sokağı nın (Huta) başlangıcından çıkar, rebadın bir kısmını suladıktan sonra Nevkende arkına dökülür. Aşağıda verilen bilgiden anlaşıldığına göre, bu Buhârâ arkı, ismini (eğer de Goeje tarafından doğru okunuşu tesbit edilebilmiş ise) Peykend şehrinden almaktadır. Ancak, bununla herhangi bir ilişkisi bulunmamaktadır.

6 — Nevkende arkı; "Hamdûne'nin evi" yakınında nehirden ayrılır. Diğer arkların suları da buna karışır; rebadın bir kısmını suladıktan sonra bozkırda kaybolur, herhangi bir tarım arazisini sulamaya yaramaz. Bu arkın isminden (yeni kazılmış demektir) bunun diğer arklardan daha sonra, fazla suları tahliye maksadı ile kazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Şehrin batı, bilhassa güney-batı kesiminde aktığı belli olmaktadır.

7 — Değirmen (Tahûne) arkı; şehrin içinde Nevbahâr yakınından çıkar ve rebadın bir kısmını sular. Bu ark üzerinde birçok değirmen bulunur; suları Peykend'e akar ve oranın ahalisi tarafından kullanılır. Bundan dolayı, Mukaddesî'nin bahsettiği savakların, Mezar kapısı yakınında olması kuvvetle muhtemeldir.

8 — Kuşne arkı; bu da şehir içinde Nevbahâr yakınından çıkar ve sularından rebad istifade eder. Üzerinde köşkler, çiftlikler ve bahçeler vardır; Kuşne içinden geçerek, Nesef (Karşi)'den[342] uzun bir merhale mesafedeki Mâymurg köyüne varır.

9 — Rebâh (irad, gelir) arkı; nehirden Rîgistân yakınında ayrılır ve Rebâh kalesine ulaşır; üzerinde 1000 kadar köşk ve bahçe vardır.

10 — Rîgistân arkı; Rîgistân yakınında ayrılır, sularından iç kale ve saray istifade eder; Celâl-Dîze kalesine ulaşır.

11 — İsmi zikredilmeyen bir ark; nehirden Hamdûne köprüsü yakınında ayrılır (yani yaklaşık olarak Nevkende arkından ayrıldığı yerden) yeraltından Benû Esed kapısı (yâni şehristanın güney-batı kesimi) yakınındaki havuzlara kadar gider ve fazla suyu iç surun hendeğine boşalır.

12 — Zugârkende arkı; nehirden Varag (muhtemelen burası Mukaddesî'de adı geçen Re'sü'l-Varag olabilir) mevkiinde ayrılır, Dervâzce kapısı yakınından geçer, aynı ismi taşıyan çarşı içinden akar, sonra Semerkant kapısına, nihayet Sepîd-Mâşe mevkiine ulaşır. Uzunluğu bir fersahtır ve üzerinde birçok köşkler, bahçeler ve çiftlikler bulunur. Bu arkın, şehrin kuzey-batı kısmından geçtiği bellidir.

342 İstahrî, 337.

Bu bilgilerle Buhârâ'nın günümüzdeki sulama sisteminin durumunun karşılaştırmasını, yerinde topoğrafik araştırmalar yapabilenlere bırakmalıyız[343]. Ortaçağ'daki şehrin mahalleleri, sokakları ve büyük yapıları hakkında Narşahî'nin şehristanla ilgili olarak verdiği mâlûmat üzerinde durmamız gerekmektedir[344]. Kuteybe, şehristanı Araplar arasında bölüştürerek, Yeni Kapı ile Çarşı Kapısı arasındaki kısmı Mudar ve Rebi'a kabilelerine, geri kalan kısmı ise Yemenliler'e tahsis etmişti. Çarşı kapısından şehre girince, "sarhoşlar sokağı" (Kû-i-Rindân) solda kalırdı; onun arkasında sonradan Benû Hanzala kabilesine mahsus bir camie çevrilen hristiyan kilisesi vardı. Şehristan kapısından girince, Vezîr b. Eyyûb b. Hassân sokağı sağda kalırdı; buraya Kale sokağı (Kû-i-Kâh) adı da verilirdi. Kuteybe'nin çağdaşı olan Eyyûb b. Hassân, Buhârâ'nın ilk Arap emiri idi; kendinden sonra gelenler de orada yaşamışlardı. Sokak ve kale dihkan Hînah'a âitti; bu şahıs sonradan müslüman adı olan Ahmed'i almıştı. Şehristan surlarının dibinde tahtadan yapılma sebze tezgâhları (Çûbe-i Bakkalân) ve şamfıstığı kırıcılarının çarşısı vardı. Şehristanda Benû Sa'd kapısı yakınında Hasan b. Alâ Sa'dî'nin köşkü bulunurdu; cadde ve kapı adını onun babası Alâ'dan almıştı. Emirlerinki de dahil, hiçbir köşk onunki gibi değildi; Hasan'ın yaptırdığı çevre duvarları içinde kalan sahanın aylık geliri 1200 dinardı. Benû Esed kapısının çıkışında Horasan emirinin sarayı vardı. Şehristanın kuzey-batı köşesinde Hakk-râh kapısı yanında, İmam Ebû Hafs'ın hâla muhafaza edilen ve kutsal sayılan zaviyesi bulunurdu, bunun etrafında birçok cami ve zaviye'ler mevcuttu. Bunun yakınında, Yeni kapıdan girince sağ tarafta Kureyşî'lerin camii bulunuyordu. Bu mezhebin kurucusu Kureyş'li Mukatil b. Süleyman'dı. Bu, Kuteybe ile birlikte savaşmış meşhur Nabatî Hayyân'ın hâmisidir[345].

Yukarıda adı geçen (s.107) ve Afrâsiyâb'ın mezarı olduğuna inanılan büyük mezar tepesi, Sâmânî devrinde İslâm'dan önceki zamanlara âit kabul edilirdi. Afrâsiyâb'ın öldürdüğü Siyâvuş'un mezarı, iç kalenin doğu kapısı yakınındaydı ve ateşperestler Nevrûz günü güneş doğmadan önce burada bir horoz kurban ederlerdi. "Mecusî mersiyeleri" olarak bilinen ve Siyâvuş adına söylenen şarkılar vardı[346]. İç kaledeki bilinen köşklere ilâve-

343 Krş. I. Umnyakov, *Sbornik Turk. Vost. Instituta*, Taşkent 1923, 148 vd.

344 Narşahî, 52-57.

345 "Mevlâ" kelimesinin çeşitli manâları vardır; hem de mahmi manâlarını ifade edebilir. Burada ikincisi daha muhtemeldir; çünkü Hayyân, Nabatî, Mukâtil ise Kureyşî idi.

346 Narşahî, 21.

ten, İslâm öncesi devirlerde dahi Rîgistân'da[347] muhteşem saraylar mevcuttu. Bunlara ilâveten, şehrin güney-doğu kısmında, sonradan Mâh Camii kapısı adını alan mevkie İslâm öncesi devirlerde büyük önem atfedilirdi. Burada yılda iki defa kurulan panayırda putların (belki Budist heykelleri) satıldığı Mâh-rûz çarşısı vardı; bu kâfir geleneği Sâmânîler[348] devrinde de devam etmişti; bu heykelciklere talep o kadar fazlaydı ki, bunlardan 50 000 dirhemlik satış yapılırdı. Bu geleneğin kurucusunun efsanevî Melik Mâh olduğuna inanılırdı; efsaneye göre panayır orada bulunan bir korunun ağaçlarının gölgesinde kurulurdu, melik sonradan camiin yapıldığı yerde tahtında oturur ve ahaliyi bu heykelcikleri satın almaya teşvik ederdi. Sonradan, panayır zamanı halkın tapındığı yerde ateşperest mabedi yapıldı; İslâm devrinde ise, büyük camilerden biri burada inşa edildi[349]. Onikinci asırda Sem'ânî[350], Mâh'ın bir ateşperest olduğu ve müslümanlığı kabul ettikten sonra evini camiye çevirdiği şeklinde söylenen bir rivayeti işitmiştir. Sem'ânî'nin zamanında Mâh Camii Kapısı semtinde devamlı bir pazar yeri bulunmaktaydı.

Nihayet sekizinci asırda, başka bir semt büyük önem kazandı; Kuteybe'nin şehri fethinden sonra, Keş-Kuşan[351] adı verilen yabancı asıllı zengin tüccarlar bu semte yerleştiler; Tomaschek[352] bunların Kuşan veya Eftalit'lerin ahfadı olduğunu ileri sürmektedir. Bunlar şehristandaki evlerini Araplar'a terk edip, burada kendilerine 700 köşk inşa ettiler, etraflarına bahçeler kurdular ve hizmetkâr ve müridlerini buraya yerleştirdiler; öyle oldu ki, yeni şehrin nüfusu, eskisininkini aştı. Bu mahalle "Mecusîler Köşkü" (Kûşk-i Muğan) adını aldı; ateşgedelerin çoğu burada bulunurdu. Sâmânîler Buhârâ'ya yerleşince, Kûşk-i Mugân'da toprak almaya başladılar; beher çiftin fiyatı 4000 dirheme yükseldi. Rivayete göre, köşk sahipleriyle müslüman halk arasında bir anlaşmazlık çıkmış ve köşkler yağma edilmiş, kapıları sökülüp, camiin genişletilmesinde bunlardan yararlanıl-

347 Narşahî, 24.

348 Narşahî, bu âdetin kendi zamanında bile mevcut olduğunu söylemektedir. Bu bilgiden, müellifin doğumundan (286/899, Sem'ânî,النرشخى kelimesinde) sonra ve kitabının yazılışından (332/943-944) önceki bir tarihte ortadan kalktığı neticesine varılabilir.

349 Narşahî, 18 vd. Mâh camiinin Mağâk camii olduğu günümüzde ortaya çıkmıştır; krş. *Bull. de l'Acad. des Sciences, 1919, 926; Sbornik Turk. Vost. Instituta,* 151. "Mâh camii" yerine kullanılan "Mağâk cami" adı Narşahî tarafından zikredilmiştir (63).

350 Semânî, الناخى kelimesinde; Yakut, *Mu'cem,* IV, 380.

351 Narşahî'de Âl-i Keskese yahut Keskesân.

352 Tomaschek, *Soghdiana,* 106. Keş-Kuşanlar'ın Budist olduklarına dair Tomaschek'in fikri, Narşahî'nin ilerde nakledilen bilgileri tarafından reddedilmektedir.

mıştır. Her kapının üzerinde köşkün sahibinin ailesini kötü ruhlardan koruyan bir tasvir bulunurdu; bu tasvirler camiin kapıları üzerinde de muhafaza edilmekle beraber yüzleri kazınmıştır. Sâmânîler devrinde iki yahut üç köşk kalmıştı; onikinci asırda ise, üzerinde tasvir bulunan tek bir kapı kalmıştı[353]. Kûşk-i Mugân semtinin yeri ne yazık ki belirtilmemiştir; Mecusîler Sokağı kapısı, bugünkü İmam kapısının karşısına düştüğünden, Kûşk-i Mugân muhtemelen şehrin kuzeybatı kesiminde aranmalıdır. Mecusîler Sokağı'ndan Narşahî de bahs eder[354], onunla Dihkanlar Sokağı arasında Harkan çarşısı bulunuyordu.

Müslüman yapıları içinde en dikkat çekeni tabiî cuma camiidir[355]. İlk cami iç kalede, putperestlerin, muhtemelen Budistler'in tapınağının bulunduğu yerde 94/713 tarihinde Kuteybe tarafından yaptırılmıştır. Bayram namazları (iyd) yâni iki büyük bayramda kılınan namazlar için, Rîgistân'ın kuzey tarafında, Ma'bid kapısı yanında bir yer ayrılmıştı. Şehristan ile iç kale arasında yeni bir cuma camii, vâli el-Fazl b. Yâhya el-Bermekî tarafından (794-5) yaptırılmıştı. 290(902) tarihinde Sâmânîler'den İsmail, civardaki evleri istimlâk ederek camii tamir ve tevsi ettirmişti. Cami, Nasr'ın hükümdarlığı zamanında (914-43) iki defa yıkıldı; ilki bir Cuma namazı sırasında vuku bularak, pek çok kimsenin ölümüne sebep oldu; hükûmet binanın yeniden inşaasını emretti; bu arada Vezir Ebû Abdullah Ceyhânî'nin inşa masrafını üstlenmesiyle bir de minare ilâve edildi. Arap coğrafyacılarının sözünü ettikleri yapı budur; Mukaddesî'nin[356] ifadesine göre, yapının temizliği ile ünlü bir kaç avlusu vardı. Bu caminin yanında şehrin başlıca dokuma atölyesi bulunuyordu[357]. Muhtemelen şehristanın güney-batısında, 340(951-2) yılında Horasan emirinin sarayı yakınında, Emir Nuh b. Nasr tarafından yaptırılmış bir bina daha vardı. Bu binaya ait bilgimiz, sadece onikinci asırda hala ayakta olduğudur. Bu bina, yukarda Narşahî'den nakledilen hikâyede, kapısı üzerinde bir tasvir bulunduğundan bahsedilen yapı olmalıdır; çünkü, Horasan emirinin sarayına giden yol bu kapının önünden geçmekteydi. Bayram namazları için Emir Mansur 360(971) yılında içkale kapısından yarım fersah mesafede, Samtîn köyü yolu üzerinde yeni bir yer ayırttı. Bunun mevkii belli değilse de, yeni namazgâhın eskisine yakın olduğu anlaşılmaktadır[358].

353 Narşahî, 29, 47 vd., 62.
354 Narşahî, 56.
355 Narşahî, 47-51.
356 Mukaddesî, 280.
357 Narşahî, 18.
358 Bu köy *Abdullah-nâme*'de geçmektedir, Asya Müzesi yazması, 574, age, vr. 116^{b}.

Sâmânîler devrine âit cuma camii, Tamgaç Hân İbrahim'in oğulları arasında çıkan taht kavgaları sırasında 460 (1068)'da yandı; içkaleden atılan yanıcı maddeler, minarenin tahta üst kısmını tutuşturunca, cami tahrib oldu. Ertesi sene cami tamir edildi, minarenin üst kısmı pişmiş tuğladan yapıldı; bunun yanısıra içkaleden uzakta, içinde maksûre bulunan bir bina daha yaptırıldı. Bu maksûre de, minber ve mihrab gibi Semerkant oymacılarına yaptırıldı. Arslan-Hân Muhammed, şehristanda yeni bir cuma camii yapılmasını emredince, bina pek haşmetli bir tarzda inşa edildi ve 515 (1121) yılında bitirildi. Bu cami Çingiz istilâsına kadar ayakta kaldı. 521 yılında[359] yapılan minaresi günümüze kadar gelebilmiştir; 1920 yılı Eylül'ünde meydana gelen ayaklanma sırasında kuşatmayı yapan ordunun ateşinin sebep olduğu zararın haricinde tahrip görmediği anlaşılmaktadır. 513 (1119) yılında Arslan-Hân bayram namazları için, günümüzde de mevcut olan, İbrahim kapısı yakınındaki yeri yaptırdı. Onbirinci asırda burada Şemsü'l-Mülk'ün (1068-80) otlakları, hayvanat bahçesi, bahçeleri ile birlikte sarayı yer alıyordu; burası onun özel mülkü sayılırdı ve kurucusunun ismine izafeten Şemsâbâd adı ile anılırdı. Şemsâbâd, Şemsü'l-Mülk'ün halefi Hıdr zamanında muhafaza olunduysa da, sonradan ihmale uğradı ve nihayet Selçuk Sultanı Melik şah[360]'ın istilâsı sırasında (1089) tamamiyle tahrib edildi. Buhârâ'da bir de Sem'ânî ve Yakut[361] tarafından da sözü edilen "Şâm camii" (Mescidü'ş-Şâm) bulunmaktaydı.

Çeşitli zamanlarda Buhârâ'da yaptırılmış hükümdar saraylarının sayısı hakkında yaklaşık bir fikir edinmek mümkündür. Emir İsmail kendisi için içkale ve Rîgistân'dan pek uzak olmayan Cû-i Mûliyân mevkiinde Buhârâ'nın en güzel sarayı kabul edilen bir saray inşa ettirmişti[362]. Rîgistân kapısından, içkale yakınındaki sazlarla kaplı olan ve Deştek adı verilen tarlaya kadar uzanan bütün sahada saraylar, hanlar, bahçeler ve sarnıçlar vardı. Cû-i Mûliyân adı muhtemelen İstahrî'de bahsi geçen ve Rîgistân yakınından akan iki arktan birine verilmiş olmalıdır. Bu arklardan, yâni Rîgistân ve Rebâh arklarından herhalde ikincisine bu ad takılmıştır, çünkü, İstahrî'de üzerinde 1000 adet bahçe ve köşk olduğu bildirilen ark budur. Günümüzde, Buhârâ'ya birbuçuk mil mesafede bulunan bir köy Cû-i

[359] *Metinler,* 172 *(Kitab-ı Mollâ-zâde).*

[360] Narşahî, 27 vd. "Kurug" kelimesi için bkz. *Bâbür-nâme,* 81 vd.; Barthold, *Oroshenie Turkestana,* 31.

[361] **Sem'ânî,** " الشامى " kelimesi; Yakut, *Mu'cem,* III, 244.

[362] Narşahî, 25 vd.d.

Mûliyân adını taşımaktadır[363]. Narşahî'nin rivayetine göre, İsmail burada kendi muhafızları[364] için bir ev yaptırıp, bu memleketin büyük bir kısmını, gelirini onlara tahsis ettiği için, buranın adı yerli ahali tarafından Cû-i Mevâliyân'dan[365] bu şekle çevrilmiştir (mevâli= Arapça'da himâyeye sığınmış, yanaşma). Eski devirlerde topraklar Buhâr-Hudât'ların şahsî mülkü iken, İsmail, Cû-i Mûliyân ve Deştek'i Hasan b. Muhammed b. Tâlût'tan satın alıp, Deştek'ten elde edilen geliri cuma camiinin yararına tahsis etti. Cû-i Mûliyân'daki saray Sâmânîler devrinin sonuna kadar muhafaza olunmuştur.

Nasr tarafından Rîgistân'da[366], hükûmet binalarının yakınında yaptırılmış olan bir başka saray da 961 yılına kadar ayakta kalmıştı. Abdülmelik zamanında (954-61) veziri Ebû Ca'fer Utbî[367] (348/959'a kadar) burada muhteşem bir cami yaptırmıştı. Abdülmelik'in ani ölümü üzerine ortaya çıkan kargaşalıklarda saray âsilerce talan edilmiş ve yakılmıştı. Emir Mansur, sarayın tamiri için emir verdi ise de, bir yıl geçmeden bu kere kaza sonucu bir yangın çıktı; yangına sebep, İslâmiyet öncesi devirlerden kalma, belirli bayramlarda odun yığınları yakma âdeti idi[368]. Bina temellerine kadar yandı; Emir'in mülkü Cû-i Mûliyân'a taşındı ve bundan sonra Rîgistân terkedilmiş olarak kaldı. Mamafih, Mukaddesî[369] onuncu asrın sonunda, sarayın Rîgistân'da, kalenin batı tarafında bulunduğunu yazmaktadır.

Yangından birkaç yıl sonra, 356(967) yılında, Mansur Kârek-i Alevîyân[370] mevkiinde, Yeni Kapı yakınında bir saray yaptırdı. Bu saray da, İsmail'inki gibi, Sâmânîler devri sonuna kadar ayakta kaldı; arsası hükümdarın şahsî mülkü sayılırdı, ancak, Şemsü'l-Mülk bunu Buhârâ ülemasına hediye etti. Karahânlılar devrinde[371] yalnız yukarda tasvir olu-

363 Narşahî (N. Lykoşin'in Rusça tercümesi) 38.

364 Buradaki "mevlâ" kelimesi, Narşahî'deki (83) "gulâm" kelimesiyle aynı manâda kullanılmıştır.

365 Mevlâ kelimesinin çoğuludur.

366 Narşahî, 24 vd.

367 Narşahî'yi tercüme eden yanlışlıkla onu *Tarih-i Yemînî* müellifi ile karıştırarak Ahmed b. Hasan adını verir. Gerdîzî, bir yerde (*Metinler*, 8) Ahmed b. Hüseyn, başka bir yerinde de (*Metinler*. 10) Hüseyn b. Muhammed der.

368 Bu âdet hakkında bkz. Hanykov, *Opisanie Buharskavo khanstva*, 208.

369 *Mukaddesî*, 280 vd.

370 Narşahî, 27.

371 Narşahî, 28.

nan Şemsâbâd'dan değil, Cûybâr'da, yâni İbrahim kapısı yanında bulunan Ahmed Hân (ölümü 1095) sarayından da söz edilir. Arslan Hân bu sarayın yıktırılıp, içkalede yeniden inşasını emretti; birkaç yıl sonra,Dervâzce mahallesinde (şehrin kuzey-batı kesiminde), Bû-Leys caddesinde, eskiden iki hamamın bulunduğu yerde bir saray yaptırdı. Sonradan Arslan Hân bunu medreseye çevirtip, Sa'dâbâd (Benû-Sâ'd) kapısı yakınında, yâni şehristanın güney-batı kısmında kendisi için yeni bir saray inşa ettirdi.

Yukarıda bahsi geçen cadde ve mahallelere ilâveten Sem'ânî şunları saymaktadır: Cedîd[372] sokağı, Peyke sokağı (es-Suffe)[373] (Hânkâh karşısında), Rîv mahallesi[374], meydan kapısı, yâni günümüzdeki Karakul[375] kapısı yanındaki Fârize köşkü. Narşahî 937 yılında meydana gelen yangını[375a] tasvir ederken, Bekâr sokağından da söz etmektedir; bu sokak aynı isimle anılan arkın yakınında, şehrin batı kesiminde, Semerkant ile Fârcek kapıları arasındadır[376].

Buhârâ sokakları genişlikleri[377] ile dikkati çekerdi; hepsi taşlarla döşeliydi. Bu taşlar, Verka tepesinden getirilirdi; bu tepe aynı adı taşıyan köyün yanında, Semerkant ile Kiş vilâyetlerini birbirinden ayıran ve doğu yönünde uzanan dağ silsilesinin başlangıcında[378] yer almaktaydı. Sem'ânî[379], Verka'yi Buhârâ'dan iki fersah mesafede Nesef (Karşi) yolu üzerine yerleştirir. Caddelerinin genişliği yanında,o zaman dahi nüfusun çok olması sebebiyle, şehrin kalabalığı da dikkati çekerdi. Alan ihtiyacı, Sâmânîler'in diğer şehirlerinden çok Buhârâ'da göze çarpardı. Bu sebepten dolayı sık sık yangınlar çıkardı[380], Narşahî'nin kitabında Nasr'ın hükümdarlığı zamanında 317(929) ve 325(937)[381] tarihlerinde vukuu bulmuş iki yangının tasviri bulunur. İkinci yangın bilhassa tahripkâr olmuştur; yangının, şeh-

372 Sem'ânî, الجديدى kelimesinde.

373 Semânî, الذيعونى kelimesinde.

374 Yakut, *Mu'cem,* II, 892; Sem'ânî, الريوى kelimesinde.

375 Sem'ânî, الفارزى kelimesinde. Yakut'ta (*Mu'cem,* III, 835) "kale" kelimesi yoktur ve mevkii gösterilmemiştir.

375a Narşahî, 93.

376 Yakut, (*Mu'cem.* III, 881), bir de Buhârâ'da Farkad denilen bir yerden bahseder.

377 Mukaddesî, 284.

378 İstahrî, 312.

379 Sem'ânî, الوركى kelimesinde. Yakut (*Mu'cem,* IV, 924)'ta uzaklık gösterilmemiştir. Yakut, bir sayfa önce (923) aynı köyü وركى ve وركن isimleri altında zikretmiştir.

380 Mukaddesî, 281.

381 Narşahî, 93 vd.

rin önemli bir kısmını içine almasına ve birçok çarşıyı tahrib etmesine karşılık, verdiği zararın 100 000 dirhemin az üzerinde tahmin edilmiş olması dikkati çekmektedir. Yapıların kesafeti, şehrin diğer kötü taraflarının (kokular, pis sular v.s.) da sebebini açıklamaktadır ki, Mukaddesî[382] ve bazı şâirler[383] bunları pek şiddetli ifadelerle zikretmektedirler.

11 — Buhârâ bölgesi

Şehrin civarı İstahrî[384] tarafından yirmiiki bölgeye ayrılmıştır. Bunlardan onbeşi, Semerkant ve Belh'te olduğu gibi, yakın varoşları koruyan uzun surların içinde kalmaktaydı. Bu duvarların inşası[385] Ebu'l-Hasan Nişâpûrî (bk. yukarda s. 15) tarafından yazılan kitapta vâli Ebu'l-Abbas Fazl b. Süleyman et-Tusî (783-7)'ye izafe edilir. Bunlar, şehir ve civarını Türk göçebelerin verdiği zararlardan korumak için yapılmıştı; bu tedbire ilk defa Semerkant prensi Yezid b. Gûrek tarafından başvurulmuştu. Yezid, bu sur sayesinde tehlikeden tamamiyle masun kalan Soğd örneğine işaret etmişti. Kapılar ve kuleler birbirinden yarım mil uzaklıkta yapılmıştı. İnşaat bütünüyle 215(830) tarihinde bitirilebildi. Mes'ûdî[386], Selmûye (veya Selmeveyh) adlı birinin "Horasan Emirleri ve Abbasî Hânedanı hakkındaki eserini mehaz göstererek, eski surun önceki Soğd prensi tarafından yaptırılmış olduğunu ve yıkıldığı için Fazl b. Süleyman zamanında sadece tamir edildiğini söyler.

İstahrî'ye[387] göre, Buhârâ suru ile korunan alan oniki fersah uzunluğunda ve bir o kadar fersah genişliğinde idi. Sur, Tavâvîs'in doğusunda, yâni şehirden yedi fersahtan fazla bir mesafede Semerkant yolunu keserdi[388]; Horasan yolunu ise, şehirden üç fersah uzaklıkta keserdi[389]. Bunun yanında, surun çevrelediği alanda Mugkân (Buhârâ'dan beş fersah mesafede Horasan yolunun üç fersah kuzeyinde) ve Zendân[390] (Buhârâ'nın dört fersah kuzeyinde) köyleri bulunmaktaydı. Surun yıllık bakımı büyük

382 Mukaddesî, 281.

383 *Journal Asiatique*, 5, I, 184 vd; *Yetîmetü'd-dehr, IV, 8 vd.*

384 İstahrî, 309 vd.

385 Narşahî, 32 vd.

386 Mes'udî, *Tenbîh*, 65.

387 İstahrî, 305. Duvarın uzunluğunun gösterilmediği hakkındaki Rusça metindeki yanlış bilgiyi *Zapiski* (XIX, 119)'de düzelttim.

388 Bkz. yk. s. 104.

389 İbn Hurdadbih, 19; Mes'ûdi, *Tenbîh*, 65.

390 İstahrî, 315.

miktarda para gerektirdiği gibi, ahaliye de büyük bir yük teşkil etmekteydi; ancak İsmail'in zamanında dış tehliklere karşı güvenlik sağlanınca, halk bu angaryadan kurtuldu. Bu sur harabe halini alınca, onikinci asırda adına Kempirek (ihtiyar kadın) denilmeğe başlandı. Bu surun harabeleri günümüze kadar bir tümsek halinde gelmiş olup, yerli ahalice Kempirduval adıyla anılır; bunlar N.F. Sitnyakovsky ve daha sonra L. Zimin[391] tarafından incelenmiştir. Kuzey-doğuda "sur kalıntıları ekili arazi ile bozkır arasındaki sınırı teşkil eder, bozkır surdan doğuya doğru Kermine'ye kadar uzanır"; kuzey kısmı Zerefşân'ın yüksek sol kıyısı boyunca uzanır.

Buhârâ bölgelerinin isimlerinin telâffuzu ve mevkileri bazı kere şüphelidir; bazıları buraları sulayan arkların adını taşır, bunlar İstahrî[392] ve Narşahî'de[393] sayılmıştır. Bu arklar aşağıdadır[394].

1 — Kermînîye arkı; şehrin bu bölgesine İstahrî'de Yesîr (?) adı verilir.

2 — Şâpûrkâm[395]; bu ark adını, Buhârâ'ya yerleşmiş ve Buhâr-Hudât'tan aldığı topraklar üzerinde Vardâne kalesi ve köyünü kurduran Pers prensi Şâpûr'dan almıştır. Ark bu köy yönünde akmaktadır. Vardâne'nin yöneticileri Vardân-Hudât ünvanını taşımakta olup,sekizinci asrın başlarına kadar Buhâr-Hudât'ların rakipleri idiler. Vardâne, Buhârâ'dan dahi eski kabul edilirdi. Köy stratejik (Türk göçebelere karşı sınır noktası olduğundan), ticarî ve sınaî bakımından büyük öneme sahipti[396]. Sonraki devirlerde burası Vardanzi tümeni (bölgesi) oldu, büyük bir kısmı 1868'de kumlara gömüldü[397].

391 *Protok, Turk. krujka lyub. arheol.*, yıl III, 89 vd.d.; XX, 145 vd. L. Zimin'in verdiği bilgiye göre surun kalıntıları, yalnız (Sitnyakovsky'nin gördüğü gibi) kuzey-doğu tarafında değil, güney-batı cihetinde de Horasan anayolu üzerinde bulunmaktadır.

392 İstahrî, 310 vd.

393 Narşahî, 30 vd.

394 Sitnyakovsky'nin verdiği bilgilere göre (*Izvyest. Turk. otdyel. Ross. Georg. Obsçestva*, I, 121 vd.) bu arkların bir çoğu, isimlerini bugüne kadar devam ettirmişlerdir; krş. Barthold, *Zapiskî* VIII, 115 vd.; aynı müellif, *Oroshenie Turkestana*, 119.

395 Kâm, Buhâra'da ark manâsına gelen mahallî bir tabirdir (krş. Barthold, *Oroshenie Turkestana*, 29). Sitnyakovski, Kâm-i Zer ve Cûy-i Zer kelimelerini "büyük ve küçük Zer" diye tercüme etmiştir. Bundan, mahallî tabirin farsça Cû (yahut Cûy)'dan daha büyük kanalları belirttiği neticesine varılmaktadır (Barthold, *Oroshenie Turkestana*, 120).

396 Narşahî, 14.

397 Tomaschek, *Soghdiana*, 108. Tümen, kanalın adıyla da anılırdı; şimdiki Şâfirkâm'dır; *Abdullah-mâme*, Asya Müzesi yazması, 574 age, vr. 385. Arab-hâne köyü yakınında kanal ikiye ayrılır: eski ve yeni Şifirkâm. Marquart (*Chronologie*, 62, burada bir tercüme yanlışı yapılmıştır: Şâhpur kâm "Wunsch des shâhpûr") Vardâne'nin Çince Fa-ti olduğunu tâyin eder; krş. Chavannes, *Documents, Index*.

3 — Yukarı Harkâne. Bu isimle bilinen bölge, büyük surun dışında, muhtemelen, yukarda adı geçen (s.103), Zerefşân'ın kuzeyinde, Kermînî-ye'nin karşısında yer alan Hargânkes köyü yakınında idi.

4 — Harkân-rûd; bu ark Aşağı Harkâne'yi, yâni surun içinde kalan bölgeyi sulardı. Harkânrûd, İstahrî'ye göre Zûş köyüne kadar uzanıyordu. Bu köy, Sem'ânî ve Yakut'a[398] göre, Nûr yakınında yâni, Buhârâ'ya yaklaşık yirmi fersah mesafede idi.

5 — Gâv-Hitfer; belki İstahrî'de Neccâr-Hitfer (herhalde Buhâr-Hifter yerine) olarak geçen arkla aynıdır. Bu, aynı adla anılan bölgeyi sulardı; burası Hermeysen[399] (Yâkut'ta) veya Hurmîsen (Sem'âni'de) köyüne kadar uzanırdı. Bu köyün mevkii ise hiçbir yerde verilmemiştir.Narşahî'ye göre, Gâv-Hitfer sun'î bir ark değildi; su, yatağını kendisi açmıştı. Bu, günümüzdeki Gudfer veya Vâbkend Deryâ (Hârezm yolu üzerindeki Vâf-kend[400] köyünden dolayı) ile eşitlenebilir; Hanykov, bu kanalın tabiî bir nehir yatağında aktığını söylemektedir[401]. Bu kanaldan çıkan sular Zendâ-ne ve Râmîsana'yı da sulamaktaydı.

6 — Sâmcan; bu ark, gördüğümüz gibi, Rûd-i Carg, (İstahrî'de) ve Harâmkâm adlarını da taşıyordu. Ayrıca Semerkant yolunu Buhârâ'dan dört fersah mesafede kesiyordu. İstahrî'de adı geçen berideki Sâmcan ve ötedeki Sâmcan bölgeleri herhalde bu mevkide idi. Zerefşân'ın geri kalan sularını toplayan havzaya da Sâmcan ismi veriliyordu[402].

7 — Peykân[403] (ok ucu); yukarda adı geçen (s.117) ve Buhârâ sokaklarının döşendiği taşın getirildiği Verka köyüne doğru akardı.

8 — Yukarı Ferâvîz (yahut Ferâvez); bu adla anılan bölge, aşağıdaki diğer iki bölge gibi, büyük surun içinde kalırdı; ark ise, Ubûkar (?) köyüne ulaşırdı[404]. Narşahî'ye göre[405], bu ark İslâmî devirde kazılmıştı.

[398] Yakut, *Mu'cem,* II, 959; Sem'ânî, (الزوشى kelimesinde) "zan edersem" kelimelerini ilâve eder.

[399] Yakut, *Mu'cem,* II, 427; Sem'ânî, الخرميشنى kelimesinde.

[400] Krş. İbn Battûta, III, 21.

[401] Hanykov, *Opis Buhar, khanstva,* 32.

[402] Narşahî, 17.

[403] İstahrî (M.J. de Goeje neşri) de تنكان

[404] İbn Havkal'a göre (380) Rîvkan köyüne.

[405] Narşahî, 53.

9 — Aşağı Ferâvîz ve aynı adı taşıyan bölge; ark, Peykend yolu üzerinde Buhârâ'dan iki buçuk fersah mesafedeki eski Zeymûn köyü ile aynı ismi taşır[406].

10 — Ervân ve aynı adla anılan bölge; bu ark, mevkii hakkında ne Yakut[407], ne Sem'ânî'de herhangi bir bilgi bulunmayan Bâneb köyüne ulaşırdı.

11 — Gîfer; bununla İstahrî'de bahsedilen arklardan hangisinin aynîleştirilmesi gerektiğini söylemek güçtür. Muhtemelen Ûdana köyü ile ilgili olarak Sem'ânî[408] ve Yakut'ta Cifer adı ile geçen arkla aynı olmalıdır.

12 — Zer (İstahrî'de ez-Zer); Buhârâ'daki ana şehir arkının ismi idi (günümüzde Şâh-rûd); Buhârâ'nın bölgelerinden biri de aynı adı taşıyordu.

13 — Nevkende; İstahrî'ye göre bu isimde iki ark vardı, biri Ferâne'ye (?), diğeri Nûbâgu'l-Emîr (Emir'in yeni bahçesi)'e akardı. Bunlardan ikincisi, pek kuvvetli bir ihtimalle olmasa da Tavâvis[409] köyü yakınındaki Venûfâg köyü ile eşitlenebilir. Bu doğru ise, ikinci Nevkende arkı bu şehrin civarını sulamış olacaktır.

14 — Ferehşeh; Berehşeh[410], Verehşeh[411], Efrehşeh ve Ferehşeh[412] gibi çeşitli biçimleri de görülen aynı isimdeki köye ulaşır. Bu köy, Buhârâ'ya bir günlük, veya dört fersah mesafede olup, Hârezm yolu üzerindeydi ve Dahfendûn[413] adı ile de anılırdı. Narşahî'ye göre burada oniki ark vardı. Ferehşeh büyük surun içindeydi; çok eski devirlerden beri burası Buhâr-Hudât'ların şahsî mülkü idi ve Buhârâ'dan bile daha eski sayılırdı. Burada Buhâr-Hudât'ların eski sarayı vardı ki, rivayete göre 1000 yıldan fazla bir süredir mevcuttu. Sekizinci asırda Buhâr-Hudât'lardan Hunuk-

406 Sem'ânî, الذيموني kelimesinde. Arkın aktığı köyün adı İstahrî'de Fârâb ise de buna imkân yoktur, belki Târâb okunmalıdır. Hunbûn yakınında, Buhârâ'dan dört fersah uzaklıkta ve Horasan yolu üzerinde bulunan bir köydür. Krş. Yakut, *Mu'cem*, II, 474, III, 487; Sem'ânî, الطارابي kelimesinde. İki Ferâvîz'ler bugün bile hâlâ aynı ismi taşımaktadırlar.

407 Yakut, *Mu'cem*, I, 482.

408 Sem'âni الادني kelimesinde. Bu kelimeyi muhtemelen okumak lâzımdır. Yakut'ta (*Mu'cem*, I, 399) bu kelimeler yoktur.

409 Sem'ânî, الونوفاغي kelimesinde. Yakut'ta (*Mu'cem*, IV, 942) yeri gösterilmemiştir.

410 İbn Havkal, 360; Mukaddesî, 282.

411 Narşahî, 15; köy hakkındaki bilgi buradan alınmıştır.

412 Sem'ânî, الافر خشي kelimesinde; Yakut, *Mu'cem*, III, 869.

413 Bu ismin okunuşu Sem'ânî ile Yakut'ta (*Mu'cem*. 558) gösterilmiştir.

Hudât ve Buniyât tarafından tamir edilmişti. Yıllık geliri 20.000 dirhem tutan Buhâr-Hudât'ların mülkü Sâmânî'lerden İsmail tarafından müsadere olundu. İsmail ahaliye bu sarayı bir cuma camiine çevirmelerini telkin etti ise de amacına ulaşamadı. Saray, Buhârâ içkalesinin kapısı yanındaki bir sarayın yapımı için malzemeye ihtiyaç duyan Nuh b. Nasr'ın oğlu Ahmed tarafından yıktırıldı.

Verehşeh'te "çiftçilerin yeni yılı", Mecusîler'in yeni yılından beş gün önce kutlanırdı. Köyün eski adı, Râmîsan[414] (bkz.aşağıda) köyü yakınındaki büyük bir tepenin adında muhafaza edilmiştir.

15 — Kuşne; bu arktan evvelce şehir arkları listesinde bahsedilmişti (bkz.s.135).

16 — Ramitan (Râmisane) aynı isimdeki köye ulaşır. İsmini günümüze kadar korumuş müstahkem bir köy olan Ramitan[415] Buhârâ civarındaki en. ilgi çekici köydü. Burası Eski Buhârâ[416] olarak vasıflandırılırdı; yâni Buhârâ vilâyetinin eski idarecilerinin merkezi burasıydı. Buhârâ'nın kuruluşundan sonra dahi, mahallî idareciler sık sık kışı Ramitan'da geçirirlerdi. Köyün kuruluşu efsanevî bir kişi olan Afrâsiyâb'a izafe olunurdu; onun düşmanı Keyhüsrev, Ramitan'ın karşısında, yâni arkın öbür yakasında Râmuş köyünü kurdurup, burada Sâmânî'ler devrine kadar ayakta kalan bir ateşperest tapınağı inşa ettirmişti. Râmuş mabedinden Bîrûnî[417] de söz etmektedir; ateşperestler önemli yıllık bayramlarından birini burada kutlarlarmış. Ramitan'da bir de putperest tapınağı bulunurdu[418], Mukaddesî'nin zamanında Ramitan'ın civarı harabe halinde terk edilmiş durumda idi[419].

17 — Hâme, mevkii hakkında hiçbir şey bilinmeyen aynı isimdeki köye ulaşır.

Böylece büyük surun içinde kalan onbeş bölgeden (Zer, Fergîded (?) Sahar, Tavâvis, Burk ya da Bûruk (?), Aşağı Harkâne, Bûma (?), Neccâr-

[414] Zimin, *Prot. Turk. krujka,* XX, 131.

[415] Narşahî, 14 vd.

[416] Mukaddesî, 282.

[417] Birûnî, *Chronology* (Sachau tercümesi), 221.

[418] Narşahî, 6.

[419] Mukaddesî'nin verdiği bilgi bundan ibarettir; "eski şehrin büyük kalıntılarından hiç bahsetmez (Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate,* 462). Le Strange'in hatası tarafımdan *Zapiski* (XVII, 106) de düzeltilmiştir. Bugünkü Ramitan hakkında bkz. Zimin, *Prot. Turk. kruzhka,* XX, 146 vd.

hitfer veya Buhâr-hitfer, Gâhuştuvân, Endiyâr-Kendmân (?), Berideki Sâmcan, Ötedeki Sâmcan, Aşağı Ferâvîz, Ervân ve Yukarı Ferâvîz); altısı herhangi bir ark ile bağlanamadığı gibi, coğrafî mevkiini tesbite yarayacak herhangi bir ipucu da yoktur. Bu altı isimden sadece Gâhuştuvân (arapça Kâhuştuvân) Sem'ânî ve Yakut'ta[420] geçmesine rağmen, yeri belirtilmiş değildir. Köylerin adları Arap coğrafyacıları tarafından bölgelerden ayrı olarak verildiği için,meselâ Ramitan ve Ferehşeh'in hangi bölge içinde yer aldığını bilemiyoruz.

Büyük surun dışında kalan yedi bölge olan Cezze (?), Şâh-bahş (şahın hediyesi), Yesîr (Kermine bölgesi), Yukarı Harkâne, Râmend veya Garkand[421], Peykend ve Firibr (Farab) isimlerinden sadece Yesîr, Yukarı Harkane (bkz. yukarıda s.120) ve Horasan yolu üzerinde bulunan son ikisinin mevkiini tayin edebiliyoruz. Buhârâ'dan Ceyhun sahiline kadar olan arazi, yeterli ayrıntılarıyla anlatılmıştır[422]. Şehirden bir buçuk fersah[423] mesafede Buhârâ'nın en eski köylerinden[424] sayılan Mâstîn yahut Mâstî bulunurdu; onikinci asırda burası terk edilmişti ve susuzdu[425]. Buhârâ'dan ikibuçuk fersah uzaklıkta yukarda adı geçen Zeymûn köyü vardı; daha ilerde şehirden üç fersah mesafede yol, suru kesmekteydi. Yolun sağ tarafında ve yine surun içinde Hucâde (Buhârâ'dan üç, yoldan bir fersah uzaklıkta) ve Mugkân[426] (Buhârâ'dan beş, yoldan üç fersah mesafede) köyleri bulunurdu. Surun dışında, Buhara'dan dört fersah mesafede Hunbûn köyü ve onun hemen yanında Târâb[427] köyü yer alırdı. Hunbûn, Târâb ve Ramitan arasındaki alanda Kuteybe, Soğdlular ve Türkler tarafından muhasara edilmişti[428].

420 Yakut, *Mu'cem*, IV, 222.

421 Belki غرقند yerine قزغند okumak lâzımdır. Sem'ânî'ye göre (القزغندى kelimesinde) Ḳuzġund köyü; Semerkant yakınındadır.

422 İbn Hurdadbih, 19.

423 Kudame'ye göre (156) beş fersah; bundan dolayı Kudame'de verilen Buhâra ile Âmul arasındaki uzaklık İbn Hurdadbih'inkinden 3,5 fersah fazladır (22,5 fersah); fakat diğer kaynaklar bunu teyid etmiyorlar.

424 Narşahî, 6.

425 Sem'ânî, الماستينى kelimesinde.

426 İstahrî, 315.

427 Sem'ânî, الخنبونى ve الطارابى kelimelerinde; Yakut, *Mu'cem*, II, 474, III, 487 (burada الخجادى kelimeleri yoktur. Hucâde, Sem'ânî tarafından da (عند خنبون kelimesinde) camii olan büyük bir köy diye zikredilir.

428 Narşahî, 44.

Nihayet Buhârâ'dan beş fersah uzaklıkta İslâm öncesi devirlerde dahi büyük bir ticaret merkezi sayılan Peykend[429] şehri bulunmaktaydı. Ramitan ve Ferehşeh gibi, Peykend de Buhârâ'dan daha eskiydi; buraya Bakır Şehri yahut Tüccar Şehri[430] adı da verilirdi. Mahallî tüccarlar Çin ile ticaret yaptıkları gibi, deniz ticaretinde dahi (muhtemelen Hazar kıyısındaki vilâyetlerle) faaldiler. Buhârâ vilâyetindeki her köyün Peykend'in kapısı yanında bir rıbatı (bir askeri nokta veya bir kervansaray) vardı; buradaki binden çok rıbatta Türk saldırılarına karşı koymak üzere birlikler bulunurdu.

Rıbatların yıkılmaya yüz tutuşu (dış tehlikelere karşı güvenlik sağlanınca herhalde bunlara ihtiyaç kalmamıştı) Narşahî tarafından 240 (854-5) yılıyla tarihlenir. Mukaddesî'nin zamanında rıbatlardan bazıları harabe halindeydi, halbuki şehir Sâmânîler devrinde hâlâ gelişmesine devam ediyordu. Şehir kuvvetli surlarla çevrilmişti ve iç surun[431] çevirdiği şehrin sadece bir girişi bulunuyordu; biri şehirde, diğeri varoşlarda iki çarşı mevcuttu. Cuma camii, mihrabı ile ünlüydü; mihrab müzehhep ve kıymetli taşlarla süslü idi. Tezhibi bakımından Mâverâünnehr'deki diğer bütün mihraplardan üstündü. Şehir hemen bozkırın kenarında olduğu için civarında köyler yoktu. Sadece batısında ve stepin tam kenarında müstahkem Emdîze köyü yer almaktaydı. Peykend yakınında Harâmkâm arkının akmasına rağmen, bunun suları her vakit şehre ulaşmazdı; Sâmcen gölüne dökülürdü. Harâmkâm ve Sâmcan isimleri, bu arkın Buhârâ'dan dört fersah mesafede Horasan yolunu kestiği söylenen arkla (bkz. yukarda s. 120) aynı olduğuna işaret etmektedir. İstahrî'ye göre[432] fazla sular nehre geri dönerdi. Sâmcen havzası onikinci asırda Bârgîn-i ferâh (geniş havza) ve günümüzde de kullanılan türkçe Kara-göl adları ile bilinirdi; burada pek çok miktarda kuş ve balık mevcuttu Peykend ile Firabr arasında, yukarda da tasvir edildiği üzere oniki fersahlık bir alanı kapsayan kumlu bir çöl uzanmaktaydı[433].

429 Narşahî, 16 vd.; İstahrî, 314; Mukaddesî, 282.

430 Taberî, II, 1186. "Bakır şehir" yahut "bakır kale'nin esâtirî coğrafya" tabiri olması hakkında bkz. Marquart, *Z.D.M.G.* XLIX, 639; aynı müellif, *Erânshahr,* 83, 93.

431 Mukaddesî'de sık sık rastlandığı gibi burada da "hısn" kelimesinin bu mânâda kullanıldığı anlaşılıyor.

432 İstahrî, 311. Bu bilgilerden anlaşıldığına göre Zer arkı ile Değirmen arkının (bkz. yukarıda s. 110-1) Harâmkâm arkının kolları olduğu anlaşılıyor.

433 Sem'ânî, (الكبيرى kelimesinde) ile Yakut *(Mu'cem,*IV, 234)'da"büyük bir köy, Arapça "el-Karyetü'l-kebîre, Farsça "dih-i büzürg" olarak zikredilir; Ceyhun yakınında ve Buhârâ civarındadır.

Peykend de, diğer pek çok şehir gibi, Sâmânî hânedânının çöküşünden sonra harab olmaya yüz tuttu. Onikinci asrın başlarında Arslan Hân burayı imara teşebbüs etti, hattâ kendi için bir saray yaptırdı ve şehir için bir ark kazdırmayı arzu etti. Şehir, pek yüksek olmayan bir tepenin üzerinde bulunuyordu. Hân, şehirden su kanalını geçirmek için bunun ortadan kesilmesini emretti, ancak, tepenin taş tabakalarından oluştuğunun anlaşılması üzerine,pek çok paraya ve cana malolan, boşa giden emeklerden sonra, bu teşebbüs terkedildi. Su getirebilmek için bir mecranın açılma imkânının bulunmayışı, herhalde Arslan Hân tarafından yapılan binaların dayanıksızlığının da sebebi olmalıdır.

Sem'ânî[434], burada sadece içinde bazı Türkmenlerin yaşadığı harabeler bulmuştur. Sem'ânî burada kendi hesabına göre eskiden sayıları 3000'i bulan rıbatların harabelerini de görmüştür.

Narşahî Buhârâ'nın aşağıdaki köylerini de tasvir etmektedir:

1 — Nûr[435], bugünkü Nur-Ata, Buhârâ'nın kuzey-doğusunda, tepelerin yanında. Köyün bir cuma camii ile rıbatları vardı; kutsal kişilerin türbelerinin burada oluşu ile de ünlü idi ki, bunlara ziyaretler yapılırdı. Tarım arazisi ile bozkır sınırında olduğu için, stratejik yönden köy çok önemli olmalıdır; son Sâmânî hükümdarı Muntasır'ın düşmanlarına[436] karşı yürüttüğü mücadelelerin tarihinde buradan bir kale olarak bahsedilir. Nûr'dan bir, Buhârâ'dan yirmi fersah mesafede Sihâr veya Çihâr[437] köyü bulunmaktaydı.

2 — Afşîna, müstahkem bir köydü[438]; Mukaddesî[439] bunu Buhârâ'nın batısına yerleştirir. Kuteybe burada bir cami yaptırmış olduğundan, Tabe-

[434] Sem'ânî, اليبكندى kelimesinde (burada rakamdan sonra gelen"vav" harfi belki yanlışlıkla ilâve edilmiştir). Harabelerin şimdiki durumu N. F. Sitnyakovsky tarafından kısaca anlatılmıştır (*Prot. Turk. kruzhka,* 11 Aralık 1896, 20). Bu bilgilere göre Peykend arkı kenarında dokuz küçük köy bulunmaktadır ve bunlardan iki mil mesafede ve evlerin kalıntıları bulunmaktadır". Pumpelly'deki resim ve bilgi (*Explorations in Turkestan,* 1903, 10) bu harabeler hakkında tamamiyle yanlış fikir vermektedir. L. Zimin, yaptığı kazının neticelerini *Prot. Turk kruzhka,* XVIII, 59-89, XIX, 63-131'de neşretti. Eski şehrin harabelerine Eski Peykend (Peykend-i köhne) denilmektedir; ayrıca on dokuzuncu yüzyılda kale olarak adı geçen bir de Yeni Peykend vardır. Eski şehrin çevresi 678 sazhen'den fazla (yaklaşık olarak 1,5 km.) değildir. Mukaddesî'nin belirttiği gibi bir kapısı vardır. Hâfirler tarafından bulunan eşyaların ve bilhassa bakır sikkelerin Sâmânîler devrine âit olduğu anlaşılmaktadır.

[435] Narşahî, 10 vd.; Yakut, *Mu'cem,* IV, 822.

[436] Narşahî, 225.

[437] Yakut, *Mu'cem,* III, 40.

[438] Narşahî, 14. Sem'ânî ile Yakut'ta (*Mu'cem,* III, 902)افشنه; Yakut (*Mu'cem,* I, 330), افشنة şeklini de verir.

[439] Mukaddesî, 282.

rî'de[440], Buhârâ'dan bir fersah uzaklıkta olduğu bildirilen Mescid menzili ile Afşîna aynı olmalıdır.

3 — Berked[441], çok eski bir kalesi olan eski bir köydü. Emir İsmail bu köyü satın alarak, gelirini Ali evlâdı (5/7), Buhârâ fukarası (1/7) ve kendi soyundan olanlar (1/7) arasında taksim etmişti.

Narşahî eserinin değişik yerlerinde İsvâne[442], Sekmetîn, Semtîn[443] (bk.s.119), Sâmdûn[444] (belki önceki ile aynı), Sufne, Sîvenç[445], Gucduvân yahut Gijduvân[446] köylerini sayar; bunlardan sonuncusu Sem'ânî tarafından (orada Gujdevân olarak geçer)[447]. Buhârâ'dan altı fersah mesafede olarak gösterilir ve buraya büyük bir ticarî önem atfedilir. Köy eski adını Gijduvân şeklinde günümüze kadar muhafaza etmiş olup, Ortaçağ tarihçilerinin Aşağı Harkana olarak adlandırdıkları Harkan-rûd yahut Kelkenrûd arkı tarafından sulanmaktadır. Yeni yazılarda bölgeler (tümenler) köyün adına göre (Gijduvân tümeni), bâzan da arklara göre (Harkan-rûd tümeni) belirtilmektedir[448]. Narşahî, Narşah veya Narcak[449] köyü (mevkii için aşağıya bk.) ve kalesinden söz etmektedir. Mukaddesî[450] diğer coğrafyacıların bahsetmediği şu köy isimlerini saymaktadır: Avşar (Türk bölgeleri sınırında bahçeleri bol, büyük bir köy), Zermîten (içinde bir cami bulunan, müstahkem bir köy) ve Vahsûn (büyük ve müstahkem bir köy). Mukaddesî'ye bakılacak olursa, Buhârâ'nın etrafında herbiri şehirlere eş büyüklükte birçok büyük köy vardı, ancak, bunların cuma camii yoktu; Hanefî mezhebinde, büyük şehirler dışında cuma camileri yapılmasına pek müsade edilmezdi; Peykend ahalisi bile bu müsadeyi pek zorluklarla alabilmişlerdi[451].

440 Taberî, II, 1516.

441 Narşahî, 14. Bu köyün Sem'ânî (البركدى kelimesinde) ile Yakut'ta (*Mu'cem*, I, 589) adı geçiyorsa da yeri gösterilmemiştir.

442 Narşahî, 5.

443 Narşahî, 6.

444 Narşahî, 32.

445 Narşahî, 5-10. Sîvenç, İsvâne'nin aynı olabilir.

446 Narşahî, 66.

447 Sem'ânî, الغجدوانى kelimesinde: "Buhârâ'ya altı fersah uzaklıkta bir köy. Buraya diğer köylerden hergün alış-veriş yapmak için köylüler geliyorlardı."

448 Barthold, *Oroshenie Turkestana*, 120.

449 Narşahî, 67.

450 Mukaddesî, 282.

451 Sem'ânî, الشاهى kelimesinde, Kermînîye'deki cuma camii hakkında bilgi vardır.

Zerefşân havzası hakkındaki araştırmayı sona erdirebilmemiz için artık Sem'ânî ve Yakut'un[452] lügatlarında bulunan köy adlarını alfabetik bir sırayla saymaktan başka yapacak işimiz kalmıyor. Bu isimler coğrafyacıların eserlerinde bahsedilmeyenlerdir.

Bu isimler şunlardır[453]:

12 — Sem'ânî ve Yakut'a göre Zerefşân bölgesindeki şehir ve köyler

İsim	*Kaynaklar* *Sem'ânî*	*Kaynaklar* *Yakut*	*Açıklamalar*
Afşavân	الافشوانى	I,330	Buhârâ'dan 4 fersah.
Agdûn	الاغدونى	I, 319	Buhârâ yakınında bir köy.
Agzûn	الاغزونى	I, 319	Yakut'un haklı olarak belirttiği gibi muhtemelen öncekinin aynı.
Anbarduvân	الانبردوانى	I,369	Buhârâ yakınında.
Ancâferin yahut Ancufârîn	الانجافرينى	I,371	Buhârâ yakınında.
Andâk	الانداق	I,371	Semerkant'tan 3 fersah; muhtemelen bugünkü Urgut ile aynı (köyün batı kısmı bugün Andak olarak adlandırılır), daha uzak mesafede.

452 Yakut'un başlıca kaynağının Sem'ânî'nin eseri olduğu bilinmektedir. Bununla beraber Sem'ânî'de adı geçen bazı köyleri Yakut hiç zikretmediği gibi bazı köylerin de mevkii hakkındaki bilgileri eserine almaz. Listemizi tertip ederken Prof. V. R. Zhukovsky'nin Merv bölgesindeki köyler için düzenlediği listeyi örnek aldık (*Razvaliny Staravo Merva,* 35-48).

453 İsimlerin okunuşunu doğru olarak tesbit etme işini zorlaştıran bir hususda Arap müellifleri tarafından bu isimleri Arapça telaffuzun kaidelerine uydurmağa çalışarak uzun bir sesli harften sonra iki ve kısa bir harekeden sonra üç sessiz harfe müsaade etmemeleridir. Bu hususda Sem'ânî ve Yakut'ta misâller bulabiliriz.

Meselâ Sem'ânî, Sengbât için Sengebât Surhkes için Surhakes gibi hiç olmayacak okunuşlar vermektedir. Bu gibi durumlarda onun harekelerine önem vermememiz lâzımdır. Sem'ânî, Yakut'a nisbetle arapçanın fonetiğine daha az uyar; meselâ Semânî'nin Sûthân diye yazdığı ismi Yakut (*Mu'cem,* III, 183) Sûtehan olarak verir. Okunuşunu bizzat işittikleri isimlerde Sem'ânî ve Yakut Arapça fonetiğe uymazlar. Bunun bilhassa dikkate değer misâli Yakut tarafından (*Mu'cem,* III, 825) verilen Gavşfinc ismidir. Birçok kelimelerde tekrarlanan ve hiç şüphesiz ayrı bir kelime olarak bir mânâ taşıyan eklerin telâffuzunu tesbit etmek bilhassa önemlidir. Bu hususta Sem'ânî, Yakut'taki bazı yanlışların düzeltilmesine imkân vermektedir; meselâ fagan'ı fagn şeklinde düzeltebiliyoruz.

İsim	Kaynaklar: Sem'ânî	Kaynaklar: Yakut	Açıklamalar
Andak	الاندق	I,374	Buhârâ'dan 10 fersah.
Anikfardar (?)	—	I,393	İmlâsı belirtilmiyor Buhârâ yakınında.
Anisûn	الانيسونى	I,393	Buhârâ yakınında.
Asmend bkz. Usmend			
Bâb	—	I,594	Buhârâ yakınında
Bâba	البابى	I,452	Buhârâ yakınında.
Bâbiş	البابشى	I,445	Sem'ânî'nin verdiği bilgiye göre Buhârâ yakınında.
Bâdan	البادنى	I,460	Buhârâ yakınında.
Bandîmeş	البنديمشى	I,745	Sem'âni'ye göre Semerkant yakınında.
Bârdîze	البارديزى	I,463	Buhârâ'nın ziraat yapılan kısmında.
Barrân, Burâna yahut Favrân	البورانى	I,540	Buhârâ'dan 5 fersah.
Barshân (Yakut'ta (Barsuhân)	البرسخى	I,565	Buhârâ'dan 2 fersah. Sem'ânî Barrânîye'den dönerken burada kaldı.
Basba	البسبى	I,611	Buhârâ yakınında.
Bedâked yahut Bedâkedâ	البداكدى	I,523	Buhârâ yakınında.
Berâked yahut	البراكدى	I,538	Buhârâ yakınında. (Muhtemelen Bedâked veya belkide Berked'in aynı, bkz. s. 126
Berdâd	البردادى	I,551	İştihan yolu üzerinde Semerkant'tan 3 fersah.
Berfahş	البرفشخى	I,568	Buhârâ yakınında.
Besikâyir	البسكايرى	I,624	

İsim	*Kaynaklar* *Sem'ânî*	*Yakut*	*Açıklamalar*
Bezihûn	البذيخونى	I,531	Buhârâ'dan 4 fersah. Muğkân yakınında (bkz. 123) (faksimilede). Sem'ânî Surmârâ'dan dönerken buradan geçti. Köy daha önceden Şâfiîler tarafından iskân edildiği halde onikinci asırda ahalisi Hanefiler'den ibaretti.
Binket	البنكتى	I,746	İştihan civarında.
Birmes	Asya Müzesi yazması, vr. 69 (faks. de yokdur)	I,785	Buhârâ civarında. Birmes ve Dîmes isimleri (bkz. s. 105), Türkçe kelimeler olarak kabul edilebilir ("vermez" ve "demez"). Mamafih bu görüşü kat'î olarak ileri süremiyoruz, çünki Mâverâünnehr'de on ikinci asırda henüz Türk köyleri olduğunu farzetmek için bir sebep mevcut değildir.
Büram	—	I,594	İstahrî tarafından adı verilen bir bölgenin ismi olup (322) Yakut'un kendisi tarafından da bu isim altında zikredilir (*Mu'cem,* I, 93).
Bürsân		I,565	Semerkant civarında.
Büteyin yahut Bütenin	البيينى ve البتنينى	I,490	Debûsiye'den yarım fersah mesafede, adı geçen şehir ile Erbincan arasında.
Cahzen yahut Cahzene	الجخزنى	II, 36	Semerkant'dan 3 fersah mesafede.
Cîrâhaşt	الجيراخشتى	II, 173	Buhârâ civarında.
Cûybâr	الجويبارى	II, 163	Sem'ânî'nin fikrine göre Semerkant civarında.
Dahfendûn	الدخفندونى		Buhârâ civarında.

İsim	Kaynaklar: Sem'ânî	Kaynaklar: Yakut	Açıklamalar
Derzîv	الدرزيوى	II, 567	Semerkant'dan 3 fersah mesafede ve Katvân yolu üzerinde (bk. aş. 134).
Dîzek	الديزكى	II, 710	Semerkant civarında.
Enfikferder (?)		I, 393	Okunuşu gösterilmemiştir. Buhârâ civarında.
Fâg	الفاغى	III, 845	Semerkant civarında.
Fagâdîze (Yakut'ta Fagandîz)	الفغانديزى	III, 904	Buhârâ civarında.
Fagdîn yahut Fagdîz (Yakut'ta Fagdîz yahut Fîgdîz)	الفغدينى الفغديزى	III, 904	Buhârâ civarında.
Fağîfed		III, 904	Soğd'da.
Fagîtûsîn yahut Fağitîsîn	الفغيطوسينى	III, 904	Buhârâ civarında.
Fâmîn	الفامين	III, 848	Buhârâ civarında.
Farâb	الفرابى	III, 860	Semerkant'tan 8 fersah mesafede, dağların eteğinde, bendin yakınında. Rus ile Buhârâ arazisini evvelce ayıran hududdaki bölgede bulunan bir köy, hâlâ aynı adı taşıyor.
Fâşûķ	الفاشوق	III, 844	Buhârâ civarında.
Fercayâ	الفرجائى	III, 869	Semarkant civarında.
Ferded	الفرددى	III, 870	Semarkant civarında Yezn yakınında (faks. de belki Müzn?).
Fevrân, bk. Barrân			
Feyy	الفي	III, 936	İştîhan ile Kuşânîye arasında. Yukarda zikredilen arkın adı olduğunu söylemeye hacet yoktur.

İsim	Kaynaklar: Sem'ânî	Kaynaklar: Yakut	Açıklamalar
Fûrfâre	الفورفارى	III, 923	Semerkant'dan 1 1/2 fersah mesafede Erbincan (?) civarında.
Fuyâzsûn (Yakut'ta Fiyâdesûn	الفياذسونى	III, 926	Buhârâ civarında.
Gagen yahut Câcen	الجاجنى	II, 4	Buhârâ civarında.
Ġaşîd, Ġaşîde, Ġaştî yahut Ġaşite	الغشيدى	III. 803	Buhârâ civarında.
Ġazân yahut Ġazâne	الغذانى	III, 776	Buhârâ civarında.
Gîştî, belki Gîştâ (Yakut'ta Gîşetî)	الغيشتى	III, 828	Buhârâ civarında. (belki Ġaşîd'in aynıdır).
Ġucdevân (Yakut'ta Ġucduvân)	الغجدوانى	III, 775	Buhârâ'dan 6 fersah.
Ġuncîr.	الغنجيرى		Semerkant civarında.
Ġūreck	الغورجك	III, 821	İştihan civarında.
Ġûreşk	الغورشكى	III, 823	Semerkant civarında (belki evvelkinin aynıdır).
Ġurmînevâ	الغرمينوى		Mâymurg bölgesinde, Semarkant'dan 2 yahut 3 fersah mesafede.
Ġuşdân	الغشدانى	III, 803	Semarkant cıvarında, Şâvdâr dağları yakınında.
Ġuzeşferder (Yakut'ta Ġuzeşferd)	الغذشفردرى	III, 776	Buhârâ civarında.
Hakence		II, 457	Buhârâ civarında.
Hâhser (Yakut'ta Hâhasr)	الخاخسرى	II, 385	Semarkant'dan 2 fersah mesafede, Dergam bölgesinde.
Harâcer yahut Harâcere	الخراجرى	II, 408	Buhârâ'dan 1 fersah mesafede, Yukarı Ferâvîz bölgesinde. Belgi Hayrâhare yahut Hayzâhaze denilen köyün aynıdır (Sem'ânî'de

İsim	*Kaynaklar* *Sem'ânî*	*Yakut*	*Açıklamalar*
			kelimesinde, faksimilede eksik var. Yakût, *Mu'cem* II, 506); Buhârâ'dan 5 fersah mesafede, Zendâne yakınında.
Harâdîn	الخرادينى	II, 408	Buhârâ civarında.
Hargun	الخرغونى	II, 423	Semerkant civarında, Abġar bölgesinde
Harkan	الخرقانى	II, 424	Semarkant'dan 8 fersah mesafede قرحرقان (?) denilen bir rıbatı vardı.
Harteng	الخرتنكى	II, 418	Semarkant'dan 3 fersah mesafede. Meşhur âlim, muhaddis Muhammed b. İsmail el-Buhârî burada ölmüş ve defnedilmiştir, 256/870).
Hâvus	الخاوسى		Semarkant'ın üst tarafında bir şehir.
Hayzeşter, yahut Handeşter (Yakut'ta böyledir. Sem'ânî, ilk harfin harekesini göstermiyor)	الخيذشترى	II, 506	İştîhan civarında.
Hazvân yahut Hazhvân	الخزوانى	II, 440	Buhârâ civarında.
Hudâbâd	الخدابادى	II, 405	Buhârâ'dan 5 fersah mesafede, bozkırın kenarında (Yakut), yahut yolu üzerinde (Sem'ânî) başlıca köylerden biri.
Hudfirân (Yakut'ta Hudferân	الخدفرانى	II, 406	Semarkant civarında.
Hudîser	الخديسرى	II, 406	Semerkant hudut menzillerinden biri. Uşrusana vilâyetinde.

İsim	Kaynaklar: Sem'ânî	Kaynaklar: Yakut	Açıklamalar
Humîsen	الخميثنى	III, 472	Semerkant civarında.
Humhîsere (Yakut' ta Humhaysere)	الخمخيسرى	II, 470	Buhârâ civarında.
Hunâmata	الخنامتى	III, 474	Buhârâ civarında.
Hurmîsen (Yakut'ta Harmeysen)	الخرميثنى	II, 427	Buhârâ civarında.
Huşâğar (?)		II, 444 (harekesiz)	Buhârâ civarında.
Huşûfagn (Yakut'ta Huşûfagan)	الخشوفغنى	II, 447	İştîhan ile Kuşânîye[454] arasında büyük ve zengin bir köy. On ikinci asırda "Köprü başı" (re'sül-kantara) denilirdi ve Soğd'un en hoş bir mevkii sayılırdı. İleride göreceğimiz gibi Çingiz Han'ın seferine âid bölümde aynı isimde bir kale zikredilir (Farsça Ser-i pul); Ser-i Pul köyünün Miyânkal'da[455] adı geçer. 1885'te Prof. N. I. Veselovsky, "binası pek şayanı dikkat" olan bu kalenin harabelerini tetkik etti; Katta-Kurgan'dan 4 mil mesafededir[456].
Huşurtâ		II, 445	Buhârâ civarında.
Huzând	الخزاندى	II, 436	Semarkant'dan 2 fersah yahut daha az mesafede.

454 Verilen bu bilgiden Sem'ânî ile Yakut'un verdiği Huşûfagn, İbn Hurdadbih (20) ve Kudame (156)'nin kaydettikleri Huşûfagn değildir. Sonuncusu Semerkant'dan 8 fersah uzaklıkta, Zâmîn yolu üzerinde gösterilmiştir. Bârkes ile Huşûfagn arasında Ḳatvân bozkırı vardır. Burada Sem'ânî'nin bir yanlışı olması muhtemeldir. Şayet böyle ise şu şekilde izah edilebilir: Huşûfagn, tıpkı İştîhan ile Kuşâniye arasındaki köy gibi "Ser-i pul" adını taşırdı (burada bir köprü olduğunu istasyonun adı ispat etmektedir: *Kamennyi most*—Taş köprü).

455 *Zapiski*, II, 225. Prof. Veselovky, yanlış olarak Sarı-Pul (Sarı köprü yazar.

456 Asya müzesi yazması, 574 age *(Abdullah-nâme)*, vr. 275a.

	Kaynaklar		
İsim	*Sem'ânî*	*Yakut*	*Açıklamalar*
Huzând	الخذاندى	II, 407	Semarkant'dan 1,5 fersah mesafede. Belki evvelkinin aynıdır.
İsbiskes	الاسبكثى	I, 238	Semerkant'dan 2 fersah mesafede.
İsferenc	الاسفرنجى	I, 248	Soğd'da.
İskâren	الاسكارنى	I, 252	Debûsiye'den I yahut 2 fersah mesafede, Kuşaniye civarında sayılırdı (yani Zerefşân'ın kuzeyinde bulunordu).
İsmîsen	الاسميثنى	I, 265	Kuşânîye civarında, Semarkant yakınında.
İstân (Yakut'ta İstâ)	استانى	I, 240	Semerkant'dan 3 fersah mesafede.
İzec, İzûc, yahut İzûh	الايذجى	I, 417	Semarkant'dan 3 fersah mesafede, Şâvdâr dağları yakınında.
Kâmded, yahut Kâmdiz	الكامدذى	IV, 230	Buhârâ civarında.
Kârzen (Yakut'ta Kârezn)	الكارزنى	IV, 224	224 Erbincan civarında.
Kâyişken (Yakut'ta Kâşken)	الكايشكنى	IV, 228	Buhârâ civarında.
Katvân	القطوانى	IV, 139	Semerkant'dan 5 fersah mesafede. Sem'ânî zamanında orada bir cami ve 1141'deki meşhur muharebede şehid olanların mezarları vardı[457].
Kebûz	الكبوذى	IV, 234	Semarkant'dan 4 fersah mesafede, Fârân (?) yakınında.
Kefsisivân yahut Kefşîşivân	الكفسيسوانى	IV, 292	Buhârâ civarında. (Sem'ânî'de belki yanlışlıkla Kefsîsivân yazılmıştır).

457 Katvân ovasının mevkii hakkında bkz. aş. Seyhun havzası.

İsim	*Kaynaklar* *Sem'ânî*	*Yakut*	*Açıklamalar*
Kemerâ yahut Kemere	الكمرى	IV, 304	Buhârâ civarında.
Kemerd	الكمردى	IV, 304	Semarkant civarında, yahut (umumiyetle) Soğd'da; İdrîsî (bkz. s. 16) bile yerini kat'iyetle tayin edemiyor.
Kemerce	الكمرجى	IV, 304	Semarkant'dan 7 fersah mesafede. Bu kale bir Arap ordusu tarafından 110 (728-9)'da muhasara edildi[458].
Kendeservân	الكندسروانى	IV, 309	Buhârâ civarında.
Kendükîn	الكند كينى	IV, 310	Debûsîye'den yarım fersah mesafede.
Kesâdün	الكسادنى	IV, 273	Semerkant civarında.
Kesse	الكشوى	IV, 239	Buhârâ'dan 4 fersah mesafede, Surmârâ'dan Muğkan'a giden yol üzerinde.
Kuzgund	القزغندى	IV, 87	Sem'ânî'ye göre semerkant civarında[459].
Küfîn	الكفينى	IV, 293	Buhârâ cıvarında, yahut Buhârâ'nın içinde bir yer.
Künde yahut Künd	الكندى	IV, 309	Semarkant civarında.
Kündîkes	الكنديكثى		Darğam bahçesinde.
Mâcendân	الماجندانى	IV, 379	Semarkant'dan 5 fersah mesafede.
Mâcerm	الماجرمى	IV, 379	Semarkant civarında.
Mecbes yahut Mecbest (Sem'ânî'de Mecübs yahut Mecübset)	المجبسى المجبستى	IV, 418	Buhârâ civarında.

[458] Taberî, II, 1516-23.
[459] Bkz. yuk. s. 123, n. 421.

İsim	Kaynaklar: Sem'ânî	Kaynaklar: Yakut	Açıklamalar
Menkes		IV, 671	Buhârâ civarında.
Merġbûn	المرغبونى	IV, 500	Buhârâ civarında.
Mezrenken yahut Mezrencen (yani Mezrengen)	المزرنكنى	IV, 521	Buhârâ civarında
Micdûn	المجدونى	IV, 419	Buhârâ civarında. Bu köyün adını Buhârâlılar Bizdûn telâffuz ederlerdi.
Mîġ	الميغى	IV, 717	Buhârâ civarında.
Mîgan	الميغنى	IV, 717	Sem'ânî'nin fikrine göre Semarkant civarında.
Mîz		IV, 822 (Umranî'den)	Buhârâ ve Semerkant'tan üçer günlük yolda bir köy.
Mizyâmeckes (Yakut'ta Mezyâmeckes)	المذيامجكثى	IV, 472	Kermînîye civarında.
Mürzîn (Yakut'ta Mezrîn)	المرزينى	IV, 521	Buhârâ civarında.
Müzn	المزنى	IV, 521	Semerkant'dan 3 yahut 4 fersah mesafede.
Müznüvâ (Yakut'ta Mernevâ)	المزنوى	IV, 521	Semerkant'dan 4 fersah mesafede.
Müzyânken (Yakut'ta Mezyânken)	المذيانكنى	IV, 472	Buhârâ civarında.
Müzyânkes (Yakut'ta Mezyânkes)	المذيانكثى	IV, 450	Buhârâ civarında (Evvelkinin aynı olduğu aşikârdır).
Nâfahs (Yakut'ta Nâfahş	النافخسى	IV, 732	Semerkant'dan 2 fersah mesafede
Nahl	النحلى	IV, 765	Buhârâ cıvarında.

İsim	*Kaynaklar*		*Açıklamalar*
	Sem'ânî	*Yakut*	
Nekebûn yahut Naḳabûn (Yakut'ta Nekbûn yahut Naḳbûn)	النكابونى ve النقبونى	IV, 803 ve IV, 811	Buhârâ cıvarında.
Narşah	النرشخى		Buhârâ civarında. (Vâbkene yakınında, bk. aş.).
Neve	النوى	IV, 815	Semerkant'dan 2 (Yakut'ta 3) fersah, Vezâr yakınında (bk. s. 122). Sem'ânî, Vezâr'dan Semerkant'a dönerken oradan geçti.
Nevcâbâz (Yakut'ta Nûcâbâz)	النوجاباذى	IV, 821	Buhârâ civarında.
Nevfer		IV, 824	Buhârâ civarında.
Nevkedek (Yakut'ta Nûkedek)	النوكدكى	IV, 826	İştihan civarında.
Nevhas (Yakut'ta Nûhas	النوخسى	IV, 821	Buhârâ civarında.
Nevzâbâd (Yakut'ta Nûzâbâd)	النوزابادى	IV, 822	Buhârâ civarında.
Nücânîkes	النجانيكثى	IV, 744	Semerkant civarında. Sem'ânî'ye göre Uşrûsana yakınında bir kasaba.
Nûkend	النوكندى	IV, 826	Sem'ânî'ye göre Semerkant civarında.
Penc yahut Penc-rûdek	البنجى	IV, 742	Semerkant civarında (şâir Rûdekî'nin doğduğu yer.
Râgin (Yakut'ta Râgan)	الراغنى	II, 734	Debûsîye civarında.
Rahîneva (Yakut'ta Raḫînûn)	الرخينوى	II, 772	Semerkant'dan 3 fersah mesafede.

İsim	Kaynaklar Sem'ânî	Kaynaklar Yakut	Açıklamalar
Râmen (Yakut'ta Râmenî)	الرامنى	II, 738	Buhârâ'dan 2 fersah mesafede, Ḫunbûn yakınında. Sem'ânî'nin zamanında bu köy harabelerden ibaretti.
Razmânâh	الرزمانانخى		Buhârâ'dan 1 fersah mesafede.
Rekünd	الركندى		Semerkant civarında.
Restagfer (Yakut'ta Restagfir)	الرستغفرى	II, 778	İştîhan civarında, belki Rustufagn yahut Rustagfagn'ın aynıdır (bk. aş.).
Rezmâz yahut Rezmân	الرزمازى	II, 776	Semerkant'dan 6 yahut 7 fersah mesafede. İştîhân ile Kuşânîye arasında.
Rîgdemûn (Yakut'ta Rîgadmûn)	الريغدمونى	II, 888	Buhârâ'dan 4 fersalı mesafede.
Rîhşan (Yakut'ta Rîhaşn)	الريخشنى	II, 885	Sem'ânî'ye göre Semerkant civarında.
Rîvertûn	الريورتونى	II, 891	Buhârâ civarında; on dördüncü asırda Bahâeddîn Nakşibendî'nin ikametgâhı olarak adı geçer.
Rîvde yahut Rîvd	الريودى	II, 890	Buhârâ civarında.
Rûzfagked (Yakut'ta böyledir)	الروذفغكدى	II, 833 (*aynen;* روذفغكدى yerine yanlış yazıldığı bellidir).	Semerkant civarında.
Rufûn	الرقونى	II, 796	Semerkant civarında.
Rüstufagn (Yakut'ta Rustagfan, belki	الرستفغنى	II, 778	Semerkant civarında, şimdiki Beyli-Ata köyü, orada Ebu'l-Hasan Ras-

İsim	Kaynaklar: Sem'ânî	Kaynaklar: Yakut	Açıklamalar
Rustagfagn yerine yanlış yazılmış)			tafigânî'nin (aynen) mezarı var; Sem'ânî, buna Ebu'l-Hasan Alî b. Sa'îd er-Rustufagnî adını verir[460].
Sâgarc	الساغرجى	III, 11	Semerkant'dan 5 fersah mesafede. İştîhan civarında[461].
Sârkûn	الساركونى	III, 9	Buhârâ'nın ziraat yapılan bölgesinde.
Sebezmûn, Sübezmûn yahut Sebezûn	السبذمونى	III, 31	Buhârâ'dan yarım fersah mesafede.
Sebîre yahut Sibâre	السبيرى	III, 36	Buhârâ'nın ziraat yapılan bölgesinde.
Sekân yahut Eskân	السكانى	III, 106	Erbincan civarında.
Sekbiyân	السكبيانى	III, 106	Buhârâ civarında, Bemickes yakınında (bk. s. 105).
Semican	السميجنى	III, 147	Semerkant civarında, Merv yakınında (? - Sem'ânî'de böyledir).
Sencüfîn (Yakut'ta Sencefîn)	السنجفينى	III, 162	Uşrûsana'da. Semerkant yakınında (yani belki Bûrnamez bölgesinde, bkz. yk., s. 99).
Sengbâs yahut Sengebâs	السنكباثى	III, 168	Erbincan civarında.
Serder	السردرى	III, 74	Buhârâ civarında.
Siyâre yahut Siyâze	السيازى	III, 207	Buhârâ civarında. Belki Sebîre'nin aynıdır.
Subîzguk	السبيذغكى	III, 36	Buhârâ civarında.

460 Bkz. Vyatkin, *Materialy*, 49.

461 Krş. Vyatkin'in verdiği gibi (*Semerkant Vilâyeti Rehberi*, VI, 252): "Sâgarc, Zerefşan vadisinde Semerkant'ın kuzey-batısında, Yengi Kurgan köyünden takriben 4 fersah mesafede bulunuyordu. Orada bugün büyük bir sahayı işgal eden harabeler ve mezar taşları görülmektedir". Sâgarc, tarihinin en mamur devrini, Özbek hâkimiyeti altında (bilhassa Cânîler'in) ayrı bir emaretin başşehri olduğu zaman yaşamıştır.

İsim	Kaynaklar: Sem'ânî	Kaynaklar: Yakut	Açıklamalar
Suġdân		III, 94 (Umrânî'den)	Buhârâ civarında.
Surmârâ	السرماری	II,82	Buhârâ'dan 3 fersah mesafede
Sûthan	السوتخنی	III, 183	Buhârâ civarında.
Sûyenc		III, 202	Buhârâ civarında.
Süfredân (Yakut'ta Süfrâden)	السفردانی	III, 97	Buhârâ civarında.
Sürhket	السرخکتی	III, 72	Semerkant Garcistân'ında (yani belki Yukarı Zerefşân dağlık bölgesinde). Sürhket, Avfî tarafından Mecdeddîn Adnân'ın doğduğu yer diye zikredilir (*Lübâb*, I, 179).
Sütîfagn yahut Sütîfagne	الستیفغنی	III, 39	Buhârâ civarında.
Sütîken	الستیکنی	III, 39	Buhârâ civarında.
Şâbcen (Yakut'ta Şâbecn)	الشابجنی	III, 225	Semerkant civarında.
Şâvkân		III, 245	Buhârâ civarında.
Şemîdîze	الشمیدیزکی	III, 324	Semerkant civarında.
Şerefden (mahallî teleffuzu Şirefden)	الشرفدنی		Buhârâ civarında.
Şikân	الشکانی	III, 310	Sem'ânî'ye göre Buhârâ civarında. *Kitabû'l-Kand*'da (bkz. yk. s. 17) bu köyün Kiş'e âit olduğu beyan edilmişse de kenarda tashih edilerek doğrusunun Buhârâ civarında bulunduğu yazılmıştır.
Şikistân	الشکستانی	III, 311	İştîhan ile Kuşânîye arasında.
Şîrġâvşûn	الشیرغاوشونی	III, 352	Buhârâ civarında.

İsim	Kaynaklar: Sem'ânî	Kaynaklar: Yakut	Açıklamalar
Şîrvân	الشيروانى	III, 352	Buhârâ civarında, Bemickes yakınında.
Şiyâ yahut Şiyân	الشبائى	III, 345	Buhârâ'dan 4 fersah mesafede.
Şûhnâk (Yakut'ta Şûhanân)	الشوخناكى	III, 333	Semerkant civarında.
Tâdîza	التاديزى	I, 810	Buhârâ civarında.
Tegâme		III, 832	Buhârâ'nın ziraat yapılan bölgesinde.
Tahsânckes	التخسانجكثى	I, 828	Semerkant civarında.
Tahsî	التحسيجى	I, 828	Semerkant'dan 5 fersah mesafede, Abġâr bölgesinde.
Târâb	الطارابى	III, 487	Buhârâ civarında, Hunbûn yakınında.
Tâzan	التاذنى	I, 810	Buhârâ civarında (belki Bâdan'ın aynıdır).
Tervâh yahut Tirvâh yahut Terâha veya Tezâha (Yakut'ta Terâha ve Turvâhâ mahallî telaffuzu Terâhâ yahut Tirâhâ)	التراخى ve الطرواخى	I, 833 ve 847 III, 534	Buhârâ'dan 4 fersah mesafede.
Tîm		I, 908	Soğd'da bir köy. (İbnül-Fakih'e dayanarak: de Goeje'nin neşrinde yoktur).
Tûsen	الطوسنى	III, 562	Buhârâ civarında.
Tûskâs (Yakut'ta Tûsekâs)	التوسكاسى	I, 894	Semerkant'dan 1 fersah mesafede.
Tûz	التوذى	I, 891	Semerkant'dan 3 fersah mesafede, Vezâr yakınında.

	Kaynaklar		
İsim	*Sem'ânî*	*Yakut*	*Açıklamalar*
Tümter		I, 873	Buhârâ civarında.
Tümüşkes		I, 874	Buhârâ civarında.
Türbân	التربانی	I, 833	Semerkant'dan 5 fersah mesafede, Ferenkes yakınında.
Türnâvez	الترناوذی	I, 844	Buhârâ civarında.
Tüşkîdeze		I, 852	Semerkant civarında.
Ûdana	الاودنی	I, 399	Buhârâ civarında, Cîfer (? Gîfer) bölgesinde, aynı isimdeki arkın kenarında (bk. s. 147).
Uruhs	الارخسی	I, 197	Semerkant'dan 4 fersah mesafede, Şâvdâr dağları yakınında.
Usmend (Yakut'ta Esmend, yahut Semend)	الاسمندی	I, 265	Semerkant civarında.
Vâbkene (Yakut'ta Vâbekne)	الوابکنی	IV, 872	Buhârâ'dan 3 fersah mesafede; İbn Battûta'da, Hârezm'den Buhârâ'da, seyahatında adı geçer[462]; şimdiki Vafkend.
Vanandûn	الوندونی	IV, 942	Buhârâ civarında, Harâmkâm arkı kenarında; Sem'ânî, Berrânîye'den dönerken orada kalmıştır (bk. yk. s. 128).
Vanûfag	الونوفاغی	IV, 942	Tavâvîz yakınında.
Vanûfah		IV, 942	Buhârâ civarında (Vanûfâg'ın aynı olduğu bellidir).
Vazâgar	الوزاغری	IV, 926	Semerkant civarında.
Vezvîn	الوزوینی	IV, 926	Buhârâ civarında.

462 İbn Battûta, III, 21.

İsim	Kaynaklar Sem'ânî	Yakut	Açıklamalar
Vîbevd (Yakut'ta Veybevze)	الويبودى	IV, 944	Buhârâ civarında.
Yesîrkes	اليسيركثى	IV,1021	Semekant'dan 1 fersah mesafede.
Yûgank	اليوغنكى	IV,1044	Semerkant civarında.
Yûhasûn (Yakut'ta Yûhaşun)	اليوخسونى	IV,1043	Buhârâ civarında.
Zabagduvân yahut Sabagduvân	الزبغداوانى	II, 914	Buhârâ civarında.
Zâgarsers (Yakut'ta Zâgarsevsen)	الزاغرسرسى	II, 907	Semerkant yahut Nesef civarında.
Zahîneve	الذخينوى	II, 717	Semerkant'dan 3 fersah mesafede.
Zâmisen yahut Zâmîsene		II, 909	Buhârâ civarında, Başka yerde (*Mu'cem* II, 739) Yakut Zâmîsen şeklinin (Umrânî tarafından) Râmîsan köyünden tahrif edildiğini söyler (bk. yk. s.).
Zâvir	الزاورى	II, 910	İştîhan civarında.
Zâz (Yakut'ta Zâr)	الزازى	II, 906	İştîhan civarında.
Zekân	الزكانى	II, 938	Semerkant civarında, Zermân ile Kemerce arasında (bk. yk.).
Zemmâ	الذمى	II, 721	Semerkant'dan 2 fersah mesafede.
Zend	الزندى	II, 951	Buhârâ civarında.
Zendermisen	الزندرميثنى	II, 951	Buhârâ civarında.
Zerahş	الزرخشى	II, 923	Buhârâ civarında.
Zer'ayne	الذرعينى	II, 719	Buhârâ civarında.
Zerengere yahut Zerencere	الزرنجرى	II, 926	

İsim	Kaynaklar: Sem'ânî	Kaynaklar: Yakut	Açıklamalar
Zerkerân	الزركراني	II, 925	Semerkant'ın Bûzmâcan bölgesinde. de.
Zerûdîze	الزروديزكي	II, 928	Semerkant'dan 4 fersah mefede, Kiş geçildi yakınında.
Zîbedvân	الذيبدواني	II, 727	Buhârâ civarında.
Zimlik (Yakut'ta Zimlika)	الزملقي	944	Buhârâ civarında.

13 — Keşke-Derya vadisi

Buhârâ ve Semerkant'ı Belh ile birleştiren yollar Keşke-Deryâ vadisinden geçerdi. Zerefşân vadisi kadar önemli olmadığı halde verimliliği dikkate değerdir. Yeni zamanlarda, Zerefşan vadisinin en zengin kısmı Çarlık Rusya'ya ilhak edildiği sıralarda Keşke-Derya vadisi Buhârâ hanlığının zahire anbarı idi. Karşi şehri de Buhârâ bölgesinin ikinci şehri sayılırdı.

Nehrin şimdiki adıyla münasebeti belli olan Keşk-rûd adı, İbn Havkal'a göre,[463] Kiş'in güney kapısının önünden geçen nehrin[464] kaynağının bulunduğu bölgeye âitti. Kuzey kapısı önünden geçen Esrûd adında başka bir kolu, Siyâm yahut Sinâm dağlarından akardı. Bu ismin Karatağ-Deryâ'nın çıktığı dağlara âit olduğunu gördük. Binaenaleyh dağ silsilesinin bütün kuzey kısmını içine alması mümkündür. 770 yıllarında[465] Mukanna ile taraftarlarının sığınarak Araplar'ın hücumlarına bir kaç yıl başarı ile karşı koydukları kale, Siyâm dağlarında idi. Önce adı geçen çaylardan başka şunlar da zikredilmiştir. Câc-rûd, Kiş'in kuzeyinde bir fersah; şimdiki Uyzel; sahilinde bugün Kitab şehri bulunmaktadır. Huşk-rûd, Kiş'in güneyinden bir fersah mesafede; bugünkü Kızıl-su yahut Yakka-

463 İbn Havkal, 376.

464 İstahrî (324) ve Mukaddesî (282)'de Nehrü'l-kassârin. Yazmalarda ise kanal ile bitişik kapıya Nehrü'l-kassabin adı verilmektedir. Farsça tercümelerde Rûd-ı Kazurân (Arapça kassâr'ın karşılığı) ve Rûd-i Kassâbân adlarını görüyoruz.

465 İsyanın başladığı ve bittiği yıllar, kaynaklarda değişik olarak verilmektedir. Mukanna'nın, kalesinde on dört yıl saklandığı hakkında Narşahî'nin rivayetini (72) Bîrûnî teyid etmektedir (*Chronologie*, Sachau neşri, 211, tercüme 194).

bağ-Deryâ; Huzâr-rud, Kiş'in güneyinden sekiz fersah mesafede, bugünkü Huzâr-Deryâ yahut Katta-uru-Deryâ[466].

14 — Kiş ve Kiş bölgesi

Kiş şehri[467], bugünkü Şehrisebz (mahallî söyleşiye göre Şaar-sabiz)'dir. Ya'kubî'ye inanılacak olursa[468] bir zamanlar Soğd'un en önemli şehri sayılırdı. Sâmânîler devrinde harabeye yüz tutmuştu. Bunun sebebi muhtemelen Semerkant ile Buhârâ'nın yükselmesidir. Orada da alışılageldiği gibi dört kapılı bir şehristan vardı: 1) Demir kapı, 2) Ubeydullah kapısı, 3) Kasaplar kapısı, 4) İç şehir kapısı. Bu kapıların yerlerini tayin edecek bilgiye sahip değiliz. Ancak nehrin adı, Kasaplar kapısının güney kapısında olduğuna delil sayılabilir. Sâmânîler devrinde şehristan ile kale harap bir halde idi; meskûn kısmı rebaddan ibaretti; rebadın iki kapısı olup biri dış şehre, öteki de Berkenân köyüne giderdi. Berkenân köyü şehrin tam yanındaydı. Rebadın yanında yeni bir şehir kurulmaktaydı. Şehrin çevresi üçte bir fersah (takriben 1,5 mil)) uzunluğundaydı. Evler kerpiç ve ağaçtan yapılmıştı. Şehristanda hapishane ile cami, rebadda çarşılar bulunuyordu. Valinin sarayı şehristan ile rebad dışında, Musalla, yâni bayram namazının kılındığı yerin yanında bulunuyordu. Kiş'in havası sıhhate zararlı kabul edilirdi.

İbn Havkal, Kiş vilayetinde 16 kaza adı sayar: 1) Miyân-Kiş, 2) Rûz, 3) Belânderân, 4) Râsmâyin, 5) Keşk, 6) Arû, 7) Bûzmâcan, 8) Siyâm (yahut Sinâm), 9) Argân, 10) Câc-rûd, 11) Huzâr-rûd, 12) Huzâr, 13) Sûrûde, 14) İç Seng-gerdek, 15) Dış Seng-gerdek, 16) Mâymurg. Bu kazaların sayıldıkları sıra ile mevkilerinin bir münasebeti olmadığı açıktır. Kazaların adları, şimdiki Huzar Begata, hatta Seng-gerdek nehrinin vadisi bile Kiş vilayetine dahil olduğunu ortaya koymaktadır. Halbuki Seng-gerdek şehri, yukarıda gördüğümüz gibi (s. 78) Saganiyân şehirleri arasında zikredilir. Keşk-rûd ile Siyâm kazaları belki Keşke-Deryâ'nın yukarı taraflarında idi. Muhtemelen Miyân-Kiş adı, Kiş şehrinin dahil olduğu bölgeye, Sûrûde

[466] Asıl nehire Çinlilerce Ta-mo denildiği gibi (Chavanne, *Documents,* 146) Zafernâme'de de (I, 158) buna yakın olarak Tüm olarak geçmektedir.

[467] İstahrî, 324; İbn Havkal, 375 vd. d.; Mukaddesî, 282. İsmin doğrusu Kişş'dir. Yakut tarafından (*Mu'cem,* IV, 274) İbn Mâkûlâ'ya (yukarıda s. 11) dayanılarak mahallî telâffuz Kiss şeklinde verilmektedir. Şimdi Keş şeklinde söylendiğini *dilkeş* sıfatından anlamaktayız (Keş-i dilkeş). Şimdiki isim (Şehrisebz "Yeşil şehir") ilk defa on dördüncü yüzyıl sikkelerinde görülür.

[468] Ya'kubî, *Buldân,* 299; krş. Marquart, *Die Chronologie,* 57. Çin kaynaklarına dayanarak Marquart, şehrin ancak yedinci yüzyılda kurulduğunu söylemektedir (*Erânshar.* 304).

ismi de, Arsûd yahut Surûd nehri kıyılarındaki sahaya aitti[469]. Huzâr kazası en büyük öneme sahip olup Sûbah[470], Nevkad-Kureyş ve İskîfagn (yahut İskifagan) şehirlerini ihtiva ediyordu. Sûbah, İstahrî'ye göre[471], Nesef ile Belh arasındaki anayol üzerinde, birincisinden bir merhale ve İbn Havkal'a göre[472] Kiş'ten iki fersah mesafede idi. M.J. de Goeje'nin fikrine rağmen sonuncusunun yanlış olduğu şüphesizdir. "İki fersah" yerine İstahrî'deki gibi "iki menzil" okumak lazım geliyor[473]. Bu esasa dayanarak Sûbah'ın şimdiki Guzar (Huzar diye yazılması daha doğru olur) mevkiinde olduğu tesbit edilebilir. Sem'ânî'ye göre Nesef ile Sûbah arası altı fersah idi. Nevkad-Kureyş, Kiş'ten Nesef'e giden yol üzerinde, İstahrî'ye göre Kiş'ten beş fersah, Sem'ânîye göre ise Nesef'ten altı fersah[474] mesafede, belki bugünkü Kara-bağ köyünün yerinde idi[475]. İskîfagn, Sûbah'tan bir fersah uzaklıkta, Nesef'ten de biraz daha uzakta idi. Bu isim muhtemelen Eskibağ köyünün adında devam etmektedir. Sem'ânî'nin zamanında Nevkad-Kureyş hâlâ büyük bir köydü.

15 — Nesef ve Nesef eyaleti

Nesef isminin[476] Araplar tarafından Nahşeb'den tahrif edilerek alındığı anlaşılıyor. Şimdiki adı olan Karşi, ancak on dördüncü yüzyılda Çağatay hânlarından Kabak tarafından şehirden iki buçuk fersah uzaklıkta bir saray yaptırıldığı zaman verildi[477]. (mogolca Karşi saray manâsına gelmektedir). Onuncu yüzyılda Nesef'in şehristanı olmadığı anlaşılıyor, çünkü coğrafyacılar yalnız rebad ile kaleden bahsederler; bununla beraber Sem'ânî ve Yakut, Nesef'in şehristanından bahsederler[478]. Şehrin dört kapısı bulunuyordu: Neccâr (belki Buhârâ), Semerkant, Kiş, Gûbdîn. Son

469 Son şekil Mukaddesî'nin bir yazmasında bulunmaktadır. 282.

470 Sem'ânî, (السوبخى kelimesinde) ile Yakut'a (*Mu'cem*, III, 182) göre.

471 İstahrî, 337.

472 İbn Havkal, 403.

473 İstahrî, 343.

474 Sem'ânî النوقدى kelimesinde; Yakut, *Mucem*, IV, 825. Sem'ânî, Mâverâünnehr'de bir Nevkad daha olduğunu söyler ve biraz ileride bu isimde iki köy zikreder: Nevkad Hurdâhur (bu da Nesef bölgesinde) ve Nevkad Sâvef (?); bunlar Yakut'ta Hurdâhun ve Sâze şeklinde geçer.

475 Nevkad köyü on sekizinci yüzyılda bile Muhammed Vefâ Kermînegî'nin *Tuffetü'l-Hânî*'sinde zikredilir. Krş. Barthold, *Oroshenie Turkestana*, 126.

476 İstahrî, 325; İbn Havkal, 377 vd.d.; Mukaddesî, 282 vd.

477 *Pétis de la Croix*, I, 95; *Zafer-nâme*, I, 111.

478 Sem'ânî المدينى kelimesinde; Yakut, *Mu'cem*, IV, 458.

isim Nesef'ten iki fersah uzaklıkta bulunan bir köye âitti[479]. Nehir şehrin ortasında akardı. Nehrin sahilinde "Köprü başında" valinin sarayı bulunuyordu. Cuma camii, Gûbdîn kapısı yanında, bayram namazı kılınan yer Neccâr kapısı yakınında, çarşılar ise saray ile camiin arasında bulunuyorlardı[480]. Şehrin bulunduğu bölgede Kesbe ile Bezde adında iki büyük köy olup her ikisinin de camileri vardı. Nesef'ten daha büyük olan Kesbe, Buhârâ'ya giden yollardan birinin dört fersah uzağında bulunuyordu. Kesbe, Nesef'ten altı fersah[481] ve Buhârâ'dan dört günlük mesafede Kâlif yolu üzerindeydi[482]. Köyler on ikinci asırda kaynaklarda zikredilmektedirler. Kes be'de o zaman bile cuma camii vardı[483]. Bezde sağlam bir kale idi[484]. Akar suları yetersiz olmasına rağmen Nesef civarında çok köyler bulunuyordu. Keşke-Deryâ'nın suları Nesef'e her zaman ulaşamadığı gibi başka nehir de yoktu. Tarlalar kuyu suyu ile sulanır, daha çok yağmur beklenirdi.

16 — Nesef'ten Buhârâ ve Semerkat'a giden yollar

Buhârâ'dan Nesef'e seyahat[485] (takriben doksan mil, Mukaddesî'ye göre otuz fersah) dört günde yapılırdı. Aradaki menziller Karâçûn[486], Miyânkâl ve Mâymurg idi[487]. Sem'ânî, Buhârâ'ya dönüşü sırasında Mây-

479 Sem'ânî'de böyledir. (الغبدينى kelimesinde). Yakut'a göre (*Mu'cem*, III, 820) bir fersah mesafede. Gûbdîn, on altıncı asra âit bir vakfiyede (Asya Müzesi yazması, e 574 ag, vr. 78[b]) Nesef'in "yukarı köylerinden" diye zikredilir; belki şehrin doğusunda.

480 Nahşeb'in Mogollar'dan önceki devre âit harabelerine şimdi Şulluk (yahut Kırgız telaffuzuna göre Şulduk denilmektedir). Krş. L. Zimin, *Prot. Turk. kruj.* XXI, 103 vd. ve Logofet, V *gorah; na razvinah Buhary* (Petersburg 1913), 583. Harabeler şimdiki şehrin 16 verst kuzeybatısındadır. Mehdî Hân, *Tarih-i Nâdir Şâh* (Tahran 1260, 324) ve Muhammed Vefa Kerminegî, Asya Müzesi yazması (c 581 b, vr. 17[b]) bu harabelerden bahsederler. Karşi'nin on dördüncü yüzyıla âit harabeleri, şimdiki şehrin güneyinde, demiryolu istasyonu yakınındadır ve Dahhâk-ı Mârân adını taşımaktadır; L. Zimin, *Prot. Turk. kruj.* XXI, 103 vd. ve Castagné, *aynı eser*, 27.

481 İstahrî, 343.

482 Mukaddesî, 343.

483 Sem'ânî, الكسبوى kelimesinde; Yakut, *Mu'cem*, IV, 273.

484 Sem'ânî, البزدوى kelimesinde; Yakut, *Mu'cem*, I, 604.

485 İstahrî, 337.

486 Bu isim muhtemelen Ferâçûn yahut Ferâcûn şeklinde okunmalıdır. Bahâeddin'in hal tercümesinde "Feracun ormanı" (bîşe-i Ferâcûn) adı geçer; *Enîsü'l-Tâlibîn*, Petersburg Üniversitesi yazması, 386, vr. 174[a].

487 Mukaddesî'nin yazmalarından birinde (345) Miyânkâl ile Mâymurg arasında bir menzil daha zikredilir (Ribât-Âstâne); bu hesaba göre Buhârâ'dan Nesef'e yolculuk beş gün sürüyordu.

murg'da kalmıştır; büyük ve mamur bir köy olduğunu belirtir. Kesbe'den geçen bir yol daha zikredilir. Mukaddesî, Bezde'den geçerek Buhârâ'dan Kâlif'e giden bir yoldan bahseder (dokuz günlük). Aradaki menziller şunlardı: 1) Cikem, 2) Rıbat-ı atik, 3) Sa'îd'in kuyusu, 4) Bezde, 5) Rıbat-ı Hârân, 6) Buhârâlılar köyü, 7) Hârezmliler köyü, 8) Balhân. Buhârâlılar ve Hârezmliler köyleri muhtemelen Ceyhun'daki Buhârîyân ve Hârezmîyân geçitleri olup Mukaddesî bunları başka yerde zikretmiştir[488]. Bu yolların hepsi, şimdiki gibi ıssız yerlerden geçerlerdi. Nesef ile Ceyhun arasındaki arazi de böyle ıssız idi[489].

Nesef'ten Kiş'e[490] (üç günlük) ve Sûbah'a (bir günlük) yollar vardı. Sûbah'tan (Huzar) geçen yol, oradan sonra dağlık araziye giriyordu. Sûbah'tan Dîdegî[491] köyü bir günlük, buradan da Kendek köyü yine bir günlük mesafede kabul edilirdi. Nesef'ten gelen yol ile Semerkant ve Kiş'ten gelen yol Kendek'te birleşirlerdi. Semerkant'tan Kiş iki günlük uzaklıkta sayılırdı. Mukaddesî[492] bu şehirler arasında Dirizdeh menzilini vermektedir; dağların güneyinde olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Sem'ânî ve Yakut[493] bu köyü Nesef vilâyetine dahil ederler. Kiş ile Semerkant arasındaki geçit, Araplar ile Türkler arasında yapılan büyük savaşlardan birine sahne olduğu için Arap fetihleri tarihinde meşhurdur.[494]. Muhterika köyünden geçen bir yol daha vardı. Köye, Arab kumandanlarından Habib tarafından yakıldığı için bu isim verilmişti (Habîb, bir Buhârâ ordusunu yendikten sonra, o sırada Kiş'i kuşatmakta olan babası Mühelleb ile birleşti, 80/699)[495]. Bununla beraber Taberî, eserinin başka bir yerinde[496] köyün yıkılmasını Kuteybe'ye isnad ederek olayı 91 (710) yılında gösterir. Köye evvelce Faryâb (yahut Karyât) denilirdi. 730 yılında Araplar, Muhterika içinden geçmediler, çünkü etrafı sık ormanlarla kaplı olduğundan Türkler tarafından ateşe verilir diye korkuyorlardı. Araplar kılıçtan geçirilmeyi ateşte yanmaya tercih ederlerdi[497]. Muhterika'nın dağların kuzeyinde

[488] Mukaddesî, 292.

[489] *Metinler*, 82 *(Cihân-nâme)*.

[490] İstahrî, 343.

[491] İstahrî'de (337) دادکی ve دیدجی şekillerinde yazılmıştır.

[492] Mukaddesî, 342.

[493] Sem'ânî, الدرزدهی kelimesinde; Yakut, *Mu'cem*, II, 566.

[494] Marquart, *Die Chronologie*, 35.

[495] Taberî, I, 1041.

[496] Taberî, II, 1229.

[497] Taberî, II, 1533.

olduğu anlaşılmaktadır; çünkü Hâfız-ı Abrû tarafından Semerkant vilayetine dahil edilmiştir[498]. Faryâb isminin yukarıda adı geçen Farâb köyü ile münasebetinin olup olmadığını söylemek güçtür (bkz. Zerefşân vadisindeki köylerin alfabe sırasiyle listesi).

Kendek, Kiş'ten üç günlük yolda idi[499]. Kiçi-uru-Deryâ vadisinde olması muhtemeldir. Belki de Karahoval köyünün yerindeydi. Sem'ânî ve Yakut'ta adı geçmez. Anlaşıldığına göre Sem'ânî bu dağlık bölgeyi ziyaret etmeği ihmal ederek Nesef'ten Kâlif yoluyla Tirmiz'e gitmiştir. Sem'ânî'nin (ve ona uyan Yakut'un) Kiş'e elbette daha yakın olan köyleri bile Nesef bölgesinde göstermesinin sebebi belki bu suretle izah edilebilir. Timur'un Seferleri tarihinde[500] adları tamamıyle değişmişti. En çok adı geçen yerler şunlardır: Tengi-hârâm kazası; Çekdâlîk yahut Şekdâlîk nehri (bugünkü Kiçi-uru-Deryâ) kolları Kâtliş'te birleşirlerdi; Demir kapının kuzeyindeki Çekçek mevkii, bugünkü Çekçe vadisidir; aynı adı taşıyan dere burada akardı.

Kendek'ten bir günde meşhur Demir kapıya gidilirdi; farsça Der-i Âhenîn[501], bugünkü Buzgala geçididir. Geçitten Tirmiz'e üç günde varılırdı. Aradaki menziller Râzîk ribatı ile Hâşimgird idi (s.77). Mukaddesî'de Râzîk ribatı ile Hâşimgird isimleri bulunmayıp bunların yerine Karna köyü geçmektedir. Demir kapıdan Saganiyân'a (Danav) bir yol daha vardı, bugünkü Baysun'dan geçerdi. Buhârâ ordusu 948 yılı sonbaharında bu yoldan geçmiştir[502]. Kiş'ten Saganyân'a Seng-gerdek vadisinden geçen bir yol bulunuyordu. Bu yol altı gün sürüyordu.

Sem'ânî ile Yakut'un eserlerinde Keşke-Deryâ vadisinde ve bilhassa Sem'ânî'nin iki ay kadar kalmış olduğu Nesef civarında bulunan bir kaç köyün isimleri bulunur (bkz. s.36). Bunlara ilave olarak Nesef şehrinin bazı mahalle ve sokaklarının adları da belirtilmiştir. Bu isimler şunlardır.

	Kaynaklar		
İsim	*Sem'ânî*	*Yakut*	*Açıklamalar*
Âfurân	الآفرانى	I, 64	Nesef'ten 1 (Yakut'ta 2) fersah mesafede.
Andedî	الاندذى	I, 372	Nesef civarında.

[498] *el-Muzafferîye,* 15, 18; متفرقه 'nın yerine مخرقه şekli kabul edilmelidir.

[499] Mukaddesî'ye göre (342) yalnız bir menzil, fakat buna imkân yoktur.

[500] *Pétis de la Croix,* I, 108 vd. d., 123, 125, 128; *Zafer-nâme,* I, 123 vd. d., 140, 142.

[501] Ya'kubi'de (*Buldân,* 290) درياهنين

[502] *Metinler, 8 (Gerdizi).*

	Kaynaklar		
İsim	*Sem'ânî*	*Yakut*	*Açıklamalar*
Anşemîsen	الانشميشنى	I, 380	Nesef civarında.
Bâyân	البابانى	I, 488	Nesef'te bir sokak ve mahalle.
Beştân	البشتانى	I, 628	Nesef civarında.
Bethudân (Yakut'ta Buthadân)	البتخدانى	I, 488	Neşef civarında.
Birân		I, 782	Nesef'ten 1 fersah mesafede.
Buzgâm	البزغامى	I, 605	Nesef civarında.
Cûbak	الجوبقى	II, 142	Nesef'te bir mahalle. Aynı isim Merv ile Nişâpûr'da meyve vs. satılan küçük çarşılara ve hanlara (kervansaraylar) da verilirdi.
Cûybâr	الجويبارى	II, 163	Nesef'te bir sokak (sikka) ve mahalle. Sem'ânî orada bulunmuştu.
Cuvîk		II, 164	Nesef'te bir mahalle. Sem'ânî Cuvîk'ten, Baalbek'te bir sokak diye bahseder.
Dücâken	الدجاكنى	II, 551	Nesef civarında.
Fenked	الفنكدى	III, 920	Nesef civarında. Sem'ânî, buradan geçtiğini zannediyorsa da emin değildir.
Ferhûrdîze	الفرخورديزجى	III, 870	Nesef'ten 2 (Yakut'ta 1) fersah, yukarı bölgede. Sem'ânî orada bir gece kaldı.
Fîckes yahut Fîcekes	الفيجكثى	III, 926	Nesef civarında.
Füveydîn		III, 924	Nesef civarında. Belki Guveydîn yerine yanlışlıkla yazılmıştır.
Gardiyân (Sem'ânî'de Gardyân)	الغرديانى	III, 784	Kiş civarında.
Gazneyân	الغزنيانى	III, 798	Kiş civarında.

İsim	Kaynaklar Sem'ânî	Yakut	Açıklamalar
Haşyendîze (Yakut'-ta Haşîndîze)	الخشيندیزی	II, 447	Nesef civarında.
Huşmincekes	الخشمنجكثی	II, 446	Kiş civarında.
Huşûnencekes	الخشونجكثی	II, 447	Kiş civarında, Semerkant köylerinin yakınında; bu köy evvelce Semerkant vilâyetine dahildi.
Hûzyân yahut Hûziyân	الخوزیانی	II, 497	Nesef civarında, Ġûdbîn bölgesinde bir kale.
Ibesen (Yakut'ta Îbesn)	الایبسنی	I, 415	Nesef'ten 1 fersah mesafede.
Kâcer	الكاجری	IV, 222	Nesef'ten 2 fersah mesafede.
Kalâsî	القلاسی		Nesef'te meşhur bir aile (yahut hânedan).
Kâsen	الكاسنی	IV, 227	Nesef cıvarında.
Kermüçîn (Yakut'ta Kermeçîn)	الكرمجینی	IV, 267	Nesef cıvarında.
Kübindâ-Ma'kal	الكبندوی	IV, 234	Nesef cıvarında (Kebinde ve Kebende şeklinde de adı geçer).
Margibân	المرغبانی	IV, 499	Kiş cıvarında.
Misnân	المسنانی	IV, 533	Nesef cıvarında.
Mucduvân (Yakut'-ta Mecdüvân)	المجدوانی	IV. 419	Nesef cıvarında. Sem'ânî'nin zamanında harabelerden ibaret idi.
Mûdâ	المودوی	IV, 678	Kiş cıvarında. Sem'ânî, oraya gittiğini zannediyorsa da emin değildir.
Muvân	الموانی		Nesef cıvarında.
Niyâze	النیازی	IV, 854	Kiş ile Nesef arasında büyük bir köy. Sem'ânî, orada "soğuk ve kar" içinde bir gece kaldı.

	Kaynaklar		
İsim	*Sem'ânî*	*Yakut*	*Açıklamalar*
Pedyâne (Yakut'ta Bedyâne)	البِدیانوی	I, 527	Nesef cıvarında.
Râgsirisne (?) Yakut'ta Râgsirgene[503]	الراغسرسنی	II, 734	Nesef'ten yarım fersah mesafede.
Sâkbedyâzû (?) (Yakut'ta Sâkebdiyaz)	الساکبدیازوی	III, 13	Nesef cıvarında.
Sâncen	السانجنی	III, 23	Nesef cıvarında.
Serkes	—	III, 82	Kiş cıvarında.
Sûnec	—	III, 197	Nesef cıvarında. Belki Sûbah'ın aynıdır.
Şargiyân (Yakut'ta (Cargiyân)	الشرغیانی	III, 277	Nesef'te bir sokak. İsmi, Buhârâ'nın Şarġ yahut Carğ ismindeki ticaretiyle meşhur köyünden gelip oraya yerleşen muhacirlere nisbet edilmiştir (bkz. yk. s. 104).
Şâvharân (Yakût'ta Şâvahrân)	الشاوخرانی	III, 245	Nesef cıvarında. On ikinci asırda ancak izleri kalmıştı.
Şîrkes	الشیرکثی	III, 352	Nesef cıvarında.
Şûzyân (Yakut'ta Şûziyân)	الشوزیانی	—	Kiş cıvarında.
Tadyâne	التدیانی	I, 832	Nesef cıvarında. Belki Pedyâne'nin aynıdır.
Tûben	التوبنی	I, 888	Sûbah yakınında.
Ustugdâdîze	الاستدادیزی	I, 243	Nesef'ten 4 fersah mesafede. Sem'ânî Nesef'ten Buhârâ'ya giderken bu köyden geçti.
Utşund (Yakut'ta Utşend)	الاتشندی	I, 112	Nesef cıvarında.

503 Yakut'ta harekesizdir; Sem'ânî'de yalnız الراء الساكنة kaydı vardır.

İsim	Kaynaklar Sem'ânî	Yakut	Açıklamalar
Varagçen (Yakut'ta Vargacen yahut Vazagcen)	الورغجنى	IV, 921	Sem'ânî'nin fikrince Nesef cıvarında, belki Vazġanc'ın aynıdır.
Vassâf yahut Derb-Vassâf	الوصافى	IV, 931	Nesef'te bir sokak.
Vazgacn	الوزغجنى	—	Nesef cıvarında, Sem'ânî'nin fikrince (bk. Varagçen).
Vene yahut Venec	الونجى	IV, 941 942	Nesef cıvarında; orada bir rıbat vardı.
Versîn	الوزثينى	IV, 920	Nesef cıvarında.
Yagnâ	اليغنوى	IV,1022	Nesef cıvarında. Sem'ânî Buhârâ'ya giderken oradan geçtiğini zannediyor.
Zâzek	الزذكى	II, 906	Kiş civarında.
Zendiyâ (?)[504] Yakut'-ta Zendîne)	الزنديانى	II, 952	Nesef cıvarında.
Zîkûn (Yakut'ta Zeykûn)	الزيكونى	II, 966	Nesef cıvarında.

Ayrıca Kâsen köyünde doğmuş olan Şeyh Ebû Abdurrahman Mu'âz b. Ya'kub'un (ölm. 219/834) hayat hikâyesinde Nesef'te Zâhidler sokağında (Sikket'ül Zuhâd) yaptırdığı eski cami (el-Camiü'l atîk) ile ribat zikredilir. Bu sokağa bir zamanlar şeyhe nisbeten Ebû Abdurrahman sokağı denirdi. Sem'ânî kabrini ziyaret etmiştir.[505]

18 — Hârezm

Şimdi, Ceyhun sahillerindeki vilayetlere döneceğiz. Sol sahilinde uzanan ekili arazinin Âmul'de başladığını gördük. Harezm'in birinci şehri Tâhirîye, Âmul'un alt tarafında beş günlük yolda idi. Aradaki menziller şun-

504 Sem'ânî. الزاى والدال المهملة بين النون , aynen والالف بين اليايين اخر الحروف

505 Sem'ânî, الكاسنى kelimesinde.

lardır: Vize, Merdûs, Asbâs, Sifâye yahut Sipâye[506] (basılı metindeki gibi Sifâne değil). Son köyün Timur tarihinde tekrar adı geçer[507]. Tâhirîye, muhtemelen Kentmençi harabelerinin yerinde idi. On birinci yüzyıldan itibaren[508] Hârezm'in en güneyindeki şehrin Dargân olduğu umumiyetle kabul edilmektedir. Tâhirîye'nin alt tarafında iki günlük yolda bulunuyordu. İkisinin arasında, tam yarı yolda Cigerbend köyü vardı[509]. Burası Buhârâ'dan Hârezm'in merkezine giden yolun Ceyhun'a yaklaştığı yerde idi[510]. Ebû'l-Gazi'de[511] Dargâ, Darûgan yahut Darûgân-ata adı altında zikredilir. (Bugünkü Dargan-ata harabeleri). Onuncu yüzyılda Dargân, nehrin sol sahilinde Gurgânc'dan sonra en büyük şehir sayılırdı. Vilâyetin en güzel camii orada idi. Camiin içinde süslü ve tezhipli eşyalar bulunuyordu. Şehrin bağları nehir boyunca iki fersah kadar uzanıyordu. Sayıları beş yüzden fazla olan bu bağlardan kuru üzüm ihraç edilirdi. Yakut da Dargân hakkında bilgi vermektedir. Merv'den Hârezm'e giderken şehre uğramıştı. Şehir nehirden iki fersah uzaklıkta bir set üzerinde kurulmuştu. Set ile nehir arasında halkın tarlaları ve bahçeleri bulunuyordu[512]. Ticarî ehemmiyeti büyük olan Cigerbend'de de bir cami vardı[513].

Dargân'dan bir menzil aşağıda Sedvar şehri yer alıyordu (İstahrî'nin basılı metninde böyledir, halbuki gerçekte Cigerbend şehri Dargân ile Sedvar arasındaydı. Bir cuma camii vardı[514]. On yedinci asırda tekrar adına rastlanmaktadır[515] (şimdiki Sedvar harabeleri). Daha ileride, bir günlük yolda meşhur Hezâresp şehri bulunuyordu. Bugüne kadar adını

[506] İstahrî, 301, 338; de Goeje, *Das alte Bett des Oxus*, 95.

[507] Pêtis de la Croix, I, 232, 260; *Zafer-nâme*, I, 236, 261.

[508] Beyhakî, 859 (burada درخان yerine درغان okunmalıdır; *Metinler*, 29, 42 (İnşa).

[509] De Goeje, *Das alte Bett* adlı eserinde yazmalarda kabul ettiğini bildirdiği okunuşa göre Cigerbend, Dargân ile Sedûr arasında bulunuyordu (bu son ismin doğrusu Sedver'dir, krş. Barthold, *Oroshonie Turkestana*, 80). Bu görüşü Sedvar ile Dargan-ata arasındaki uzaklık da teyid etmektedir. Bu durumda Cigerbend ile "nehrin darlaştığı yerin" arasının üç günlük yol olduğunu söylemek yanlıştır. Mukaddesî de Ceyhun'un geçitlerini sayarken Cigerbend'i Dargân'dan sonra zikreder (292).

[510] Mukaddesî, 343. Cigerbend nehrin sol sahilinde idi (Mukaddesî, 287).

[511] Ebu'l-Gâzi, 277, 300, 349.

[512] Yakut, *Mu'cem*, II, 567. Şimdiki Dargan-ata'nın A. Kalmykov tarafından yapılan tarifi buna çok benziyor. *Prot. Turk. kruj*, XVII, 70.

[513] Mukaddesî, 289.

[514] Mukaddesî, 288. Mukaddesî (286) bu şehri nehrin sağ sahilinde gösteriyorsa da bu pek doğru olamaz.

[515] Ebu'l-Gâzi, 349.

muhafaza etmiştir. Hezâresp'ten üç fersah mesafede Kerderân Hâs, ondan da beş fersah ileride Hîve[516] yer alıyordu. Vilayetin bugünkü merkezidir. Hezâresp ile Hive arasındaki yol bir günlük kabul edilirdi. Bozkırın kenarında bulunan Hive'nin bir camii vardı. Kerderân Hâs ile Hezâresp müstahkem şehirlerdi. Ahşap kapıları ve hendekleri bulunuyordu[517]. Hezâresp arkı Âmul havalisinden başlardı[518]. Kerderân Hâs arkı Hezâresp'ten iki fersah mesafede, Hive arkı da daha aşağıdaydı. Mukaddesî'ye göre[519]. Hezâresp ve Kerderân Hâs arklarının arası iki fersah idi. Arkların en büyüğü Hive arkı olup şehre kadar gemiler işlerdi[520]. On üçüncü yüzyılın başlarında Hive halkı hâlâ Şâfiî mezhebinden idi; halbuki Hârezm'in diğer şehirlerinin ahalisi Hanefî idiler[521].

Bu arkların başlarının alt tarafında, Abûkşâ'da nehir dağlık bir boğazdan geçerek orada üçte bire iner; burası gemiler için tehlikeli sayılırdı[522]. Mukaddesî'ye göre[523] "nehrin daraldığı yer" Cigerbend'den üç günlük yoldaydı. Bahsedilen boğazın Duldul-atlagan olduğu açıktır. Uç-çuçak (yahut Uç-uçak) ve İçke-yar mevkileri arasındadır. Burada nehrin genişliği 358m'ye iniyordu. Boğazdan üç fersah (İbn Havkal'a göre[524] bir merhale) aşağıda Gâvhâre denilen ve Hezâresp kanalının iki misli olan kanal[525] nehirden ayrılıyordu. Eni beş zira derinliği iki kame kadardı (bkz. s. 91). Gîre arkı bu kanaldan, başından beş fersah aşağıda ayrılıyordu. Gâvhâre'nin başından altı fersah aşağıda, Ceyhun'un sağ sahilinde Garabhaşne yahut Garamhaşne şehri vardı; sağ sahilinde uzanan ekili arazi ancak oradan başlardı. Gâvhâre kanaliyle[526] nehrin asıl mecrası arasında Hârezm'in başşehri Kâs'ın yer aldığı bölge bulunuyordu. Şehir, Gâv-

516 İstahrî, 341.

517 Mukaddesî, 289.

518 مايلى آمل İstahrî, Âmul'un alt tarafında beş günlük yolda olan Tâhiriye'nin mevkiini tarif etmek için aynı cümleyi kullanır (301); binaenaleyh Hezâresp kanalının başının o zaman şimdiki Çarçuy yakınında olduğu neticesine varmamız mümkün değildir.

519 Mukaddesi, 292.

520 İstahrî, 302.

521 Yakut, *Mu'cem,* II, 512.

522 İstahrî, 304.

523 Mukaddesî, 343. Bu rakam şüphelidir; krş. yukarıda s. 154, n. 509.

524 İbn Havkal, 354.

525 Kanallar hakkında bkz. İstahrî, 301 vd. d.

526 Yakut'a göre (*Mu'cem,* IV, 230 vd. fakat elbette yanlıştır) Gâvhâre kanalı Dargân yakınından akardı: Yakut, Dargan'ın nehirden iki mil uzakta olduğunu söylemektedir (*Mu'cem,* II, 567; de Goeje, *Das alte Bett,* 113).

hâre'nin yatağından on iki fersah mesafedeydi. Nehrin sol sahilinden ayrılan arklardan bir mil[527] (1/3 fersah) uzaklıkta akıyordu. Medrâ arkının bir mil kuzeyinde de Vezâk arkı Gurgânc'a ulaşırdı. Vezâk yatağından Kâs iki fersah mesafedeydi. Medrâ kanalı Gâvhâre'nin iki misliydi. Medrâ şehrinin mevkii hakkında bir bilgimiz yoktur. Sem'ânî ile Yakut'a göre[528] Fernîfsân köyü oradan iki fersah uzaklıktaydı.

19 — Kâs

Hârezm'in eski başşehri Kâs, asıl mecranın sağ sahilinde Hîve'den bir günlük yoldaydı[529]. Yakut'a göre[530], Kâs ismi, Hârezmliler tarafından bozkırdaki siper yahut höyüklere verilirdi; binaenaleyh Orta Asya'da bugün kullanılan Turtkul[531] kelimesiyle aynı manâyı taşıyordu. Arap istilâsı zamanında şehir üç kısımdan meydana gelip en müstahkem kısmı, yâni kale, Fîl yahut Fîr adını taşıyordu[532] Bîrûnî'ye göre Fîr'in etrafını aynı yükseklikte birbirine paralel üç duvar çeviriyordu. Hârezmşâhlar'ın sarayı, bütün istîhkâmların üzerinden yükselerek on milden fazla mesafeden görülebiliyordu. Kale kerpiç ve tuğladan yapılmıştı[533]. Bu kaleyi Ceyhun'un suları yavaş yavaş tahrip ediyordu. İstahrî'nin zamanında[534] kale ile eski şehrin tamamı terkedilmişti. Eski şehrin kapılarını sular götürmüştü. Kale tamamen yıkılmak tehlikesiyle karşı karşıya idi. Halk harabelerin doğu tarafında kendilerine evler yapmışlardı. Kalenin yanında cuma camii, Hârezmşâhlar'ın sarayı ve hapishâne yer alıyordu. Şehrin ortasından akan arkın iki tarafında çarşılar bulunuyordu. Şehrin eni ve boyu 1/3 fersah veyahut başka bir okuyuşa göre (İbn Havkal ile İstahrî'nin farsça versiyonlarında) üç fersah idi. İbn Havkal[535], kendi zamanında ne kalenin ve ne de yanın-

[527] Mukaddesî'ye göre (292) Medrâ arkı Hive ile Vezâk arklarından yarımşar fersah uzaklıkta idi.

[528] Sem'ânî, الفرنيفثاني kelimesinde; Yakut, *Mu'cem,* III, 885. Yakut'ta köyün mevkiinden bahsedilmiyor. Bu kısımda Sem'ânî şehre Medrâkâs adını verir; de Goeje'nin görüşüne göre Mukaddesî aynı şehirden Medrâmisen olarak bahsetmiştir (287, n. f.).

[529] İstahrî, 341.

[530] Yakut, *Mu'cem,* IV, 222.

[531] Barthold, *Otchet,* 12. Yakın zamanda bile Ruslar tarafından kurularak Petroalexandrovsk adı verilen şehre ihtilâlden sonra Turtkul ismi verilmiştir.

[532] Sachau, *Zur Geschichte, I, 20, 24.*

[533] Sachau, *Zur Geschichte,* I, 10, 12.

[534] İstahrî, 301.

[535] İbn Havkal, 351.

daki cami ile hapishanenin izlerinin bile kalmadığını yazıyorsa da,Bîrûnî'den Fîr'in son izlerinin ancak 994 yılında yok olduğunu öğreniyoruz.

Mukaddesî[536] Hârezm'in başşehrini şöyle tarif eder: "Kâs'a Şehristan denir, nehrin sahilindedir. Nişapur büyüklüğündedir[537]. (Başka bir nüshada "Buhârâ'dan büyüktür"). Şehir nehrin doğusundadır. Çarşıların ortasında bir cuma camii bulunmaktadır[538]. Sütûnlar bir kame (2 m. cıvarında) uzunluğunda siyah taştan yapılmış olup bunların üzerine ahşap direkler yerleştirilmiştir[539]. Emîrin sarayı şehrin ortasındadır. Kaleyi nehir takip etmektedir. Şehrin içinde arklar akar. Şehir çok güzeldir. Orada âlimler, edipler ve zenginler bulunur. Ticaret ve hayrat çoktur. Mimarları mesleklerinde çok yeteneklidirler. Hâfızlarının seslerinin güzelliği, Kur'ân okumalarının mükemmelliği, bilgileri ve tavırları dolayısıyla Irak'ta bile benzerleri yoktur. Fakat nehir suları devamlı şehri basmaktadır, bu sebeple halk nehir kıyısından uzaklara çekilmektedir. Şehir, Erdebil'den bile kirli olup bir çok lâğımları caddelere taşıyordu. Halk sokakları abdesthane gibi kullanıyor, pislikleri çukurlara topluyorlardı; sonra buralardan torbalar içinde tarlalara taşıyorlardı. Sokaklar o kadar pisti ki, yabancılar ancak gündüz yürüyebiliyorlardı. Halk pislikleri ayaklariyle iterek toplarlardı[540]. Eski Kâs'ın harabeleri şimdi Şâh Abbas Veli ismiyle anılmaktadır[541]. Küçük yeni kale eski kalenin ancak 1/4 ü kadar yer kaplıyordu. Bir minarenin ve surların kalıntıları hâlâ mevcuttur.

20 — Hârezm kanalları

Büyük Vezâk kanalı (de Goeje'ye göre[542] şimdiki Kunya-Deryâ mecrası) Kâs'tan biraz yukarda nehirden ayrılıyordu. Şehrin alt tarafında akan Büvve arkı, Gurgânc'dan bir günlük yolda bulunan Enderâstân köyünün yanında Vezâk ile birleşirdi; Vezâk kanalından daha küçük idi. Gur-

536 Mukaddesî, 287 vd.

537 İstahrî'ye göre (254) Nişâpûr'un eni ve boyu birer fersahtır.

538 Bu açıklamalara bakılırsa Mukaddesî'nin tarifi, İstahrî tarafından zikredilmeyen yeni bir binaya âittir. Bu da eski camiin tahrip edildiğine dair İbn Havkal'ın verdiği bilgiyi destekliyor.

539 Yani sütunların alt kısmı taştan, üst kısımları ise ağaçtan yapılmıştır.

540 De Goeje'nin tercümesinde (*Das alte Bett des Oxus,* 102) "pislikleri ayaklariyle camilere taşırlar.

541 A. Kuhn tarafından (Şah Abbas Veli adı altında) *Materialy dlya statist. turkest. kraya,* IV, 251 vd.'da tarif edilmiştir.

542 De Goeje, *Das alte Bette,* 71. Fakat Vezâk bir kanal olup onuncu yüzyılda nehrin asıl mecrasiyle karıştırılmamalıdır.

gânc'dan bir galve mesafede (bkz. s. 103, n. 294) nehirde ahşap bir bend inşa edilerek akıntı doğuya çevrildi. Eski zamanlarda şehre su varırdı. Bundan anlaşılıyor ki, Sâmânîler zamanında Urun-Deryâ'nın yatağında Kunya Urgenç ile Sarı-Kamış gölü arasında su dolu değildi; binaenaleyh Mes'ûdî'nin "Cürcâniye Gölü" (Sarı-Kamış) hakkındaki bilgisi[543] hatalıdır. Nehrin doğuya doğru çevrilmiş bir kolu, Ferâtegin yahut Berâtegin köyüne doğru akıyordu. Bu köy, Kâs'tan beş günlük[544] yolda, nehrin doğusunda ve nehirden epeyce uzaklıkta (dört fersahtan fazla) [545] bulunuyordu. Ferâtegin'den Aral gölü bir günlük yolda kabul edilirdi[546]. Mukaddesî'ye göre[547] Berâtegin, bozkırda, dağların yakınında büyük bir köydü. Buradan taş çıkarılırdı. Cami çarşının ortasındaydı; evleri çok iyi kerpiçten yapılmıştı. Asıl yatağın doğusunda büyük Kürder arkı akardı -başı Kâs'tan beş fersah aşağıdaydı-. İbn Rusteh[548] bu yer hakkında şöyle der: "Nehir orada havuzlar, bataklıklar ve çayırlar meydana getirir" Ark, dört yerde dört kola ayrıldıktan sonra kollar birleşince büyüklüğü Büvve ve Vezâk arkları kadar olurdu. Boyu hakkında bir şey söylenemiyorsa da epeyce uzun olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Kürder arkı Gurgânc'ın karşısında bulunan Mizdâhkan bölgesinin doğu hududunu teşkil ettiği halde Kürder şehri, ileride göreceğimiz gibi Ceyhun'un deltası içinde idi.

21 — Gurgânc

Gurgânc'a Araplar Cürcâniye, daha sonra Mogollar ve Türkler Urgenç derlerdi. Yukarıda adı geçen bentten bir galve, nehrin asıl yatağından bir fersah mesafeydi[549]. Şehir Ceyhun'un sol sahilindeki şehirlerin en önemlisi sayıldığı gibi Mukaddesî'ye göre[550] günden güne genişliyordu. Dört kapısı vardı. Arkların suları kapılara kadar geldiği halde şehirde yer olmadığından şehrin içine akıtılamıyorlardı. Adı geçen binalardan birisi Me'mûn'un sarayıdır; Haccâc kapısına yakındı. Sarayın kapılarının işçiliği çok güzel olup bütün Horasan'da eşleri yoktu. Me'mûn'un oğlu Ali, babasının sarayının karşısında bir saray yaptırdı. Kapısının önünde Buhâ-

543 Mes'ûdî, *Tenbîh*, 65.
544 İstahrî'de böyledir (341). Mukaddesî'de uzaklık fazladır.
545 İstahrî, 341 vd.
546 Mukaddesî, 343.
547 Mukaddesî, 288.
548 İbn Rüsteh, 91.
549 İstahrî, 342.
550 Mukaddesî, 288 vd.

râ'daki Rigistân'ı taklit ederek bir meydan açtırdı. Bu meydanda koyunlar satılırdı. Bu bilgilerin Gurgânc emiri Me'mûn b. Muhammed'e âit oldukları anlaşılıyor. Sonradan 955 yılında[551] Hârezm'in güney kısmını da zaptederek Hârezmşâh ünvanını aldı. O zamana kadar bu ünvan, Kâs'ta saltanat süren eski hânedanın temsilcisine âitti. Me'mun'un oğlu Ali, 997'de babasının yerine geçti. Sarayı babası hayatta iken inşa ettirdiği bilinmektedir. Sâmânîler devrinde Gurgânc, Kâs kadar önem taşımıyorsa da günden güne büyüyordu[552] Onbirinci ve onikinci yüzyıllar için her iki şehir hakkında fazla bilgimiz yoktur. Onüçüncü yüzyılda Gurgânc, kuvvetli Hârezmşâhlar devletinin başşehri olarak yeni bir önem kazandı. Bu devlet İslâm âleminin en kuvvetli devleti olunca başşehir de, zaptedilen memleketlerden getirilen ganimetlerle zenginleştirilmiş olmalıdır. 1219 yılı sonları ile 1220 yılı başlarında bu şehirde kalmış olan Yakut[553], Gurgânc'ı gördüğü şehirlerin en genişi ve en zengini kabul eder.

22 — Mukaddesî'nin verdiği yollar

Hârezm'deki şehirlerin ve köylerin en geniş listesi, aralarındaki mesafelerde gösterilmiş olarak Mukaddesî'de bulunur[554]. O, nehrin iki yakası için ayrı itinererler gösterir.

Hezâresp'ten Gurgânc'a giden yoldaki menziller şu sıraya göre tertip edilmiştir:

Hezâresp	
Zerdûh[555]	2 berîd[556]
Kerderân Hâs[557]	1 berîd
Hive	2 berîd

[551] Bu tarih hakkında aşağıya bakınız.

[552] Eski Gurgânc'ın harabeleri arasında ayakta kalabilen bir minare, Hârezmşâh Me'mûn b. Me'mûn tarafından 401 (1010-11)'de yapılmıştır. Minarenin kaidesindeki demir levhada bulunan Arapça kitâbe N. Katanov tarafından *Zapiski'de* (XIV, 15 vd.) neşredildi.

[553] Yakut, *Mu'cem*, II, 54, 486.

[554] Mukaddesî, 343 vd.

[555] Bununla beraber Hârezm şehirlerinin listesinde (Mukaddesî, 386) Zerdûh, nehrin sağ sahilinde gösterilmiştir.

[556] Bir berid Doğu vilâyetlerinde iki fersaha eşitti.

[557] De Goeje (*Das alte Bett*, 84), Kerderân-Hâs'ın Ebu'l-Gâzi tarafından zikredilen Hîve ile Hezâresp arasındaki Gerden-Hâst köyü olduğunu tâyin etmektedir (de Goeje'de yanlışlıkla "Hîve'nin aşağısında"; krş. Ebu'l-Gâzi, 242 vd.).

Rahuşmîsen yahut Erdehuşmîşen[558]	1 merhale
Deskâḫan-Hâs	1 merhale
Uzârmend yahut Vezârmend	2 berîd
Rûzund	1 berîd
Nûzvâr	1 merhale
Zemaḫşer	1 merhale
Gurgânc	1 merhale

İstahrî[559], daha kısa bir itinerer gösterir. Onun verdiği bilgiye göre Kâs'tan Gurgânc ancak üç günlük mesafede olup bir günde Erdehuşmîsen'e oradan da yine bir günde Nûzvâr'a gidilirdi. İstahrî, Hezâresp'ten Hive ve Hive'den Kâs'ın birer günlük mesafede olduğunu hesap ediyorsa da fersah olarak daha büyük bir mesafe gösterir.

Hezâresp	
Kerderân-Hâs	3 fersah
Hîve	5 fersah
Sâferdiz	5 fersah
Kâs	3 fersah

Mukaddesî'nin itinererinde Sâferdiz'in adı geçmiyorsa da M.J. de Goeje'nin fikrince nehrin sol sahilindeki şehirler arasında Sedfer adı altında zikretmiştir[560] Sem'ânî ile Yakut'un[561], Sâferdiz'i "Âmul'e yakın, Hârezm yolu üzerinde" göstermeleri gariptir. Zemahşer'in mevkiinin Zmukşir harabelerinin bulunduğu yerde olması kesindir. Fakat bu noktadan Hive elli milden fazla, Kunya-Urgenç de takriben seksen mil mesafededir ki, Mukaddesî'nin verdiği rakamlara uymaktadır[562]. Bununla beraber Hive'den Zmukşir yoluyla Kunya-Urgenç'e olan uzaklığın tamamı, Hîve ile Gurgânc arasında verdiği mesafeye oldukça yaklaşır.

Adı geçen yerlerden bazıları hakkında Mukaddesî[563] biraz bilgi vermektedir. Zerdûh, büyük ve müstahkem bir köy olup rebadı vardı.

558 Yakut'ta (*Mu'cem,* I, 191; burada Erte-Huşmîsen'dir) Gurgâc'dan üç merhale. Yakut, Kâs'tan Erte-Huşmîsen'e giderken Şevval 616 (10 Aralık 1219-7 Ocak 1220)'da nehri geçmiştir. Nehri buz kütleleri kaplamıştı.

559 İstahrî, 341.

560 Mukaddesî, 287.

561 Yakut, *Mu'cem,* III, 12.

562 İbn Battûta'ya göre (III, 6) Hârezm (Gurgânc) ile Zemahşer arası yalnız dört milden ibaretti.

563 Mukaddesî, 288 vd. d.

Rûzûnd orta büyüklükte bir köy olmasına rağmen müstahkemdi ve hendeği bulunuyordu. İçinden yol geçerdi; cami çarşıya yakındı. Halk özel bir kaynağın suyundan içerdi. Nûzvâr, hendeği ve demir kapıları olan küçük, müstahkem bir köydü; şehrin içinden yol geçerdi. İki kapısı ve her gece kaldırılan bir asma köprüsü bulunuyordu. Batı kapısının yanında, bütün vilayette eşine rastlanılmıyan hamamlar vardı. Cami çarşıların ortasında olup küçük bir kısmı hariç üstü kapalıydı. Zemahşer de o tipte küçük, müstahkem bir köy olup, hendeği, demir kapıları, hapishanesi, asma köprüsü ve güzel bir camii vardı. Sem'ânî'nin zamanında Zemahşer, küçük bir şehri andıran büyük bir köy haline gelmişti[564]. Sem'âni ile Yakut'ta[565], nehrin sol sahilinde Hezâresp yakınında Sâvkân adında bir köy daha zikredilir. Yakut'a göre bu köy Hezâresp ile Huşmîsen, yâni Erdehuşmîsen arasında idi[566]. Yakut 1220 yılında Sâvkân'da kalmış olup nüfusu kalabalık, çarşısı büyük, güzel bir cami ve minaresi olan bir köy diye anlatır.

Nehrin sağ sahiline gelince Mukaddesî, "nehrin daraldığı yerden" itibaren Gurgânc karşısında, nehrin sahilinden iki fersah mesafede (yani Hoce-ili yakınında) bulunan Mizdâhkan'a kadar aşağıdaki itinereri gösterir[567].

Meş rıbât	1 merhale
Sende Ribât	1 merhale
Bagirḳān	1 merhale
Şurâḫân	1 merhale
Kâs	1 merhale
Hâs	1 merhale
Nûzkât	2 berîd
Vâyḫân	1 merhale
Nûbâğ	1 merhale
Mizdâḫḳân ...bozkır içinden	2 merhale

564 Sem'ânî, الزمخشری kelimesinde.

565 Yakut, *Mu'cem,* III, 24.

566 Bazı kaynaklarda Huşmisen ile Erdehuşmisen ayrı ayrı zikredilmiştir. bkz. İstahrî, 299.

567 İstahrî, 342. Mizdāḫḳān'ın bir kaç defa adı geçer, yalnız Ebu'l-Gâzi'de değil Hive'nin on dokuzuncu yüzyıldaki tarihinde bile. Mizdāḫḳān denilen yüksek ova, Hoceili'nin batısında bir fersah uzaklıkta bulunmaktadır. Orada şimdi Şemun (nebi)'nun mezarı gösterilir. Havarilerden Peter olduğu tayin edilmiştir. Aynı yerde Gavur-kale denilen bir kalenin harabeleri bulunmaktadır. Krş. A. Kuhn, *Materialy dlya statist. Turkest. kraya.* IV, 217 ve Barthold, *Oroshenie Turkestane,* 83.

Bu yola ilaveten iki yol daha zikredilir. Birincisi Meş rıbâttan şu yerlere giderdi:

Emîr	1 merhale
Bârâb-Sâr	2 merhale
Erdehîve	1 merhale

İkinci yol Kâs'tan başlıyordu; bunun üzerinde şu menziller zikredilir:

Ġardmân	1 merhale
Vâyẖân	2 merhale
Erdehîve	2 berîd
Nûkbâğ	1 merhale

"Nehrin darlaştığı yerden" şimdiki Şurahan altmış mil kadar uzaklıkta olup Mukaddesî'nin verdiği dört merhaleye yaklaşık olarak tekabül eder. Şurahan'dan eski Kâs (şimdiki Şah Abbas Veli köyü) yirmi mil uzaklıkta idi. Mukaddesî'nin verdiği Bagirkan kesinlikle Ebu'l-Gazi'nin verdiği Bakirgan değildir. İkincisi Hîve Özbekleri'nin yerleştikleri arazinin kuzey hududunu teşkil ediyordu[568]. Şah Abbas Veli'den Hoce-ili yaklaşık olarak 105 mildir. Binaenaleyh yolun ikinci kısmında da (bilhassa Kâs'tan Vâyhân'a, Gardmân'dan geçerek giden daha yakın yol seçilirse) Mukaddesî'nin verdiği mesafeler oldukça doğrudur. Gardmân'ın mevkii şimdiki Gurlen yakınında kabul ediliyor. İstahrî'de Hâs'a Derhâs adı verildiği gibi[569] yeri Kâs'tan iki günlük mesafede gösteriliyor. Ebu'l-Gazi'nin zamanında nehrin yatağının akıntısı değişmiş olduğundan sol sahilde bulunuyordu[570]. Vâyhân belki Mangıt'a yakındı. Erdehîve, Vâyhân'den bir berid uzaklıkta ve ileride göreceğimiz gibi bir dağın eteğinde Hoca-kul menzilhânesinin yanındaydı. Meş-rıbât'tan Erdehîve'ye giden doğru yolun, önce Gâvhâre kanalının sağ sahilini takip ettikten sonra Kürder'in sağ sa-

[568] Ebu'L-Gâzi, 298, 300, 301. Baḳırġan-ata şeklinde burada daha önce rastlanıldığına göre evliyadan Hakîm-ata'nın vatanı, tabiî olarak Ebu'l-Ġazi'nin Baḳırġan'ının aynıdır ve K. G. Zaleman'ın görüşüne rağmen (*Izvyestiya İmp. Akad. Nauk.* 1898, IX, No. 2, 106) Mukaddesi'nin Baḳırġan'ı değildir. Hakim-ata'nın mezarı bugün, şimdiki Kungrad yakınında gösterilmektedir; krş. Barthold, *Oroshenie Turkestana,* 88 vd.

[569] İstahrî, 341.

[570] De Goeje, *Das alte Bett,* 79.

hilini,yâni şimdiki ana yatağı takip ettiği açıkça görülmektedir[571]. Bu mesafeyi (takriben 115 mil) beş günde katetmek mümkündü.

Şu yerler hakkında bilgi verilmiştir[572]. Gardmân'ın iki kapısı olup su ile dolu bir hendek ile çevrilmişti. Hendeğin eni bir ok menzili kadardı. Vâyhân'da da bir hendek vardı. Kapısının yanında mancınıklar dururdu. Erdehîve, bozkırın kenarındaydı; dağın eteğindeki surlarının yalnız bir kapısı bulunuyordu. Nûkfâg (Nûkbâg) etrafında dolaşan kanal, Ceyhun'dan alınmış olup bozkıra doğru akıyordu. Mizdâhkan, büyük bir şehir olup geniş bir bölgenin merkezindeydi. 12.000 kalesi (?) vardı; şehir hemen hemen Gurgânc kadar büyüktü. İbn Rusteh[573] Herâvez (yahut Hervâz) köyünü Mizdâhkan kazasında tam nehrin sahilinde gösterir. Adı geçen köylerin hepsi müstahkemdi.

Mizdâhkan'ın alt tarafındaki mahal için şu noktalar ve mesafeler gösterilmiştir:

Mizdâḫḳān	
Dersân	2 berid
Kürder	1 merhale
Cuvîḳān	2 berid
Berâtegin	1 merhale
Göl kıyısı	1 merhale

Mizdâhkan ile Kürder arasında aynı uzunlukta başka bir yol zikredilir:

Verdrāğ (?)	1 merhale
Kürder	1 merhale

İstahrî[574]. Derhâs'tan Kürder'e bir gün,Kürder'den Berâtegin'in de iki günlük mesafede olduğunu bildirir. Birinci rakam hiç süphesiz yanlıştır.

[571] Onuncu yüzyılda Kürder'in eskiden nehrin asıl mecrasını teşkil etmesinin düşünülmesi dikkate şayandır. krş. İstahrî, 303. Kürder (yk. bkz.) şehrini Taberî (II, 1525) 110 (728-729) yılında bir melikin merkezi olarak zikreder. Binaenaleyh İslâm fethinden bir asır önce nehrin Uzboy'dan geçerek Hazar denizine döküldüğüne ihtimal verilemez: krş. Barthold, *Oroshenie Turkestana,* 82 ve A. Hermann'ın buna karşı olan fikri (*Alte Geographie des unteren Oxusgebiets.* Berlin, 1914; bu eserin tarafımdan *Zapiski*'de tenkidi yapılmıştır. XXII, 375 vd.

[572] Mukaddesî, 288.

[573] İbn Rusteh, 92.

[574] İstahrî, 341.

Hoce-ili'nden Aral gölüne olan uzaklık, yâni Kungrad yoluyla Taldık halicine olan mesafe (takriben 100 mil) beş günlük yoldur. Eğer nehrin asıl yatağı o devirde Aybugir'de göle dökülüyor idiyse daha kısa bir mesafe gösterilecekti. Coğrafyacılar Ceyhun'un deltası ve kollarının sayısı hakkında bir bilgi vermedikleri için ayrı noktaların yerlerini tesbit etmek mümkün değil. Bölgeyi yakından tanıyanlar, yukarda verilen bilgilere dayanarak (bkz. s. 163) belki Berâtegin'in mevkiini tayin edebilirler[575]. Kürder hakkında bildiklerimiz ancak Nûkfag'dan daha büyük ve müstahkem olduğundan ibarettir[576].

Ülkenin en kuzeyindeki yerleşme yeri olan Mezmînîye, Berâtegin civarında olup nehre biraz daha yakın, fakat yine de dört fersah mesafedeydi[577]. Mukaddesî'de[578] isim Mezkemînîye'dir. Mezmînîye karşısında, nehrin sol sahilinde Gît yahut Cît köyü, arkasında bozkır başlayan bir dağa yakındı. Gît ile Gurgânc arasındaki uzaklık belirtilmemiştir. Ancak Gît'in Kûcâg (?)'dan beş fersah uzaklıkta olduğu bildirilir[579]. Mukaddesî[580], yerini bozkırda, Oğuzlar'ın ülkesinin hududunda gösterir. Büyük ve müstahkem bir köy olduğunu ve geniş araziye sahip bulunduğunu ilave eder. M.J. de Goeje[581]. Git'in on altıncı yüzyılda büyük bir önem taşıyan Vezir şehrinin aynısı olduğunu ve bu şehrin kalıntıları, ya Ust-Urt yamacında Çink'in oldukça yakınında Dev Kesken harabeleri, yahut da Kunya-Urgenç'in 24 mil güney-bâtısında Şervan harabeleri olduğunu zanneder[582]. Bununla beraber Gît daha doğuda, Mezmînîye'nin karşısında idi. İstah-

575 Mesafelere bakılırsa Berâtegin'in yeri belki Kaşkana-tav yüksekliğinde kabul edilebilirdi, fakat içinde taşlaşma olmıyan dağların jeolojik yapısı (Mushketov, *Turkestan,* I, 637) taş ocaklarının varlığını mümkün kılmaz. Kaşkana-tav, Kara-tav denilen yüksek ovanın en yüksek kısmıdır. Kübe-tav, Peygamber-kız v.d. adında başka tepeler de vardır: krş. A. Kuhn, *Materialy dlya statist. Turkest. Kraya,* IV, 224 vd.

576 Mukaddesî, 288.

577 İstahrî, 303, 341 vd.

578 Mukaddesî, 286.

579 İstahrî, 302. Bu isimde bir mevki hiç bir yerde zikredilmemiştir. De Goeje (*Das alte Bett.* 64), Gurgenc yahut Gurgencek (Küçük Gurgenc) okunmasını teklif ediyor. Bununla beraber İstahrî'nin niçin burada ismin farsça şeklini kullandığını izah etmek kolay değildir; bu şekil ne İstahrî'de ve ne de onuncu yüzyıl coğrafyacılarında bulunmuyor.

580 Mukaddesî, 289.

581 De Goeje, *Das alte Bett, 63 vd.*

582 Vezir harabeleri on dokuzuncu yüzyılda bile meşhurdu. O civarda Şamâhâ kalesinin harabeleri bulunuyordu. Rus haritalarında Şimaki şeklinde geçmektedir, krş. Barthold, *Oroshenie Turkestana,* 100. Vezir 1464'ten kısa bir zaman önce kurulmuştur. *aynı eser,* 92.

rî'ye göre[583] Mezmînîye, Gurgânc vilayetine dahildi; nehrin sağ sahilinde bulunmasının yegane işareti, nehrin yatağının Kürder'den değiştirilerek Gît ve Mezmînîye, arasında akmasından ibaretti. İbn Havkal tarafından da tekrar edilen bu bilgiden ancak şu nokta açığa kavuşmaktadır: Mezmînîye nehrin sağ sahilindeki diğer şehirler ve köylerden daha batıda idi. Aral gölü sahilinde Ceyhun'un ağzının yakınında Halîcan vardı. Burada köy olmayıp bir kaç balıkçı kulübesi bulunuyordu. Halîcân adı, Ibn Rusteh'e göre[584] nehrin asıl yatağı değil, aşağı taraflarındaki müteaddid göllenmelere âitti. Burada tutulan balıklar, Hârezm'den bütün memlekete ihraç edilirdi. İbn Rusteh'in, nehrin Sarı-Kamış'a akan kolunu tarif ettiği kuvvetle muhtemeldir; Halîcân dediği yer de bu çöküntüdür. Aybugir değildir. Buna rağmen İstahrî, Halîcân'ı Ceyhun'un Aral gölüne döküldüğü yer olarak ileri sürmektedir[585]. Aral gölünün çevresi, İbn Rusteh'e göre seksen fersah, İstahri'ye göre[586] ise yüz fersah idi. Gölün batı sahilinde uzanan yüksek araziye İbn Rusteh, Siyah Kûh, İstahrî Çakır Oğuz demektedir. Son ismi, belki Çağırâk yahut Çağrat kabilesine nisbet etmek icap eder. Bu kabilenin Hârezm çevresinde bulunduğundan Beyhakî bir kaç defa bahsetmektedir[587]. Sağ sahildeki bataklığı örten sık ormanlıkta yaban domuzları bir patika açmışlardı. Ceyhun ile Seyhun'un ağızları arasındaki uzaklık dört günlük yol sayılırdı.

Yukarıda adı geçen şehirler ile köylerden başka Mukaddesî[588], mevkilerini tayin etmeden şunları sayar: Sol sahilde Vecâz yahut Câz; büyük ve müstahkem bir köy olup geniş bir hendeği ve köprüleri vardı. Ana yoldan uzakta idi; camii şehrin kenarında yer alıyordu. Küçük Gurgânc[589] (?), başka bir Cît, Mesâsân, Kârdâr. Sağ sahilde Ceşîr, büyük ve müstahkem bir köy idi. İbn Rusteh[590] Veragdîh köyünü Gurgânc'dan dört fersah aşağıda, Berâbîd (?)[591] köyünü de biraz daha aşağıda Hâlîcân'ın biraz yukarısında gösterir. Sağ sahilde Herâvez'in alt tarafında adı verilmiyen iki

583 İstahri, 303.
584 İbn Rusteh, 92.
585 İstahrî, 303; Barthold, *Oroshenie Turkestana,* 84.
586 İstahrî, 304.
587 Beyhakî, 91, 398.
588 Mukaddesî 286 vd.d.
589 Yakut (*Mu'cem,* IV, 261)'ta asıl Gurgânc'dan üç fersah mesafede.
590 İbn Rusteh, 92.
591 Yazmada برايض

köy daha vardı[592]. Sem'ânî ile Yakut, ilâveten Hârezm'in şu köylerini de belirtirler: 1) Bâf[593], 2) Berkan yahut Birkan[594], nehrin sağ sahilinde Kâs civarında, Gurgânc'dan iki günlük yolda bulunuyordu. Şehrin büyük bir kısmı Sem'ânî zamanında tahrip edilmiş ve tarlalarla kaplanmış bulunuyordu. 3) Bugaydîd[595], başka kaynaklarda Bağdad yahut Bağdadek (küçük Bağdad) Cend ile Harezm arasında yer alır; bu köy meşhur Şeyh Necmeddin ile kardeşinin doğdukları yerdir; şeyhin kardeşi bilinen resmî vesikalar koleksiyonunun yazarıdır (bkz. s. 34). 4) Gavşfinc[596], Gurgânc'dan yaklaşık olarak yirmi fersah mesafede bulunur. 5) Gaziniz[597]. Berâgût (?) bölgesinde, 6) İşş[598], 7) Cunkan Ahaşşa[599], 8) Harûr[600], Sâvkân civarında. 9) Rûzân[601], 10) Sarakusta[602], 11) Sîb[603], Hârezm'in aşağı bölgelerinde bir yer yahut ada. 12) Suburnâ yahut Sûbarna[604]. Yakut'a göre Hârezm'in nihayetinde, Gurgânc'dan yirmi fersah mesafede, Şehristan (yâni Horasan) yolu üzerinde bulunuyordu. 13) Tumurtâş[605]. Yukarıda adı geçen vesikalarda bunlardan başka Nûhâs ile Sengân-Ahsek köyleri de zikredilir[606].

592 Bu izahat, Sarı-Kamış'a akan nehrin sol koluna aittir.

593 Sem'ânî, الباق kelimesinde: Yakut, *Mu'cem,* I, 475.

594 Sem'ânî. البرقانى kelimesinde: Yakut, *Mu'cem,* I, 570.

595 Yakut, *Mu'cem,* I, 698. Şehir, Ceyhun'dan alınan bir kanal tarafından sulanmış olmalıdır. Timur'un 1388 seferinin anlatılmasında Bağdadek nehri olarak zikredilir (*Zafer-nâme,* I, 447). Bu kanalın Kürder yahut Gâvhâre'den mi alındığı bildirilmiyor; krş. Barthold, *Oroshenie Turkestana,* 87. Bu şehrin mevkiini Guldursun-kale harabeleri işaret etmektedir. Petroalexandrovsk'dan Kukça kuyularına giden yolun üzerindedir (Masalsky, *Turkestan,* 749).

596 Yakut, *Mu'cem,* III, 825. Arap fonetiğinin kaidelerine rağmen harekeler böyledir.

597 Sem'ânî, الغزينيزى kelimesinde.

598 Yakut, *Mu'cem,* I, 279.

599 Yakut, *Mu'cem,* II, 133.

600 Yakut, *Mu'cem,* II, 429.

601 Yakut, *Mu'cem,* I, 830, el-'Umrânî'den.

602 Yakut, *Mu'cem,* III, 80, el-'Umrânî'den.

603 Yakut, *Mu'cem,* III, 209, el-'Umrânî'den.

604 Yakut, *Mu'cem,* III, 32, 182. Şehristân Nesâ'nın 3 mil yahut 1 fersah kuzeyinde, şimdiki Aşhâbâd yakınında idi. Bu bilgiden şu neticeye varılabilir: On üçüncü yüzyılın başlangıcında ekili saha onuncu asırdakinden çok daha güneye uzanmıştı; Mukaddesî aynı yolda yalnız bir köy zikreder: Erdeküvâ. Bu köy Gurgânc'dan bir merhale ötede bulunuyordu; diğer merhaleleri ancak ribâtlar tâyin ediyordu.

605 Yakut, *Mucem,* I, 873.

606 *Metinler,* 75 vd.

23 — Hârezm'den civarındaki vilayetlere giden yollar

Hârezm'in tarihi tecridinin, coğrafî durumundan ileri geldiği bilinmektedir. Bugün memleketin her tarafı bozkırlarla çevrilmiştir. Ortaçağ'da Âmul'den itibaren dar ve kesintisiz bir şerit gibi ekili araziden ibaret bir saha Âmul'u Horasan ve Mâverâünnehr'e birleştirdiği İstahrî'nin verdiği haberden[607] çıkarılabilirse de buna ihtimal verilemez. Her halde yabancılar tarafından istilâsı sırasında böyle bir şerit tehlike arzetmezdi, çünkü su altında bırakmak kolaydı[608]. Gerçekten Hârezm hükümdarları bu tedbire defalarca başvurmuşlardır. Bozkırdan geçen yollara gelince, İstahrî'ye göre[609], Buhârâ'nın Ferehşeh köyünden Hârezm'e sekiz günde gitmek mümkündü. Seyahat boyunca meralardan başka bir şeye rastlanmazdı. Mukaddesî[610], Buhârâ'dan Ceyhun sahilinde bulunan Cigerbend rıbatına giden bir yol daha verir (Cigerbend rıbatı muhtemelen aynı adı taşıyan köyün karşısındaydı):

Buhârâ	
Emze[611]	2 berîd
Tâş (rıbat)	1 merhale
Şûrûḫ	1 merhale
Kumlar (el-Remil)	1 merhale
Togan rıbatı[512]	1 merhale
Cigerbend rıbatı	1 merhale

Mukaddesî'nin eserinin yazmalarından birinde[613], Gurgânc'dan bir yol daha zikredilir. Bu yoldan Horasan'a dokuz günde varılıyordu; sonundaki Efrâve yahut Ferâve rıbatı, birbirleriyle irtibatı olan üç kaleden ibaret olup Nesâ şehrinden dört merhale uzaklıktaydı[614]. Sem'ânî'ye göre[615], bu

607 İstahrî, 338.

608 Barthold, *Oroshenie Turkestana*, 79.

609 İstahrî, 338.

610 Mukaddesî, 343.

611 De Goeje, bu köyün Emdize'nin aynı olduğunu kabul eder (bkz. yukarıda s. 125).

612 Bir nüshasında "nehrin darlaştığı yer" kelimeleri, Togan ribâtı ile Cigerbend arasına konulmuşsa da buna pek ihtimal verilmez. Aşağıda verilen itinererde "nehrin darlaştığı yer" Cigerbend ile Sedver arasında görülmektedir.

613 Mukaddesî, 344, n. o.

614 Mukaddesî, 320, krş. İstahrî, 273.

615 Sem'ânî, الفراوى kelimesinde; krş. Yakut, *Mu'cem*, III, 866.

rıbatı Abdullah b. Tâhir (ölm. 844) yaptırmıştır. Bu yolun bir kısmının Ceyhun'un eski mecrasını (Uzboy) takip ettiği görülmektedir. Bu yolda birer günlük uzaklıkta olan şu menziller zikredilir:

Erdekuvâ
Bâhân rıbatı
Mehdî rıbatı
Miyân-şâh rıbatı
El-Hâkim kuyusu
Ebû Sehl rıbatı
Dûġâc rıbatı
Ca'fer rıbatı

Hamdullah Kazvînî ile Kâtib Çelebi, Merv'den Gurgânc'a giden yol için şu itinereri gösterirler[616].

Sukrî yahut Seferî	5 fersah
Âbadân-kenc	2 fersah
Sûrân rıbatı	8 fersah
Bîrûn kuyusu	8 fersah[617]
Nûşâkir yahut Nûşâkird rıbatı	7 fersah[618]
Sengâbâd	7 fersah
Tâhirîye[619]	6 fersah
Bud rıbatı[620]	10 fersah
Dargân	10 fersah
Cigerbend[621]	7 fersah
Dehân-i şîr rıbatı[622]	5 fersah
Sedûr yahut Sedver	4 fersah

616 *Nüzhetü'l-kulûb*, nşr. Le Strange, 179 vd.; tercüme, 172; de Goeje, *Das alte Bett*, 112; Zhukovsky, *Razvaliny*, 58 vd. d., 81.

617 *Nüzhetü'l-kulûb'un* basılı metninde şöyledir (belki daha doğru olarak): Toprak kuyusu (Çâh-ı hâk, tercümede Dry Well) 5 fersah, Şâçi kuyusu 7 fersah, Hârûn kuyusu 7 fersah.

618 Bu merhalede, 2000 adım mesafede hareket halinde kumlar vardı.

619 Basılı metinde Tâhirî-ribât.

620 Basılı metinde Bûdîne.

621 Basılı metinde Cigerbend, Dergân'dan öncedir. Mesafeler, Bûdîne ribâtından Cigerbend'e 9 fersah ve oradan Dergân'a 5 fersah olarak gösterilmiştir.

622 Burada nehir daralıyor.

Hezâresp	10 fersah
Dih-i Ezrak (yâni "Mavi köy")	10 fersah[623]
Erdehuşmîsen	7 fersah
Enderâstân	6 fersah
Nûzvâr	2 fersah
Gurgânc	6 fersah

24 — Seyhun (Sir-Derya) Havzası

Seyhun havzasını gözden geçirelim. Araplar'ın Sihûn yahut Seyhun[624] dedikleri bu nehrin kaynakları olarak Ortaçağ coğrafyacıları Kara-Deryâ'yı göstermişlerdi. Şimdi bile halkın çoğu, bunu Seyhun'un esas kaynağı kabul etmektedir[625]. Nehrin daha büyük olan kaynağı Narin, o zaman Haylâm adını taşırdı. Fergana'nın bu iki nehir arasındaki kısmı, Miyân-rudân bölgesini teşkil ediyordu[626]. Bu bölgenin şimdiki türkçe adı, (İki su arası) bunun tam karşılığıdır. Oradaki Türk arazisinin sınırı üzerinde Ûzgend'den başka Biskend ve Selât şehirleriyle[627] Heft-dih (yani Yedi köyler) kazası bulunuyordu; ancak onuncu yüzyılda Müslümanlar tarafından fethedildi. Bu mevkilerin yakınında Türkler'in memleketine geçilen geçit vardı. Tam Ûzgend yolunda olmamakla birlikte fazla uzak değildi. Bu muhtemelen Kugart geçididir. Bölgenin merkezi Haylâm (Mukaddesî'de[628] Hayrlâm) idi. Aynı adı taşıyan nehir üzerinde olduğu anlaşılıyor. Bu mahallerin yerleri hakkında coğrafyacılarda şu bilgileri buluyoruz[629]. O zaman Fergana'nın merkezi olup Namangan'ın güney-batısında on mil uzaklıkta Kasan-sayı ile Seyhun'un kavşağı yakınında bulunan Ahsikes'ten (Miyân-rudân'ın ilk köyü olan) Şikit dokuz fersah, Selât, beş merhale mesafede kabul edilirdi. Haylâm'dan Selât yedi fersah uzaklıkta bulunuyordu. Ahsikes'in yedi fersah kuzey-batısında,Fergana ile İlâk (yâni Angren vadisi) arasındaki hudut üzerinde Vankes şehri vardı. Vânkes'ten Haylâm üç fersah mesafede idi. Son rakam hiç şüphesiz yanlıştır ve yahut öteki

[623] Basılı metinde 9 fersah.

[624] Nehrin eski isimleri hakkında bkz. Marquart, *Die Chronologie*, 5 ve Barthold, *Oroshenie Turkestana*, 130. Grekler'in Yaxartes dedikleri eski ad, Çinliler'in Yo-şu (Chavannes, *Documents*, 140) ve Tumansky yazmasının (vr. 24ª) خشرت kelimelerinde devam ettirilmiştir. İbn Hurdadbih'in eksik metninde belki aynı kelimeyi okumak icap eder, 178.

[625] Kostenko, *Turkestanskii Krai*, I, 230.

[626] İstahrî, 334; İbn Havkal, 396.

[627] İbn Havkal'a göre (395) Biskend ile Selât, ayrı kazalar teşkil etmekte idiler.

[628] Mukaddesî, 272.

[629] İstahrî, 346 vd. d.

Vânkes'e aittir. Mukaddesî'ye göre Haylâm büyük bir şehir olup güzel bir camii vardı. İstahrî'ye göre Sâmânîler'den İsmail'in büyük kardeşi Ebu'l-Hasan Nasr, bu şehirde doğmuştur. Şikit büyük bir köydü. Çarşılar arasında camii vardı. Fındığı meşhur olup bâzân bin tanesi bir dirheme alınabilirdi[630].

Türk sınırlarındaki şehirlerin en önemlileri Ûş ve Ûzgend[631] olup Ûş, büyüklük itibariyle Fergana'nın üçüncü şehri sayılırdı. Şehristan, kale ve rebaddan meydana geliyordu. Saray ile hapishane kale içinde bulunuyorlardı. Şehrin üç kapısı vardı: 1) Dağ kapısı, 2) Nehir kapısı, 3) Muğkede kapısı (yâni Ateşhâne kapısı). Cami çarşıların arasında idi. Şehrin civarında büyük bir rıbat vardı. Her taraftan gâziler bu şehre gelirlerdi. Muhtemelen bu rıbat, eteğinde şehrin kurulduğu dağın tepesindeki karakolun aynıdır[632], Bâbür, sonradan burada kendisine bir ev yaptırmıştır[633].

Ûş'un 2/3 büyüklüğünde olan Ûzgend[634] de, şehristan, kale ve rebaddan meydana geliyordu. Kale şehristana dahil olduğundan Mukaddesî'ye göre Ûzgend, bu sebeple Fergana'nın bütün diğer şehirlerinden ayrılıyordu. Şehrin dört kapısı bulunmaktaydı. Her tarafta yeterli miktarda su temin edilmişti. Şehrin kapısı önünden akan nehrin (Kara-Deryâ) köprüsü olmadığından su içinden geçilirdi. Ûzgend, Türkler ile yapılan ticaretin merkezi idi. Buradan Yasıgeçidi ve Atbaş'tan geçen bir yoldan Yedisu'ya gidildiği bilinmektedir[635]. Asıl Ûzgend şehri, dokuzuncu yüzyılda "Dihkan Çûr-tegin"e âitti. Türk beglerinden olduğu anlaşılmaktadır. Ûzgend ile geçit arasındaki bir mahalle de "Dihkan Çûr-tegin" adını taşıyordu[636]. N.F.

630 Mukaddesî, 271.

631 İstahrî, 333; İbn Havkal, 394; Mukaddesî, 272.

632 İbn, Havkal'ın metninden tepede bir Türk karakolu olduğu ve halkın gazâ için yaptıkları hazırlıkların oradan gözetlendiği anlaşılabilir, fakat şehir ile etrafına hâkim olan bir dağın Sâmânîler devrinde Türkler'in elinde bırakılmış olması da pek düşünülemez.

633 *Babür-nâme*'de (2 b. tercüme, 5) dağa براكوه Cemal Karşî'de (*Metinler*, 148) ise براكة denilmektedir. Adı geçen dağda ve cıvarındaki Hanef dağında evliya mezarları vardı; bazı rivayetlere göre Süleyman'ın veziri Asaf'ın mezarı orada idi. Bugün Süleyman'ın kendi mezarı olarak bilinmekte ve dağa "taht-ı Süleyman" denilmektedir. Krş. *Semerkant Vilâyeti rehberi*, IV, Kısım IV, 53. Ûş hakkındaki "Risale" L. Zimin tarafından tercüme edilerek kendi görüşlerine göre notlar ilâve etmiştir (*Prot. Turk. kruj.*, XVIII, 3 vd.).

634 Yûzgend şeklinde de yazılır.

635 Bkz. Barthold, *Otchet*, 41 vd. d.

636 İbn. Hurdadbih, 22; Kudâme, 159; de Goeje'nin tercümesinde küçük bir atlama var.

Petrovsky'ye göre[637], Ûzgend'den Eski Atbaş'a giden yol üzerinde, Yası geçidi gerisinde, Uraz-Hân geçidinde aynı adı taşıyan bugün bir yer vardır. Ûzgend'in en müreffeh ve mamur olduğu devir, Karahânlılar'ın ilk devrine rastlamaktadır. O zaman Mâverâünnehr'in başşehri idi. Burada bulunan âbideler[638], o devre âit olmayıp on ikinci yüzyılın sonuna âittirler. Bu sıralar yalnız Fergana'nın merkezi durumundaydı. Kara-Hitâylar ile ilk Çağatay hânları zamanında devlet hazinesi Ûzgend'de saklanıyordu[639]. Ûş ile Ûzgend arası yedi fersah idi[640]. Ûzgend yakınında başka şehirler olmadığı halde Ûş'tan iki fersah uzaklıkta Medve şehri (şimdiki Madi köyü) vardı[641].

Hocend'den Ûş'a giden ve Fergana'nın güney kısmından geçerek altı günlük bir mesafe kateden anayol[642], birer günlük uzaklıkta bulunan Kend, Sûh, Riştân, Zenderâmş ve Kubâ şehirlerinden geçerdi. En uzun mesafe Kubâ ile Ûş arasındaydı. Kend şehri sonraları Kend-i Bâdâm (Badem şehri) adıyla anılırdı. Şimdiki Kan-ı Badam şehridir. Sâmânîler devrinde Fergana'ya dahil olmayıp Hocend vilâyetine bağlı idi[643]. Hocend ile Kan-ı Badam arasındaki uzaklık kırk mil kadar olup bir günlük yol için oldukça fazladır. Şehir, muhtemelen bugünkü köyden daha batıda idi. Hatta Bâbür'a göre Hocend ile Kend-i Bâdâm arasındaki uzaklık beş altı ağaçtan (fersah) ibaretti. Mukaddesî'ye göre[644], Kend'de çarşıların ortasında bir nehir (yahut kanal) akıyordu. Sûh ile Rîştân Fergana'nın Yukarı Nesyâ bölgesine dahildirler. Sûh[645], dağların yakınında bulunuyordu. Aynı adı taşıyan nehrin sahilinde olduğu açıktır. Muhtemelen bugünkü Sarıkurgan köyünün batısında idi. Etrafında 60 kadar köy bulunuyordu[646]. Adını bugüne kadar devam ettiren Riştân, iki kapılı büyük bir köydü. Ka-

637 *Zapiski*, VIII, 357.

638 *Semerkant Vilâyeti rehberi*, IV, kısım IV, 53; *Prot. Turk. kruzh.*, 16 Ekim 1897, ilâve 1-9.

639 *Semiryeçye Elkitâbı*, 1898, kısım II, 109, 129.

640 İbnü'l-Fakih, 328.

641 İstahrî, 347; İbn Havkal, 396.

642 İstahrî, 335.

643 İstahrî, 333.

644 Mukaddesî, 272.

645 Fergana'nın güney kısmındaki şehirler hakkında bkz. İbn Havkal, 395 vd.; Mukaddesî, 272.

646 Soh nehri kenarında, Sarı-kurgan'ın 20 mil batısında Mug-tepe yahut Mug-kurgan denilen eski bir şehrin harabeleri bulundu. A. Petrov ve L. Zimin tarafından *Prot. Turk. kruzh*'da (XIX, 19 vd.) bu harabeler hakkında bilgi verilmiştir.

pılardan birisi çarşıların civarında, camiin yanında, öteki ise meydanın yakınında idi. Aynı bölgede Hûkand ile Vânkes şehirlerinin adı geçer. Hûkand, Sûh'tan oldukça uzakta, Seyhun'dan beş fersah mesafede (bugünkü Hokand'ın yerinde olduğu anlaşılıyor), Vânkes ise Hâylam'dan (?) üç fersah ve Seyhun'dan bir fersah mesafede bulunuyorlardı[647]. Mukaddesî'nin rivayetine göre Vânkes, Riştân kadar büyüktü.

Aşağı Nesyâ bölgesinde bir çok şehirler bulunmaktadır. Orada Zenderâmş'tan başka Marginân, Bereng, Uştîkan ve Andükân'ın adı geçmektedir. Mukaddesî, ilk üçünden küçük şehirler (yahut köyler) olarak bahseder. Uştîkan'ın camii çarşıların arasında, Bereng'in camii şehir dışında Semerkant tarafında ve Marginân camii de çarşılardan uzakta idi. Bu son şehrin kapısı önünden bir nehir akıyordu. Margînân (Margelan) ile Andükân (Andican)'ın mevkileri bilinmektedir: Uştikân, Kubâ'dan Ahsikes'e giden yol üzerinde birincisinden üç fersah ve Seyhun sahilinden yedi fersah uzaklıkta bulunuyordu[648]. Bereng'in mevkii hakkında bir bilgimiz yoktur. Marginân ile Zenderâmş arasındaki mesafe gösterilmediğinden sonuncusunun mevkiini kesinlikle tayin edemiyoruz. Karahânlılar devrinden itibaren Marginân'ın bölgenin en mühim şehri olduğu anlaşılmaktadır. Sem'ânî[649], "Fergana'nın en tanınmış şehirlerinden" diye bahseder, hatta Marginân'ın mahallelerinde Gandâb'ı zikreder[650]. Bâbür, Marginân'ın Fergana'nın sekiz önemli şehri arasında zikreder. Riştân dahi o zaman Marginân'a bağlı bir köydü. Sem'ânî'nin, Fergana'nın köyleri arasında zikrettiği Lâmiş'e[651] Cemâl Karşî, İlâmiş adını vermektedir[652]. Andican civarında bulunuyordu. Cuveynî'ye göre Hârezmşah Muhammed ile Kara-Hitâylar arasındaki savaş İlâmiş sahrasında (bozkır) olmuştur. Aynı tarihçi eserinin başka bir yerinde savaşın (Talas) yakınında olduğunu kaydetmektedir[653]. Bundan, İlâmiş'in, Andincan kazasının kuzey kısmında olduğu neticesine varabiliriz. Kubâ şehri (şimdiki Kuva köyü), içinde başka şehirler olmıyan bir bölgenin merkezi idi. Fergana'nın ikinci şehri sayılırdı; hatta suların bolluğu ve bahçelerinin çokluğu sebebiyle Ahsikes'i geçerdi. Mukaddesî'ye göre büyüklük ve servet itibariyle Ahsikes'ten daha ilerde idi. Şehir hak-

647 İstahrî, 335, 347.

648 İstahri, 347.

649 Sem'ânî, المرغيناني kelimesinde; Yakut, *Mu'cem*, IV, 500.

650 Sem'ânî, الغندابي kelimesinde; krş. Yakut, *Mu'cem, III, 820.*

651 Semânî, اللامشي kelimesinde; krş. Yakut, *Mu'cem, IV, 343.*

652 *Metinler,* 149.

653 Krş. Barthold. *Otchet.* 17; Cuveynî, II, 77 ve 91.

kında Mukaddesî, ancak ortada bir meydan bulunduğu ve camiin çarşılar arasında olduğu şeklinde kısa bilgi verir. İbn Havkal'a göre ise[654] şehir, kale, şehristan ve rebaddan meydana geliyordu. Cami, harap bir vaziyette olan kalede bulunuyordu[655]. Çarşılar, saray ve hapishane rebadda yer alıyordu, şehir aynı adı taşıyan bir derenin kenarındaydı; dere o zaman Seyhun'a ulaşıyordu. Bugün Aravan, Abşura ve İsfayram denilen üç küçük dereden hangisinin, bugünkü ve hattâ Babür zamanındaki gibi köy değil de daha önceki devirde bir şehir olduğu zaman Kubâ'yı suladığı pek belli değildir[656]. Ûş ile Kubâ'nın arası yedi fersah[657] (oldukça mübalagalı başka bir rakama göre on fersah)idi[658]. Bu saha içinde Ûrest bölgesi ve şehrinin bulunduğu anlaşılıyor (bu isim Ptolemaios'a göre[659], Seyhun'un çıkış bölgesinde oturan Aristeis kabilesinin ismine nisbet edilebilir). Seyhun'un kollarından Ûrest nehrinin, Ûş nehri ile (Ak-bura) aynı olduğu anlaşılmaktadır. Tumansky yazmasına göre "Ûş ile Ûrest arasında" akıyordu. Ûş'un doğusunda Medvâ'dan başka Hurşâb şehri vardı[660] İbn Havkal tarafından[661] Seyhun'un kollarından olduğu belirtilen aynı adı taşıyan derenin sahilinde bulunuyordu. Bugün Kara-Deryâ'nın soldaki kollarından yalnız bir tanesi, Kurşab (Hurşâb)'ın nehre ulaştığı bilinmektedir. Diğer kollarının hepsi Şehrihân denilen büyük kanala dökülüyorlardı. On dokuzuncu yüzyılda Kara-Deryâ ile Narin'den alınmış olan diğer büyük kanallar gibi ne onuncu yüzyılda ve ne de Bâbür zamanında henüz mevcut değildi.

654 İbn Havkal, 394.

655 Fergana'da bunun başka bir benzeri olmadığı anlaşılıyor. Bu durum, Buhârâ ile Semerkant'ta olduğu gibi Kuba'da da kalenin daha önce Arap birliklerinin işgalinde olduğuna işaret etmektedir.

656 *Bâbür-nâme*, vr. 16[b], tercüme 30 vd.; burada isim yanlışlıkla Kabâ olarak yazılmıştır. Şehrin onuncu yüzyıldan sonra neden önemini kaybettiğini bilmiyoruz. Kubâlı 'beş biraderler' ile Gazneli Mahmud'a karşı harpleri hakkındaki Devletşâh'ın verdiği bilgi (174 vd.; dolayısıyle Nâsıreddin Tûsî'nin adı geçer) tarihi bir gerçek olarak kolayca kabul edilemez, çünkü Mahmûd hiç bir zaman Fergana'ya girmemiştir. Krş. Barthold, *Oroshenie Turkestana*, 132. Bâbür zamanında Kubâ'da 'durgun, bataklık hâlinde bir su vardı ve ancak köprüden geçilebilirdi.'

657 Kudâme, 159.

658 İbn Hurdadbih, 22.

659 Tamaschek, *Soghdiana*, 48.

660 Bu şehir Tumansky yazmasında geçer.

661 İbn Havkal, 392.

25 — Fergana

Fergana, ancak dokuzuncu yüzyılda Müslümanlar tarafından kesin olarak fethedildiği halde Ortaçağ'da bile İslâm ziyaretgâhları Andican civarında gösteriliyordu. Fergana'da Eyyûb peygamberin mezarı (bugünkü Celâlâbâd[662] köyünün bir buçuk mil uzağındaki Hz. Eyyûb kaplıcaları) Mukaddesî tarafından bile bilinmekteydi[663]. Cemâl Karşî[664], İspîdbulân'da Ashâb ve Tâbiînden 2700 şehidin mezarlarından bahseder. Halife Osman tarafından Muhammed b. Cerîr'in kumandası altında gönderilmişler ve hepsi gazâda şehit düşmüşler. Bu yer, aynı isim altında hâlâ vardır (Şçerbina-Kramarenko, yanlışlıkla Sefid-bülend yazmış). Kasansay vadisindedir; N.N. Şçerbina-Kramarenko'nun[665] oranın yerlilerinden işittiği rivayet, Cemâl Karşî'deki rivayete oldukça benzemektedir. Cemâl Karşî, İmâm Hüseyn'in torunu ve İmâm Muhammed Bâkır'ın kardeşi olup 113 (731) yılında ölen Abdullah'ın mezarını da Hokand'da göstermektedir. Nihayet Mâverâünnehr fâtihi olup 96 (715) yılında öldürülen Kuteybe b. Müslim'in mezarı da ziyaret edilir. Kuteybe'nin kabri, Narşahî'de[666] (Rıbat-ı Serheng mahallinde, Kâh köyünde) ve Cemâl Karşî'de[667] zikredilir. Bugün bile Andican bölgesinin Celâl-Kuduk nahiyesinde yerliler "İmam Şeyh Kuteybe"nin mezarını gösterirler[668].

Anayolun güneyinde İsfere (İspara), Avâl ve Nakâd[669] denilen dağlık bölgeler vardı. O devirde İsfere adı, henüz hiç bir şehre verilmemişti (ancak Bâbür'da zikredilir). İsfere bölgesindeki şehirler Tamâhuş ve Bâmkahuş idi. Bâmkâhuş, Sûh'tan beş fersah, Tâmâhuş da Bâmkâhuş'tan bir mil (İngiliz milinden biraz fazladır) uzaklıktaydı[670]. Bu iki şehir, muhtemelen şimdiki İsfara köyünün biraz kuzeyinde bulunuyorlardı. İsfere bölgesi, kısmen ovada ve kısmen dağda yer alıyordu. İbn Havkal, bu havalideki rengârenk dağlara bilhassa dikkat eder[671]. Aynı yerde İstahrî[672] ve

[662] Şçerbına-Kramarenko'nun makalesinde (*Semerkant Vilâyeti Rehberi*, IV, kısım IV, 52) Callabad.

[663] Mukaddesî, 46.

[664] *Metinler*, 148.

[665] *Semerkant Vilâyeti Rehberi*, IV, kısım IV, 51; krş. V. Masalsky. *Turkestan*, 702.

[666] Narşahî, 57.

[667] Cemâl Karşi كليج olarak vermektedir.

[668] *Prot. Turk. kruzh.*, III, 4. 1893'e kadar bu nahiye Oş kazasına dahildi.

[669] Mukaddesî'de (262) Nevkâd.

[670] İstahrî, 347; burada Fergana'nın başka şehirleri arasındaki uzaklıklar gösterilmiştir.

[671] İbn Havkal, 397; krş. Mushketov, *Turkestan*, I, 509.

[672] İstahrî, 334.

İbn Havkal'a göre kömür madenleri, yâni "odun gibi yanan siyah taşlardan meydana gelen dağlar vardı; bu taşlar yakacak olarak kullanılıyor ve küllerinden çamaşırları beyazlatmak için faydalanıyordu. Üç eşek yükü (vıkr) kömürün fiyatı bir dirhem idi. Bir eşek yükünün ağırlığı çoğunlukla 80-90 kilo kadardı. Daha küçük bir ölçü kullanılsaydı bile (55 kilo) kömür fiyatı yine ucuz sayılırdı[673].

Avâl şehri, aynı addaki bölgenin merkezi olup Sûh'tan on fersah uzaklıkta Ûcne (yahut Ûcene?) yolu üzerindeydi. Bu son yer hakkında hiç bir şey bilmiyoruz[674]. Avâl köyü, Margelan'ın güneyinde hâlâ mevcuttur. Nekad adı verilen dağlık arazide yalnız bir şehir bulunuyordu: Miskân[675]; Nekâd (belki Miskân), Kubâ'dan doğu yönünde yedi fersah mesafedeydi. Nekâd, muhtemelen Çile ve Kırgız-ata derelerinin suladıkları yerdir.

Fergana'nın kuzey kısmına geçince ilk önce vilayetin merkezi olan Ahsîkes'te durmalıyız. Seyhun'un sağ sahilinde bulunan bu şehir İbn Havkal ile Mukaddesî'ye[676] göre kale, şehristan ve rebaddan meydana gelmektedir. Kaleyi İbn Havkal şehristan içinde, Mukaddesî ise, rebad içinde gösterir. Saray ile hapishane kale içinde, cami şehristanda ve kalenin yanında (Semerkant ve Buhârâ'dâki gibi), musallâ, Seyhun sahilinde, çarşılar şehristan ile rebad içinde olup şehristandakiler genişlikleri sebebiyle dikkati çekiyorlardı. Şehristanın beş kapısı bulunuyordu. Dördünün isimlerini biliyoruz: Merdküşân kapısı (Buhârâ'daki gibi), Kâsân kapısı, Cuma Camii kapısı, Rihâne (?) kapısı. Şehristanı sulayan çeşitli kanallar, duvarları tuğla ve kireçle örülmüş güzel depolara dökülürlerdi. Binalar kerpiçten yapılmıştı. Başlıca binalar şehristanda idi. İbn Havkal'a göre şehrin uzunluğu üç fersahtan fazlaydı (bu ölçü muhtemelen şehrin, nehir sahili boyunca uzandığı sahaya âittir ve yahut şehrin çevresi bu kadardı). Mukaddesî'ye göre Ahsîkes, Filistin'deki meşhur Remle şehrinin bir buçuk misliydi. Remle

673 Krş. Kostenko, *Turkestanskii Krai.* III, 173 vd. d.

674 De Goeje, İstahrî neşrinde (347), Ûzcend, yani Ûzgend okunmasını teklif etmektedir.

675 İbn Havkal, 396.

676 İbn, Havkal, 393 vd.; Mukaddesî, 271. Ahsikes harabelerinin şimdiki durumları hakkında bkz. *Sredneaz. Vyestnik.*, Haziran 1896, 30 vd. ve Barthold, Ahsîkes md. *İ.A.*; burada eski kalenin (İski-Ahsi) harabeleri tarif edildi: Batıdan doğuya 1000 adım, kuzeyden güneye 600 adım, Seyhun seviyesinden 150 ayak yükseklikte. A.S. Beveridge tarafından tercüme edilen Bâbürnâme'nin ekinde "Eski Ahsi'nin ortadan kalkmasından" açıklamayı gerektiren bir durum olarak bahsedilir, fakat gerçekte ortadan kalkmış değildir. Ahsîkes'i Çinli T'ang-şu, Si-kien adı altında zikreder, krş. Chavannes, *Documents, 148.*

hakkında elde ettiğimiz bilgiye göre[677]., eni bir mil ve boyu da biraz fazla idi. Bağçeler şehrin civarında iki fersah daha uzanıyordu. Nehrin karşı sahilinde çayırlar, meralar ve bunların gerisinde de bir günlük mesafeye kadar kumlar yer alıyordu.

Ahsikes, Fergana'nın güney kısmına bir kaç yol ile bağlanmıştı. Hokand'dan Ahsîkes'e giden doğru yol bozkır ile kumluk saha içinden geçiyordu (yedi fersah). Bu yoldan "Ahsikes kapısına" varıldıktan sonra nehrin karşı tarafına geçilirdi. Bundan, Ahsîkes'in rebadının bir kısmının Seyhun'un güney sahilinde olduğu neticesine varılabilir. Hokand'dan Bâb'a (şimdiki Pap beş fersah), oradan da Ahsîkes'e[678] (dört fersah) gitmek mümkündü. Kubâ ile Ahsikes arası on fersah olup Ûştikan'a kadar üç, oradan Seyhun sahiline kadar yedi fersah vardı. Hocend'den Ahsîkes'e giden yol hakkında coğrafyacılarda şu itinereri bulmaktayız[679].

Hocend	
Sâmgâr	5 fersah (1 merhale)
Ḥâcistân	4 fersah (2 berîd)
Turmuḳān	7 fersah (1 merhale)
Bâb	3 fersah (1/2 merhale)
Ahsîkes	4 fersah (2 berîd)

Hâlâ adını devam ettiren Sâmgâr, ovada bulunan büyük bir köydü. Hâcistân, îlâk dağlarına ulaşan dağ silsilesine yakın müstahkem bir mevki idi. Etraftaki büyük tuz madenlerindeki tuz üretimi Şâş, Hocend ve diğer vilayetlerin ihtiyaçlarına cevap veriyordu. Kaya tuzunun, hâlâ Sâmgâr yakınındaki madenlerden çıkarıldığı bilinmektedir. Turmukân ile büyük ve zengin bir şehir olan Bâb, Seyhun nehri sahilinde idiler. Dokuzuncu yüzyılda yolcular, Hâcistân ve Bâb arasındaki mesafeyi çoğunlukla bir günde alarak Türkler'in korkusundan Turmukan'da konaklamaktan çekinirlerdi.

Ahsîkes'in beş fersah kuzeyinde[680] aynı adı taşıyan nehrin kenarında Kâsân şehri bulunuyordu. Küçük şehir hâlâ eski şehrin harabeleriyle birlikte mevcuttur[681]. Sekizinci yüzyılın sonu ile dokuzuncu yüzyılın başında

677 Mukaddesî, 165.

678 İstahrî, 335 vd.

679 Mukaddesî, 341; Kudâme, 21, 159.

680 İstahrî, 346.

681 *Semerkant Vilâyeti Rehberi,* IV, kısım IV, 49. A. Brianov'un *Prot. Turk. kruzh*'da daha geniş bahsi var. IV, 142 vd. Mug kalesi üç küçük kareden meydana gelmiş olup bunların

Kâsân, Fergana meliklerinin başşehri idi[682]. Binaenaleyh harabelerin ve bilhassa eski Mug kalesinin araştırılması çok faydalı olurdu.

Nihayet Fergana'nın kuzey kısmında Necm ve Kervân bölgeleri ile aynı adlardaki şehirler ve Cidgil bölgesiyle Erdlânkes şehri zikredilmektedir. Kâsân'dan Necm kuzey-doğu yönünde bir günlük yolda, Kervân da dört fersah mesafedeydi. Ahsîkes'ten Kervân bölgesinin sınırı yedi fersah, Kervân şehri ise dokuz fersah mesafedeydi[683]. Muhtemelen Necm, bugünkü Nanay mevkiini, Kervân bölgesi de şimdiki Çust bölgesinin kuzey kısmını işgal ediyordu. Cidgil, Perek deresinin yâni Çirçik'in kaynaklarından biri olarak zikredilir[684]. Cidgil bölgesinin o zaman Fergana içinde kabul edilen Çotkal vadisine tekabül ettiği açıktır. Erdlânkes ismi, ileride göreceğimiz gibi, Perek ve İlâk dereleri, yâni Çirçik ile Angren arasındaki şehirlerden birinin adıydı[685]. Kâsân ile Fergana'daki Erdlânkes'in arası bir günlük yol[686], yâni iki menzil idi[687].

Mukaddesî[686], Fergana'da camii olan kırk şehir ve köy sayar. Şehirleri sayarken otuz bir isim zikreder ve başşehir hariç bunları üç gruba ayırır: Miyân-rudân bölgesi (Nasrâbâd, Minâre, Renced, Şikit, Zârkân, Hayrlâm, Beşbeşân, Uştîkan, Zenderâmş (yahut Zenderâmiş), Ûzgend); Nesyâ bölgesi (Ûş, Kubâ, Bereng, Marginân, Riştân, Vânkes, Kend); Vâgiz bölgesi (Bûkend, Kâsân, Bâb, Çârek, Aşt[689], Tübkâr, Avâl, Dicerkerd, Nevkad-Miskân, Bigân, Tishân (?) [690], Cidgil, Şâvdân). Müellifin, birinci

alanı 500, 2000 ve 3200 kare sazhendir (toplam 2,5 hektara yakın). Kâsân'ı Çinliler K'o-sai adı altında zikrederler (Chavannes, *Docunments,* 148); daha eski bir eser olan *Pei-si'de* (Iakinth'in Rusça tercümesi, III, 186) Fergana'nın başşehrinin çevresinin ancak 4 li'den (yaklaşık olarak 1 mil) ibaret olduğuna dair bilgi, belki aynı şehre âittir, krş. Barthold, *Fergana* mad. *İ.A.*

[682] Ya'kubî, *Tarih,* II, 478; İbn Rusteh, 294.

[683] İstahrî, 246 vd.; İbn Havkal, 405.

[684] İbn Havkal, 388. De Goeje'nin kabul etmiş olduğu "Türk" okunuşu yanlıştır; isim برك(Perek) yerine فرك yazılmalıdır; Perek adı on altıncı yüzyıl gibi bir zamanda geçer (*Tarih-i Reşidi,* İngilizce tercümesi, 116; *Abdullah-nâme,* Asya Müzesi yazması, 574 age, vr. 253[a]; krş. Barthold, *Zapiski, XV,* aynı müellif, *Oroshenie Turkestana* 139), Çirçik, Çir'in ism-i tasgiridir; bu isme ilk defa Timur tarihinde rastlanır, krş. *aynı eser.*

[685] İstahrî, 345; İbn Havkal, 385, 404.

[686] İbn Havkal, 405.

[687] İstahrî, 346.

[688] Mukaddesi, 262, 272.

[689] Hâlâ mevcuttur.

[690] Mukaddesi, 262'de اشحجان 271'de تسحان şeklinde yazılmıştır; ismin doğrusu belki Âteşhân, yani ateşhânedir.

guruba Narin ile Kara-Deryâ arasındaki şehirleri, ikinci gruba Fergana'nın güneyindeki şehirleri ve üçüncü guruba da Seyhun'un kuzeyindeki şehirleri dahil ettiği anlaşılmaktadır. Mevkilerin tayininde yanıldığı şüphesizdir; meselâ Uştikân ile Zenderâmş'ı birinci, Avâl ile Miskân'ı üçüncü grupta göstermesi gibi. Daha önceki coğrafyacılarda adları geçmiyen şehirlerden şunlar hakkında biraz geniş bilgi verilir[691]: Nasrâbâd, geniş bahçeleri olan büyük bir şehirdi; bir hükümdar (belki Ahmed b. Esed) tarafından oğlu Nasr için kurulmuştur. Renced yakınında ekilebilir arazi çoktu; kunduracılar çarşısının ortasında güzel bir cami vardı. Tişhân, nüfusu kalabalık ve büyük bir şehir olup camii pamukçular çarşısı içindeydi. Zârkân, orta büyüklükte bir şehirdi; pirinç tarlaları çoktu ve sulama tesisleri yapılmıştı. Beşbeşân büyük bir şehirdi; camiinin önünde bir meydan bulunuyordu. İstahrî ile İbn Havkal[692], Seyhun kenarındaki Bârâb yahut Fârâb şehrini de zikrederler. Sem'ânî ile Yakut[693], Yazuhkes (Yakut'ta Yazahkes) şehrini zikrederlerse de belirtmezler. Mâverâünnehr'in hiç bir vilayetinde münferid köyler Fergana'dakiler gibi geniş sahalar kaplamazlar. Bazı köyler bir günlük yol kadar birbirinden uzakta idiler[694]. Vilayetin madenlerinden dolayı zenginliği meşhurdur. Ahsîkes yakınında, Nekad'da ve diğer yerlerde altın ve gümüş madenleri bulunuyordu. Sûh yakınında cıva işletmeleri, Yukarı Nesyâ'da katran amyant keteni, altın, gümüş, firûze, demir, bakır ve kurşun madenleri vardı. Nihayet Fergana, İslâm memleketlerinde nişadır[695] üretilen bir kaç vilayetten birisiydi *(Cehânnâme* müellifine göre Ûzgend civarında[696]).

26 — Hocend

Daha sonraki devirlerde bâzân Fergana'ya bağlı kabul edilen Hocend (Hucende) şehri[697], onuncu yüzyılda müstakil bir idarî bölge durumunda idi. İslam'dan önceki devirde de bir "Hucende meliki"nden bahsediliyorsa

[691] Mukaddesî, 271 vd.

[692] İstahrî, 347; İbn, Havkal, 406.

[693] Semânî, اليذخكثى kelimesinde; Yakut, *Mu'cem,* IV, 1014. Bu isim belki iki müellifin başka yerde zikrettikleri بَذَخكث isminin yanlış yazılmış bir şeklidir (Sem'ânî, البذخكثى kelimesinde; Yakut, *Mucem,* I, 524. Sem'ânî, "İsficâb yahut Şâş'ta bulunan bir köy olduğunu söyler). İbn Hurdadbih'ten bunun İsficâb'ın kuzey-doğusunda 9 fersah mesafede, Talas yolu üzerinde olduğunu öğreniyoruz. Daha geniş bilgi için bkz. Barthold, *Otchet,* 9.

[694] İstahrî, 333 vd.; İbn Havkal, 394 vd.

[695] İbn Havkal, 397 vd.; krş. İstahrî, 334.

[696] *Metinler,* 81; krş. Fergana'nın kömürleri ve sanayii hakkında yukardaki (178) bilgi.

[697] İstahri, 333; İbn Havkal, 391 vd.; Mukaddesî, 272.

da[698] Fergana hükümdarına bağlı olduğu anlaşılıyor. Maverâünnehr'in büyük şehirlerinden olan Hocend, kale, şehristan ve rebaddan ibaretti. Kalede hapishane, şehristanda cuma camii, rebadda bir meydan ortasında saray bulunuyordu. Şehrin bağları ve bahçeleri meşhurdu. Nüfus çok kalabalık olduğundan kendi bölgelerinde yetiştirilen hububat kâfi gelmediğinden Fergana ve Uşrûsana'dan hububat ithal edilirdi. Şehrin ortasından bir ark akardı; Seyhun'dan değil, Hoca Bakırgan'dan alınmış olması muhtemeldir[699]. Kend şehri de Hocend vilayetine bağlıydı.

Semerkant ile Hocend arasındaki sahanın hemen tamamı (şimdiki yoldan 184 mil), Uşrûsana yahut Sutrûşana vilayetine dahildi[700]. Arap coğrafyacıları bu yol için bir kaç itinerer gösterirler. İstahrî'ye göre[701] Semerkant'tan Hocend'e seyahat sekiz gün sürerdi; aradaki menziller şunlardır: Bârkes[702] (Abârkes). Sa'd ribatı, Bûrnamez, Zâmîn, Sâbat, Erkend, Şâvkes[703]. Semerkant'tan dört fersah mesafede olduğu daha önce belirtilen Bârkes ile Bûrnamez arasındaki yolu İbn Hurdadbih ile Kudame biraz farklı tarif ederler[701]. Onların verdikleri bilgilere göre yol, Bârkes'ten itibaren Katvân bozkırından geçerek Huşûfagn'a (dört fersah), ondan sonra dağlık bir bölgeden geçerek Bûrnamez'e (beş fersah), sonra da bozkırın içinden Zâmîn'e (dört fersah) giderdi. Bundan anlaşılıyor ki, Huşûfagn, şimdiki Yeni Kurgan menzilinin biraz güneyinde olup yol o zamanlarda Cîzek'ten değil bu noktadan itibaren doğuya doğru ayrılarak dağlar ve bozkırlar içinden Zâmîn'e giderdi. Sa'd ribatından geçtiği İstahrî tarafından belirtilen yol, belki daha güneydeydi. Dîzek'ten (Cîzek) geçerek Şâş'a giden yolun Fergana yolundan ayrıldığı nokta, İstahrî'ye göre Bârkes ile Sa'd ribatı arasında, Ebû Ahmed ribatı yakınında idi; bu yolun üzerinde, Bârkes'ten bir günlük mesafede Katvân-dîze mevkiinin adı geçer[705]. Burası belki Huşûfagn'ın aynıdır. Bârkes ile Dizek arasındaki yoldan seyahat

[698] Taberî, II, 1439.

[699] Barthold, *Oroshenie Turkestana*, 136.

[700] Eski imlâsı olan Sutrûşana, Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre onuncu yüzyıla âit eserlerden birçoğunun yazmalarında bulunmaktadır; krş. İbn Havkal, 379, n.b: Tumansky yazmasında da böyledir. krş. Barthold, *Oroshenie Turkestana*, 104 (doğrusu: Uşrûsana?)

[701] İstahri, 334 vd.

[702] Krş. yukarıda s. 99.

[703] Mukaddesî (342). Sâbât'tan Şavkes'i ancak bir günlük yolda kabul eder. Ya'kubî (*Buldân*, 294) de Semerkant'tan Hocend'e yolculuğun 7 günde yapıldığını belirtir.

[704] Kudâme, 20, 156.

[705] İstahrî, 336.

ederken Katvân-dîze yerine Harkāna'da konaklamak mümkündü. Harkā na'dan Semerkant dokuz fersah, Dîzek beş fersah ve Zâmîn dokuz fersah mesafede kabul edilirlerdi[706].

Zâmîn ile Hocend arasında da çeşitli yollar vardı. Sâbât'tan[707] Hocend'e Erkend yahut Rükünd (Sâbât'tan üç fersah) ve Gâlûk Endâz (Rükund'dan üç, Hocend'den dört fersah) yoluyla gitmek mümkündü[708]. Zâmîn'den Kürkes'e gitmek için bir de Hâvas'tan (Zâmîn'den yedi fersah, Kürkes'ten altı fersah) geçen bir yol vardı[709]. Zâmîn, Sâbât (Savat), Hâvas (Havast), Rükünd, Kürkes[710], Gâlûk-Endâz köyleri, isimlerini bugüne kadar devam ettirmişlerdir.

27 — U ş r û s a n a

Uşrûsana'nın başşehri Bûncikes (belki Pencikes) bu yollardan ötede idi. Onun yolu, İbn Hurdadbîh ve Kudame'ye göre[711] Sâbât'tan itibaren iki fersah ovadan geçtikten sonra şehirden akan nehrin sahilini beş fersah kadar takip ederdi. Yolun iki tarafında köylerle kaplı dağlar bulunuyordu. Başka bir araştırmamda üzerinde durduğum gibi[712] bu bilgilere dayanarak Şehristan harabelerini (Ura-tube'nin 16 mil güney batısında) Uşrûsana'nın başşehrinin kalıntıları olarak kabul edebiliriz[713]. 1894 yılında tara-

[706] İstahrî 343; İbn Kavkal, 382, 403.

[707] Zâmin ile Sâbât arasındaki uzaklığı Mukaddesî (342) 2 berid, İstahrî (343) 3 fersah, İbn Hurdadbih (21), İbnü'l-fakih (328) ve Kudâme (158) ise 2 fersah olarak verirler. Skvarsky'nin görüşüne göre (*Sredneaz Vyestnik,* Ekim 1896, 50) belki bu Sâbât aynı ismi taşıyan şimdiki istasyon değil, kuzeyde 8 mil ileride olan İski-Sabat köyünün aynıdır.

[708] İbnü'l-Fakih, 328; Kudâme, 158. Kürkes ancak nâşirin bir görüşüdür (metin 207, n.d.). Yazmada رکد doğrusu رکند İstahrî'deki ارکند in aynıdır. 335; burada de Goeje (n.e.), şehrin Kudâme'deki (رکند،کیرکند yazmıştır)olduğunu doğru olarak tayin eder. Rugunt (aynen) A. Kuşakeviç tarafından Rus Coğrafya Cemiyeti'nin *İzvestiya'sında* (IV, 215 ve harita) Ura-Tube'nin kuzeyinde bulunan bir köy olarak zikredilir. Aynı köyü Muhammed Vefa Kermineci (*Tuhfetü'l-Hânî,* Asya Müzesi yazması, 0581 b. v. (150^b) رکون olarak verir. Sâbât ile Kürkes arasındaki uzaklık daha fazladır.

[709] İstahrî, 343; İbn Havkal, 382; İbn Hurdadbih, 20.

[710] Mukaddesi'de (265) Kürdkes.

[711] İbn Hurdadbih, 21; Kudâme, 159. İstahrî'ye göre (343) Sâbât ile Bûncikes'in arası 3 fersah idi.

[712] *Sredneaz. Vyestnik,* Haziran 1896, 32.

[713] Daha çok benimsenen ve daha önce Bâbür tarafından ileri sürülen (vr. 8^b, tercüme 17) bir fikre göre asıl Ura-Tube'nin aynıdır. Bu nazariye, günümüz kaşiflerinden J. Castagné ile Türkistan Arkeoloji Mahfili'nin diğer üyeleri tarafından benimsenmektedir; krş. neşrettikleri *Prot.*XX, 32 vd., 159 vd. Şimdiki Ura-Tube'nin, Uşrûsana'nın eski başşehri gibi, Nûckes kapısı denilen bir kapısı vardı (*aynı eser,* 32). Fakat bu görüşü, yolun dağlar arasında nehri beş fersah kadar takip ettiğine dâir yukarıda verilen bilgi ile telif etmek güçtür.

fından tetkik edilen bu harabeleri[714] daha sonraki yıllarda P.S. Skvarski daha geniş olarak araştırmıştır[715]. Onuncu yüzyılda[716] şehrin 10.000 kadar erkek nüfusu vardı. Şehir, kale, şehristan ve rebaddan meydana geliyordu. Nehir şehristan içinden akıyordu. Kale, Mukaddesî'ye göre şehristanın dışında yer alıyordu. (İbn Havkal'ın verdiği bilgi biraz muğlaktır). Hapishane kale içinde, cuma camii şehristanda, çarşılar kısmen şehristanda ve kısmen rebadda, saray rebadda, mirî arazide bulunuyorlardı. Şehristanın iki kapısı vardı; yukarı kapı ile Şehir kapısı, rebadın ise dört kapısı vardı; Zâmin kapısı, Mersmende kapısı, Nûckes kapısı ve Kehlâbâd kapısı. Rebad surunun çapı[717] yaklaşık olarak bir fersahtı. Binalar kerpiç ve ağaçtan yapılmıştı. Şehre, hepsi şehirden yarım fersah uzaklıkta bir kaynaktan[718] alınmış on su yoluyla su getiriliyordu. Bu su yollarının isimleri şunlardır: Sârîn (şehristan içinden akardı), Bürcen, Mâcen, Senkcen, Rûycen ve Senbükcen. Su yolları boyunca birçok değirmen bulunuyordu.

Uşrûsana'nın ikinci büyük şehri olan Zâmîn[719], bir nehrin iki sahilinde dağlardan çıktığı bölgede yer alıyordu. Yanındaki eski şehir, onuncu yüzyıldan itibaren terkedilmişti. Sersende adıyla anılan yeni şehrin suru yoktu. Çarşılar nehrin iki sahilinde olup küçük köprüler bağlantıyı sağlıyordu. Cuma camii Semerkant'a giden yolun sağında, yâni ana yolun kuzeyinde idi.

Üçüncü şehir Dîzek yahut Cîzek[720], ovada Feknân bölgesinde yer alıyordu. Hususî surette inşa edilmiş bir çok ribat ve hanlar bulunuyordu: gâzilerin toplanma yerlerinden biri olarak bilinmektedir. Bunlardan, şehirden bir fersah uzaklıkta Afşîn tarafından yaptırılan Hudeyser ribatı ayrıca zikredilmiştir.

Uşrûsana'nın diğer şehirlerinin hepsi aynı büyüklükte idiler. Şunların yerleri[721] gösterilmiştir. Nûckes, Harkānā'nın iki fersah güney-doğusunda,

[714] Barthold, *Otchet*, 75 vd.
[715] *Sredneaz. Vyestnik*, Ekim 1896, 47-51.
[716] İstahrî, 326 vd.; İbn Havkal, 379 vd.; Mukaddesî, 277.
[717] Yahut çevresi (İbn Havkal'da böyledir, 380, 2).
[718] Mukaddesî'ye göre "altı su yolundan başka bir de büyük bir nehirden".
[719] İbn Havkal, 380 vd.; Mukaddesî, 277.
[720] İstahrî, 327; İbn Havkal, 381.
[721] İstahrî, 343 vd.

yâni vilayetin batı kısmında; Fagkes, Bûncikes'ten üç fersah mesafede[722] ve Hocend'e giden yol üzerinde; Gazak, Fagkes'ten iki ve Hocend'den altı fersah mesafede; Arsyânîket yahut Arsubânîket[723], Bûncîkes'ten dokuz fersah uzaklıkta Fergana hududu üzerinde; Hişt, gümüş madenleri civarındaki dağlarda[724], yâni vilayetin kuzey-batı kısmında. Umumiyetle Uşrûsana'da şehir hayatı fazla gelişmemişti. Uşrûsana, diğer vilayetler gibi İslâm kültürünün tesirinde olmadığından[725] eski Aryan aristokratik teşkilâtının özelliklerini daha uzun müddet devam ettirdi. Ya'kubî'ye göre[726] Uşrûsana'da 400 kadar istihkam vardı. Bunlar muhtemelen dihkanların köşkleri idiler. Diğer taraftan İbn Havkal ile Mukaddesî[727], içinde bir tek şehir olmıyan bir çok bölgeler sayarlar. Buttam dağlarında, yâni Yukarı Zerefşân vilayetinde çok kaleler ve köyler vardı. Burası da Uşrûsana'ya dahil kabul edilirdi, fakat Buttam'ın eskiden ayrı bir vilayet teşkil ettiği anlaşılıyor. İbn Hurdadbih[728] ondan haraçgüzar müstakil bir emaret olarak bahseder; hattâ eserinin bir yerinde[729] bir "Buttam meliki"nden söz eder. Mevkii kesinlikle gösterilmemiş olan Mersmende'nin (Ya'ku'bî'de[730] Ersmende) bu bölge şehirlerinden biri olması mümkündür. İbn Havkal'ın belirttiğine göre[731] şehir, kışın kalın buzlarla örtülen geniş bir nehrin sahilinde kurulmuştu. İklimin soğukluğundan dolayı orada bağcılık ve bahçecilik yapılamıyordu. Bununla beraber bölge halkı hububat yetiştirmeğe ve çicek tarhları teşkiline tam bir başarıyla girişmişlerdi. Orada her ay kurulan panayır büyük bir rağbet görüyordu. Cami çarşının yakınındaydı.

Hiç şehir bulunmıyan bölgelerden Masha (belki Masça, Bâbür'da Maça) ile Burgar bölgelerinin Yukarı Zerefşân havalisinde olduğu şüphe-

722 İbn Havkal'a göre (404) 9 fersah; buna pek ihtimal verilmez. Muhtemelen Fagkes ile Gazak, Büyük İskender'in seferinde geçen Gaza ve Baga şehirlerinin aynıdırlar (krş. Lerch'in, Berezin'in *Rus Ansiklopedik Lugatı*'ndaki yazısı, kısım III, c.I, 578). Fagkes'in (İstahrî'de bir yerde 326 Vagkes) yerini, belki bugünkü Vagat köyü almıştır. Bu köyün halkı kendilerinin Şâh Keştesib'in (Guştasb) neslinden geldiklerini kabul etmektedirler. Krş. *Srednеaz. Vyestnik*, Ekim 1896, 50. Yakut (*Mu'cem*, II, 797), Sem'ânî'ye dayanarak (الغزق kelimesinde) Gazak'ı Fergana'da gösterir.

723 Mukaddesî, 265; krş. aşağıdaki s. 191.

724 Mukaddesî, 278.

725 *Srednеaz. Vyestnik*, Haziran 1896, 32.

726 Ya'kubî, *Buldân*, 294.

727 İbn Havkal, 382; Mukaddesî, 265 vd.

728 İbn Hurdadbih, 27.

729 İbn Hurdadbih, 29.

730 Ya'kubî, *Buldân*, 294.

731 İbn Havkal, 381 vd., krş. Mukaddesî, 278.

sizdir. Arapça Burgar ismi, muhtemelen Pargar yahut Fargâr'dan bozmadır (krş. Bûncikes ile Pencikes, Kuvâziyân ile Kabâziyân v.s.) Anlaşıldığına göre bu eski Kçi-Surhâb ismiyle aynı manadadır. (bkz. yk. s. 72). Aynı isim, Falgar kazasının isminde muhafaza edilmiştir. Bâbür'a göre[732] Maça ile Palgar arasındaki hudut hâlâ mevcut olan Ubburdan köyünün biraz aşağısından geçiyordu. Mink bölgesi (Ya'kubî'de Mânk) muhtemelen aynı yerdeydi. İbn Havkal'a göre[733] Afşin kalesi oradaydı. Kuteybe de "siyah elbiselilerle" orada savaştı[734]. Bu son olay hakkında tarihlerde bir bilgi bulamadık. Aynı bölgeye dahil oldukları anlaşılan Cenkâkes ile Sûydak köyleri, Azerbaycan'da Sâc oğulları devletini kuran Ebu's-Sâc Divdâd'ın ailesinin asıl yurdu idi[735].

Fergana'da imal edilerek ta Bağdad'a kadar bütün vilayetlere ihraç edilen demirden silahların hammaddesi Mink ile Mersmende civarında elde edilirdi. Buna ilave olarak Büttam dağlarında altın, gümüş, zaç ve nişadır işletmeleri bulunuyordu. İstahrî ile İbn Havkal[736] sonuncusunun istihsalinde tatbik edilen usulü oldukça geniş olarak anlatırlar. Verdikleri bilgiler şimdiki seyyahların bilgilerine tamamen uymaktadır[737].

28 — İlâk ve Şâş

Uşrûsana'nın kuzey-doğusunda, Seyhun'un sağ sahilinde bulunan İlâk ve Şâş[738] vilayetleri, coğrafî bakımdan bölünemez bir bütün teşkil ediyorlardı[739] İlâk ile Angren (doğrusu Âhengerân) nehri vadisi, Şâş ile de, Perek (Çirçik) nehri vadisi kastedilmektedir. Perek nehrinin iki kaynağı olup biri Biskân dağlarından, diğeri Cidgil bölgesinden (Pskem ile Çotkal) doğuyordu[740]. Angren'in ağzının yakınında Benâkes şehri, Çirçik'in ağzının

732 *Bâbür-nâme*, vr. 99, tercüme, 152.

733 İbn Havkal, 383 vd.

734 İstahrî'de (328) ancak Kuteybe'nin orada muharebe edip Afşin'i kuşattığı belirtilir.

735 S. Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*, 126.

736 İstahrî, 327 vd.; İbn Havkal, 382 vd.

737 Tomaschek, *Soghdiana*, 24.

738 Mahallî okunuşu hiç şüphesiz Çâç idi, çünkü İranlı müellifler, bölge ile merkezine bu ismi verirler. Arapça "şın" harfi çok defa Ç sedasına tekâbül eder. krş. Barthold, *Oroshenie Turkestana, 139.*

739 İstahri, 332 vd. İlâk ismi, ne Çin kaynaklarında ve ne de İslâm fetihleri hakkındaki rivayetlerde bulunmuyor. İslâm'dan evvelki devirde bu bölge, siyasî bölünme itibariyle Çâç ile birleşmiş olmalıydı. Krş. Barthold, *Oroshenie Turkestana*, 142.

740 İbn Havkal, 388.

yakınında ise Necâkes şehri bulunuyordu. Aralarındaki uzaklık üç fersah idi[741]. Mukaddesî'nin rivayetine göre[742] Benâkes'in suru yoktu. Camî, çarşının yakınında idi. Ahalisinin kavgacı olduğu meşhurdur. Mogollar'ın Benâkes'i tahrib ettikleri bilinmektedir. Timur burasını yeniden imar ederek oğlunun adına nispetle Şâhruhîye adını verdi. Şâhruhîye harabeleri, Seyhun'un sağ sahilinde, içinden Angren'in sol kolunun aktığı Gicigen vadisinin ağzındadır[743]. Biraz aşağısında eski Benâkes'in harabeleri bulunur.

Uşrûsana'dan Çirçik vadisine, biri Hâvas, öteki Dîzek'ten başlıyan iki yol vardı. Hâvas yolundan Seyhun'a Benâkes'in dört fersah yukarısında varılırdı[744]. Benâkes'ten Çirçik'e giden yol üzerinde Haraşkes (Benâkes'ten bir fersah mesafede olup Şâş'ın ikinci büyük şehriydi) ve Hudaynkes ("Hanım şehri", bir fersah ileride) şehirleri zikredilir. Benâkes'ten dört fersah ve Seyhun sahilinden iki fersah uzaklıkta bulunan Cînânckes vilayeti Çirçik'in sol sahilinde uzanıyordu[745]. Benâkes gibi Cînânckes'in de suru yoktu[746]. Orada Hâvas yolu, Dîzek yoluyla birleşirdi. Dîzek'ten Çirçik ağzına kadar olan mesafe[747] üç günde katedilirdi (arada bozkırda Hüseyn ve Humeyd kuyuları menzilleri bulunuyordu); daha ileride Vinkerd isminde-ki hıristiyan (belki Nasturî)[748] köyünden geçilirdi. Cinânckes'in Vinkerd'den Binkes'e giden yol üzerinde bulunduğuna dair İstahrî'nin verdiği bilgiden[749], Vinkerd'in de Çirçik'in sol sahilinde, yahut daha güneyde, Seyhun'u geçmeden önce olduğu neticesine varılır. N.S. Likoshin, 13-14 Nisan 1896 tarihinde bana yazdığı hususî bir mektubunda şu görüşü belirtmiştir: "Çirçik'in sol sahilinde, halicine yakın bir yerde bukunan eski hıristiyan köyü hakkında bizim yerlilerin rivayetlerini dinledim; Bu köyün harabelerine Ulcâkent adını veriyorlar ve bir zamanlar orada hıristiyanların (tersâ) oturduklarını gösteren kitabelerden bahsediyorlar." Bununla beraber Vyatkin, Ulcâkent yahut Uncâkent'in Necâkes'in aynı olduğunu

[741] İstahrî, 345.

[742] Mukaddesi, 277.

[743] E. I. Smirnov, *Srednyaya Aziya,* Taşkent 1896, 134. Krş. J. Castagné tarafından harabeler hakkında verilen bilgi, *Prot. Turk. kruzh,* XVIII, 112, vd.; haritalar ve resimler vardır.

[744] Kudame, 156. Mukaddesi'de (342) 2 berid.

[745] İstahri, 344 vd.; Kudâme, 156.

[746] Mukaddesî, 277.

[747] İstahri, 336.

[748] İbn Havkal, 384.

[749] İstahrî, 345.

göstermiştir[750]. İbn Havkal Vînkerd'i, Şâş'ın ekili sahasının sınırlarından biri olarak Şâş nehrinden (yâni Seyhun'dan) ayırır ve daha ilerde (s. 399) yolcuların bozkırdan geçtikten sonra geldikleri yer olarak zikreder (nehirden geçildiğine dair bir bilgi vermez). Binaenaleyh Seyhun'un güneyinde eski sulama kanallarının kalıntılarının keşfedildiği yerde bulunmuş olması ihtimali kuvvetlidir. Seyhun'un güneyinde ve bozkırın kuzeyindeki ekili arazi şeridi Şâş'a dahil edilmiş olabilir[751].

Cînânckes yakınında Çirçik'ten geçilerek vilayetin üçüncü[752] büyük şehri olan Şutûrkes yahut Uştûrkes (Deve şehri)'e varılırdı. Kudame'nin[753] verdiği bilgiden ("nehri geçince Şutûrkes şehri soldadır") Cînânckes'in alt tarafında olduğu neticesine varılabilir, fakat buna pek ihtimal verilmez. İstahrî'ye göre[754] Hudaynkes ile Şutûrkes'in arası üç fersahtı. Pek muhtemeldir ki, Şutûrkes, şimdiki İski-Taşkent'ten uzak olmayıp belki bu harabelerin yerindeydi ki, Evarnitsky'nin tarifine göre[755] "Kirşaul köyü (kışlak) karşısında İski-Taşkent'in doğusunda bulunup sekiz verst kadar nehrin kenarını takip ettikten sonra batı yönüne bozkıra doğru iki-üç verst uzanır. "Mukaddesî'ye göre[756] şehir müstahkem olup içinde güzel kapalı çarşılar (tîmât) bulunuyordu. Şutûrkes'ten Şâş'ın merkezi olan Binkes'e kadar olan mesafe bir günde geçilebilirdi[757]. Bu yol üzerinde şu nehirler zikredilir: Danfagânkes (Şurtûrkes'ten iki fersah), Zâlsîkes[758] (bir fersah ilerde), Benûnkes[759] (Şutûrkes'ten üç fersah). Benûnkes ile Binkes'in arası iki fersah idi; Zâlsîkes de Binkes'den iki fersah mesafede olduğundan ya Benûnkes'in aynı idi ve yahut çok yakınında bulunuyordu. Binaenaleyh Binkes'in şimdiki Taşkent'in yerinde bulunduğu mümkün görülmektedir.

Binkes şehrinin[760] etrafını iki sur çevirmiş olup dış surun yedi kapısı bulunuyordu (isimlerinin okunuşu şüphelidir); iç surunda on kapısı var-

750 *Prot. Turk kruzh.* V, 156 vd.

751 Karavayev, Vinkerd'in Urumbay Mirza olduğunu kabul ederken haklı olmuş olabilir (krş. *Golodnaya Step* adlı eseri ve Barthold, *Zapiski,* XXIII, 414.

752 İbn Hurdadbih, 20; İbn Havkal, 389.

753 Kudâme, 156. Mamafih اليسار kelimesi, ancak nâşirin görüşü üzerine metinlere konulmuştur (Kudâme, 204). Yazmada السل dır.

754 İstahri, 344.

755 *Putevoditel' po Srednei Azii,* Taşkent 1893, 149.

756 Mukaddesî, 276 vd.

757 Mukaddesî, 342.

758 İstahrî, 344.

759 İbn Hurdadbih, 20.

760 İbn Havkal, 386 vd.; Mukaddesî, 276. Tarihçilerde Şâş'ın eski başşehri olarak Tarbend'in ismine sık sık rastlanır (krş. Belâzurî, 421), coğrafyacılarda ise rastlanmaz.

dı[761]. Bunların belli-başlıları Emîr kapısı, Hâkan caddesi kapısı, Dihkan köşkü kapısı'dır. Şehristânın ise üç kapısı (Ebu'l-Abbâs, Kiş ve Cüneyd) bulunmakta idi. Kalenin iki kapısı olup biri şehristana, diğeri ise rebada açılırdı; Saray ile hapishane kale içinde, cuma camii kale yakınında; çarşıların bir kısmı şehristanda, fakat büyük kısmı rebadda yer alıyordu. Şehrin eni ve boyu, dış surun bir ucundan öteki ucuna kadar yaklaşık olarak birer fersahtı. Şehir ve etrafında bol miktarda bağlar ve bahçeler vardı.

Hocend ile Binkes (Taşkent) arasındaki yola gelince son zamanlara kadar dağ yolları, bozkırdan geçen şimdiki yoldan daha önemli idi. Mukaddesî[762], Binkes'ten "gümüş madeni"ni bir günlük yolda kabul ettiği gibi Hocend ile Ahsîkes arasında olduğu daha önce bildirilen Hâcistân'ı da madenden yine bir günlük yolda sayar. Her halde bu merhaleler oldukça uzundu[763]. Çünkü İbn Hurdadbih ile Kudame[764] Binkes'ten madene yedi fersah, madenden Hâcistan'a da sekiz fersah kabul ederler. Kudâme, Angren vadisine giden başka bir yolu tarif eder. Onun tarifine göre bu yol Hocend'den itibaren Seyhun'u takip ederek "Rasadhâne yeri" (Mevzi'l-Mersad) adıyle bilinen harabelere vardıktan sonra oradan iki fersah ileride "gümüş madeni nehrinin ağzı yakınında" yâni Angren ve yahut güney kollarından biri ağzında bulunan Mûhinân sarayına varırdı. Birincisinden maksat (Hâcistân yolu), Kendir-davan geçidinin yolu olduğunda şüphe yoktur. "Şâş madeni" ismine Abbasîler devrinin sikkelerinde bile çok rastlanır. Bu mahallin farsça adı, M.J. de Goeje'nin daha önce işaret ettiği gibi[765], Kûh-i Sîm (Gümüş dağı) idi. İstahrî, Kûh-i Sîm adındaki bir köyü zikreder[766]. Angren'in güneyinde olduğu anlaşılıyor. Muhtemelen bugünkü Ablık köyünün karşısında.

İlâk'ın başşehri olan Tûnkes'in yerini tesbit etmek oldukça güç bir meseledir. Tûnkes ile Binkes arasındaki yolun tarifi pek eksik bir halde[767] bize intikal ettiği gibi Tûnkes'ten Hocend'e yahut gümüş madenine olan uzaklık hiç bir kaynakta verilmemiştir. Ancak Tûnkes'in Angren kenarın-

[761] Mukaddesî'ye göre yalnız sekiz.

[762] Mukaddesî, 342.

[763] Ya'kubî (*Buldân*, 294), Fergana ile Şâş arasını 5, Hocend ile Şâş arasını ise 4 günlük yol olarak verir.

[764] İbn Hurdadbih, 20; Kudâme, 159.

[765] İbn Hurdadbih, 27 (metin).

[766] İstahrî, 332, 345.

[767] İstahrî, 344; İbn Havkal, 404.

da olduğunu biliyoruz. Buna dayanarak M.J. de Goeje'nin izahına göre Binkes ile Tûnkes'in arasının sekiz fersah olduğunu kabul edebiliriz, Tûnkes[768], Bînkes'in yarısı kadar olduğu halde kale, şehristan ve rebaddan meydana geliyordu. Saray kale içinde, cuma camii ile hapishane yakınında idi. Çarşıların bir kısmı şehristanda ve bir kısmı da rebadda idiler.

Çirçik'in ekili arazi şeridini kuzeyden sınırlandıran sur, Sablık yahut Saylık[769] dağlarından Seyhun kenarına kadar uzanırdı. Türkler'in akınlarına karşı korunmak için Arap hâkimiyeti devrinde, Sâmânîler İsficâb'ı zaptetmeden önce, yâni 840 yılından önce inşa edildiği anlaşılmaktadır. İbn Havkal[770], surun yapılmasını Abdullah b. Humeyd b. Sevr'e isnad eder. Bu şahıs, muhtemelen Abdullah b. Humeyd b. Kahtaba'dır. Bu zât 776 yılında babası öldükten sonra beş ay Horasan valiliğinde bulunmuştur[771]. Surun ötesinde Kalâs bozkırı başlıyordu. Bozkırda bir fersah ilerleyince, dağlardan Seyhun'a uzanan bir çöküntüye varılırdı. Surun kalıntıları bugüne kadar bir höyük şeklinde muhafaza edilmiştir. Buhârâ'daki höyük gibi buna da yerliler Kempir-duval[772] (Koca-karı duvarı) derlerdi. Şimdiye kadar tetkik edilen höyük ancak batı kısmıdır. Uzunluğu, Bossu arkı yakınındaki tepelerden itibaren Celdeme köyüne kadar yirmi dört mildir. Hattâ yerliler "seddin Seyhun'un sol sahiline geçerek Açlık bozkırında Cîzek şehrine kadar uzandığını" söylerler. Fakat bu rivayetler doğrulanamaz. Surun batı kısmının kalıntılarının mevcut olup olmadığı bilinmemektedir. İbn Havkal'ın dediği çöküntü, şüphesiz Bossu arkının "yanları dik ve yatağı derindir". Yatağın ötesinde "dağlık bir bozkır başlar; Keles nehrinin iki kolu bunun içinden geçerler. Yazılıştaki farka rağmen Kalâs bozkırının arapça adı, Keles nehrinin adının aynı olması kuvvetle muhtemeldir.

İslâm coğrafyacılarının verdikleri bilgilerden surun, Çirçik sahiline Cabgûkes[773] (Cabgû şehri, cabgu yahut yabgû, bilinen türkçe bir ünvan-

768 İbn Havkal, 388 vd.; Mukaddesî, 277.

769 *Sredneaz. Vyestnik*, Haziran 1896, 27.

770 İbn Havkal, 388.

771 Hamzae Ispahanensis, *Historiarum*, neşr. Gottwaldt, metin 221, tercüme 172. Gerdîzî (Bodleian yazması vr. 94; Cambridge yazması vr. 75^{b})'de Abdullah'ın babasının ölümünden sonra 159 (776) yılı sonuna kadar vilâyeti idare ettiği belirtilmektedir.

772 *Srednyaya Aziya*, Taşkent 1896, 132 vd. (E. T. Smirnov'un makalesi).

773 Kudâme'ye göre (157) Binkes'ten itibaren "surun beri tarafındaki askerî mevkî' 2 fersah mesafedeydi. Tumansky yazmasında (vr. 24^{b}) şu ibare bulunur: Cabgukes, güzel, küçük bir şehirdir. Eski zamanda orada Çâç (Şâş) askerî karargahı vardı." İstahrî'ye göre (345) Binkes, Çirçik sahilinde bulunan Cabgûkes'ten 2 fersah mesafedeydi.

dı) şehri yakınında Binkes'ten iki fersah yukarıda vasıl olduğu anlaşılmaktadır. Daha önceki zamanlarda vilâyetin askerî kuvvetleri orada toplanmıştı. Cabgûkes'in mevkii, muhtemelen evvelki Niyazbek kalesinin bulunduğu yer idi.

Uşrûsana'nın aksine olarak Şâş ile, İlâk'ta şehirlerin sayısı fazla idi. İstahrî[774], Şâş'ta yirmi yedi (Mukaddesî'ye göre[775] otuz dört), İlâk'ta on dört (Mukaddesî'ye göre on yedi) şehir sayar. Bu şehirlerin adlarının okunuşlarını daima tamamiyle tesbit edemediğimiz gibi yerlerine dair tam bilgimiz de yoktur[776]. Çirçik'in kuzeyinde, Çirçik ile sur arasında daha önce adı geçen şehirlerden başka şu şehirler vardır: Hâtûnkes (yâni Hâtûn şehri, Binkes'ten iki fersah), Barkûş (Hâtûnkes'ten üç fersah) ve Hergânkent[777] (belki yanlışlıkla İlâk'a dahil edilmiştir). Çirçik'in sol sahilinde Kenkrâk şehri bulunuyordu. Hudaynkes'ten bir fersah uzaklıktaydı. Binkes ile Tûnkes arasındaki anayol hakkındaki bilgiler, birbirini tutmamakta ve eksik gözükmektedirler. Bence gerçeğe en yakın ihtimal şu itinererdir:

Binkes	
Nûckes[778]	1 fersah
Bâlâyân[779]	2 fersah
Nûkes	1 fersah
Bânchâş	2 fersah
Sakâkes	1 fersah
Tûnkes	1 fersah

Bu şehirlerden yalnız Nûckes, Şâş'a ait olup ötekiler İlâk'a bağlı idiler. Yolun doğusunda şu şehirler bulunuyor: Ferenkes yahut Feresked (Cabgûkes'ten iki fersah), Bagûnkes (Ferenkes'ten bir fersah) Anûzkes (Bagûnkes'ten iki fersah); aynı mahalde, bir günlük yolda Kadâk, Gadrânk, Keberne, Gazak, Verdûk ve Cabûzan şehirlerinin adları geçer. Hepsi Şâş'a dahildi. Yolun batısında (Angren'in kuzeyinde) aynı mesafede Aşbîngu,

774 İstahrî, 328 vd.d.

775 Mukaddesi, 264 vd.

776 İstahri, 344 vd.; İbn Havkal, 404 vd.

777 خرجانكث ve خركانكث şekillerinde yazılır.

778 Muhtemelen نوغكث yerine böyle okumak icap eder; adı, şehirlerin umumî listesinde yoktur. Tumansky yazmasına göre (vr 24ᵇ) Perek (Çirçik) ile Haşert (Yaksart) yani Seyhun) nehirlerinde çalışan kayıkçılar (keştibânân). Nûckes'ten gelirlerdi. Nûckes, belki bugünkü Çirçik istasyonunun yerindeydi.

779 İstahrî tarafından İlâk şehirleri sayılırken uyulan sıra ile krş.

Kaleşçik, Erdlânkes, Biskes, Sâmsîrek,ve Humrek, Gannâc bulunuyordu. Bunlardan Biskes (muhtemelen bugünkü Pskent yahut Biskent), Sâmsîrek ve Humrek İlâk'a, diğerleri Şaş'a bağlı kabul edilirdi. Benâkes'in bile İlâk'a değil Şâş'a âit olması dikkate şayândır. Angren'in güneyinde, Tûnkes'in doğusundaki bölgede Garcend, Hâş, Zahkes yahut Azahkes[780], Tukkes yahut Nukkes[781] ve Kûh-i Sîm bulunuyordu. Bunlardan yalnız Garcend Şâş'a ait sayılırdı; ötekiler İlâk'a bağlıydılar. Mukaddesî, Garcend'i de İlâk'a dahil eder. Adı geçen şehirlerin bulundukları sahanın boyu iki menzil olup eni bir menzilden azdı. Tûnkes'in batısında, beş fersah mesafede İlâk'ta Arbîlah ve Namûzlig şehirleri bulunuyordu. İstahrî'nin saydığı Şâş şehirlerinden yalnız Nekâlik'in mevkii gösterilmemiştir. Mukaddesî daha başka isimler zikrediyorsa da okunuşları pek şüphelidir. Bazan aynı ismin değişik şekilde iki defa gösterilmiş olması pek muhtemeldir. Bu isimlerden Bârkes (Şâş'ta) ve Şâvkes İlâk'ta), Sem'ânî ile Yakut'un eserlerinde zikredilmiştir. Birincisi belki şimdiki Parkent köyünün mevkiindeydi[782]. Mukaddesî'nin Zerânkes'i (Şaş'ta) belki Zarkent'in aynıdır. Diğer isimler hakkında herhangi bir fikir belirtmeğe cesaret edemedik. Sem'ânî ile Yakut[783], Şâhâh köyünü de zikrediyorlarsa da yerlerini göstermiyorlar.

29 — İsfîcâb ve İsfîcab Vilâyeti

Sâmânîler devrinde, İsfîcâb vilâyeti, yâni Aris ile kollarının çevrelerindeki ekili arazi de Mâverâünnehr'in bölgelerinden sayılırdı. Asıl İsfîcab şehri, yerli ananeye göre şimdiki Sayram köyünün mevkiindeydi[784]. Şâş'tan İsfîcâb'a nasıl gidildiği çeşitli şekillerde gösterilmiştir. İstahrî'ye göre[785] dört, Ya'kubî'ye göre ise[786] iki günde gidilirdi. Mukaddesî de[787], Binkes ile Garkerd (yahut Guzkert) arasındaki uzaklığı yalnız bir günlük yol kabul eder. Kudame[788], Cabgûkes'ten Garkerd'in beş, Garkerd'ten İs-

[780] Sem'anî, (الذخكتى ve الروذيارى kelimelerinde; krş. Yakut, *Mu'cem*, II, 717, 831) Zahkes'i "Şaş vilayetinde, **Ruzbâz** (nehir mahallinde)'ın yerinde gösterir. Semânî, şehirleri sayarken Şâş ile İlâk arasında bir fark göstermez, hattaTûnkes'i Şaş'a ait kabul eder (التونكتى kelimesinde; krş. Yakut, *Mu'cem*, I, 900).

[781] De Goeje (İstahri, 332), bu isimlerin ayniyetinden şüphe etmekte haklı değildir.

[782] Krş. Bars-kul ile Barkul (*Semiryeçye Elkitabı*, II, 34).

[783] Yakut, *Mu'cem*, III, 265.

[784] Mahalli edipler tarafından teklif edilen Saryam şeklinin sun'i olduğunda şüphe yoktur.

[785] İstahrî, 345 vd.

[786] Ya'kubî, *Buldân*, 295.

[787] Mukaddesî, 342.

[788] Kudâme, 157.

fîcâb'ın dört fersah mesafede olduğunu hesab eder. Son mesafe, Mukaddesî'nin gösterdiği 2 berîdlik mesafenin aynıdır. İbn Hurdadbih[789], gümüş madeninden Demir kapıya sekiz mil, oradan Katâk yahut Kadâk'ı iki fersah ve Garkerd'i de altı fersah daha ilerde kabul eder. Gösterilen mesafelerin ve bilhassa birincinin bu kadar önemsiz olmasına hiç bir manâ verilemiyor. Her halde İbn Hurdadbih'in Demir kapısının bir yanlışlık olduğu kabul edilse bile, İbn Havkal'ın Demir kapısının aynı olması pek mümkün değildir[790]. Sonuncusu Kalâs bozkırında, Şâş'ın kuzey hududunda idi. İstahrî'ye göre[791], Anfuren ribatı, Kalâs bozkırında Binkes ile Garkerd arasında menzil hizmetini görürdü. Garkerd ile İsfîcab arasında da bozkır vardı. Gargerd'in Duvana mevkiinde olması mümkündür. Her halde yukarı Keles ile kolları tarafından sulanan bölgede aranmalıdır.

İsfîcâb şehri[792], Binkes'in üçte biri kadardır. Onuncu yüzyıldan itibaren kalesi harabelerden ibaretti. Ancak şehristan ile rebad bulunuyordu. Rebadın surunun çevresi bir fersahtı. Şehristanın dört kapısı vardı: Nûc-kes, Ferhân, Şekrâne ve Buhârâ kapıları. Şehristan içinde saray, hapishane, cuma camii ve çarşılar yer alıyordu. Mukaddesî, dokumacılar çarşısını bilhassa zikreder. İsfîcab, Binkes'ten bile daha önemli derecede gâziler'in toplanma yeri idi. Gâziler için pek çok ribatlar (kervansaraylar) inşa edilmiş olup sayıları, Mukaddesî'ye göre 1700 kadardı. Her yerde olduğu gibi ribatlar kısmen büyük şehirlerin halkı tarafından hemşehrileri için inşa edildiği gibi (Nahşebliler, Buhârâlılar ve Semerkantlılar ribatlarının isimlerine rastladık), kısmen de devlet erkânı tarafından verilen parayla yapılırdı. Bunlardan birisi de Kara-tegin ribatı idi. Kara-tegin, Nasr b. Ahmed'in saltanatı esnasında Belh valisiydi; mezarı oradadır; 340 (951) da ölen oğlu Mansur'un mezarı da onun yanındadır[793]. Orada bir de çarşı bulunuyordu. Ayda 7000 dirhemden ibaret olan geliri, fakirlere ekmek ve diğer yiyecek şeyler satın alınması için vakfedilmişti. Şehrin binaları kerpiçten yapılmıştı.

Doğuda Talas vadisine kadar (bu da dahil olarak), kuzey-batı yönünde Sabrân'a (Savrân) kadar olan bölgenin tamamı, İsfîcâb vilâyetine dahil sayılırdı. Talas vadisi ve bu vadiyle İsfîcâb arasındaki yolları başka

789 İbn Hurdadbih, 20.
790 İbn Havkal, 384.
791 İstahrî, 336 vd.
792 İstahrî, 333; İbn Havkal, 389 vd.; Mukaddesî, 272 vd.
793 İbnü'l-Esîr, VIII, 157, 370.

bir eserimde geniş olarak anlattım[794]. Kuzey-batı bölgelerine gelince[795], İsficab'ın batısında bulunan Kencîde bölgesinin merkezi, Sübânikes yahut Üsbânikes (Mukaddesî'de Arsübânîket) İsfîcâb şehrinden iki günlük yoldaydı[796]. Oldukça müstahkemdi; cuma camii vardı. Binaların çoğu rebadda idi. Kencîde'nin alt tarafında Bârâb yahut Fârâb bölgesi yer alıyordu. Seyhun'un iki sahilinde işgal ettiği sahanın eni ve boyu birer günlük yoldan azdı. İstâhrî ile İbn Havkal, bu bölgenin merkezi olan Keder şehrinin Seyhun'dan yarım fersah uzaklıkta olduğunu bildirirler. Mukaddesî'ye göre bölgenin merkezi de aynı ismi taşıyordu. 70.000 asker (?) çıkarabilirdi. Cuma camii şehristanda[797] ve çarşıların büyük bir kısmı rebadda bulunuyordu. Şehristanda da dükkânlar vardı[798]. Aynı coğrafyacıya göre Keder, yeni bir şehirdi; orada bir minber (yâni cami) yapılması iç harbe sebep oldu. Oranın halkı ile bölge merkezinin halkı arasında bir mücadelenin patlak verdiği anlaşılıyor. Böyle birbirini tutmıyan haberler karşısında Keder şehrinin sonraki Fârâb'a mı, yoksa Utrâr'a mı tekabül ettiğini kestirmek güçtür[799]. Utrâr ismine Taberî'de rastlanır[800]. Çünkü Me'mûn'un düşmanları arasında Utrâr-bende şehri hükümdarını da zikreder. Fârâb şehirlerinden biri de Seyhun'un sol sahilinde bulunan Sütkent[801] olup, İslâm dinini kabul eden Oğuz ve Karluk Türkleri oraya yerleşmişlerdi. Vesîc ise küçük ve müstahkem bir köy olup bir camii vardı; orada, Keder'in

[794] Barthold, *Otchet,* 9 vd., 15 vd. Çimket'in kuzey doğusunda bulunan bugünkü Mangkent köyünün, Yakut (*Mu'cem,* IV, 671) tarafından Mankes olarak verildiğini ilave edelim.

[795] İstahrî, 346; İbn Havkal, 390 vd.; Mukaddesî, 273 vd.

[796] Aynı bölge içinde belki Hûrlûg ve Cumuşlâgû şehirleri vardı; Mukaddesî bunları İsficâb ile Sübânîkes arasında zikrederek yerlerini açık bir şekilde vermez. Bununla beraber Mukaddesî şehirleri daima coğrafî sırasıyle saymaz; meselâ Vesîc, Keder'den önce zikredilir, halbuki alt tarafındaydı. Cumuşlâğû hakkında bkz. Barthold, *Otchet,* 10.

[797] 'Hısn' kelimesinin burada bu mânâda kullanıldığı bellidir, çünkü kale ile rebad ayrı zikredilmiştir.

[798] خوانيت kelimesi çoğunlukla 'meyhâneler' diye tercüme edilmekte ise de her çeşit dükkâna da aynı isim veriliyordu (krş. Ya'kubî'nin Bağdad hakkındaki verdiği bilgi, *Buldân,* 242.9,246.7,250.20).

[799] Aşağıda verilen mesafelere bakılırsa Keder'in yerini Utrâr'ın biraz kuzeyinde göstermek gerekir.

[800] Taberî, III, 815 vd.

[801] Bu okunuşu (ستكند yani 'süt şehri') Tumansky yazmasına dayanarak kabul ettik (İbn Havkal'da بيسكند). Sütkent harabeleri hâlâ meşhurdur (Karakul gölünden 1 mil yukarıda). R. Rudnev tarafından bilgi verildi. *Turkest, Vyed.,* 1900, No. 16. *Zafer-nâme*'de سوتكنت yerine سونكنت okumak icap eder, II, 646.

iki fersah alt tarafında "kudretli bir Emîr" oturuyordu. Vesîc, meşhur filozof Ebû Nasr el-Fârâbî'nin doğduğu yerdir. Kalesi on ikinci yüzyılda halâ ayakta idi[802]. Mes'ûdî'ye göre[803] Seyhun, Fârâb'da bazan taşarak otuz fersahtan geniş bir sahayı su basardı (bunda elbette mübalâğa vardır); tepelerde kaleler gibi yer alan köyler arasında o zaman ancak kayıklar vasıtasiyle ulaşım mümkün olabiliyordu.

Keder'den bir günlük yürüyüşle Şavgâr'a gidilirdi[804]; burası büyük ve müstahkem bir şehir olup geniş bir bölgenin merkezi idi. Çarşı yakınında bir cami vardı. Daha ilerde bulunan Savrân'a (yahut Sabrân) kısa bir yürüyüşle gidilirdi. Oğuz ve Kimek arazisi karşısında bir hudut şehri olması dolayısıyle çok müstahkem olup yedi sur ile çevrilmişti. Cuma camii iç şehirdeydi (şehristan). Oğuzlar buraya ticaret yapmak maksadiyle ve yahut barış anlaşmaları imzalamak için gelirlerlerdi. Savrân'ın gerisinde Mukaddesî'ye göre Turâr adında küçük, müstahkem bir şehir daha vardı; aynı bölge içinde Zarâh köyü de yer alıyordu. Bundan dolayı şehre bazan Turâr-Zarâh adı verilirdi. İsimlerin benzerliğine rağmen gösterilen yerler, Utrâr'ın aynı olduğunu kabul etmemize imkân vermiyor. Mukaddesî, Türk bölgelerinin sınırlarında bir kaç nokta daha zikreder. Bunlardan Şaglcan büyük, zengin ve müstahkem bir şehir olup Kimek ülkesi hududunda idi. Balâc adındaki küçük şehir ile Berûket ismindeki büyük şehre, İslâmiyeti kabul etmiş olan Türkmenler yerleşmişlerdi. Her ikisinin istihkâmları harap olmuştu. Umumiyetle bu bölgenin hududlarının korunması bozkır göçmenlerine verilmişti. İbn Havkal'a inanmak icap ederse, müslüman olmıyan soydaşlarına karşı gayretle mücadele ederlerdi. Fârâb, Kencîde ve Şâş arasındaki (yâni İsfîcâb'ın batı ve güney batısında) "zengin meralar"da İslâm dinini kabul etmiş olan göçebe Türkler'den bin âile tarafından işgal edilmişti.

Sâvran'ın alt tarafında Seyhun, Oğuz ülkesindeki bozkır içinden akardı. Halicden iki günlük ve nehirden bir fersah uzaklıkta Yenikent[805] vardı. Buna Araplar Karyetü'l-Hadîse, İranlılar Dîh-i Nev derlerdi[806]. Şehrkent

[802] Sem'âni, الوسيجى kelimesinde.

[803] Mes'ûdî, *Tenbih,* 65.

[804] Talas yolunda şimdiki Kuyuk istasyonu yakınındaki aynı isimdeki şehir ile karıştırılmamalıdır (Barthold, *Otchet,* 9). Le Strange'in teklif ettiği gibi (*The Lands of the Eastern Caliphate,* 485). Batı Şâvgar'ın şimdiki Türkistan şehrinin aynı olması mümkündür. Şehir o zaman ana yolun yanındaydı (Mukaddesî 274); krş. Barthold, *Oroshenie Turkestane,* 147.

[805] Bu ve diğer şehirler hakkında bkz. İbn Havkal, 393.

[806] Barthold, *Otchet,* 83, 106.

ismine, edebiyatta oldukça sık[807], sikkelerde ise bazan rastlanır. Oğuz hükümdarının kışlık oturma yeriydi; şimdiki Cenkent harabeleridir ve Seyhun'un güneyinde bulunmaktadır. Hivan'ın Kazalinsk'ten on beş mil uzaklıkta bulunan eski Can kalesinden yaklaşık olarak üç mil mesafede idi[808]. Yenikent yakınında daha küçük iki şehir vardı: Cend ile Huvâre (yahut Cuvâre); bu üç şehir gayr-ı müslimlerin arazisinde oldukları halde halkı müslüman idi. Belki Hârezm ile Maverâünnehr'den gelen tüccarlardı. Yenikent'ten Hârezm 10, Fârâb ise 20 günlük mesafe kabul edilirdi[809]. Gerdîzî[810], Yenikent'ten Kimekler'in ülkelerine ulaşan yol olarak, İrtiş sahillerine giden ticaret yolunu tarif eder. Sulh zamanlarında hububat, Mâverâünnehr'den Yenikent'e Seyhun yoluyla aşağı indirilerek ihraç edilirdi. V. Kallaur'a göre Cend'in kalıntıları, Tumarutkul kazasında, Perovsk'tan on altı, yirmi mil uzaklıkta bulunan Hişt-Kale harabeleridir[811].

30 — Seyhun'un aşağı tarafları

Nehrin aşağı mecrasındaki bölgenin halkı, memleketlerinin coğrafî vaziyetleri sayesinde istiklâllerini uzun müddet korudular. Nehrin ağzı, onuncu yüzyıldan itibaren, Selçuk'un sayesinde Müslümanlar'ın eline geçmişti[812]. On birinci yüzyılın ilk yarısında, Selçuk'un torunlarının düşmanı olan Şah-Melik'in hâkimiyeti altında idi[813]. Buna rağmen Cend ile Fârâb arasındaki saha, on ikinci asrın sonuna kadar kafirlerin memleketi kabul edilirdi. Üçüncü bölümde göreceğimiz gibi gayr-ı müslim Kıpçaklar'ın merkezi olan Sığnak[815] şehri, Mogol hâkimiyeti devrinde hâlâ büyük bir önem taşıyordu. Utrâr'dan yirmi dört fersah mesafedeydi. Lerch'e göre

[807] *Metinler,* 79 vd., *(Kitâbü't-tevessül);* Schefer, *Chrestomathie, persane,* II, 114; Nesevî, 36, tercüme 62; *Notices et Exraits,* XIII, 234.

[808] Lerch, *Arheol, poyezdka,* Saint Petersburg 1870, 11.

[809] "Gün" yerine "fersah" okunmasının gerektiği hakkında Marquart tarafından yapılan teklif (*Osttürkische Dialektstudien,* 202) tamamiyle yanlıştır. Mesafe çok uzundu ve 20 gün sürerdi,

[810] Barthold, *Otchet,* 106 vd.

[811] Krş. *Prot. Turk kruzh.,* V, 16 ve 81: Barthold, *Oroshenie Turkestana,* 151. Aynı zâtın gösterdiği diğer yerler şüphelidir (aynı eser).

[812] İbnü'l-Esir,. IX,. 322.

[813] Beyhakî, 856.

[814] Çoğu harekeli yazmalardaki imlâsına bakılırsa ismin bu şekilde okunması icap etmektedir. Telaffuz itibariyle, şimdiye kadar teklif edilen Saganak şeklinden daha çok Sunak şekline yaklaşıyor; halbuki yerliler harabeleri Sağanak ismiyle bilirler. Yazmalarda Sugnak okunuşu da vardır. Şehir on birinci yüzyıldan itibaren bu isim altında zikredilir. Kaşgarlı Mahmûd, *Divânü Lûgâti't-Türk,* I, 392.

Tumen-arkmenzilhânesinin kuzeyinde altı, yedi mil uzaklıkta, bugünkü Sunak-kurgan yahut Sunak-ata harabelerinin mevkiindeydi[815]. Cuçi'nin seferleri sırasında Sığnak ile Cend arasında Ûzgend, Bârçınlıgkent[816] ve Aşnas[817] kaleleri de zikredilir. On altıncı yüzyıl yazarlarından birinin Lerch tarafından iktibas edilen bilgisine göre Ûzgend, Karatu dağlarında idi, fakat iktibas ettiği metnin bu suretle tefsiri oldukça şüphelidir[818]. Bârçınlıgkent, muhtemelen Sığnak'tan daha çok Cend'e yakındı, çünkü Hârezmşah Tekiş, birinci şehri kesin olarak zaptetmeden epeyce zaman önce orasını teşkilâlandırmıştı[819]. Daha az önemli noktalardan şunlar zikredilir: Sağ-dere, Seyhun kenarında Cend'den yirmi fersah uzaklıkta olup şehrin alt tarafında olduğu anlaşılıyor. Çünkü bu noktaya Hârezm'den gelirken varılırdı[820]. Hayrâbâd, Cend cıvarında[821]; Rıbat-Toganîn, Barçınlıgkent cıvarındaki başlıca köylerden biri Rıbatât (Rıbatlar) köyü; bu sonuncusunun aynı olması muhtemeldir[822].

[815] Lerch. *Arheol, poyezdka,* 11 vd.; *Prot. Turk. kruzh.,* 17 Şubat 1897, ilâve, 7 vd.

[816] Plâno Carpini'de (Hakluyt Society Extra Series, I, 76, 110, 152) Barçin, Kirakos'ta Parçin, Cuçililer'in paralarında بارجين (Lerch, *Arheol. poyezdka,* 10 vd.). Krş. Çince transkripsiyonlar: Ba-eulh-çili-han, Ba-eulh-çen (Schefer, *Chrestomathie persane,* II, 167;) Bretschneider, (*Mediaeval Researches,* II, 95 ve haritada)'de Ba-rh-çi-li-han,İslâm kaynaklarında بارجكند *Metinler,* 135, 151, Cemâl Karşî). Bârçîn ismi, belki bugün bile Bârşin-deryâ'da muhafaza edilmiştir; Seyhun'un kanallarındandır (Kırgız lehçesinde ş daima Ç'ye mukabildir. Bu kanal Kallaur tarafından zikredildi ise de (*Prot. Turk. kruzh,* V, 83, VI, 77 vd.) kanalı bizzat görmediğinden onun hakkında verdiği bilgiler maalesef tamamiyle açık değildir.

[817] Bu Uzgend'in Fergana'daki Uzgend, Aşnâs'ın da Şâş'ta olduğunun yanlışlıkla tâyin edilmesi A. Müller'i (*Der Islam,* II, 209) hataya sevketmiştir. Aşnâs'ın Asanas harabeleri olduğu kabul edilmelidir. Seyhun'un sol sahilinde, nehirden 17 mil ve Ber-kazan durağından 20 mil uzaklıktadır (Kallaur, *Prot. Turk. kruzh.,* V, 14).

[818] Barthold, *Oroshenie Turkestana,* 151.

[819] *Metinler,* 74 *(Kitâbü't-tevessül).*

[820] *Metinler,* 74 *(İnşa).*

[821] *Metinler, 74 vd. (Kitâbü't-tevessül).*

[822] *Metinler, 152* (Cemâl karşî).

II. BÖLÜM

ON İKİNCİ YÜZYILA KADAR ORTA ASYA

1 — İslâm fetihlerine kadar halkın hayatı

Mâverâünnehr halkının Arap fethinden biraz önceki hayatı hakkında fikir vermeğe başka bir araştırmamda teşebbüs etmiştim[1]. Bu hayatın esas özelliği, arazi sahibi aristokratların hâkimiyetine karşı İran'da olduğu gibi[2] dengeyi sağlayacak bir taht bir mabed ittifakı, yâni kuvvetli bir monarşik güç ile ruhban sınırı nüfûzu yoktu. Mahallî hükümdarlar ileri gelen asîlzâdelerden meydana geliyordu. En kuvvetlileri bile, teb'aları gibi dihkan diye anılıyordu. Arab kaynaklarında hükümdarların *"şâkir"* yahut *"çâker"*[3] (kul) denilen hassa askerlerinden bahsediliyorsa da Narşahî'nin[4] Buhârâ melikesinin sarayı hakkındaki rivâyetinden bu hassa birliğinin ücretsiz olup aristokrasinin genç üyelerinden meydana geldiği anlaşılıyor. Bu gençler, hükümdarlarının saraylarında, Avrupa şövalyelerinin çocuklarının kırallar ve düklerin saraylarında olduğu gibi hizmet görürlerdi.

Böyle bir siyasî teşkilât altında kelimenin tam mânasiyle bir devlet dininden bahsedilemez. İran'da olduğu gibi Mâverâünnehr'de de hâkim sınıfın dini Zerdüştîlik olduğu hâlde İran'da cezâlandırılan senevî (düalist mecûsî) mezheplere bağlı olanlar Mâverâünnehr'de emin bir sığınak buluyorlardı. Budistler ile Nasturîler'in de aynı hürriyete sahip oldukları anlaşılıyor. Zerdüştîlik ile Budizm arasında bir mücâdeleye dâir tek delil Hiuen-Tsiang'ın Semerkant hakkında verdiği bilgide bulunuyor. Bununla beraber Çinli seyyahın kendi yaptıklarının başarı ile neticelendiğine dair telmihleri, mücâdelenin pek şiddetli olmadığını ortaya koymaktadır[5]. Arab istilâcılarına karşı yapılan harplere, din adamlarının hiç bir şekilde katıldıklarına dair bir bilgimiz yoktur[6]. Kuteybe'nin 87 (706) yılında Beykent'i

[1] *Nyeskol'ko slov ob ariiskoi kulturye v Srednei Azii* (*Sredneaz. Vyest.* Haziran, 1896).

[2] İran'da bile dihkanlar, köylerin diğer halkından daha üstün bir mevkie sahiptiler. Taberî, efsanevî hükümdar Menuçehr hakkındaki rivayetinde şöyle der: "Her köye bir dihkan tayin etti, halkı ona kul köle yaptı ve ona itaat etmelerini emretti (I, 434).

[3] Meselâ Taberî, II, 1159.

[4] Narşahî, 7 vd.

[5] *Zapiski*, VIII, 5 (*Histoire de la vie de Hiouen Thsang*, tercüme eden S. Julien, 59 vd.).

[6] Ancak Hârezm'in fethi anlatılırken dihkanların yanında ruhban sınıfı da zikredilir (ahbâr, belki kâtip manasında olup Tevrat'ta olduğu gibi âlim manasına kullanılmıştır, Taberî, II, 1237).

zaptı hakkındaki rivayette, Türkler'i Müslümanlar'a karşı kışkırtan tek gözlü bir adamdan bahsedilir. Bunun askerî kumandanlardan daha tehlikeli bir düşman olduğu görülmektedir. Esir edilince kurtuluş akçesi olarak bir milyon dirhem teklif edildiği halde, bu büyük meblâğ Müslümanlar'ı kandıramadı; tehlikeli bir düşmanın hilelerinden kesin olarak kurtulmayı tercih ettiler[7]. Bu hususta nakledilen rivayetten tek gözlünün halk üzerindeki tesirinin dinî mahiyette olup olmadığını anlıyamıyoruz.

İran'da olduğu gibi[8] bu bölgenin aristokrasisi arasında rütbe ve sınıf farklarının olup olmadığı hususunu aydınlığa kavuşturacak bilgiye sahip değiliz. Taberî, bâzı kısımlarında[9], Orta Asya asîlzâdeleri hakkında, İran aristokrasisinin en yüksek rütbelerine mahsus tâbirleri kullanıyorsa da, dihkan kelimesinin hem basit arazi sahipleri, hem de hüküm süren melikler hakkında kullanıldığını gördük[10]. Zengin aristokrasisinin, yâni Çin ve diğer memleketlerle yapılan kervan ticareti sâyesinde zenginleşmiş olan tüccarların hususî bir mevkie sahip oldukları anlaşılıyor. Taberî[11], Soğdluların güçleri hakkında bilgi verirken bu tüccarları "melikler" arasında sayar. Narşahî'nin, Buhârâ tüccarları hakkındaki bölümü[12], geniş arâziye sahip oldukları halde şatolarda oturduklarını ve mevkilerinin dihkanların kinden pek az farklı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Şu halde burada bahsedilen müstakil zenginler olup menfaatleri aristokrasi ile ortaktı. İslâm hâkimiyeti devrindeki gibi çeşitli sanâyi loncaları söz konusu değildir. Dihkanlar ile tüccarlar arasında bir rekabet hakkında hiç bir bilgimiz yoktur.

Tarihçiler, Buhârâ'nın "tüccarlar şehri" olan Beykent'in teşkilâtını, Buhâr-Hudât ve Buhârâ dihkanları ile münasebetlerini aydınlatacak bir bilgi vermemektedirler. Fakat Narşahî'nin, hücuma uğramış bir babanın intikamı ve Araplar'ın Beykent'de büyük miktarda silah buldukları hakkındaki rivayetine[13] bakılırsa, oranın halkının da, Mâverâünnehr'in diğer bölgelerinde hüküm süren askerî karaktere sahip olduğu düşünülebilir. Soğdlular'ın Taberî tarafından bahsedilen âdetleri[14], memleketin özellikle-

[7] Taberî, II, 1188.

[8] Mes'ûdî, *Murûc*, II, 240.

[9] Taberî, II, 1237, 1243.

[10] Orta Asya'ya mahsus ünvanlardan Buhârâ aristokratlarına has olan Cemûk ünvanı zikredilebilir (Narşahî, 5). Bu ünvana Türkler'de de rastlanır (Taberî, II, 1613).

[11] Taberî, II, 1444.

[12] Krş. yukarıda s. 111.

[13] Narşahî, 43; Taberî, II, 1189.

[14] Taberî, II, 1146.

rini ayrıca açık bir şekilde ortaya koyar: Her yıl Semerkant'ta Soğd bölgesinin en cesur silâhşörüne âit bir sofra kurulur ve bir testi şarap hazırlanırdı. Ondan başka her kim bu yemeğe el sürerse silâhşöre meydan okumuş olurdu. Hasmını öldüren memleketin en cesur silâhşörü sayılırdı. Bu, yeni bir rakip çıkıncaya kadar devam ederdi.

Görüldüğü gibi, Araplar'ın karşılaştıkları, devamlı olarak birbirleriyle harbeden çeşitli küçük emirlikler ve cesur fakat tamamen teşkilâtsız silâhşörler sınıfıydı. Bu şartlar altında mücadelenin sonucunun ne olacağı belliydi. Mahallî ayrılıkların yanında Arablar'ın kendi aralarındaki iç harplerin, hattâ kuzey ve güney kabîleleri arasındaki düşmanlığın hiç bir önemi kalmıyordu. En çetin harpler sırasında bile Araplar'ın Horasan vilâyetindeki hâkimiyeti sarsılmadı. Hattâ Araplar'ın zafer kazanmalarında bile yerlilerin yardımı oldu. Halife Ömer'in, Müslümanlar'dan başkasına silâh taşıma hakkını tanımıyan meşhur kararı Orta Asya'da tatbik edilmedi[15]. Kuteybe ile diğer Arap kumandanları fetihler sırasında bâzı bölgelerin halkını diğerleri aleyhinde kullandılar. Fetihlerin ağır ilerlemesinin sebebi, kısmen Araplar'ın ganimet ve haraç ile yetinerek memleketi dâimi surette fethetmek niyetinde olmamaları, kısmen de tabiî engellere karşı mücadeleleriyle izah edilebilir. Araplar'ın parlak askerî meziyetlerine rağmen anavatanlarının tabiî şartlarının onlar üzerinde etkili olmaması mümkün değildi. Bozkırlarda sürdürülen savaşlarda onlar için gerçek bir zorluk olmadığı halde, dağlık bölgelerde savaşa çok zorlukla alıştılar; o devirde diğer ordular için büyük bir güçlük arzetmiyen geçitlerdeki harekâtlarında bile çok başarısızdılar[16].

2 — Araplar ile yerliler arasındaki münasebetler

Emevîler zamanında Arap fetihlerinin seyri hakkındaki bilgimiz, ancak yarı efsânevî hikâyelerden ibâret olup[17] uzun müddet sözlü rivayetler halinde devam edecek ve sonraki nesiller tarafından yazıyla tesbit edilecektir. Rivâyetlerin çoğunun birbirinden farklı olması ve kronolojik tutarsızlıkları bu suretle izah edilir. Araplar'ın Ceyhun (Amu-Derya)'u ilk geçtikleri tarih hakkında bile birbirini nakzeden rivayetler vardır[18].

[15] Krş. Taberî, II, 1693.

[16] Krş. Kiş ile Semerkant arasındaki dağlarda Araplar ile Türkler arasındaki mücadelenin anlatılması (Taberî, II, 1533-1544).

[17] Bu hikayelerin destanî mahiyeti hakkında krş. Wellhausen, 257; benim daha geniş makalem, *Zapiski*, XVII, 140 vd.

[18] Belâzurî, 408; Taberî, II, 156; Ya'kubî, *Tarih*, II, 281; Sa'âlibî, *Letâif*, 11.

Olayların bâzılarının mâhiyeti şüpheli ise de tarihçilerin kaydettikleri rivâyetlerden zamanın zihniyetini oldukça açık bir şekilde anlıyabiliyoruz. Hiç şüphesiz fâtihlerin hareketlerinin tek sürükleyici gücü ganimet ve şeref arzusu olup umumiyetle hem onların ve hem de memleketin müdâfilerinin nazarında dinin önemi azdı. Araplar ile yerli silâhşörler arasında şahsî dostluklar kurulmuştur[19]. Kahramanlık idealleri fâtihler üzerinde tesirsiz kalmadı. Kuteybe, birliklerini teşvik etmek istediği zaman onlara, "Arap-lar'ın dihkanları" diye hitap ediyordu[20]. Musa b. Abdullah'ın yardımcılarından Arap kahramanı Sâbit b. Kutbe, Tirmiz'de yerliler arasında öyle bir itibar kazandı ki, birbirleriyle konuşmalarında "Sâbit'in hayatı için" diye yemin ederlerdi[21]. Yerli hükümdarlar gibi Sâbit'in de etrafında çâkerleri vardı. Bunlar Araplar'a karşı olarak bahsedildiğinden yerli halk arasından seçildiği açıktır[22].

Araplar'ın Mâverâünnehr'de bilhassa yağma maksadiyle yaptıkları ilk akınlar üzerinde durmayarak fetihlerinin önemli merhalelerini vermeğe çalışacağız. Kuşan imparatorluğunun yıkılmasından sonra (bkz. s. 100) bir tek yabancı hükûmetin valisi bu bölgede faaliyet göstermiyordu. Bize kadar gelen bâzı haberlere rağmen[23], Sâsânî vâlilerinin Mâverâünnehr'de hiç bir zaman idârenin başında bulunduklarına ihtimal verilmez. Arap vâlileri başlangıçta Mâverâünnehr'e akınlar yaparak kışı Horasan'daki karargahlarında geçiriyorlardı. Ceyhun nehrinin ötesinde kışlayan ilk vali Selm b. Ziyâd olmuştur(681-683)[24].

[19] Taberî, II, 1522.

[20] Taberî, II, 1247.

[21] Taberî, II, 1152.

[22] Taberî, II, 1155.

[23] Bu guruba Taberî ile Dineverî'nin (Nöldeke, Taberî, 159, 167) hikâyelerinden başka Belâzurî'nin verdiği bilgiler de (195) dâhildir. Buna göre Hükümdar Kûbad (yahut Kavâd), Soğd'dan gelen göçmenleri Kafkasya'da yerleştirdi ve orada سغد بيل şehrini kurdu. Marquart tarafından (*Erâshahr,* 108, n. 2) reddedilen bu efsânenin, diğer bir çok efsaneler gibi, coğrafî bir isme dayanarak bulmak için uydurulmuş olması kuvvetle muhtemeldir. İbn Hurdadbih de (14) Sâsânîler'in Mâverâünnehr'deki hâkimiyetinden bahseder (krş Zhukovsky, *Razvaliny Staravo Merva,* 9). Onun verdiği bilgiye göre Horasan'ın dört merzubân'ından biri Mâverâünnehr'de hüküm sürüyordu. Bununla beraber Horasan'ın dört merzubânlığa bölünmesi, gerçeğe daha yakındır. Arap devrinde de tekrar gördüğümüz (Zhukosky, *aynı eser,* 10), diğer bir taksime uymaktadır. Mâverâünnehr'in yerini Nişapur tutmaktadır; krş. Marquart, *Erânshahr,* 70.

[24] Krş. Semerkant emîri Gûrek tarafından 718 yılında Çin İmparatoruna yazılan mektup; *Tş'e fu yuen Koei* adlı çince ansiklopediden E. Chavannes tarafından Fransızcaya çevrilen bu mektupta, Araplar ile savaşmağa başlanalı otuzbeş yıl geçtiği belirtilmektedir (*Documents,* 204 vd.). Emir tarafından Selm'in hareketi îma edildiği ve önceki akınların dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır. Krş. Barthold, *Zapiski,* XVII, 142.

Taberî'ye göre[25] yerli melikler, fetihler esnasında her yıl Hârezm cıvarındaki şehirlerden birinde toplanarak[26], aralarındaki anlaşmazlıkları anlaşma yoluyla halletmek, birbirlerine karşı silâha başvurmamak ve müşterek kuvvetleriyle Araplar'a karşı mücâdeleye devâm etmek hususunda birbirlerine söz verirlerdi. Bu sözlerin ne dereceye kadar tutulduğu, her yıl bunları yenilemek zorunda kalmalarından ve Kuteybe'nin fetihlerinin tarihinden anlaşılır.

Halife I. Yezîd'in ölümünden (683) sonra ortaya çıkan iç harp Horasan'a da sirâyet etti. Başlangıçta bütün Horasanlılar vâli Selm. b. Ziyâd'a, yeni bir halife seçilinceye kadar biat ettilerse de[27] az sonra onu terketmeğe mecbur oldular. Çeşitli Arap kabileleri temsilcileri arasında kanlı çarpışmalar meydana geldi ve nihâyet memleket Kays kabilesi reisi Abdullah b. Hâzım'ın eline geçti. Abdullah, 72 (691-692) yılına kadar Horasan'da tek hâkim olarak adına sikke bastırdı. Bu sikkeler arasında altın (dinâr) bile bulunuyordu[28]. Abdullah yeni halife Abdülmelik'e itaat etmek istemeyince 72 (691-692) yılında idâm edildi. Birkaç yıl önce oğlu Musa'yı Mâverâünnehr'e göndermişti. Musa, bir avuç askeriyle Tirmiz vâlisini şehri terketmek zorunda bıraktıktan sonra orayı eline geçirdi ve on beş yıl (689-704) bu şehirde kaldı[29]. Yerliler arasında büyük bir sevgi kazanmış olan Sâbit b. Kutbe el-Huzâ'î, Yezîd b. Mühelleb'in vâliliği sırasında (701-704) Musa'ya katıldı. Sâbit yerli melikleri kendi tarafına kazanmış olduğundan, bu sâyede Musa, Yezîd'in tahsildârlarının hepsini Mâverâünnehr'den kovmağa muvaffak oldu ve memleketin vergilerinin tamamının kendisine verilmesini sağladı[30]. Bu suretle yerli melikler meşrû Arap hükûmetinin tâbiiyetinden çıktılar, fakat bu sefer de âsi reise harac ödemeğe başladılar. Az zaman sonra Musa, Türkler, İranlılar ve Eftalitler'den meydana gelen büyük bir orduyu dağıtmayı başardı[31]. Musa, Sâbit ve onun yerli müttefikleriyle de mücadeleye giriştiği zaman, bundan da za-

[25] Taberî, II, 394.

[26] Şehrin adının yalnız Ya'kubî'de geçtiği anlaşılmaktadır (*Buldân*, 299 كنداكين). Daha sonraki coğrafyacılarda bu isim bulunmaz. Soğd köylerinden yukarıda zikredilen (s. 163) elbette bu değildir.

[27] Taberî, II, 489.

[28] *Zapiski*, VI, 229 (General Komarov'un kolleksiyonundaki sikkelerden).

[29] Taberî, II, 1150.

[30] Taberî, I, 1153.

[31] Bunların bu devirde zikredilmesi (Taberî, II, 1153; krş. Belâzurî, 418) başka yerde vâki değildir ve açıklanması da zordur.

ferle çıkmasını bildi. Sâbit katledildi; yerli meliklerin reisi Soğd ihşîdi Tarhûn, Musâ'nın kahramanca bir saldırısı sonunda geri çekilmeğe mecbur oldu[32]. Nihayet vâli Mufaddal b. Mühelleb'in talimatı üzerine kumandan Osman b. Mes'ûd, 704 yılında Soğd ihşîdi ve Huttel melikinin yardımıyle şehri zaptetti[33]. Bu defa da yerli melikleri meşrû Arap hükümetiyle müttefik buluyoruz.

3 — Kuteybe b. Müslim

Ertesi yıl içinde, yâni 705'te (diğer bâzı rivâyetlere göre[34] daha önce, yâni, 704'te) meşhur Haccâc'ın şeçkin taraftarlarından Kuteybe b. Müslim, Horasan'a vâli tâyin edildi. Üstâdı Haccâc gibi Kuteybe de hiç bir şeyden çekinmezdi; cesaretten fayda olmadığını anlayınca hile ve desise kullanmak suretiyle Arap hâkimiyetini Mâverâünnehr'de sağlam bir şekilde ilk kuran odur. Yerli melikler arasındaki anlaşmazlıklardan çok iyi faydalanmasını bildi. 705'te Saganiyân hâkimi, düşmanları Şûman ve Aharûn meliklerine karşı Kuteybe'yi yardıma çağırdı[35]. 712 yılında Kuteybe, Hârezm-şâh'ı küçük kardeşi Hurrezâd ile âsi dihkanlara karşı korumak maksadiyle Hârezm'e karşı harekete geçti[36]. Aynı yıl içinde Semerkant'a karşı yapılan sefer sırasında Buhârâlılar ve Hârezmliler Kuteybe'ye büyük ölçüde yardım ettiler. Bu sebeple Soğd ıhşîdi Gûrek, Arap kumandanını, ancak düşmanının "kardeşleri ve akrabasının" yardımıyle zaferi kazanmış olduğundan dolayı ayıplamıştır[37]. 713 seferinde Buhârâ, Kiş, Nesef ve Hârezm halkı, Kuteybe'nin emri üzerine 20.000 asker vermeğe mecbur edildiler[38].

Kuteybe'nin parlak zaferleri Arap kumandanları arasında büyük ümitler uyandırdı. Aynı zamanda Sînd'in fethine memur edilmiş olan

[32] Taberî, II, 1155 vd. d.

[33] Taberî, II, 1162. السيل ismi yahut ünvanı hakkında bkz. Taberî II, 1040 vd.; krş. Marquart, *Erânshahr*, 302.

[34] Taberî, II, 1180.

[35] Taberî, II, 1180.

[36] Taberî, II, 1237 vd. d.

[37] Taberî, II, 1244.

[38] Taberî, II, 1256. Belâzurî'ye göre (423) Horasan'da Kuteybe'nin emri altında 40.000 Basralı, 7000 Kufeli Arap'tan başka 7000'de Mevâli bulunuyordu. Aynı rakamlar daha geniş olarak Taberî'de (II, 1290 vd.) görülür.

[39] Ya'kubî, *Tarih*, II, 346. Aynı tarihçinin başka bir rivâyetine göre (*Tarih*, II, 192) Osman'ın hilâfeti zamanında Basra vâlisi Abdullah b. Âmir ile Kûfe vâlisi Sa'îd b. Âs'a Horasan hakkında aynı vaatte bulunuldu.

Muhammed b. Kasım, İndus nehrinin denize döküldüğü yere kadar vararak (711) bu bölgenin fethini tamamladığında Haccâc, iki kumandandan hangisi önce Çin'e ayak basarsa onun Çin vâlisi olacağını vâdetmişti[39]. Araplar çok daha mütevâzi neticelerle yetinmeğe mecbur oldular; hem de bu neticeler ancak memleketin güney kısımlarında bir derece sürekli olabildi.

Kuteybe, Buhârâ, Semerkant ve diğer şehirlerde mescidler yaptırdı[40] ve Buhârâ halkını şehirdeki evlerin yarısını Araplar'a terketmeğe mecbur etti[41] (aynı usûl Merv'de, Horasan'ın ilk vâlileri zamanında uygulanmıştı[42]). Bir kaynağa göre[43] Semerkant ahâlisi, şehri tamamiyle boşaltmağa mecbur edilmiştir. Araplar şehri işgal ederken Kuteybe, Âd ve Semûd kavimlerinin mahvına dâir âyeti okuyordu. Kuzeyde Kuteybe'nin orduları Şâş'a vardılar. Güney-doğuda, o sırada Çin imparatorluğunun elinde bulunan Kâşgar'a kadar ilerledikleri rivayet edilmektedir[44] Bir çok vilâyetlere, hattâ Fergana'ya bile Arap vâlileri tâyin edildi. Daha sonraki olaylardan, bu vâlilerin, ancak askerî kumandan ve vergi tahsildarı durumunda oldukları (bu iki memuriyet bâzan ayrı şahıslara verilirdi) ve bunların yanında yerli hânedanların varlıklarını korudukları anlaşılmaktadır. Yerli hânedânların sivil idâreyi ellerinde tutmuş olmaları da kuvvetle muhtemeldir.

Bütün zaferler ve Arap birliklerine sağladıkları büyük miktarda ganimete rağmen Kuteybe'nin askerleri tarafından kayıtsız şartsız desteklenmiyordu. 715 yılında yeni halife Süleyman'a karşı isyân ettiği zaman, zaferden zafere koşturduğu birlikleri tarafından terkedilerek katledildi. Onun yerine geçenler başarılı olamadılar. Kuteybe'nin ölümünü tâkip eden yıllar zarfında Araplar, Seyhun (Sir-derya) havzasındaki vilâyetleri kaybettiler. 103 (721-722)'de Fergana meliki Soğd göçmenlerine, İsfara şehrinde "İsâm b. Abdullah el-Bâhilî geçidi" denilen yeri verebildi. İsâm b. Abdullah oraya Kuteybe tarafından vâli tâyin edilmişti[45]. Fakat Kuteybe'nin

[40] Krş. yukarıda s. 114, 125.

[41] Narşahî, 51.

[42] Belâzurî, 410; *Metinler*, 1, (Gerdizî).

[43] Taberî, II, 1250. Kaynaklar arasındaki tenâkuza bakılırsa, Taberî'nin verdiği bilgiye rağmen bu tedbirin ancak 713'te halkın ihâneti ve Soğd'un ikinci defa fethinden sonra alınmış olması muhtemeldir, bkz. Bardholt, *Die alttürkischen Inschriften*, 11 vd.

[44] Taberî, II, 1276. H.A.R. Gibb (BSOS, II, 467 vd.), Kuteybe'nin Çin hududunu aşmadığını söylemekle belki haklıdır.

[45] Taberî, II, 1440. Taberî başka bir haberinde (II. 1276) bu geçidin Fergana'dan Kâşgar'a giden yol üzerinde olduğunu söyler.

ölümünden sonra Araplar'ın kovuldukları yahut katledildikleri anlaşılmaktadır. Fethettikleri bölge de tekrar Fergana melikinin eline geçti. Gazâda mahvedilen bir Arap birliği hakkında yukarıda (s. 174) nakledilen efsânenin bununla bir ilgisi olabilir.

4 — Araplar ile Türkler arasındaki mücadeleler

Mâverâünnehr'in Arap askerlerinin işgali altındaki güney-batı kısmında yer alan Buhârâ, Semerkant ve diğer müstahkem şehirlerde, Araplar yerlilerin isyânlarına karşı inatçı bir şekilde mücâdele etmek zorunda kaldılar. Türkler'in müdâhalesi işleri büsbütün karıştırdı. Türk hâkanlarının, altıncı yüzyıldan itibaren bütün Orta Asya'yı idâreleri altında birleştirdikleri, ayrıca Bizans imparatorluğu ile ittifak yaparak Sâsânî imparatorluğunu devirmeği düşündükleri, fakat Bizans'ın zaafının bu plânın tatbik edilmesine engel olduğu bilinmektedir. Türk hâkanlığı kısa zaman sonra Doğu ve Batı olmak üzere iki devlete ayrıldı. Her iki devletin tarihinde kudret ve şan devreleri ile zaaf devreleri nöbetleşe devam ettiğinden Çinliler bu durumdan faydalanarak imparatorluklarını genişlettiler ve Türkleri hâkimiyetleri altına aldılar. Doğu Türk devletinin sekizinci yüzyıl sonunda yeniden kurulması, Türk hâkanlığının birliğinin yeniden teessüs etmesiyle neticelenebilirdi. 689 yılında Doğu Türkleri'nden bir tümen, Batı Türkleri'nin kuvvetlerini yendikten sonra Soğd bölgesini zaptetti ve Demir-kapı'ya (yâni Buzgala geçidine) kadar ilerledi. Bu istilâ 701 yılında tekrarlandı[46]. Nihayet 711'de Doğu Türkleri'nin hâkanı Mo-ço (Kapgan Kağan) Batı Türkleri'nin hâkanını esir ederek ülkenin tamamını itâat altına aldı. 712 yılı sonunda Mo-ço'nun yeğenlerinin kumandası altında bir Türk ordusu, Kuteybe'nin Merv'e dönmesinden sonra Araplar'a isyân eden Soğd halkının dâveti üzerine Soğd'u istilâ etti. Yalnız Semerkant Araplar'ın elinde kalmıştı. 713 ilkbaharında Kuteybe, Türkler'in bulundukları zor durumdan faydalanarak onları Mâverâünnehr'i terke mecbûr etti. Hattâ Türkler, Arapların Şâş ve Fergana üzerine yürümelerine engel olacak durumda değillerdi[47]. Mo-ço'nun ölümünden (716) sonra Batı Türkleri Doğu Türkleri'nden tekrar ayrıldılar. Türgiş boyunun reisi Su-lu'nun kurdu-

[46] Barthold, *Die alttürkischen Inschriften,* 14 vd. d.

[47] Barthold, *Die alttürkischen Inschriften,* , 11 vd. Prof. Houtsma'nın itirazlarına (*Göttin, Gel, Anzeigen,* 1899, No. 5, 386) rağmen ben hâlâ Kitâbelerdeki hikâye ile Ya'kubî'nin verdiği bilgi arasında bir münâsebetin olduğu fikrindeyim. H.A.R. Gibb, bunun aksi görüştedir (*The Arab Conquests.* 46).

ğu kuvvetli devlet, Arap kaynaklarına göre 737, Çin kaynaklarına göre ise 738 yılına kadar devâm etmiştir[48]. Orta Asya'nın batı kısmının tamamına sâhip olan Su-lu, Mâverâünnehr'i mukavemet etmeksizin Araplar'a terkedemezdi. Araplar Soğd'u "Emîr-ü'l-müminîn'in bahçesi" kabul ettikleri gibi[49], Türkler için de bu zengin bölgeye sâhip olmak çok önemli idi. Su-lu saltanatının sonuna kadar âsi dihkanları Araplar'a karşı himâye etti ve Araplar'a o kadar çok zayiât verdirdi ki, kendisine "Ebû Muzâhim" ("Muzâhim" kelimesi zahmet, sıkıntı veren, tazyik eden mânâsına gelmektedir) lâkabını verdiler[50].

5 — Kuteybe'den sonraki Emevî valileri

Mâverâünnehr halkının devamlı isyân etmelerinin sebebi, Emevîler devrindeki Arap hâkimiyetinin benimsediği tutumla izah edilebilir. Abbâsîler'in aksine Emevîler'in henüz geniş emperyalist idealleri yoktu. Fakat her şeyden önce Arap milletine fetihlerde rehberlik ederek bütün düşünceleri, ancak Araplar arasındaki kudretlerini korumak, mahkûm milletlerden vergi ve tâbi hükümdarlardan harac toplamaktan ibaretti. Valilerin dikkatleri de mecburî olarak bu hedeflere dönüktü. Çabuk zenginleşmek ümidiyle disiplinsiz unsurların geldikleri hudut boylarında[51] vâlinin durumu oldukça zordu. Abdullah b. Hâzım'ın katlinden sonra Horasan ileri gelenleri, Halife Abdülmelik'ten, kendilerine Emevîler'den bir vâli göndermesini istirham ettiler. Çünkü karışıklıklardan sonra Horasan'da ancak bir Kureyşli âsâyişi tekrar sağlıyabilirdi[52]. Vâlilerin çoğu vazifelerini başaramadılar ve bu sebeple sık sık değiştirildiler. İktidarda bulundukları kısa zaman zarfında mümkün olduğu kadar fazla para biriktirmeğe ve emlâk satın almağa gayret sarfediyorlardı. Bâzı vâlilerin azlinden sonra bile bu emlâklerini kendileri ve vârisleri ellerinde tutmuşlardır[53]. Halk daha çok Araplar'ın yolsuzluğundan ve vâlilerin mallarını gasbetmelerinden usanmıştı. Bâzen hazine ve hükûmet menfaatleri, fetihlerin esas sebebi olarak gösterilen dinî menfaat ile çarpışıyordu. İslâm devletinin her tarafında olduğu gibi burada da müslüman olan yerlilerden harac alınıp alın-

48 Barthold, *Die alttürkischen inschriften*, 27.
49 Taberî, II, 1428.
50 Taberî, II, 1592.
51 Taberî, II, 178.
52 Belâzurî, 146.
53 Belâzurî, 406; *Metinler, 2:* Gerdizî. *vr. 84;* Cambridge yazması. 167 b.

maması meselesi en büyük zorluğu ortaya koyuyordu[54]. Bu mesele, şu veya bu görüşün ağırlık kazanmasına göre çeşitli zamanlarda muhtelif suretlerde halledildiyse de, yerlilerin bu kararsızlığa karşı kayıtsız kalamıyacakları tabiîdir.

Emevî halifelerinin en dindârı Ömer b. Abdülazîz (717-720) müslüman olanlardan vergi almayı yasakladıktan başka islâmiyeti şimdi kabul edenleri sünnet ettirmeği bile lüzum görmedi[55]. Vâliler, her şeyden önce islâmiyeti yaymak, hanlar ve umûmun menfaatine yardımcı olacak diğer binaları yaptırmakla meşgul olmaya çağrıldılar[56]. Ömer'in ilk Horasan vâlisi Cerrâh b. Abdullah, Arap hâkimiyetini devam ettirebildi; onun vekili Abdullah b. Ma'mer el-Yeşkurî, Mâverâünnehr'in kuzey-doğu tarafında askerî harekâtı başarı ile yürüttükten sonra Çin'e âit bölgeyi fethe hazırlanırken Türkler tarafından muhasara edilince fidye-i necât vererek kendisi güç kurtarabildi[57].

Cerrâh, Horasan'ın ancak "kılıç ve kırbaç" sâyesinde idare edilebileceği fikrinde olduğu halde[58], dindar halife bunu kabûl etmediği için onu azlederek yerine Abdurrahman b. Nu'aym el-Gâmidî'yi tâyin etti. Onun vâliliği esnâsında Soğdlular, Türkler'in yardımiyle isyân ettiler[59]. II. Yezîd'in halifeliğinde, 102 (720-721) yılında Horasan'a gelen Sa'îd b. Abdülazîz'in valiliği sırasında da isyan devam etti. Sa'îd, Horasan dihkanlarına yumuşak davranarak onları kazanma cihetine gittiği için Araplar'ın hoşnutsuzluğuna sebebiyet verdi. Kendisine "Huzeyne" (hanım) lâkabını taktılar[60]. Yaptığı askerî harekâtta da başarılı olamadı. 103 (721-722) yılında onun yerine Horasan vâlilğine getirilen Sa'îd b. Amr el-Haraşî zamanında Soğdlular ve bilhassa dihkanlar ile zengin tüccarlar vatanlarını terketmeğe karar verdiler (Soğd meliki Gûrek bu harekete katılmadı). Fergana meliki, İsfara bölgesinde onlara bir yer vereceğini vâdettiği hâlde ihânet ederek durumu Araplar'a haber verdi. Araplar tarafından Hocend'de

[54] İlk fetihler zamanında haraç ile cizye arasında bâriz bir fark yoktu: halbuki daha sonra harâç "arazi vergisi", cizye ise "şahıs başına alınan vergi" olarak kullanılmıştır; krş. Wellhausen, çeşitli yerler; A. Müller, *Der Islam,* II, 361 vd.; *Cizye* ve *Mısır* mad. *İ.A.* Hârizmi (*Mefâtihü'lulûm,* 59) bile harâc ile cizyeyi bir kabul eder.

[55] Taberî, II, 1354.

[56] Taberî, II, 1365.

[57] Belâzurî, 426.

[58] Taberî, II, 1355.

[59] Taberî, II, 418.

[60] Barthold, *Die alttürkischen Inschriften,* 22 vd.

kuşatılan firârîler teslim olmak zorunda kaldılar ve tahsil edilmemiş harâcın geri kalanını ödemeyi taahhüt ettiler. Şehir teslim edildikten sonra Araplar, bir bahâne ile verdikleri sözden dönerek Soğdlular'ı hâince kat-lettiler. Araplar yine böyle bir hilekârlıkla Zerefşân ile Keşke-deryâ vâdilerindeki bütün müstahkem mevkileri elde ederek bu bölgede hâkimiyetlerini yeniden kurdular[61]. 106 (724) yılında Barûkan cıvarında Kuzey ve Güney Arap kabileleri arasında kanlı bir çarpışma oldu. Buna rağmen vâli Müslim b. Sa'îd, ayni yıl içinde Mâverâünnehr'e hücum etti ve Fergana'ya kadar ilerledi. Fakat dönerken Türkler ile yaptığı savaşta ağır kayıp vererek mağlûp oldu[62]. Onun yerine tâyin edilen vâli Esed b. Abdullah el-Kasrî[63], 725 yılında Belh'i yeniden imar etti. Bundan sonra Belh'in batı ve kuzey-doğusundaki dağlık bölgedeki ahâliyi itâat altına almağa çalıştı ise de büyük bir başarı kazanamadı[64].

Esed'in halefi Eşres b. Abdullah es-Sülemî (727-729), Taberi'ye göre[65] büyük, küçük her işe bizzat bakardı. Mâverâünnehr'de ilk rıbât kuran odur. Rıbâtlar, ülkeyi düşman hücumlarına karşı korumakla görevli süvari birliklerine mahsus hudut boylarındaki karakollardı[66]. Fakat o aynı zamanda Arap hâkimiyetine karşı öyle bir harekete sebebiyet verdi ki, bütün Mâverâünnehr'e yayılarak Araplar'a büyük zayiât verdirdi[67]. 728'de Eşres, Mâverâünnehr'in bütün ahâlisini müslüman yapmağa niyet ederek Semerkant'a biri Arap diğeri İranlı iki din adamı gönderdi,İslâmiyeti kabûl edenlerden vergi alınmayacağına söz verdi. Bu teşebbüsün, tahminlerin üstünde bir başarı ile neticelenmesi hem hazine memurlarının, hem de dihkanların hoşnutsuzluğuna sebep oldu. Dihkanlar aristokrasinin devamıyla ilgilendiklerinden demokratik mahiyetini henüz kaybetmemiş olan yeni dinin yayılmasına kayıtsız kalamazlardı. Eşres, "Müslümanlar'ın kuvvetinin harâcda olduğuna" inandığından yeni müslüman olanlardan ancak sünnet olan, İslâm'ın farzlarını yerine getiren ve *Kur'ân*'dan bir sûre oku-

[61] Taberî, II, 1439; Belâzurî, 427.

[62] Taberî, II, 1472-1481. Bu felâketin ehemmiyeti hakkında krş. H.A.R. Gibb, *The Arabs Conquests,* 66.

[63] Narşahî ile *Târih-i Belh*'de el-Kuşeyrî, Taberî ve Belâzurî'nin basılı nüshalarında el-Kasrî okunuşu İbn Hazm (*Cemheretü'l-ensâbil-Arab,* 366) ve diğer ensab kitapları tarafından teyid edilmektedir.

[64] Taberî, II, 1490 vd. d.

[65] Taberî, II, 1504.

[66] Sem'ânî, الرباطي kelimesinde.

[67] Taberî, II, 1507 vd.; Marquqrt, *Die Chronologie,* 33 vd. d.; Barthold, *Die alttürkischen Inschriften,* 23 vd. d.

yabilenlerin vergiden muaf tutulmalarını emretti. Kendisine cevap olarak yerlilerin islâmiyeti samimiyetle kabûl ettikleri ve mescitler inşa etmeğe başladıkları, böylece "bütün halkın Arap olduğunu" ve hiç birinden vergi alınamıyacağı bildirildi. Bunu "evvelce mükellef olanların hepsinden vergi alınsın" kararı tâkip etti. Bunun neticesi umumî bir isyân oldu. Vâlinin bu şekildeki davranışını benimsemiyen Arap din adamı âsilere katıldığı için hapsedildi. Bütün Soğd halkı Araplar'a karşı başkaldırarak Türkler'den yardım istedi. 728 yılında yalnız Semerkant ve Debûsîye Araplar'ın elinde kaldı. 729'da Buhârâ tekrar Araplar'ın hâkimiyetine geçti. 730 yahut 731 yılında Türk hâkanına karşı zorlu bir mücadeleye atılmak zorunda kaldılar. Soğd ihşîdi Gûrek, 728 yılına kadar Araplar ile müttefik kaldığı hâlde, o da Türk hâkanına katıldı. Vâli Cüneyd b. Abdurrahman, ordusunu büyük bir zorlukla hezimetten kurtarıp Türkler'i geri püskürttü ise de, Semerkant ve Buhârâ hariç bütün ülkenin Türkler'in eline geçmesine engel olamadı. Horasan'da 115 (733) yılında hüküm süren kıtlığın sebebi belki de Zerefşân vâdisinin Türkler tarafından işgal edilmesidir. Cüneyd'in kendi sözlerine göre kıtlık, o zamana kadar Merv'in erzâkını sağlayan bölgelerin tekrar kâfirlerin hâkimiyetine geçmesi sebebiyle olmuştur[68].

6 — Şiî hareketleri

Bu şartlar altında Emevî idâresi aleyhine yöneltilen hareketin Araplar arasında bile başarı kazanması muhakkaktı. Taberî[69], Horasan'daki Şiî hareketinin başlangıcını Ömer b. Abdülazîz'in hilâfetine götürüyorsa da, ancak 734 yılında Hâris b. Süreyc, "Allâh'ın Kitâbı ve Peygamber'in sünneti" adına siyah bayrağı açarak[70] "Ehlü' z-zimme ile yapılan anlaşmaya uyulacağını, Müslümanlar'dan harâc alınmıyacağını ve hiç kimseye zülûm yapılmıyacağını" va'detmiştir[71].Böyle bir program hem müslümanlar'ı ve bilhassa yeni müslüman olanları, hem de müslüman olmıyanları onun tarafına çekecekti. Bu hareket başlangıçta hânedâna karşı bir mahiyet almamıştı. Hattâ Horasan vâlisi Âsım b. Abdullah el-Hilâlî'nin Hâris ile birlikte Halife Hişâm'a elçiler göndererek Peygamber'in emirlerinin yerine getirilmesini istemek ve uygun görüldüğü takdirde bununla yetinmek hakkındaki teklifi Hişâm tarafından kabûl edilmedi[72]. Halife cevap olarak Âsım'a

[68] Taberî, II, 1563.
[69] Taberî, II, 1358.
[70] Taberî, II, 1567, 1570.
[71] *Metinler,* I, vd. (Gerdîzî).
[72] Taberî, II, 1577.

azil fermanı gönderdi ve yerine Esed b. Abdullah'ı tekrar Horasan vâliliğine tâyin etti (735-738). Esed, Horasan'a varınca Abbasî propagandacılarının idâmını emrederek[73] Hâris ile yeniden harbe başladı. Askerî harekât daha çok Tirmiz yakınlarında ve Huttel'de cereyan ettiğinden Esed, tekrar Belh'te oturmağa başladı ve 736'da vâlilik merkezini oraya nakletti[74]. Araplar arasındaki bu karışıklıklardan faydalanan kâfirler Semerkant'ı zaptettiler. Esed, 735 yahut 736'da Varagsar üzerine yürüdü. Gayesi bir bent inşa ederek Semerkand'a giden suları çevirmekti. Bu işe bizzat kendisi de fiilen katıldı ise de bir başarı elde edemedi[75].

737 yılında Esed, Toharistan'da Türk hâkanı ve onun, içlerinde Hâris ve Huttel hâkiminin de bulunduğu müttefiklerine karşı çetin bir mücadeleye girişmek zorunda kaldı. Saganiyân meliki (Sagân-hudât), belki komşusuna duyduğu düşmanlık sebebiyle Araplar ile ittifak yaptı[76]. Başlangıçta savaş Araplar'ın aleyhine gelişiyordu. Uzun zamandan beri ilk defa bir Türk ordusu Ceyhun nehrinin batı tarafına geçiyordu[77]. Bununla beraber savaşın seyri Araplar'ın lehine dönünce Türkler Uşrûsana'ya çekilmeğe mecbur olarak Semerkant'ı kuşatmak için hazırlığa başladılar[78] (Semerkant, belki Türkler'in geri çekilmesi sırasında Araplar'ın eline geçmişti). Kısa bir zaman sonra Türk hâkanı, Türgiş ilerigelenlerinden Kursul tarafından katledilince Batı Türk hâkanlığı dağıldı. Hâris, Türkler'e sığınmağa mecbur oldu. O zaman Bâmiyân muhâcirlerinden birinin idâresinde bulunan Huttel, küçük bir kale hariç, Araplar tarafından fethedildi[79]. Askerî harekât devam ederken Esed, hâlâ sulhcu bazı çalışmalara zaman bulabiliyordu. Taberî tarafından nakledilen[80] görüşlerine göre iyi bir "kethüdâ" olan Esed, bozkırlarda hanlar inşa ediyordu: "Hacılar ister doğuya, ister batıya seyâhat etsinler, hiç bir güçlükle karşılaşmıyorlardı".

7 — Nasr b. Seyyâr

Esed'in halefi Nasr b. Seyyâr (738-748),Kuteybe'nin seferlerine katılmış olup kendisine kumandanı tarafından 705 yılında hediye olarak bir

[73] Gerdîzî. vr. 84; Cambridge yazması, vr. 67 b.

[74] Bkz. yukarıda s. 80, n. 110.

[75] Taberî, II, 1585 vd.

[76] Taberî, II. 1596.

[77] Taberî, II. 1604.

[78] Taberî, II. 1613.

[79] Taberî, II. 1632.

[80] Taberî, II. 1636 vd.

köy verilmişti[81]. Esed'in başlattığı faaliyetleri daha başarılı bir şekilde devam ettirdi. Vâliliğe tâyin edildiği zaman yaşı epeyce ilerlemiş olan Nasr, Horasan Mudârîleri'nin (Kuzey Arapları) şeyhi sayılmaktaydı[82].

Nasr'ın zaferleri Araplar'a Kuteybe'nin zamânını hatırlatmıştır. Batı Türk devletinin dağılmasından faydalanarak Arap hâkimiyetini Seyhun havzasında yeniden kurdu ve 739 yılında Uşrûsana[83], Şâş ve Fergana melikleriyle antlaşmalar yaptı. Hâkan'ın kâtili olan Kursul, kendisini hâkan ilân etmiş, fakat kısa bir zaman sonra Seyhun sâhilinde esir ve idâm edilmişti. Böylece göçebeler tarafından gelebilecek her türlü tehlike bertaraf edilerek muhtemelen Şâş ve Fergana'ya Arap vâliler gönderildi[84]. Nasr, vâliliğinin ilk zamanlarında iç zorlukların giderilmesinde başarı gösterdi. Harac meselesini halletmek üzere vergiyi Müslümanlar'dan kaldırarak, kanunsuz bir şekilde vergi ödemekten affedilen gayr-ı müslimlere yüklemeğe teşebbüs etti. Taberî'ye göre[85] haksız bir şekilde vergi ödemeğe mecbur edilen 30.000 Müslüman'a karşılık vergiden muaf tutulan müslüman olmıyanların sayısı 80.000'e ulaştığından vergiler, birincilerden ikincilere kolaylıkla devredilebilirdi. Türkler'e sığınmış olup Türgiş hâkanının katlinden sonra vatanlarına dönmek istiyen Soğdlular, 741'de bütün şartları kabûl eden Nasr ile anlaştılar. Müslümanlığı kabûl edip sonradan eski dinlerine dönenler aleyhine tâkîbat yapılmaması, geri dönenlerin hem göçten evvelki şahsî borçlarının, hem de devlete olan vergi borçlarının affedilmesi, nihâyet Müslümanlar'dan almış oldukları esirlerin ancak bir kadı tarafından verilen hüküm ve kanunî sayıdaki şâhitlerin ifâdesi üzerine iâdeleri kararlaştırıldı. Halife tarafından isteksizlikle tasdik edilen böyle bir antlaşma yapmasından dolayı Nasr, bir çok itirazlarla karşılaştı. Bununla beraber o eğer hasımları Soğdlular'ın kahramanlığını görmüş olsaydı onların da bu şartları kabûl edecekleri düşüncesiyle fikrinde ısrâr etti[86].

Taberî'ye göre[87] Nasr'ın vâliliği zamanında Horasan, o devre kadar görülmemiş bir refâha ulaştı. Ancak vilâyet dâhilinde âsâyişi yeniden sağ-

[81] Taberî, II. 1180.

[82] Taberî, II. 1661.

[83] Ebû Ubeyde'nin Belâzuri tarafından nakledilen rivâyetine göre (429) Nasr, Uşrûsana'da başarılı olamadı; fakat Taberî'ye göre (II. 1694) Uşrûsana dihkanı Nasr'a harâc verirdi. Uşrûsana halkı da Türkler'e karşı yapılan sefere katılmıştır (Taberî, II. 1690).

[84] Taberî, II. 1694 vd. 1767.

[85] Taberî, II, 1689.

[86] Taberî, II. 1717 vd.

[87] Taberî, II. 1664 vd.

lamayı başaramadı, hattâ Araplar arasındaki iki hasım partiyi bile barıştıramadı. Nasr, Mudarî olduğundan Yemenli Arap partisi reisi eski vâli Esed ile aralarında bir çok ihtilaflar olmuştu[88]. Vâliliğinin ilk dört yılında kumandanlarını hep Mudar Arapları arasından seçti, fakat sonraları iki partiyi barıştırmak niyetiyle Yemenli Araplar'ı da tâyin etmeğe başladı. Buna rağmen Yemenli Araplar'ın isyânına engel olamadı. Esed'in ölümünden sonra bir müddet Horasan'ı idâre etmiş olan Cudey b. Ali Kirmânî, 744'te patlak veren bu isyânın başındaydı[89]. Fakat Hâris, Türkler'e sığındığından, vâlinin gözünde bu silahlı hasımdan daha tehlikeli idi. 744 yılında Nasr, Hâris ve taraftarları için halifeden umumî af va'dini alarak Hâris'i Horasan'a dönmeğe râzı etti[90]. 745 yılı ilkbaharında Hâris, Merv'e vardı. Hemen Nasr ile Kirmânî arasında arabulucu sıfatiyle, yalnız adâletin uygulanması endişesinde olduğunu beyân etti. Buna rağmen Hâris, etrafına birkaç bin kişi kadar taraftar toplıyarak siyah bayrağı tekrar çıkarmaktan geri durmadı[91]. Gelişen hâdiseler Hâris'i Kirmânî'nin aleyhine dönmeğe zorladı ve 746 ilkbaharında onunla yaptığı muhârebede hayâtını kaybetti[92]. Vâli bu suretle Araplar arasındaki en büyük hasmından kurtulmuş oluyordu. Nasr, hilafetin Emevîler'den Abbasîler'e geçmesinde baş rolü oynamış olan Ebû Müslim gibi tehlikeli bir rakiple karşılaşmasa idi, hiç şüphesiz diğer âsileri de bertaraf etmeğe muvaffak olacaktı.

Bilindiği gibi Şi'a hareketi başlangıçta ancak Peygamber'in adına ve âilesinin menfaatine başlatılmış ve belirli hiç bir isim üzerinde durulmamıştır. Hz. Muhammed'in tabiî vârisleri, dâmadı Ali'nin evlâtları kabûl ediliyordu. Bunlardan Yahyâ b. Zeyd, Horasan'da isyân etti ise de 743'te öldürüldü. Na'şı, Gûzgân kapısına (yânî Yehûdiye yahut Anbar, bkz. s.83) asılarak Ebû Müslim'in zaferine kadar orada bırakıldı[93]. Ebû Müslim (kendi tarafından darbettirilen sikkelerdeki ismi Abdurrahman b. Müslim'dir) İsfahan'dan geldi; yavaş yavaş Ali taraftarlarının yerini alan Abbasîler'in en faal dâvetçilerinden idi. Abbasî hânedânından İbrahim b. Muhammed tarafından 747'de Horasan'a gönderildi. İslâmiyet ve yerli

[88] Taberî, II. 1493 vd. 1498. 1584 vd.
[89] Taberî, II. 1664, 1847.
[90] Taberî, II. 1867, vd.
[91] Taberî II, 1889, 1919.
[92] Taberî. II, 1932 vd.
[93] Taberî. II, 1770 vd. d: İbn Rusteh. 302.

halkın inançları arasında bir uzlaşma sağlıyarak[94] (bilhassa ruhların tenâsuhu hakkında) dihkanlar ile köylüleri kendi tarafına çekmeyi bildi. Bir gün içinde altmış köy halkı kendisine katıldı[95]. Nasr, bu hareketin asıl gayesinin Araplar'ın katliâmı olduğunu, bu tehlike karşısında bütün Araplar'ın ortak düşman aleyhine birleşmeğe mecbur olduklarını Yemenli Araplar'a boş yere anlatmağa çalıştı[96]. Ebû Müslim, Emevî hânedânına düşman bütün unsurları kendi tarafına çekmeğe muvaffak oldu. Bunlar arasında Sicistân Haricîleri'nin bir kısmı ile[97] Kirmânî'nin etrafındaki Yemenliler vardı. Nasr tarafından Hâris'in oğlu kumandasında gönderilen bir birlik Yemenliler'e bir pusu kurdu; Kirmânî öldürüldü[98]. Fakat oğulları Ali ve Osman, Ebû Müslim ile müttefik kaldılar. 748 yılı başlarında Nasr Horasan'ı terketmeğe mecbur edildi ve aynı yılın son baharında İran'da öldü. 749 yılı sonunda, hilafetin Emevîler'den Abbasîler'e geçişi Batı Asya'da da bir emr-i vâki olmuştu.

8 — Ebû Müslim'in idaresi, zaferleri, ölümü

Ebû Müslim'in Emevîler'in son vâlisine karşı kazandığı zafer, ancak çeşitli unsurların birleşmesiyle gerçekleşti. Ortak düşmana karşı zafer kazanılınca bu kütle arasında birliğin sağlanmasını gerçekleştirerek tehlikeli rakiplerin ortadan kaldırılması için yeni gayretlerin sarfedilmesi gerekiyordu. Ebû Müslim'in başlıca yardımcıları Ebû Dâvud Hâlid b. İbrahim ile Ziyâd b. Sâlih el-Huzâ'î idi. Önce Yemenliler'in reisleri ortadan kaldırıldı. Osman, Huttel'de Ebû Dâvud tarafından öldürüldüğü gün, Ebû Müslim de Ali'yi katletti[99]. Abbasîler'in iktidâra gelmelerinin neticeleri, taraftarlarından ne Araplar'ı ne de İranlılar'ı memnun etti. Emevî idaresine karşı kazandığı zaferlerden sonra Ebû Müslim, hem Arap, hem de İran millî hareketlerine karşı mücadeleye girişmeğe mecbur oldu. Nişâpûr'da ateşperestler arasından çıkan ve sâf Zerdüşt akîdesinin yeniden canlandırılmasını istiyen ve bir reformcu Bih Âferîd (Avfî'de Mâh Âferîd), Parsî ruhban sınıfına karşı şiddetle saldırıya geçti. Mecûsîler, Ebû Müslim'e, hem kendi dinlerini, hem de İslâmiyeti baltalayan bu adamın ortaya çıktığından şikâ-

[94] *Zapiski*, III, 155 vd.: krş. Taberi; III. 129: Abu-l-Fath Muhammad Asch-Schahrastani's *Religionsparteien und Philosophenschulen.* almanca tercüme Dr. Th. Haarbrücker. Halle 1850. I. 173.

[95] Taberî, II. 1952.

[96] Dineverî, 360.

[97] Şehristanî, I. 149.

[98] Taberî, II, 1975.

[99] Taberî, II. 1999 vd.

yet ettiler. Ebû Müslim bu hareketi ezmek için onlara yardımda bulundu[100]. 133 (750-751) yılında Buhârâ'da Araplar tarafından çıkartılan isyân daha tehlikeli idi. Bu isyânın lideri Şerîk b. Şeyh el-Mehrî, şu beyanatta bulundu: "Biz, Peygamber evlâtlarının arkasından kan dökülsün, zülûm yapılsın diye gitmedik". Abbasîler'e karşı hoşnutsuzluk böyle erken başlıyarak sonradan Ebû Müslim'e isnad edilen mektupta açıkça ifâde edilmiştir[101]. Şerîk, Ali evlâdı lehinde isyân teşebbüsünde bulundu. Etrafında 30.000'den fazla taraftar topladı. Buhârâ ve Hârezm'deki hükûmet temsilcileri onun tarafını tuttular. Narşahî'nin rivâyetine bakılırsa Buhârâ halkı da onun arkasında idi. Ebû Müslim, ona karşı Ziyâd b. Salih'i gönderdi.

İsyân pek kanlı bir şekilde bastırıldı. Şehir ateşe verilip üç gün boyunca yakıldı; esirler şehir kapılarına asıldılar. Bundan sonra Ziyâd, Semerkant'a giderek geriye kalan isyâncıları idâm ettirdi[102]. Buhâr-hudât Kuteybe, bu defa yaptığı hizmete rağmen İslâmiyeti terkettiği için sonradan Ebû Müslim'in emriyle idâm edildi[103].

Mâverâünnehr, iç karışıklıklar sırasında dış düşmanlar tarafından büyük bir tehlikeye mâruzdu. Batı Türk hâkanlığının yıkılmasından sonra Türkistan bozkırlarında kuvvetli yeni bir göçebe devleti henüz kurulmamıştı. Çinliler, Türkler'in bu kötü durumlarından faydalanarak Mâverâünnehr'de hâkimiyetlerini kurmağa teşebbüs ettiler. Çok zaman önce Mâverâünnehr hükümdarları Çin'e elçiler göndererek imparatordan ünvanlar almışlardı. 748'de Çinliler Sûyâb'ı zapt ve tahrip ettiler[104]. Ertesi yıl Şâş hükümdarı "vasallık vazifesini yerine getirmediğinden" dolayı îdâm edildi. Arap kaynaklarına göre[105] Çinliler'i bu hükümdar aleyhine Fergānā ihşîdi harekete geçirmişti. Diğer taraftan, katledilen hükümdarın oğlu Araplar'dan yardım istedi.

Şerîk'in isyânını henüz bastırmış olan Ziyâd b. Sâlih, Kao-hsien-chih'in kumandasındaki Çin ordusunu, Temmuz 751 tarihinde mağlup etti. Arap tarihçisinin kaydettiği — belki biraz mubâlagalı olan — rivâyete

[100] *Metinler*, 93 vd. (Avfî): Şehristânî. I. 283 vd.: Bîrûnî. *Chronologie. 210 vd.: Fihrist. 344:* "Bih Afrîd" mad. *İ.A.*

[101] Dozy, 240 vd.

[102] Taberî. III. 74; Ya'kubî, *Tarih* II. 425: Narşahi, 60 vd. d.

[103] Narşahî. 8.

[104] Iakinth. *Sobranie svyedyenii*, III. 244 vd.: F. Hirth. *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk* (*Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Zweite Foige). 71; Chavannes. *Documents. 143.*

[105] İbnü-l-Esîr, V. 344.

göre, Çinliler 50.000 kayıp ve yaklaşık olarak 20.000 esir verdiler. Halbuki Çin kaynaklarında Kao-hsien-chih'in ordusunun miktarı 30.000 olarak gösterilmektedir[106]. Arap tarihçileri, o zamanlar Batı Asya'da cereyan etmekte olan olaylarla meşgul olduklarından bu muharebeden bahsetmezler[107] (bkz. s. 3). Fakat bu muharebenin Türkistan tarihindeki önemi çok büyüktür. Çünkü İslâm ve Çin medeniyetlerinin hangisinin Türkistan'da hâkim olacağı meselesi bu sûretle halledilmiştir. Başka bölgelerde de Çinliler, Araplar ile mücâdele eden yerli hükümdarlara yardım ettiler ise de, Araplar'a karşı harbe girişmeğe cesâret edemediler. Çin tarihlerinde, Mâverâünnehr'in güney-doğu en uç kısmında Hindistan hududunda, Çinliler'in önemli başarılar kazandıklarından bahsediliyor[108], fakat bu bilgiler Arap kaynaklarınca teyid edilmiyor. Ebû Müslim tarafından Belh vâliliğine tâyin edilen Ebû Dâvud Hâlid b. İbrahim, Huttel ve Kiş'de askerî harekâtı başarı ile yürüttü. Kiş dihkanı öldürüldü ve onun yerine kardeşi[109] geçti. 752'de Uşrûsana hükümdarı Araplar'a karşı Çinliler'den yardım istedi ise de red cevabı aldı[110].

Böylece Ebû Müslim hem iç, hem de dış düşmanlara karşı muzaffer çıktı. Horasan ahâlisi, ona yalnız merkezî idârenin temsilcisi değil aynı zamanda bir dinî mürşid gözüyle bakıyordu. Bunun yanında onu çok sevdikleri için Abbasîler ondan kuşkulanmağa başladılar. Ebû Müslim, hilâfet makamına geçmelerini kendisine borçlu olan Abbasîler ile mücâdeleye mecbur oldu. Ebû Müslim'in Mâverâünnehr'de vâliliklere tâyin etmiş olduğu Sibâ b. en-Nu'mân ile Ziyâd b. Sâlih, Halife Ebu'l-Abbâs es-Saffah'tan aldıkları gizli emir üzerine 135 (752-753) yılında isyân ettilerse de başarı kazanamadılar. Sibâ, Âmul'da idâm edildi; Ziyâd ise, orduları tarafından terkedilerek Bârkes (bkz.s.99) dihkanına sığındı. Dihkan onu idâm ederek başını Ebû Müslim'e gönderdi[111]. Ebu Dâvud, Abbâsî ihtilâli sırasında Ebû Müslim'e yardım ettiği halde nihayet o da Abbasîler'in en-

[106] Chavannes. *Documents.* 143.

[107] Sa'alibî'de bu muharebe hakkında bir telmih görürüz (*Letâif.* 126). Onun verdiği bilgiye göre Ziyâd b. Salih tarafından esir edilen Çinliler, Semerkant halkına kağıt yapma usûlünü öğrettiler. Sa'âlibî, *Kitâbül-mesâlik ve'l-memâlik*'den faydalandığını belirtir. Ceyhânî'nin eserini kasdettiği muhtemeldir (bkz. s. 12-14) Ziyâd'ın seferi hakkında daha önce İbn Tayfûr kısaca durmuştur (neşr. Keller. 8). Bu bilgi Gibb tarafından nakledilmiştir. *Arap Conquests* 96; krş. Chavannes. *Documents. 297 vd.*

[108] Iakinth. III. 254; Chavannes, *Documents,* 151.

[109] Taberî. III. 74. 79 vd.

[110] Iakinth. III. 242 vd.: Chavannes, *Documents,* 140.

[111] Taberi, III. 81 vd.

trikalarının tesirinde kaldı. Sonunda Ebû Müslim de kandırılarak halifenin sarayına davet edildi ve hâince öldürüldü (755).

Bunun üzerine Ebû Müslim'in taraftarları Abbâsîler'e düşman oldular. Öldürülmesinden sonra İranlılar'ın Horasan'da çıkarttıkları isyân iki ayda bastırıldığı halde[112], partisi varlığını devam ettirdi. İran ve Mâverâünnehr'de mütemadiyen ortaya çıkan Şîa hareketlerinin teşvikçileri, faaliyetlerini bir vesileyle Ebû Müslim adına bağlamağa çalışıyorlardı[113]. Ebû Müslim partisinin alâmeti, beyaz elbiseler ve bayraklardı. Evvelce siyah bayrağı zafer alâmeti olarak kabul etmiş olan Ebû Müslim adına hareket eden parti böylece *Sepîd-câmegân* (beyaz elbiseliler, arapça *el-Mübeyyiza)* adını aldı.

9 — Abbasîlerin siyâseti

Abbasîler'in tâkip ettikleri siyâsetin mahiyeti bilinmektedir. Bu sülâlenin ilk mümessilleri, Emevîler gibi dünyevî hükümdarlardı. Eski Grek ilminin İslâm âleminde yayılmasına yardımcı oldular ve bilhassa Halife Me'mûn zamanında (813-833), Mu'tezile'nin akılcı yolunu himâye ettiler. Emevîler'den, daha ziyade siyasî gayelerinde ayrılıyorlardı. Emevîler, her şeyden önce Arap milletinin mümessiliydiler. Abbasîler ise, halkı Arap olmıyan vilâyetler ile halkı Arap olan vilâyetleri eşit haklara sahip kılacak bir idare kurmayı hedef almışlardı. Araplar'ın nazarında akıllı bir siyâsetin en güzel bir misâli kabul edilen Sâsânîler'in dengeli idâre sistemini[114] örnek aldılar. Halife Mansur devrinden itibaren İranlı meşhur Bermekî âilesine (bkz.s.81) mensup olan vezirler (bu memuriyeti idarî mânâsiyle[115], Abbasîler kurdular), kendilerini doğrudan doğruya Buzurcmihr'in ve Sâsânî devri efsânevî devlet ricâlinin halefleri sayarlardı[116].

[112] Taberi, III. 119 vd.

[113] *Siyasetnâme,* metin 199, 204: tercüme 291. 298.

[114] Meşhur Arap müellifi Câhiz (öl. 255/869). *Menâkibül-Etrâk* ünvanlı eserinde (Baron V. R. Rosen tarafından lütfen bana gösterilen bir nüshayı kullandım). İranlılar'ın memleket idâresinde, Çinliler'in san'atta, Yunanlılar'ın ilimde ve Türkler'in harpte üstün olduklarını belirtmektedir. Bu eser, 1903'te van Vloten tarafından *Risâlet fi Fazâili'l-Etrâk* adı altında neşredildi *(Tria opuscula auctore al-Djahiz):* Harley Walker tarafından ingilizceye çevrildi (*J. R. A. S.* 1915, 631-697: yukarıda verdiğimiz bilgi s. 682'dedir).

[115] *Vezir* kelimesinin Abbasi devrinden önce ve sonra kullanılması hakkında bkz. Barthold. "Die persische Şu'ûbija und die moderne Wissenchaft," *Festschrift Goldziher* (*Zeitsch. für Assyriologie* XXVI, 245-266, bilhassa 256).

[116] *Siyasetnâme,* metin 150 vd. tercüme 223 vd.

10 — Abbasîler'in Horasan valileri

Vâlilerin vazifeleri ve bilhassa Mâverâünnehr'in evvelki gibi bağlı olduğu Horasan vâlisinin vazifesi de ayrı esaslara göre tâyin edildi. Sâsânîler devrinde olduğu gibi vilâyetin idâresine devlet başkanının oğlunun tâyin edilmesi iki defa vâki oldu. Bunun sebebi Horasan vilâyetinin önemli olmasıdır. Çünkü orada hem iç ve hem de dış düşmanlara karşı mücâdele hususî bir zorluk arzediyordu. Vâlilerin karşılaştıkları güç mesele, siyasî bünyeyi Sâsânî an'anelerine göre takviye etmek, inzibat ve âsâyiş taraftarlarının hepsini birleştirmek, yolsuz unsurları teskin etmek, âsi vasaller ile onların bozkırlardaki müttefiklerine karşı harbetmekten ibâretti. Ancak vilâyetin başındaki vâlileri devamlı değiştirmek usûlü terkedilerek mahallî ahvâli bilen ve halkın güvenini kazanmış olan yerli aristokratlar arasından ırsî hükümdarlar tâyin edildiği zaman ülkenin İslâm hâkimiyetine tam mânâsiyle girmesi sağlanmış, iç ve dış tehlikelere karşı tam bir güvenlik kurulmuştu. Bu idarî tasarrufun tabiî neticesi olarak bu vâliler halifenin menfaatinden daha çok kendi menfaatlerine hizmet ettiler ve kısa zaman sonra halifeye bağlılıkları sözden ibâret kaldı.

Tâhirîler'in ortaya çıkmasından önce Abbasîler tarafından tâyin edilen Horasan vâlileri, Arap ve İranlılar'ın çıkarttıkları bir çok isyanı bastırmak zorunda kaldılar. Şerîk'in ayaklanması bastırıldıktan sonra yine Buhârâ'da Arap Şiîleri'nin bir çok isyanını görmekteyiz. Ebû Müslim'in ikinci halefi Abdulcabbâr b. Abdurrahmân, 140 (757-758) yılında Buhârâ'nın Arap hükümdarı Mücâşi b. Hureys el-Ensârî'nin Ali evlâdına karşı duyduğu sevgiden dolayı idamını emretmişti [117].

Halife Mehdî devrinde (775-785) Buhârâ'da muhtemelen 160 (777) yılında Sakif kabilesi mevlâsı ve Hâricîler'den Yûsuf el-Berm isyan etti. Şerîat adına isyan bayrağı açılmakla [118] başlatılan askerî harekât, Gerdîzî'nin rivâyetine göre [119] en çok Afganistan'ın kuzey-batı kısmında cereyan etmiş ve Yûsuf, Mervu'r-rûd, Tâlkan, Gûzgân şehirlerini zaptetmiştir. Daha sonraki yıllarda Me'mûm'un halifeliğinde çıkan bir isyan daha bastırılmıştır: Yûsuf'un torunu Mansur b. Abdullah'ın isyanı [120]. Sicistân ve Bâdgîs, Hâricîler'in bir çok karışıklıklarına sahne olmuştur. Hattâ Tâhirîler ve Sâmânîler zamânında bile Sicistân bir fesat ocağı haline gelmişti. Bâd-

[117] Taberî, III, 128.

[118] Ya'kubî, *Tarih,* II, 478 vd.; İbn Rusteh, 303 vd.

[119] Oxford yazması, vr. 94; Camridge yazması, vr. 75^b.

[120] Ya'kubî, *Tarih,* II. 546.

gîs'te, takriben 150 (767) yılında İranlılar'ın bir dinî hareketi meydana geldi. Bu hareketin başında bulunan ve peygamber olduğunu iddia eden Aşnas, Ebû Müslim tarafından îdâm edildiğini yukarıda belirttiğimiz Bih-Âferîd'in eserini devam ettirmeğe teşebbüs etmiştir[121].

Mübeyyiza, yâni Ebû Müslim'in partisine gelince, faaliyetleri gerçekten hiç bir zaman bitmedi (bu parti XII. yüzyılda dahi mevcuttu), fakat açıkça isyan etmeleri pek az vuku bulurdu. Ebû Müslim'in katlinden sonra taraftarlarından İshak, Mâverâünnehr'de bir isyan çıkardı. Okuma-yazma bilmiyen birisi olan İshak, Ebû Müslim tarafından Türkler'e elçi olarak gönderildiğinden kendisine "Türk" lâkabı verilmişti. İshak da, Zerdüşt'ün sağ ve kendisinin de onun halefi olduğunu iddia ediyor ve onun dinini tesis etmek için yakın zamanda ortaya çıkacağını söylüyordu[122]. İsyan hemen bastırıldı ise de, Ebû Müslim'den sonra Horasan vâliliğine tâyin edilen Ebû Dâvud, bu partiye mensup olanlar tarafından 757'de katledildi[123]. Ebû Dâvud'un halefi Abdulcabbâr, halifeye kırgın olduğundan başlarında Barâz'ın bulunduğu âsilerle 759'da ittifak yaptı ve beyaz bayrağı çıkarttı[124]. Fakat halife kuvvetlerine mağlup oldu ve kaçması sırasında Mervu'r-rûd yakınında kendi maiyetinde olan Araplar tarafından yakalanarak halifeye teslim edildi[125]. Merv cıvarı yerlilerinden olup önce Ebû Müslim'in sonra da Abdulcabbâr'ın maiyetinde bulunmuş olan Hâşim b. Hakîm'in isyanı çok daha tehlikeli idi[126]. Bu isyan, Gerdizî ve Narşahî'ye göre, daha önce, Humeyd b. Kahtaba'nın vâliliği sırasında, yani 776 yılından önce patlak vermiştir. Hâşim, taraftarlarına, ulûhiyetin önce Âdem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed ve Ebû Müslim'e, şimdi de kendisine hulûl etmiş olduğunu söylüyordu. Yüzünü dâima yeşil bir örtü ile örter, yüzünden yayılan nûra fânilerin tahammül edemiyeceğini iddiâ ederdi. Bundan dolayı ona "el-Mukanna" (Peçeli) deniyordu[127]. Bu peçenin bir faydası da, peygamberlerinin kusurlarını taraftarlarından gizlemek olduğu hakkındaki rivâyete ne dereceye kadar itimat edilebilece-

[121] Gerdîzî, vr. 92; Cambridge yazması, vr. 74.

[122] *Fihrist*. 345.

[123] Gerdizi'ye göre (vr. 90, Cambridge yazması, vr. 73[a]) böyledir. Taberî'ye göre (III, 128) "orduya mensup adamlar" tarafından katledildi.

[124] Gerdizi, vr. 91: Cambridge yazması, vr. 73[a]: علم سپید کرد Krş. ZDMG. 216 vd.

[125] Taberî, III, 135. Gerdizi'ye göre bu adamlar Ezd kabilesinden idiler.

[126] Narşahî bu adam hakkında geniş bilgi vermektedir (63-74)

[127] Thomas Moore'un romanındaki "peçeli peygamber" budur. Krş. E.G. Browne tarafından tercüme edilen arapça rivâyetler, *A. Literary History of Persia*. I, 318 vd.

ğini söylemek güçtür. En büyük başarılarını Kiş ve Nesef cıvarında kazandı. Orada Sûbah köyünün ahalisi ilk önce onun yanında yer aldı. Bundan başka Mübeyyiza partisi, Buhârâ ile Soğd'da kendini göstererek Buhârâ'da Buhâr-hudât Büniyât'ın[128] yardımını sağladı. El-Mukanna'nın Buhârâlı taraftarlarının merkezi uzun müddet Narşah köyünde idi. El-Mukanna, yardım için Türkler'e baş vurdu. En sonunda Kiş yakınındaki dağlarda bir kaleye sığındı. İsyan, vâli Museyyeb b. Züheyr (780-783) tarafından bastırıldı[129]. Âsilere yakınlık göstermiş olan Buhâr-hudât Büniyât, daha sonraki yıllarda halifenin süvarileri tarafından Ferehşeh'de öldürüldü. Bununla beraber parti Kiş ve Nesef cıvarında ve Buhârâ'nın bâzı köylerinde varlığını devâm ettirdi. Bu köylerin isimleri Narşahî tercümesinde zikrediliyorsa[130] da, Zermâz yerine Zermân (bkz.s.124-5) yahut Rezmâz (bkz.s.138) şeklinde okumak lâzım gelir. Ömer kasrına Sem'ânî'de Umeyr kasrı deniliyor[131]; yeri bilinmemektedir. Mukaddesî[132] de, Mâverâünnehr köylerinde Mübeyyiza partisinin varlığından bahsederek "âyinlerinin zındıkların âyinlerine benzediğini" söyler. Tumansky yazmasına göre Mübeyyiza'nın çoğu İlâk köyleri arasında bulunuyordu[133].

Nasr b. Seyyâr'ın torunu Râfi' b. Leys'in 806 yılında çıkardığı isyanın sebepleri ve başlangıçta kazandığı başarının sebebi pek belli değildir. Nasr'ın âilesinin Abbasî hilâfetiyle anlaştığı anlaşılıyor. Râfi'nin babası Leys (Taberî[134], Halife Mehdî'nin mevlâsından olduğunu söyler) ile amcasının oğlu Hasan b. Temîm, el-Mukanna'ya karşı girişilen harbe katılmışlardı[135]. Taberı[136], Râfi'nin isyanını tamamiyle şahsî sebeplere, yâni zina suçundan dolayı halifenin emriyle cezalandırılmış olmasına bağlar. Râfi'nin ne şekilde yerlileri kendi tarafına kazanarak Semerkant vâlisini öldürttüğü ve Semerkant'ı zaptettiği bilinmemektedir. Nesef halkı merkezî

[128] Narşahî, 9.

[129] Narşahî'ye göre (s. 70) Museyyeb Cemâziyelevvel'de geldi. Hamza İsfâhani'ye göre (metin 222, tercüme 172 d. orada yanlışlıkla Zuheyr b. Museyyeb'dir) Cemâziyelâhır 163'te gelmiştir. Geldizi'ye göre (vr. 95; Cambridge yazması vr. 76[b]) Museyyeb, Horasan'a Cemâziyelevvel 166'da vararak ancak sekiz ay kalmıştır.

[130] Narşahî 73. Huştuvân kasrı muhtemelen Kâhuştuvân rıbatının aynı olup adı köye ve çevreye verilmiştir (krş. yukarıda s. 148 ve Sem'ânî. الكاخشتوانى kelimesinde).

[131] Sem'âni, المبيضى kelimesinde.

[132] Mukaddesi, 323.

[133] Barthold. *Die alttürkischen Inschriften.* 22.

[134] Taberî, III. 484.

[135] Gerdizî, vr. 93: Cambridge yazması, vr. 75[a].

[136] Taberî, III. 707 vd.

hükûmete karşı Râfi'den yardım istedi. O da "Şâş melikiyle Türkleri'ni" gönderdi[137]. Böylece bunların âsilere katıldığı anlaşılıyor. Ya'kubî[138], Râfi'nin taraftarları arasında ayrıca Fergana, Hoçend, Uşrûsana, Saganiyân, Buhârâ, Hârezm ve Huttel ahâlisini de sayar. Dokuz-oğuzlar, Karluklar ve Tibetliler bile Râfi'ye yardımcı kuvvetler gönderdiler[139]. İsyan, ancak 810 yılında bastırıldı. Râfi, 809'da Türkler tarafından terkedilince[140] Me'mûn'un âdilane idâresinin şöhretini duyduğundan[141] isyandan vazgeçti ve affedildi.

Mâverâünnehr'de çıkan isyanlara Türkler müdahale ediyorlardı. Bâzen âsiler onlardan yardım istiyorlardı; fakat Araplar'ın karşısında Emevîler devrindeki gibi önemli Türk kuvvetleri yoktu. Türgiş hakanlığının yıkılmasiyle ve Çinliler'in yenilmesinden sonra Mâverâünnehr hududunda iki yeni devlet kuruldu. Eski Türgiş başkenti Suyâb'ı 766'da işgal etmiş olan Karluklar, Yedisu'yu ve Seyhun vilâyetinin doğu kısmını zaptettiler. Seyhun'un aşağı taraflarında Oğuz devleti ortaya çıktı. Bunlar da Doğu Türkistan'daki Dokuz-oğuzlar gibi, Türgiş hâkanı Su-lu'nun öldürülmesinden sonra dağılan Batı Türkleri'nin bir kolu idiler[142]. Dokuzuncu yüzyıl başlarında Mâverâünnehr'deki karışıklıklara katıldıkları daha önce belirtilen Dokuz-oğuzlar'ın, Doğu Türkistan'daki Dokuz-oğuzlar değil, Seyhun Oğuzları'nın (Guz) aynı olduğu açıktır[143]. Hâdiselerin gelişmesinden anlaşıldığına göre bu göçebeler, Mâverâünnehr'de fetihlere girişmiyerek âni akınlar yapıyorlar ve yerli hükümdarlarla Arap âsilerine yardım etmekle yetiniyorlardı. Ülkeyi bu akınlara karşı müdafaa etmek için Râşt'ta, Buhârâ yakınında ve Şâş'ta surlar yapıldı[144]. Ziyâd b. Sâlih'in zaferine rağmen Araplar'ın, Çirçik vâdisinin kuzeyindeki vilâyetleri terketmiş olmaları bu durum neticesinde olduğu anlaşılmaktadır. Umumiyetle serkeş yerli hükümdarlar ile Türk hânlarına karşı yapılan seferler hakkında fazla bilgimiz yoktur. Mansur'un halifeliğinde (754-775) "Emîrülmüminîn mevâlisinden" Leys (muhtemelen Nasr b. Seyyâ'rın oğlu, bkz.s.216), Fergana'ya elçi olarak gönderildi. Fergana meliki bu sırada Kâşgar'da otur-

[137] Taberî, II, 712.
[138] Ya'kubî, *Tarih,* II, 528
[139] Ya'kubî, *Tarih,* II. 528
[140] Taberî, III, 775.
[141] Taberî, III, 777.
[142] Marquart, *Die Chronologie,* 24 vd.; Barthold. *Die alttürkischen Inschriften,* 28.
[143] Batrhold. "Ghuzz" mad. E.I.
[144] Bkz. yk. s. 73-75, 118, 187 vd.

duğu hâlde Araplar onu sulh istemeğe ve ağır bir haraç ödemeğe mecbur ettiler. Elçi olarak ileri-gelen asilzâdelerden Bâticûr (yahut Bâyçûr)'u gönderdi. Araplar, Bâticûr'u islâmiyeti kabûle dâvet ettilerse de o, bu teklifi kesinlikle reddettiğinden Mehdî'nin halife olmasına (775) kadar hapiste kaldı. Yapılan ricalara şu karşılığı veriyordu: "Elçisi olduğum melike ihânet etmem"[145]. Mehdî'nin hilâfetinde (775-785) Yûsuf el-Berm'in isyanı sıralarında (bkz.s.214) Ahmed b. Esed tarafından Fergana'ya bir sefer yapıldı. Burada Fergana melikinin başşehrine Kâsân denildiğine göre[146], memleketini geri almış olduğu anlaşılmaktadır. Kısa zaman sonra Mehdî bir çok hükümdara elçiler göndererek, onlardan kendisine tâbi olduklarını gösteren hediyeler istedi ve çoğu bunu kabul etti. Bunlar arasında şu isimler sayılabilir: Soğd ihşîdi, Uşrûsana afşîni, Fergana meliki, Karluk yabgusu, Dokuz-oğuzlar'ın hâkanı, Türklerin hükümdarı Tarhân (belki Şâş meliki), Tibet kıralı ve hattâ Çin imparatoru[147]. Hârûnu'r-Reşîd devrinde (786-809) vali Gıtrîf b. 'Atâ (792-793), Karluk yabgusunun ordusunu geri püskürtmek için Amr b. Cemîl'i Fergana'ya gönderdi[148]. Vâli Fazl b. Yahyâ el-Bermekî (794-795), Mâverâünnehr'de başarılar kazanarak evvelce "hiç kimsenin karşısına çıkmamış ve hiç kimseye baş eğmemiş"[149] Uşrûsana afşînını itaate mecbur etmiştir. Me'mûn, Horasan'da kaldığı zaman (809-810) Sogd, Uşrûsana ve Fergana'ya ordu göndermiş ve aynı zamanda elçiler vasıtasiyle hükümdarlarını itaate davet etmişti[150]. İbnü'l-Esîr, Araplar'ın 194 (810)'te Kulân şehrine (Evliya-ata yakınındaki bugünkü Tarti) karşı yaptıkları seferi ve bu sırada Sûfî Şekîk b. İbrahim Belhî'nin katledildiğini anlatır[151]. Me'mûn, kardeşi Emîn ile hilâfet mücâdelesine (811) başlamadan önce, mücadeleye çok uygun olmayan bir zamanda girişmek zorunda kaldığından dolayı veziri Fazl b. Sehl'e dert yanmıştı. Karluk yabgusu itaatten vazgeçmişti; Tibet, hükümdarı da aynı yolu seçmişti. Kâbul meliki, ülkesine komşu olan Horasan'ı istilâya hazırlanıyordu.Utrâr meliki[152], ödemekte olduğu harâcı artık ödemek istemiyordu. Fazl, Me'mûn'a,

[145] Ya'kubî, *Tarih,* II. 465 vd.

[146] Ya'kubî, *Tarih,* II. 478: Barthold, "Fergana", mad. İ.A.

[147] Ya'kubî, *Tarih,* II. 479.

[148] Gerdizî, vr. 96: Cambridge yazması vr. 77ᵇ. Amr. b. Cemil hakkında bkz. ***Metinler,*** 2 (Gerdizî).

[149] Gerdizî vr. 97: Cambridge yazması, vr. 78ᵃ

[150] Belâzurî, 430.

[151] İbnü'l-Esir, VI. 164 Kulân için bkz. Barthold. *Otchet.* 21. 31: krş. F. Grenard. *Journal Asiatique,* 9, XV. 27.

[152] Basılı metinde أترار بنده yazmada ايرازبذه

yabgu ile hâkana mektuplar yazarak hâkimiyetleri altında bulunan yerleri kendilerine bağışlamasını, diğer hükümdarlar ile yaptıkları mücâdelelerde yardım edileceğini va'detmesini, Kâbul melikine hediyeler göndermesini ve istiyerek kabûl edeceği muhakkak olan bir sulh teklifinde bulunmasını, Utrâr melikinin bir senelik harâcını affetmesini tavsiye etti[153]. Bunun gibi tedbirler sâyesinde ülkenin dış tehlikelerden uzak kalınmasında belki başarı sağlanabilirdi.

11 — Abbasîler devrinde iç siyaset

Dâhilî idâreye gelince, tarihçilerin naklettikleri rivâyetlere bakılırsa, ülkeye hizmet edenler Ebu'l-Abbâs Fazl b. Süleyman et-Tûsî[154] (783-787)[155] ile Fazl b. Yahyâ el-Bermekî[156] (794-795) idi. Öteki vâlilerin çoğu para biriktirmekten başka bir şeye önem vermiyorlardı. Meselâ Abdulcabbâr b. Abdurrahman[157] ve Museyyeb b. Züheyr[158] gibi bâzıları, tâyin edildikten hemen sonra vergileri boş yere artırdılar. Vâlilerin fuzûlî hareketlerini merkezî hükûmet dâima sür'atle cezalandırıyordu. Vâlilerin en cimrilerinden olan Ali b. İsa b. Mâhân, (796'dan itibaren) on seneden fazla mevkiinde kalmayı başardı[159]; çünkü çaldıklarını Halife Hârûnu'r-Reşîd ile paylaşıyordu[160]. Vilâyetlerin ahâlisi, eskiden olduğu gibi askerî hizmetle mükellefti. Fazl b. Yahyâ, Horasan'da İranlılar'dan kuvvetli bir ordu meydana getirdi. Taberî'ye göre[161] 500.000 asker topladı (mübalâğa olduğu bellidir). Bunların 20.000'i Bağdad'a gönderilip diğerleri Horasan'da kaldı.

[153] Taberî, III. 815 vd.

[154] *Metinler.* 2.

[155] Gerdizî (vr. 95: Cambridge yazması, vr. 77ª.), Fazl'ın elçisinin Merv'e varış tarihini Muharrem 167 (Ağustos 783) ve Fazl'ın bizzat kendisinin varış tarihini de aynı yılın Rebîülevvel (Ekim) ayında gösterir. Hamza İsfahâni'de aynı aylar gösterilmesine rağmen yıl 166'dır. (metin 222, tercüme. 173. Tercümede bir yanlış var). Taberî, (III, 517) ile Narşahî (32) Fazl'ın tâyinini 166 yılında gösteriyor iseler de ne zaman vardığını belirtmiyorlar.

[156] Taberî, III. 631. Fazl, idâre başında çok az zaman kaldığından kendisine isnat edilen işlerin hepsini yapmış olamaz: krş. Barthold, "Bermekîler" mad. *İ. A.*

[157] Gerdizî, vr. 91: Cambridge yazması. vr. 83ª. Abdulcabbar, Hârezmliler'in reislerini öldürmekle itham edilmektedir (Taberî. III. 134).

[158] Gerdîzî, vr. 95: Cambridge yazması. vr. 76ᵇ.

[159] Taberî, (III. 713) ile Gerdizî (vr. 98: Cambridge yazması, vr. 79ᵇ)'ye göre 191 (806-807) yılında azledildi. Hamza İsfahânî (metin 225, tercüme 175) bu tarihi Rebiülâhır 193 (Mart 808) olarak verir.

[160] Taberî, III, 703 vd.

[161] Taberî, III. 631.

Bunlar, devletin dayandığı kuvvet olduklarından dolayı, "Abbasî ordusu" diye isimlendirilmişti.

Ali b. İsa'nın âsi Hamza'ya karşı giriştiği savaş anlatılırken "Soğdlular ile Nahşebliler'den"[162] meydana gelen bir birlikten bahsedildiği gibi, 811'de Irak seferi sırasında Tâhir b. Hüseyn'in ordusunda 700 Hârezmli bulunuyordu[163].

12 — Mağşûş sikkeler

Abbâsî vâlilerinin icraâtından birine, daha dikkatlice bakmalıyız; çünkü bunun, memleketin iktisâdî hayâtında büyük bir önemi olduğu şüphesizdir. Bu da hîleli sikke basılmasıdır.

Narşahî'ye göre[164], Buhârâ'da ilk gümüş sikke (dirhem), ülkesini otuz yıl idâre etmiş olan Buhâr-hudât Kânâ tarafından Hz. Ebû Bekr'in hilâfeti sırasında (632-634) darb edilmiştir. Saf gümüşten basılan bu dirhemlerde, Buhâr-hudât'ın taçlı resmi bulunmaktadır. Sekizinci yüzyılın sonlarında bu sikkeler artık tedâvülden kalkmış olup yerini Hârezm meskûkâtı almıştı. Bu duruma üzülen Buhârâlılar vâli Gıtrîf b. 'Atâ'ya müracaatla, kendilerine mahsus olan ve bilhassa mahallî ihtiyaçlarında kullanılmak ve dışarıya ihraç edilmemek üzre, görünüşte Buhâr-hudâtlar'ın dirhemlerine benziyen gümüş sikke bastırmasını ricâ ettiler. O devirde gümüş pahalı olduğundan Gıtrîf, şehir temsilcileri ile anlaşarak altı madenin (altın, gümüş, kurşun, kalay, demir, bakır) halitasından para darbetmeğe başladı. Sikkeler eski şekilde basılarak yalnız Gıtrîf'in ismi ilâve edildiği için bunlara Gıtrîfî adı verildi. Buhârâ halkı önce bu siyah dirhemlere itibâr etmek istemedi; bunun üzerine mecburî tedâvüle konarak altı Gıtrîfî dirhemin saf gümüşten bir dirheme eşit olduğu belirtildi ve Gıtrîfîler bu râyiç üzerinden haraç ödenmesinde kabûl edildiler. Buhârâ ile cıvarının vergisi o zamana kadar 200.000 dirhemden biraz aşağı idi[165]. Yeni parayla vergi

[162] Gerdîzî, vr. 98: Cambridge yazması, vr. 79ª.

[163] Taberî, III. 800.

[164] Narşahî, 34 vd. d.

[165] Prof. N.I. Veselovsky (*Jurnal Min. Norodn. Prosv.* Aralık 1897, 467 vd.) Narşahî'nin ifadesinin şu şekilde tercüme edilse (Lerch'teki gibi) daha doğru olurdu fikrinde idi: "Önceki zamanlarda Buhârâ harâcı 200.000 dirhemden ibaretti: bu fazla bir şey değildir". Bununla beraber farsça metni bu şekilde tahrif etmemiz için bir sebep yoktur. İleride nakledeceğimiz rakamlar gösteriyor ki, vergi 200.000 ak dirhem, yâni 1.200.000 Gıtrifî dirhemden biraz azdı.

1168567[166] Gıtrîfî olarak tesbit edildi. Bu râyiç kabûl edildikten sonra Gıtrîfî'nin değeri yükseldi ve nihâyet beyaz dirheme eşit oldu. Fakat vergi rakamları indirilmedi. Böylece Buhârâlılar öncekinden altı misli fazla vergi ödemek zorunda kaldılar. Sonraları Gıtrîfî'nin değeri daha fazla arttı. 220 (835) yılında 100[167] gümüş dirhem ancak 85 Gıtrîfî dirheme eşitken, 522 (1128) yılında 70'e indi.

Narşahî'nin bu rivâyeti biraz şüphe götürür. Hîleli sikke, evvelce Hârezm'de olduğu gibi Buhârâ'da da vilâyet hudutları dışında tedavül edilmemek üzre darbedilmeğe başlandı. Mukaddesî[168], Hârezmliler hakkında şöyle demektedir: "Dirhemin kıymetini dört dânik olarak itibar ettiler ki[169], tüccarlar kendilerini dirhemden mahrum etmesinler; bugün hâlâ gümüş bize getirilmekte (müellifin burada Hârezmliler adına söz söylediği görülüyor) ve bizden alınmamaktadır". Saf gümüş yerine altı maden halitasının kullanılması, bu durumda gümüşün pahalılığından değil, Narşahî'nin de dediği gibi, yeni paranın tedâvülünü sınırlandırmak maksadiyle olmuştur. Böylece Buhârâlılar'ın Gıtrîfîler'i kabûl etmemeleri için bir sebep yoktu. Hîleli sikke râyicinin sür'atle yükselmesi için de bir sebep gösterilmemiştir. Büyük bir ihtimâlle buna, eski beyaz dirhemlerin silik olup değerinden düşmesi âmil olmuştur. Eğer vergi tarhına âit rakamlar Gıtrîfî dirhemi olarak tesbit edilmiş idiyse, Gıtrîfî'nin değeri yükseldikten sonra, yâni beyaz dirhemlerin kıymeti düştükten sonra bu miktarların indirilmesini hükûmetten istemek mümkün olamazdı. Yine Mukaddesî[170], yalnız Mâverâünnehr'de tedavül eden siyah dirhemlerin beyazlara tercih edildiğini kaydetmektedir. Maalesef Gıtrîfî'nin Kûfî dirhem ve fuls (bakır para) ile mübâdele râyici hakkında bilgimiz yoktu. İbn Havkal[171], Gıtrîfî'nin fuls ile mübâdelesinden; Narşahî[172] ise, 260 (874) yılı olaylarını verirken, gümüş dirhem ile mübâdelesinden bahsediyorlarsa da hiç biri mübâdele râyicini vermemektedir.

166 Metindeki وصد kelimesi burada hazfedilmiştir (krş. Narşahî, 31). Mukaddesî'nin verdiği rakam (340) biraz farklıdır (1.166.897, daha aşağıda 1.166.877: İbn Hardadbih ise (27) 1.189.200 olarak vermektedir).

167 صد kelimesi metinde hazfedilmiştir.

168 Mukaddesî. 286 (M.J. de Goeje, *Das alte Bett.* 100).

169 Başka yerde 4,5 (Mukaddesî. 340; M.J. de Goeje, *Das alte Bett.* 109). Normal dirhemin ağırlığı 6 dânik idi.

170 Mukaddesî, 340.

171 İbn Havkal, 363.

172 Narşahî, 76.

Gıtrîfî dirhemlerden önce ve sonra da bu cins sikkeler mevcuttu. Tarihçiler ve coğrafyacılar, Hârezmî dirhemlerden başka Mâveraünnehr'de vergi ödenmesinde kullanılan üç cins halitalı dirhemin adını verirler: Muhammedî, Museyyebî ve Gıtrîfî dirhemler. Birincisi, Gerdîzî'ye göre[173] Muhammed b. Dahda zamanında darbedildi. Horasan vâlileri arasında bu zâtın adı geçmediğinden muhtemelen Horasan vâlisinin maiyetinde Mâverâünnehr'deki Arap memurlarından idi. Museyyebî dirhemler, Museyyeb b. Züheyr'in vâliliği sırasında (780-785) darbedilmiştir. Verdiği bilgi, 211 ve 212 (826-827) yıllarına âit olan İbn Hurdadbih'e göre[174], vergiler şu şekilde ödeniyordu: Hârezm'de Hârezmî dirhemlerle, Nuh b. Esed'in arâzisine dâhil edilen Türk şehirlerinde Hârezmî ve Museyyebî dirhemlerle, Şâş, İlâk ve Hocend'de Museyyebî dirhemlerle, Uşrûsana'da kısmen Museyyebî, fakat çoğu Muhammedî dirhemlerle; Fergana, Soğd, Kiş ve Nesef'te Muhammedî dirhemlerle; Buhârâ'da Gıtrîfî dirhemlerle. Bu da gösteriyorki, üç halitalı sikkelerden her biri belirli bir coğrafî sâha ile sınırlanmıştı. Bu dirhemlerin dış görünüşüne gelince, coğrafyacıların verdiği bilgilere bakılırsa, üç cins arasında büyük bir fark olmadığı görülür. Hepsinde, bunları İslâmî sikkelerdeki alışılmış tipten kesinlikle ayıran şekiller vardı[175]; hem de İbn Havkal'a göre anlaşılmayan harfler bulunuyordu. Bu sikkelerin menşei çabuk unutuldu[176]. Mukaddesî'nin rivâyetinden[177] anlaşıldığı üzre, onuncu yüzyıldan itibâren mevcut olan ve Sem'ânî tarafından nakledilen[178] bir efsâneye göre, üç kardeş: Muhammed, Museyyeb ve Gıtrîf, Mâverâünnehr'i zaptederek orada adlarına dirhemler darbetmeğe başlamışlardır.

Şimdiye kadar Orta Asya'da bulunan ve İslâm'dan evvelki mahallî gümüş dirhemlerin nümûnesine göre darbedilen çeşitli tiplerdeki dirhemlerin üç cinsten hangisine ircâ edilmesi husûsu nümizmatiği ilgilendirdiği için burada üzerinde durmayacağız[179]. Nümizmatlar, İslâm'dan önceki de-

[173] Gerdizî, vr. 95: Cambridge yazması, vr. 76ᵇ.

[174] İbn Hurdadbih. 27 vd.

[175] İstahrî, 314.

[176] İbn Havkal, 363.

[177] Mukaddesî 340.

[178] Sem'ânî. الريوندى kelimesinde. Mukaddesî. üç kardeşin hangi yıllarda vâlilikte bulunduklarından bahsetmez. Sem'âniye göre Maverâünnehr'de Sa'id b. Osman'ın azlinden sonra hüküm sürdüler.

[179] Bu mesele Prof. O. Donner tarafından "Sur l'origine de l'alphabet turc du Nord de l'Asie" (*Journal de la Société Finno-Ougrienne,* XIV, I, 33-38) adlı makalesinde geniş olarak münâkaşa edildiği gibi, konu hakkında da oldukça geniş bibliyografya verilmiştir.

virde Orta Asya'da Hârezm ve Soğd meskûkâtı olmak üzere başlıca iki gurup meskûkâttan bahsederler. Birincisinin ön yüzünde melikin büstü (yüzü sakalsızdır), arka yüzünde ise mukaddes ateş vardır. Bir sikkede sağa doğru yürüyen bir deve tasvir edilmiştir. Ön yüzündeki yazıya gelince, A.K. Markov, "Mazda-hudat" (hükümdar-otokrat) okunmasını; Prof. O. Donner de, "Malka Sadak" (Arşakî sikkelerindeki "Basileus dikaios" gibi, "Sâdık melik") okunmasını teklif eder. Diğer taraftan Soğd sikkeleri çeşitli tipler arzetmekte ise de hepsinde Sâsânî hükümdarlarından V. Verehrân (Behrâm)'ın (420-438) portresini buluruz. Soğdlular'ın onun sikkelerini örnek aldıkları açıkça görülmektedir[180]. Yazılarında da bâzı farklar vardır; en çok bulunan sikkelerde onbir işaret görülmektedir. Lerch'in[181] izahına göre Buhâr-hudât diye okunması lâzım gelir. Ayarı oldukça yüksek (%97) gümüş sikkelerle birlikte, en düşük halitalı sikkeler de vardır. Bâzısında arapça yazılar bulunmaktadır; meselâ Halife Mehdî'nin adı (Museyyeb ile çağdaş idi). Üzerlerinde Muhammed, Museyyeb ve Gıtrîf isimleri açıkça okunabilen sikkeler henüz bulunamamıştır. Ancak bâzı sikkelerde dinî ibârelerden sonra Muhammed ismi tekrar edilmiş olup bu Muhammed b. Dahda'ya âit olabilir[182]. Buna göre Narşahî ile Sem'ânî'nin sözleri (Prof. N. Veselovsky'nin görüşüne rağmen)[183], arapça değil de Arâmî harfleriyle yazılmış (Arap-Pehlevî sikkelerindeki gibi) üç vâlinin isimlerinin sikkelerde yazılı olduğunda hiç şüphe bırakmıyor. Düşük ayardaki bütün sikkeler gibi bu dirhemlerde zamanla çok bozulmuştur. Yalnız Arâmî değil Arapça yazılar bile çok güçlükle okunabilmektedir. Hattâ Lerch tarafından teklif edilen "Buhâr-hudât" okunması bile pek kesin göründüğü halde, E. Drouin buna itiraz etmektedir. Prof. Donner de itirazların esaslı olduğunu kabul etmektedir. Şüpheyi çeken diğer bir husus ta şudur: Gıtrîfî dirhemler yalnız Buhârâ'da tedâvül ettiği hâlde, Buhâr-hudâtlar'a isnad edilen dirhemler Semerkant, Hocend ve Hîve'de bulunmuştur[184]. Netice olarak,

[180] E. Thomas'ın fikrince (*Numismatic Chronicle,* III. I, 118) Verehrân sikke tipini Soğdlular ikinci elden âsi Verehran (Behrâm) Çûbin sikkeleri vasıtasiyle takriben 578'de almışlardır.

[181] Bkz. *Travaux de la 3e session du Congrès international des Orientalistes*'teki (II, 419-429) makalesi ile *Trudy*'deki (XVI. kısım) geniş fakat tamamlanmamış araştırması.

[182] W. de Tiesenhausen, *Notise sur une collection de monnaies orientale de le Comte S. Stronganoff,* Saint-Petersburg 1880, 11. E. Thomas. *Numismatic Chronicie,* III, I. 128: burada محمدله yerine belki محمدية okumak icap eder.Halife Mehdî'nin adının Muhammed olduğu bilinmektedir. Sikkeler belki adlarını ondan almışlardır.

[183] Bkz. yuk. s. 220, n. 165.

[184] *Travaux de la 3e session du Congrès international des Orientalistes, II. 423.*

nümizmatik deliller şimdiye kadar şu husûsu ortaya koymuştur: Soğd'da, beşinci yahut altıncı yüzyılda Sâsânî sikkelerini taklit ederek dirhemler darbedilmeğe başlandı; o halde eğer Buhârâ'da sikkelerin basılmasına dair Narşahî'nin kronolojik bilgileri doğruysa Buhâr-hudâtlar belki bu tipi doğrudan doğruya Sâsânîler'den değil Soğdlu komşularından almışlardır (yoksa, az zaman sonra Araplar'ın yaptıkları gibi II. Husrev'in dirhemlerini örnek alırlardı). Sekizinci yüzyılın sonu gibi geç bir zamanda Kûfî tipteki dirhemler ve fulslar çoktan beri Mâverâünnehr'de basıldığı hâlde, ahalînin hileli para hakkındaki isteğinin, eski tipte ve kâfirlere âit şekilleri ihtivâ eden dirhemlerle yerine getirilmesi son derece garibdir.

13 — Tâhirîler

Halife Me'mûn, kardeşi Emîn'i İranlılar'ın yardımı ile yendiği için hilâfeti borçlu olduğu halkın koruyucusu sıfatiyle ülkenin doğu eyâletlerinin idâresini seleflerinden daha devamlı surette İranlılar'a verdi. Bu vâliler Tâhirî ve Sâmânî hânedanlarının temellerini attılar. Tâhirîler'in atası[185] Razîk (Ruzayk), Selm b. Ziyâd (bkz.s.199)'ın maiyetinde Sicistân vâlisi olan Ebû Muhammed Talha b. Abdullah el-Huza'î'nin[186] mevâlîsindendi. Hâfız-ı Abrû[187], yanlışlıkla bu Talha'yı, İslâm'ın ilk devrindeki meşhur şahsiyet ile karıştırmaktadır. Razîk'in oğlu Mus'ab, Herât vilâyetinde Bûşeng şehrinin reisiydi ve Abbâsî propagandası sırasında Ebû Müslim'in taraftarlarından birinin kâtibiydi. Bûşeng şehrini onun elinden almış olan Yûsuf el-Berm'in isyânı hakkında bilgi verilirken yine şehrin reisi olarak adı geçer[188]. İsyan bastırıldıktan sonra Mus'ab'ın Bûşeng şehrinin reisliğinde bırakıldığı anlaşılmaktadır. Onun halefleri oğlu Hüseyn (öl.199/814-815) ile torunu Tâhir'dir. Tâhir az zaman önce Râfi b. Leys'e karşı yapılan harbe katılmıştı[189]. 811 yılında başlıyan hilâfet mücadelesinde Tâhir, Me'mûn'un ordusunun kumandanlığına tâyin edilmişti. Sancağı, Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl bizzat ona teslim etti[190]. Me'mûn'un hilâfete geçmesinden (813) sonra Tâhir, Elcezîre vâlisi, Bağdad askerî kuman-

185 İbn Hallikân, sülâlenin menşeini geniş olarak anlatır (No. 350, de Slane tercümesi, I. 649 vd.); Mes'ûdî'ye göre (*Tenbih,* 348) Tâhirîler, efsanevî İran kahramanı Rüstem'in neslindedirler.

186 Bu şahsın Taberî'de (II. 393) adı geçer.

187 *Metinler,* 158. Aynı müellif, Mus'ab'ın babasının adının Ferrûh olduğunu söyler.

188 Gerdizî, vr. 94; Cambridge yazması, vr. 75^b.

189 Taberî, III, 777.

190 *Metinler,* 2 (İbn Hallikân'da da bahsi geçer).

danı ve Sevâd (Irak) maliye memuru tâyin edildi[191]. Tâhir'in dostu Ahmed b. Ebi Hâlid, o zaman Horasan vâlisi olan Gassân b. Abbâd aleyhine Me'mûn'un şüphesini çekince, 821 yılında Tâhir, Horasan vâliliğine getirildi[192]. Tâhir, hutbeden Halife Me'mûn'un adını çıkarmak suretiyle Bağdad hükûmetine karşı istiklâlini ilân ettikten kısa bir zaman sonra, Kasım 822 tarihinde ansızın öldü. Halife tarafından zehirletilmiş olabileceği de kuvvetle muhtemeldir. Buna rağmen oğlu Talha'nın Horasan vâliliği Me'mûn tarafından kabûl edildi (822-828). Talha'nın halefi Ebu'l-Abbas Abdullah, 830 yılında Horasan'a giderek tam mânasiyle müstakil bir hükümdar gibi hareket etti. Kendisinden nefret eden Halife Mu'tasım (833-842) bile[193] ona ancak gizlice suikast tertip edebildi[194], fakat açıkca aleyhine hareket etmeğe hiç bir zaman cesaret edemedi.Tâhirîler'in diğer mensupları o devirde batıda mühim mevkilerde bulunuyorlardı. Bilhassa Bağdad askerî kuvvetlerinin kumandanlığını ellerine almış olmaları, devlet idâresinde kudretlerinin yükselmesine elbette yardımcı olmuştur. Bununla beraber âilenin reisleri ancak ülkelerinde oldukları zaman kendilerini emniyette hissediyorlardı. Abdullah b. Tâhir, hacca gitmek niyetinde olduğunu kâtibine haber verdiği zaman şu cevapla karşılaşmıştır: "Ey Emir! Sen böyle manâsız bir iş yapmıyacak kadar basiretlisin"[195]. Abdullah, kendisine bağlı memuruyla tamamen aynı fikirde olduğunu ve ancak onu denemek istediğini söyledi.

14 — Sâmânî devletinin ortaya çıkışı

Sâmânîler, Tâhirîler'den daha evvel iktidâra geçtilerse de hâkimiyetleri, Horasan vâliliğine bağlı bulunan Mâverâünnehr'e inhisar etmekteydi. Sülâlenin atası Sâmân-hudât, Belh vilâyetinde Sâmân köyünün[196] kurucusu ve reisi idi. Sâsânî sergerdelerinden 591 yılında Türkler'e sığınmış olan Behrâm Çûbîn'in torunlarından oldukları kabûl edilmektedir. Sâmân-hudât, Horasan vâlisi Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin (ölm.738) himâyesine mazhar olarak müslüman oldu ve efendisine bağlılığından dolayı oğluna

[191] Taberî, III, 1039.

[192] Taberî, III. 1042.

[193] Bu nefretin sebepleri hakkında bkz. *Metinler,* 3 (Gerdizî).

[194] Gerdîzî'ye göre (vr. 102 ; Cambridge yazması, vr. 82[b]). Halife, Abdullah'a bir câriye hediye gönderdi ve kıza Abdullah'a âit bir zehirli sarık (destârçe) verdi; fakat kız Nişapur'a varınca Abdullah'a aşık oldu ve durumu ona anlattı.

[195] Gerdîzî, vr. 103: Cambridge yazması vr. 83[a].

[196] Çoğu tarihçilerde böyledir. Mukaddesî (338; Yakut, *Mu'cem,* III, 13) Sâmân köyünün Semerkant cıvarında olduğunu belirtir.

Esed adını verdi. Esed'in hayatı hakkında hiç bir şey bilmiyoruz. Oğulları Nuh, Ahmed, Yahyâ ve İlyas, Râfi b. Leys'in isyânının bastırılmasına katıldıktan sonra[197] Halife Me'mûn'un hizmetine girip teveccühünü kazandılar. Halifenin isteği üzerine Horasan vâlisi Gassân b. Abdâd (819-821), Nuh'u Semerkant, Ahmed'i Fergana, Yahyâ'yı Şâş ve İlyas'ı Herât vâliliklerine tâyin etti[198]. Sâmânîler Herât'ta idârelerini devam ettiremediler. İlyas'ın 242 (856-857) yılında[199] Herât'ta vefâtında halef bırakmadığı anlaşılıyor. Saffârîler'in Sicistân ve Herât'ta ortaya çıkmaları hakkında bize kadar gelen rivâyetlerde Sâmânîler'in adı geçmez. Mâverâünnehr'de Sâmânîler irsi bir hükûmet kurdular. Kardeşlerinin hepsinden sonra hayatta kalan Ahmed b. Esed, hükûmeti oğullarına devretmeği başardı. İbn Hurdadbih'in Mâverâünnehr vergileri hakkında verdiği haberlerden[200], kardeşlerden en büyüğü olan Nuh b. Esed'in 211 ve 212 yıllarında (826-827) Semerkant şehri dahil ancak Soğd'un bir kısmıyla Fergana ve bâzı Türk şehirlerinin hâkimi olduğu anlaşılmaktadır. Nuh'un ölümünden (227/842) sonra âilenin en büyüğü olan kardeşi Ahmed, Fergana'da kalarak oğlu Nasr'ı[201] Semerkant'a gönderdi.

Mâverâünnehr'in ilk Samânîler zamanındaki tarihi hakkında bilgimiz çok azdır.Gerdîzî[202], 224 (839) yılında Fergana'da meydana gelen bir zelzeleden bahseder. *Kandîye* müellifi[203], Şâvdâr bölgesinde, 245 (859)'de binlerce insanın katledildiğini belirtiyorsa da isyanın sebepleri hakkında hiç ge-

[197] Narşahî, 74.

[198] Mirhând'da böyledir (*Histoire des Samanides*, 2. 113). Hamdullah Kazvinî'ye göre (Narşahî, 100) İlyas'a Şâş ve Yahyâ'ya Herât valiliği verildi, fakat Browne neşrinde (379) İlyas'a Herât, Yahyâ'ya da Şâş vâliliğinin verildiği yazılmaktadır (yazmalarda Şâş yerine Aşnâs ve Aşfâs bulunmaktadır: tercüme de Aşnâs'tır. 75). Mirhând'ın rivâyetini Sem'ânî'nin aşağıda nakledilen rivâyeti desteklemektedir. Kindî'nin (*Kitâbül-Vulât ve'l-Kudât.* neşr. Guest, 184) eserinden öğrendiğimize göre, İlyas b. Esed Sâmâni. 212 (827) yılında İskenderiye vâlisi tâyin edildi, fakat bu vazifede ne kadar kaldığı bildirilmiyor. Krş. *Aceb-nâme.* 169. Narşahî'nin eserinin bu kısmında (75). hem tarihî, hem de kronolojik önemli hatalar vardır. Gerdizî de (vr. 101. Cambridge yazması vr. 81ª) yalnız Nûh'un tayinini verir.

[199] Sem'ânî, السامانى kelimesinde. Sâmânîler'in diğerlerinin vefat tarihleri de burada gösterilmiştir.

[200] İbn Hurdadbih, 27 vd. Müellifin bildirdiği Mâverâünnehr vergilerinin tamamını bulmak için Soğd, Buttam, Kiş, Nesef. Uşrûsana, Şâş vilâyetleri ile gümüş mâdenleri (İlâk'da) ve Hocend vergilerine "Nuh vilâyetinin" vergileri ilâve edilmelidir. Bununla beraber yukarıda Soğd, İşşiz bölgesi (merkez İçtihan ile birlikte), ikincisinde de Semerkant mıntıkası kabûl edilmelidir.

[201] Mirhând, *Historie des Samanides*, 2, 114

[202] *Metinler*, 3.

[203] *Metinler 49:* Vyatkin tercümesi, *Semerkant vilâyeti Rehberi*, VIII, 242.

niş bilgi verilmiyor. Yahyâ, 855 yılında ölünce Şâş'ın da Ahmed'e intikal ettiği açıktır. Çünkü daha sonra Ebû Yûsuf Ya'kub b. Ahmed'i[204] orada hükümdar olarak görürüz. Ahmed'in ölümünden (864) sonra âilenin yeni reisi Nasr, Semerkant'da hükümdar olarak kaldı. Ahmed'in öbür oğlu Ebu'l-Eş'as[205] Fergana'da idâreye başladı. Buhârâ, ancak 874'de Sâmânîler'in hâkimiyetine girdi[206]. Ondan sonra 875'te Halife Mu'temid tarafından Nasr b. Ahmed'e bir menşur gönderilerek Mâverâünnehr'in idâresinin tamâmı kendisine verildi[207].

Mâverâünnehr'in tamâmiyle İslâm hâkimiyetine girmesi bu devirde olmuştur. Bu durumun sağlanmasında hem Tâhirîler, hem de Sâmânîler hâlâ Bağdâd hükûmetinin desteğine mazhar idiler. Me'mûn'un vâliliğinin ilk yıllarında Mâverâünnehr'de Arap hâkimiyetine karşı umûmî bir isyanın patlak verdiğini görmüştük. Me'mûn'un ayrılmasından sonra yeniden karışıklıklar ortaya çıktı ve ancak Gassân b. Abdâd'in idaresi altında (819-821) asayiş sağlandı. 201 (806-807) yılında Horasan'da (aslında İran'ın tamâmında) hüküm süren kıtlığa, 733 yılı kıtlığında olduğu gibi (bkz.s.206), Mâverâünnehr'den gelen hubûbat kafilelerinin kesilmesi kısmen sebep olmuştur. Tâhir'in ölümü ve Talha'nın onun yerine tâyininden sonra Ahmed b. Ebî Hâlid bir ordu ile Mâverâünnehr'e gönderildi. Bu seferin asıl hedefi, Uşrûsana'nın itaat altına alınması idi; çünkü Uşrûsana meliki Kâvûs (Fazl b. Yahyâ'ya itaat eden melikin oğlu), Me'mûn'a harac vermeğe râzı olduğu hâlde, halifenin Bağdad'a gitmesinden sonra anlaşmayı bozdu. Kısa zaman sonra Uşrûsana'da hükümdar âilesi arasında anlaşmazlıklar çıktı. Kâvûs'un oğlu Haydar, kardeşi Fazl'ın kayınpederi olup bir grubun başında bulunan tanınmış bir asilzâdeyi öldürdü. Bu cinâyetten sonra Haydar, önce mahallî Arap idârecisinin yanına, daha sonra da Bağdad'a kaçtı. Diğer taraftan, 205 (820-821)'te Fazl, Dokuz-oğuzları memleketine yardıma çağırdı. 207 (822)'de Ahmed b. Ebî Hâlid bir ordu ile Uşrûsana'ya girdi. Kendisine kılavuzluk eden Haydar, Araplar'ı bilinmeyen ve kısa bir yoldan getirdiği için Kâvûs gafil avlandı ve teslim olmak zorunda kaldı. Fazl da Türkler ile birlikte bozkırlara kaçtı; bir müddet sonra Türkler'e ihânet ederek onları terketti ve Araplar'a katıldı. Türkler bozkırlarda susuzluktan çok kayıp verdiler. Kâvûs, Bağdad'a gidip

[204] Narşahî, 81.
[205] Narşahî, 80.
[206] Narşahî, 77.
[207] Taberî, III. 1889.
[208] Taberî, III, 1044. 1065 vd.; Belazurî, 430 vd.

İslâmiyeti kabûl etti ve Uşrûsana'nın vâliliğine tâyin edildi.Halefi Haydar[208], sonraki yıllarda halifenin sarayında en itibarlı şahsiyet haline geldi ve Afşîn adıyle büyük bir şöhret kazandı (Afşîn, Uşrûsana meliklerine verilen ünvandır). Afşîn, 841 yılında îdâm edildiyse de sülâlesi 280 (893) yılına kadar Uşrûsana'da idârenin başında kalmaya devâm etti. Leningrad Hermitage Müzesinde, Uşrûsana'nın son afşîni Seyr b. Abdullah'ın 279 (892-893) yılında basılmış olan sikkeleri ve Sâmânîler'den İsmâil'in Uşrûsana'da 280 (893-894)de darbedilen bir sikkesi bulunmaktadır[209].

Tâhirîler'in yükselmesinde önemli rolü olan Ahmed b. Ebî Hâlid'in tâyininden dolayı hiç şüphesiz çok memnun olan Talha, hem Arap kumandanına, hem de onun kâtibine kıymetli hediyeler verdi. Mirhând'ın rivâyetine göre[210], Ahmed b. Ebî Hâlid, Sâmânîler'in de hâmisi olduğunu isbât ettiği gibi, Fergana'da Ahmed b. Esed'in hâkimiyetini yeniden sağlıyarak "din düşmanlarını" oradan uzaklaştırdı. Belâzurî[211], Fergana'nın kesin olarak itaat altına alınmasını, yâni Kâsân ve Ûrest'in itaat altına alınmasını, Nuh b. Esed'e bağlamakla beraber bu olayı Muntasır'ın halifeliği (861-862) zamanına ircâ eder. Halbuki o zaman Nuh çoktan ölmüştü. Nuh'un, doğruluğundan şüphe edilemiyecek diğer bir başarısı 840 yılında İsficâb'ı itaat altına almasıdır[212]. Nuh, İsficâb'da "halkın bağları ve ekilmiş tarlaları etrafına" bir sur yapılmasını emretti[213], yâni daha önce Şâş'ta olduğu gibi Türkler'in akınlarına karşı müdâfaa etmek üzere böyle bir tedbire başvurdu. İsficâb vilâyeti, onuncu asırda hâlâ bir Türk sülâlesi tarafından idare edildiği gibi[214], vergiden muafiyete kadar varan önemli imtiyâzlara sahipti[215]. İsficâb meliki, bağlılığının işâreti olarak her yıl Sâmânî hânedânına vergi yerine dört danik ile bir süpürge gönderirdi[216].

Halife Me'mûn[217], vâlilerini âsilere karşı mücâdeleye devâm etmeğe memûr ettiği gibi, elçileri vâsıtasiyle yerlilerden önemli şahsiyetleri kendi hizmetine çağırıyordu. Bunlar Bağdad'a geldikleri zaman kıymetli hediye-

209 A. Markov, *İnventarnyi katalog musu'lmanskikh monet Imp. Ermitazha,*Saint Petersburg. 1869. 112. 114.

210 Mirhând, *Historie des Samanides,* 2, 114.

211 Belâzurî, 420. Yazmalardan birinde halife Mansur olarak verilmiştir.

212 Sem'ânî. السامانى kelimesinde.

213 Belâzurî. 422.

214 Bu sülâlenin bâzı mümessilleri hakkında bkz. yk. s. 190.

215 İstahrî, 333.

216 Mukaddesî, 340; Kudâme. 343.

217 Halife Me'mûn ve Mu'tasım hakkında bkz. Belâzurî, 431.

ler verilirdi. Mu'tasım'ın halifeliğinde aynı usûl daha geniş ölçüde tatbik edilerek Türk hassa ordusu, Soğd, Fergana, Uşrûsana ve Şaş'tan gelenler de dâhil olmak üzere hilâfetin başlıca desteği oldu[218]. Bu durum, İslâm hâkimiyetinin memlekette kesin bir şekilde yerleşmesine yardım etti. Abdullah b. Tâhir, belki de Sâmânîler'in yardımıyla oğlu Tâhir'i Oğuz memleketinde savaşmağa göndererek o güne kadar kimsenin gidemediği yerleri fethetti. Mu'tasım'ın zamanında Mâverâünnehr ahâlisi tamâmiyle islâmiyeti kabûl etmiş olup inançları için Türk komşularına karşı gazâlarda bulunmağa başladılar. Tâhirîler zamanında halifelerin hâlâ memleketin işlerine karışmağa devam etmelerinin sebebi Mâverâünnehr ileri gelenlerinin Bağdad'da halifenin hizmetinde bulunmalariyle izah edilebilir. Halife Mu'tasım, Şâş vilâyetinde zirâatin gelişmesini sağlamak maksadiyle sulama kanalı açtırmak için pek de istemiyerek 2.000.000 dirhem yardımda bulundu. Avfî'ye göre kanal, onüçüncü yüzyılda hâlâ mevcuttu[219]. Muhammed b. Tâhir'in son yıllarına kadar Mâverâünnehr'in bazı arâzisinin halifenin husûsî mülkü sayıldığını gördük (bkz.s.101,103).

15 — Tâhirî ve Sâmânî idarelerinin mahiyeti

Asîl bir soydan gelmeleri ve Arap hâkimiyetinin resmî mümessilleri olarak sâhip oldukları mevki sebebiyle Tâhirîler ile Sâmânîler, Ebû Müslim ile diğer dâiler, yâni Şia reisleri gibi millî ve demokratik temâyülleri temsil ve ifâde edemezlerdi. İki hânedânın devrini en doğru bir tâbirle târif etmek için "münevver mutlakiyet" denilebilir. Tâhirîler ve Sâmânîler ülkede sağlam bir hükûmet kurarak âsâyişi sağlamağa çalışırlarken, yüksek sınıfın baskısına karşı aşağı sınıfların koruyucusu vaziyetini aldılar. Maârifi geliştirdilerse de zoraki sosyal ıslâhata girişmediler ve halk arasındaki serkeş unsurlara karşı amansız mücâdele ettiler. Bu hususlar, Horasan'ın ilk teşkilâtçısı Abdullah b. Tâhir'in hükûmeti zamânından itibaren açıkça görülür. Ya'kubî'nin dediği gibi[220], Abdullah, daha ziyade çiftçilerin durumlariyle alâkadâr oldu[221]. Ahâli arasında arazi sulamalarında, suları kullanmak için çok kavgalar çıkardı. Fıkıh kitâplarında bu hususta hüküm olmadığından, Abdullah, Horasan fakihlerini toplıyarak, Irak'ın bâzı fakihleri ile birlikte suların kullanılması hakkında kanunlar

[218] Dozy, *Islamisme*, 247. Mu'tasım'ın maiyetinde, hattâ Me'mûn'un hilafet devrinde bile Türk hassa askerleri vardı. Mu'tasım. 214 (829) yılında Türkler'den 4000 kişi ile Mısır'a geldi (Kindî, *Kitâbü'l-Vulât*, 188).

[219] Taberî, III. 1326; *Metinler*, 83 vd.

[220] Ya'kubî, *Tarih, II. 586.*

[221] Ayrıca bkz. *Metinler*, 3.

yaptırdı. Tertip ettikleri "Kanallar Kitâbı" *(Kitâbü'l-kunîy)*, iki asır sonra, Gerdîzî'nin zamanında bile, bu gibi hususlarda rehber olarak alınırdı. Abdullah tarafından köylülerin menfaatlerini korumak için memurlarına verilen tâlimâtta[222] bu sınıf lehine ahlâkî mâhiyette mülâhazalar ortaya konmuştur: "Allah bizi onların eliyle besler, ağızlariyle istikbâl eder ve kendilerine kötü muamele edilmesini yasaklar". Aşağı sınıflara karşı duyduğu merhamet, Abdullah'a herkesin tahsil yapması fikrini verdiğinden, bu fikrini en kesin bir dille açıklamıştır: "İlimle uğraşmak herkes için mümkün olmalıdır; ilim, kendini gözetir ve değersizlerin yanında kalmaz". Gerçekten o devirde en fakir köylülerin çocukları bile tahsil yapmak için şehirlere giderlerdi. Bu cümleden olarak Hargûn köyü halkından (bkz.s.132) iki kardeş, babaları tarafından 233 (847-848) yılında Semerkant'a gönderildiler. Üç sene tahsillerine devâm ettiler; anneleri yün dokuyarak onları geçindirirdi[223]. Rasyonalizmin hâkim olduğu bir devirde yaşamış olan Abdullah'ın "ilim"den maksadı o zamana kadar Horasan ile Mâverâünnehr'de ve bilhassa Buhârâ'da sağlam bir şekilde yerleşmiş olan İslâm ilâhiyâtına münhasır kaldığı şüphelidir[224]. Abdullah'ın kendisi de şâir olarak babası gibi şöhret kazanmıştı. Merv, Âmul ve Hârezm valisi olan yeğeni Talha felsefe kitâpları yazmıştır. Abdullah ona "Tâhirîler'in hikmeti" der ve onunla iftihâr ederdi[225].

Tâhirîler'in uğraşmak zorunda kaldıkları halk hareketlerinin başlıcaları, Sicistân'da Hâricîler'in ve Taberistân'da Şiîler'in isyanları olup her ikisi de Sâmânîler zamanında bile devam etmiştir. Uygunsuz unsurların tesiri, ancak Abdullah'ın torunu Muhammed b. Tâhir'in devrinde belli olmuştur. Onun babası Tâhir b. Abdullah (844-862), Abdullah'ın ayarında olup tarihçiler onun idâresinden ve şahsî meziyetlerinden babasına gösterdikleri hürmetle bahsederler[226]. Diğer taraftan Muhammed b. Tâhir, henüz çocuk yaşta babasının yerine geçmiş olup[227], devlet idâresinde zayıf ve eğlenmeye meraklı birisi olarak bilinir[228]. O devirde Taberistân meliki, Muhammed'in amcası Süleyman b. Abdullah idi. Ayrıca Hazar denizinin beri tarafına düşen Taberistân ve Deylem vilâyetleri arasındaki halifenin mülkü

[222] Metinde بزركان yerine yanlışlıkla برزكران basılmıştır.
[223] Sem'ânî. الخرغونى kelimesinde.
[224] Narşahî. 54.
[225] *Fihrist*, 117.
[226] *Metinler*, 3 (Gerdizî), İbn Rusteh, 307.
[227] Ya'kubî *Tarih*, II. 605.
[228] Gerdizî. vr. 104.

olan arâzi 851'den 872'ye kadar Bağdad vâliliğinde bulunan Muhammed b. Abdullah'a verilmişti. O, bölgeyi vekili olan hıristiyan Câbir b. Hârûn vâsıtasiyle yönetti ve ona kendi arazisine bitişik "ölü araziyi" (Savâfî), yâni hususî mülk olmayıp cıvar köylerin halkı tarafından kullanılan otlakları da müsadere ettirdi. Halkın haklarına böyle bir tecâvüzün neticesi olarak patlak veren umumî isyânın başında Ali evlâdı bulunuyordu[229]. 864 yılında Ali evlâdından Hasan b. Zeyd, vâlilik makamını ele geçirerek bâzı fâsılalarla 884 yılına kadar bölgeyi idâre etti. Şu hâlde bu seferki Şiî isyânı, köylülerin haklarına tecavüz edildiğinden dolayı patlak vermiştir. 301 (913-914)'de Sâmânîler'e karşı yine Hz. Ali soyundan geldiği kabûl edilen Hasan b. Ali el-Utrûş'un başkanlığı altında ortaya çıkan isyan da belki aynı demokratik mâhiyette idi. Hasan, Deylem'de İslâmiyeti başarı ile yaymağa çalıştı[230]. Halkı kendi tarafına kazandı ve ölünceye kadar sevgilerini kaybetmedi. Tarafsız tarihçiler[231], onun âdil idâresini methetmektedirler. Diğer taraftan eski İran an'anelerine bağlı olan el-Bîrûnî[232], Hasan'ı, efsanevî Ferîdûn tarafından kurulmuş olan âile teşkilâtını ortadan kaldırmış olmakla itham eder. Ferîdûn, "ricalin evlerine, âilelerine, evlât ve torunlarına hâkim olmalarını emrederek kendilerine Kethudâ (ev sahibi) adını verdi. En-Nâzır el-Utrûş bu âdeti ortadan kaldırdı ve eşkiyânın rical gibi kethudâ oldukları devir geri geldi". Bundan anlaşılıyor ki, Hasan, hânedanlara mahsus emlâkin sâhiplerinin haklarını kaldırmıştır.

Horasan ve Mâverâünnehr'de aşağı sınıfların lehine öyle cezrî tedbirlerin alınmasının bahis konusu olamıyacağı açıktı. Durumlarından memnun olmıyanlara bir çâre kalıyordu; gazilere katılarak kâfirler ve râfızîlere karşı savaş edilen bölgelere gitmek. Gaziler sınıfı bütün Doğu toplulukları gibi, hükûmet tarafından tanınmış bir teşkilâta sâhipti. Bunlara verilen *gazi* ve *fetâ* isimleriyle birlikte çoğu kere *el-mutavvia* ismine de rastlanır ki, doğrusu *el-mutatavvia*'dır. Bunlar gibi gönüllü askerlerin kumandanlarının büyük bir şöhret sahibi olmaları yanında resmî sıfatları da vardı[233].Vatanlarına bağlı olmadıkları için bilhassa Mâverâünnehirli gönüllüler, her nerede gazâ olursa ve her nerede ganîmet ümidi varsa oraya giderlerdi[234]. Hükümdarların az çok tehlikeyi göze almadan bu gönüllülerin hizmetle-

229 Taberî III. 1523 vd. d.
230 İbnü'l-Esîr, VIII. 61.
231 İbnü'l-Esîr, VIII. 64; Taberî, III. 2292.
232 Birûni. *Chronologie. 224.*
233 Beyhaki, 23 (Sâlâr-ı Gâziyân).
234 Beyhakî, 347.

rinden her zaman faydalanamazlardı. Mukaddesî'nin[235], Binkes halkının aleyhindeki dikkate şâyan şikâyetnâmesinde, Sâmânî idaresi için "hem bir destek, hem de endîşeye sebep" diye bahsettiği gönüllüler[236] muhtemelen bunlardı. Gerdîzî'nin[237], yukarıda belirtilen tabirler yerine "*ayyâr*" sıfatını kullanması sebepsiz değildir. Her yerde olduğu gibi serkeş unsurlar bilhassa büyük şehirlerde çok kuvvet toplarlardı. Semerkant ahalisi Sâmânîler'i bile endîşeye düşürdü[238]. Timur zamanında Semerkant gazileri, o zaman müstahkem olmıyan şehri yabancı istîlâsına karşı kahramanca müdâfaa ettilerse de kısa zaman sonra idare tarafından tâkibata uğratıldılar[239]. Seyyahların müşâhedelerine göre Semerkant, şimdiki Buhârâlı sülâle devrinde hâlâ o şöhretini devam ettiriyordu[240].

16 — Saffârîlerin ortaya çıkışı

Horasan'da 821 yılı gibi erken bir zamanda gönüllülerden birinin isyan çıkardığını görürüz[241]. Aynı yüzyılın sonunda bu topluluğun içinden Saffârîler adı verilen kuvvetli bir hânedân ortaya çıkarak Tâhirîler'e son verdi ve İran'da hâkimiyeti ele geçirdi. Saffârîler bununla yetinmiyerek güçlerini Mâverâünnehr'e yaymak istediler ve bu sebeple hânedanlarının yıkılmasına sebep oldular. Hânedânın kurucusu[242] Ya'kub b. Leys b. Mu'addal ile üç kardeşi, Amr, Tâhir ve Ali, Sicistân'ın Karnîn şehrinden idiler. Bu şehir, vilâyetin başşehri Zerenc'den bir günlük mesafede ve Büst'e giderken sol kolda bulunuyordu. Ya'kub şehre (belki Zerenc'e) giderek bir bakırcının yanında on beş dirhem aylıkla çalışmağa başladı; kardeşi Amr, bir rivâyete göre katırcı, diğer rivâyete göre ise marangoz idi. Bu kardeşler arkadaşları arasında çok çabuk sivrildiler. Cömertlikleri

[235] Mukaddesi, 276.

[236] Şâş ile Fergana'daki askerî kuvvetler hakkında bkz. İstahrî, 291.

[237] *Metinler*. 4 (Ya'kub b. Leys hakkında), 13 (İbn Alemdâr). Utbî'nin arapça metninde (Asya Müzesi Yazması, No. 510, vr. 65; Utbî-Menînî. I. 341) kendisine "Re'isü'l-Fityân bi-Semerkant"; farsça tercümesinde Narşahî, 225, "Sipeh-Sâlâr-i Semerkant" deniliyor.

[238] Bkz. yk. s. 93.

[239] Petis de la Croix, I, 91-96, *Zafernâme*. I. 109 vd.d. Bu olaylar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Barthold, *Zapiski*, XVII, 1-14.

[240] J. Wolff, *Narrative of a Mission to Bukhara*, Edinburg ve london 1848. 202 vd.

[241] Taberî, III. 1044.

[242] Sülâlenin menşei hakkında bkz. *Metinler*, 3 vd: İstahrî, 245 vd. d; İbn Hallikan. No. 838 (de Slane tercümesi, IV. 301 vd). Saffârî tarihinin mükemmel bir taslağı Prof. Nöldeke tarafından yazılmıştır: *Orientalische Skizzen*. Berlin 1892, 187-207: *Sketches from Eastern History*. J. S. Black tercümesi, 176-206 Krş. Barthold, "Zur Geschichte der Saffariden", *Orient. Studien-Festschrift Nöldeke* I. 171-191.

sâyesinde taraftar kazandılar. Amcaları Kesîr b. Rakkak ile birlikte bir eşkiya çetesi kurarak Dirhem b. Nasr b. Sâlih'in[243] başkanlığındaki gaziler birliğine katıldılar ve Sicistân Hâricîleri'ne karşı savaştılar. Halbuki başka yerde belirttiğim gibi[224], Ya'kub'un kendisi evvelce Hâricîler'den idi. Büst şehri yakınlarında Hâricîler ile savaşırken dört kardeşten Tâhir öldürüldü. Gönüllüler, müttefikleri olan hükûmeti kısa zaman içinde o şekilde bîzâr ettiler ki, Tâhirîler adına Sicistân'ı idare etmekte olan İbrahim b. Hüseyn[245], makamını onlara bırakarak vilâyeti terketmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Dirhem, Sicistân'ın idâresini eline alarak Ya'kub'u Büst vâlisi tâyin etti. Ancak Ya'kub öyle başarılar kazandı ki,ordunun gözünde kumandanını çok çabuk gölgede bıraktı. Dirhem, umûmî arzuya uymayı daha uygun bularak Ya'kub'u başkumandan yaptı ve kendisi de yardımcıları arasına girdi. İbn Hallikân'ın kullandığı kaynaklardan birinde bu hâdisenin tam tarihi gösterilmiştir: 6 Muharrem 247 (22 Mart 861, Pazar). Öyle anlaşılıyor ki, Ya'kubî'nin şehâdetine rağmen[246] Tâhir b. Abdullah devrinden itibaren Ya'kub ön safa geçmişti.

Ya'kub her şeyden çok hâkimiyetini Sicistan'da devâm ettirmek arzusunda idi. Rutbîl[247] unvânını taşıyan yerli hükümdarı öldürdü ve Hâricîler'i itâat altına aldı[248]. Bundan sonra hâkimiyetini Kâbul vâdisine ve da-

[243] Dirhem b Nasr'dan Taberî (III. 1892). Ya'kub'un maiyetindeki adamlardan diye bahseder. Gerdîzi'nin metninde Nasr'dan önce "Dirhem b." kelimelerinin unutulduğu anlaşılıyor. Dirhem b. Hüseyn'e İbnü'l-Esîr ve ibn Hallikân'da rastlanması, belki bu şahsın İbrahim b. Hüseyn ile karıştırılmış olmakla izah edilebilir. Hândmir (*Habibü's-Siyer*, II. 127). Dirhem'in, Râfi'b. Leys'in torunu olduğunu söyler.

[244] Barthold, *Zur Geschicte der Saffariden*. Ya'kub'un Salih b. Nasr (yahut en-Nadr) ve Dirhem (belki sonuncusunun kardeşi) ile alâkası hakkında krş. Barthold, *aynı eser*, 178 vd.

[245] İbn Mu'în'de (Umumî Kütüphane yazması, vr. 399ª.) adı İbrahim b. Nasr b. Râfi'dir. Aynı müellife göre Ya'kub'un babası Leys, İbrahim'in maiyetinde idi.

[246] Ya'kubî, *Tarih*, II. 605.

[247] Yahut Zunbil. Bu son okunuşun gerçeğe en yakın ihtimal olduğunu Marquart iddia etmekte ise (*Erânshahr*, 248) de, bunu kabûl etmek için sağlam bir dayanak bulunmamaktadır. Krş. Nöldeke, *Z.D.M.G.* LVI. 432.

[248] Ya'kub'un Hâricîler'i imha etmediği, fakat onları kandırarak kendi partisine aldığı anlaşılmaktadır. Nizâmü'l-Mülk (*Siyasetnâme*, metin 194, tercüme, 283; buradaki tercüme tamamiyle doğru değildir), her hâlde âsilerden biri hakkında "Yakub b. Leys'in arkadaşı idi. Hâricîler arasında onun halefi olarak gösterilmektedir" diye yazıyor. Hamdullah Kazvinî (375; *Journal Asiatique*, 4. XI. 419 vd.), Saffârîler'i Büveyhîler gibi Şîî mezhebine taraftar olmakla itham eder. Nizâmü-l-Mülk'ün de Ya'kub'u Şîî kabûl ettiği anlaşılmaktadır: çünkü onun halifeye hitaben sözleri söylediğini nakleder. "Senin kelleni Mehdîye şehrine gönderinceye kadar içim rahat etmiyecek." (Burada Fatımîler kastedilmektedir; *Siyasetnâme*, metin, 14. tercüme, 20). Bu sözlerin söylenmiş olmasına imkân yoktur; çünkü o zaman ne Fatımî

ha sonra da Sind ve Mekrân'a kadar genişleterek nihâyet 867'de[249] Herât'ı ve Tâhirîler'in vatanı olup Tâhir b. Hüseyn b. Tâhir'in[250] idaresi altında bulunan Bûşeng'i zaptetti. Ya'kub, 869'da Kirmân'ı ele geçirdi. Halife Mu'tezz (866-869) bu vilâyeti, aynı zamanda iki kişiye, Ya'kub ile Fârs hâkimi Ali b. Hüseyn'e verdi. Bu sûretle ikisi arasında bir savaş çıkıp birisinden kurtulacağını ümid ediyordu[251]. Bu mücadelede Ya'kub galip geldi; hasmından yalnız Kirmân'ı değil Fârs'ı da aldı. Ya'kub, devlet işlerini kardeşi Ebû Ahmed el-Muvaffak'a bırakmış olan Halife Mu'temid (870-892)tarafından 871 yılında Belh ve Toharistân vâlisi tâyin edildi[252]. Gerdîzî'ye göre[253] Ya'kub, bu vilâyetleri daha önce 870'te zaptetmiş olup aynı zamanda Gazne, Gerdîz ve Kâbul'u da almıştı. Ya'kub, nihâyet 875 yılında Muhammed b. Tâhir'in üzerine yürümeğe karar verdi ve bunun için düşmanlarından birisine yardım etmesini bahâne olarak ileri sürdü. Ya'kub, Muhammed'i esir ederek 1 Ağustos 873 tarihinde[254] Tâhirîler'in başşehrine girdi. Gerdîzî, Muhammed'in elçileri ile Ya'kub arasında cereyan eden görüşmeleri dikkate şâyân bir şekilde nakletmektedir. Muhammed, hasmına şu haberi gönderdi: "Eğer halifenin emriyle geldinse menşûrunu göster ki, vâliliği sana teslim edeyim; yoksa geriye dön"[255]. Ya'kub cevap olarak seccâdesinin altından kılıcını çekerek "menşûrum ve sancağım budur" dedi[256].

Bağdad hükûmeti, bu sefer Ya'kub'un hareketini müsâmaha ile karşılayamazdı. Merkezdeki Tâhirîler'in nüfûzu, halifeyi Muhammed'in tarafını tutmak zorunda bırakıyordu. Doğu vilâyetlerinden gelen hacılar, 874'te Tâhirîler'den Ubeydullah b. Abdullah'ın evinde toplanarak halifenin

hânedanı ve ne de Mehdiye şehri vardı (Bu şehrin kuruluşu hakkında bkz. İbnü'l-Esîr, VIII. 70). Bununla Beraber nakledilen rivâyetten Ya'kub'un, Ebû Muslim gibi aşağı sınıflar arasındaki bütün serkeş unsurları kendi partisine kazanmağa gayret ettiği ihtimêli kuvvet kazanmaktadır.

249 Gerdîzî'ye göre (vr. 105: Cambridge yazması, vr. 85ª.), Herât'ın zabtı, ancak 871'de Belh'in zaptından sonra vâkı olmuştur. Taberî'ye göre (III, 1500) Ya'kub'un Herât seferini 862'de yaptı. Krş. Barthold, *Zur Geschichte der Saffariden*, 189.

250 Adı Gerdizî'dedir.

251 Taberî, III. 1698.

252 Taberî, III. 1841.

253 *Metinler*, 4.

254 Gerdizî'deki tarih (vr. 106; Cambridge yazması, vr. 85ᵇ.) 2 Şevvâl 259'dur. Nöldeke'de ((*Orientalische Skizzen*, 195) 2 Ağustos Pazar'dır; krş. Taberî, III. 1881.

255 Gerdizî, vr. 106: Cambridge yazması, 85ᵇ.

256 Gerdizî, vr. 106: Cambridge yazması, 85ᵇ.

Ya'kub aleyhindeki fermânı okundu[257]. Ya'kub'un tehdit edici faaliyetleri kısa zaman içinde hükûmeti ferâgata mecbûr etti. Onun isteği üzerine el-Muvaffak tüccarları toplıyarak onlara yeni bir ferman okudu. Ya'kub; Horasan, Taberistan, Cürcân, Rey ve Fârs vâlisi, aynı zamanda Bağdad askeri kumandanı tâyin edildi[258]. Fakat bu tâviz bile Ya'kub'u Bağdad üzerine yürümekten vazgeçiremedi. Deyrü'l-Âkul yakınında uğradığı mağlubiyet (8 Nisan 876) Abbâsî hânedanını kurtardı ise de Horasan'daki karışıklıkların yeniden başlamasına sebep oldu. Halifenin ordusu tarafından kurtarılan Muhammed b. Tâhir, tekrar doğu vilâyetleri vâliliğine tâyin edildiği hâlde, vaktinin çoğunu Bağdad'da geçiriyordu. Onun adına, 874 yılında Hârezm meliki ve diğer kimselerin gönderdiği kuvvetlerin yardımıyle Mervu'r-rûd'a gelmiş olan kardeşi Hüseyn b. Tâhir, Horasan şehirlerindeki askerî harekâtı idâre ediyordu. 9 Haziran 879 Salı günü vefat eden Ya'kub, ancak güney İran'da hâkimiyetini kurmağa muvaffak olmuştu[259].

"Bakırcı" (=Saffâr; hanedânın ismi bu kelimeden gelir)'nın saltanatı böyle geçti. Rakiplerinden birisi olan Taberistan hâkimi Hasan b. Zeyd, çok sert tabiatlı olmasından dolayı ona "örs" adını vermişti. Ya'kub, yaptığı işleri haklı göstermek için adlî safsatalara lüzum görmiyerek kuvvetini yalnız kılıcına dayamıştı[260]. Tek gaye olarak, kendisine sâdık bir ordu teşkîlini ve harplerini devâm ettirebilmek için gerekli malî desteğin teminini hedef almak mecburiyetinde bulunuyordu. Bundan dolayı zenginlerin mallarını müsâdere etmek zorunda kalması sık sık vâki oluyordu. Son yıllarda askerî başarısızlıklarına rağmen, ölümünden sonra, hazinesinde dört milyon dinar ve elli milyon dirhem bulundu. "*Târîh-i Hayrât*" müellifine göre[261] Ya'kub, 5000 deve ile 10.000 eşeğe sâhipti. Askerleri, asîlzâdeler ve kumandanlar hâriç, atlarını ve onların yemlerini hazîneden alırlardı. Husûsî hayâtında Ya'kub, tutumlu bir asker hayâtı yaşardı; dâimâ pamuklu

[257] Taberî, III, 1887.

[258] Taberî, III. 1892.

[259] İbn Hallikân'a göre böyledir: Nöldeke (*Orientalische Skizzen*, 204). 5 Haziran Çarşamba; fakat o gün Cuma idi.

[260] Gerdizî tarafından evvelce nakledilen sözlerden başka bkz. *Siyâsetnâme*, metin 14, tercüme, 20.

[261] British Museum yazması. Or. 4898, vr. 133ª (krş. yk. s. 58). Bundan ve diğer bazı yazmalardan, meselâ *Târih-i Beyhak*'tan (bkz. s. 33. n. 183) ancak benim *Metinler* ve araştırmamdan 160 sayfa neşredildikten sonra haberdar oldum. Birincisi ile müellifi Mûsavî hakkında bkz. Barthold. *Bulletin de l'Académie des Sciences*, 1915, 1365 vd. Mûsevî'nin Ya'kub hakkındaki bilgileri Mes'ûdi'den alınmıştır (*Murûc*, VIII, 46 vd. develer ile eşekler hakkında bkz. 71-2).

elbise giyer, toprak üzerine oturur ve başını kalkanına dayıyarak uyurdu. Ancak bâzı merâsimlerde ve bilhassa elçileri kabûl ederken hassa askerlerini etrafına toplardı; bunlar en iyi askerler arasından seçilerek biner kişilik iki kıt'aya ayrılırlardı. Birinci kıt'adaki askerler ellerinde altın, ikinciler ise gümüş gürzler tutarlardı. Ya'kub her meseleyi kendi halleder, idârî işlerine kimseyi karıştırmazdı.

17 — Amr b. Leys'in idare usulü

Ya'kub'un kardeşi ve halefi Amr (879-900), başka harp usûllerine başvurmak, bir çok fedâkârlıklarda bulunmak ve şartlara daha çok uymak zorunda kaldı.Askerleri tarafından kardeşinin halefi ilân edilen Amr, halifeye bi'at ederek Horasan, Fârs, İsfahan, Sicistân, Kirmân ve Sind valisi tâyin edildi[262]. Bundan dolayı âlimler ile gönüllüler, rakîplerine karşı kendisini o vilâyetlerin meşrû hükümdârı olarak kabûl edebildiler[263]. Amr daha da ileri giderek Tâhirîler ile barışmak istedi. Bağdad'ın askerî kumandanı sıfatiyle Ubeydullah b. Abdullah b. Tâhir'i o şehre, vekili tâyin etti ve memuriyetinin işâreti olarak altın bir asâ gönderdi[264]. Buna rağmen Tâhirîler ile sulhü devâm ettirmek mümkün olmadı. Tâhirîler'den Hüseyn b. Tâhir, 877'de Merv'i zaptetti[265] (oradaki selefi, "Hârezmşâh'ın kardeşiydi"). Nisan 885 tarihinde Muhammed b. Tâhir, tekrar Horasan vâlisi ilân edildi ve 882'de Nişâpur'u fethetmiş olan Râfi b. Herseme onun vekîli oldu[266]. Halife, hacılarının huzûrunda Amr'ı tel'in ederek câmilerde de onun lânetlenmesini emretti[267]. 889'da Amr yeniden halifenin teveccühünü kazanarak bir daha Ubeydullah b. Abdullah'ı Bağdad'a vekil tâyin etti. Amr'ın adı sancaklar, mızraklar ve kalkanlar üzerine yazıldı; fakat 890 yılı başlangıcında tekrar azledildi. İsmi yazılı olan kalkanlar, mızraklar ve sancaklar bir tarafa atıldı[268]. Ancak 892'de Mu'tezid'in halife olmasiyle Amr, nihayet Horasan'ın meşrû hâkimi olarak tanındı. Bağdad'dan gönderilen sancak, halifenin ona karşı teveccühünün açık bir delili olarak Nişapur'daki sarayının avlusunda üç gün teşhir edildi[269].

[262] Taberî, III. 1932.
[263] *Metinler*, 4 (Gerdîzi).
[264] Taberî, III. 1936.
[265] Taberî, III. 1915.
[266] Taberî, III. 2039.
[267] Taberî, III. 2106.
[268] Taberî, III. 2115 vd. d.
[269] Taberî, III. 2133.

Amr'ın hâkimiyeti de Ya'kub'unki gibi fii'len kılıca dayandığından, onun için de en mühim gaye, harplerine devâm edebilmek için gerekli olan mâlî vâsıtaları elde etmek idi. Mâlî imkânlar şimdi yağma ve müsâdere ile kazanılabilen şeylere ilâveten düzenli bir iktisadî idâre usûlüyle sağlanabildi. Amr'ın gelirlerinin tamâmı bilinmemektedir. Ancak Tâhirîler ve Sâmânîler zamanında vergi adıyla toplanan meblâğlar hakkında bize intikal eden bilgilere dayanarak bir tahminde bulunabiliriz. Taberî'ye göre[270] Abdullah b. Tâhir'in öldüğü yıl, idâresi altındaki bütün vilâyetlerden toplanılan vergiler 48 milyon dirhem'e ulaşmıştı. İbn Hurdadbih'e göre[271], Abdullah'ın halifeye ödediği harac 44.846.000 dirhem, 13 safkan at, 2.000 koyun, 2.000 Oğuz kölesi (600.000 dirhem kıymetinde), 1187 top kumaş ve 1300 parça demirden ibâretti. Bu bilgi, 211 ve 212 (826 ve 827) yıllarına âittir. Kudâme'ye inanılacak olursa[272], 221 (836) yılında Abdullah, toplam 38 milyon ödemeği taahhüt etti; gönderilecek köleler, koyunlar ve pamuklu kumaşların kıymeti bu rakama dâhildi. Gelirlerin geriye kalan kısmının tamâmından şimdi Tâhirîler istifâde ediyorlardı. Ya'kubî[273], Horasan harâcının 40 milyondan ibâret olup gazâlarda alınan ganimetlerin beşte birinin buna ilâve edildiğini; hepsinden Tâhirîler'in faydalandığını söyler. Bundan başka Tâhirîler, Irak'tan 13 milyon alırlardı. Hediyeler buna dahil değildi. Horasan vergilerine gelince İbn Havkal[274] ile Mukaddesî[275], Sâmânîler devri için de yaklaşık olarak aynı rakamları verirler. Amr'ın memleketine Mâverâünnehir dâhil olmadığından, gelirleri belki çok eksikti; fakat, Tâhirîler devrinin aksine olarak hepsi onun elinde kalıyordu. Ara-sıra gönderdiği hediyelerin dışında Bağdad'a para gönderdiği hakkında bilgimiz yoktur. İbn Mu'în'e göre[276], o zamâna kadar bilhassa halife adına okunan hutbeye ismini ilâve ettiren ilk İslâm hükümdârı Amr oldu. Bu bilgi doğru olmasa bile[277], her halde Amr'ın istiklâli Tâ-

[270] Taberî, III. 1338 Krş. Amr tarafından halifeye gönderilen (283/896) hediyeler hakkında Mes'ûdî'nin rivâyeti (*Murûc*, VIII, 125 vd.). Bunlar arasında Amr tarafından Hindistan sınırındaki dağlılardan ganimet olarak alınan küçük bakırdan bir de haykel vardı.

[271] İbn Hurdadbih. 28.

[272] Kudâme, 185.

[273] Ya'kubî, *Buldân, 308.*

[274] İbn Havkal, 341.

[275] Mukaddesi, 340.

[276] Saint Petersburg Umumî Kütüphanesi yazması vr. 400a.

[277] Buhâra'da önce Ya'kub sonra Nasr b. Ahmed adına hutbe okunması hakkında krş. Narşahî'nin rivâyeti (77). Fakat bu rivâyetlere belki tamamiyle güvenilemez. Doğu vilâyetleri hükümdarlarından kendi ve babasının adını gümüş sikkelerde yazdıranların birincisinin Amr olduğu anlaşılıyor. İslâm devletlerinde sikke ile hutbe arasındaki münasebet bilinmektedir.

hirîler'den daha yüksek bir seviyedeydi. İbn Hallikân'a göre, Horasan'da uzun zamandan beri Amr gibi akıllı ve kudretli bir hükümdar görülmemişti. Mâlî siyâseti hakkında Gerdîzî[278], muhtemelen Sellâmî'den alarak şu bilgiyi vermektedir: Amr'ın üç hazinesi vardı; birincisi, arâzi gelirleri ile diğer vergileri ihtiva ediyordu; bunlar orduya sarfediliyordu. İkincisi, hükümdarın şahsî mülklerinin gelirlerini ihtiva ediyordu; bu da sarayın masraflarına sarfedilirdi. Uçüncüsü, zaman zaman toplanan vergiler[279] ile düşmanın hizmetine giren askerlerden müsâdere edilen malların gelirlerini ihtivâ ediyordu; bu paralardan hânedâna bağlı memurlara, ileri gelenlere ve elçilere mükâfatlar verilirdi. Gerdîzî'ye göre Amr, müsâdereleri, "münâsip zamanda" ve "dâimâ haklı bir bâhane ile yapardı"[280].

Orduya büyük bir ehemmiyet verirdi. Askerlerin maaşları üç ayda bir merâsimle verilirdi. İbn Hallikân ile Gerdîzi[281], Sellâmî'den naklen, böyle bir merâsimi anlatırlar. Orduya maaş verilmesi, "Ârız" denilen husûsî bir me'mur tarafından idâre edilirdi. Amr, merâsime ayrılan yerdeki makamına otururdu; iki büyük davulun sesi işitilince bütün ordu oraya toplanırdı. Ârızın önünde para torbaları dururdu. Önünde askerlerin listesi olan "ârızın muâvini, isimleri okurdu. İlk çağrılan Amr'ın kendisi idi. "Ârız, atı ile teçhizatını dikkatli bir şekilde kontrol ettikten sonra, tasvîbini bildirerek 300 dirhem" verirdi. Amr, parayı çizmesinin içine koyduktan sonra, "Allâh'a hamd olsun, halifeye sadâkatle hizmet etmeği bana nasip etti ve teveccühüne mazhar kıldı" derdi. Bundan sonra yüksek bir yerde bulunan makamına oturan Amr piyâde ve süvari birliklerinin sıra ile"ârızın karşısına giderek aynı şekilde kontrol edildikten sonra paralarını almalarını seyrederdi. İbn Hallikân, Amr'ın bu âdetiyle Sâsânî devletinin ordularının Husrev Anûşirvân zamanındaki[282] geçit resmi arasındaki benzerliğe haklı olarak işâret eder. Bu benzerliğin tesâdüfi olması şüphelidir.

278 *Metinler*. 4.

279 احداث tâbirinin manâsını von Kremer izah edemedi ise de (*Culturgeschichte*, I, 200) bu metinden açıkça anlaşılmaktadır. Bu kelimeden maksat yeni işletilen tarlaların gelirleri de olabilir.Krş.المستحدثه tabiri (*Zapiski*, IV. 135).Aynı tabir büsbütün başka bir mânâda (genç adamlar, husûsî bir askeri birlik manâsında, belki gaziyân yahut mutavvi'a mânâsında) kullanılırdı.

280 Gerdizî, Amr'ın başlıca taraftarlarından Muhammed b. Bâşâr'ı nasıl her türlü cinâyetle itham ettiğini, fakat Muhammed, efendisinin niyetini anlıyarak mallarını hazineye, vermeğe râzı olunca ithamını derhal geri aldığını anlatır.

281 *Metinler*, 4 vd.

282 Taberî, I. 963 vd. d.; Dineverî, *Ahbarü't-tivâl*, 74 vd.

Amr zamanındaki mülkî idâre usûlü hakkında hiç bir şey bilmiyoruz. Ancak Gerdîzî, her yerde câsusları bulunduğunu ve ülkesinde cereyân eden her şeyden haberdar olduğunu söyler[283]. *Târîh-i Hayrât müellifine göre*[284] Amr, genç köleler alarak onları yetiştirdikten sonra devlet ilerigelenlerine verirdi. Bu köleler efendilerinin bütün yaptıklarını Amr'a haber verirlerdi. Efendilerinden korkuları da yoktu, çünkü Amr'ın saltanatı esnâsında, onun izni olmadan devlet erkânından hiç birisi kölesine dayak atmağa cesâret edemezdi.

Amr, İran hükümdarı olarak sâhip olduğu mevki ile yetinmiyerek Tâhirîler'in Mâverâünnehir'deki haklarının da kendisine devredilmesini istedi. Bu isteği mahvına sebep oldu. Bu devirde Sâmânî hânedânı Maverâünnehr'de sağlam bir şekilde yerleşmiş olduğu gibi, bu vilâyetin başında bulunan adam, siyasî kudret bakımından aslâ Amr'dan geri kalmıyarak ülkesinde aynı siyâsî bünyeyi, eski "Katırcı"dan daha sağlam bir şer'î esas üzerine kurabilmişti.

18 — Sâmânî hükümdarı İsmail'in Mâverâünnehr'deki siyâseti

İsmail b. Ahmed, 849 yılında Fergana'da doğdu; 874'de kardeşi Nasr tarafından Buhârâ'ya gönderilerek idare masleğine başlamış oldu. Tâhirîler'in yıkılmasından sonra[285] Buhârâ, Horasân'ın diğer şehirlerinin âkıbetine uğrıyarak sağlam temelli bir idâreden mahrum kaldı. 874 yılı başlangıcında Hüseyn b. Tâhir et-Tâ'î -belki Tâhirî hânedânı mensuplarından meşhur şahsın aynıdır- Hârezm'den bu şehre geldi. Ahâli tarafından mukavemetle karşılaştıysa da beş günlük bir savaştan sonra şehri zaptetti. Hârezmliler Buhârâ'da her türlü taşkınlıklarda bulundular; şehrin bir kısmı yandı. Hüseyn şehir halkına umumî af vâdettiği halde sonra sözüne inanarak dağıldıkları zaman verdiği sözü tutmayınca bir isyân çıktı. Hüseyn, sarayına kapanmağa, gece bastırınca da, halktan topladığı parayı bile yanına alamadan kaçmağa mecbur oldu. Bu para isyana katılanlara taksim edildi. Buhârâlı âilelerden bir çoğu servetlerini o gecenin olaylarına borçlu oldular. Hüseyn gittikten sonra karışıklıklar tekrar başladı. Sulh ve âsayiş taraftarları, meşhur Ebû Hafs'ın oğlu fakih Ebû Abdullah'ın etrafında toplanarak onun tavsiyesi üzerine Nasr b. Ahmed'den yardım istediler. O da kardeşi İsmail'i gönderdi. İsmail Kermînîye'ye gelince Ebû Ab-

283 *Metinler*, 5.
284 *Tarih-i Hayrât*, vr. 136b.
285 İleride geniş bilgi Narşâhi'den (76 vd. d.) alınmıştır.

dullah tarafından karşılanarak, rivâyete göre ona istikbali hakkında teminatta bulundu: "Ebû Abdullah ne isterse şehir halkının ona uyacağını anladı". İsmail o sıralarda Buhârâ'yı zaptetmiş olan nisbesine kıyâsla Hâricî reislerinden, belki de Ya'kub'un taraftarlarından olduğu anlaşılan Emîr Hüseyn b. Muhammed el-Havâricî ile, muhtemelen Ebû Abdullah'ın aracılığıyla barıştı. İsmail Buhârâ emiri, Hüseyn de yardımcısı olmak şartiyle anlaşma yapıldı. Bütün ordu bunu kabûl ettiğine dâir yemin etti. Ramazan'ın ilk Cuma günü (25 Haziran 874) Buhârâ'da Ya'kub b. Leys yerine Nasr b. Ahmed adına hutbe okundu. Birkaç gün sonra[286] İsmail Buhârâ'ya girince anlaşmayı bozarak Hüseyn'in hapsedilmesini emretti ve şehrin tek hâkimi oldu.

Bununla beraber İsmail'in durumu oldukça zordu; kardeşi Nasr'ın itimatsızlığı ile Hüseyn b. Tâhir'in entrikalarına karşı mücadele etmeğe mecbûr olduğu gibi mallarını kaybeden köylüler tarafından kurulan eşkıyâ çetelerine ve itaat etmekten vazgeçen Buhârâ ileri gelenlerine karşı mücâdele etmesi gerekiyordu. İsmail bütün bu zorlukların üstesinden geldi. Sayıları 4.000 kadar olan ve Barkad ile Ramitan arasındaki sahayı yağma eden eşkıyâ ile meydana gelen savaşta arâzî sâhipleri ve asîller sınıfıyla işbirliği yaptı. Çünkü onların menfaatleri her şeyden önce âsâyişin sağlanmasını icap ettiriyordu. Bu gaye sağlanınca İsmail, mahallî asîlzâdelerin en nüfûzluları olan başta Buhâr-hudât Ebû Muhammed ile zengin tüccardan Ebû Hâtim Yesârî'yi Semerkand'a elçi olarak gönderdi ve Nasr'dan da onların hapsedilmelerini gizlice istedi. Onların yokluğundan faydalanarak otoritesini sağladıktan sonra serbest bırakılmalarını kardeşinden rica etti. Buhârâ'ya döndükleri zaman kendilerine çok yakınlık gösterdi ve bütün arzularını yerine getirmeğe çalıştı. Bu şekilde davranmakla bir taraftan kudretini gösterdiği, diğer taraftan da asîller sınıfını kendi aleyhine değil, kardeşi Nasr aleyhine kışkırtmak fikrinde olduğu farkedilmektedir. Ancak sonradan iki kardeş arasında ortaya çıkan mücâdelede halk daima İsmail'in tarafında değildi. Peykend ticaret şehrinde Nasr parlak bir şekilde karşılandığı gibi diğer yerlerde halk İsmail'in ordusuna erzak tedarik etmekten vazgeçti. Çünkü onların gözünde İsmail, meşrû hükûmete karşı bir âsi durumunda idi. Mücâdele, 888 yılı sonbaharında[287] Nasr'ın esir olmasıyla sona erdi. İsmail kendisine hâs itidal ve anlayışını bu defa da

[286] Narşahî'ye göre (78) 12 Ramazan Pazartesi gününde. Ancak o tarih Perşembe'ye rastlar.

[287] Narşahî'ye göre (83) savaş 15 Cemâziyelâhır 275 salı günü oldu. Fakat bu tarih, Cuma'ya rastlar.

gösterdi. İki kardeş görüştüler; İsmail esirine karşı bir galip gibi değil, hükümdarın bir tebaası gibi davrandı. İsmail'in bu şekilde davranışı Nasr'ı çok mütehassis ettiği gibi, şöhretinin artmasına da yardım etmiştir. Nasr, Semerkant'a döndü. 21 Ağustos 892 tarihindeki ölümüne kadar sözde âilesinin reisi mevkiini korudu[288]. İsmail'in veliaht tâyin etmiş olduğundan onun saltanatını bütün memleket kabûl etti. 893 yılı ilkbaharında halifeden menşûr aldı. Aynı yıl içinde Talas'a karşı başarılı bir sefer yaparak şehrin en büyük kilisesini câmie tahvil etti[289]. Yine aynı yıl içinde Uşrusana'daki yerli hânedâna son verilerek bu vilâyet doğrudan doğruya Sâmânîler'in hâkimiyetine girmiş oldu[290].

Daha sonraki yıllarda Amr, İran'da hâkimiyetini sağladı. Halife bütün isteklerini kabûl etmek zorunda olduğundan 898 tarihinde, onun arzusu üzerine Horasan hacılarını sarayına çağırarak İsmail'in Mâverâünnehr vâliliğinden azli ve Amr'ın onun yerine tâyini hakkındaki fermanı okudu[291]. Bundan sonra Nişapur'da bulunan Amr'a hediyeler ile Mâverâünnehr vâliliği menşûrunu gönderdi. Halifeden zorla alınan bu ihsanları Amr, biraz istihza ile kabûl etti. Elçi halifenin gönderdiği hil'atleri önüne serdi: Amr bunları birer birer giydi ve her seferinde minnettarlığını ifade etti. Elçi, nihayet menşûru verince Amr, "bunu ne yapayım? Vilâyeti İsmail'in elinden yüz bin yalın kılıcın yardımını temin etmeden kimse alamaz" cevâbını verdi. Elçi ise, "sen istedin, sen bilirsin" karşılığında bulundu. Amr menşûru öperek başına ve sonra yere koydu. Bundan sonra elçi ayrıldı. Amr, elçiye ve maiyetine 7000 dirhem verilmesini emretti[292].

19 — Amr ile İsmail arasındaki savaş

İsmail ile Amr arasında cereyan eden savaş hakkında verilen bilgiler birbirinden farklıdır. Taberî'ye göre[293] İsmail, Amr'a önce emelinden vazgeçmesi ve Mâverâünnehr'in idaresini kendisine bırakması için rica ettiği

[288] Narşahî'ye göre (84) Cemâziyelevvel. Sem'âni'ye göre (السامانى kelimesinde) Cemâziyelahır (ayın günü her iki kaynakta aynıdır). Sem'âni'de Pazaratesi denildiğine bakılırsa belki birinci tarih gerçeğe daha çok yakındır.

[289] Krş. Barthold, *Otchet*, 15 (Narşahî ile Taberî'den). Mes'ûdî'nin verdiği bilgilere göre (*Murûc*, VIII, 144 vd.). melikin adı طنكس (başka okunuşu için bkz. 420) idi, karısı Hatun ile birlikte alınan Esirlerin sayısı 15.000, maktûllerin ise 10.000 idi. Mes'ûdi'nin görüşüne göre bu Türkler, Karluk boyuna (arapça Harluh) mensup idiler.

[290] Bkz. yk. s. 229 vd.

[291] Taberî, III. 2183.

[292] İbn Hallikân; ayrıca bkz. *Metinler*, 5.

[293] Taberî, III. 2194.

hâlde, Amr, bütün teklifleri kesinlikle reddetti. Ancak Belh cıvarında İsmail'in ordusu Amr'ın ordusunu kuşatınca iş aksine oldu ve bu sefer de Amr'ın sulh teklifini İsmail reddetti. Narşahî'ye göre Amr, halifenin fermanını alınca Gûzgân meliki Ahmed b. Ferîgûn'u, Belh hâkimi Ebû Dâvud'u[294] ve İsmâil'i itâate dâvet etti. İsmail, Amr tarafından böyle önemsiz hükümdarlar ile eşit tutulduğundan dolayı öfkelenerek harp ilân etti. Ancak bundan sonra Amr, boş yere sulh tekliflerinde bulundu ve Mâverâünnehr'i kendisine bırakmağa râzı oldu. Her nasıl olduysa İsmail hasmından önce davranmağa muvaffak olarak gerek 899 ve gerekse 900 yıllarındaki askerî harekât Mâverâünnehr'de değil, Ceyhun nehrinin güneyindeki yerlerde cereyan etti. 899 yılı sonbaharında[295] Amr'ın başkumandanı Muhammed b. Beşer[296] mağlûp ve maktûl düştü. İsmail esirlerin hepsini fidye (kurtuluş akçesi) almadan serbest bırakarak bu defa da düşmanlarını âlicenaplığıyle büyülemek istiyordu. Amr, elinin sıkılığı sebebiyle devlet erkânı ile askerlere kendini sevdirememişti. Bunlardan birçoğu kat'î savaştan önce bile İsmail'e bi'at etmişlerdi. Savaş, Belh yakınında, 900 yılı ilkbaharında cereyan etti[297]. Amr, esir edilerek bir müddet sonra Bağdad'a gönderildi. Mağlûbiyet haberi Bağdad'da büyük bir sevinç yarattı. İsmail'in hareketi, halifenin resmen verilen emrine doğrudan doğruya karşı olduğu hâlde, şimdi tamamen onu tasvip ettiğini açıkladı[298]. Bağdad hükûmetinin, Amr'ın arzusunu yerine getirirken, aynı zamanda İsmail'e gizlice haberler göndererek ona karşı koymasını tavsiye etmiş olması kuvvetle muhtemeldir[299]. Ömrünün sonuna kadar halifeye sadâkatle bağlı kalan İsmail, İran'ın bütün kuzey vilâyetlerini yavaş yavaş hâkimiyeti altına aldı[300]. Halefleri, Hazar denizi vilâyetleri ile İran'ın batı kısmını Şiî Ziyârî-

[294] Hükümdarın adını taşıyan sikkeler muhâfaza edilmiştir: adının tamamı Ebû Dâvud Muhammed b. Ahmed idi. Krş. *Inventarn, katalog musul'm. monet Imp. Erm.* 171.

[295] İbn Hallikân'a göre muharebe 17 Şevvâl 286 pazartesi günü oldu. Fakat bu tarih Cuma'ya tesadüf eder. Nöldeke'de (*Orientalische Skizzen,* 213) 29 Ekim 898 Pazartesi'dir. Belki yanlışlıkla 899 yerine yazılmıştır.

[296] Narşahî'de (86) Muhammed b. Leys.

[297] Sellâmî'ye göre muharebe Rebiülevvel 287 ortalarında bir Salı günü meydana geldi, yâni 18 Mart; İbn Hallikân'a göre 17 Rebiülâhır Çarşamba günü. Fakat o gün (21 Nisan) Pazartesi'ye rastlar. Utbî'ye göre (Utbî-Meninî, I, 343) 287, Rebiülâhır ortası, Salı günü; aynı ayın ilk günü Cumartesi 5 Nisan 900'dür. Narşahî'nin (88) verdiği tarih (10 Cemâziyelevvel 288 Çarşamba) imkân dışındadır. Taberî'ye (III, 2194) savaşın haberi Bağdad'a 25 Cemaziyelevvel 287 Çarşamba günü (28 Mayıs 900) ulaştı.

[298] Taberî, III. 2195.

[299] *Siyasetnâme,* metin 14, tercüme, 22.

[300] Barthold, "İsma'il b. Ahmed" mad. *İ.A.*

ler ve Büveyhîler'e terketmek mecburiyetinde kaldılar[301]. Halk kütlelerinin yardımına daha çok mazhar oldukları anlaşılan adı geçen hânedânlar, İran'ın millî temâyüllerini tatmin etmeğe çalışıyorlardı[302].

Sâmânîler ile Saffârîler arasındaki mücâdeleler hakkında bilgi edindiğimiz tarihçilerin teveccühünün, birinciler tarafında olduğunda şüphe yoktur. Halk arasından çıkan askerî diktatörlerin aksine Sâmânîler, menşeleri itibariyle Tâhirîler'in başladıkları işin tabiî takipçileri oldukları gibi, cemiyetin yüksek tabakalarını en çok ilgilendiren nizam ve âsâyişin koruyucuları idiler. Taberî'nin ifâdesinden[303] anlaşıldığına göre, "zenginler ve dihkanların" İsmail ile münasebetleri ne şekilde olursa olsun, Amr'a karşı mücâdelesinde kendisine sadâkatle yardım ettiler. İsmail tarafından kurulan yahut ıslâh edilen girift devlet teşkilatı, her halde aristokrasinin menfaatlerine, Saffârîler gibi müstebid bir askerî hükûmet altındaki umumî eşitlikten daha çok uygundu. Tâhirîler zamânındaki devletin yapısı hakkında etraflı bilgimiz olmamasından dolayı bu teşkilâtın ne dereceye kadar İsmail'in ve Sâmânî devletinin diğer teşkilâtçısı olan vezir Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Ceyhânî'nin eseri olduğuna karar vermemiz mümkün olmamaktadır[304]. Ancak Sâmânî devri hakkında doğru bilgi sâhibi olmamız sâyesinde Horasan ve Mâverâünnehr'deki devlet teşkilâtiyle halkın iktisadî hayâtına dair açık bir fikir edinebiliyoruz.

20 — Sâmânîler devrinde devlet teşkilâtı

Devletin başında Allah'a karşı mes'ul olan otokratik hükümdar vardı[305]. Gerçekten Bağdad hükûmetinin gözünde Sâmânîler ancak *emîr* (vâli), *"Emîrülmüminîn'in mevâlisi"* veyahut *"âmil"*[306] (vergi tahsildarı) oldukları halde, kendi ülkelerinde bağımsız hükümdarlar oldukları şüphesizdir. Taht için yapılan mücâdeleler esnâsında, bâzan her iki taraf da menşûr için halifeye başvururlardı[307]. Halife, Sâmânîler'e rakip olan Büveyhîler'in tahakkümü altında bulunduğundan, bâzan da âsilere menşûr gönderdiği

[301] Krş. Lane-Poole, *Mohammadan Dynasties*, 127, 136-143.

[302] Ziyârî sülâlesinin kurucusu Merdâvîc, Sâsânîler'in saltanatını yeniden kurmayı hayâl ederdi (İbnü'l-Esîr, VIII. 226, İbn Miskeveyh'ten naklen krş.Gibb Mem. Series. VII, 5, s. 489). Büveyhî sikkelerinde eski İran ünvanı olan Şâhânşâh'a çok rastlanır.

[303] Taberî, III. 2194.

[304] *Metinler*, 6 (Gerdîzî).

[305] *Siyasetnâme*, metin, 9, tercüme, 11.

[306] Taberî, III. 2279.

[307] Taberî, III. 2290.

olurdu[308]. Bu kavgalar silâh kuvvetiyle halledilebilirdi. Halife tarafından gönderilen menşûrdan dolayı hak iddia edenlerin taraftarlarının sayısının bir derece arttığına ve yahut her hangi bir tesiri olduğuna dâir hiç bir delil yoktur. Sonraları Bağdad hilâfetinin tevcih etme iktidârı Büveyhîler'in eline geçince onların tâyin ettikleri halifenin Horasan'da tanınmadığı halde[309], bu sebepten dolayı Sâmânî hükûmetinin otoritesi kesinlikle sarsılmadı. İran tarihçileri bâzan Sâmânîler'e "Emirülmüminîn" ünvanını verirler ki[310], bu ünvan yalnız halifelere mahsustu. İran idealine göre otokrat, her şeyden önce memleketinin iyi bir "kethüdası" olup[311], refâhı ile meşgul olmalı; kanallar ve yeraltı su yolları, büyük nehirler üzerinde köprüler yapılması, zıraatin teşviki, kaleler ve yeni şehirlerin kurulması, şehirlerin yüksek ve muhteşem binalar ile süslenmesi, yollarda rıbatlar inşâsı ve sâire ile uğraşmalıdır[312]. Hükümdarın başlıca vazifelerinden birisi de, idârenin muhtelif şubelerinde çalıştırılacak kimselerin seçilmesi idi. Doğu İslâm siyasî teşkilâtında bütün idâre uzuvları iki sınıfa ayrılmıştır: dergâh (saray) ile divân (meclis). Sâmânî devrinden önce Doğu İslâm devletlerinde, Abbasîler'in sarayındaki gibi aynı maksatla satın alınmış ve çoğu Türk asıllı kölelerden meydana gelen bir hassa ordusunun varlığına dair bir bilgimiz yoktur. İsmail ile haleflerinin sarayında böyle bir ordunun teşkil edilmiş olduğunu görürüz; halbuki o devrin "dergâh ricâli" sonrakiler gibi büyük bir önem taşımıyorlardı. Başlıca askerî vazifeler, yalnız hassa ordusu subaylarına değil, mahallî seçkin âilelerin fertlerine de verilirdi. Türkler gibi dihkanlar da[313] orduya katılırlardı. O devirde Mâverâünnehr ahâlisinin çoğu hâlâ silâh taşıyordu[314].

Nizâmü'l-mülk[315], Sâmânî sarayındaki bir Türk kölesinin nasıl yetistirildiğini şöyle anlatır: İlk sene köle (gulâm) piyâde olarak seyislik hizmetini görürdü; ata bindiği takdirde şiddetle cezâlandırıldığından gizli binmeğe bile cesâret edemezdi; bu müddet zarfında "zendânî" (bu isim, Buhâ-

308 İbnü'l-Esîr, VIII, 380 vd.

309 *Trudy Vostochnavo Otdyela Arkh. Obshch. I, 188 vd. 234;* İbnü'l-Esîr VIII, 381; IX, 103.

310 *Metinler,* 90 (Avfî).

311 *Siyasetnâme,* metin. 110, tercüme, 163.

312 Siyasetnâme, metin, 6 tercüme, 6-7.

313 İstahrî, 292; İbn Havkal, 343.

314 *Zapiski,* II. 275 (Hilâlü's-Sâbi'den naklen: krş. İbn Miskeveyh. *Eclipse of the Abbasid Caliphate,* III. 374. tercüme. VI. 400).

315 *Siyasetnâme,* metin, 95. tercüme, 139 vd.

râ'nın Zendân köyünden alınmıştır, bkz. s. 118) kumaştan elbise giyerdi. Bir sene sonra hâcib, çadır kumandanının (visâk) izni ile kendisine basit takımlı bir Türk atı verirdi. Üçüncü yıl *Karâçûr* denilen bir kemer; beşinci yıl daha iyi bir eyer, tezyinatlı bir gem, daha iyi cinsten elbise ve bir topuz; altıncı yıl ise merâsim elbisesi; yedinci yıl Visâk-başı (yâni çadır kumandanı) rütbesi verilirdi. Visâk-başı memuriyetinin işâreti gümüş işlemeli siyah bir keçe külah ile "gencî" (Gence şehrinden gelmektedir) elbisesi idi. Sırayla Hayl-başı ve Hâcib rütbelerine kadar yükselirdi. Bütün saray idâresinin başında "Hâcib-i büzürg" yahut "Hâcibü'l-hüccâb" bulunurdu. Bu memleketin en yüksek idarecileri arasında idi.

Dergâhın ikinci derecede mühim memuru "zaptiye nâzırı" (sâhib-hares yahut emîr-hares) idi[316]. Bu memuriyet diğer saray memuriyetleri gibi bir hükümdar debdebesi içinde yaşıyan ilk İslâm hükümdarı Muâviye tarafından kurulmuştur[317]. Sâhib-hares'in asıl vazifesinin, aynı zamanda şehrin merkez kumandanı olan Hassa ordusu kumandanının (Sâhibü'ş-şurat[318]) vazifesine benzediği şüphesizdir. Emevî vâlilerinden birinden bahsederken Taberî[319], "hares" ve "şurat" kelimelerini aynı mânâda kullanıyorsa da, halifenin sarayında bu iki vazife birbirinden ayrılırdı[320]. Hassa ordusu kumandanlığının daha büyük önem taşıdığı muhakkaktır. Bağdad merkez kumandanlığını Tâhirî ve Saffârî sülâlelerinin ileri gelen mensuplarının yaptığını görmekteyiz. Semerkant'da Nasr'ın sarayında bu vazifeye kardeşi İsmail tâyin edilmişti[321]. Sâhib-hares, her halde Abbasî hilâfetinde her şeyden önce halifenin hükümlerini tatbik etmekle görevli bir memurdu. Nizâmü'l-mülk[322], Halife Me'mûn'un şu sözlerini nakleder: "İki zaptiye nâzırım var; ikisinin vazifesi, sabahtan akşama kadar baş, el, ayak kesmek, sopa çekmek ve hapse atmaktır". Bu memuriyetin işâreti tâkip edilen gayeye uygundu; Emevîler zamanında sâhibu'ş-şurat, vâlinin önünde bir mızrak taşırdı[323]. Nizamü'l-mülk, 50 *çûbdâr*'ın (sopa taşıyan, liktor) daima sarayda sâhib-haresin emrinde bekleyip yirmisinin elinde altın, yirmi-

[316] *Siyasetnâme*, metin, 121, tercüme, 178.

[317] Taberî, II. 205: Ya'kubî, *Tarih*, II. 276.

[318] *Şurat* kelimesinin tekili *şurta'dır:* grekçesi *Hortis*'tir. (I. Krachkovsky'den şifâhen).

[319] Taberî, II. 1028 vd.

[320] Taberî, II. 205; III. 1549 vd.

[321] Narşahî, 78. Bununla beraber Sâmâniler'in devrinde "sâhib-şurat" memuriyetinin, hükümdarın emirlerini yerine getirmekten ibaret olduğunu görüyoruz (*Journal Asiatique*, 5, III. 33: Sa'âlibî, *Yetîme*, IV. 45).

[322] *Siyesetnâme*, metin, 122, tercüme, 179.

[323] Taberî, II. 862.

sinde gümüş ve onunda da ağaç sopalar bulunmasına lüzum görüldüğünü belirtmektedir.

Bu mühim memuriyetlerden başka bir çok ikinci derecede memuriyetler de vardı[324] (kapıcılar, sofracılar, şerbetçiler v.s.). Memleketin başlıca askerî memuriyetleri ve bilhassa vâlilikler, bâzan hükümdar âilesi mensuplarına (meselâ İsfîcâb hükümdarı Kara-tegin ile oğlu Mansûr[325] ve Saganiyân hükümdarı Ebû Ali gibi), bâzan da hizmetlerin yapılmasında gösterdikleri liyakata mükâfat olarak Türk kölelerine (meselâ Simcûrîler, Alp-tegin, Taş, Fâik gibi) verilirdi. Köleler 35 yaşına gelmeden böyle bir memuriyete tâyin edilmezdi[326]. Hâcibü'l-hüccâb için küçük bir vâliliğe dönmek tenzîl-i rütbe sayılırdı[327]. Devletin birinci askerî kumandanı Horasan vâlisi olup "Sipeh-sâlâr"[328] (ordu kumandanı) ünvanını taşırdı; merkezi Nişapur idi. Oradan Sâmânîler'in, Ceyhun'un güneyindeki bütün vilâyetlerini idâre ederdi. Sâmânî devrinde olduğu gibi daha sonra Moğollar devrinde de[329] birinci derecedeki idâre memurunun, yâni vezirin tâyininde hükümdarın askerî kumandanlara danışması uygun görülürdü[330].

Sarayın içişlerini "vekil" idâre ederdi[331]. Bu memuriyetin Sâmânîler devrindeki önemi, Gerdîzî'nin vekilden, emîr ve vezir ile birlikte bahsetmesinden anlaşılmaktadır[332].

İdâre usûlü, Sâmânîler zamanında tamamiyle gelişmişti. Narşahî, Buhârâ'da Rîgistân civârında on hükûmet dairesinden bahseder[333]. 1) Vezir divânı, 2) Maliye (Müstevfî) divânı, 3) "Amîdü'l-mülk divânı, 4) Sâhibşurat (Hassa ordusu kumandanı) divânı, 5) Sâhib-berîd[334] (Posta teşkilâtı) divânı, 6) Müşrif divânı, 7) Hükümdarın hususî emlâki divânı, 8) Muhtesib divânı, 9) Evkaf divânı, 10) Kadı divânı.

324 Bazıları *Siyasetnâme*'de sayılmıştır, metin. 111, 114. tercüme. 164,167.

325 Bkz. yk. s. 190.

326 *Siyasetnâme*, metin, 95, tercüme, 140.

327 *Metinler*, II. (Gerdîzî).

328 Arapça tercümede sâhibü'l-ceyş (Mukaddesî, 337).

329 D'Ohsson. *Historie des Mongols*, IV. 666.

330 *Metinler*, 91 (Avfî).

331 *Siyasetnâme*, metin, 81 vd. tercüme, 121.

332 Gerdîzî, Bodlelan Kütüphanesi yazması, vr. 127; Cambridge yazması, vr. 102[a].

333 Narşahî, 24.

334 Krş. Muhammed Narşahî, *Tarih-i Buhâra*, N. Lykoşin tarafından yapılan Rusça tercümesi, 36 (Schefer neşrindeki farsça metin bozuktur).

Vezir yahut Hâce-i büzürg[335], bütün kalem erbâbının, yâni idârî teşkilâtın başında bulunuyordu. Memuriyetinin alâmeti, Selçuklular devrinde bile bir divit idi[336]. Nizâmü'l-mülk, vezirlik makamının padişahlık gibi babadan oğula geçmesini arzu ederdi[337]. Sâmânîler devrinden itibaren böyle vezir sülâlelerine benzer âileler görürüz (Ceyhânî, Bel'amî, Utbî); fakat bu memuriyette oğlun doğrudan doğruya babanın yerine geçmesinin (her halde Sâmânîler devrinde) benzeri yok gibidir. Bir vezirin düşüşünden sonra iktidar makamı, çoğunlukla hasımlarına geçer ve ancak bir çok yıl sonra oğlu bu makama geçebilirdi.

Müstevfî (Maliye bakanı) tâbiri, belki "Hâzin"[336] ve "Hazînedâr" tâbirlerinin aynıdır[339]. Müstevfînin maiyetinde muhasebeciler (Hâsib, çoğulu Hussâb) olduğu anlaşılıyor[340]. Bu memurun başkanlık ettiği dâire, belki Abbâsîler'in "Divânü'l-harâc"ına eşitti[341]. Devletin maliyesini üç hazineye bölme usûlü, Amr'ın saltanatı esnasında mevcut olduğu halde Sâmânîler'e intikal etmedi[342]. Nizâmü'l-mülk'ün[343] fikrince, en iyisi iki hazine olup, birincisinde günlük masraflara sarfedilecek paraları saklamak, ötekinde ise ancak zarurî ihtiyaçlar karşısında borç olarak alınabilecek meblâğı bulundurmak.

Amîdü'l-mülk divânı, belki "resmî evrak divânının" (Dîvânü'r-resâil yahut Divân-ı İnşâ) aynıydı. Sonuncusundan tarihçiler, Sâmânî devrinden itibaren çok bahsederler[344]. Beyhakî'de[345], Dîvânü'r-resâilin reisinin "Hâce-i amîd" ünvânını taşıdığı ve devletin en yüksek memurları arasında yer aldığı kayıtlıdır.

335 Farsça *Hâce-i büzürg* tâbiri, Bundârî'nin arapça risâlesinde bile kullanılmıştır. Houtsma, *Recueil*, II. 55). *Hâce* kelimesi ile menşeinin Horasan'a ait olması hakkında krş. Mes'ûdî, *Murûc*, IX. 24; Mes'ûdî'nin verdiği izahattan anlaşılacağına göre onun zamânında bu kelime Batı'da henüz pek az kullanılıyordu.

336 İbnü'l-Esîr, X. 138.

337 *Siyasetnâme*, metin, 151, tercüme, 223.

338 Sem'ânî, الخازن kelimesinde.

339 *Metinler*, 10.

340 Sem'ânî, الحاسب kelimesinde.

341 Taberî, III. 1550.

342 Mukaddesî, (300-340) Nişapur "hazineleri" diye ancak civardaki en zengin üç şehirden bahseder: Tus, Nesâ, Ebiverd.

343 *Siyasetnâme*, metin, 205. tercüme, 300.

344 *Journal Asiatique*, 5, I, 213-216; 5, III, 319, 321, 327 (Sa'âlibî'nin metni, *Yetime*, IV, 29-32, 69, 70, 75); Sem'âni, الميكالي kelimesinde.

345 Beyhâkî, 163. 167.

"Sâhib-şurat" divânından daha önce bahsettik. Belki bu Abbasîler'in "Türk ordusu dîvânı"na (Dîvân Ceyşü'l-Etrâk) benziyordu[346]. Bu dâirenin başındaki memurlardan birinin ârız olması ihtimali oldukça yakındır; bu durumda sâhib-şuratın maiyetinde idi. Orduya maaş dağıtılması ve ordunun teftişi ile mükellefti[347]. Sâmânîler devrinde, Amr zamanında olduğu gibi, orduya ve memurlara maaş üç ayda bir verilirdi[348].

Doğuda İslâm dünyasında, posta teşkilâtı hükûmet içinde yer alırdı[349]. Posta memurlarının vazifesi ("sâhib-berîd" tâbirinin yanında "Sâhib-haber" ve "münhî" tâbirlerine de rastlanır) merkezden vilâyetlere önemli haberlerin çabuk ulaştırılmasını sağlamak ve mahallî hükûmetlerin bütün faaliyetlerini merkeze bildirmekten ibaretti. Esâs itibariyle posta memurları özel bir idâre teşkil ederek valilere karşı bağımsız idiler. Sâmânîler devrinde merkezî hükûmetin otoritesi sağlam olduğundan vilâyetlerin en kuvvetlisi olan Horasan vâlisinin bile icrâati hakkında gerçeğe uygun ve serbestçe yazılmış raporları merkeze göndermek mümkündü[350]. Fakat Gazneliler devrinden itibaren memurlar posta ile gönderdikleri raporları bâzan vâlinin arzusuna göre yazmak mecburiyetinde kaldıklarından vâlinin icrâatına dâir gerçeğe uygun haberleri gizlice gönderirlerdi[351].

"İşrâf" kelimesinin asıl mânâsı "yüksek bir yerden bakmak"tır. Müşrifin vazifesi Nizâmü'l-mülk'e göre[352], dergâhta bütün olanlardan haberdar olmak ve lüzum görünce haber vermekten ibâretti. Her şehir ve nâhiyede bir nâibi olması gerekiyordu. Beyhakî'de[353], müşrifler hazînedarlarla birlikte zikredildikleri gibi, hazîne-i hassa emlâkine dâir rapor yazdıkları ifâ-

[346] Taberî, III, 1550.

[347] *Metinler,* 5 (Gerdizî): Sem'ânî, العارض kelimesinde.

[348] İbn Havkal, 341 vd. Orduya dağıtılan paranın yekûnu 20 milyon dirhem idi. Belki bu sebepten dolayıdır ki, bu dağıtmaya بيستكانى denilirdi. (bkz. *Vuiler lugatı*), arapça العشرينية, *Mefatihu'l-ulûm,* 65.

[349] von Kremer, *Kulturgeschichte,* I, 192 vd. *Mefâtihu'l-ulûm*'da (63) "berîd" kelimesinin aslının farsça olduğu belirtiliyorsa da, lâtince *veredus* kelimesinden geldiği gerçeğe daha yakındır. (Krş. *Berîd* mad. *İA).*

Postaları taşıyana "el furânik" (farsça pervâne, hizmetçi). postayı ve listesini içine alan kutuya "üsküdâr" (farsça *az kû dâri,* nereden aldın?) denilirdi: *Mefâtihü'l-ulûm.* 64. "Askudâr" tâbirine Beyhâkî'de de çok rastlanır, meselâ s. 392 ve 394. Gizli yazışmalar şifreli yazılırdı. (معما *aynı eser).*

[350] *Metinler,* 12 (Gerdizî), 92 (Avfî).

[351] Beyhakî, 395-398.

[352] *Siyasetnâme,* metin, 56, tercüme, 86 vd.

[353] Beyhakî, 181.

de edilmektedir. Bundan, onların daha ziyade saray idâresine tahsis edilen paraları kontrol ettikleri anlaşılmaktadır.

Hükümdarın hususî emlâki dîvânı, Abbasîler devrinde "Dîvânü'z-ziyâ" adını taşıyordu[354]. Muhtemelen Sâmânîler zamanında bu dîvân vekilin uhdesinde bulunuyordu.

Muhtesibin vazifesi, sokaklarda ve çarşılarda âsâyişi sağlamak, kanunlara açıkça[355] muhâlefet edenlerden, müşterileri aldatmağa çalışan ve yahut konan vergileri ödemekte kusur edenlerden hesap sormaktı[356]. Nizamü'l-mülk'e göre[357], hükümdarlar, "dâima bu vazifeyi sarayda bulunanlardan birisine, bir hadım ağasına ve yahut hiç kimsenin tarafını tutmayan, büyüğün ve küçüğün korktuğu yaşlı bir Türk'e verirlerdi". Bununla beraber Sâmânîler devrinde âlimlerin bile[358] bu vazifede bulunduklarını görmekteyiz. Belki bu devirde muhtesibin suçlular üzerindeki hüküm verme hakkının pek şiddetli bir mahiyette olmadığı anlaşılıyor.

Sâmânîler devrinde vakıfların idâresi için mevcud olan ayrı bir dâirenin sonradan ortadan kaldırıldığı anlaşılıyor. On ikinci yüzyıl fermanlarında vakıfların idaresi kadının vazifeleri arasında bulunuyordu[359].

Adliye işlerine bakan dairenin (Kadı divânı) başında "Kadi'l-kudât" bulunuyordu. İranlılar, bu memuriyeti Sâsânîler devrindeki "Mûbez-i mûbezân"ın (yâni baş-râhibin) memuriyetine benzetirler[360]. Bundan başka hukuk işleri ve bilhassa memurların baskılarına dâir şikâyetler ya bizzat hükümdar[361] ve yahut hükümdar âilesinin hususî surette vekil tâyin ettiği bir mensubu[362] tarafından tetkik edildiği çoğu defa vukubulurdu.

Vilâyetlerde, merkezdeki memuriyetlerin ve dâirelerin aynısını buluruz. Vilâyetlerdeki vezirlere hâkim[363] yahut kethudâ denilirdi. Bu son

354 von Kremer, *Kulturgeschichte,* I, 199.

355 Evlerin içinde olanlara muhtesib karışmazdı; krş. Sa'dî'nin *Gülistün*'indaki beyitler, neşr. Platts, 46.

356 von Kremer, *Kultırgeschichte,* I. 423 vd.

357 *Siyasetnâme,* metin, 41, tercüme 62.

358 Sem'ânî, المحتسب kelimesinde.

359 *Metinler.* 75.

360 *Siyasetnâme,* metin, 39, tercüme, 57. Baş mûbez'in (Mo-hu-tan mogpetan-mogpet) adlî vazifelerinden çince kaynaklarda da bahsedilir(Iakinth, III. 168: B. Laufer, *Sino-İranica,* Chicago. 1919, 531).

361 *Siyasetnâme,* metin, 17, tercüme, 26.

362 Sem'âni, السامانى kelimesinde (İsmail'in kardeşi Ebû Ya'kub İshak hakkında: كان على مظالم بخارا).

363 Sem'âni, الاسبانيكثى kelimesinde.

tâbire Beyhakî'de çok rastlanır. Sâmânîler ve Gazneliler devirlerinde vilâyet memurlarını çoğunlukla hükümdarın bizzat kendisi tâyin ettiği gibi[364], emekliye ayrılmak istiyenlerin istidaları da küçük memurlar tarafından bile hükümdara arzedilirdi[365]. Sonraları bürokrasinin kudreti arttıkça çeşitli dâirelerin müdürleri taşra şehirlerindeki vekillerini kendileri tayin ediyordu[366].

Sâmânîler'in hâkim oldukları ülkelerde âlimlerin itibarı büyüktü[367]. Hânedânın kurucusunun bile Buhârâ'da hâkimiyetini mahallî âlimlerin yardımıyle kurduğunu görmekteyiz. Âlimler, hükümdarlar huzurunda yer öpmek mecburiyetinden muaf idiler. Buhârâ'da Hanefî mezhebi fakihleri arasından en âlim ve değerlisi seçilerek mühim meseleler onun görüşüne göre halledilir, istekleri yerine getirilir ve memurlar onun tâlimatına göre tâyin edilirdi[368]. Sem'ânî'den öğrendiğimize göre[369] sonraları müftü yahut şeyhülislâmlara eşit olan şahsa, o zaman farsça "Üstaz" ünvânı verilirdi ve bu memuriyet İsmail'in zamanında bile vardı. Mâverâünnehr'de çeşitli kademelerde ders verenlere umumiyetle farsça "Danişmend" ve yahut mahallî lehçeye göre "Dânşûmend" ünvânı verilirdi[370].

Tamamiyle rûhânî memuriyetlerden biri Hatîblik idi. Câmilerde hutbeleri bizzat halife yahut temsilcileri okurdu. Sâmânîler devrinden itibaren bu âdet terkedilmeğe başlandı; çünkü gerek hükümdarlar ve gerekse vâlileri, aslen İranlı Türk olduklarından arapçayı pek iyi bilmiyorlardı. Şâyet vâli, iyi arapça biliyorsa önceki gibi vâli ve hatîblik vazifelerini şahsında birleştirirdi[371].

Bürokratik idâre usûlü memleketin her tarafında aynı şekilde tatbik edilmiş olamaz; çünkü, bâzı vilâyetler hâlâ mahallî sülâlelerin hükmü altında idi; hattâ bu sülâlelerin bâzıları oldukça uzun geçmişe sahipti. Varlığı pek az hissedilen Belh'teki Ebû Dâvudîler'den başka aşağıda zikredi-

[364] Beyhakî, 165, 166.

[365] Beyhaki, 753, 754.

[366] *Metinler*, 42, 43, 75.

[367] Krş. Sem'âni'de, mezarında Sâmâniler'in dua ettiği derviş hakkında ve tabutunu Vezîr Ebû Ali Bel'amî'nin taşıdığı şeyh hakkındaki rivayetler (البابكسى ve المزنى kelimelerinde).

[368] Mukaddesi, 339.

[369] Sem'ânî, الاستاذ kelimesinde.

[370] Mukaddesî, 43; *Siyasetnâme*, metin, 88. Belki Ç'ang Ç'un ile diğer Çinli seyyahlar bu kelimeleri aynı şekilde işitmişlerdir. (Çince transkripsiyonda Da-şi-ma, da-şi-man, te-şeman; *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV. 326. 417; Bretschneider, *Mediaeval*, I. 90, n. 231).

[371] Sem'ânî, الخطيب kelimesinde.

len yerlerde başka sülâleler bulunmaktaydı: Sicistân'da Saffârîler, Gûzgân'da Ferîgûnîler, Gazne'de sonradan Alp-tegin ve diğer hassa birlikleri tarafından ortadan kaldırılan yerli hükümdarlar, Büst'te Gazne'deki gibi Türk reisleri, Garcistân'da (Yukarı Murgab'da), Hârezm'de, İsfîcâb'da ve şimdiki Buhârâ hanlığının doğu kısmındaki dağlık bölgede (Saganiyân, Huttel, Râşt). Mukaddesî'ye göre[372] bu hükümdarların hepsi (Saganiyân, Râşt ve İsfîcâb emirleri burada muhtemelen bir unutma eseri olarak zikredilmezler) merkeze harac göndermezler, yalnız hediye gönderirlerdi. İlâk ve Tûnkes'te oturan mahallî dihkanın o zamana kadar hiç bir siyasî iktidarı kalmadığı halde[373] (belki geniş arâzisinden dolayı) halk üzerinde hâlâ büyük bir nüfûza sâhipti. Mukaddesî[374] ondan "kudretli bir dihkan" diye bahseder. En büyük siyasî iktidara sâhip olanlar Hârezm, İsfîcâb ve Saganiyân hükümdarları idi.

21 — Mahallî Hânedanlar

Hârezmşahlar[375] hânedânının menşe'i mitolojik zamanlara kadar indirilir. Arap fâtihleri, mahallî hükümdarlara "şâh" ünvânı kullanma izni verdikleri hâlde, iktidarı fiilen kendi vâlilerine devrettiler. Ondan sonra Hârezmşahlar ile Arap vâlileri arasındaki münâsebetlerin nasıl olduğunu ve Hârezm'in iki devlete bölünmesiyle neticelenen savaşın nasıl cereyan ettiğini bilmiyoruz. Güney kısmı Kâs şehri dâhil Hârezmşah'ın,kuzey kısmı Gurgânc şehri dâhil Arap emirlerinin hükmü altında kaldı. İki hükümdar arasında devamlı olarak savaş eksik olmuyordu. Nihâyet 995 yılında Gurgânc emirleri, Hârezmşah'ın ülkesini zaptederek onun ünvânını kendileri aldılar[376].

İsfîcâb hükümdarı, Sâmânîler'e bağlılığını yılda ancak dört akçe ödemek ve bir süpürge[377] ile birlikte bâzı hediyeler göndermek suretiyle te'yid ederdi. Seyhun vilâyetinin doğu kısmıyla Yedisu'nun batı kısmındaki Türkler'in üzerinde oldukça nüfûzu vardı; halbuki oradaki Türkler, Sâmânîler'e bağlı idiler. Ordû şehrinde oturan "Türkmen meliki" elimizdeki

372 Mukaddesî, 337.

373 Tumansky yazmasının müellifi (I, 24ª) İlâk hakkında şöyle demektedir: "O bölgenin reislerine İlâk dihkanları deniliyordu." Eski zamanlarda İlâk dihkan, mahalli meliklerden (mülûk-i etraf) idi.

374 Mukaddesî, 277.

375 Bunlar hakkında bkz. Sachau, *Zur Geschichte und Chronologie von Khwarizm,* Viyana 1873, Thell I.

376 *Metinler,* 12 vd. (Gerdîzî); Narşahî, 189 (Utbî'den naklen).

377 Krş. s. 228.

bilgilere göre "İsficâb hükümdarına hediyeler göndermekten geri kalmazdı[378]". Karahânlılar Mâverâünnehr'i zaptettikleri zaman İsficâb hükümdarının mukavemet edip etmediğini bilmiyoruz.

Saganiyân hükümdarları, yahut İbn Havkal'ın[379] dediği gibi Muhtâcîler (Âl-i Muhtâc)'in menşei bilinmemektedir. Bunlar arapça "emîr" ünvânını taşırlardı. Saganiyân hükümdarlarının İslâm devrinden önceki "Sâgân-hudât" ünvânı o devirde artık kullanılmıyordu. Sâmânî hânedânının yıkılmasından sonra Saganiyân hâlâ kendi emirlerinin idâresi altında idi[380].Huttel'de de İslâm'dan evvelki "Huttelân-şâh" ve "Şer-Huttelân" ünvânlarına artık rastlanmıyordu[381]. On ikinci yüzyılda Huttel emirleri, menşe'lerini hâlâ Sâsânî hükümdarlarından Behrâm Gûr'a (Verehrân V. 420-438) bağlarlardı[382].

Bir şehir ile civarının başında bulunan idârecinin memuriyeti[383] çoğunlukla babadan oğula geçerdi. Fakat Moğollar'dan önceki devirde şimdiki gibi zaptiye mâhiyetinde değildi[384]. Reis, şehrin en önemli şahsı ve menfaatlerinin temsilcisi olduğu gibi, hükümdar, emirlerini onun vâsıtasıyla halka ulaştırırdı[385]. İlk zamanlarda reisler, büyük bir ihtimalle şehrin önemli âileleri arasından seçilirdi.

22 — Sanayi ve Ticaret

Sâmânîler devrinde dış sulhûn sağlanması ve ticâret ile sanâyi'in büyük gelişmesinden dolayı halkın refah seviyesi oldukça yüksekti. Sanayi şehirlerinin halkı tarafından, hükûmetin iştirâkiyle arâzi sâhiplerinden arâzilerinin satın alınması hakkında Narşahî'nin verdiği bilgiyi başka bir yazımızda naklettik[386]. Bundan başka İsmail'in zamanında Buhâr-hudâtlar'ın geniş emlâki[387] başka köylerle birlikte[388] Hazîne-i hassa'ya devredildi. Mukaddesî'deki çeşitli şehirlerin ihraç mallarının listesi, Mâve-

378 Mukaddesî, 275.

379 İbn Havkal, 401. Muhtâc hakkında bkz. İblü'l-Esîr, VIII, 196.

380 *Metinler,* 15 (Gerdîzî).

381 İbn Hurdadbih, 29.

382 İbnü'l-Esîr, XI. 155.

383 Beyhakî, 298, 352; *Metinler,* 77 (el-Bağdadî).

384 Şimdiki reis rütbesi, Ortaçağ'da Muhtesib denilen memura verilirdi.

385 Nakledilen parçalardan başka bkz. *Metinler,* 157 (Hâfız-ı Abrû).

386 *Srednea z Vyestnik* (Haziran 1896), 31.

387 Narşahî, 10.

388 Narşahî, 13, 14, 26, 27.

râünnehr'deki sanayi ile ticaretin gelişmesi hakkında çok iyi fikir vermektedir[389].

"Ticarî mallardan ihraç edilenler şunlardır: Tirmiz'den sabun ile hıltit (kötü kokulu bir bitki); Buhârâ'dan yumuşak kumaşlar, seccâdeler, hânlara mahsus yaygılar, örtüler, bakır kandiller, Taberî kumaşlar, at kolanları (bunlar hapishânelerde dokunurdu), Uşmûnî[390] kumaşlar, iç yağı, koyun postu, başa sürülecek yağ; Debûsiye ve Vezâr'dan tek renkli Vezârî kumaşlar; işittiğime göre Bağdad halifelerinden biri bunlara Horasan dîbâsı dermiş[391]; Rebincan'dan kırmızı keçeden harmânîler[392], seccâdeler, madenî kaplar, deriler, kınnap, kükürt; Hârezm'den samurlar, sincaplar, kakumlar, tilkiler, kunduzlar, dağ tavşanları, keçiler v.s. kürk hayvanları, mum, oklar, kayın ağacı kabuğu, külahlar, balık tutkalı, balık dişleri[393], kunduz hayası, kehribar, tabaklanmış at derisi, bal, fındık, şahinler, kılıçlar, zırhlar, kalenc ağacı, Slav köleleri, koyun, sığır. Bunların hepsi Bulgar'dan gelirdi. Hârezm'den ise şunlar ihraç edilirdi; yaş üzüm ve çok miktarda kuru üzüm, badem tatlısı, susam, kumaşlar, halılar, battaniyelik kumaşlar, hediyelik dibalar, mülham kumaşından yapılmış örtüler[394], kilitler, Ârenc[395] kumaşları, ancak çok kuvvetli adamların gerebilecekleri yaylar, rahbîn (bir nevi peynir) mayası, balıklar, kayıklar (Tirmiz'den de ihraç edilirdi). Semerkant'tan ihraç edilen mallar şunlardı: gümüş renginde kumaşlar (sîmgûn), Semerkandî kumaşlar, büyük bakır kaplar, zarîf kadehler, çadırlar, üzengiler, at başlıkları, kayışlar; Dîzek'ten zarif yünlü kumaşlar; Benâkes'ten Türkistan kumaşları; Şaş'tan at derisinden yapılmış iyi eğerler, ok kılıfları, çadırlar, Türkler'den alınmış ve tabaklanmış deriler, harmanîler, seccâdeler, meşin hırkalar, keten tohumu, yaylar, kötü kaliteli iğneler, Türkler'e ihraç edilmeğe mahsus pamuk, makaslar; yine Se-

389 Mukaddesî, 323-326. Bu listeden ancak Maverâünnehr'e ait kısımları naklettik. Krş. Chwolson. *İbn Dasta,* 180 vd.: Jacob, *Welche Handelsartikel bezogen die Araber aus den nordisch-baltischen Löndern,* Berlin 1891. Benim fikrimce ابوز 'un doğan değil atmaca manasına geldiği hakkındaki iddiasını isbat etmeğe muvaffak olamamıştır.

390 Mısır'daki Uşmûneyn şehrinden (İstahrî, 53).

391 İbn Havkal tarafından Vezârî kumaşlarının kıymetlerinin takdiri (403); C.H. Becker, "Dîbâc" mad. *İ.A.*

392 Rabincan'ın yünlü kumaşlarından Taberî de bahseder (II. 1249).

393 Belki deniz aygırının dişi; rusça mal listelerinde "balık dişi" tabiri bu manada kullanılmıştır. (Bkz. *Trudy,* kısım XXI, 303 vd.); Türkçe "balık dişi" hakkında bkz. A. Samoylovich, *Bulletin de l'Academie des Sciences,* 1917, s. 1278.

394 Bkz. Zhukovsky, *Razvaliny Staravo Merva, 17.*

395 Sa'âlibî'ye göre *(Letâif,* 129), pamuklu bir kumaş.

merkand'dan Türkler'e ihraç edilen dibalar, mümercel denilen kırmızı kumaşlar, Sînîzî[396] kumaşlar, ipek ve ipekli kumaşlar, fındık, ceviz; Fergana ve İsficâb'dan Türk köleleri, beyaz kumaşlar, silâh ve kılıçlar, bakır, demir; Taraz (Talas)'tan keçi derisi; Şalci'den gümüş. Türkistan ile Huttel'den atlar ile katırlar o mahallere götürülürdü. Buhârâ'nın etleri, eş-Şâk (yahut eş-Şâf) dedikleri bir cins kavun, Hârezm'in yayları, Şâş'ın porselenleri ve Semerkant'ın kâğıdı emsâlsizdir."

Burada verdiğimiz listeden de anlaşıldığı gibi İstahrî[397], Mâverâünnehr'de halkın her şeyinin bol olduğunu, başka memleketlerin mallarından hiç bir şeye muhtaç olmadığını söylemekte haklıydı. Sanâyiin gelişmesinde Çin'in tesiri olduğu muhakkaktır. İbnü'l-Fakîh[398], bu hususta Horasan'ı Çin'e benzetir. Arap fâtihleri, memlekette pek çok Çin mahsulleri buldular[399]. Mahallî sanâyi geliştikçe bunların satışı tabiî olarak azaldı[400]. Çinli san'atkârların mahâretinin Müslümanlar üzerindeki büyük tesiri, onların daha sonra yaptıkları bütün süslü kaplara "Çini" adını vermelerinden anlaşılmaktadır[401]. Mâverâünnehr mahsûllerinden İslâm dünyasında en çok şöhret kazanan Zerefşân vâdisinin ipekli ve yünlü kumaşları ile Fergana'nın mâdenî eşyâsı ve bilhassa silâhları idi. Bunlar Bağdad'a satılırdı (bkz.s.183). Fergana'da mâden sanâyiinin gelişmesi, yukarıda zikredilen (bkz.s.175) kömür mâdenlerinin bulunmasına bağlı olduğu şüphesizdir. Süslü kumaş yapımının gelişmesinde yalnız Çin'in değil, Mısır sanâyiinin de tesiri olmuştur. Bütün Hârezm'de îmâl edilen Dabîkî[402] (Mısır'ın Dabîk şehrinden gelir) kumaşlarının ismi ile Mukaddesî'de adı geçen Uşmûn kumaşları bunu isbat etmektedir.

Semerkant kâğıdının medeniyet tarihinde husûsî bir önemi vardır. İslâmî rivâyetlere göre Ziyâd b. Sâlih tarafından 751 yılında Talas savaşında

396 Bu kumaşların adı Fârs'taki Sînîz şehrine nisbet edilmiştir. Bunları imâl etmek için kullanılan keten, bâzen Mısır'dan ithal edilirdi. Fakat onuncu yüzyıldan itibaren büyük bir kısmı mahallinde yetiştiriliyordu Mukaddesî, (442). Bu durum, Mısır sanayiinin Fârs vâsıtasiyle Mâverâünnehr üzerindeki tesirini göstermek itibariyle önemlidir.

397 İstahrî, 287.

398 İbnü'l-Fakîh, 316.

399 Taberî, III. 79.

400 Bilhassa hapishanedekilerin elişlerinin satılığa çıkarıldığı hakkında Mukaddesî'nin verdiği bilgi oldukça enterasandır.

401 Sa'âlibî, *Letâif*, 127.

402 Sa'âlibî, *Letâif*, 129. Dabikî kumaşlar hakkında bkz. C.H. Becker, "Dabik" mad. İ.A.: "Ketenden dokunur, bâzan yahut muntazaman altın ve ipek ile karıştırıldı. Dabîkî, Fârs'ta da imal edilirdi" (Mukaddesî, 343).

esir edilen Çin san'atkârlarından (bkz.s.211-2) Semerkandlılar kâğıt yapmasını öğrendiler. Prof. Karabacek'in araştırmalarına[403] dayanılarak yakın zamanlara kadar, kâğıdın paçavralardan yapılmasının Semerkandlılar'ın icâdı olduğu zannediliyordu. Çünkü Çin'de 940 tarihinden önce paçavradan yapılan kâğıdın varlığı bilinmiyordu. Maamâfih Sir Aurel Stein'in Orta Asya'daki keşiflerinden[404], paçavra kâğıdının Çin'de ikinci yüzyıldan itibaren yapılmakta olduğu ve bunun Müslümanlar'ın bir icâdı olmadığı ortaya çıkmıştır. Onuncu yüzyılın sonlarında Semerkant kâğıdı, İslâm memleketlerinde papirus ile parşömenin yerini tamamen almış bulunuyordu[405].

Hârezm'den ihraç edilen mallar listesindeki "badem tatlısı" yanında halifelerden Me'mûn (813-833) ile Vâsık'ın (842-847) sarayına kurşun kaplar içine karla beraber yerleştirilerek ihraç edilen Hârezm karpuzları hakkında Sa'âlibî'nin rivâyetini[406] zikredebiliriz. Gönderildiği yere bozulmadan varan bir karpuzun fiyatı 700 dirheme kadar yükseliyordu. Lüks emtiadan misk, en çok dikkati çekendir; çeşitli memleketlerden ithal edilmekte olup en makbûlü Tibet miski idi[407].

Göçebeler ile yapılan ticâret dâimâ büyük bir önem taşırdı. Onlardan çok miktarda kasaplık[408] ve yük hayvanlarından başka, deriler, kürkler ve köleler satın alınırdı. Yerleşik ahâli ile ticâret, gerçekten göçebeler için çok lüzumlu idi. Göçebeler onlardan giyecek ve hubûbat alırlardı[409]. Mâverâünnehr'de Çin ve Rusya'da olduğu gibi göçebeler, kervanların bozkırlara gelmesini beklemeden sürülerini kendileri cıvardaki iskân yerlerinin hudutlarına götürürlerdi[410]. Göçebeler ile ticâretten en çok istifade eden Hârezmliler olup, İstahrî'ye göre[411] refahları bilhassa Türkler ile olan ticarî

[403] Karabacak, *Mittheilungen aus der Sammlung der Papyrus des Erzh, Rainer,* Viyana 1887, B. II.III. 108-117.

[404] Krş. Stein, *Serindia. 650-673.*

[405] Sa'âlibi, *Letâif.* 126. On birinci yüzyılda Suriye'de de kağıt imâl ediliyordu. Nâsır-ı Husrev, Trablus'ta yapılan kağıdı "güzel kağıt, Semerkant kâğıdı gibi fakat ondan daha iyi" diye anlatır (*Sefer Nameh,* Ch. Schefer neşri ve tercümesi, metin 12, tercüme 41).

[406] Sa'âlibî, *Letâif,* 129.

[407] Mes'ûdi. *Tenbih,* 365.

[408] Mâverâünnehr'in kuzey hududundaki etlerin ucuzluğu hakkında krş. Mukaddesî, 274, 12. Türkler'den koyun ithali hakkında bkz. İstahrî, 288; İbn Havkal, 336.

[409] Göçebelere hububat gönderilmesi hakkında bkz. yk. s. 194. Bizzat müşâhade ettiğim gibi, bugün bile, göçebeler Sartlar'dan bayat pideleri memnuniyetle alırlar ve karşılık olarak ayran verirler.

[410] İstahrî, 303; İbn Havkal, 391.

[411] İstahrî, 305.

münâsebetlerine dayanıyordu. Gurgânc'dan kervânlar güneye Horasan'a, batıya Hazarlar'a kadar giderlerdi[412]. Gerdîzî[413], Aral gölünün batı sâhilini tâkîp ederek oradan bozkırların içinden Peçenekler'in ülkesine giden başka bir yoldan bahseder. Hârezmliler, Horasan'ın tüccar sınıfı içinde temâyüz etmişlerdi. Horasan'ın her şehrinde kalabalık bir hâlde bulunuyorlardı; yerli halk arasında kıymetli kürk kalpaklarıyle göze batarlardı[414]. Nesâ şehrinde bütün arâzi onların eline geçmişti[415]. Maddî refâhın gelişmesi, her yerde olduğu gibi fikrî çalışmaların inkişâfına imkân hazırlamıştı. Mukaddesî, rastladığı fıkıh, edebiyat ve Kur'ân müderrislerinin talebeleri arasında pek az istisnası ile Hârezmliler'in bulunduğunu kaydetmektedir[416]. Nihâyet göçebelerle mübâdele edilecek malları temin etme, yünlü ve pamuklu kumaşların üretilmesinde büyük bir gelişmeye sebep olmuştur[417].

O devirlerdeki ücretler hakkında ancak Ya'kub b. Leys'in bir bakırcının yanında 15 dirhem aylıkla çalıştığına dair Gerdizî'nin verdiği haberi[418] zikredebiliriz.

23 — Vergiler ve gümrükler

Ağır vergilerin olmaması da sanâyi ve ticâretin gelişmesine yardımcı olmuştur[419]. Sâmânîler'in gelirleri yaklaşık olarak 45 milyon dirheme yükseliyordu[420]; bu meblâğ, tamamen onların ellerinde kalıyordu. O devirde doğu vilâyetlerinin harâcı, halifelik bütçesinden tamamen çıkarılmıştı[421]. Devletin en büyük masrafı, ordu ile memurların maaşı olup 20 milyon dirhem tutuyordu (üç ayda 5 milyon, bkz. s. 248). Memurların tahsisatı vilâyetlere göre tesbit edilmişti. Aynı şehirde hizmet eden ve resmî sıralamada aynı rütbeye sâhip olan her memur aynı aylığı alırdı[422]. Ni-

412 İstahrî, 299.

413 Barthold, *Otchet*, 119 vd.; *Metinler*, 95 (Avfî).

414 İstahrî, 304 vd.

415 Mukaddesî, 320.

416 Mukaddesî, 284.

417 İstahrî, 304.

418 *Metinler*, 3; krş. yk. s. 232.

419 Mukaddesî, 340 vd.

420 Daha doğru olarak düzeltme teşebbüsleri çeşitli yekûnlarla neticeleniyor (Mukaddesî, 340; İbnü'l-Fakih, 328 vd.).

421 *Zapiski*, IV. 136

422 İbn Havkal, 641 vd.

zamü'l-mülk'e göre[423], "önceki hükümdarlar" (yâni Sâmâniler ile Gazneliler) memurlarına yalnız para (bistegânî yahut mevâcib) verirlerdi: askerlere arazi (ikta, çoğulu ikta'ât) dağıtmazlardı. Bununla beraber bâzı istisnâlar vardı: Kuhistân gibi geniş bir bölge Türk kölelerinin neslinden gelen Simcûrîler'in mukataaları idi[424]. En yüksek askerî makamları elde etmiş olan gulâmlar arâzi satın alabilirlerdi. Alp-tegin'in Horasan ile Mâverâünnehr'de 500 köyü vardı. Her şehirde bir sarayı, bir bahçesi, bir kervansarayı ve bir hamamı bulunuyordu[425]. Hiç şüphesiz Sâmânîler ve Gazneliler devrindeki teşkilât, meşrû olmıyan müsâderelere karşı, sonradan kurulan askerî derebeylik sisteminden daha çok emniyet sağlardı[426]. Fakat müsâdereleri tamamen ortadan kaldırmanın da mümkün olmayacağı açıktır. Aşağıda görüleceği üzre, hükûmet maddî bakımdan zorluklara maruz kaldığı zaman yeni vergiler koyar ve memurların maaşlarının ödenmesini geciktirirdi. Bunların hepsi, halk arasında hoşnutsuzluklar doğururdu. Hassa askerleri ile "Gaziler" teşkilâtı olmasa bile, o zaman Mâverâünnehr'de mevcut olan silâh taşıma âdeti, bu hoşnutsuzlukları hükûmete karşı bir tehlike hâline getirebilirdi. Bu durum bilhassa büyük şehirlerde söz konusu olabilirdi. Ticâret şehirlerinin en büyüğü sayılan Semerkant halkı, fesatçı unsurlardan sayılırdı[427]. Bu şöhretlerini son zamanlara kadar devam ettirdiler[428]. Tahsil görmüş bir sınıfın ortaya çıkışı, yâni sayıları pek çok olan memurlardan devlet hizmetinde bir makam sahibi olamayanlar, hükûmet için daha az tehlikeli olmakla beraber, yine de hoş olmıyan bir manzara arzetmekte idiler. Böyle bir sınıfın varlığından meydana gelen tehlikeyi ortaya koymak için Nizamü'l-mülk[429], Sâmânîler'in muâsırı olan Büveyhîler'in memleketine âit bir rivâyet nakleder. Bu tehlikeyi önlemek için Nizamü'l-mülk, aynı elde birkaç memuriyeti birleştir-

423 *Siyasetnâme,* metin, 91 vd. tercüme 134 vd. Schefer'in tercümesinde iktâ'dâr (mukataa sahibi) kelimesi, gramer bakımından imkânsız olan bir okunuş ile yalnız nakden ihsan alan şahıslara izafe edilir. Sâmâniler ile çağdaş olan Ebû Abdullah el-Hârezmî, o zamanda bile *iktâ"* tabirinden bahseder *Mefâtihü'l-Ulûm,* 59 vd.) ve "kati'a" (ırsî arâzi) ile "tu'ma" (kaydı hayat şartıyle verilen arâzi) arasındaki farka işaret eder. Krş. Houtsma, *Recueil,* İmadeddin İsfahânî'nin metni), II, 58. C.H. Becker tarafından tercüme ve tetkiki yapıldı (*Der İslâm.* V. 89).

424 Sem'âni, السيمجوری kelimesinde.

425 *Siyasetnâme,* metin 101 vd, tercüme, 149 vd.

426 Nizâmü'l-Mülk, askerî mukataalara karşı olduğu hâlde bu usûlü her hâlde Batı Asya'da daha büyük ölçüde tesis etmek bizzat ona nasip olmuştur.

427 Mukaddesî, 278 (bkz. yk. s. 91-2, 232).

428 J. Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara.* 203.

429 *Siyasetnâme,* metin, 145, vd. d. tercüme, 215 vd. d.

mek usûlünü bilhassa tenkîd eder. Bu usûlün Sâmânîler devrinden itibaren câri olduğunu görürüz[430].

Gümrük vergilerine gelince[431], en çok Ceyhun geçitlerinde toplanırdı. Târife, beher deve için 2 dirhem, beher süvarinin (ata yahut eşeğe binmiş olsa da) taşıdığı eşya için 1 dirhemden ibâretti. Gümüş çubukları, bilhassa Buhârâ'ya taşımak zorunluğu olduğundan gümrük müfettişliği kurulmuştu. Menzillerde (belki malların en son gideceği yerde) yarım dirhemden bir dirheme kadar gümrük alınırdı. Türk köleleri için her def'asında hükûmetten özel izin almak lâzımdı. Bu izinlerin masrafı 70-100 dirhem kadardı[432]. Esir Türk kızları için aynı miktar alınırdı, fakat özel izne lüzum yoktu. Evli kadınların nakli için 20-30 dirhem ödenirdi.

24 — İsmail'in halefleri

Yukarıda izah edilen teşkilât sayesinde Sâmânî hânedânı yüz yıl kadar devam edebildi ise de, İsmail'den sonraki bütün hükümdarlar içinde fevkalâde bir iktidar sahibi olarak kabûl edebileceğimiz bir kimsenin varlığına dâir tarihî bilgi mevcut değildir. İsmail'in halefi Ahmed (907-914), dindarlığı ile tanınmıştı. Onun saltanatı esnasında arapça tekrar resmî dil olduysa da[433] bu durum belki uzun müddet devam etmedi. Arapça bilen memurları himâye etmesi, muhtemelen hassa askerlerinin hoşnutsuzluğunun sebeplerinden biri olmuştur. Emir, 23 Ocak 914 gecesi[434] Farabr (Buhârâ'ya bağlı)'da kendi gulâmları tarafından katledildi. Bundan sonra saray partisi mensupları iktidarı kendi ellerine aldılar. Kâtib Ebu'l-Hasan Nasr b. İshak'ı[435] emîrin katillerini teşvik etmekle suçlıyarak îdâm ettiler[436]. Şeyhler ve hassa ordusu ileri gelenleri, henüz sekiz yaşında olan oğ-

430 Sem'ânî, الخازن kelimesinde.

431 Mukaddesî 340 vd. "Darîba": bu tâbir *Mefâtihü'l-Ulûm*'da (59), "maks" ile aynı mânâda kullanılmaktadır. Krş, Farsca "bâc" kelimesi, Ya'kubî, *Buldân,* 168. 3. İslâm memleketlerinde gümrüklerin daima şeriata aykırı kabul edildiği bilinmektedir.

432 İbn Hurdadbih'e göre (28) Tâhirîler'in her yıl halifenin sarayına gönderdikleri 200 kölenin değeri 600.000 dirhem idi. Şu hâlde, dokuzuncu yüzyılda bir Türk kölesinin ortalama fiatı 300 dirhem idi.

433 *Târih-i Güzide,* 381, tercüme 73. "Proclamations" kelimesi aslındaki "menâşir ve ahkâm"a tamâmıyle uygun değildir.

434 Doğru tarih Sem'ânidedir(السامانى kelimesinde);o gün, gerçekten Pazar'a rastlıyordu, diğer bütün kaynaklarda belirtildiği gibi Perşembe'ye değil.

435 Narşahî, 92; adının tamamı Gerdizî'de bulunmaktadır (vr. 114; Cambridge yazması vr. 92b).

436 Gerdizî, (vr. 115; Cambridge yazması vr. 92b) مشايخ وحشم

lu Nasr'ı tahta geçirdiler (914-943). Çocuğa isnad edilen sözler[437], hassa ordusu ileri gelenlerinin, Ahmed'in öldürülmesinin gerçek müsebbipleri sayıldığını göstermektedir. Vezir Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Ceyhânî, saray mümessillerinin muvafakatiyle memleketin idâresini üzerine aldı[438] ve kumandanlardan Hamûye b. Ali'nin faal yardımı sâyesinde âsâyişi sağlamağa muvaffak oldu[439]. Semerkant'da İsmail'in kardeşi İshak b. Ahmed'in, o fesatcı şehrin halkının yardımına güvenerek çıkardığı isyan bastırıldı. İshak, Hamûye'nin kuvvetleri tarafından mağlûb edildi ve teklif edilen affı kabûl ederek Buhârâ'ya döndü; oğlu İlyas Fergana'ya kaçtı. Hânedânın başka bir mensûbu, I. Nasr'ın torunu[440], Semerkant vâlisi tâyin edildi. İshak'ın diğer oğlu Ebû Salih Mansur da isyân etmişti. Nişapur'da ölünce[441] müttefiki Hüseyn b. Ali Mervezî (bazı kaynaklarda Mervu'r-rûdî) âsilerin başına geçti. Ahmed'in saltanatı sırasında hükûmete büyük hizmetler yapmış olan bu kumandan, artık bu hizmetlerinin layikıyle takdir edilmediği kanâatinde idi. Asi reisin, millî unsurların yardımına güvendiği anlaşılıyor, zira Nizâmü'l-mülk[442] ile *Fihrist* müellifi[443], onu Şiî hareketin reisleri arasında sayarlar. Kendisine karşı gönderilen birliğin başına meşhur dihkan Ahmed b. Sehl geçirildi[444]. Hüseyin, 918 yılı yazında esir edildi[445]. Bundan sonra, bu def'a Ahmed'in kendisi isyan çıkardıysa da, 919 yılı sonunda[446] Hamûye b. Ali tarafından bastırıldı. Müteakip on yıl zarfında ülkede sulh pek az fâsılalarla devâm edebildi[447]. İlyas b. İshak'ın 922'de Fergana'da çıkardığı isyân Ebû Amr Muhammed b.

[437] İbnü'l-Esîr, VIII. 58; Mirhând, *Histoire des Samanides,* 19, 131.

[438] İbnü'l-Esir VIII, 59.

[439] *Metinler,* 6 (Gerdizî).

[440] Taberî III. 2289 vd.: İbnü'l-Esîr, VIII, 60: Mirhând. *Historie des Samanides,* 132. Muhtemelen Tabarî, Semerkant vâliliğine tâyin edilen prensin adını yanlış vermiştir. zikrettiği şahıs (aşağıda bahsi geçecek olan) Ebû Amr Muhammed b. Esed'dir.

[441] Narşahî. 92 vd.

[442] *Siyasetnâme,* metin. 187, tercüme. 274.

[443] *Fihrist,* 138-188.

[444] Bu şahıs hakkında bkz. *Metinler,* 6 vd. (Gerdizî).

[445] Tarih, İbnü'l-Esîr (VIII, 65) ile Gerdizî'de (vr. 116; Cambridge yazması, vr. 94[b]) verilmiştir.

[446] Tarih, İbnü'l-Esîr'de (VIII. 89) verilmiştir.

[447] Nasr'ın saltanatının başlangıcında ortaya çıkan âsiler arasında İbnü'l-Esîr (VIII. 59) Ca'fer adında birini zikreder. Onun faaliyetleri hakkında bilgimiz yoktur. Mikâ'il b. Ca'fer adına Semerkant'ta ve Şâş'ta 306 (918-919) ile 308 (920-921) yıllarında basılan sikkeler belki bu hareket ile ilgilidir (A. Markov, *Katolog, 141).*

Esed'in[448] mahâreti sâyesinde kolaylıkla bastırıldı; 2500 kişiden ibaret ehemmiyetsiz bir birlik ile İlyâs'a pusu kurarak onun askerlerini dağıttı. Ordusunun 30.000 kişiden ibaret olduğu rivâyet edilen İlyâs'ın, önde gelen taraftarlarından Muhammed b. Hüseyin b. Mut[449], Talas'a kaçtı. Orada Buhârâ hükûmetinin isteği üzerine mahallî dihkan tarafından idâm edildi. İlyâs, Şâş vâlisi Ebu'l-Fazl b. Ebî Yusuf'un yardımiyle yeniden isyâna teşebbüs etti ise de,yine başarı kazanamıyarak Kâşgar'a kaçarak oranın dihkanı Togan-tegin ile ittifak etti. Fergana'nın elegeçirilmesi teşebbüsünde de başarı kazanamayınca nihâyet amcası-oğlunun affına mazhar olarak Kâşgar'dan Buhârâ'ya döndü[450]. O sıralarda, Sâmânîler devrinin en meşhur devlet adamlarından Vezir Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ubeydullah Bel'amî iktidar mevkiine geçmişti.

Takrîben 930 yılında[451] Nasr'ın Nişapur'a seyâhati sırasında yeni bir hareket meydana geldi. Buhârâ kalesinde Emîr'in üç kardeşi, Yahya, İbrahim ve Mansur hapiste idi. Ebû Bekr adında bir fırıncının vâsıtasiyle Buhârâ halkı ve asker arasındaki fesatcı unsurlarla haberleştiler[452], hapisten kurtarıldılar ve şehri zaptettiler. Yahya, emîr îlân edildi. İbnü'l-Esîr'e göre[453], fesatcı unsurlar Deylemliler, Şiîler ve eşkıyâdan (yâni gaziler) ibâretti. Şiîler'in bu harekete katılması, Ebû Bekr ile birlikte bir reisleri de Hüseyn Mervezî'nin oğlu olmasından belli oluyor. Hüseyn'in oğlu vezir Bel'amî ile anlaşınca, Ebû Bekr'i Nasr'ın askerlerine terketti. Ebû Bekr dayak atılarak öldürüldü, fakat halk üzerine öyle büyük bir tesir bırakmıştı ki, cesedinin kızgın bir fırına atıldığı hâlde ertesi gün hiç bir şey olmadan çıkarıldığına dâir bir efsâne uydurulmuştur[454]. Yahya ile bazı anlaşmazlıklardan sonra âsâyiş yeniden sağlandı. Horasan vâliliği, Saganiyân emîri Ebû Bekr Muhammed b. el-Muzaffer'e ve ondan sonra da oğlu meşhur Ebû Ali Ahmed b. Muhammed'e verildi[455].

448 Bu prensin adını taşıyan bir bakır sikke hakkında bkz. Barthold. *Zapiski,* XII, 59.

449 İlerde göreceğimiz gibi bu isim, İsficâb askeri reislerinden birine âit idi. İlyâs'ın taraftarlarının İsficab hükümdarlarının ailesi fertlerinden olması da mümkündür.

450 İbnü'l-Esîr, VIII, 97; Mirhând, *Historie des Samanides,* 237.

451 Bı olayın tam tarihi belli değildir (krş. İbnü'l-Esîr, VIII, 154; Mirhând, *Historie des Samanides,* 138, 245.

452 Gerdizî, vr. 117; Cambridge yazması, vr. 94^{b}-94^{a}.

453 İbnü'l-Esîr, VIII, 155.

454 *Metinler,* 7 (Gerdîzî).

455 İbnü'l-Esîr, VIII, 196; Gerdizî, vr. 118; Cambridge yazması, vr. 95^{a-b}.

Nasr'ın saltanatının son yılında çok daha geniş bir Şiî hareketi ortaya çıkarak emîr de bizzat buna katıldı[456]. Şiî propagandası Horasan'da hiç bir zaman terkedilmemişti. Başlıca ziyâret yerlerinden biri orada olduğu gibi, Ali evlâdı uzun müddetten beri halk üzerinde büyük bir nüfûza sâhiptiler. Ebu'l-Hasan Beyhâkî'nin[457], el-Beyyi'in eserinden naklen[458] bildirdiğine göre, Abdullah b. Tâhir'in zamanında bile Nişapur'da Ali evlâdından Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed adına hutbe okundu; hattâ Abdullah yeğenini onunla evlendirdi.

Onun torunu Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Yahya'ya, Nasr'ın saltanatı esnasında Nişapur halkı halife diye biat ettiler. Nasr onu Buhâra'ya dâvet ederek bir müddet alıkoydu, fakat sonra serbest bırakıp bir hil'at giydirdi, hattâ maaş bile bağladı. Ondan önce Horasan'da Ali evlâdından hiç birisine devlet hazinesinden maaş bağlanmamıştı. Onuncu yüzyıl başlarında Fâtımî hilâfetinin ortaya çıkmasıyle Şiî propagandası pek çoğaldı. Fâtımî propagandacıları Horasan'a girdiler ve Hüseyn b. Ali Mervezî'ye Şiî mezhebini kabûl ettirdiler. Onun halefi Muhammed b. Ahmed Nahşebî (yahut Nesefî), şeyhinin vasiyetini yerine getirmek için faaliyetlerine Mâverâünnehr'de devâm ederek önce memleketi Nesef'te, sonra da başkentte bâzı başarılar ve devlet erkânından bâzılarını mezhebine kazandı. Bunlar arasında baş-hâcib Aytaş, hususî kâtib (debîr-i has) Ebû Bekr b. Ebî Eş'as, ârız Ebû Mansur Çaganî[459], Buhârâ reîsi, mâliye nâzırı[460], İlâk hükümdarı[461] Hüseyn-Melik bulunuyordu. Bunların vâsıtasiyle saraya girebildi. Kısa zaman sonra emîrin kendisi, "Karmat"[462] oldu. Nahşebî'nin iltimâsı üzerine Nasr, Buhârâ'da hapishânede ölen Hüseyn b. Ali'nin[463]

[456] *Siyasetnâme,* metin, 187 vd.; tercüme, 274 vd.; *Fihrist,* 188.

[457] Brit. Mus. O. 3587 vr. 149.

[458] Bkz. yk. s. 17-18.

[459] Belki Ebû Ali'nin oğludur. Ebû Ali sonradan Saganiyân ve Tirmiz'de hüküm sürmüştür (*Metinler,* 10).

[460] "Sâhib-harâc" tâbiri, muhtemelen "müstevfî"'nin aynıdır ve aynı memura verilen bir ünvandır (bkz. s. 247).

[461] Bu bölge hakkında geniş bilgi için bkz. yk. s. 251-3, Barthold, *Die alttürkische Inschriften,* 22.

[462] Nizâmü'l-mülk ve Beyhaki'nin eserleri, bu tâbirin umumiyetle kullanıldığı mânâdan daha geniş bir mânâsı olduğunu göstermektedir.

[463] İbnü'l-Esîr'e göre (VIII. 66). Hüseyn b. Ali, ihânetinden sonra Vezir Ebû Abdullah Ceyhânî tarafından hapishaneden kurtarılarak, tekrar memuriyete girdi. Ölümü, belki yeni bir isyandan sonra olmuştur; fakat bu hususta hiç bir şey bilmiyoruz. Sa'âlibı (*Journal Asiatique,* 5. I, 204), Hüseyn'in vezir Bel'amî'ye kendisini hapisten kurtardığından dolayı teşekkür etmek için yazdığı bâzı beyitleri iktibâs etmiştir.

diyeti olarak Fâtımî halîfelerinden Ka'im'e (934-946) 119.000 dinar ödemeyi kabûl etti[464]. Emîrin şiîliği âlimlerin hoşuna gitmemiş olacak ki, eski müttefikleri Türk hassa askerlerinin temsilcilerine baş vurdular. Türkler tahtı "büyük sipehsâlâr"a[465] teklîf ettiler. Gizlice hazırlanan plân gereğince Sipehsâlâr tarafından Türkler'in kısa zaman önce zaptettikleri Balâsâgun'a bir sefer yapılmasını bahane ederek, Nasr'ın bilgisi olduğu hâlde bütün askerî kumandanların ziyâfete dâvet edilmesi, onları kendi tarafına kazanarak biat ettirmesi ve onların yardımiyle Emîr'in tahttan indirilmesi ve Karmatîler'in katledilmeleri kararlaştırıldı. Nasr'ın oğlu Nuh suikast hazırlığını haber aldı; onun isteği üzerine Nasr, suikastcilerin başkanını bir hile ile huzûruna dâvet ederek îdâmını emretti. Bunun üzerine baba-oğul hazırlanan ziyâfette göründüler. Nasr, suikastten haberi olduğunu açıklayarak maktûlün başını önlerine attırdı. Aynı zamanda oğlu Nuh lehine tahttan istîfa etti, çünkü oğlu şiîlikle itham edilmemişti. Gafil avlanan Türkler itaat etmek zorunda kaldılar. Nuh babasının zincire vurularak kaleye hapsedilmesini emretti. Bundan sonra müslüman olmıyan Türkler'e karşı sefere çıkmadan önce içteki düşmanları ortadan kaldırmak lüzumu üzerinde duruldu. Malları, başta Şiî emîrinin hazinesi olduğu hâlde Sünnîler'e devredilecekti. Mâverâünnehr ve Horasan'daki Şiîler'in, Nahşebî ile ona katılan ileri gelenler başta olmak üzere, süratle katledilmelerine başlandı. Bu hengâmede şahsî intikam sebebiyle Sünnîler'in de katledilmesi için tedbirler alındı. Bu tarihten itibaren Şiîler, Mâverâünnehr'de ancak gizli bir mezheb olarak varlıklarını devâm ettirebildiler.

Nizâmü'l-mülk hâdiseyi bu şekilde tasvîr eder. *Fihrist*'te Şiî hareketinin bastırılması biraz başka şekilde anlatılır. Nasr'ın "pişmanlık" duymasının başlıca sebebi, kendisini yatağa düşüren ve bunu ilâhî bir ceza olarak kabûle meyl ettiren bir hastalığa isnâd edilir. Ölmeden önce bunu Nuh'a anlattı. Nuh tahta çıkınca Nahşebî'nin getirilmesini emreder;onunla fakihler arasında bir münâzara açar. Fakihler, şiîliği red ve cerh etmeği başarırlar. Hüseyn'in diyeti olarak verilen paranın 40.000 dinarının Nahşebî'nin zimmetine geçirildiğini öğrenen Nuh, taraftarlariyle birlikte onu idam ettirir.

[464] *Fihrist'in* bu konudaki metni (II.79). pek açık değildir.

[465] Burada hangi memurun kastedildiğini tâyin etmek güçtür. Şiîliği zikredilenler arasında ne baş-hâcib ne de o sıralarda Horasan vâlisi olan Ebû Ali Çağanî olamaz. Belki "hâcib-i hâs" tâbiri, Aytaş hakkında kullanıldığı halde, hassa ordusu kumandanı değil de hükümdarın nedîmi olan hâcib mânâsındadır. Şu halde Nizâmü'l-mülk tarafından "Sipehsâlâr" diye zikredilen memur, baş-hâcib olabilir.

Tarihçiler, Nasr'ın şiîliği hakkında tek bir kelime bile söylemezler. Akciğer vereminden üç ay hasta yattıktan sonra 6 Nisan 953 Perşembe günü vefat etti[466]. Ölmeden bir müddet önce saray kapısının yakınında kendisi için bir hücre yaptırarak bütün vaktini orada ibâdetle geçirirdi[467]. Az rastlanan bâzı rivâyetlere göre Nasr, babası Ahmed gibi, gulâmlar tarafından katledilmiştir; bu kaynaklarda[468] ölüm tarihi olarak 31 Mayıs 942 verilir. Muhtemelen bu tarih, ölümü değil, tahttan indirilmesi ve iktidarın oğlu Nuh'un eline geçmesi tarihidir. Nasr'ın hücre yaptırması hakkındaki rivâyet de belki bu olaya âittir. Nizâmü'l-mülk'ün verdiği bilginin aksine olarak Nuh'un resmen tahta geçişi ancak babasının ölümünden sonradır. Onunla aynı devirde yaşamış olan Narşahî'nin rivâyetine göre[469] Nuh, 10 Nisan 943 tarihinde, yâni ölen hükümdar için âdet olan üç gün matem tutulduktan sonra tahta geçti. İbnü'l-Esîr[470] de Nahşebî'nin îdâmından bahseder: Mürşidin cesedi darağacından çalındı ise de kimin çaldığı anlaşılmadı.

İbnü'l-Esîr[471], ve ondan naklen Mîrhând[472], Nasr'ın fevkalâde hilmi hakkında bâzı haberler verirse de, bize kadar gelen başka rivâyetlerden[473] onun çok sert mizaçlı biri olduğu anlaşılıyor. Vezir Bel'amî ile amîd Mus'abî'nin[474] tavsiyesi üzerine îdâm ve ağır ceza hakkındaki irâdelerinin ancak üç gün tehir edildikten sonra yerine getirilmesini emretmeğe lüzum gördü; bundan başka bu maksatla seçilen üç ihtiyar, hükümdarın gazabına uğrıyanlar için şefaat etmeğe memur edildiler. Bu tedbirden

466 Tam tarihi Sem'âni'de (السامانى kelimesinde) ve Utbî'nin farsça tercümesinde bulmaktayız (Narşahî, 228).

467 İbnü'l-Esîr, VIII, 301; Mirhând, *Historie des Samanides,* 141.

468 Bunların en eskisi Hamdullah Kazvinî'dir (Narşahî, 103; *Tarih-i Güzîde,* 383. tercüme, 74; burada aynı tarih (12 Ramazan 330) gösteriliyorsa da Emîr'in katli hakkında hiç bir şey söylenilmemiştir). Krş. Narşahî, 111 vd.; *Tabakat-ı Nâsırî, 37.*

469 Narşahî, 94.

470 İbnü'l-Esir, VIII, 302.

471 İbnü'l-Esîr, VIII, 300 vd.

472 Mirhând. *Histoire des Samanides,* 139 vd.d. Burada İbnü'l-Esir'deki fıkralar anlatılmıştır, hattâ aynı sırayı bile takip etmişlerdir. Krş. *Metinler,* 88 vd. (Nasr ile mürşidi hakkında Avfî'den naklen).

473 Beyhakî, 117. vd. d.

474 Ebu't-Tayyib Muhammed b. Hâtim. Sa'âlibî'ye göre (*Journal Asiatique,* 5. I. 196 vd.) Nasr zekâsını beğendi ve maiyetine aldı. Mus'abî vezir rütbesine kadar yükseldi, fakat nihayet idam edildi. Gerdîzî'ye göre Mus'abî, Ebû Ali Ceyhânî'nin vezirliğe tayin edilmesine "muhalefet etti" (*Metinler* 8; yazmada yanlışlıkla الصبعى yazılmış).

beklenen neticenin elde edilmediği İbnü'l-Esîr[475] ve Gerdîzî'nin[476] verdikleri bilgiden anlaşılmaktadır. Nasr öldüğü zaman başlıca taraftarlarından hiç biri sağ kalmamıştır: "Devamlı birbirlerinin aleyhine entrika çevirmekteydiler; bâzıları îdâm edildiler, diğerleri öldüler". Kırk yaşına gelmeden veremden ölen zayıf bir hükümdarın devlet işlerinde büyük bir tesiri olduğu söylenemez. Saltanatı esnasında yapılan iyi işler muhtemelen vezirleri Ebû Abdullah Ceyhânî ile Ebu'l-Fazl Bel'amî sayesinde olmuştur. Nasr'ın Şiîliği ve 942 ihtilâline dâir rivâyetten o zaman idarenin başında kimin bulunduğu ve bu olaylarda vezirin nasıl bir rol oynadığı çıkarılamıyor. Hükûmet idâresinin Bel'amî'den Ebû Ali Ceyhânî'ye geçişi Gerdîzî'ye göre umumî hayatın normal cereyanında meydana gelen bir karışıklık sırasında vuku bulmuştur. İbnü'l-Esîr'e göre[477], bu olay 326 (938) yılında olmuştur. Bel'amî 940 yılı Kasım ayına kadar yaşadı[478]. Ceyhânî 330 (940-942) yılında "bir enkaz altında" öldü[479]. Umumiyetle bu tâbir, zelzelede ezilenler için kullanılmaktadır[480]. 330 yılında bir zelzelenin olduğuna dair başka bir bilgimiz yoktur. Eğer vezirin ölümü 330 ihtilaliyle doğrudan doğruya ilgili değilse bile her halde âlimler ile askerî partinin başarı kazanmasını kolaylaştırmıştır. *Fihrist*'te[481] Ebû Ali Ceyhânî, senevîliğe meyletmiş olmakla suçlanır.

Nuh b. Nasr'ın saltanatından (943-954)[482] itibaren hanedânın çöküş işâretleri açıkça görülmektedir. Nasr'ın saltanatının son yıllarındaki olaylardan dolayı hükûmetin idâresi, dindarlığı ile meşhur -sonradan "el-Hâkim eş-şehîd" lâkabiyle tanınmış- olan fakih Ebu'l-Fazl Muhammed es-Sülemî'ye verildi. Vezirlik makamını uzun müddet kabûl etmediyse de Nuh'un ısrârı sonunda nihâyet üzerine aldı[483]. Pazartesi ve Perşembe oruç

[475] İbnü'l-Esîr, VIII. 300.

[476] *Metinler*, 8.

[477] İbnü'l-Esir, VIII. 283.

[478] Sem'ânî, البلعمى kelimesinde.

[479] İbnü'l-Esîr, VIII. 294.

[480] İbnü'l-Esîr'de (VIII, 302) 331 yılı zelzelesi anlatılırken bu tabir kullanılmıştır. Bu zelzelede Horasan'ın Nesâ şehri de zarar gördü.

[481] *Fihrist, 138*. Bu parçada Hüseyn b. Ali Mervezî ile Ebû Zeyd Belhî'nin zikredilmesi, *Fihrist* müellifinin iki Ceyhânî'yi, baba ile oğulu birbirinden açıkça ayırmadığını göstermektedir (krş. s. 13). Belki Şîîlik ithâmı, her ikisinin aleyhinde serdedilmiştir. Ya'kut (*İrşâd*. II. 59 vd.). Ebû Ali Ceyhâni'yi torunu ile bir tutmuştur. Birinci Ceyhânî tekrar aynı eserde zikredilmiştir (VI. 293 vd.).

[482] Yâkut'un *İrşâd*'ında (III. 99) "Âl-i Sâmân hükümdarlarının ediplerinden" diye zikredilir.

[483] Bu zât hakkında bkz. Sem'ânî. الشهيد kelimesinde.

tutar, beş vakit namaz kılar ve geceleri bile ibâdet ederdi. Seyâhatlerde bile ibâdetleri aksatmadan yapardı. Devlet işleri hakkında çeşitli şahısları huzûruna kabûl etmeğe pek az zaman ayırır ve ilk fırsatta ilmî çalışmalarına dönerdi. Böyle bir devlet adamının, memleketi, 942 yılında hazinenin yağma edilmesi sonucunda düştüğü güç durumdan kurtaramıyacağı açıktı. 944'te Hârezm'de patlak veren isyânı bastırmak[484], Türkler ile savaşmak[485] ve nihayet Horasan vâlisi Ebû Ali Çağanî ile savaşmak için orduya ihtiyâç vardı. 945 yılı ilkbahârında Horasan halkı ondan şikâyet edince[486] Nuh, onun yerine Türk partisinin reisi İbrahim b. Sîmcûr'u tâyin etmeğe karar verdi; bu zat nefsinde "hükûmetin heybeti ile dinin kuvvetini toplamıştı"[487], Ebû Ali, yerini isteği ile terketmeğe hazır değildi; hükûmet onun aleyhinde zor kullanamazdı, çünkü askerler hakları olan maaşı alamamış olmakla emîr ve vezir aleyhine açıkça homurdanıyorlardı. Mâlî sıkıntılar, haraç ve vergilerin artırılması netîcesini doğurdu. Mukaddesî'nin[488] bir rivâyetine göre, Nuh'un saltanatı sırasında bir kere senelik vergi borç şeklinde peşin alındı ve bu borcu hükûmet hiç bir zaman ödemedi. Devrin şâirleri[489], "vergi dâiresi memurlarından", normal vergilerin ödenmesi bile halkın tahammül edemiyeceği kadar ağır olduğu bir zamanda, bakayâyı topladıklarından dolayı şikâyet ederler. 946 yılı sonbaharında Nuh, askerî partinin başkanı Ahmed b. Hamûye'yi (muhtemelen meşhur Hamûye b. Ali'nin oğludur) vezîre fedâ etti ise de[490], iki ay sonra askerlerin vezirden kanlı bir intikam almalarına göz yummak zorunda kaldı. Onun, maaşlarının ödenmesinin gecikmesinden sorumlu tuttukları gibi, Ebû Ali ile birlikte hareket etmiş olmakla da suçluyorlardı. Tarihçilerin verdikleri bilgilere göre[491] vezir, Nuh'un emriyle îdâm edildi. El-Beyyi'in Sem'ânî tarafından nakledilen rivâyetine göre[492] hükûmet, vezîri müdâfaa etmek için bir birlik gönderdi ise de âsiler tarafından geri püskürtüldü.

[484] İbnü'l-Esîr, VIII, 310 vd.; Mirhând, *Histoire des Samanides,* 249

[485] Türk hükümdarının oğlu Nuh'un devrinde hapiste idi (aynı eser).

[486] İbnü'l-Esîr, VIII, 334; Mîrhând, *Histoire des Samanides.* 143.

[487] Sem'âni. السيمجورى kelimesinde.

[488] Mukaddesî, 340.

[489] *Journal Asiatique,* 5, I, 176. Barbier de Meynard'ın tercümesi ("l'excédant et le droit ordinaire") pek uygun değildir. "El-bakayâ"nın mânâsı hakkında krş. *Mefâtihü'l-ulûm,* 60 ; "el-bâkî" aynı olmadığı anlaşılıyor *(aynı eser).*

[490] *Metinler,* 8 (Gerdîzî).

[491] Gerdîzî'den başka İbnü'l-Esîr (VIII, 345).

[492] Sem'ânî, الشهيد kelimesinde.

O sırada Ebu Ali[493], Nuh'un amcası İbrahim b. Ahmed'i Mezopotamya'dan getirmişti. Vezirin ölümünden sonra bile maaş almadığı anlaşılan Nuh'un ordusu, âsilerin tarafına geçti. "El-Hâkim eş-şehîd"in ölümünden ancak bir ay sonra, Ocak 947'de Ebû Ali ile İbrahim Buhârâ'ya girdiler ve İbrahim adına hutbe okundu. Nuh, Semerkand'a kaçtı. Ebû Ali'nin Buhârâ'daki hâkimiyeti iki aydan fazla devâm etmedi. Halkın husûmeti karşısında çekilmek zorunda kaldı. Dîvânın başlıca memuriyetlerini taraftarlarına vererek Buhârâ'da İbrahim'den başka, hânedânın diğer bir mensubunu, Nuh'un kardeşi Ebû Ca'fer Muhammed'i bıraktı[494]. Ebû Ali, Semerkant üzerine yürümek bahanesiyle Buhârâ'dan ayrıldı ise de, Nesef'e varınca vatanı olan Saganiyân'a döndü. Emîrlerin ikisi de derhal Nuh ile müzâkerelere giriştiler. Nuh, kendilerini affedeceğini vadetti ve Nisan ayında başkentine dönebildi. Nuh, âsiler ile yaptığı mücadelelerde babası gibi ölçülü davranmadı. Verdiği söze rağmen amcası ile iki kardeşinin (Ebû Ca'fer Muhammed[495] ile Ebû Muhammed Ahmed) gözlerine mil çektirdiği gibi, devlet erkânından Hâcib Togan'ı idâm ettirdi. İsficâb hânedânının reisi Mansur b. Kara-tegin, Horasan vâlisi tâyin edildi. İbrahim b. Sîmcûr da 948 yılı baharında öldü[496].

İsyancıların reisi Ebû Ali henüz mağlûb edilmemişti. Nuh tarafından kendisine karşı asker gönderileceğini haber alınca Belh'e çekildi (bu durum, bizi, Belh hâkiminin onun tarafında olduğunu farzetmek zorunda bırakıyor). Oradan ikinci defa Buhârâ üzerine yürüdü. Nuh, 947 yılı sonun-

493 Ebû Ali ile icrâatı hakkında bkz. İbnü'l-Esîr, VIII, 344-358; Gerdizî, vr. 120 vd. d.; Cambridge yazması, vr. 97^a-99^b, *Metinler,* 8 vd.

494 Ebû Ali'nin Türkistân'a hareketi ve Buhârâ'ya dönüşü hakkındaki İbnü'l-Esir (VIII, 345) ile Mirhand'ın (*Historie des Samanides.* 146-147) rivayetlerini Gerdizî desteklemiyor. İbnü'l-Esîr'e göre İbrahim, Buhârâlılar ile uyuşarak Nuh ile barışmağa karar verdi, fakat Nuh gelmeden önce Ebû Ali, Buhârâlılar'ı mağlûb etti, şehri yakmak istedi, ancak şeyhlerin yalvarmaları üzerine vazgeçti. Mirhând'a göre, İbrahim evvelce Nuh ile birleşmeği başarmıştı ve her ikisi Ebû Ali tarafından mağlub edildiler. Gerdizî'ye göre İbrahim ile Ebû Ali tarafından mağlûb edildiler. Gerdizî, İbrahim ile Ebû Ali arasında çarpışma olduğundan hiç bahsetmez. Ona göre Ebû Ali'nin Buhârâ'yı yakmak istemesine sebep, halkın kendisine düşmanlık göstermiş olmasıdır.

495 Rûdekî'nin مادرهی بکرد باید قربان mısraiyle başlıyan kasîdesininEbû Ca'fer Muhammed b. Ahmed'e ithaf edildiği fikri ortaya atılmıştı. *Târih-i Sistân* adlı eser keşfedilince, bu kasîdenin methettiği olmayıp Sicistân vâlisi Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Halef b. el-Leys olduğu ortaya çıktı. Bkz. Sîr E.D. Ross. "A. Qasida by Rudaki," JRAS, 126, 213 vd.d. (G).

496 Sem'ânî, السیمجوری kelimesinde.

da Harceng yakınında[497], kuvvetlerinin büyük bir kısmiyle geri çekildiği halde, Ebû Ali mağlûb oldu. Hükûmetin başarısı yeni şiddet ve îdâmlarla te'yid edildi; kurbanlardan birisi Utbî âilesine mensuptu. Ebû Ali'nin ondan sonraki icraâtı (Belh ile Gûzgân'a çekilmesi, Huttel emîri ile ittifâkı, Simingân civârında orduların katılması[498], Kumîcîler[499] ve Râşt emirleriyle anlaşması), Ceyhun nehrinin yukarı taraflarındaki bütün vilâyetlerin tâbi hükûmete karşı isyân ettirmeğe azmettirmiş olduğunu açıkca ortaya koymaktadır. Netîcede Buhârâ ordusu Ebû Ali'nin başşehri Saganiyân'ı yağma ettikten sonra güç durumda kaldı ve Buhârâ ile irtibatı büsbütün kesildi. 948 yılının sonunda iki taraf barışmağa râzı oldular. Ebû Ali, oğlunu Buhârâ'ya rehin olarak gönderdi. Hükûmetin Ebû Ali ve müttefiklerine karşı ne gibi tâvizlerde bulunduğunu bilmiyoruz. Zaferin âsilerce kazanıldığı, Ebû Ali'nin oğlu karşılanırken yapılan merasimden anlaşılıyor: Şehir onun şerefine donandı, kendisine hil'at giydirildi ve emîrin sofrasına dâvet edildi. Ebû Ali, Saganiyân'da kaldı ve hükûmetin isteği üzerine İslâm'a karşı mahallî bir dinî hareketi bastırdı. Horasan'da Mansur b. Kara-tegin, orduda inzibâtı sağlamağa boşuna uğraştı ve böyle ağır bir vazifeden affedilmesi için devamlı olarak emîre yalvardı. Ordunun maaşlarının yine eskisi gibi düzenli bir şekilde ödenmediği anlaşılıyor. Mansur, 951'de ölünce yerine Ebû Ali getirildi. Saganiyân ile Tirmiz'i oğlu Ebû Mansur Nasr b. Ahmed'e bırakarak 952 yılında Horasan'a geldi. Ebû Ali, Horasan ile Hârezm'de âsâyişi temin ederek Büveyhîler'e karşı harbe girişti[500]. Harp, Nuh'u memnun etmeyen bir anlaşma ile sona erdi. Ebû Ali tekrar azledilerek yerine Ebû Sa'îd Bekr b. Mâlik el-Ferganî tâyin edildi. Bekr yola çıkmağa fırsat bulamadan Nuh, 28 Ağustos 954 Pazartesi günü vefat etti[501].

Nuh'un beş oğlu vardı: Abdülmelik, Mansur, Nasr, Ahmed[502] ve Abdülaziz. Bâzı halifeler gibi, kendisi hayattayken oğullarının tahta geçişi

[497] Cemâl Karşî'ye göre *(Metinler, 132)* Harceng civarında bir "Padişah rıbatı (Rıbât-ü'l-Melik yahut Rıbât-ı Melik) vardı. Şemsü'l-mülk tarafından yaptırılmıştı. Bu rıbât belki Melik bozkırlarında, Kermînîye'nin batısında idi; *Metinler'i* neşrederken (s. 8) Harceng ile Harteng'i karıştırmış olduğum açıktır (Harteng hakkında bkz. s. 160).

[498] Gerdîzî'nin metninde سمنكان yerine سمنجان (arapça سمكان bkz. s. 70) okunması lâzım geldiği açıktır.

[499] Bkz. s. 73.

[500] *Metinler,* 8 vd.; İbnü'l-Esîr, VIII, 370 vd. 378.

[501] İbnü'l-Esîr, VIII, 378 vd.d.; Sem'ânî. السامانى kelimesinde Utbî'ye göre (Utbî-Menini, I. 349; Narşahî, 229) 22 Ağustos Salı (Rebiülâhır'ın bitmesine on bir gün kala).

[502] Narşahî'de de (16) adı geçer.

sıralarını tesbit ederek halkı biata dâvet etmişti[503]. Üç büyük oğlundan her birinin yanına hassa askerinin kumandanlarından birisini memur etmişti. Bu durum, kumandanların o devirde sâhip oldukları önemi göstermektedir[504]. Abdülmelik tahta çıktı. Mukaddesî, bu emîrin saltanatı hakkında, "Sâmânî hânedânı içinde emsâli yoktur" diyecek kadar onun için iyi bir düşünce besliyorsa da, olaylar bu görüşü haklı göstermiyor. Saltanatının sonlarına doğru iktidârın tamâmen hassa ordusu kumandanının elinde olduğunu göreceğiz[505]. Abdülmelik tahta geçince Ebû Ali'nin azli ve yerine Bekr'in tâyini hakkında selefinin verdiği karârı değiştirmedi. Ebû Mansur Muhammed b. Uzeyr'i vezir tayin etti[506]. İşlerin bu şekilde yürütülmesi Ebû Ali için pek hoş olmadığı açıktır. Çünkü İbnü'l-Esîr'e göre[507], ne Horasan'da kalmak, ne de Saganiyân'a dönmek mümkün değildi. Gerçekten Büveyhîler'in yardımı ve halifenin gönderdiği menşûra rağmen Ebû Ali, Horasan'da mevkiini koruyamadı. Saganiyân'a ise ancak cenâzesi gidebildi (ölümü Kasım 955 tarihindedir).

Yeni hükûmet uzun müddet iktidârda kalamadı, Bekr b. Mâlik, "hassa askerlerini hafife almak ve isteklerini ihmal etmek" suretiyle düşmanlıklarını kazandı: Aralık 956'da kumandanları Alp-tegin tarafından, belki emîrin muvafakatiyle Abdülmelik'in sarayının kapısında öldürüldü. Bunun üzerine Vezir de azledilerek yerine Ebû Ca'fer Utbî getirildi. Horasan'da Bekr'in yerine, evvelce maîyetinde bulunmuş olan Ebû'l-Hasan Muhammed b. İbrahim Sîmcûrî tâyin edilerek kendisine ferman ile sancak, 957'de Alp-tegin'in oğlu tarafından getirildi. Gerek Utbî, gerekse Ebu'l-Hasan Sîmcûrî, kötü idârelerinden dolayı halkın hoşnutsuzluğunu kazanınca bir müddet vazifeden elçektirildiler. 959 yılında Ebû Mansur Yusuf b. İshak vezîr tâyin edildi. Ebû Mansur Muhammed b. Abdurrezzak, 960'da Horasan vâliliğine getirildi. Gerdızî, onun âdil bir vâli olduğunu söyler. Alp-tegin'in de azledildiği anlaşılıyor, çünkü yeni sipehsâlârın tâyin fermânını Ebû Nasr Mansur b. Baykara[508] getirdi ki, Mukaddesî, bu zâtın Mansûr'un baş-hâcibi olduğunu söyler. Askerî partinin tahakkümünden

[503] Gerdîzî, vr. 124; Cambridge yazması, vr. 100ª, burada yalnız dört şehzâde zikredilir. (Mansur'un adı yoktur).

[504] Mukaddesî, 337.

[505] Mukaddesî, 337. vd.

[506] Gerzizî'de böyledir. Mukaddesî (340). Ebû Mansur b. Uzeyr'in Nuh'un veziri olduğunu söyler.

[507] İbnü'l-Esîr, VIII, 379.

[508] Bu hâcibin adına Mansur'un sikkelerinde rastlandığı bilinmektedir. Krş. *Trudy*. I. 218.

kurtulmak için Abdülmelik ile vezîri tarafından bir teşebbüsün olduğunu, İbnü'l-Esîr'in, (960 yılı olayları sırasında) yüksek rütbeli bir kumandanın îdâmı ve bundan dolayı memlekette karışıklıkların çıktığı hakkındaki rivâyeti de isbat etmektedir. Muhtemelen bu teşebbüs başarısızlıkla neticelendi; çünkü Abdülmelik sevmediği Alp-tegin'den kurtulmak için kendisini Horasan'a vâli tâyin etmek zorunda kaldı. Alp-tegin oraya Şubat 961'de vardı. Alp-tegin'in azatlı kölelerinden biri hâcib nasbedildi.Ondan önce Alp-tegin emîri kandırarak veziri azlettirmiş ve yerine Ebû Ali Muhammed b. Muhammed Bel'amî'yi tâyin ettirmişti. Yeni vezir, babası gibi muktedir değildi ve mutlak hâkim olan kumandanın elinde sâdık bir oyuncak oldu[509].

Memleket bu hâlde iken Abdülmelik'in beklenmedik bir anda ölümü (Kasım 961[510]) yeni karışıklıkların çıkmasına sebep oldu. Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz. s. 116), emîrin sarayı bile âsiler tarafından yağma edilerek yakıldı. Alp-tegin'in arzusuna uyarak Bel'amî, ölen hükümdarın henüz çocuk olan oğlu Nasr'ı[511] tahta geçirdi ise de, saltanatı ancak bir gün sürdü. Sâmânî hânedânı mensupları ile hassa ordusu kumandanları Ebû Salih Mansur b. Nuh'un tarafını tuttular. Mansur, çocukluğundan beri arkadaşı olan Fâik'in yardımı ile tahtı elegeçirdi. Alp-tegin'i herkesin terkettiği ve yeni hükûmetin tarafına geçtiği anlaşılıyor. Bel'amî de yeni hükûmetin tarafına geçmiş ve vezirlik makamını ölünceye kadar elinde tutmuştu. Horasan'da Alp-tegin tarafından Tus vâliliğinde bırakılan Ebû Mansur b. Abdurrezzak, eski düşmanına karşı büyük bir şevkle yürüdü, hattâ hükûmet tarafından kendisine onun makamı teklif edilince gayreti daha da arttı. Alp-tegin, Gazne'ye çekilerek 962 yılında mahallî hükümdarı tahttan indirdi ve müstakil bir devlet kurdu[512]. Gerdîzî'ye göre, Ebû Mansur, ilk fırsatta kendisinin de azledileceğini bildiği için, askerlerine,

[509] *Metinler,* 10 vd; (Gerdizi); İbnü'l-Esîr, VIII. 396; Mukaddesî, 338.

[510] Tam tarihi şüphelidir; krş.Sem'ânî, الساماني kelimesinde;İbnü'l-Esîr, VIII. 398: Narşahî, 96, 103, 112, 229; Utbî-Menînı, I. 349. burada 11 Şevvâl 350 Perşembe tarihi gösterilmiştir; halbuki bu tarih 23 Kasım Cumartesi'ye rastlıyor.

[511] Yalnız Mukaddesî'de (338) adı geçer, fakat tahta çıkışı Alp-tegin'in tavsiyesi ile olduğu Gerdîzi tarafından nakledilmektedir (vr. 126; Cambridge yazması, vr. 101). Buna karşı olarak Nizâmü'l-mülk (*Siyasetnâme,* metin 97, tercüme. 144). Alp-tegin'in. Mansûr'u tahta çıkmak için pek küçük kabul ettiğini bildirir. Sonraki tarihçiler de (Narşahî, 104; *Târih-i Güzide,* 384, tercüme, 74; Mirhând, *Historie des Samanides,* 153) Alp-tegin'in tahta, Mansûr'un amcasını çıkartmak istediğini bildirirler.

[512] Nizâmü'l-mülk'ün, Alp-tegin'den bahsederken (aynı yerde), ona karşı meyli olduğu açıkça görülür.

memleketi yağma etmelerine izin verdi ve Büveyhîler ile münâsebete girişti. Tekrar Horasan vâliliğine getirilen Ebu'l-Hasan Muhammed Sîmcûrî, 962'de ona karşı gönderildi. Ordusunda, Mansur b. Kara-tegin'in oğlu Ahmed de bulunuyordu. Ebû Mansur öldürüldü; Ebu'l-Hasan, Mansur'un saltanatı boyunca Horasan vâlisi olarak kaldı ve Büveyhîler ile Ziyârîler'e karşı başarılı mücâdele etti[513]. Bu savaşların gayesi, Ebu'l-Hasan'ın ordusu için para istediği zaman Mansûr'un verdiği cevaptan anlaşılmaktadır: "Ordunun maaşı Bîsutûn (Ziyârî hükümdarlarından)'dan alınmalıdır[514]. Gerek Ebu'l-Hasan ve gerekse Bel'amî ile vezirlik makamını paylaşan Ebû Ca'fer Utbî, Abdülmelik'in saltanatı esnâsındaki tavrı ve hareketlerini tamamen değiştirerek tedbirli ve adâletli devlet adamları olarak şöhret kazandılar. Gazne'de de Sâmânîler'in hâkimiyeti sözde olsa bile yeniden kuruldu. 963 yılında ölen Alp-tegin'in oğlu ve halefi İshak[515] 964'te Gazne'nin eski mahallî hükümdarı tarafından yenilerek Buhârâ'ya kaçtı. Ancak Sâmânîler'in yardımiyle 965'te hasmını yenebildi[516]. Bundan sonra Gazne'de basılan sikkelerde mahallî hükümdarın adı ile Sâmânî hükümdarının adı birlikte bulunuyordu[517]. Mansûr'un saltanatının geri kalan kısmı, bilindiği kadariyle sükûnet içinde geçti. 974 yılı baharında Bel'amî ölünce (bkz. s. 11, n. 53), Yusuf b. İshak tekrar vezir tâyin edildiyse de, selefinden sonra ancak beş ay yaşıyabildi. Mansûr'un son yılında Ebû Ali Muhammed'in oğlu ve meşhur Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed'in torunu Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Ceyhânî vezirlik makamına getirildi. Mansûr 976 Haziranında öldü[518].

Mansûr'un yerine geçen oğlu Ebu'l-Kasım Nuh, henüz onüç yaşındaydı[519]. Memleketi onun adına annesi[520] ve 977 yılı sonunda[521] vezir

[513] Bkz. yk. s. 243. n. 301.

[514] Gerdizî, vr. 128: Cambridge yazması, vr. 103ª.

[515] Asıl adı belki İshak b. İbrahim idi, krş. İbn Havkal, 13 vd.

[516] Bu olaylar hakkında bkz. *Metinler,* 160 *(Târih-i Fasîhî); Tabakat-ı Nâsırî.* 70 vd.d. Alp-tegin'in Gazne'de hâkimiyetinin kurulması tarihi diye Fasîh'in gösterdiği tarih (322), hiç şüphesiz yanlıştır. Umumiyetle Fasîh'in eseri değerli ise de,Raverty'nin iddiâ ettiği gibi (s. 40), pek mükemmel otorite değildir, hattâ onuncu yüzyıl olayları için bile.

[517] *Trudy.* I. 240.

[518] Utbî'ye göre (Utbî-Menînî, I. 349) 11 Şevvâl Salı günü (13 Haziran). Onun saltanatı devrindeki olaylar hakkında en güvenilir kaynak Gerdizî'dir (vr. 126-130; Cambridge yazması, vr. 101ᵇ, 104ᵇ). Utbî'nin eserinden ancak Mâverâünnehr'e âit olayları zikrettik; daha geniş bilgi için bkz. *Notices et Exraits.* IV.

[519] İbnü'l-Esîr'de böyledir, VIII, 495.

[520] Annesi hakkında bkz. Utbî-Meninî, I. 136; Narşahî, 140.

[521] Tarih, Gerdizî tarafından verilmiştir (vr. 130: Cambridge yazması, vr. 10ª5): Rebiülâhır 367. Ayn tarih, Yakut'ta da (*İrşâd,* II. 60) Sellâmî'nin, Ebu'l-Hasan Muhammed b.

tâyin edilen Ebu'l-Hüseyn Abdullah b. Ahmed Utbî idâre ediyorlardı. Yeni hükümdarın ilk yıllarında hükûmet, askerî partinin başlıca ileri gelenleriyle uzlaşmaya çalışıyor; bilhassa Ebu'l-Hasan Sîmcûrî'yi iltifatlara ve şeref ünvanlarına garkediyordu[522]. Hırslı vezir, iktidârını sağlamlaştırdıktan sonra, Dîvân'ın nüfûzunu yeniden sağlamağa ve kumandanları itaat altına almağa karar verdi. 982 yılı başlarında[523], o zamana kadar mutlak hâkim olan Ebu'l-Hasan Sîmcûrî'yi azlederek yerine Hâcib Taş'ı tâyin etmeğe muvaffak oldu. Önce Utbî'nin babasının kölesi olan Taş'ın vezîre karşı tam bir bağlılığı vardı. Bâzı rivâyetlere göre[524] Ebu'l-Hasan'a karşı şahsî düşmanlığı vardı; çünkü, Utbî'nin vezîr olamıyacak kadar genç yaşta olduğuna inanarak Nuh'a Ceyhânî'yi yerinde tutmasını tavsiye etmişti. Ebu'l-Hasan, âilesinin mukataası olan Kuhistân'a (bkz. 257) çekilmek zorunda kaldı. Hassa ordusunun diğer kumandanları, bilhassa çok nüfûzlu olan Fâik, Büveyhîler'e karşı savaşa sevkedildiler. Vezirin zaferi fazla devam etmedi. Mart 982'de Horasan orduları Büveyhîler'e yenildi; fakat bu sırada Adudu'd-devle'nin ölümü Horasan'ı istîlâdan kurtardı[525]. Utbî'nin emriyle Merv'de yeni birlikler hazırlandı. Kendisi de bu birliklere katılacaktı, fakat Fâik ile Ebu'l-Hasan'ın para ile tuttukları katiller tarafından öldürüldü. Tarihçi Utbî[526], akrabâsının vezir denilmeğe lâyık olanların sonuncusu olduğunu haklı olarak söylemektedir. Haleflerinin ellerinde hiç bir iktidar olmadığı gibi Dergâh ileri gelenleriyle mücâadeleye bile teşebbüs etmediler. Taş, âsâyişi sağlamak için hükûmet tarafından Buhârâ'ya dâvet edildiği hâlde, hasımlariyle anlaşarak bu sâyede sipehsâlâr makamını muhafaza etti. Ebu'l-Hasan Kuhistân'da kaldı; oğlu Ebû Ali, Herât vâlisi, Fâik ise Belh vâlisi tâyin edildiler. Taş, Buhârâ'dan ayrıldıktan

---

Süleyman b. Muhammed tarafından yazılan zeylinden alınmıştır. Belki Gerdîzî'nin kaynağı budur. *Feridü't-târih* yanlışlıkla *Mezîdü't-târih* yazılmıştır, krş. *İrşâd,* III. 140.

[522] *Metinler,* 11 (Gerdizî).

[523] Tarih. Utbî (Utbî-Meninî. I. 105: "Aynı yılın Şaban ayının ortasında" ibâresi yalnız Menînî'nin tefsîrindedir) ile Gerdîzî'de(vr. 131; Cambridge yazması, vr. 105^{b}) 371 yılı Şaban ayı ortası olarak verilir.

[524] *Metinler,* 11 vd. (Gerdîzî), 91 vd. (Avfî): Narşahî, 105; *Târîh-i Güzide,* 385, tercüme 75; bkz. yk. s. 19-20.

[525] Gerdîzî, vr. 131; Cambridge yazması vr. 106^{a}. Mukaddesî. (338) Adudu'd-devle'nin ölümü ile sülâlenin yıkılışını Sâmâniler'e hücum etmiş olmasının cezâsı sayar.

[526] Menînî, I. 121 vd. tarih kitaplarında görülen öteki vezirlere üstünlüğü hakkında bkz. Narşahi, 130. Vezir'in, ömrünün sonında bir askerî memuriyeti ilâve olarak alması dikkate şâyandır (Utbî-Meninî, aynı yer; Narşahî, 129) ve bu suretle hem mülkî, hem de askeri kudreti kendi elinde birleştirdi.

sonra, muhâlif parti üstün geldi: Ağustos 986'da[527] Utbî âilesinin rakîbi olan Abdullah b. Muhammed b. Uzeyr vezir tâyin edildi[528]; sipehsâlâr makamı da tekrar Ebu'l-Hasan'a verildi. Taş, Ebu'l-Hasan ve Fâik'e silâhla karşı koymağa çalışarak Büveyhîler'den Fahrü'd-devle'nin yardımını ve aynı âileden Fârs meliki Şerefü'd-devle Ebu'l-Fevâris'ten 2000 süvari te'min ettiği hâlde, 2 Aralık 987'de[529] mağlûb oldu. Gurgân'a kaçtı ve bir yıl sonra orada vebâdan öldü[530]. Utbî'ye göre[531] son vezirler âsâyişi sağlıyacak kudrete sâhip değillerdi: "Vilâyetlerin çoğu âsilerin elindeydi; hükûmetin gelirleri azaldı; askerler halkı sıkıştırmaktan çekinmiyorlardı; iktidar Türkler'in eline geçti; vezirlerin verdikleri emirler tatbik edilmiyordu." Ebu'l-Hasan 989 yılı bahârında[532] ölünce, yerine kendisinden daha muktedir ve harîs olan oğlu Ebû Ali geçti. Buhârâ hükûmetinin kesinlikle Faik'i tercîh ettiğini açıklaması, Ebû Ali'nin silâha sarılmasına sebep oldu. Fâik, yenilerek Mervu'r-rûd'a kaçarken Ebû Ali, Buhârâ'ya gönderdiği elçi aracılığı ile yaptıklarının sebebini açıkladı ve itâat edeceğini bildirdi. Hükûmet, çâresiz galibin özür dilemesini kabûl ederek Ceyhun'un güneyindeki bütün vilâyetlerdeki hâkimiyetini tasdîk etti. Nuh'tan "Emîrülümera"[533] ünvânını alan Ebû Ali, bu vilâyetlerde mutlak hâkim oldu ve ordusunun ihtiyaçları bahânesiyle bütün devlet gelirlerini ve hattâ Hazîne-i hassa mülklerinin gelirlerini bile müsâdere etti[534]. Bu sırada Fâik, Buhârâ'ya karşı taarruzunda başarısızlığa uğradıktan sonra[535], Belh'i zaptederek Tirmiz üzerine yürümüştü. Nuh'un emriyle Gûzgân emîri Ebu'l-Hâris Muhammed b. Ahmed[536] b. Ferîgûn, ona karşı yürüdü ise de yenildi.

[527] Gerdizî'deki (vr. 132: Cambridge yazması, vr. 106^b) tarih, Rebiülevvel 376'dır. İbnü'l-Esîr (IX. 19) bu olayı 373 (983)'te gösterir.

[528] *Târih-i Beyhak'da* (British Museum yazması, Or. 3587, vr. 69^a) bu vezirin ahlâksızlığından şikâyet edilir.

[529] Gerdîzî'deki tarih (vr. 133: Cambridge yazması, vr. 107^a) 7 Şaban 377'dir.

[530] Utbî'ye göre (Utbi-Meninî, I. 145) Gurgân'da üç yıl kaldı; fakat Taş'ın vebâya tutularak ölüm tarihini Utbî kendisi (*aynı eser,* 149) 377 yılı olarak gösterir (3 mayıs 987-20 Nisan 988). *Notices et Exraits* (IV. 349)'de 379 yılı gösterilmişse de aşağıda zikredilecek olayların tarihlerine uymuyor.

[531] Narşahî, 152; Utbî-Menînî, I, 152.

[532] Gerdîzî'ye göre (vr. 133; Cambridge yazması, vr. 107^a) 378 yılı Zilhicce ayında.

[533] Utbî'ye göre böyledir (Utbî-Menînî, I, 155); krş. Mirhând. *Histoire des Samanides.* 170.

[534] *Metinler,* 12 (Gerdîzî). Gelirlerin çeşitleri burada sayılmamıştır. Arâzi vergisi, emtia vergisi, aynî vergiler tesâdüfî kazançlar, beylik mülklerin gelirleri.

[535] Mağlubiyeti, Utbî'ye göre (Utbî-Meninî, I. 165) 11 Rebiülevvel 380 Pazar (8 Haziran 990) günü vâki oldu.

[536] Utbi (Utbi-Meninî, I, 165) ile sonraki kaynaklarda kendisine Ahmed b. Muhammed adı verilir; krş. *Zapiski,* X, 127 vd.d.

Bundan sonra, Çaganiyân emîri Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed, müşterek düşmanları olan Saganiyân hükümdarı (Muhtâcîler'in akrabâsından olup olmadığı bilinmeyen) Tâhir b. Fazl'a karşı Fâik ile bir ittifâk kurdu. Utbî'ye göre[537], Saganiyân evvelce Gûzgân emîrinin ülkesine dâhil edilmişti, Tâhir, Belh muhâsarasında öldürülünce askerleri kaçtılar. Sâmânîler'in memleketi büsbütün karıştı. Orduları Mâverâünnehr'in kuzey hudutlarına yaklaşmakta olan fâtihe kolay bir av olacaktı.

25 — Karahânlılar devletinin ortaya çıkışı

Sâmânîler'in hâkimiyetine son veren Türk hânlarının menşe'i hakkında bilgimiz yoktur. Türk boylarından hangisine mensup oldukları mes'elesi hakkında bile hâlâ kesin bir hükme varılamamıştır. Dokuz-Oğuzlar'ın Karluklar'a karşı kazandıkları zaferleri, Dokuz-Oğuzlar'ın bir kolu olan Yağma boyu tarafından Kâşgar'ın işgali ve müslüman olmıyan Türkler'in Balâsâgun'u ele geçirmesi hakkında başka yerde naklettiğimiz rivâyetler[538], Karluklar'ın saltanatına son veren Dokuz-Oğuzlar'ın reislerinin Karahânlılar olduğuna işaret ediyor gibi ise de, buna karşı, ilerde göreceğimiz gibi Karluklar'ın Karahânlılar'ın memleketinde işgal ettikleri mevki dikkate alınmalıdır: Oğuzlar'ın Selçuklu imparatorluğundaki mevkilerine tamâmiyle benzemektedir[539]. Karahânlılar'ın müslüman olmaları hususunda da ancak efsânevî rivâyetler mevcuttur: Bu efsânenin en eski şekli, on birinci yüzyılda yazılmış olan *"Kaşgâr Tarihi"*nden naklen Cemâl Karşî'de (bkz. s. 20) bulunmaktadır[540]. Bu efsâneye göre, İslâmiyeti ilk kabul eden, Mâverâünnehr'in birinci fâtihinin büyük babası ve ikinci fâtihinin ise babasının dedesi olup 344 (955-956) yılında ölen Abdülkerîm Satuk Buğra Hân'dır. Bu an'ane eski olduğu hâlde, bilhassa Sâmânî hânedânı hakkında bir çok tarihî hatâlar ihtivâ etmektedir. Binâenaleyh verilen kronolojik bilgi pek

537 Utbî-Menînî, I, 167 (burada Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed): Narşâhî, 157.

538 *Zapiski,* XI. 348 vd. *Semiryeçye Elkitabı,* II. 94 vd.: Barhold, *Die alttürkischen Inschriften.* 28.

539 Krş. *Zapiski,* VIII, 22; Barthold, *Zur Geschichte des Christentums.* 49. On birinci yüzyılın sonunda, ileride göreceğimiz gibi. Karahânlılar'ın ordusunun çekirdeği Cigil adını taşırdı, fakat çağdaşlarından Mahmud Kâşgari'den (*Divînü Lügâti't-Türk,* I. 330) öğrendiğimize göre Selçuklu İmparatorluğundaki Türkmenler, bütün Doğu Türkleri'ne Cikil (yahut Çikil) derlerdi.

540 *Metinler,* 130 vd. Başka bir efsâne (Türk hanının kehanetli rüyâsı hakkında) İbnü'l-Esîr'de anlatılır (XI. 54); burada hükümdara Kara Hakan denilmektedir. Her iki ünvâna da sâhip olması kuvvetle muhtemeldir. Mâverâünnehr fâtihi olan torununa Sa'âlibî (*Yetime,* IV. 316) "Buğra-kara-hâkan" adını verir.

güvenilir sayılmaz ve İbnü'l-Esîr'in, 349 (960) yılında bir çok Türk boyunun (200.000 çadır) müslümanlığı kabûl ettiği hakkındaki rivâyetini[541] Karahânlılar'a bağlamamıza pek engel teşkil etmez. Mâverâünnehr ile bozkırlar arasında dâimâ mevcut olan sıkı ticârî münâsebetlere[542] bakılırsa, Mâverâünnehr'de sâlikleri olan mezhepler, göçebeler arasında yavaş yavaş yayılmış olmalıdır. Mazdekîlik, Senevî (düalist mecûsî) mezhepler, Hıristiyanlık ve İslâm'ın yayılması hakkında başka araştırmamda verdiğim bilgilerden[543], Emevîler devrinden itibaren İslâm propogandasının bozkırlarda yapıldığı hâlde pek başarı elde edemediği anlaşılmaktadır. İslâm'ın fakihler tarafından ortaya konan şekli, Araplar da dahil[544] göçebeler tarafından ihtiyaçlarına cevap vermiyen bir din sayılırdı. Şeyhler ile İslâm tasavvufunun diğer mümessilleri, mukayese kabûl etmiyecek kadar büyük tesir meydana getirdiler ve bugün bile bozkırlarda en çok onların taraftarları vardır. Sâmânîler devrinde Türkler arasında yapılan İslâm propagandası hakkında bilgimiz yok denecek kadar azdır. Ancak Sem'ânî'den öğrendiğimize göre[545], Abdülmelik'in saltanatı sırasında Türkler'in memleketinde yaşayan Nişapurlu Ebu'l-Hasan Muhammed b. Sufyan el-Kelemâtî adında birisi, 340 (951-952) yılında Nişapur'u terkederek birkaç yıl Buharâ'da kaldıktan sonra "Hânların hânı"nın hizmetine girdi ve onun sarayında 350 (961)'de öldü. Tarihlerin birbirine uymasına bakılırsa Kelemâtî'nin faaliyetlerinin 349 yılı olayiyle bir münâsebeti olması mümkündür. Eğer Sâmânî hükümdarının icrâatı hakkındaki efsâne, tarihî bir temele dayanıyorsa ve bu hükümdarın adı Nasr ise[546] o halde ancak Nuh b. Nasr olabilir. Yukarıda belirtildiği gibi (bkz. s. 267-8) Nasr b. Nuh, babası hayat-

[541] İbnü'Esîr, VIII, 396. Aynı durumdan İbn Miskeveyh bahseder (II. 181, tercüme. V. 196). Asıl kaynak Sâbitü's-Sâbi'nin eseri olmalıdır.

[542] Maverâünnehr göçmenlerinin Türk memleketlerinde kurdukları koloniler hakkında bkz. yk. s. 193: *Zapiski*, VIII. 20 vd. *Semiryeçye El-kitabı*, 83,89; Barthold, *Zur Geshichte des Christentums*, 46 vd. Krş. Hz. Ali'nin çağdaşlarından olup ticâret maksadiyle Çin'e seyâhat eden ve oradan deniz yoluyla Basra'ya giderek burada İslamiyeti kabûl eden Buharalı Zerdüşti Ezrekyân hakkında Sem'ânî'nin rivâyeti (ازركيان kelimesinde). Bkz. Sîr A. Stein, "Doğu Türkistan ve Çin'deki Soğdlu Koloniler hakkında bilgiler". *Serindia* (Index).

[543] *Zapiski*, VIII, 9; Yâkut, *Buldan*, I. 839.

[544] Dozy, *Islamisme*, 526.

[545] Sem'ânî, الكلماتى kelimesinde. Hanın merkezinin adının yazmada bozulduğu açıktır. Krş. faksimilelerdeki metinler. vr. 486[a].

[546] *Metinler*, 131 (Cemâl Karşî). Bu hükümdara Hoca Ebu'n-Nasr Sâmânî adının verildiği sonraki rivayetler hakkında bkz. *Colllections scientifiques orientales*, VIII, 160 vd.; F. Grenard, "La Légende de Satuk Boghra Khan et l'histoire," (*Journal Asatique*, XV, 5-79) (s. 7; Khodja Aboul-Nasr Sâmânî).

tayken halkın biat ettiği hükümdarlardan biri olarak zikredilmiştir; fakat, ondan sonra onun hakkında bilgi yoktur. Aynı şekilde onuncu asrın ilk yarısı gibi erken bir zamanda Sâmânî hânedânından birisinin Türkler'e kaçtığını söylemiştik (bkz. s. 260); fakat Kâşgar "dihkanı" Togan-tegin'in Karahânlılar sülâlesi ile bir münâsebetinin olup olmadığı hakkında bilgimiz yoktur. Türkler arasında faaliyet gösteren diğer İslâm mümessillerinden Ebu'l-Hasan Sa'îd b. Hâtim el-Üsbânîketî'yi bilmekteyiz: 380 (990) yılından biraz önce "Türkler'in memleketine gitmiştir"[547].

Sâmânîler ile Türkler arasındaki siyâsî münâsebetlere gelince, dokuzuncu yüzyılda ve onuncu yüzyılın ilk yarısında Türkler'i itaat altına almak için bozkırlara ordular sevketmişlerdir. İsficâb'ın Nuh b. Esed tarafından fethi (bkz. s. 228), İsmail'in Talas'a (bkz. s. 240) ve Nasr'ın Şâvgar'a[548] yaptıkları seferler ve Fergana'daki Heft-dih köyünün Müslümanlar tarafından fethi hakkındaki rivayetler buna işâret etmektedir. Mâverâünnehr yalnız bir defa, 904 yılında, İsmail, b. Ahmed'in saltanatı sırasında büyük bir Türk ordusu tarafından istilâ edilmiş[549] ve istilâcılar, İslâm ülkelerinden gelen gönüllülerin yardımıyle geri püskürtülmüşlerdi. 942'de Balâsâgun'a müslüman olmıyan Türkler'e karşı sefer yapılıp yapılmadığını bilmiyoruz. Ancak ertesi yıl, Türk hâkanının oğlunun[550] Sâmânîler elinde esir olduğunu biliyoruz. Sâmânî devletinin onuncu asrın son yarısında Türk ülkelerinde hâlâ nüfûzu olduğu, Fâik'in emriyle Mîrkî civarında bir ribâtın inşâ edildiği[551] hakkındaki rivâyetten anlaşılmaktadır. Zirâî mahsûllere ihtiyaçları olduğu hâlde, o devirde Sâmânîler'in kuvvetinden dolayı ânî baskınlarla bu mahsûlleri elde edemiyen göçebeler, böyle durumlarda yapıldığı gibi ticâret maksadiyle hudut şehirlerine kalabalık gruplar halinde gelirlerdi[552]. Bundan başka bilinmeyen bir sebepten dolayı, yurtlarını terkeden bâzı Oğuz oymakları, Mâverâünnehr'in ancak göçebelerin yaşamasına elverişli kısmına hükûmetin izniyle yerleştiler ve buna karşılık hudûdu bütün akınlara karşı korumayı va'dettiler. İsficâb'ın batı ve güney-batısındaki bölgeye yerleşen Türkmenler (Oğuzlar)'den yukarıda

[547] Sem'ânî, الاسبانيكثي kelimesinde.

[548] Krş. Barthold, *Otchet*, 10. İstahrî'den naklen (291). Oradaki bilgiye rağmen bahsi geçen şehrin Batı Şâvgar olduğu muhakkaktır (krş. *aynı eser*, 346); İstahrî ile İbn Havkal'da adı geçmiyen Doğu Şâvgar değildir (bkz. s. 191).

[549] Taberî, III, 2245.

[550] İbnü'l-Esîr, VIII, 310; Mirhând, *Histoire des Samanides*, 249 (İbn Haldûn'dan).

[551] Mukaddesî, 275.

[552] Bkz. yk. s. 255 vd.

bahsettik (bkz. s. 192-3). Türkmenler'in başka bir kolu Selçuk'un[553] başkanlığı altında Seyhun'un aşağı mecrâsında boylarından ayrıldılar. Selçuk, İslâmiyeti kabûl etti ve Cend'in Müslüman ahâlisini kâfirlere haraç vermekten kurtardı[554]. Selçuk, Cend'de öldü ve orada gömüldü; fakat haleflerinin, kurtardıkları Müslümanlar ile kavga ettikleri ve güneye doğru ilerledikleri bilinmektedir. On birinci yüzyılda Cend'de Selçuk'un haleflerine karşı gayet düşmanca bir tavır takınan bir müslüman hükümdarı buluruz[555]. Selçuk'un halefleri Sâmânîler tarafından kabûl edildiler ve Nûr (krş. s. 125) civarında yerleştiler. Hamdullah Kazvînî[556], bu olayı 375 (985) yılında gösterir. Bir kaç yıl sonra İsfîcâb'ı işgal eden Balâsâgun hânı ile Sâmânîler arasında yapılan mücâdeleye Türkmenler de, ileride göreceğimiz gibi katıldılar.

26 — Buğra Hân

Satuk'un torunu Buğra Hân Hârûn b. Musa[557], "Şihâbü'd-devle ve Zâhirü'd-da've"[558] ünvânlarını almıştı. Mâverâünnehr'de pek az muhâlefetle karşılaştı. Ebû Ali, Sâmânîler'in arâzisinin bölünmesi için onunla gizli bir anlaşma yaparak, Mâveraünnehr'in Buğra Hân'a, Ceyhun'un güneyindeki vilâyetlerin de Ebû Ali'ye verilmesi kararlaştırıldı. Bundan başka Buğra Hân bir çok dihkandan dâvet mektupları aldı; bunlar memlekette oldukça önemli rol oynadıkları hâlde hükûmetten memnun değillerdi[559].

[553] Bu ismin imlâsını Batı Avrupa'nın şimdiki âlimleri (İngilizler, Fransızlar ve Almanlar ittifakla) Selçuk olarak kabul ettikleri halde doğrusunun Selçuk olduğu *Kitâb-ı Korkud* ve Mahmud Kâşgarî'nin *Divân-ü Lügât'it-Türk* (I, 397) adlı eserinde toplanan malzemeler gibi halis Türk eserlerinde سلجك şeklinde yazılmış olmasıyla ortaya çıkar.

[554] İbnü'l-Esîr, IX. 322.

[555] Beyhakî, 856.

[556] *Journal Asiatique*, 4, XI. 421; *Tarih-i Güzide*, 434, tercüme. 93: *Tabakat-ı Nâsırî*, 117

[557] Cemâl Karşî'de böyledir (*Metinler*, 132). Karahânlılar'ın soyu hakkında en geniş ve anlaşıldığına göre en itimada şayan bilgiyi o vermektedir. İbnü'l-Esîr (XI. 54) ile Avfî (*Metinler* 84)'ye göre Satuk'un oğlu Musa'nın nesli, Karahanlılar'ın başka bir kolunu teşkil ediyordu; Nasr da bunlara mensuptu. İbnü'l-Esîr, Buğra Hân'a Hârûn b. Süleyman adını verir. En eski kaynaklar, Utbî ile Gerdizî, Buğra Hân'ın ancak "bir İlek'in oğlu" olduğunu söylerler. Cemâl Kârşî'ye göre Satuk'un başka bir oğlu, Nasr'ın büyük babası, Han ünvanını taşıdığı sıralarda Buğra Hân'ın babası ancak İlek idi. Krş. İbn Miskeveyh, *Eclipse*, III, 393, Hârûn b. İlek.

[558] Buğra Hân'ın, İlâk'ta 382 (992)'de basılan sikkelerinde aynı ünvanları görürüz: bkz. A. Markov, *Katalog*. 198.

[559] Utbî-Menini, I. 163 (Mâverâünnehr dihkanlarından bir grup); krş. *Sredneaz. Vyestnik*. Haziran, 33 Farsça tercümesinde (Narşahî, 155) "dihkanlar" yerine "Mâverâünnehr'in bâzı eşrafı" yazılmıştır: *Notices et Extraits*. IV. 352 "autres êmirs".

Maverâünnehr'in ilk fâtihine karşı ulemâ sınıfının aldığı vaziyetin ne olduğunu açıklıkla bilmiyorsak da, tarihçilerin Buğra Hân[560] ile başlıca taraftarlarından Ebû Ali ile Fâik'in[561] dindarlığı hakkındaki rivâyetlerine bakılırsa ulemâ tarafından, sonradan Nasr'a gösterdikleri iyi tutumla karşılandığını düşünebiliriz. Sa'âlibî[562], Buğra Hân taraftarlarından birini daha zikreder: Halife Vâsık'ın soyundan geldiği kabûl edilen Ebû Muhammed Abdullah b. Osman el-Vâsıkî. Halifelerin torunları hem kendi memleketlerinde, hem de Sâmânî memleketinde maaş alırlardı. Bununla beraber el-Vâsıkî, kendine ne bir maaş ve ne de kârlı bir iş temin edemedi. Bundan dolayı Türkler'in tarafına geçti ve Hân üzerinde öyle büyük bir nüfûzu oldu ki, Hân, "onun görüşüne göre hareket eder ve her işte onun gözüne bakardı".El-Vâsıkî, efendisini Mâverâünnehr'e bir sefer yapmağa teşvik ve iknâ etti. Sa'âlibî, onu, Sâmânî devletinin yıkılmasının başlıca âmili kabul eder. Mâverâünnehr'in fethinden sonra el-Vâsıkî etrafına 300 gulâmdan meydana gelen bir maiyet topladı. Halife ilân edileceğini ve Buğra Hân'ın tâbi sıfatiyle Mâverâünnehr ve Horasan'da hüküm süreceğini hayâl etmeğe başladı, fakat Hân hastalanıp çekilince el-Vâsıkî Irak'a kaçmak zorunda kaldı. Bu son durum, Sa'âlibî tarafından öneminin çok büyütüldüğünü düşünmemize sebebiyet veriyor[563]. El-Vâsıkî'nin fazla bir önemi olmadığı ve Abbâsîler'in Horasan'daki gerçek ve tanınmış mensuplarından hiç bir farkı olmayıp ancak kendi kendine ehemmiyet verdiği kuvvetle muhtemeldir. Aynı yıl içinde (992) Sa'âlibî, Buhârâ'da Abbasî âilesinden başka birisini görmüştür: Me'mûnî. Sâmânîler'den maaş almakta olan Me'mûnî, sayıları epeyce kalabalık Horasanlı taraftarlarının başında kısa zaman içinde Bağdad üzerine yürüyeceğini ve hilâfet makamını ele geçireceğini Sa'âlibî'ye belirtmiştir[564].

Eski hânedân ile fâtihler arasında meydana gelen bu mücâdelelerde halk kütlelerinin durumu hakkındaki bilgimiz bundan bile azdır. Utbî'ye

560 İbnü'l-Esîr, IX, 70.

561 *Metinler*, 56,60 (Sem'âni).

562 *Journal Asiatique*, 5. III, 339 vd. d.

563 Vâsikî'den tarihçiler de bahsederler. Gerek kendi hakkında ve gerekse Buğra Hân üzerindeki nüfûzu hakkında en geniş bilgileri verdiği halde Nasr'dan hiç bahsetmiyen ve onu Buğra Hân ile karıştıran Hilâlü's-Sâbî'nin rivayetinden (İbn Miskeveyh, *Eclipse*, III, 393-397, tercüme, VI. 420 vd.d.) anlaşıldığına göre, Vâsikî, ancak Nasr'ın ölümü ve kardeşi Ahmed'in tahta geçişinden sonra Mâverâünnehr'den ayrıldı. Sonradan Vâsîkî tekrar Maverâünnehr'i terkederek Doğu vilâyetlerine gitti, fakat nihayet Gazneli Mahmud'un emri ile tevkif edilerek ölünceye kadar hapiste kaldı.

564 *Journal Asiatique*, 5. III, 333-339.

göre[565], Türkler çekilince Buhârâ halkı onları cezalandırmak için tâkip edenlerle beraberdi ve Nuh'un dönüşünü sevinçle karşıladı; fakat Buğra-Hân İsficâb'dan Semerkant ile Buhârâ üzerine yürürken ve Sâmânîler'in merkezini işgal ederken bir mukavemetle karşılaştığına dâir bilgimiz yoktur. Muhtemelen arkası gelmiyen mücâdeleler esnasında en çok zarar gören halk, hânedân değişmesinde sükûnetini devâm ettirmiştir. Nuh b. Nasr zamanından itibaren mâlî sıkıntılar içinde bulunan Sâmânîler, vergileri artırmağa mecbûr oldular. *"Târîh-i Beyhak"*da bize pek haklı görünen, fakat o zaman büyük hoşnutsuzluklara sebebiyet veren bir vergi hakkında dikkate değer bir haber vardır: Verâset vergisi. Sâmânî devletinin son devrinde kabûl edilen bir karar gereğince Divân memurlarının biri öldüğü zaman mallarının bir kısmı devlet hazinesine kalıyordu. Sonraları muhtemelen Beyhak bölgesinde çıkarılan bir kanunla, ahâliden erkek evlât bırakmadan ölenlerin başka vârisleri olsa bile mallarının bir kısmı hazineye gelir kaydediliyordu. Nihâyet bu kanun, erkek evlât bırakanların mallarına da teşmil edildi[566].

Hâcib Âyaç (Aytah, Âytâk), Buğra Hân'a karşı gönderildi, fakat mağlûp ve esîr edildi. Memleketi ancak kendisinin kurtarabileceği düşüncesiyle Fâik affedildi, Buhârâ'da merasimle karşılandı ve düşmanın hücûmlarına karşı durmak için Semerkand'a gönderildi. Harceng yakınında (bkz. s. 261, n. 461) mağlûp oldu. Bu mağlûbiyetin, kumandanın ihânetine atfedilmesi belki de sebepsiz değildir. Nuh başşehrini terketmek zorunda kaldı. Buğra Hân, Mayıs 992'de[567] Buhârâ'ya girdi. Fâik, fâtihi karşılamağa çıktı, itaat arzetti ve Tirmiz ile Belh vâlisi tâyin edildi. Sâmânî hânedânının çöküntü halinde olmasına rağmen, Beyhakî'ye inanılacak olursa, Buğra Hân, Buhârâ hâzinesinde çok para buldu. Hân, meşhur Cû-i Mûliyân (bkz. s. 115-6) sarayına yerleşti. Bu sıralarda Nuh, Âmul'da bir ordu topluyordu; Abdullah b. Muhammed b. Uzeyr'i[568] Hârezm'den getirterek vezîr tâyin etti. Daha önce olduğu gibi Ebû Ali, bu def'a da efendisine yar-

[565] Utbî-Menînî, I. 176; Narşahî, 161.

[566] British Museum yazması, Or. 3587, vr. 75.

[567] On birinci yüzyıl tarihçilerinden ikisi, Gerdizî (*Metinler*, 12) ile Beyhakî (234), aynı tarihi (Rebiülevvel 382) verirler. Bundan dolayı İbnü'l-Esîr'deki (IX. 67 vd.) Buğra Hân'ın iki seferi (382 ve 383) hakkındaki rivâyet reddedilmelidir. Utbî'nin eserinde tarihler gösterilmemiştir.

[568] Gerdîzî'de yanlışlıkla "Abdülaziz"dir. Utbî (Utbî-Menînî, I, 170; *Notices et Extraits*. IV, 353). Ebû Ali Bel'amî'yi de zikreder, fakat o devirde hayatta olması pek mümkün değildir. Bkz. yk. s. 10. n. 52.

dım etmekten vazgeçti; fakat, o sıralarda Buğra Hân ile arasında bir soğukluk ortaya çıktı. Buğra Hân Buhârâ'da mevkiini sağlamlaştırınca Sâmânîler'in arâzisinin taksim edilmesine dâir anlaşmayı yürürlükten kaldırdı. Ebû Ali'ye yazdığı mektupta Horasan hükümdarlarının sipehsâlârlarına yazdıkları mektuplardaki tarzı kullanmağa başladı[569]. Bunun üzerine Ebû Ali, birlikleriyle Nuh'un tarafına geçmeğe râzı oldu, ancak o zamana kadar Sâmânîler'e mahsus olan "Emırülmüminîn'in vâlisi" ünvânının verilmesini istedi[570].Nuh, bu şartı bile kabûl etti, fakat Ebû Ali'nin gelmesinden önce Sâmânîler'in lehine bir değişiklik oldu; Nuh, sorumsuz vâlisinin yardımı olmadan Buhârâ'ya dönebildi. Buhârâ'nın meyveleri ve havâsından dolayı[571] rahatsızlanan Hân, Semerkant'a çekilmek zorunda kaldı. Oraya Sâmânî veziri Ebû Ali Muhammed b. İsa Damganî'yi beraber götürdü[572]. Nuh b. Nasr'ın oğlu Abdülazız, Buhârâ'da bırakılarak Buğra Hân, meşru hakkı olan tahtını kendisine iâde ettiğine dair bir ferman yayınladı[573]. Bundan, belki Nuh b. Nasr'ın vasiyetini göz önüne almıştır (bkz. s. 267-8). İbnü'l-Esîr'deki bir rivâyetten[574], Buğra Hân'ın geri çekilmesinin sebepleri arasında, Nuh'un kendi tarafına çekmeğe muvaffak olduğu Türkmenler'in hücûmu olduğu anlaşılmaktadır. Her halde Türkmenler, Buhârâ halkı ile birleşerek geri çekilmekte olan orduyu tâkip ettiler ve ağırlıklarını yağmaladılar[575]. Bu şartlar altında Buğra Hân, Abdülazîz'i düşmanlarına karşı himâye etmek hususundaki sözünü tutmadı. 17 Ağustos 992 tarihinde[576] Nuh, Buhârâ'ya döndü ve Abdülazîz'in gözlerine mil çektirdi. Semerkant'ta Hân'ın hastalığı fazlalaştı. Türkistan'a dönerken Kuçkarbaşı denilen yerde vefât etti[577]. Böylece Sâmânîler'in hâkimiyeti Zerefşân vâdisinde yeniden kurulmuş oldu. Fâik, kendisini destekleyenden

569 Utbî-Menînî, I, 177; Narşahî, 162.

570 Utbî-Menînî, I. 174; Narşahî, 160.

571 Bkz. Sâmânîler'in hizmetinden Buğra Hân'ın maiyetine geçen ve Vezir Damganî'nin rakibi olan Ebu'l-Feth Ahmed b. Muhammed b. Yusuf'tan naklen, Sa'âlibî, *Yetime*, IV, 113, 316. Barbier de Meynard'ın tercümesinde *Journal Asiatique*, 5, III. 341) bu memurun adı Ebu'l-Fazl'dır.

572 Bu şahıs hakkında bkz. Gerdizî, vr. 133: Cambridge yazması, I. 107[a], Vezir, Semerkant'da 1 Receb 382 (2 Eylül 992) tarihinde öldü.

573 Gerdizî'de bir yanlış var: krş. *Metinler*, 12. n. 5.

574 İbnü'l-Esîr, IX, 322.

575 Utbî-Menînî, I, 176; Narşahî, 161.

576 Tarih, Beyhakî tarafından verilmiştir (234).

577 *Metinler*, 12. Belki *Şâhnâme*'de adı geçen Ḳâçâr-başı (yahut Ḳuçkâr) kalesidir, krş. *Zapiski*, VIII. 16; Barthold. *Zur Geschishte des Christentums*, 35; Marquart. *Östtürkischen Dialekstudien*. 110.

mahrum kaldığı hâlde yine Belh'ten, Buhârâ'yı zaptetmek için hareket etti;yenilerek Merv'e çekildi ve eski düşmanı Ebû Ali'ye yardım teklif etti. Fâik'in kuvvetlerinin hâlâ oldukça mühim olduğu anlaşılıyor, çünkü Ebû Ali onun teklifini sevinçle kabûl etti. Halbuki Sâmânîler'in başarısını dikkate alarak Nuh'un teveccühünü kazanmak için kıymetli hediyeler hazırlamıştı; bunların parasını da, Utbî'ye göre, Horasan zenginlerinden almıştı. Bu hediyeler şimdi Fâik'e takdim edildi. İki kuvvetli rakîbin ittifâkı karşısında Sâmânîler, tek çâre olarak bir üçüncüye mürâcaat ettiler: O da, bu zamana kadar cereyan eden olaylara katılmıyarak bu karışıklıklardan faydalanıp Afganistan'ın güney kısmında hâkimiyetini kurmuştu.

27 — Sebük - tegin, Karahânlılar ve Sâmânîler ile münasebetleri

Ona taraftar görünen ensabcılar tarafından eski İran şahlarının neslinden geldiği sonradan belirtilen[578] Sebük-tegin[579], ya kendi yurttaşları ve yahut Sâmânî "Gazîler"ce esir edilen Türkler'den birisi idi[580]. Esir tüccarları tarafından Horasan'a götürülerek Nişapur'da sipehsâlâr Alp-tegin'e satılmışdı[581]. Genç gulâmın meziyetleri daha başlangıçta efendisinin dikkatini çekerek kısa zamanda yükselmişti[582]. Mansur'un tahta çıkmasından sonra Sebük-tegin, âmiri ile birlikte Gazne'ye giderek hem kendisi ve hem de halefleri için büyük başarılar elde etti. Bunların sonuncusu Pîrî, Sebük-tegin lehine tahttan çekilmek zorunda kaldı ve Sebük-tegin, 20 Nisan 977[583] tarihinde Gazne emıri ilân edildi. Afganistan ve Hindistan'daki zaferleriyle şöhret kazanan Sebük-tegin, Nuh'un dâveti üzerine Mâverâünnehr'e gitti; Kiş yakınında görüştüler. Sebük-tegin Nuh'a biat etti ve düşmanlarına karşı yardım vâdinde bulundu. Nuh, Âmul'de kaldığı müddetce Hârezmşâh ile Gurgânc emîrlerinden (bkz. s. 250-1) yardım

578 *Metinler,* 158 (Hâfız-ı Abrû): *Siyasetnâme,* tercüme, 141.

579 Bu ismin meşhur imlâsını muhâfaza ettik; bununla beraber Prof. Nöldeke'nin bana yazdığı hususi bir mektupta işaret ettiği gibi, Farsça *sebük* (hafif, akılsız) sıfatı ile türkçe *tegin* ünvanının bu suretle birleştirilmesi uygun değildir. Etimolojik olarak "Sü-beg-tegin" okunuşu akla daha uygun gelmektedir. Son iki ünvanının birleştirilmesine çok rastlanır (meselâ *metinler,* 20. on ikinci yüzyılın bilinmiyen bir tarihçisinden); fakat sü (ordu) kelimesiyle birleştirildiğini görmedik. *Sebük,* belki türkçe *sevik.* (sevgili) yerine kullanılan *sebik*tir. Marquart (*Osttürkische Dialekstudien,* 50), açıklamadığı sebeplerden dolayı Sübük-tigin olarak okumuştur.

580 Beyhakî, 107.

581 Beyhakî, 237 vd.

582 *Siyasetnâme,* metin 96, tercüme, 140 vd.

583 Tarih, Cûzcâni tarafından (*Tabakat-ı Nâsırî,* 73) verilmiştir.

görmüştü; karşılık olarak birincisine Ebîverd, ikincisine ise Nesâ şehrini iktâ olarak vermişti. Aslında Horasan'ın bu iki şehrinin Ebû Ali'nin hâkimiyeti altında bulunduğundan Nuh'un, bu iki şehri başkalarına vermesiyle Ebû Ali'nin karşısına yeni düşmanlar çıkarmak istemesi açıkca görülmektedir. Ebû Ali, Nesâ'yı kendi isteğiyle terkettiyse de Ebîverd'i Hârezmşâh'a veremiyeceğini kesinlikle ifâde etti. Böylece iki Hârezmli hükümdar arasında eskiden beri mevcut olan anlaşmazlığı daha da şiddetlendirerek kendisi karşısındaki tehlikeyi ortadan kaldırmış oldu. Horasan'da askerî harekâta girişildi. Gûzgân ve Garcistân emîrleri Nuh ile Sebük-tegin'in ordusuna katıldılar. Ebû Ali'nin müttefiki Gurgân emiri Dârâ b. Kābûs muhârebe esnâsında Nuh'un tarafına geçti. Muharebe, Sâmânîler'in galibiyeti ile neticelendi (994)[584]. Bu başarıdan dolayı Sebük-tegin "Nâsırü'd-devle ve'd-dîn", oğlu Ebu'l-Kasım Mahmud da "Seyfü'd-devle" ünvânlarını aldılar. Ebû Ali ile Fâik, Gurgân'a çekildiler. Mahmud, Ebû Ali'yi Nişapur'daki vazifesinde bıraktı ve Horasan'da sulh ve sükûnetin yeniden kurulması için gerekli tedbirleri aldı. O sıralarda Nuh, Buhârâ'ya döndü[585].

Ebû Ali ile Fâik, Büveyhîler'in memleketinde bir sığınak buldular. Gurgân vilâyetinin gelirlerinin bir kısmı kendilerine tahsis edildiyse de daha fazla yardımı kesinlikle reddettiler. 995 yılı baharında[586] Fâik'in isteği üzerine, Ebû Ali'nin muhâlefetine rağmen, Horasan'a dönmeğe karar verildi. Mahmud'u mağlûp ederek Nişapur, Tus ve daha başka şehirleri işgal etmeğe muvaffak oldular. Âsilerin hiç birisi son başarıyı kazanacaklarını ümid etmiyorlardı. Bu sebeple her biri hükûmetle bir görüşme imkânını bulup kendilerini affetirmeğe çalışıyorlardı. Nûh'un hazır bulunmadığı, Sebük-tegin ve müttefiklerinin tam zaferi ile neticelenen kat'î savaş Tus civarında vâki oldu. Âsi reislerin ikisi de Serahs'a ve oradan da Âmul'e kaçtılar. Sebük-tegin'in kalabalık ordusunun çöl içinden süratle geçmemesin-

584 Utbî'ye göre (Utbî-Menînî, 189) 383 yılı Ramazan ortalarında bir çarşamba günü belki 13 Ramazan (1 Ekim 993).

585 Utbî-Menînî, I, 180-199; Narşahî, 164-173. Gerdizî'nin bu olaylar hakkındaki rivâyetinde, Sebük-tegin'in kurnazlığına dâir fıkradan (vr. 135; Cambridge yazması, vr. 108b) başka yeni bir şey yoktur. Sebük-tegin. Dârâ'nın ihanet niyetinde olduğunu haber aldığından, Ebû Ali'nin casuslarından birinin huzûrunda Dârâ ile Fâik'in ve Ebû Ali'nin kardeşi Ebu'l-Kasım'ın, muharebeye girişilirse hükûmetin tarafına geçeceklerini vâdettiklerini, hattâ birisi Ebû Ali'yi bizzat Sebük-tegin'in eline teslim edeceğine söz verdiğini söyledi. Binâenaleyh, Dârâ düşman tarafına geçince Ebû Ali, diğer iki müttefikinden de şüphelendi ve onlara güveni kalmadı.

586 Utbî'ye göre (Utbî-Menînî, I, 205) Rebiülevvel 385'te (bu ayın ilk günü 5 Nisan 995'e tesadüf eder).

den faydalandılar. Âmul'den ikisi de Buhârâ'ya elçiler göndererek Nuh'tan af dilediler.Hükûmet, Fâik'in isteğine kesinlikle red cevabı verdiği halde, Ebû Ali'ye affedileceği ve Gurgânc'a giderek orada Emîr Ebu'l-Abbas Me'mûn b. Muhammed'in yanında kalabileceği tâlîmatı verildi. Hükûmetin gayesi, âsilerin askerî kuvvetlerini bölmekten ibaretti ve bu maksat, tam mânâsiyle gerçekleşti. Ebû Ali affı kabul ederek Ceyhun sâhilini takiben Hârezm'e gitti[587]. Yalnız kalan Fâik, Nuh'un muvafakatini almadan Mâverâünnehr'e girmeğe karar verdi. Hâcib Begtüzün kumandasında gönderilen bir birlik Nesef yakınında ona yetiştiyse de hücum edemedi. Fâik, Karahânlılar'ın ülkesine gitmeğe muvaffak olarak orada samimiyetle karşılandı. Bu sırada Ebû Ali'nin kuvvetleri Hârezmşâh Ebû Abdullah tarafından Hezâresp yakınında dağıtılarak kendisi de esir edildi (19 Eylül 996 Cumartesi)[588]. Taraftarlarından yalnız Hâcib İlmengü, Gurgânc'a varabildi. Emîr Me'mûn, bundan istifâde ederek himâye ettiği Ebû Ali'nin imdâdına yetişmek ve aynı zamanda eski düşmanının işini bitirmek istedi. Hârezmşâh Ebû Abdullah hapse atılarak arâzisi ve ünvânı Me'mûn'a verildi. Me'mûn'un aracılığı ile Ebû Ali ile Buhârâ hükûmeti barıştılar. Ebû Ali, Buhârâ'ya dönerek orada vezir Abdullah b. Uzeyr, Hâcib Begtüzün ve diğer devlet erkânı tarafından büyük bir merâsimle karşılandı. Nuh, onu Rîgistân sarayında (bkz. s. 141) kabûl etti ise de sonradan kardeşlerinden ve askerî reislerden on sekiz kişi ile birlikte Buhârâ kalesine hapsettirdi[589].

Aynı yıl içinde Karahânlılar'ın yeni bir askerî harekâtını görmekteyiz. Mâverâünnehr'in ancak bir kısmının hükümdarı olan Nuh, Türkler'e karşı büyük bir kuvvet çıkaramadığı için Sebük-tegin'den yardım istemek zorunda kaldı. O sırada Belh'te bulunan Sebük-tegin Nuh'un dâvetini alınca büyük bir ordu ile Mâverâünnehr'e girdi. Gûzgân, Saganiyân ve Huttel emîrleri ona katıldılar. Sebük-tegin, Kiş ile Nesef arasında ordugâh kurarak ordusuna katılması için Nuh'a ricada bulundu. Vezir Abdullah b. Uzeyr, Sâmânî hükümdarının az bir kuvvetle Sebük-tegin'in kalabalık or-

[587] Utbî'de böyledir (Utbî-Menînî, I, 199-219; Narşahî, 174-186). Gerdîzî'ye göre (vr. 136; Cambridge yazması, 109[b]), Ebû Ali muharebeden sonra Rey'e kaçtı; orada iken Büveyhîler'den Ali (yani meşhur Fahrü'd-devle), kendisine ayda 50.000 dirhem aylık bağladı, fakat bir aşk meselesinden dolayı Nişapur'a döndü. Mahmud'un emriyle tevkif edildi ve hapisten kaçarak Hârezm'e gitti.

[588] Utbî-Menînî, I, 224. 1 Ramazan 386 Cumartesi, fakat bu tarih belki yanlıştır. 386 yılının Ramazan ayı, 17 Eylül Perşembe günü başlar.

[589] Utbî-Menînî, I, 219-231; Narşahî, 186-191: *Metinler*, 12, 13; Gerdizî, vr. 137; Cambridge yazması, vr. 110[a] (burada Ebû Ali ile birlikte tevkif edilenlerin sayısı gösterilmiştir.

dusuna katılmasının saltanat makamı için utanç verici olacağını belirterek Nuh'u kandırdı ve o da Sebük-tegin'in teklifini reddetti. Bunun üzerine Sebük-tegin, oğlu Mahmud ve kardeşi Buğrâçuk kumandasında 20.000 kişilik bir kuvveti Buhârâ'ya gönderdi. Bu birlik Sâmânî hükûmetine her şeyi kabûl ettirmeğe yeterliydi. Vezir azledilerek Sebük-tegin'e teslim edildi. Sebük-tegin, onun yerine kendi taraftarlarından Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Ebî Zeyd'i tâyin etti. Sebük-tegin'in isteği üzerine Nuh, vezirle birlikte Ebû Ali ile hâcibi İlmengü'yü de teslim etti[590]. Hepsi Gerdîz kalesine hapsedildiler. Sebük-tegin, Karahânlılar ile sulh yaparak Sâmânîler ile Karahânlılar arasındaki hudûdun Katvân bozkırı olmasına karar verildi. Böylece Seyhun havzasının tamâmı Karahânlılar'ın hâkimiyetine geçerek Fâik onlar tarafından Semerkant vâlisi tâyin edildi[591].

Sebük-tegin Ceyhun'un güneyindeki bütün vilâyetlerin mutlak hâkimi oldu. Nuh, Horasan'daki olaylarla her türlü alâkasını kesti. Vezir Ebû Nasr, Mâverâünnehr'de âsâyişi sağlamak gayesiyle her türlü şiddete baş vurarak "kanı kanla yıkadı"[592] ise de beş ay sonra gulâmlar tarafından katledildi. Sebük-tegin onun hâmisi olduğu için Nuh, Sâmânîler'i öldürme olayına katılmış olmakla itham edileceğinden çekinerek katilleri işkenceyle öldürttü ve Sebük-tegin'e haber göndererek yerine birisini tâyin etmesini rica etti[593]. Sebük-tegin, seçimi hükümdara bıraktı. Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. İbrahim el-Bargaşî vezîr tâyin edilerek Nuh'un ölümüne kadar makamını korudu (14 Receb 387/23 Temmuz 997 Cuma)[594].

28 — Son Sâmânîler

Nuh'un oğlu ve halefi Ebu'l-Hâris Mansur'a ancak (Sem'ânî'nin rivâyetine göre[595]) Kasım 997'de biat edildi.Beyhakî'ye göre[596], fikrî ve ahlâkî

[590] Gerdizi'ye göre (Cambridge yazması, vr. 110a; Oxford yazmasında bu kısımda bir eksiklik var). bu olay, Şaban 386 (Ağustos yahut Eylül 996) da meydana geldi; halbuki Ebû Ali'nin Hârezm'de hapsedilmesi için yukarıda zikredilen tarih bununla birbirine uymamaktadır. Utbî'deki 386 tarihinin yanlışlıkla 385 yerine yazılmış olması ve Ebû Ali'nin Hârezm'de hapsedilmesinin yanlışlıkla 28 Eylül 995'te (Wüstenfeld cetvellerine göre 385 yılı Ramazan ayının ilk günü, 29 Eylül 995 Pazar'a tesadüf eder) vuku bulması muhtemeldir; yoksa ondan sonra ve Nuh'un ölümünden önce cereyan eden olaylar için pek az zaman kalırdı. Hem de 386 yılında halk arasında Ebû Ali'nin katledildiğine dair şâyialar vardı (bkz. Sem'ânî, السيمجورى kelimesinde).

[591] Utbî-Menînî, I. 231-241: Narşahî, 191-195.

[592] Tâbir, Utbî tarafından (Utbî-Menînî, I. 241) verilmektedir: Narşahi, 196.

[593] Utbî-Menînî, I, 250: Narşahî, 199 vd.

[594] Utbî-Menînî, I. 255 (لثلث عشرة ليلة خلت) farsça tercümede (Narşahî, 2 ve diğer farsça kaynaklarda. سيزدهم و رجب fakat doğrusu Cuma günü. o ayın on dördüne rastlar.

[595] Sem'ânî, السامانى kelimesinde.

[596] Beyhakî, 803. Tarihî olaylar, bu tavsîfi pek haklı göstermiyor.

yönleriyle temâyüz etmiş yeni hükümdar, şiddet yoluyla ülkesinde âsâyişi temin etti ise de devleti kurtaramadı. İktidar Fâik ile vezir Bargaşî'nin elinde kaldı. Ebû Ali ile taraftarları Sebük-tegin'in elinde hapiste öldüler[597]. Ancak eski vezir Abdullah b. Uzeyr, bilinmiyen bir sebepten dolayı serbest bırakılarak Mâverâünnehr'e dönmesine izin verildi. Onun teşvikiyle Ebû Mansur Muhammed b. Hüseyin b. Mut İsfîcâbî (muhtemelen İsfîcâb hükümdarları âilesine mensuptu bkz. s. 260, n. 449), İsyân ederek Karahânlılar'dan Mâverâünnehr hükümdarı İlek Nasr'dan yardım istedi. İlek yardım vâdiyle Semerkant üzerine yürüdü, ancak orada iki âsi reisi tevkif etti. Diğer taraftan İlek'in ordugâhına getirilen Fâik, büyük bir hürmetle karşılandı ve 3000 süvarinin başında Buhârâ'ya gönderildi. Mansur başşehrini terkederek Âmul'a kaçtı, Fâik Buhârâ'yı işgal edince Sâmânîler'e sadâkat ve bağlılığını belirterek Mansur'u kandırdı ve geri dönmeğe râzı etti[598]. Diğer hâcib Begtüzün, sipehsâlâr olarak Horasan'a gönderildi. Aynı yıl içinde, yâni 997'de Sebük-tegin ölünce küçük oğlu İsmail tahta geçmiş ve saltanatı büyük kardeşi Mahmud'a bırakmak istemediği için Mahmud Horasan'dan çıkmak zorunda kalmıştı.

Yeni bir iç harbin çıkmasına engel olmak maksadiyle Mansur, devlet ileri gelenleri ve bilhassa Fâik ile Begtüzün arasında bir anlaşmazlık çıkarmağa çalıştı. Buna rağmen Fâik, Kuhistân hâkimi Ebu'l-Kasım Sîmcûrî'yi gizlice Begtüzün'e hücum etmeğe kandırdı, fakat bu savaşta Begtüzün'ün galip gelmesi (Mart 998)[599] Fâik'i hayal kırıklığına uğrattı. Begtüzün, hasmiyle sulh yaparak Temmuz 998'de Buhârâ'ya muzaffer olarak döndü. Bundan sonra Fâik ile vezir Bargaşî arasında kavga çıkınca Bargaşî, Emîr'e sığındı. Mansur, onların aralarını bulmağa çalıştı ise de başaramadı. Fâik, düşmanının teslimini istiyerek Emîr'e şiddetle serzenişte bulundu. Nihayet Buhârâ şeyhlerinin araya girmesiyle anlaşma sağlandı. Bargaşî vezirlikten azledilerek Gûzgân'a sürüldü[600]. Gerdîzî'ye göre Sâmânîler'in

[597] Krş. Sem'ânî, الساماني kelimesinde, Mubârek Ebû Ali'nin cesedinin çürümediğine dâir efsâne, ulemânın Sîmcûrîler'e karşı vaziyetine şehâdet etmektedir.

[598] Utbî-Menînî, I. 268 vd.d. Narşahî, 205 vd.; Gerdizî, vr. 137; Cambridge yazması, vr. 110b.

[599] Utbî-Menînîi I, 287, Rebiülâhır (Nisan); Reynold'un tercümesinde (s. 221) Rebiülâhır: Gerdîzî (vr. 138; Cambridge yazması, vr. 111a) ile İbnü'l-Esîr'de de (IX, 97) böyledir.

[600] Utbî-Menînî, I, 289; *Notices et Extraits*. IV. 369. Beyhakî'ye göre (442 vd.d.) vezir, sülâlenin çökeceğini önceden gördü ve vaktinde işin içinden sıyrılarak mallarını korumağa karar verdi. Bu maksada erişmeyi düşünerek yalandan ayağının kırıldığını söyledi ve rüşvet verdiği hekimin yardımiyle Emîr tarafından kendisini memuriyetten affettirdi ve kısa zaman

son vezirleri Ebu'l-Kasım Abbas b. Muhammed Bermekî ile Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed Ceyhânî[601] (belki Ebû Abdullah Ahmed'in oğlu) idi. Utbî[602] bir de Ebu'l-Hasan Hâmulî'yi zikreder. Ebu'l-Hasan, Mahmud'un elçisi olarak Buhârâ'ya gönderilmiş ve orada iken Sâmânîler'in veziri olmayı kabûl etmiştir. Bu vezirlerin, olayların gelişmesi üzerinde bir tesirleri olmadığı anlaşılıyor.

Begtüzün ile Mahmud'un menfaatlerini birleştirmek hepsinden güç bir işti. Mahmud o sıralarda kardeşi İsmail'i yenerek Gazne'ye hâkim olmuştu. Begtüzün lehine Horasan vâliliğinden çekilmek istemiyordu. Mansur, tâviz olarak Belh, Tirmiz, Herât, Büst ve diğer şehirlerin vâliliğini Mahmud'a teklif etti ise de Mahmud, Horasan'ın tamamını almak istiyordu. Rakîbini Nişapur'u boşaltmak zorunda bıraktı[603]. Mansur, Fâik ile birlikte Horasan'a girdi. Beyhakî'ye göre, hepsi, bir anlaşma ile işi halledebileceklerini hâlâ ümid ediyorlardı. Bu sefer Emîr'in kararsızlığı felâketine sebep oldu. Ordusu ile Serahs'ta iltihak eden Begtüzün, bu kararsızlığını gizlice Mahmud ile anlaşma niyetinde olduğuna atfediyordu. Fâik de onun bu endişesine tamamen katılıyor ve pek de sebepsiz olmıyarak kendisi ile Begtüzün'ün âkıbetlerinin Ebû Ali'ninki gibi olacağından korkuyordu[604]. Mansur'dan önce davranmağa karar verdiler: 1 Şubat 999 akşamı[605] Emîr'i tahttan indirdiler; bir hafta sonra da gözlerine mil çekerek Buhârâ'ya gönderdiler. Küçük kardeşi Ebu'l-Fevâris Abdülmelik tahta geçti.

Mahmud, tahttan indirilen Emîr'in intikamını alacağını ilân ettiği halde pek az zaman sonra düşmanlariyle uzlaştı. Begtüzün lehine Nişapur'dan vazgeçerek Belh ve Herât'ı kendisi aldı, yâni evvelce Mansur tarafından teklif edilen şartları kabûl etmiş oldu. Ebu'l-Kasım Sîmcûrî'nin kuvvetleriyle birleşmiş olan rakîplerinin sayıca üstünlüğü karşısında böyle bir karar aldığı açıktır. Bu anlaşmanın Mahmud için kârlı olmamasına

önce Gûzgan'da satın almış olduğu mülküne çekildi. Oraya varınca emlâkini sattı. "yüreği hafif ve ayağı iyileşmiş" olarak Nişapur'a yerleşti. Orada uzun yıllar müreffeh bir hayat sürdü ve çok itibar gördü.

601 Her iki yazmada (Oxford yazması, vr. 138; Cambridge yazması, vr. 111ª) الخياني

602 Utbî-Menînî, I, 292; *Notices et Extraits.* IV. 370.

603 Utbî-Menînî, I, 291 vd.d.; *Notices et Extraits,* IV, 370.

604 Beyhakî, 803 vd.

605 Beyhakî (804) ile Gerdîzî'de (vr. 138; Cambridge yazması, vr. 111ª) aynı tarih verilir: 12 Safer 389 Çarşamba.

rağmen o bundan öyle memnun oldu ki, fakirlere 2000 dinar sadaka dağıttı[606] (Mayıs 999). Bununla beraber bu anlaşma çok çabuk bozuldu. Mahmud'un artçı kuvvetleri hâince bir hücuma uğradılar; harp yeniden başladı. Mahmud parlak bir zafer kazanarak bütün Horasan'ı hâkimiyeti altına aldı. Mahmud'un, zaferini Halife el-Kadir'e bildirdiği mektubu günümüze intikal etmiştir[607]. Mektupta harbin tek sebebinin, Sâmânîler'in halifeye bağlı olmaktan vazgeçmeleri olduğu belirtilir. Mahmud, Ceyhun'un güneyindeki vilâyetlerde, Utbî'nin ifâdesine göre "Sâmânîler'in ülkesine tevarüs etti". Şartların ne derece büyük değişikliğe uğradığı, Mahmud'un bu def'a sipehsâlâr ünvânını almayıp kardeşi Nasr'ı Horasan sipehsâlârı tâyin etmesinden anlaşılmaktadır. Abdülmelik ile Fâik, Buhârâ'ya kaçtılar. Begtüzün de, Mahmud ile mücâdelelere yeniden başlamak için boşuna gayret sarfettikten sonra orada onlara katıldı. Aynı yılın yaz mevsiminde Fâik öldü. Bundan sonra İlek Nasr[608], Mâverâünnehr'de Sâmânîler'in son kalıntılarını da ortadan kaldırmağa karar verdi. Çağdaşlarının ve bizzat şâhit olanların rivâyetlerine göre[609], Sâmânîler, düşmanlarına karşı ümitsizce karşı koymağa karar verdiler. Hükümdarın emriyle Buhârâ câmilerinin hatîpleri vaazlarında hânedanı müdâfaa etmek için halkı silâha sarılmağa dâvet ettiler. O devirde Buhârâlılar, bütün Mâverâünnehr halkı gibi silâh taşırlardı. Sâmânîler, lehlerine millî bir hareket meydana getirebilselerdi, bu Karâhanlılar için ciddî bir engel olabilirdi, fakat hânedânın yıkılmasını önleyemezdi. Hatiplerin vaazları tesirsiz kaldı. Sâmânîler, İsmail de dâhil[610] halk kütlesinin güvenini sağlıyarak tahtlarına bir destek kazanmağa hiç bir zaman uğraşmamışlardı. Demokratik mâhiyyette olduğu şüphe götürmiyen Şiî hareketini cezâlandırmaları bunu ortaya koymaktadır.

Sâmânîler'in son devirlerinde Mâverâünnehr'de Şiîler'in bulunduğu bilinmektedir. Meşhur İbn Sînâ'nın babası ve kardeşi bunlardandı[611]. Sâ-

[606] Gerdizî'ye göre böyledir. Beyhâki'de (805) ancak büyük miktarlar dağıtıldığı zikredilmektedir.

[607] İbn Miskeveyh, *Eclipse*, III, 341-345; tercüme, VI, 366-370. Savaş, Merv yakında 3 Cemâziyelevvel 389 Salı (16 Mayıs 999) günü oldu.

[608] Gerdizî'de (Cambridge yazması, vr. 111[b]) ona, "Hân'ın kardeşi" denilmektedir.

[609] İbn Miskeveyh, *Eclipse*, III, 372 vd.; tercüme 400 vd.

[610] Bu şahıs hakkında Avfî'deki enteresan bilgiye müracaat edilmelidir (*Metinler*, 90 vd.).

[611] İbn Ebî Usaybiya, *Uyûnu'l-enbâ*, neşr. A. Müller, Königsberg 1884, II. 2; İbnü'l-Kıftî, *Tarihu'l-hukemâ*, neşr. Lippert, 413.

mânîler'in din ve din adamlarına karşı gösterdikleri hürmete rağmen[612] Sünnî ülemânın teveccühü de, hanedan tarafından değil, Ebû Ali ve Fâik gibi düşmanlarının tarafında idi. Hatîplerin vaazlarına kulak asmıyan halk, "kendilerinin fakih saydıklarına" iltihak ettiler yâni Baron V.R. Rosen'ın haklı tahmînine göre, resmî olmıyan din adamları sınıfının temsilcilerine tabi oldular. Onların halk üzerindeki tesiri, hükûmetin tâyin ettiği hatîp ve imamların tesirinden daha büyüktü. Buna benzer olaylarda dâimâ olduğu gibi[613], nisbeten yakın zamanda İslâm'ı kabûl etmiş olan dindar göçebelerin din ile ulemaya gösterdikleri derin hürmet, münevver memurlar sınıfındakinden çok daha fazla idi. Netice olarak Baron Rosen'in fikrine rağmen, fakîhlerin "şüphesiz" Karahânlılar'dan rüşvet aldıklarını düşünmek için pek sebep göremiyoruz. Halk mürşitlerinin nasihatlerini kabûl ederek "dünya malı için mücadele edilirken" Müslümanların "yatıp katledilmek" zorunda olmadıklarına karar verdiler. İlek, Buhârâ'ya ancak Sâmânîler'in dostu ve hâmisi sıfatiyle gideceğini ilân etti. Ahâli fâtihleri tam bir sükûnetle karşıladılar. Buhârâ'nın askerî kumandanları Begtüzün ile Yınal-tegin, kendi istekleriyle fâtihlerin ordugâhına gittiler ve orada tevkif edildiler. 23 Ekim 999 Pazartesi günü[614]. İlek, hiç bir mukavemetle karşılaşmadan Buhârâ'yı işgâl ederek Sâmânîler'in hazînesine elkoydu. Abdülmelik ile sülâlenin diğer mensupları Uzgend'e gönderildiler. İlek de Buhârâ ve Semerkant'a kendi vâlilerini bırakarak Uzkend'e döndü. Böylece Sâmânî devleti son bulmuş oldu. Yerli Aryan unsurunun hâkimiyetine ebediyyen son veren bu tarihî olayın önemini o zaman belki hiç kimse idrâk edememişti[615].

29 — Buğra Hân'dan sonra Karahânlılar

Buğra Hân Hârun öldüğü zaman Karahânlılar'ın başına kimin geçtiği meselesini halledecek mevsuk bilgiye sâhip değiliz. Belki Nasr'ın babası

612 Sâmânîler devrinde Arap ve Fars dillerinde yazılan dinî bir el kitabı hakkında bkz. Prof. V.A. Zhukovsky'nin çok faydalı makalesi (*Zapiski,* XII. 5). Bu makalede adı geçen Ebu'l-Kasım Semerkandî hakkında, Ebû Mansur Mâturidî ile birlikte Mütezilîler ile Kerrâmîlere karşı Sünnîliğin baş müdâfii denilmektedir (*Metinler, 50. Kandiye*'den, krş. Vyatkin'in tercümesi, *Semerkant Vilâyeti Rehberi.* VIII. 263).

613 Krş. Dozy, *Islamisme.* 364.

614 Gerdîzî'de doğru olarak böyledir (vr. 139; Cambridge yazması vr. 111ᵇ); Utbî (Utbi Menînî, I. 319; Narşahî, 216) ile sonraki kaynaklarda (Mirhând, *Histoire des Samanides,* 197) yanlışlıkla Salı günü denilmiştir.

615 Prof. Nöldeke, *Grundriss der iranischen Philologie*'de (II, 152, n. 6) bu olayı "adı geçen ülkelerin tarihinde görülen en acıklı felâketlerden biri" olarak tavsif eder.

Arslan Hân Ali geçti ki, Cemâl Karşî'ye göre[616] Ocak 998'de şehit olmuştur. Ne şekilde öldüğü, kendisine verilen Harîk (yanık) lâkabından tahmin edilebilir. Arslan-İlek ünvanını taşıyan Nasr, her halde ancak vasal sıfatıyle Mâverâünnehr'de hüküm sürer ve Uzgend'de otururdu. Karahânlılar'ın ülkesinde, bütün göçebe imparatorluklarda olduğu gibi ırsî emlâk anlayışı, şahsî kanun sâhasından devlet kanunu sahasına nakledildi. Memleket hânın bütün âilesinin malı sayılarak birçok kısma bölünmüştü. Devlet başkanının otoritesini kuvvetli vasallar, icabında tamâmen reddedebilirlerdi. Ülkeyi taksim usûlü, her zaman olduğu gibi şahsî kinlere ve hükümdarların devamlı değişmesine sebep oluyordu. Binâenaleyh hânedânın münferit mensuplarının saltanat kronolojisini doğru olarak tesbit etmek mümkün değildir. Bize intikal etmiş olan bol miktarda Karahânlılar'a âit sikkeler bile bu meselenin halledilmesine yardım etmiyor, çünkü aynı sikke üzerinde geçen çeşitli ünvanların bir şahsa mı, yoksa müteaddit şahıslara mı âit olduğunu, tarihî bilgilerin azlığından dolayı bilmiyoruz.

30 — İsmail Muntasır

On birinci yüzyılın ilk yıllarında Karahânlılar, Mâverâünnehr'de Sâmânîler'den Mansur ile Abdülmelik'in kardeşlerinden Ebû İbrahim İsmail'in çıkardığı bir isyânı bastırdılar: Uzkend'de hapiste iken kadın kıyâfetine girerek kaçmış[617] olup Muntasır (=Muzaffer) ünvanını alan İsmail, Buhârâ'ya ve oradan Hârezm'e giderek etrâfına kalabalık bir taraftar kitlesi topladı. Hârezmşâhlar'dan 997'de askerleri tarafından katledilen Me'mûn'un oğlu ve halefi Ebu'l-Hasan Ali, belki de buna göz yummamıştır[618]. Muntasır'ın topladığı ordunun kumandanlığına tâyin edilen Hâcib Arslan-Yâlû, Karahânlılar'ın Buhârâ vâlisi Ca'fer-tegin'i şehirden kovmağa muvaffak oldu. Mağlûp ordunun kalıntıları, Semerkant vâlisi Tegin Hân'ın ordusuyla birleştilerse de, bu ordu da Zerefşan üzerindeki köprünün yakınında Sâmânî ordusuna yenilerek kaçmağa mecbur oldu. Muntasır, Buhârâ'ya döndü[619] ve Utbî'ye[620] inanılacak olursa halk tarafından sevinçle karşılandı. Bu başarılara rağmen İlek'in esas kuvvetlerine karşı durmak mümkün olmadı. Onun yaklaşması üzerine Muntasır ile Arslan-

[616] *Metinler*, 132 vd.

[617] Utbî-Menînî, I, 320; Narşahî, 217. Lane Poole'ın kitabında (*Mohammadan Dynasties*, 132, 133) ve benim tercümemde kendisine yanlışlıkla İbrahim adı verilmiştir.

[618] Utbî-Menînî, I, 254 vd.; Narşahî, 201.

[619] Belki 1000 yılında! Muntasır tarafından Buhârâ'da bastırılan sikkelerden biri bu yıla (H. 390) âittir. Krş. A. Markov, *Katalog*, 169.

[620] Utbî-Menînî, I, 323; Narşahî, 218.

Yâlû, Âmul'den, geçerek İran'a kaçtılar. Mahmud ile kardeşi Nasr'a karşı mücâdeleleri de, bâzı geçici başarılara rağmen felâketle neticelendi. Muntasır kabahati, başlıca yardımcısı Hâcib Arslan-Yâlû'ya yükledi. Zâten işlerin yürütülmesinde fazla müstakil hareket ettiğinden dolayı hoşnutsuzluğunu kazanmıştı; Arslan-Yâlû'nun îdâmını emretti[621]. Muntasır'ın son kuvvetleri Nasr tarafından imha edilince, 1003 yılında Mâverâünnehr'e dönerek Oğuzlar'dan (Türkmenler) yardım istedi. Gerdîzî'ye göre[622], o zaman ilk defa olarak müslümanlığı kabul eden Oğuzlar'ın reisi Peygu (muhtemelen Yabgu okumak lâzımdır) idi; Selçuk'un oğlu olduğunu zannetmeğe daha çok sebepler vardı. Onun Karahânlılar'a karşı Sâmânîler'e yardım ettiğini görmüştük. Oğuzlar, bol ganimet ümidiyle Muntasır'a kendi istekleriyle katıldılar. Muntasır, onların yardımıyle Zerefşân sahilinde Sübaşı-tegin'in ordusunu ve daha sonra Semerkant yakınında İlek'in birliklerini yendi (1003 yılı yazı); İlek'in kumandanlarından on sekiz kişi esir edildi. Oğuzlar esirleri Muntasır'a teslim etmiyeceklerini kesinlikle belirterek kendi yanlarında tuttular. Fidye (kurtuluş akçesi) bekledikleri açıkca farkedilmektedir. Muntasır, onların İlek ile haberleşmek istediklerinden şüphelenerek onlardan ayrıldı. 1003 yılı sonlarına doğru 300 süvari ve 400 piyâdeden meydana gelen küçük bir birlikle Dargan'da Ceyhun'u buzlar üzerinden geçerek Âmul'e vardı.

Muntasır, 1004'te Nesâ ile Ebîverd'e yerleşmeğe teşebbüs etti ise de, halkın isteği üzerine Hârezmşâh tarafından gönderilen bir orduya mağlûp oldu. Bu muharebede canlarını kaybeden taraftarları arasında Taş'ın oğlu da vardı[623]. Muntasır, ordusunun kalan kısmıyla üçüncü defa Mâverâünnehr'de göründü. Buhârâ vâlisi tarafından mağlûp edildiği halde Nur'da müstahkem bir mevkide karargâh kurdu ve Debûsiye'de bulunan düşmana taarruz etti. Bu seferki savaşta Muntasır galip gelerek nihâyet Sâmânîler lehinde millî bir hareket meydana geldi. Semerkant gazileri'nin reisi Hâris (İbn Alemdar=Sancaktarın oğlu, lâkabiyle tanınmıştır), 3000 asker ile Muntasır'ın maiyetine girerken şehirdeki şeyhler de[624] 300 gulâmı silâhlandırdılar. Oğuzlar da tekrar onun ordusuna katıldılar. Bu kuvvetler ile Şaban 394 (Mayıs-Haziran 1004)'te Bûrnamez yakınında İlek'in

621 Utbî-Menînî, I, 329; Narşahî, 221.

622 *Metinler,* 13. Utbî'de (Utbî-Meninî, I, 335 vd.; Narşahî, 222) daha az bilgi bulunmaktadır.

623 Utbî-Menînî, I, 340; Narşahî, 225.

624 Arapça aslında (Utbî-Menînî, I, 341) "meşâyih"; farsça tercümesinde ise "hâcegân".

esas kuvvetlerini, hatta Gerdîzî'ye[625] inanılacak olursa, "Büyük Hân'ın" ordusunu yenmeğe muvaffak oldu. Fakat bu başarılar devamlı olmadı. Hân, yeni kuvvetlerle dönerek Açlık bozkırında Dîzek ile Hâvas arasında savaşa girişti. Oğuzlar Bûrnamez'da kazandıkları ganimetle yetinerek çadırlarına döndüler ve bu savaşa katılmadılar. Muharebe esnasında Muntasır'ın kumandanlarından Hasan b. Tak, 5000 askerle İlek'in tarafına geçti. Muntasır tekrar Horasan'a kaçtı ve oradan dördüncü defa olarak Mâverâünnehr'e döndü. Buhârâ'da oturmakta olan Sâmânîler'den akrabası İbn Surhak'ın vaadlerine inandı. İbn Surhak, İlek ile gizlice anlaşarak Muntasır'ı yardım vâdiyle Mâverâünnehr'e döndürmeğe girişeceğine söz vermişti. Buhârâ'ya giderlerken Muntasır'ın askerleri kendisini terkederek İlek'in hâciblerinden Süleyman ile Sâfî'ye itaat arzettiler. Düşman, Muntasır'ın yanındaki kuvvetlerin etrafını çevirdi ve Ceyhun'un bütün geçitlerini tuttu. Muntasır, ancak sekiz kişi ile kaçmağa muvaffak oldu ise de kardeşiyle taraftarları esir edilerek Uzgend'e götürdüler. Muntasır, Merv cıvarındaki Arap kabilelerinden birinin reisi tarafından 1005 yılı başlangıcında öldürüldü[626].

31 — Gazneli Mahmud'un sultan ünvanını alması

Sâmânî hânedânının son temsilcisinin ölümünden sonra, ortada Karahânlılar ile Mahmud arasında toprakların taksimi meselesi kalıyordu. Mahmud'un müstakil bir hükümdar olarak tahta geçişi, İlek'in ordusunun Buhârâ'ya girdiği ay, 389 Zilkade'sinde (Ekim-Kasım 999) olmuştu. "Emîrülmüminîn'in yeni vâlisi" Halife Kādir'den menşur ile Horasan tâcını ve Yemînü'd-devle ve Emînü'l-mille" ünvanlarını aldı[627]. Mahmud da, 991'de Büveyhîler tarafından hilâfete geçirildiği halde Sâmâniler'ce tanınmayan Halife Kādir adına Horasan'da hutbe okuttu[628]. Mahmud, Sâmânîler'den daha çok ihtişam içinde yaşadı. "Sultan" ünvânı onun zamanın-

[625] *Metinler,* 13. İbn Alemdâr'ın birliğinin miktarı burada ancak 1000 kişi olarak gösterilmiştir.

[626] Gerdîzî'ye göre (vr. 142; Cambridge yazması, vr. 114ª), Rebiülâhır 395'te; Utbî'ye göre ise (Utbî-Menînî, I, 346; Narşahi, 228) Rebiülevvel'de.

[627] Utbî-Menînî, I, 317; Gerdîzî, vr. 140. Üçüncü bir ünvan. "Kehfü'd-devle ve'l-İslâm", Gerdizî'ye göre (vr. 158) Mahmud'a ancak 1026'da verilmiştir. Nizâmü'l-mülk tarafından anlatılan hikâye (*Siyasetnâme,* metin 131-136, tercüme 193-200) belki hiç bir siyasî temele dayanmıyor.

[628] İbnü'l-Esîr, IX, 103; İbn Miskeveyh. *Eclipse,* III. 341. tercüme, VI. 366; krş. *Trudy.* I. 234.

da her halde saray muhitinde kullanıldı. Aslında hükümdarın kuvvet ve kudretini, bilhassa halifenin meşrû hükûmetine delâlet eden bu kelimenin tarihçilerin rivâyetlerinin[629] aksine Mahmud'dan önce münferid hükümdarlara hiç bir zaman verilmediği iddia edilemez. Taberî'de bu mânâda kullanılmıştır[630]. "Sultan" ünvânını Fâtımîler de taşırdı: İbn Yunus'un Zîci[631], "Emîr'ülmüminîn, Ebû Ali el-Mansur, Sultanü'l-İslâm, İmâm el-Hâkim biemrillah (996-1021)'a takdîm edilmiştir. Mukaddesî[632], "sultanlar ve vezirler" ile görüştü; Orta Asya'daki bir kasaba hakkında şöyle demektedir: "Halkın çoğu kâfirdir, fakat sultânı müslümandır". Mahmud'a, saray tarihçileri, şâirleri ve belki de resmî evrak kâtipleri "Sultân" derlerdi. Günlük yazışmalarda kendisine ve haleflerine "Emîr" denilmekte idi. Beyhakî'de, muhtelif kimseler konuşurken Mes'ûd'a dâima "Emîr" derlerdi. Gerdîzî, "sultan" kelimesini pek az kullanır. İlk Gazneli paralarında bu ünvâna hiç rastlanmaz[633].

32 — Gazneli Mahmud'un Karahânlılar ile mücadeleleri

Karahânlılar da kendilerine "Emîrümüminîn'in mevlâları" derlerdi[634]. Mâverâünnehr'de, devletlerinin kurulmasından itibaren Halife Kâdir adına sikke bastırırlardı[635]. İlek Nasr'ın sikkelerinde "Nâsirü'l-hak" ünvânı bulunmaktadır. Muntasır ile mücâdele edildiği sıralarda Mahmud ile anlaştılar. 1001 yılında Mahmud, Uzgend'e elçi olarak Şafiî imâmı Ebû Tayyib Sehl b. Muhammed Sa'lûkî ile Serahs vâlisi Togancık'ı gönderdi. Nasr onları çok iyi karşıladı ve onların vasıtasiyle Sultân'a kıymetli hediyeler gönderdi: Kıymetli madenler, misk, atlar, develer, köleler, câriyeler, beyaz atmacalar, "hutuvv" boynuzları[636], nephritus parçaları ve değerli Çin eşya-

[629] İbnü'l-Esîr, IX, 92; *Tabakat-ı Nâsırî,* 75 vd.; *Siyasetnâme,* metin 44, tercüme 68.

[630] Taberî, III. 1894; burada Sultan'ın muharebede bulunduğu zikredilmiştir.

[631] Leyden yazması, No. 143 (bunun hakkında bkz. *Catalogus codicum orientalium Bibl. Acad. Lugduno-Batavae,* III. 88).

[632] Mukaddesî, 44, 275.

[633] Lane-Poole; *Mohammadan Dynasties,* 286, not.

[634] Bu kelimeler, 390 (1000) yılından itibaren Buhârâ sikkelerinde bulunmaktadır (A. Markov, *Katalog,* 198).

[635] 393 (1003) yılından itibaren (*aynı eser,* s. 200).

[636] *Bibliotheca Geographorum Arabicorum,* IV, 222. ختو Bu kelime, bugün, deniz aygırı ve deniz gergedanı dişi, diye izah edilmektedir; krş. *T'oung Pao,* XIV (1913). 315-370 (B. Laufer ve P. Peliot; bkz. B. Laufer, *Sino-Iranica,* 565 vd.; J. Ruska, *Der İslam.* V. 163 vd. d. aynı müellif tarafından ileri sürülen başka bir görüş için bkz. *aynı eser,* IV, 163 vd.d.); G. Ferrand. *Relation de voyages,* 679. Çince kelime hu-tu'dur.

ları. Mahmud, Nasr'ın kızı ile evlendi; önceki yıllarda Buğra Hân ile Ebû Ali arasında yapılan anlaşmadaki şartları içine alan bir anlaşma yapıldı, yâni Ceyhun[637] iki ülke arasında hudut kabûl edildi. Kısa bir zaman sonra Karahânlılar anlaşmayı bozdular. Mahmud her yıl Hindistan'a bir sefer yapmayı kabûl etmişti[638]. Bu seferlerden biri esnasında, 1006'da Multân'da bulunduğu sırada, Karahânlılar Horasan'a iki birlik gönderdiler. Bunlardan birincisi, Sübaşı-tegin'in kumandası altında olup Nişapur ile Tus'u, ikincisi Ca'fer-tegin'in kumandasında Belh'i işgâl edecekti. Her iki birlik tâyin edilen yerleri zaptettiler. Belh halkı mukavemet ettiği için şehir yağmalandı[639]. Nişapur halkı ise istilacılara karşı tamamen pasif bir durum aldı; şehrin ileri gelenleri[640]. Mâverâünnehr'de olduğu gibi onların tarafına geçtiler. Mahmud bunu haber alınca, süratle Gazne'ye dönerek Ca'fer-tegin'i Belh'ten Tirmiz'e çekilmeğe mecbur etti. Sübaşı-tegin de Mahmud ve kumandanlarına karşı mücâdeleye devam edemedi ve ağırlık kolunu Hârezmşâh Ali'ye gönderdikten sonra[641] ordusunun çok az bir kısmıyla Mâverâünnehr'e döndü. Kardeşi ile birlikte 900 askeri esir edilmişti. Mahmud'u Sübaşı'dan ayırmak için İlek, Ca'fer-tegin'i 6000 asker ile ikinci defa Belh'e gönderdi, fakat bu birlik Ceyhun sahilinde Mahmud'un kardeşi Nasr tarafından imhâ edildi[642]. Gerdîzî[643], Ceyhun sâhilinde yapılan bu muhârebelerden birinde, Türk ordusunun bakıyelerine karşı yapılan bir hücûm hakkında bilgi verir. Mahmud'un askerleri "Hoten'de bestelenmiş türkçe bir şarkı söylüyorlar"; Türkler onların seslerini işitince dehşet içinde kendilerini nehre attılar ve bir kısmı boğuldu. Mahmud birliklerine, onları tâkip ettirmedi, çünkü düşman can havliyle karşı koyarsa mücâdelenin neticesinin değişeceğinden korkuyordu.

637 Utbî-Menînî, II, 28-32; Gerdîzî, vr. 140; Cambridge yazması vr. 113ª.

638 Utbî-Menînî, I, 318.

639 Beyhakî, 688; *Metinler,* 157 (Hâfız-ı Abrû).

640 Utbî-Menînî, II. 77.

641 Wilken, Mirhând tercümesinde (*Mirchondi Historia Gaznevidarum.* 163), ağırlıkların Hârezm'e gönderilmesini Arslan Câzib'e isnat ediyorsa da (*aynı eser,* 31), metin, böyle bir yoruma imkân vermiyor. Bu hatâ Sachau (*Zur Geschichte und Chronologie von Chwarizm* II, 8) ile Prof. Veselovsky'nin (*Otcherk istoriko-geograf. svyedyenii o Hiviskom Khanstvye,* 45) eserlerine intikal etmiştir. Sachau'ın notuna rağmen Reynolds bu hususta tamâmiyle haklıdır: krş. Asya Müzesi yazması, No. 510, vr. 98; *Notices et Extraits,* IV, 385).

642 Utbi-Menînî, II, 77-82; *Notices et Extraitsi* IV, 384 vd.d.

643 *Metinler* 13 vd. Maalesef gerek Oxford ve gerekse Cambridge yazmalarında metin çok tahrip edilmiştir.

İlek'in serzenişlerine kumandanlarının şu cevabı verdiği rivâyet edilmektedir: "O filler, silâhlar, âletler ve askerlere karşı hiç kimse dayanamaz"[644] İlek bu mağlûbiyetten dolayı Mahmud'dan intikam almağa karar verdi ve ertesi yıl daha büyük kuvvetlerle yeniden harbe girişti. "Maverüânnehir dihkanlarını"[645] kendisine yardım etmeğe dâvet etti ve akrabasından Hoten hükümdarı Kadır Hân[646] Yusuf ile ittifak yaptı. Utbî, bu Türkler'in görünüşlerini tafsilatiyle anlatır: "Yüzleri geniş, gözleri küçük, burunları yassı, sakalları seyrektir; demir kılıçlı ve siyah elbiselidirler". Şerhiyân köprüsü yakınında, Belh'ten dört fersah[647] mesâfede Gerdîzî'ye göre, 22 Rebiülâhır 398 Pazar (4 Ocak 1008) günü muhârebe oldu: Mahmud'un ordusunda 500 fil bulunuyordu. Türkler bunlarla nasıl harbedileceğini bilmiyorlardı. Tarihçilerin verdikleri bilgilere göre muharebenin neticesini filler tâyin etmişlerdir. Karahânlılar'ın ordusu mağlûp oldu ve askerlerinin büyük bir kısmı kaçarken nehirde boğuldular[648].

33 — Karahânlılar'da iç kavgalar

Bu muharebe, Karahânlılar'ın Horasan'a karşı taarruzî hareketine son verdi. Karahânlılar, aralarında ortaya çıkan mücadelelerden dolayı birlikte hareket etme imkânını artık bulamadılar. İlek'in büyük[649] kardeşi Kâşgarlı Togan-Hân, kardeşine karşı Mahmud ile ittifak yaptı. Kardeşi Uzgend'den hareketle Kâşgar'ı istilâya teşebbüs etti ise de çok kar olması sebebiyle geri dönmeğe mecbur oldu. Bundan sonra her iki taraf Mahmud'a elçiler gönderdi; o da iki kardeş arasında hakemlik vazifesini başarıyla yürüttü. Ayrıca sarayının ihtişamiyle elçilere tesir etmeğe özenerek onları büyük merâsimle ve süslü elbiseli muhâfızları arasında huzûruna kabûl etti. Utbî'nin rivâyetinden bu olayın 402 (1011-1012)'de cereyan ettiği anlaşılmaktadır.

644 Gerdîzî, vr. 144; Cambridge yazması, vr. 116ᵃ.

645 Utbî-Menînî, II, 83.

646 Kadir Hân ünvanındaki Kadir kelimesi, arapça isim değil, türkçe sıfattır; krş. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches,* II, 326, Kâşgarlı Mahmud, "Kadir" şeklinde harekelemiştir (I, 304), burada ünvan, "hükümdarların güçlüsü ve serti" diye izah edilmiştir.

647 İbnü'l-Esîr, (IX, 135)'de 2 fersah.

648 Utbî-Menînî, II, 83-86; *Notices et Extraits,* IV, 386 vd.; Gerdîzî, vr. 144 vd.; Cambridge yazması, vr. 116ᵃ⁻ᵇ.

649 Utbî-Menînî, II, 128: الكبير

Utbî'ye göre[650], İlek, 403 (1012-1013) yılında öldü ve kardeşi Togan-Hân, Mâverâünnehr'de onun yerine geçti. Karahânlılar tarihini aydınlatmak mes'elesi, önce de belirttiğimiz gibi büyük bir zorluk arzetmektedir. Nümizmatik vesikalara göre karar veren Dorn[651] şu neticeye varmıştır: Mâverâünnehr'i Nâsırü'l-hak Nasr ile Kutbü'd-devle Ahmed[652] adında iki kardeş fethettiler. Bunların büyüğü Nasr ilk sırayı alıyordu. Ahmed, kardeşinden sonra da yaşadı. Nasr b.Ali[653] adını taşıyan sikkeler vardır; tarihleri 401 (1010-1011) yılına kadar gelirler. Halefinin de Nâsırü'l-hak ünvânını alıp almadığı bilinmemektedir; aldı ise 406 (1015-1016) yılına kadar saltanat sürdüğü kabûl edilmelidir[654]. Ahmed b. Ali adını taşıyan sikkelerin tarihleri 407 (1016-1017)'ye kadardır. Kâşgarlı Togan-Hân'ın hâkimiyetinin gerçekten Müverâünnehr'i içine alıp almadığını tespit etmek zordur, çünkü bu Hân'ın bize intikal eden sikkelerinde ne tarih ve ne de basıldığı şehir[655] gösterilmiştir. Togan-Hân, büyük kardeş olduğundan, İlek Nasr hayatta iken bile muhtemelen sülâlenin reisi sayılmışdır. Gerdîzî, Mâverâünnehr'in fethini anlatırken Nasr'dan "Han'ın kardeşi" diye bahseder. Hicrî beşinci yüzyılın ilk yıllarında Mâverâünnehr'de basılan sikkelerdeki muhtelif ünvan ve isimlerin çokluğu sebebiyle bunlara dayanarak tarihi bir netice çıkarmak oldukça güçtür. Dördüncü kardeşleri, sonradan Arslan Hân ünvanını alacak olan Ebû Mansur[656] Muhammed b. Ali'nin adı, 403 (1012-1013)'den itibaren Buhârâ'da basılan sikkelerde bulunur[657]. Arslan Hân'ın da Togan Hân ile kavga ettiği, Beyhakî'nin[658] Hânlar ve İlek" hakkındaki rivâyetinde görülmektedir. Uzgend yakınında savaştılar; Mahmud'a karşı savaşa hazırlanan ve müttefikler aramakta olan Hârezmşah Me'mûn'un aracılığı sâyesinde 1016 yılında barıştılar. Uzkend civarındaki

[650] Utbi-Menînî, II, 219; *Notices et-Extraits,* IV, 397.

[651] B. Dorn. *Mélanges Asiatiques,* VIII, 706 vd.

[652] Bâzı sikkelerde "Nasrü'l-mille" ünvânına da rastlanır (A. Markov, *Katolog,* 210-221). Sikkelerde rastlanan Kara-Hân yahut Kara-Hakan ünvanı belki kardeşlerden hiç birine ve metbularına âit değil, babaları Ali'ye aittir (krş. İbnü'l-Esîr, IX, 210; *Metinler,* 84 (Avfî). Hilâlü's-Sâbi (İbn Miskeveyh, *Eclipse,* III, 396: tercüme, VI, 424), ancak, Buğra Hakan'ın halefi olarak Ahmed b. Ali Kara Hân'ı zikreder.

[653] Uşrûsana'da 409 ile 410 yıllarında basılan sikkelerde Uygur harfleri ile yazılı olan Nasr adı (A. Markov, *Katalog,* 233) muhtemelen başka bir şahsa aittir.

[654] A. Markov, *Katalog,* 217.

[655] A. Markov, *Katalog,* 224; *Mélanges Asiatiques,* VIII, 717.

[656] Utbî-Menînî'de böyledir. II, 227 (Arslan Hân Ebû Mansur el-Asmm): İbnü'l-Esîr (IX, 210) ile bâzı sikkelerde ise "Ebu'l-Muzaffer'dir.

[657] A. Markov, *Katalog,* 226.

[658] Beyhakî, 844.

askerî harekât, muhtemelen Mâverâünnehr hükümdarı Arslan Hân ile, ileride göreceğimiz gibi, o zaman Kâşgar hükümdarı olan Kadir Hân arasında cereyan etmiştir.

34 — Gazneli Mahmud'un Hârezm'i Zaptı

Mahmud'un Hârezm'i nasıl zaptettiğine dair el-Bîrûnî'nin "Hârezm Tarihi"nden naklen Beyhakî'de oldukça geniş ve enteresan bir kısım bulunmaktadır[659]. Hârezmşah Me'mûn'un yerine oğlu Ebu'l-Hasan Ali'nin geçtiğini gördük. Sübaşı-tegin'in seferinin hikâyesi, Ali'nin bir zaman Karahânlılar'a tâbi olduğunu göstermektedir. Mahmud ile olan dostluğu, belki İlek ile müttefiklerinin mağlûbiyetinden ileri gelmiştir. Utbî'ye göre[660]. Ali, Mahmud'un kızkardeşi ile evlendi. Ali'nin kardeşi ve halefi Ebu'l-Abbas Me'mûn b. Me'mûn da Sultan'ın diğer bir kızkardeşi ile evlenmişti. Gerdîzî'ye göre[661], bu düğün, 405 (1015-1016) yılında yapıldı. Halife Kâdir, Me'mûn'a hil'at ile birlikte menşur ve sancak gönderdi ve ona "Aynü'd-devle ve Zeynü'l-mille" ünvanlarını verdi. Me'mûn, bu ihsanları kabûl etmesi hâlinde, Mahmud'u öfkelendireceğinden korkuyordu. Bu sebeple elçiyi merkezinde kabûl etmemeğe karar verdi. Elçiyi bozkırda karşılıyarak ondan hediyeleri almak üzere el-Bîrûnî'yi gönderdi. Mahmud, Togan Hân ve İlek ile anlaşma yaparken Hârezmşah, kuvvetli müttefikinin arzusuna rağmen katılmayı kesinlikle reddetti ve bundan dolayı iki hükümdar arasında bir soğukluk meydanâ geldi. Vezir Ebû'l-Kasım Ahmed b. Hasan Meymendî'nin tavsiyesi üzerine Mahmud, Me'mûn'un sadâkatini denemeğe karar verdi. Hârezmşâh, elçisiyle görüşürken vezir, güya kendi teşebbüsüyle Hârezmşâh'ın ülkesinde Sultan adına hutbe okunması arzusunu belirtti ve Sultan'ın bu teşebbüsten haberi olmadığını ilâve etti. Bunların hepsi Beyhâkî'ye göre 1014 yılında olmuştur. Hükümdarın izni olmadan vezirin böyle bir istekte bulunamıyacağını Hârezmşâh anladıysa da, Mahmud'un arzusunu kabûl etmede tereddut etti. Bunun üzerine vezir bu isteğini kesinlikle tekrar etti. Me'mûn, kumandanlarını ve ahâlinin ileri gelenlerini dâvet etti; Mahmud'un isteğini onlara bildirdi ve kabûl etmek niyetinde olduğunu, aksi halde kendisinin de memleketinin de mahvedileceğini söyledi. İlerigelenler böyle bir karara yardımcı olamıyacaklarını açıkladılar, saraydan çıktılar, sancaklarını çıka-

[659] Beyhakî, 838; Sachau, *Zur Geschichte und Chronologie von Khwârizm*'de bu kısmı kullanmıştır.

[660] Utbî-Menînî, II, 251 (Ebu'l-Hasan Ali); *Notices et Extraits*. IV. 398: burada Hârezmşâh'a, yanlışlıkla "Ebû Ali" denilmiştir.

[661] Gerdizî, vr. 147; Cambridge yazması, vr. 118^b.

rarak, kılıçlarını çekerek belki Me'mûn ile Mahmud'a karşı, acı sözler söylediler. Onları sâkinleştirmek için Me'mûn, böyle bir istek olmadığını ve ancak sadâkatlerini denemek istediğini söylemeğe mecbûr oldu. Bunun üzerine el-Bîrûnî "altın ve gümüşten bir dille" kendilerini, üzüntülerini bildirmeğe ve münâsebetsizliklerinden dolayı hükümdarlarından özür dilemeğe dâvet etti. Aynı zamanda Hârezmşâh, el-Birûnî'nin tavsiyesine uyarak Karahânlılar'ın kendi aralarındaki anlaşmazlıklarda arabuluculuk teklif etti, anlaşmayı sağladı ve onlarla bir ittifak yaptı. Bunu haber alan Mahmud, Belh'ten Hân ile İlek'e elçiler göndererek hoşnutsuzluğunu bildirdi. Cevap olarak, Hârezmşah'ı Mahmud'un dostu ve eniştesi bildiklerini, onunla yapılan anlaşmayı Mahmud'un evvelce açıklanan kendi arzusuna uyularak sultan ile yapılan anlaşmanın bir devamı saydıklarını söylediler ve eğer Sultan ile Hârezmşâh arasında bir anlaşmazlık olursa arabulucu olabileceklerini teklif ettiler. Bu teklife cevap verilmedi. Karahânlılar, Hârezmşâh'a Mahmud'un gönderdiği haberi bildirdiler. O da, onlarla birlikte birkaç askerî birliğin çeşitli istikametlerden çete harbi yapmak için Horasan'a gönderilmesini, halkın rahatsız edilmemesini teklif etti. Karahânlılar, Hârezmşâh'a silâhla yardım etmeği kabûl etmediler, ancak arabuluculuk tekliflerini tekrarladılar. Me'mûn da bunu kabûl etti. 1016-1017 kışında Mahmud, Hân ile İlek'in elçileriyle Belh'te görüşerek kendisi ile Hârezmşâh arasında ciddî bir anlaşmazlık olmadığı, var olan anlaşmazlığın da Karahânlılar'ın aracılığıyla tamâmiyle ortadan kalktığı meâlinde nâzikâne bir cevapla geri gönderdi.

Bundan hemen sonra Me'mûn, Sultan adına şu enteresan mektubu aldı: "Aramızda ne şartlarla sulh ve ittifak yapıldığı, Hârezmşâh'ın bize ne kadar borçlu olduğu bilinmektedir. Hutbe hususunda emrimize uydu, çünkü kendi hakkında nasıl neticeleneceğini biliyordu; fakat milleti kendisini serbest bırakmadı. "Muhafızlar ve tebaalar" tâbirini kullanmıyorum; çünkü hükümdara bunu yap, şunu yapma diyebilecek insanlar zaaf ve acz içinde idi. Bu millet beni öfkelendirdiği için hükümdarlarının iradesine karşı muhalefet gösteren hâinleri cezalandırmak ve yol göstermek vazifesini yerine getirmek üzere bir müddet Belh'te kaldım; 100.000 süvari ve piyade ile 500 fil topladım. Aynı zamanda kardeşimizi ve eniştemiz olan emîri ikaz edeceğiz ve memleketin nasıl idâre edildiğini göstereceğiz. Zayıf bir emîr bu vazifeyi yerine getiremez. Ancak bizden özür dilendikten sonra Gazne'ye döneceğiz. Bununla beraber aşağıdaki üç şarttan birini yerine getirmelidir: 1) Vâdettiği gibi itaat etsin ve Sultan adına hutbe okutsun; 2) Bize lâyık olan hediyeler ve para göndersin; 3) Bizden merhamet dile-

mek üzere memleketinden imamlar, fakihler ve diğer ilerigelenleri göndersin".

Aslında bu şartların üçünün de yerine getirilmesi isteniyordu; her halde Mahmud'un ultimatomunu Hârezmşah böyle telâkki etti. Horasan bölgesinde Nesâ ve Ferâve'den[662] başlıyarak iki başşehir hariç (Kâs ile Gurgânc) diğer şehirlerde Sultan adına hutbe okundu. Şeyhler, kadılar ve bölgenin ilerigelenleri ile birlikte 80.000 dinar ve 3000 at gönderdi. Hârezmşah'ın ordusu, baş-hâcib Buharalı Alp-tegin'in[663] kumandasında, o sıralarda muhtemelen Mahmud'un askerî hazırlıklarına karşı Hezâresp'te bulunuyordu. Şimdi hükümdarlarının aleyhine döndü. Hârezmşâh'ın veziri ile taraftarlarından bazıları katledildi; geri kalanlarıkaçarak canlarını kurtardılar. Hârezmşâh kaleye sığındı, fakat âsiler kaleyi ateşe verdiler ve yanarken hükümdarı öldürdüler (20 Mart 1017 Çarşamba). İsyancılar, ölen emîrin on yedi yaşındaki yeğeni Ebu'l-Hâris Muhammed b. Ali'yi tahta çıkardılar, fakat gerçekte bütün memleket Alp-tegin'in ve onun tâyin ettiği vezirin elinde idi. Âsiler istediklerini yaptılar, zenginleri soydular ve öldürdüler; fırsattan istifâde etmek istiyenler şahsî düşmanlarını ortadan kaldırdılar.

Me'mûn'un dul karısı olan kız kardeşinin âkıbeti Mahmud'u endîşeye düşürdüğünden, vezirin tavsiyesine uyarak, önce gösteriş olsun diye îtidâl gösterdi. Sultan adına hutbe okunması ve katillerin teslim edilmesinden başka bir şey istemedi. Elçi, aldığı emirlere uygun olarak güya kendiliğinden Hârezmliler'e nasihat etti ve Sultan'ın kızgınlığını teskin etmenin tek çâresinin kız kardeşini büyük bir ihtiramla kendisine göndermek olacağını söyledi. Hârezmliler, derhal vezirin düşündüğü gibi Hârezmşâh'ın dul eşini Horasan'a gönderdiler. Aynı zamanda isyancıların elebaşılarından beşaltı kişiyi, Me'mûn'un katilleri diye ilân ederek hapse attılar; bir anlaşmanın yapılmasından hemen sonra Mahmud'a onunla birlikte 200.000 dinar ve 4000 at göndermeyi taahhüt ettiler. Mahmud bu fasıladan faydalanarak askerî hazırlıklarda bulundu. Vezirin emri üzerine Huttel, Kuvâziyân ve Tirmiz'de kayıklar, Âmul'da ise ordu için erzak hazırlandı. Hârezmliler'i daha çok oyalamak için Mahmud, Gazne'ye doğru yola çıktı ve elçileri yanına aldı. Ancak Gazne'ye vardıktan hemen sonra kesin bir cevap vererek, Alp-tegin ile diğer isyancıların elebaşılarının teslimini istedi. Hârezmliler için ümitsiz bir mukavemete hazırlanmaktan başka çare kalmamıştı. 50.000 süvari toplamağa muvaffak oldular.

[662] Bkz. yk. s. 167.

[663] Utbî-Menînî'de نيالتكين (yani ينالتكين II. 254).

Mahmud sefere çıkarken "Türkistan Hânı ile İlek'e". eniştesinin intikamını almağa, hem kendisi, hem de onlar için fesat ocağından başka bir şey olmıyan bir ülkeyi cezâlandırmağa hazırlandığını bildirdi. Karahânlılar, Hârezm'in Mahmud'un hâkimiyeti altına geçmesinin kendileri için ne kadar zararlı olacağını elbette biliyorlardı. Bununla beraber anlaşmayı bozmaya cesaret edemediler. Hattâ verdikleri cevapta, Mahmud'un "hükümdarların kanını dökmek istiyenlere ders olmak üzere" âsileri cezalandırmak niyetini desteklediler. Hârezmliler, kendi kuvvetlerinden başka dayanakları olmadığından Mahmud'un ordusuna uzun müddet dayanamadılar. Mahmud'un ordusu Âmul'dan hareket etti; Ceyhun'un sol sahilini takip ettiği anlaşılıyor[664]. Hârezm hududunda bulunan Ca'ferbend'den[665] Muhammed b. İbrahim et-Tâ'î kumandasında bir öncü kuvveti gönderdi. Hârezmliler, Humâr-Tâş Şarâbî'nin kumandası altında bozkırlar tarafından ansızın hücûma geçerek Mahmud'un öncülerine ağır kayıplar verdirdiler, fakat Sultan tam zamanında yetişerek birliklerini tamâmen imha edilmekten kurtardı. Hârezmliler mağlûp ve Humâr-Tâş esir edildi. Ertesi gün Hezâresp yakınında Hârezmliler'in esas ordusu muhabereye girişti; yine mağlup oldular; iki âsi reisi, Buhârâlı Alp-tegin ve Seyyâd-tegin Hânî esir oldular[667]. Mahmud'un ordusu[668] bu zaferden sonra 3 Temmuz 1017[669] tarihinde Hârezm'in başşehri Kâs'ı zaptetti. İsyanın üç elebaşısı fillere çiğnetildi; cesetleri fiillerin dişlerine bağlanarak hükümdar katillerinin sonunun nereye varacağını göztermek için şehirde teşhir edildiler; sonra Me'mûn'un mezarı üstüne dikilen Üç darağacına asıldılar. Diğer âsiler suçlarının derecesine göre çeşitli cezalara çarptırıldılar. Utbî'ye

[664] Askeri harekâtı hem Beyhakî (850) vd.) ve hem de Gerdizî (*Metinler* 14) anlatırlar. Aşağıdaki notlarda, Cambridge yazmasına göre, benim neşrettiğim metinde bâzı düzeltmeler yapıldı.

[665] Bu şehrin Ciberbend'le (bkz. s. 154) aynıyeti kuvvetle muhtemeldir. Bu ismin muhtelif okunuşları hakkında bkz. Mukaddesî, 287 g; Zhukovsky, *Razvaliny Staravo Merva,* 60 vd.

[666] Beyhakî'de ki Muhammed Arabî, belki Horasan'ın bedevî birliğinin kumandanı idi. Utbî (Utbî-Menînî, II, 256), ona Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim adını vermektedir.

[667] Bu olaylar hakkında bâzı geniş bilgiler Utbî'de (Utbî-Meninî, II, 258). bulunmaktadır. Ona göre, Sultân'ın tekdirlerine yalnız Alp-tegin şiddetle cevap vermeğe cesâret edebilmiştir. Ötekilerin hepsi sessizlikle karşılık verdiler.

[668] Metinde وسپاه یمین الدوله kelimelerinden sonra روی بخوارزم نهادند وشهر خوارزم را بگرفتند اول کار آن کرد یمین الدوله kelimeleri de çıkarılmıştır.

[669] Gerdizî'nin verdiği tarihi (5 Safer), Beyhakî'nin (848) âsilerin idâresinin dört ay devam ettiğine dâir verdiği bilgi te'yid ediyor.

göre cezâlandırılanlar arasında yalnız Me'mûn'un katilleri değil, şiîliklerinden şüphe edilen başkaları-diğer bir tâbirle Mahmud'un siyasî sebeplerle ortadan kaldırmak istediği kimseler - da vardı. Genç Hârezmşâh ile ailesinin bütün fertleri, Mahmud ile beraber ülkesine kadar götürülerek orada çeşitli kalelere hapsedildiler. Hârezm askerleri zincire vurularak Gazne'ye götürüldüler, fakat sonra affedilerek Mahmud'un ordusuna alındılar ve Hindistan seferlerinde kullanıldılar. Mahmud'un baş-hâcibi Altuntaş[670], Hârezmşâh tâyin edildiği halde memlekette sükûnetin tam mânâsiyle sağlanmasına kadar Mahmud'un birliklerinden birisi, Arslan Câzib'in kumandasında onun yanında kalmağa memur edildi.

35 — 1017'den sonra Mâverâünnehir'deki olaylar

Mahmud'un Hârezm'e hâkim olması Karahânlılar'a galip gelmesini sağladı; ayrıca ülkedeki iç savaş Karahânlılar'ın bundan sonra bir fetih seferine girişmelerine imkân vermiyordu. O devir Mâverâünnehr tarihi hakkında bilgimiz biraz karışıktır. Utbî[671] ve İbnü'l-Esîr'e[672] göre Mahmud'un sâdık müttefiki Togan Hân, aynı yıl içinde, yâni 408 (1017-1018)'de Çin tarafından gelen ve 100.000[673] çadırı geçen büyük bir orduya karşı kazandığı parlak bir zaferden kısa zaman sonra öldü. Çok dindar olmakla şöhret kazanmış olan onun kardeşi ve halefi Arslan Hân Ebû Mansur Muhammed b. Ali "el Asamm" (sağır)[674] Mahmud ile dostluğu devâm ettirdi. O ve "kardeşi ilek", Mahmud'un ricası üzerine, akrabâlarından bir kızı Mahmud'un büyük oğlu Mes'ûd ile evlendirdiler. Prenses, Belh'te büyük bir merâsimle karşılandı, fakat Mahmud Kâşgarî'nin *Divânü Lügâti't-Türk*'ünde[675] anlatılan enterasan bir fıkraya göre, gelin ile dâmat ilk gece sonu dövüşe varan kavgaya tutuşmuşlardır. Beyhâki'ye göre[676], Arslan Hân'ın karısı her sene Mahmud'a hediye olarak bir köle ile bir câriye gönderiyordu. Mahmud'da ona kıymetli kumaşlar, inciler ve

670 Metinde وحاجب بزرك خويش 'den sonra التونتاش را بخوارزم شاهى نامزد كرد وخوارزم وكركانج بدو داد واورا تا اخر عهد خويش kelimeleri de atıl-

671 Utbi-Menînî, II, 227; tarih yoktur.

672 İbnü'l-Esîr, IX, 209 vd.

673 Utbî-Menînî'de (II, 220) 100.000; İbnü'l-Esir'de 300.000; İbnü'l-Esir'in naklettiği başka bir rivâyete göre bu sefer 403 yılında Ahmed b. Ali'nin saltanatı devrinde olmuştur.

674 الاصم (Utbî'de). Bunun bir lâkab mı yoksa gerçekten bir bedenî kusuruna işaret mi olduğu kesin olarak bilinmiyor.

675 Kâşgarlı Mahmud: *Divânü Lügâti't-Türk* I. 394.

676 Beyhakî, 305.

Rum dîbâları gönderirdi. İbnü'l-Esîr'de bulunan bir habere göre[677], Mâverâünnehr fâtihi İlek-İlhan'ın kardeşi Ali-tegin, Arslan Hân hapsedildiği hâlde Buhârâ'ya kaçmağı başararak şehri zaptetti ve Selçuk'un oğlu Arslan ile ittifak yapıp, üzerine gelen Arslan Han'ın kardeşi İlek"i yendi ve Buhâra'nın hâkimi olarak kaldı. Fakat, Ali-tegin'in kötü hareketi, Mahmud'un ileride üzerinde durulacak olan seferine sebebiyet verdi. Aynı tarihçi, Karahânlılar tarihi hakkında verdiği bilgide[678], Togan Hân öldükten sonra Buhârâ'nın ilk fâtihi Buğra Hân Hârun'un oğlu Kadir Hân Yusuf'un Togan Hân adına Semerkant vilâyetini idâre ettiği hâlde, Arslan Hân'a tâbi olmaktan imtinâ ederek Mahmud'dan yardım istemişti. Mahmud, Ceyhun nehrini kayıklarla geçtiği halde sonra geri çekildi (Bu onun Mâverâünnehr'e ilk seferi idi). Arslan Hân ile Kadır Hân, Mahmud'un ülkesini zaptetmek için barıştılar ve ittifak yaptılar. 410 (1019-1020)'da birlikte Horasan'ı istilâ ettiler, fakat Belh'te feci bir hezimete uğradılar. Muhâbereden kısa zaman sonra Mahmud, Harezmşâh Altuntaş'dan bir tebrik mektubu aldı. Metbûunun başarısını, Ceyhun nehrinin Hârezm'e taşıdığı birçok Türk'ün külâhlarından öğrenmişti. Bundan sonra Kadir Hân ile Mahmud arasında bir görüşme oldu.

Verilen bu bilgilere rağmen burada anlatılan Mahmud'un Mâverâünnehr'e yürüyüşünün ve 410 yılındaki muhârebenin hiç bir zaman olmadığını kesinlikle söyliyebiliriz. Aksi hâlde Utbî ile Gerdîzî'nin bu mes'ele hakkında hiç bir bilgi vermemelerine sebep göstermek mümkün değildir. Gerdîzî[679], 1025 yılında yapılan seferin sebepleri arasında Mahmud'un "Ceyhun'u geçerek o bölgeyi teftiş etmek" istediğini gösterir. Bundan da 1025 seferinin, Mahmud'un Mâverâünnehr'e ilk seferi olduğu anlaşılabilir. Kadır Han Yusuf, hânedânının diğer üyeleriyle mücâdele ederken Mahmud ile müttefik idi, fakat mücâdele ancak birkaç sene sonra meydana gelmiştir. O zaman Kadır Hân, Semerkant'ın değil, Doğu Türkistan'ın hükümdarıydı.

Utbî, 1007-1008 harbini anlatırken Kadır Hân'dan Hoten hükümdarı olarak bahseder. İbnü'l-Esîr'e[680] inanılacak olursa bu şehrin fethi ve orada İslâm dininin yerleşmesi Kadır Hân'ın eseridir. Buğra Hân Hârun'un oğ-

677 İbnü'l-Esîr, IX, 323.

678 İbnü'l-Esîr, IX, 210 vd.; krş. Narşahî, 234 (*Târih-i Haydarî*'den) İbnü'l-Esîr'de yıl gösterilmemiştir.

679 *Metinler*, 14.

680 İbnü'l-Esîr, IX, 211.

lu Yusuf babasının ölümünde memleketin idaresi Karahânlılar'ın başka bir şûbesine geçince, kendisine bir bölge verilmemesi üzerine halkın serkeş unsurlarını etrafında toplamağa muvaffak olarak onların yardımiyle kendisine bir mülk edinmiştir[681]. Daha sonraki yıllarda rakîplerini Doğu Türkistan'ın diğer şehirlerinden yavaş yavaş kovdu. On birinci yüzyılın başında İlek Nasr'ın büyük kardeşi Togan Hân Kâşgar hükümdarı idi; fakat 404 (1013-1014) yılında Yârkent'te, 405'te Kâşgar'da Abbasî halifesi Kâdir ile Kadır Hân Yusuf'un adını taşıyan sikkeler basılmakta olup bu sikkelerde Kadır Hân, "Nâsirü-d-devle" ve "Melikü'l-maşrık" ünvanlarına sâhipti. Kâşgâr'da Kadır Hân adına sikkeler daha sonraki yıllarda da basılmıştır[682]. Bundan, Togan Hân'ın tarihçiler tarafından vefatı yılı olarak verdikleri tarihten çok önce Doğu Türkistan'dan mahrum edildiği halde ancak Yedisu'da hâkimiyetini korumakta olduğu neticesi çıkarılabilir. Belki de Mâverâünnehr'de hükümdar olarak tanınıyordu. Numizmatik vesikalara bakılırsa kardeşi Muhammed b. Ali, Mâverâünnehr'de Talas'a kadar (orasıda dahil olarak), kardeşi hayattayken ona tâbi olarak hükûm sürüyordu. Kardeşinin ölümünden sonra (tarihçilere rağmen 406'da vuku bulmuş olabilir) Arslan Hân ünvanını aldı ve 515 (1024-1025)'e kadar saltanat sürdü[683]. O devirde belki de Arslan Hân'ın saltanatının son yıllarında meydana gelen karışıklıklardan Ali-tegin faydalandı. İbnü'l-Esîr'in belirttiği gibi gerçekten İlek Nasr'ın (ve dolayısiyle Togan Hân ile Arslan Hân'ın) kardeşi olup olmadığını söylemek güçtür. Alp-tegin'in saltanat müddeti uzun olduğu hâlde onun adına basılmış sikke elimize geçmemiştir. O devirde, İlek, Arslan-ilek ve Arslan-tegin ünvanlarını taşıyan bakır sikkelerin ona âit olması kuvvetle muhtemeldir. Ali b. Ali adına hiç bir sikkede rastlanmıyor. Kermînîye'de 424 yılında basılan bir sikkenin bir yüzünde Ali b. Muhammed, öbür yüzünde de Ali b. Hüseyn[684] adları bulunmaktadır. Ali b. Hüseyn adına Debûsiye'nin 425 tarihli sikkelerinde rastlanır[685]. Bunların hepsi İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgilere uymamaktadır.

[681] İbnü'l-Kalânisî (neşr. Amedroz, 71)'nin sonradan Fâtimî halifesinin veziri olan Düzbirî'nin Huttel'de esir edilerek Kâşgar'a götürüldüğü. oradan Buhârâ'ya kaçtığı, fakat orada ikinci defa esir edilerek Bağdad'a ve Şam'a gönderildiği hakkındaki rivâyetinde belki Kadır Hân'ın Hoten'i fethetmesinden bahsedilmektedir. Huttel, çok zaman önce İslamiyeti kabûl etmişti; üstelik bu isim daimâ el-Huttel şeklinde olup Amedroz'un kendisi de İndeks'e bu şekilde almıştır. ختن şeklinde olması kuvvetle muhtemeldir.

[682] A. Markov, *Katolog,* 226-245; bâzı sikkelere bakılırsa İbnü'l-Esîr ile Utbî'nin (Utbî-Menînî, II, 229) Arslan Hân'ın kardeşi dedikleri İlek'in adı (bkz. yk. s. 300). "Ahmed" idi.

[684] *Mélanges Asiatiques,* VIII, 727.

[685] *Mélanges Asiatiques,* 728 vd.; İbnü'l-Esîr, IX, 63. Howorth (*J.R.A.S.,* yeni seri, XXX, 485 vd.) bu sikkelere dikkati celbeder (birinde "Hasan" okunuşunu uygun görür) ve Ali Tegin'e âit olduğunu söyler.

Aşağıda göreceğimiz gibi Ali-tegin'in kardeşi, Togan Hân ünvânını taşıyordu ve Yedisu'da saltanat sürüyordu. Belki de II. Togan Hân ile Ali-tegin, I. Togan Hân'ın oğulları idiler. O da muhtemelen İslamî ad olarak Hüseyn ismini almıştır. O devrin bâzı sikkelerinde Yusuf yahut Yusuf b. Ali adını görmekteyiz[686]. Bu ismi taşıyan sikkeler, Ali-tegin'in ölümünden yıllarca sonra hâlâ mevcut olduğu için sonuncusunun oğlu ve halefinin adı olması kuvvetle muhtemeldir. Doğuda veliahtın adının, babası hayatta iken sikkelerde yazılması çoğunlukla görülürdü. Ali-tegin'in kendisi Nasr'ın saltanatı zamanında Mâverâünnehr'e gelmiştir. Çünkü Beyhakî'ye göre[687] Vezir Meymendî, 1032'de Sultan Mes'ûd'a Ali-tegin'in otuz yıldan beri Mâverâünnehr'de olduğunu söylemiştir.

Mahmud, Karahânlılar'ın memleketindeki karışıklıklardan faydalanarak Mâverâünnehr'i istilâ etti. Savaşa bahâne olarak Mâverâünnehr ahâlisinin sık sık Ali-tegin'den şikâyet için Belh'e geldikleri ve aynı zamanda Ali-tegin'in Mahmud tarafından Türk hükümdarlarına", yâni Doğu Türkistan hükümdarlarına gönderdiği elçilerin geçmesine izin vermediği ileri sürülüyordu[688]. Mahmud, 1025 yılında zincirlerle birbirne bağlı kayıklardan meydana getirilen bir köprü vasıtasiyle Ceyhun'u [689] geçti[690]. Mâverâünnehr hükümdarlarından kendisine ilk katılan Saganiyân emîri oldu; bunu Hârezmşâh Altuntaş tâkip etti. Mahmud, kalabalık ordusu için bir ordugâh kurdurdu; kendisi için de 10.000 süvariyi içine alabilecek büyük bir çadır hazırlattı. Gerdîzî'nin "bütün Türkistan'ın reisi" ve "Büyük Hân" dediği Kadır Hân, aynı zamanda Mâverâünnehr'i Kâşgar tarafından istilâ ederek Semerkand'a vardı. Beyhakî'ye inanılacak olursa[691], şehrin kapısında Kadır Hân ile Mahmud arasında son derece dostca bir görüşme oldu. Gerdîzî'nin verdiği bilgilere bakılırsa Mahmud'un ordugâhı güneyde, biraz uzakta idi; çünkü Hân "Semerkand'a varınca daha ilerledi, sulh yapmak niyetinde idi; Emîr, Mahmud'un ordusundan bir fersah uzaklıkta durdu. Çadırlar kuruldu. Hân gelişini Mahmud'a haber vermek için elçiler gönderdi ve görüşmek arzusunda olduğunu belirtti". Gerdîzî'nin rivâyeti, o devirde bağımsız ve kuvvetleri eşit hükümdarların mülâkatında yapılan merâsimi çok iyi tasvir etmektedir.

686 *Mélanges Asiatiques,* VIII, 724; A. Markov, *Katalog,* 248.

687 Beyhakî, 418.

688 Gösterilen son sebep, İbnü'l-Esîr'dedir (IX, 323).

689 Fazla tafsilât için bkz. *Metinler,* 14-17.

690 Metindeki teknik tafsilâtı tamamiyle anlıyamadım.

691 Beyhakî, 82-255.

Kadır Hân'ın haberine cevap olarak Mahmud bir görüşme teklifinde bulundu. İki hükümdar birkaç süvari ile ortaya geldiler. "Birbirlerini görünce ikisi de attan indiler. Emîr Mahmud, evvelce hazinedâra, kumaşa sarılı olarak vermiş olduğu kıymetli bir mücevheri Kadır Hân'a teslimini emretti[692]. Kadır Hân da beraberinde bir mücevher getirmişti, fakat heyecan ve telaş içinde vermeği unuttu. Mahmud'dan ayrılınca mücevheri hatırladı, maiyetindekilerden biriyle gönderdi, özür diledi ve karargâhına döndü. Ertesi gün Emîr Mahmud, işlenmiş dibâdan bir otağ kurdurarak ziyâfet için her ne lâzımsa hazırlattı; bir elçi vasıtasiyle Kadır Hân'ı dâvet etti. Kadır Hân gelince Mahmud, sofranın mümkün olduğu kadar muhteşem bir şekilde hazırlanmasını emretti[693].

Emîr Mahmud ile Hân aynı sofraya oturdular. Yemek yendikten sonra "eğlence dâiresine" geçtiler; nâdide çiçekler, nefis yemekler, mücevherler, sırma işlemeli kumaşlar, billurlar, muhteşem aynalar ve kıymetli eşyalarla yemek salonu donatılmıştı. Kadır Hân bu manzara karşısında hayrette kaldı[694]. Bir müddet oturdular; Kadır Hân şarap içmedi, çünkü Mâverâünnehr hükümdarları ve bilhassa Türk hükümdarları arasında şarap içmek âdet değildi. Biraz müzik dinlediler, sonra Kadır Hân kalktı, Emîr Mahmud ona çok kıymetli hediyeler takdim etti; Altın ve gümüş kadehler[695], mücevherler, ince kumaşlar, pahalı silâhlar, altın başlıklı atlar, murassa asâlar, on adet dişi fil, altın takımlı Berda'a[696] katırları, kemerli altın ve gümüş asâ[697] ve çıngıraklı katır hevdecleri[698], muhtelif cins kıymetli halılar, süslü taçlar[699], Taberistan'ın gül renkli kumaşları, Hind kılıçları, Kamerî sabır[700], Mekasîrî sandal[701], anber, dişi eşekler, Berberî kaplan de-

692 Cambridge yazmasına göre; تا در دست قدر خان داد

693 نفرمود kelimesinde önceki, harfi و Cambridge yazmasında yoktur.

694 Cambridge yazmasında خيرة مانده

695 Cambridge yazmasında انيها

696 Maverâ-i Kafkas'ta bir şehir. Bu şehrin Ruslar tarafından tahribi hakkında krş. Barthold,"Berda'a" mad. İA; D.S. Morgoliouth.*Bulletin of the School of Oriental Studies*, 1918, 82-95.

697 عصا ile nisbetinden dolayı باهر kelimesinin kastedildiği farzedilebilir.

698 Cambridge yazmasında هراها dan sonra باكمرها وباهرهای

بزر هود جهای استران زرین وسیمین وجلاجل وهود جهایی از الخ (aynen)

699 دستها belki kumaş parçaları.

700 Rusça baskısında belirtildiği gibi Hindistan'ın Komorin burnundan değil Khmer (Kamboçya) memleketinden; krş. G. Ferrand, *Relations*, 284 (başka aktarmalar için bkz. *aynı* eser, Index).

701 Metindeki مقاصیری yazılışı مصفری şeklinde bozulmuştur. krş. G. Ferrand, *Relations*, 605, 617. n. 8.

rileri, av köpekleri, turna, ceylan ve çeşitli av kuşları. Kadır Han'dan büyük bir merasimle ayrıldı, pek çok iltifatlar etti ve özürler diledi. Kadır Hân ordugâhına dönüp bu kıymetli hediyeleri gözden geçirince hayretler içinde kaldı ve nasıl karşılık verceğini bilemedi. Hazinedârına hazinenin kapılarını açmasını emretti. Oradan çok miktarda para alarak Türkistan mallariyle birlikte gönderdi; Altın takımlı güzel atlar, altın kemer ve sadaklı Türk köleleri, şahinler ve ak-doğanlar, samur, sincap, siyah tilki ve sansar kürkleri, iki koyun postundan yapılmış ve hutuvv boynuzlu (bkz. s. 291) tulumlar, Çin dibâsı v.s.[702] Her iki hükümdar son derece memnun olarak birbirlerinden ayrıldılar.

Bu görüşmenin siyâsî neticelerine gelince, iki hükümdar Ali-tegin'in Maverâünnehr'deki hâkimiyetine son vererek onun yerine Kadır Hân'ın ikinci oğlu Yegan-tegin'i geçirmek üzere kuvvetlerini birleştirmeği kararlaştırdılar. Yegan-tegin[703] de Mahmud'un kızı Zeyneb ile evlenecekti. Kadır Hân, kızını Mahmud'un ikinci oğlu Emir Muhammed'e vermeği vâdediyordu. Mahmud, büyük oğlu Mes'ud'dan memnun olmadığı için Muhammed'i veliaht ilân etmek niyetinde idi[704]. Ancak bu düşünceleri gerçekleşmedi. Mahmud, önce Ali-tegin'in Türkmen müttefikleriyle uğraştı; reisleri Selçuk'un oğlu İsrâil idi[705]. İsrail'i esir etmeğe muvaffak oldu (İbnü'l-Esîr'e göre bunu ancak hîleyle yapabildi), Hindistan'a gönderdi ve orada hapsettirdi. Ordularının bir kısmı imhâ edildiği hâlde bâzıları, Selçuk'un torunları olan reislerinden[706] kaçarak Mahmud'un izniyle Horasan'a göçettiler.

Alî-tegin, Semerkant ile Buhârâ'yı, terkederek bozkırlara kaçtı. Mallarını Mahmud'un hâcibi Bilge-tegin ele geçirdi, karısı ve kızları esir edildiler. Bu başarılara rağmen Mahmud, Belh'e oradan Gazne'ye dönerek müttefiklerinin yararına hiç bir teşebbüste bulunmadı. Mahmud'un, Karahânlılar'ın iki büyük şûbesinden birini ortadan kaldırmak niyetinde olma-

702 دار خاشالى tabirini (Cambridge yazmasında خاشاك) anlayamadım.

703 Yazmalarda يغا ve يغان ; sonundaki n sikkelerde yoktur *Mélanges Asiatiques,* VIII. 706.721: A. Markov, *Katalog,* 243; her ikisi de Kadır Han'ın oğluna değil başka bir şahsa âittir. Bununla beraber bence Arslan ve Buğra kelimelerine nisbeten burada Yağan (fiil) okumak ihtimale çok daha yakındır. Sonundaki *n* harfinin atılmasına başka kelimelerde de sikkelerde rastlanır (A. Markov, *Katolog.* 192.

704 Beyhâkî, 230, 655.

705 Gerdîzî'de böyledir (*Metinler,* 17). İbnü'l-Esîr (IX, 266, 323)in verdiği Arslan adının İsrail'in Türkçe ismi olması pek muhtemeldir.

706 Gerdîzî'ye göre (vr. 156; Cambridge yazması. vr. 125^b) bunlar 4000 âileden ibâret olup Mahmud'a emirlerinden şikâyet ettiler.

dığı anlaşılıyor; çünkü, Kadır Hân o zaman Türkistan'ın mutlak hâkimi olurdu. Sonradan Gazneliler'in ancak Tirmiz, Kuvâziyân, Saganiyân ve Huttel'e yâni Belh'e komşu vilâyetlerine hâkim olduklarını görürüz[707]. Bu vilâyetler, daha önce belki Mahmud'a bağlı idiler (bkz. s. 299). Şehzâde Yegan-tegin, Belh'e geldi; oradan Gazne'ye gitmek ve Gazneli prensesle evlenmek ve kaynatasının yardımiyle Buhârâ ve Semerkant'ı zaptetmek arzûsunda idi. Mahmud, onun geri dönmesini rica ederek kendisinin Hindistan'ın Sûmnât şehrine bir sefer yapmak için yola çıktığını, bu sıralarda Yegan-tegin'in Türkistan'daki rakiplerini yenebileceğini ümid ettiğini ve dönüşte kuvvetlerini birleştirerek Mâverâünnehr'i zaptetmenin mümkün olacağını bildirdi. Yegan-tegin, böyle bir cevâbın gerçek mâhiyetini, anlıyarak bunu hakaret saydı ve Belh'i terketti. Kadır Hân ile oğulları, Ali-tegin'in kardeşi Togan Hân'ı yenerek Balâsâgun'u[708] onun elinden aldılar. Mahmud, Hind seferinden dönünce fakih Ebû Bekr Husayrî'yi Merv'e gönderdi. Beyhakî'nin verdiği bilgilerden Maveraünnehr'de, tafsilatını bilmediğimiz bazı askerî harekâtın olduğu bir anlaşma ile neticelendiği anlaşılmaktadır[709]. Her halde Ali-tegin, Buhârâ ile Semerkant'ı elinde tuttu. Kardeşi Togan Hân'ın Balâsâgun'dan kovulduktan sonra bir müddet Ahsîkes'te hüküm sürdüğü anlaşılıyor. Orada 417 (1026) ve 418 (1027) yıllarında adına para basıldı. Fergana'nın güneyinde, evvelce İlek Nasr'ın merkezi olan Uzgend'de 416 (1025'da Kadır Hân adına sikke basılıyordu. Bu isim 420'den itibaren Ahsîkes'de basılan sikkelerde de görülmektedir[710]. 1026'da müslüman olmıyan hükümdarlardan Kıtâ Hân ile Buğra Hân, Gazne'ye elçiler gönderdiler. Telaffuzları şüpheli olan ünvanlarına bakılırsa, Türk hânlarından, belki de Karahânlılar sülâlesine mensup oldukları anlaşılmaktadır. Mahmud'a itaat arzettiler ve Gazneliler ile akrabâlık kurmak arzusunda olduklarını belirttiler Mahmud, elçileri hürmetle kabûl ettiği hâlde, şu cevabı verdi: "Biz müslümanız, siz kâfirsiniz; size kızkardeşlerimizi, kızlarımızı veremeyiz, ancak İslâmiyeti kabul edecek olursanız belki uyuşabiliriz"[711].

[707] Beyhakî, 98.

[708] Beyhakî, 98, 655.

[709] Beyhakî, 655 vd. Beyhakî'nin eserinde bu olayların geniş olarak anlatıldığı kısmın elimize geçmemiş olması üzüntüye değer.

[710] A. Markov, *Katalog*, 246, 250.

[711] *Metinler*, 17; *Tabakat-ı Nâsiri*, 905. Raverty. Gerdîzî'ye dayanarak bu hükümdarlara Kadır Hân'ın kardeşleri demektedir, fakat bu hususta Oxford ve Cambridge yazmalarında bilgi bulunmamaktadır P. Melioransky tarafından neşredilen anonim bir filolojik risâlede (*Arab Filolog o turetskom yazykye*, metin, 80, tercüme. 41) bize intikal etmemiş bir kaynaktan

Yine 1026 yılında Abbasî halifesi Kâdir'in elçileri Mahmud'a gelerek fethettiği vilâyetler için bir menşur getirdiler. Ayrıca kendisi, oğulları ve kardeşi Yusuf'a yeni ünvanlar verildi[712]. Mahmud, halife ile yapılan görüşmelerde, Sâmânîler'in gerçek vârisi ve bütün Doğu'nun hâkimi tavrını takındı. Halife ile bir anlaşma yaparak, halifenin Karahânlılar ile ancak kendi vâsıtasiyle münâsebette bulunmasını ve hediye göndermesini sağladı[713]. Nizâmü'l-mülk'ün doğruluğu oldukça şüpheli olan rivâyetine göre[714], Mahmud, Abbâsî halifesi ile muhâverelerinde, Karahânlılar'dan kendisine bağlı gibi bahsetmektedir. Halbuki, yukarıda gördüğümüz gibi bu hânedânın reisiyle tamâmen eşit şartlarla görüşmüştü.

36 — Gazneli Mahmud'un saltanatının mahiyet ve önemi

30 Nisan 1030 Perşembe günü Mahmud'un vefâtından sonra Karahânlılar ile Gazneliler arasındaki münâsebetler biraz değişti. Gördüğümüz gibi Mahmud'un Mâverâünnehr'deki hâkimiyeti ancak birkaç vilâyeti içine alıyordu. Fakat saltanatı bütün Doğu'nun tarihinde büyük bir önem taşımaktadır. Çünkü Doğu İslâm memleketlerindeki idâre usûlu, onun elinde tam bir inkişâfa mazhar oldu. Nizamül-mülk gibi usûlün gelişmesine yardımcı olanlar, sık sık Mahmud'dan misâl gösterirler. Bu sebepten dolayı şimdiye kadar hiç kimsenin teşebbüs etmediği Mahmud'un saltanatının bâzı hatlarını belirtmeği lüzumlu gördük. İslâm tarihinin en yeni araştırıcılarından A. Müller[715] bile, Mahmud'un ahlâkının en dikkati çeken hususiyetlerinden bahsederken onun yorulmaz gayretini önemle belirtir; ayrıca onun "dar görüşlü taassubuna" temas eder. Bundan dolayı Hindistan'da kâfir kanı sel gibi akmıştır. Sultan'ın kendi memleketinde de Şiîler amansız cezâlara çarptırılmıştır.

---

naklen Türk elçilerinden bahsedilmektedir. Müellif, Şerefü'z-zaman el-Mervezî'nin *Tebâi'ü-l-hayâvân* adlı eserinden nakiller yapmıştır. Çinliler ile Türkler'in bölgelerinin *(nevâhi)* isimlerinin ihtiva ettiği söylenen mektupların Çin hükümdarı (Sâhib) ile Türk hâkanı tarafından 418 (1027)'de gönderildiği ifade edilmektedir; fakat, yazar, bunların fare yılının (1024) 5 ci ayı tarihini taşıdıklarını ilâve ediyor. Bu kaynaklardan Şerefü'z-zaman, Türk takviminin, devrindeki on iki hayvanın adını almıştır. Bu listede balık yılı, ejderha yılının yerini tutar; kaplan (bars) yılına arslan yılı da denilmektedir. (arslan, yazmada صلان ; Melioransky bunun mânâsını anlamamıştır).

[712] Gerdizî, vr. 158; Cambridge yazması, vr. 127.

[713] Beyhakî, 359.

[714] *Siyasetnâme,* metin 132, tercüme, 193.

[715] A. Müller, *Der Islam im Morgen und Abendland,* II. 53. 60 vd. 75.

Fakat Mahmud'un saltanatının daha meçhul tarafları vardır. Binlerce tebaası, yalnız Şiîlik suçundan değil, ağır vergiler sebebiyle de helâk oldular. Hindistan seferlerinde elde edilen muazzam ganîmetten, kendisi, hassa askerleri ve Mâverâünnehr de dâhil her taraftan yanına gelen "gaziler"[716] faydalandılar. Mahmud bu paraları bazan Gazne'deki câmi ve medrese gibi[717] muhteşem binâlara sarfediyordu. Halk için bu seferler sâdece sefâlet kaynağı oluyordu. Mahmud'un bu seferler için devamlı olarak paraya ihtiyacı vardı. Bir sefere çıkmadan önce lâzım gelen paranın iki gün içinde toplanmasını emretti, emri yerine getirildi; fakat saray tarihçisinin deyimiyle memurları, halkı "koyun gibi yüzdüler"[718]. Bu gibi durumlar gösteriyor ki, aynı tarihçinin iddiâsına rağmen[719] bu mesuliyet, özellikle vezir Ebu'l-Abbas Fazl b. Ahmed İsferâyinî'ye yükletilemez. Bu ağır vergiler sebebiyle "ziraat alanları büyük ölçüde ıssız kaldığı gibi, sulama tesisleri bâzı yerlerde harâb oldu, bâzı yerlerde büsbütün terkedildi. Buna ilâve olarak 401 (1011) yılında kıtlık oldu. Soğuklar erken başladığı için ekinler yetişmedi[720]. Halk müthiş bir kıtlığa mâruz kaldı. Halbuki Nişapur'da yeteri kadar buğday vardı. Utbî'nin ifadesine göre[721] bir vakit çarşıda 400 menn[722] satılmamış buğday vardı. Tarihçi bunu hikâye ederken ancak "herkes için bol miktarda gıda olduğu halde dilediğini mahvolmağa mahkûm edenin mutlak kudretine" hayran olur. Yalnız Nişapur cıvarında 100.000 insanın açlıktan öldüğü rivâyet edilir. Hind seferlerinde bu kadar kayıp verilmemiştir. Bunlar hakkında A. Müller şöyle demektedir: "Esas dördüncü kısım çok korkunçtur". Kediler köpekler hemen tamamen ortadan kalktı; insan etinin bile yendiği olmuştur. Suçlular çok ağır bir şekilde cezâlandırılıyorsa da, hiç bir cezânın tesiri olmuyordu. Sultan, vâlilerine halkın çok fakirlerine para dağıtmalarını emretmekle yetindi. Ahâli perişân olup da vergilerin ödenmesi kesilince daha tesirli tedbirlere ihtiyaç duyuldu. Sultan'ın para istemesine vezir, kesinlikle red cevâbı verdi. Bunun üzerine Dîvân memurları dışında diğer devlet erkânına mürâcaat etmek zorunda kaldı. Mürâcaat ettiklerinin başında Belh reisi[723] dihkân

[716] Utbî-Menînî, II, 262 vd., "Mâverâünnehr'e uzak ve yakın yerlerden gelen 20.000 gazîden bahseder.

[717] Utbî-Menînî, II, 290 vd.; *Notices et Extraits,* IV. 404 vd.

[718] Utbî-Menînî, II. 168. سلخوا سلخ الغنم

[719] Utbî-Menînî, II. 158 vd.

[720] *Târih-i Beyhak,* British Museum yazması, vr. 102ª (*Târih-i Beyhakî*'nin kaybolan kısmından iktibaslar).

[721] Utbî-Menînî, II, 127.

[722] Yahut "el-minâ", krş. *Mefâtihü'l-ulûm.* 14, 67 vd.

[723] Bu memuriyetlerin mâhiyeti hakkında bkz. yk. s. 252.

Ebû İshak Muhammed b. Hüseyn geliyordu. Aynı yıl içinde, yâni 401'de reisin Herât'ta büyük bir miktar parayı nasıl topladığı bilinmemektedir. Vezir açığı kapatmak için bir teşebbüse girişmekten çekindi ve kendi isteğiyle hapse girdi. Sultan çok öfkelendi, vezirin emlâki müsâdere edildi. Hiç bir zaman para gizlememiş olduğuna dâir yemin etmeğe zorlandı. Fakat Belh tüccarlarından birine, saklaması için para verdiği sonradan keşfedildiği rivâyet edilir. Mahkeme yenilendi, bîçâre adama her gün işkence edilerek öldürüldü (404/1013-1014). Sultan, vezirin ölümünün kendinin bulunmadığı bir sırada olduğunu bahane ederek verdiği emrin çok sert bir şekilde yerine getirildiğinden dolayı memnun olmadığını açıkladı[724].

Mahmud'un muhteşem binâları Hindistan'dan alınan ganimetle yapıldı ise de, bakımları halkın üzerine ağır bir yük yüklüyordu. Hâfız-ı Abrû[725], Beyhakî'nin eserinin kaybolan kısmından naklen, Mahmud'un Belh'te yaptırdığı büyük bahçe hakkında enteresan bir bilgi vermektedir.Bahçenin masrafları şehir halkına yüklenmişti. Sultan bahçede ziyâfetler verirdi, fakat sonu pek çabuk gelirdi. Bir gün Sultan etrafındakilerden, bahçenin bütün güzellikleri arasında neş'eli bir ziyâfet verilemediğinin sebebini bilip bilmediklerini sordu. Ebû Nasr Mişkân (Amîd ve Beyhakî'nin hocası) açıkça söyliyebilmek için "Belh halkının hepsi bu bahçenin faydasız masrafından dolayı üzüntü duyuyorlar ve bu masraf için lâzım gelen paranın ödenmesine her yıl katılıyorlar; bu sebepten Sultân'ın kalbinde de neş'e olamaz". Sultan bu sözlere çok kızdı ve birkaç gün Ebû Nasr ile konuşmadı. Kısa bir zaman sonra Belh sokaklarından birinde kalabalık bir gurup Sultan'ın yolunu keserek bu ağır mükellefiyetten şikâyet ettiler. Sultan bunları Ebû Nasr'ın teşvik etmiş olduğuna inandı; halbuki onun böyle bir şeyden haberi yoktu. Bunun üzerine Mahmud, Belh reisini çağırdı ve buradan çıkarmış olduğu Karahânlılar'ın 1006'da şehre ne kadar zarar verdiklerini sordu. Reis bu zararın rakamlarla ifâde edilemeyeceğini söyledi. "Şehri düşüncesiz bir şekilde tahrîb ettiler; eski hâline gelmesi için çok para lâzım, onu bulmak şüphelidir". Buna karşılık Sultan, "biz şehir halkını böyle bir belâdan kurtarıyoruz da onlar benim bahçemi çok görüyorlar" cevâbını verdi. Reis özür diliyerek, "şikayet eden adam bizi görmüş değildir; şikâyet şehrin ileri gelenlerinin bilgisi olmadan yapılmıştır" dedi. Buna rağmen dört ay sonra Sultan Gazne'ye hareket ederken neşrettiği yazılı bir emirnâme ile Belh halkını bahçenin masraflarından af-

[724] Utbî-Menînî, II, 160 vd.

[725] *Metinler,* 157 vd.

federek bu mükellefiyeti Yahudiler'e yükledi. Ancak onlardan da 500 dirhemden fazla alınmayacaktı.

Binâenaleyh, tebaasının refâhını düşünmek husûsunda Mahmud'u münevver istibdatcılardan saymak kat'iyyen doğru değildir. Sarayında şâirler ile âlimlerin mazhar oldukları himâyeye gelince, A. Müller[726] bile, Mahmud'a olan tarafgirliğine rağmen, ilim ve irfana olan samîmî sevgisinden dolayı değil, sarayını bütün debdebe ve ihtişamın merkezi haline getirmek hususundaki büyüklük arzusundan ileri geldiğinin belli olduğunu söylemekten çekinmez. Din işlerinde gösterdiği hizmet de gerçek zühd ve takvaya delâlet etmez. Mahmud, siyasî ve dinî muhafazakârlık arasındaki irtibâtı elbette farketmiştir. Bundan dolayı ulemâ ve şeyhleri himâye ederdi, ancak onların kendi tâkip etmekte olduğu siyâsete bağlı kalmalarını isterdi. İstisnâî bir durumda küçük bir para söz konusu olduğu zaman Mahmud, ulemâdan birinin şahsî isteğini dikkate alarak şu yahut bu vergiyi affedebilirdi[727]. Ulemânın bir sınıf olarak vazifeleri hakındaki düşüncesi, o devirde Nişapur'da ortaya çıkan dinî harekete[728] karşı muamelesinde bilhassa görülür. Bu hareketin kurucusu, Ebû Bekr Muhammed b. İshak adında bir münzevî olup Ebû Abdullah Muhammed b. Kerrâm'ın kurmuş olduğu Kerrâmî tarîkatının reisiydi[729]. Ebû Bekr'in babası meşhur münzevilerden idi; kendisi de Sebük-tegin zamanındaki mühim şahsiyetler arasında yer alırdı. Mahmud, onu ve taraftarlarını himaye etmeğe devâm etti. Zamânın şâirlerinden Utbî tarafından nakledilen beyitlerinde, Ebû Hanîfe'nin fıkıh usûlünden başka şafiî fâkıh olmadığı gibi Muhammed b. Kerrâm'ın dininden başka gerçek din olmadığı ileri sürülür. Buna rağmen diğer ulemâ Kerrâmîler'i müşebbihelikle itham ederler. Bu grup müfrit taassublarından dolayı dikkati çekerlerdi. Ebû Bekr, Şiîler'i cezalandırmak husûsunda Mahmud'un sağ kolu idi. Türk istilâsı zamânından itibaren Ebu Bekr'in Nişapur halkı üzerindeki büyük nüfûzu sebebiyle, fâtihler onu tehlikeli görerek karşı tedbirler almak zorunda kaldılar. Mahmud'un kuvvetleri Türkler'i şehri terketmek zorunda bırakınca, Ebû Bekr'i beraberlerinde götürdüler; fakat ellerinden kaçmağa muvaffak oldu. Bundan sonra Mahmud'un ülkesinde îtîbârı daha çok arttı. Sufîler'in kisvesi olan

726 A. Müller, *Der Islam*, II. 62.

727 İbnü'l-Esîr, IX, 247.

728 Utbî'de geniş olarak anlatılmıştır (Utbî-Menînî, II. 309 vd.;*Notices et Extraits*. IV. 406 vd).

729 Şehristânî'de (I, 29 vd. 119 vd.) Kerrâmî tarîkatinden bahsedilir, ayrıca bu tarikatin müşebbiheliği (antropomorfizm) ve Mahmud devrindeki önemi üzerinde durulur.

yün elbise giydiği halde, Nişapur reisi tâyin edildi. Büyük küçük bütün halk "ona ümit ve korku ile bakardı". Şiîler'i merhametsizce cezâlandırılışı ve mallarını müsâdere edişi, bir çok suistimâle sebep oluşu yüzünden nihâyet herkesin nefretini kazandı. Sultan uzun müddet tereddüt ettikten sonra Ebû Bekr'i fedâ etmeğe karar verdi. Nişapur reisliğine tekrar din adamları dışında birisi, Sultân'ın nedîmlerinden Ebû Ali Hasan b. Muhammed tâyin edildi. Ebû Ali, meşhur bir âileye mensuptu; büyük babası Sâmânî devrinin ileri gelenlerinden idi; babası, Mahmud'a henüz Horasan sipehsâları iken katılmıştı. Yeni reis, vakit geçirmeden Kerrâmîler aleyhinde şiddetli tedbirler aldı. Ebû Bekr, malları müsadere edilmek suretiyle cezâlandırıldı[730]. Taraftarlarından ileri gelenler çeşitli kalelerde hapsedildiler. Ulemânın geri kalan temsilcilerine, bilhassa Alevîler'e, ancak hükûmetin emirlerine kayıtsız şartsız itaatleri halinde itibar göreceklerini söyledi[731].

Daha önce başkaları tarafından belirtildiği gibi[732], Hindistan servetlerini ele geçirmek arzusu, Mahmud'un seferleri için kâfi sebep teşkil ettiğinden bunu dinî heyecana bağlamak mümkün değildir. Şiîler'in cezâlandırılması da, yukarıda bahsedilen siyasî sebeplerle izah edilebilir. Bâzan Şiîlik ithamı, sanığın mallarını müsâdere etmek için bir bahâneden başka bir şey değildi[733]. Firdevsî'nin eseri kendisine ithâf edildiği halde, Mahmud'u İran millî temâyüllerinin hâmisi saymak hatâdır. Mahmud'un askerî kuvvetleri özellikle kölelerden ve ücretli askerlerden meydana geliyordu. Nizâmü'l-mülk, ordunun muhtelif milletlerin temsilcilerinden kurulmasını arzu ederken bilhassa Mahmud'u misâl gösteriyordu[734]. Sözlerini tarihî olaylar teyit etmektedir[735]. Geri kalan tebaasının hepsi Mahmud'un gözünde vergi ödemekle mükellef bir kütleden ibâret olup, onlarda vatanperverlik aramak tamâmıyle yersiz idi. Beyhakî'ye göre[736] Belh ahâlisi, Ka-

[730] Bununla beraber mesleği sona ermedi. Mahmud'un ölümünden sonra yeni sultan Mes'ûd Nişapur'a geldiği zaman iltifatına mazhar olanlar arasında dostu kadı Sa'id ile birlikte zikredilir. (Beyhakî 39) V. Zhukovsky tarafından neşredilen Şeyh Ebû Sa'id'in biyografisinde de her ikisi Şiiler'i cezâlandıranlar arasında zikredebilir, bkz. s. 84; krş. aş. s. 332.

[731] Utbî-Menînî, II, 325: فاشعرهم ان حشمتهم بالطاعة موصولة

[732] Kazimirski, *Menoutchehri*, giriş, 133.

[733] İbnü'l-Esîr, IX, 283.

[734] *Siyasetnâme*, metin, 92, tercüme, 135 vd.

[735] Utbî'ye göre (Utbî-Menînî, II, 84; *Notices et Extraits*, IV, 386) Mahmud'un 1008 yılında Belh yakınında zafer kazanan ordusu Türk, Hintli, Halaç, Afganlı ve Oğuz askerlerinden meydana gelmekte idi.

[736] Beyhakî, 688.

rahanlılar'a karşı koydukları için (bkz. s. 291-2). Mahmud tarafından şiddetle azarlandılar: "Tebaanın harp ile işi nedir? Şehriniz yandı, bana âit olan ve o kadar gelir getiren emlakî de yaktılar[737]. Bu zarardan dolayı sizden tazminat istemek lâzımdı, fakat sizi affettik. Bir daha tekrarlanmamasına bakınız; bir hükümdar galip gelir de sizden vergi ister ve sizi hîmâye ederse vergiyi vermeli ve bu suretle kendinizi kurtarmalısınız". Mahmud'un saltanatının İran dil ve edebiyatının hâkimiyet devri olmadığı, vezir Meymendî'nin arayçayı tekrar resmî dil yapmağa teşebbüs etmesinden anlaşılmaktadır. Evvelce bütün resmî evrak farsça yazılırdı; bundan dolayı Utbî'nin tâbirince[738] "belâgat pazarı ziyâna uğradı", "iktidarlı ve iktidarsız eşit oldu"; bunun için vezir Meymendî "kâtiplerin seviyesini yükselterek" ancak "mektubun gönderildiği kimsenin câhilliğinden dolayı" zarûret hasıl olursa farsça kullanmasına izin verdi. O devirde böyle durumun çok olduğu şüphesizdir. Milletin, ordu ile tebaaya şu şekilde bölünmesinin o zaman başladığı açıktır: Orduya hükümdar maâş verirdi ve karşılık olarak samîmî hizmet beklerdi; tebaayı hükümdar, dış ve iç düşmanlara karşı müdâfaa ederdi ve kendilerinden kayıtsız şartsız itaat ve vergilerini itiraz etmeden ödemelerini isterdi. Ne askerlerin ve ne de tebaanın, hükümdarın irâdesine karşı bir arzuda bulunmaya hakları yoktu. Mahmud'un Hârezmşâh'a yazdığı mektupta bu nazariyenin nasıl kesin bir sûrette ifâde edildiğini yukarıda gördük (bkz. s. 296). İstibdâdın artması, her zaman olduğu gibi câsusluk faaliyetlerinin hızlanmasiyle neticelenirdi. Öyle ki, Mahmud oğlu Mes'ûd'un peşine bile câsuslar koymuştu[739].

Bütün bu hususlardan, Mahmud'un saltanatının hiç şüphesiz tebaası için ağır bir yük olduğu neticesine varabiliriz[740]. Aslında Mahmud'un ortaya koyduğu usûlun acıklı netîcelerini bizzat tecrübe etmesi mukadder değildi. Tahtın otoritesi kendi saltanatı zamanında sarsılmadı. Bunun esas sebebi şahsî meziyetleri idi. Bu hususta haleflerinden kesinlikle ayrılmıştı. İrâdesinin metinliği, zihninin velûdluğu, müstebit bir inatcılığın karakteristik hatlarının pek feci bir şekilde ortaya çıkmasına imkân bırakmıyordu.

737 Bununla, şehrin, Mahmud'un emriyle inşâ edilen ve şehir zaptedilince yakılan büyük çarşısı belirtilmek isteniyor.

738 Utbî-Menînî, II, 88, 170 vd.; *Notices et Extraits*, IV, 396.

738 Utbî-Menînî, II, 88, 170 vd.; *Notices et Extraits*. IV. 396.

739 Beyhakî, 135, 154.

740 Krş. Marquart'ın Gazneliler hakkındaki, elbette pek sert ve haksız hükmü (*Osttürksche Dialektstudien;* 50, n. 1): "Ölü yakıcı Sübük-tegin ve onun iğrenç oğlu Mahmud tarafından kurulmuş olan bir sülâle."

itiraza çok öfkelenirdi; bundan dolayı kendisiyle konuşanlar çok heyecanlanırlardı. Doğru bir hükmü, sonunda kabûl ederdi[741]. Bu gibi durumlarda vezirin vaziyeti çok zordu. Zeki bir kadın bu hususta şöyle demektedir: "Sultan her kimi vezir tâyin etse, önce ne kadar çok severse sevsin bir hafta geçmeden nefret ederdi"[742]. Vezirlerinin birinin âkıbetinden yukarıda bahsetmiştik (bkz. s. 308); onun halefi Meymendî de, tevkif edilerek bir kaleye hapsedildi. Dinî sebeplerle cezâlandırmaların dışında Mahmud'un saltanatı esnâsında idam cezâsına pek az başvurulmuştur. Utbî'ye göre [743], Sultan'ın fikrince hükümdarlar öfkelendikleri zaman tebaalarından aldıklarını, merhamete gelince geri verebilmelidirler; yâni malını ve hürriyetini almak câizdir, fakat canını aslâ. Vezir Meymendî'nin sonu daha kötü olabilirdi; "onun emriyle akıtılan kanın diyeti olarak" Mahmud, maiyetindekilerden Ebu'l-Kasım Kesîr'e veziri idâm etmesine dâir yazılı bir emir verdi. Ancak Ebu'l-Kasım'ın böyle bir emri yerine getirmekten kat'î surette vazgeçmesi onun hayatını kurtardı[744]. Ebû'l-Kasım'ın bu asîlâne cesâretinin kendisi hakkında kötü sonuç vermemiş olması, her halde Mahmud'un nefsine hâkim olduğunu gösterir. Gazneliler devrinde şerîate o derece uyulurduki, gazaba uğrıyanların mallarının müsâdere edilmesine bile meşrû bir satınalma mâhiyeti verilmeğe çalışılırdı. Mahmud, Garcistân'ın yerli hükümdarlarını tahttan indirerek ölünceye kadar hapsettiği halde, şahsî mülkleri hazine adına müsâdere edilirken bedelleri kendilerine ödenirdi[745]. Bununla beraber bu gibi hallerde fiatın tesbitinin, Mahmud tarafından yapılmış olması tabîatiyle mümkündür. Beyhâkî'nin anlattığı olay daha enteresandır. Mes'ûd'un saltanatı zamanında gazaba uğruyan ve idâma mahkum edilen bir vezirin malları müsâdere edilirken menkul ve gayr-ı menkul bütün mallarını kendi isteğiyle Sultan'a satmış ve peşin olarak belirli bir para almış olduğunu açıklamağa mecbûr edildi. Hazır bulunan me'murlar şâhit olarak imzâ attılar, adliye me'murları mühür bastılar[746].

37 — Mes'ûd'un saltanatı

Mahmud'un küçük oğlu Muhammed'in kısa süren saltanatından sonra taht, büyük oğlu Mes'ûd'un eline geçti (1030-1041). Babasının yalnız

741 Beyhakî, 495.
742 Beyhaki, 421.
743 Utbî-Menînî, I, 316 vd.
744 Beyhakî, 450.
745 Utbî-Menînî, II, 146, *Notices et Extraits*. IV. 394.
746 Beyhakî, 215.

kötü huylarını tevarüs etmiş olan Mes'ûd, babası gibi her şeyde kendi görüşüne göre karar vermek isterdi; fakat babasının kabiliyetine sâhip olmadığı için felâketle neticelenecek kararlar alır ve tecrübeli adamların tavsîyelerine önem vermeden tatbîkinde inatla ısrâr ederdi. Mes'ûd'un avda[747] ve harpteki[748] cesâretine âit hikâyeler, onun çok cesûr olduğunu gösteriyorsa da ahlakî cesâretten tamamiyle mahrum idi. Felâket ânında kadından daha korkaktı[749]. Tamahlârlıkta babasından hiç de geri kalmazdı. Onun zamanında halka yükletilen cebrî vergiler ifrat dereceyi bulmuştur. Mes'ûd'un saltanatında "büyük hırsızları hoşnut etmek için küçük hırsızların cezâlandırıldığının"[750] tek tek misâllerini görürüz. Çaldıklarını Sultan ile paylaşan şakîler, faaliyetlerine râhatça devam edebiliyorlardı. Bunların arasında en çok dikkati çekn Horasan vâlisi Ebu'l-Fazl Sûrî, Sultan'a çok hediyeler gönderir; fakat kendisi bunların iki mislini halktan zorla toplardı. Ahâli ümitsizliğe düşerdi. İleri gelenler ise Mâverâünnehr'e "Türk emirlerine" mektuplar ve elçiler göndererek yardım istiyorlardı[751]. Bu durumdan, Karahânlılar değil, onların hizmetinde bulunan Türkmen emirleri faydalandılar.

Mes'ûd, Karahânlılar'a karşı babasının siyâsetini tâkip etti. Halife ile yapılan anlaşma 1031 yılında yenilendi. Bu anlaşma ile Halife'nin, Karahânlılar'la ancak Gazneliler vâsıtasiyle münâsebet kurabileceği hükme bağlanmıştı[752]. Aynı zamanda Mes'ûd, Karahânlı hükümdarına kendisiyle eşit haklara sâhip gibi muâmele etmekte devâm ediyordu. Elçisi, iki hükümdar arasındaki anlaşmanın bütün dünya için haiz olduğu öneme, Kadır Hân'ın dikkatini çekmeğe dâir talimat aldı[753]. Gazneliler ile Karahânlılar arasındaki münâsebetin gerçek mâhiyeti, Hârezmşâh Altuntaş'ın 1030'da Sultan'a yazdığı mektupta iyi bir şekilde tasvir edilmiştir: [754] "Çok iyi bilinmektedir ki, merhûm Emir, Kadır Hân'ın, hanlığa geçebilmesi için çok emek ve para harcamıştır. Şimdilik dostluğu sağlamak için kendisine yardım etmek lâzımdır. Bize gerçek dost olamazlar, fakat

[747] Beyhakî, 288.

[748] Beyhakî, 783.

[749] Beyhakî, 828.

[750] Beyhakî, 556 vd. (Barthold'un rusça metninde Nekrasov'dan alınmıştır).

[751] Beyhakî, 509 vd.

[752] Beyhakî, 359.

[753] Utbî-Menînî, 251.

[754] Utbî-Menînî, 98. Metnin Tugan Hân'ın adının geçtiği kısmı. s. 655'in yardımı ile düzeltilmiştir.

görünüşte iyi münâsebetler devâm etsin ve aleyhimizde fesat çıkarmasınlar. Ali-tegin hakiki düşmanımızdır, kuyruğu ezilmiş bir yılandır; çünkü kardeşi Togan Hân, merhum Emîr'in yardımiyle Balâsâgun'dan kovuldu. Düşman hiç bir zaman dost olmaz, fakat onunla da anlaşma yapmak ve dostâne mânasebetler kurmak lâzımdır. Bununla beraber ona tam mânasiyle güvenemeyiz, fakat öyle yapmalıyız. Bundan başka Belh, Toharistân, Saganiyân, Tirmiz, Kuvâziyân ve Huttel vilâyetlerini mücahitlerle doldurmak gerekecek; çünkü müdâfaasız vilâyetlere hücum ederek yağmamalamak için her fırsattan faydalanıyor".

Mes'ûd, Altuntaş'ın fikrine göre hareket ederek 1031 yılı baharında[755] Ebu'l-Kasım İbrahim b. Abdullah Husayrî ile Kadı Ebû Tâhir Abdullah b. Ahmed Tabânî'nin[756] başkanlığında Kâşgar'a bir heyet gönderdi. Elçiler, Kadır Hân'a Mes'ûd'un tahta çıktığını haber verecekler, dostluğunu sağlıyacaklar ve Mes'ûd için Kadır Hân'ın kızını, oğlu ve veliahtı Mevdûd için de Kadır Hân'ın oğlu ve veliahtı Buğra-tegin'in kızını istiyeceklerdi. Ağırlık olarak Mes'ûd, kendi tarafından 50.000, oğlu tarafından da 30.000 Herât dînârı teklif ediyordu[757]. Elçilerin Kâşgar'dan 1031 yılı içinde gönderdikleri rapor, bâzı zorluklarla karşılaştıklarını göstermektedir[758]. 1032'de Kadır Hân'ın ölümü, görüşmeleri sekteye uğrattı. Büyük oğlu Buğra-tegin Süleyman, Arslan Hân ünvanı ile tahta çıktı. İkinci oğlu Yegan-tegin Muhammed, Buğra Hân ünvanını alarak Talas ile İsficâb'da hüküm sürmeğe başladı. Mes'ûd, âdet olduğu üzre Kâşgar'a bir mektup göndererek, Hân'ın ölümünden dolayı taziye, halefini, tahta çıkmasından dolayı tebrik etti. Elçiler Gazne'ye ancak 6 Eylül 1034 tarihinde döndüler. Vazifelerini başarı ile yerine getirmişlerdi. Bununla beraber Mevdûd'un nişanlısı yolda öldü. Mes'ûd'un nişanlısı Şâh Hâtûn, selâmetle Gazne'ye vararak büyük bir merâsimle karşılandı. Beyhakî'ye göre Emîr, görülmemiş bir debdebe ile Türkler'i hayran bırakmak istiyordu[760].

[755] Tarih, Beyhakî tarafından verilmiştir (261). Günün adından, metinde Rebiülâhır yerine yanlışlıkla Rebiülevvel yazılmış olduğu neticesi çıkartılabilir.

[756] Elçilerin tam isimleri için bkz. Beyhakî, 250. Bir yerde (s.231) Ebû Tâhir'e Ebû Tâlib denilmiştir.

[757] Beyhakî, 253 vd.

[758] Beyhakî, 348.

[759] İbnü'l-Esîr, IX, 211; Beyhakî, tarih göstermiyor. Bir yerde (656) Kadır Hân'ın Mes'ud'un tahta geçmesinden bir yıl sonra öldüğünü, başka bir yerde ise (89) iki yıl sonra öldüğünü kaydediyor. Cemâl Karşî'nin verdiği tarihin (1 Muharrem 424, bkz. *Metinler* 132) numizmatik vesikalarla tezada düştüğü görülmektedir (A. Markov, *Katalog*, 251).

[760] Beyhakî, 526, 656.

Ali-tegin ile olan müzâkerelerden bir netice alınamadı. Mes'ûd, tahta geçmeden önce Ali-tegin'e müracaat ederek Muhammed'in aleyhine yardım istemiş ve karşılık olarak ona Huttel'i vermeği vâdetmişti. Muhammed'in taraftarlarının ihâneti sebebiyle kan dökülmeden tahtı elde edince de, vâdini yerine getirmeğe kendisini mecbûr hissetmedi. Bu durum, tabiatiyle Ali-tegin'in hoşnutsuzluğuna sebep oldu[761]. Gördüğümüz gibi yalnız müdâfaa siyâseti teklif eden Altuntaş'ın tavsiyesine rağmen[762] Mes'ûd, Mâverâünnehr'in Ali-tegin'den alınması için Kadır Hân'ın ikinci oğluna yardım etmek husûsunda babasının plânını yeniden ele alıp, bu plan uygun görülmediği takdirde Mâverâünnehr'in zaptını Altuntaş'a bırakmayı bahis konusu etti. Sultân'ın müşâvirleri ikinci plânı tercih edince tatbîkine başlandı[763]. 1032 yılı ilkbaharında Altuntaş, Sultan'dan aldığı bir emir üzerine Mâverâünnehr'e girmeğe mecbur oldu. Sultan, takviye kuvveti olarak Belh'ten 15.000 kişilik bir birlik gönderdi[764]. Ali-tegin, Buhârâ'nın müdâfaasını gazîlere vererek kalede 150 gulâm bıraktı ve kendisi Debûsiye'ye çekildi. Düşman yaklaşınca Ali-tegin'in vekili şehri terketti, hücum ile şehir alındı ve 70 gulâm esir edildi[765]. Debûsiye yakınında Alî-tegin'in esas kuvvetleriyle yapılan mücâdele daha az başarıyla neticelendi; Buradaki Türkmenler, başlarında Selçuklu âilesi olduğu halde[766] Ali-tegin'e katılmışlardı. Ali-tegin'in kırmızı sancağı, Sultan'ın hükümdarlık alâmeti olan çetrinin yanında, dağın tepesinde dalgalanıyordu[767]. Muharebe neticesiz kaldı, fakat Altuntaş ağır şekilde yaralandı. Ancak vezirinin tedbirleri sâyesinde ordu selâmetle Hârezm'e döndü. Vezir, Hârezmşâh'ın yaralandığını düşmandan saklıyarak onun adına Ali-tegin'in veziriyle müzâkerelere girişti. O da, vezirin tavsiyesi üzerine hükümdarını iknâ ederek özür dilemesini, Hârezmşâh'dan kendisiyle Gazneliler arasında arabulucu olmasını rica etmesini temin etti. Ali-tegin, ölen Sultan'ın kendisine "oğlum" dediğini ve iktidar kavgası sırasında Mes'ûd'a silahla yardım etmeğe hazır olduğunu hatırlattı[768]. Ölüm döşeğinde bulunan Hârezmşâh, büyük bir gayretle Ali-tegin'in elçisini kabûl ederek büsbütün aldatılmasını sağladı. Bir anlaşma

761 Beyhakî, 348.
762 Krş. Beyhakî, 426.
763 Beyhakî, 418 vd.
764 Beyhakî, 423.
765 Beyhakî, 424.
766 Beyhakî, 425.
767 Beyhakî, 428.
768 Beyhakî, 432.

yapıldıktan sonra Ali-tegin Semerkant'a çekildi[769]. Hârezm ordusunun Âmul'e dönmesine mâni olmağa teşebbüs etmedi. Hârezmşâh, geri çekilme başlamadan önce öldü, fakat Hârezmliler, ancak düşmandan 20 fersah uzaklaştıktan sonra bunu öğrendiler[770]. Sultan Mes'ud, bu olayları, 2 Mayıs 1032[771]de öğrendi.

Muhtemelen Mes'ûd'un seferi sebebiyle Ali-tegin, âilesi fertleriyle daha sıkı münasebetlerde bulunmak ve metbûiyetlerini tanımak zorunda kaldı. Buhârâ ile Semerkant'da Arslan Hân ile Buğra Hân adlarına sikke basılmağa başlandı[772]. Bundan başka iki yıl içinde Ali-tegin, Hârezm hükümdarının şahsında yeni bir müttefik buldu.

Coğrafî durumundan dolayı Hârezm dâimâ müstakil bir devlet idi; bilhassa vilâyetin başında Altuntaş gibi tecrübeli bir askerî kumandan ve hükümdar bulunduğu zaman. Altuntaş, Hârezm vâliliğine tâyin edilince cıvardaki göçebelerin istilâlarını başarıyla uzaklaştırdı. Bunların arasında o devirde Kıpçaklar'ın[773] ilk defa adı geçer. Aynı zamanda kendisi ve halefleri, on ikinci asırdaki Hârezmşâhlar gibi bu göçebelerden meydana gelen bâzı birlikleri hizmetlerine aldılar[774]. Bundan başka Altuntaş; hassa birliklerine çok sayıda gulâm satın aldı. Altuntaş'ın hassa birliklerinin sayısı başlangıçta Mahmud'u kuşkulandırmıştı[775]. Altuntaş, Gazne hükûmetinin metbûiyetini tanımakta devâm ettiği hâlde istediği zaman isyan bayrağını açabileceğini, Gazne ile Belh'ten gelen emirleri, ordusunun yardımıyla hafife alabileceğini Mahmud pek âlâ biliyordu. Mahmud hile ile Hârezmşâh'ı Gazne'ye getirtmeğe uğraştıysa da başarılı olamadı. Mes'ûd da[776] aynı entrikalara başvurduğu halde, o da beceremedi. Buna rağmen Altuntaş açıkça isyân etmedi. Fakat Gazneli devletinin entrikalarının tesiri altında kalan tebaasını bekliyen âkıbetin ne olacağını Sultan Mes'ûd, vezirinin tavsiyesine uyarak şüphe götürmiyecek bir şekilde ortaya koydu[777]. Altıuntaş'ın vefâtından sonra bile Mes'ûd, halefini hal'etmeğe teşebbüs etmedi, ancak kuvvet ve kudretini zayıflatmak için gerekli tedbirleri aldı. "Hârezm-

[769] Beyhakî, 424.
[770] Beyhakî, 436.
[771] Tarih, Beyhakî tarafından (425) verilmiştir.
[772] A. Markov, *Katalog*, 251 vd.
[773] Beyhakî, 91.
[774] Beyhakî, 398, 859.
[775] *Siyasetnâme*, metin, 206, tercüme, 300 vd. d.; *Metinler*, 89 vd. (Avfî).
[776] Beyhakî, 91, 389.
[777] Beyhakî, 410 vd.

şâh" ünvânı, Mes'ûd'un oğlu Saîd'e verildi. Altuntaş'ın oğlu Hârûn, Hârezm'de ancak hükümdarın vekili (Halîfetü'd-dâr) olarak hüküm sürecekti. Hârûn'un aldığı resmî hediyeler, babasının aldığı hediyelerin yarısı kadardı[778]. Hârûn, 1034 yılı ilkbaharında itâatsizlik göstermeğe başladı. İsyânın zâhiri sebebi kardeşinin ölümü oldu: Kardeşi, Mes'ûd'un sarayında kalmakta iken, 1033 yılı sonu yahut 1034 yılı başında, müessif bir kazâ sonunda damdam düştü. "Kötü niyetli kimseler" Hârûn'a mektup yazarak kardeşinin Sultân'ın emriyle damdan aşağı atıldığını söylediler[779]. Hârûn, Ali-tegin ve Selçuklular ile bir anlaşma yaptı ve Ağustos 1034'de Sultan'ı tanımadığını açıkça ilân ederek Mes'ûd'un adını hutbede okutturmadı[780]. Hârûn ile Ali-tegin arasında yapılan anlaşma gereğince, birincisinin Merv'e ikincisinin de aynı zamanda Tirmiz ile Belh üzerine yürüyeceğine dâir haberler dolaşmağa başladı[781]. Muhtemelen bu plân çercevesinde Kumîcî dağlıları 1034 yılı baharında Huttel'i istilâ ettikleri gibi[782], aynı yılın sonunda da Türkmenler Kuvâziyân'ı zaptettiler.Tirmiz kumandanı Beg-tegin, Türkmenler'e karşı yürüdü ise de, Türkmenler, Gazne ordusunun arkasından dolaşarak Mela yakınında Ceyhun'u geçtiler. Beg-tegin onlara ancak Şapurkan'da yetişti, onları mağlûp etti, fakat tâkip ederken maktûl düştü. Mes'ûd'un gönderdiği kumandan olan Ali-tegin b. Abdullah âsâyişi yeniden sağladı[783].

Yine 1034 yılı içinde Hârûn, Selçuklular ile ittifak yaptı. İbnü'l-Esîr'in rivâyetine göre[784]. Ali-tegin ile Selçuklular arasında 1029'da çatışma oldu. Ali-tegin'in emri üzerine kumandanlarından Alp-Kara, Selçuk'un torunu Yusuf'u öldürdü. Ali-tegin, evvelce Yusuf'u "İnanç-Peygu"[785] ünvâniyle hizmetindeki bütün Türkler'in kumandanlığına tâyin etmişti. Ertesi yıl (1030) maktûlün amca-oğulları Tuğrul ile Çağrı (Davud) isyân ederek Alp-Kara'yı ve adamlarından 1000 kişiyi öldürdüler. Ali-tegin ile oğulları, halkın yardımiyle onların üzerine yürüdüler. Türkmenler, tamâmiyle mağlûp, malları müsâdere ve bir çoğunun karısı ve çocukları esir edilmekle

778 Beyhakî, 439.

779 Beyhakî, 499. Bütün yazmalarda bu olayın anlatılmasından önce boş bir yer vardır. 1307 tarihli Tahran baskısında (s. 410) Morley'in neşrinde bulunmıyan üç satır vardır.

780 Beyhakî, 854 vd.

781 Beyhakî, 535.

782 Beyhakî, 499.

783 Beyhakî, 543 vd.

784 İbnü'l-Esîr, IX, 324 vd.

785 Peygu, muhtemelen yabgu okunmalıdır; krş. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien,*

Horasan'da yerleşmek zorunda kaldılar. Hârûn onları kendisiyle birlik olmağa çağırınca fırsattan istifade etmek hususunda acele ettiler. Bu olaylardan yalnız İbnü'l-Esîr bahseder. Beyhakî[786] bunun tam aksine, Ali-tegin'in ömrünün sonuna kadar Türkmenler'i tahtının dayanağı addederek "söz ve gümüş" ile onları memnun etmeğe çalıştığını söyler. Kendisinden sonra iki oğlu ile onların kumandanı, Türkmenler'le kavga etmeğe başlıyarak onları Altuntaş hayatta iken çoğu kerre kışladıkları[787] Hârezm'e gitmeğe mecbûr ettiler. Hârûn, onlara Şurâhân ile Mâş-rıbât yakınında arâzi teklif etti[788]. Burada Türkmenler, aynı yılın Ekim ayında, çoktan beri mücâdele ettikleri Cend hükümdarı Şah-Melik'in baskınına uğradılar. Yedi-sekiz bin Türkmen maktûl düştü, geri kalanlar buzlarla kaplı nehri geçerek kaçtılar. Hârûn, Şah-Melik ile müzâkerelere girişti. Şah-Melik, Selçuklular ile olan mücâdelesine müdâhele etmekten kesinlikle imtinâ etti ise de onunla bir anlaşma yapmağa ve Horasan seferine bir birlik göndermek suretiyle yardım etmeğe râzı oldu. İki ordunun nehre yürümesi ve iki hükümdarın nehrin ortasında kayıklar içinde görüşmeleri kararlaştırıldı. Görüşme 12 Kasım'da oldu, fakat Şah Melik, Hârûn'un ordusunun sayısından (30.000 kadar) ürkerek vâ'dini tutmadı ve acele Cend'e döndü. Şah-Melik'in husûmeti Hârûn'u 1035 yılı bahârında Horasan'ı istilâ etmekten men'edemedi, çünkü Cend'den Hârezm'e yürümek ancak kışın mümkün görülüyordu.[789].

Ali-tegin'in ölümü, Türkmenler'in 1034 yaz yahut sonbahar mevsiminde göçlerine sebep oldu. Mes'ûd, 1035 baharında onun büyük oğlunun tahta çıktığını öğrenince taziye ve tebriklerini bildirdi. Bu mektupta genç İlek'e "faziletli Emîr oğlu"[790] diye hitâb eder. Fakat Ali-tegin'in iki oğlu Hârûn ile bir anlaşma yaparak Saganiyân ile Tirmiz'i istilâ etmeyi ve Ceyhun'u geçerek Endhûd yakınında Hârûn ile birleşmeği vâdetmişler ve böylece bu anlaşmayı tatbik sâhasına koymağa başlamışlardı. Saganiyân hükümdarı Ebu'l-Kasım onlara karşı koyamadı ve kuzeye doğru Kumîcîler'in memleketine kaçtı. İlek'in ordusu Dârzengî'nin içinden geçerek Tirmiz'i muhâsara ettiği hâlde, kaleyi alamadı. Burada iken gelen haberlerden, Hârûn'un, sefere tam çıkacağı zaman Gazneli hükûmetine satılmış

[786] Beyhakî, 551, 856.

[787] Beyhakîi 583.

[788] Burada "Maşa" adı verilmiştir, bkz. yk. s. 161.

[789] Beyhakî, 856 vd. d. Bu hikâye, biraz şüpheyi dâvet etmektedir. Ekim ayında bütün bir ordunun Ceyhun'u buz üzerinden geçebilmesi çok acâib görünmektedir.

[790] الامير الفاضل الولد (Beyhakî, 575).

gulâmlar tarafından öldürüldüğü öğrenilince[791] Ali-tegin'in oğulları Demir Kapı'dan geçerek Semerkant'a döndüler[792]. Aynı yılın yaz mevsiminde, Hârûn'un vefâtından sonra Horasan'a girmiş olan Selçuklular'ın başarıları haberi, Ali-tegin'in oğullarını Saganiyân'a ikinci bir akın yapmaya tahrik etti. Semerkant'tan hareket ettiler ve ancak birkaç merhalelik bir mesâfe kat'edebildiler; çünkü, Ebu'l-Kasım ile Mes'ûd'un diğer kumandanlarının kalabalık kuvvetler topladıklarını öğrendiler[793]. Mes'ûd, istilânın intikamını Ali-tegin'in oğullarından almağa hazırlanırken, onlar tarafından gönderilen Semerkandlı dânişmendin refâkatinde âsilzâde bir elçi, 8 Aralık'ta Belh'e gelerek hükümdarları adına özür diledi. Mes'ûd, bu îtizârı makbul saydığı hâlde, hoşnutsuzluğunu belli etmek için elçiyi huzûruna kabûl etmedi. Müzâkereler vezir ile dânişmend arasında cereyan etti[794].

Aralık 1036'da Mes'ûd'un nezdine, Ali-tegin ile Buhârâ hatibi Abdullah Pârsî'nin teşkil ettiği ikinci heyet geldi. Bu defa elçiler resmen törenle huzûra kabûl edildiler. Sultan, "kardeşi İlek'in" hatırını sordu. Ali-tegin'in oğluna birinci mektupta "oğul" diye hitap etmişken bu def'a daha çok îtibar göstermiş oldu. Mes'ûd, elçilere emniyeti olmadığı için, devlet işlerine dâir hiç bir bilgi almamaları hakkında emirler verdi. İlek, Gazneli prenseslerinden birinin de Sultan'ın oğullarından biriyle evlendirilmesini istiyor, karşılık olarak Huttel üzerindeki iddialarından tamamiyle vazgeçeceğini vâdediyor ve ayrıca Mes'ûd'un, kendisi ile Karahânlı hükümdarı Arslan Han arasında arabuluculuk yapmasını ricâ ediyordu. Diğer taraftan İlek, Selçuklular ile cereyan edecek mücâdelesinde Sultân Mes'ûd'a silahla yardım edeceğini taahhüt ediyordu. İstekleri kabûl edilerek oğlu Saîd'e İlek'in kızkardeşinin İlek'e de Mahmud'un kardeşi Nasr'ın kızının verilmesi kararlaştırıldı. Elçi olarak Mâverâünnehr'e gönderilen[795], Belh reisi Abdüsselâm, 1037 Eylülünde Ali-tegin'in oğullarının sarayında bulunuyordu[796].

Mes'ûd'un, Türkistan Karahânlıları ile münâsebetleri tam mânâsiyle dostane değildi. 1034 yılı sonbahârında Gazneli elçilerinin döndükleri esnâda, Buğra Han'ın elçileri gelerek; Hân'ın nişanlısı Zeyneb'in kendisine gönderilmesini istedi. Sultan bu isteği kabûl etmeğe hazırdı, fakat Buğra

791 Beyhakî, 860.
792 Beyhakî, 575 vd.d.
793 Beyhakî, 611.
794 Beyhakî, 615 vd.
795 Beyhakî, 631 vd.d.
796 Beyhakî, 661.

Hân'ın, Mahmud'un bıraktığı mirasın bir kısmını Zeyneb adına istemek niyetinde olduğunu haber aldı. Buğra Han'ın elçisine izin verildi. Bundan sonra Mes'ûd, Arslan Hân'a, kardeşini iddiâlarından dolayı şikâyet etti. Arslan Han'ın serzenişi ise, Buğra Hân'ı öfkelendirmekten başka bir işe yaramadı. Hem kardeşine hem de Gazneliler'e alenen husûmet duymağa başladı. Bu şartlar altında Selçuklular'ın 1035'te kazandıkları başarıya çok sevindi. Ayrıca Tuğrul ile onun arasında eskiden beri dostluk vardı[797]. 1037'de Ceyhun sâhilinde tevkif edilen bir kunduracının, Buğra Hân'ın câsûsu olduğu ve Türkmen emîrlerine mektuplar götürdüğü anlaşıldı. Bu mektuplarda Hân, her ne kadar isterlerse onlara yardım edeceğini vâdediyordu. Maiyetinden birinin tavsiyesi üzerine Sultan Mes'ûd, Hân'ın yaptıklarından habersiz gibi davranıp, mektupların varlığı bilinmesin diye, kunduracıya 100 dinar verdi. Daha önce Hindistan'a gönderdiler. İmam Ebû Sâdık Tabânî, 10.000 dinardan fazla masraf edilerek tantanalı bir heyetin başında, Arslan Han'ın arabulucuğu ile, kardeşiyle bir anlaşma yapıp sulhu sağlamak üzere, Türkistan'a gönderildi. Elçi 23 Ağustos 1037 tarihinde Gazne'den hareket etti. Türkistan'da on sekiz ay kaldı ve vazifesini tam bir başarı ile yerine getirdi. Buğra Hân, münâkaşalardaki mehâretinden dolayı Ebû Hanîfe'yi gölgede bıraktığını söylemiştir[798]. Bu fıkradan anlaşıldığına göre, iki kardeş arasındaki gerginlik, Beyhakî'nin yukarıda nakledilen rivâyetinin aksine, henüz açık düşmanlık derecesine ulaşmamıştı. Yine aynı yılın 24 Eylûl'ünde Mes'ûd'un nezdine aynı zamanda iki kardeşten elçiler geldiği gibi, meçhul bir hükümdardan üçüncü bir elçi daha geldi[799].

1038 yılında birinci İlek Nasr'ın oğlu Ebû İshak İbrahim[800], Mâverâünnehr'de göründü. O sırada Böri-tegin ünvânını taşıyordu[801]. Ali-te-

[797] Tuğrul'un Buğra Hân tarafından ne şekilde esir edilerek kardeşi Çağrı tarafından kurtarıldığı hakkında İbnü'l-Esir tarafından nakledilen (IX, 323) rivâyette bahsedilen Buğra Hân'ın bu olmadığı açıktır.

[798] Beyhakî, 656 vd.d.

[799] Beyhakî, 660 (لشكر فان والىء سكمان). Krş. *Semiryeçye Elkitabı*, II, 97.

[800] Beyhakî, metninin (682) biraz tahrif edildiği anlaşılmaktadır. İlek İbrahim adında bir şahıs hiç bir zaman mevcut olmamıştır. Hattâ, "İlek-i mâdî" tâbiri, sonradan dâimâ Nasr'a verilmiştir (krş. *Metinler*, 133). Anlaşıldığına göre burada, sonradan meşhur olan Tamgaç Hân İbrahim'in ilk ortaya çıkışı anlatılmaktadır. Bununla beraber İbnü'l-Esîr'e göre (IX, 211)başka bir ünvânı vardı (Ebu'l-Muzaffer). Bu ünvanı kendisine belki sonra verilmiştir.

[801] Beyhakî, Gerdîzî ve Minûçihrî'de dâimâ "Pûr-tegin" yazılmıştır, fakat hiç şüphesiz Bûrî [Böri] (kurt) okunması lâzımdır. Minûçihrî'nin beyitlerinde de aynı şekilde okumak lâzımdır. Kazimirsky, *Menoutchehri*, 47, beyt 62.

gin'in oğulları tarafından kapatıldığı hapisten kaçmağa muvaffak olmuştu. Önce Uzgend'de[802] kardeşi Aynü'd-devle'nin yanına iltica ettiği anlaşılıyor; fakat orada uzun müddet kalamadı[803]. 1038 yazında Gazneli veziri ondan bir mektup alarak Sultân'a haber verdi. Şehzâdenin "büyük adı", Gazneli hükûmetini, kendisine uygun bir cevap vermeğe sevketti ise de, Sultan Mes'ûd'un arzusuna uyularak, mektup o şekilde yazıldı ki, Ali-tegin'in oğullarının eline geçerse bir zararı olmasın[804]. Şehzâde, Kumîcîler'in memleketine çekilerek orada 3000 askerden mürekkep bir birlik topladı ve onlarla birlikte Hulbuk cıvarında Vahş[805] ile Huttel'i yağmalamağa başladı. Henüz Penc sâhiline vardığı sırada bizzat Sultan'ın kendisine karşı sefere çıkmak niyetinde olduğunu haber aldı. Böri-tegin geri çekilerek pişmanlık duyduğunu açıkladı ise de, Ekim sonunda kendisine karşı 10.000 kişilik bir süvari birliği gönderildi[806]. Kısa zaman sonra Böri-tegin'in Huttel'i terkederek Kumîcîler'in memleketine döndüğü haber alındı. Mes'ûd'un isteği üzerine kumandan Ali, Belh'e döndü. Sultan da bizzat Mâverâünnehr'e sefer yaparak o kış içinde Böri-tegin'in işini bitirmek ve baharda Türkmenler'e karşı harekete geçmek hakkındaki tasavvurunu yeniledi. Vezir, ya baharda tâze otların çıktığı ve yahut sonbahar mevsiminde ekinler biçildiği sırada sefere çıkılmasını, Böri-tegin'e karşı sefer yapmayı Saganiyân hükümdarı ile Ali-tegin'in oğullarına bırakmayı ve Sultan'ın, ordusunu kış seferinin zorluklarına maruz bırakmamasını boş yere söyledi[807]. Gerdîzî'ye göre[808], Mes'ûd, Mâverâünnehr'de çıkan karışıklıklardan faydalanarak o bölgeyi ülkesine katmaya azmetmişti.

Sultan Mes'ud'un emri üzerine Tirmiz kumandanı Beg-tegin[809], Mahmud'un 1025'te geçtiği yüzer köprünün yeniden kurulmasına başladı. Köprü, nehrin iki sahilini Aral-Peygamber adasiyle birleştirdiği için iki kısma bölünmüştü (bkz. s. 80). Kurulması pek zor değildi, çünkü bütün

[802] Tahran baskısında doğru olarak böyledir (s.558); Morley neşrinde (s. 682) راست اوركنج vezire gönderdiği mektup Uzkend'de yazılmıştır.

[803] Beyhakî, 697.

[804] Beyhakî, 684.

[805] Hiç şüphesiz Beyhakî'deki رخش yerine وخش olması icap eder.

[806] Beyhakî, 696 vd.d.

[807] Beyhakî, 702 vd.

[808] *Metinler,* 17.

[809] Beyhakî'nin verdiği bilgiden (704), bu Beg-tegin'in Sebük-tegin devrinde Tirmiz kumandanı olduğu düşünülebilir; yâni, yine Beyhakî'ye göre, yukarıda görüldüğü gibi (s. 317) 1034 yılında maktûl düşen Beg-tegin'in aynıdır. Tirmiz kumandanına Nûş-tegin adı verilecektir (707).

malzeme, kayıklar ve diğer şeyler hâlâ yerinde idi. Sultan'ın ordusu 18 Aralık Pazartesi günü nehri geçti ve 31 Aralık Pazar günü Saganiyân'a vardı. Karşılarına düşman çıkmadığı halde, soğuktan ve kardan çok zahmet çektiler. Bizzat sefere katılmış olan Beyhakî'ye göre, hiç bir harpte bir ordu, bu kadar zorluk çekmemişti. 9 Ocak Salı günü ordu Şûniyân geçidine vardığı zaman, vezirden gelen bir mektupta, Selçuklular'ın Serahs'tan hareket ederek Gûzgân istikametinde ilerledikleri haber veriliyordu. Tirmiz'e yürüyerek köprüyü tahrip etmek ve Sultan'ı ülkesinden ayırmak niyetinde oldukları farkediliyordu. Sultan geri dönmeğe mecbur oldu. Aynı zamanda Böri-tegin, Şûniyân'dan ilerliyerek boğazı tutmuştu. Bu şartlar altında bölgeyi çok iyi bilen bir hasma karşı durmak mümkün değildi. Geri dönüş, 12 Ocak Cuma günü başladı. Tam iki hafta sonra Mes'ûd, 26 Ocak'ta Tirmiz'e vardı. Dönüşte Böri-tegin onları tâkib ederek eşya, deve ve atlardan bir kısmını ganimet olarak ele geçirdi[810]. Mes'ûd'un bu seferde uğradığı başarısızlık Böri-tegin'in ehemmiyetini artırdı. Gazneli hükûmetinin 1039 yılı sonbaharında aldığı mektuplardan, Böri-tegin'in Türkmenler'in yardımı ile Ali-tegin'in oğullarına karşı müteaddit zaferler kazandığı ve Mâverâünnehr'i hemen hemen ellerinden almış olduğu anlaşılmaktadır[811].

38 — Selçuklular'ın zaferleri

Selçuklular'ın Horasan'da birbirini takip eden başarılarını burada anlatmıyacağız. Ayrıca Mes'ûd'un, sayıca çok fazla ve iyi silahlanmış olduğu halde ağırlıkları ilerlemelerine engel olan askerî kuvvetleriyle, bozkır kendilerine "ana, baba"[812] olan ve eşyalarını esas kuvvetlerinden 120 mil uzakta bırakabilen[813] göçebelerin hafif birlikleri arasındaki mücâdelelerini de anlatmıyacağız[814]. Selçuklular, kendi istekleri üzerine Maveraünnehr'den bâzı birliklerin yardımlarına mazhar oldukları gibi[815] arkadan vurulmak tehlikesinden de tamamen masûndular. Çünkü Hârezm hükûmeti, Hârûn öldükten sonra (bkz. s. 319) Gazneliler'e dâimâ düşman olan kardeşi İsmail Handân'ın eline geçmişti. Bu düşmandan kurtulmak maksadiyle Mes'ûd, 1038'de Hârezm için Cendli Şâh Melik'e menşur

[810] Beyhakî, 707.
[811] Beyhakî, 745.
[812] Beyhakî, 669.
[813] Beyhakî, 712 vd. (30 fersah).
[814] Biberstein-Kazimirsky, bunları kısmen anlatmıştır (bkz. yk. s. 26).
[815] Beyhakî, 734.

göndermişti. Şah Melik, Hârezmliler'i meşrû metbûları tarafından tâyin edilmiş olması itibariyle kendisine itâat etmeğe devam etti ise de, bunda başarılı olamadı. Bununla beraber 1040-41 kış mevsiminden evvel Hârezm'e karşı bir sefer yapmağa girişmedi. Şubat 1041'de Asîb ovasında üç gün devâm eden bir muhârebenin sonunda Hârezmliler yenildiler. Beyhakî'ye göre Hârezmliler daha çok mukavemet etmeğe muktedir idiler; fakat bir Gazneli ordusunun yaklaşmakta olduğu haberi duyulunca dehşet içinde kaldılar. İsmail, ihânetten korkarak 28 Mart'ta merkezini terketti ve Selçuklular'ın yanına kaçtı. Nisan ayında merkez, Şah Melik tarafından işgal edilerek Mes'ûd adına hutbe okundu. Halbuki o,bu tarihten önce ölmüştü[816].

Selçuklular'ın Mes'ûd'a karşı kazandıkları kesin zafer, Şah Melik'in seferinden önce olmuştu. Mayıs 1040'da Dandanakan[817] muhaberesi, Gazneliler'in Horasan'daki hâkimiyetine ebediyyen son verdi. Tuğrul Beg muharebe meydanında hazırlanan tahta[818] oturdu ve herkesin tezârühâtı arasında Horasan emîrî ilân edildi. Bundan sonra Türkistan'ın iki hânına, Ali-tegin'in oğullarına, Böri-tegin'e ve Aynü'd-devle'ye zafer mektupları gönderildi. Kaçanları, Mâverâünnehr'e gitmeleri ve zaferin herkes tarafından bilinmesi için Ceyhun sahiline kadar tâkib ettiler. Diğer taraftan Mes'ûd,Karahânlılar'ın reisine gönderdiği Beyhakî tarafından kaleme alınan mektubunda Arslan Hân'ın yardımını esirgemiyeceği, hattâ bu maksatla bizzat bir sefere katılacağı kanâatinde olduğunu belirtiyordu[819]. Bununla beraber Mes'ûd, yalnız Belh ile Belh'e bağlı vilâyetleri değil Gazne'yi de terketmek lâzım geleceğine kani'idi. Vezir ile diğer devlet erkânı böyle bir korkuya mahal olmadığı hususunda boşuna münâkaşa ettiler[820]. Mes'ûd, Hindistan'a çekilmeğe karar vererek Böri-tegin'e onunla Selçuklular'ı birbirine düşürmek gayesiyle Belh ve Toharistan için menşurlar gönderdi[821]. Gazne'de kalan devlet erkânına da, eğer Selçuklular gelirlerse onların hizmetine girmeleri husûsunda izin verdi[822].

816 Beyhakî, 865 vd.d.

817 Kale, Merv'den 40 mil uzakta idi; krş. Zhukovsky, *Razvaliny*, 38.

818 Beyhakî, 788. Buna rağmen Raverty (*Tabakat-ı Nâsırî*, 132) "Beyhakî tahttan hiç bahsetmiyor" diye kesin bir fikir ileri sürmüştür.

819 Beyhakî, 796.

820 Beyhakî, 829 vd.

821 Beyhakî, 826.

822 Beyhakî, 832.

Mes'ûd'un ümitsizliğinin gerçekten vakitsiz olduğunu olaylar isbât etmiştir. Sultan tahttan indirilerek Ocak 1041'de[823] vefat edince, kardeşi Muhammed ordu tarafından tekrar tahta çıkarıldı. Onun kısa süren saltanatından sonra Nisan 1041'de[824] Mes'ûd'un enerjik oğlu Mevdûd tahta geçti. Mevdûd'un zamânında olaylar Gazneliler lehine gelişmeğe başladı. Belh ile Tirmiz, Mevdûd'un elinde kaldığı gibi, "Mâverâünnehr'deki Türkler'in meliki" (belki Böri-tegin) ona itâat arzetti[825]. Tirmiz kumandanı -asıl adı Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed olan- Emîrek Beyhakî idi. Ebu'l-Hasan, Beyhakî'nin rivâyetine göre[826], şehri Selçuklular'a karşı on beş yıl müdâfaa ve ancak Gazneliler'den bütün ümitler kesilince Çağrı Beg'e teslim etti. Çağrı Beg, ona vezir mansıbı teklif etti ise de, Emîrek kesinlikle reddederek Gazne'ye döndü ve orada resmî evrak divanı reisliğine tâyin edildi. Bununla beraber tarihçimiz, Tirmiz'in uzun müddet müdâfaası hakkındaki haberini yine kendisi nakzederek Emîrek'in evrak divanı reisliğine tâyininin, -1048'den önce -Mevdûd'un saltanatı zamanında olduğunu söyler. Daha önce, 1043'te, Selçuklular Hârezm'i zaptettiler; Şah Melik, İran'a kaçtı, orada bir müddet Beyhak mıntıkasını tuttu[827], fakat nihayet Mekrân'da hapsedilerek hapiste öldü[828]. Belh'in Selçuklular'ın hâkimiyetine kesin olarak geçmesi ve dolayısiyle Gazneliler ile Mâverâünnehr arasındaki irtibâtın kat'î sûrette kesilmesi, ancak 1059 yılında Çağrı Beg ile Gazneli Sultan İbrahim arasında yapılan anlaşmanın hükümlerine uyularak olmuştur[829].

39 — Karahânlılar'ın ayrı bir şubesinin Mâverâünnehr'de ortaya çıkışı

Hemen hemen bu sıralarda, Böri-tegin İbrahim, Mâverâünnehr'de hâkimiyetini sağlam bir sûrette te'sis ile bağımsız bir devlet kurdu. Sikkelerdeki bilgilere[830] göre, 433 (1041-1042) yılında, muhtemelen Buğra

823 Gerdîzi'ye göre (vr. 174; Gambridge yazması, vr. 140ª) 11 Cemâziyelevvel 432; krş. *Metinler*, 18.

824 Aynı tarih (Şaban 432) Beyhakî (867) ile İbnü'l-Esîr'de (IX, 334) veriliyor. Müller (*Der Islam*, II, 77) bu tarihi yanlışlıkla 434 olarak bildirir.

825 İbnü'l-Esîr, IX, 334.

826 *Târih-i Beyhak*, vr. 69ᵇ-70ª.

827 *Târih-i Beyhak*, vr. 28ᵇ-29ª. Şah Melik'e burada Ebu'l-Fevâris Şah Melik b. Ali el-Berrânî adı verilmiştir. Ünvânı da Husâmü'd-devle ve Nizâmü'l-mille'dir.

828 Beyhâki, 867 vd.; İbnü'l-Esîr, IX, 346.

829 A.Müller, *Der Islam*, II, 77. Krş. *Tabakat-ı Nâsırî*, 103, 132.

830 A. Markov, *Katalog*, 256.

Hân'a tâbi olarak Buhârâ'da hüküm sürüyordu. Semerkant'ta basıldığı tahmîn edilen 438 (1046-1046) tarihli sikkelerde[831], İbrahim'in bütün ünvanlarını buluruz: "İmâdü'd-devle, Tâcü'l-mille, Seyfü'l-halifetillâh, Tamgaç Hân İbrahim". İbrahim ve ondan önce Buğra Hân tarafından alınan "Tamgaç Hân ünvânı[832], Çin imparatorlarını taklîd ettiklerine delâlet ettiği gibi, İbrahim'in sonradan "Doğu ve Çin Meliki"[833], oğlu Nasr'ın da "Doğu ve Çin Sultanı" ünvânlarını almaları, belki de bu sebepten ileri gelmektedir. Halbuki güvenilir kaynaklara göre ikisi de yalnız Mâverâünnehr'de hüküm sürüyorlardı.

İbrahim'in başarılarını, İbnü'l-Esîr'e göre[835], Türkistan Karahânlıları'nın başka yerde bahsettiğimiz kanlı kavgaları kolaylaştırmıştır[836]. Bundan başka Maverâünnehr'de Buğra Hân Hârûn'un saltanatı zamanında bir Şiî hareketi ortaya çıktı. Bu isyân, buna benzer hareketlerin belki sonuncusudur. Maalesef bu hususta bilgimiz çok azdır. Şiî propagandaları, halkı Fâtımî halifesi Mustansır'a (1036-1094) biat ettirmeğe muvaffak oldular. Bizzat Buğra Hân'ın kendisi, onların dâvetini kabûl eder gibi göründü ise de, maksadı onlara güven vererek gafil avlamak idi. Tehlikeden tamâmen habersiz oldukları bir zamanda Buhârâ'daki Şiîler'in katledilmelerini emrettiği gibi, diğer şehirlere de buna benzer emirler gönderdi[837].

Mâverâünnehr tarihinde bütün ülkede doğrudan doğruya hüküm süren ilk Türk sülalesi olan Karahânlılar devri, hiç şüphesiz büyük bir önem taşımaktadır. Maalesef bu devir tarihi hakkında bize intikal eden bilginin az olması, Sâmâniler'in kurmuş oldukları teşkilâtta ne gibi değişiklikler yapıldığını ve Moğollar'ın memlekette buldukları vaziyetin nasıl meydana geldiğini bilmemize imkân bırakmıyor. Selçuklular'ın İran'da meydana getirdikleri değişiklikler hakkında bilgimiz daha fazladır. Aynı şartların (doğu İslâm siyâsî teşkilâtının mevcut olduğu bir memleketin Türk göçebeleri tarafından fethi) büyük ölçüde aynı neticeleri doğuracağı muhtemeldir. Bundan başka Selçuklu imparatorluğunun teşkilâtının

[831] A. Markov, *Katalog*, 262.

[832] Tafgaç ve Tangaç şeklinde yazıldığına da rastlanmaktadır. Orhun kitabelerinde Tabgaç olarak geçer. Bu tâbirin mânâsı hakkında bkz. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Saint-Petersburg 1895, 428; Hirth, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*, 35.

[833] A. Markov, *Katalog*, 263 vd.

[834] A. Markov, *Katalog*, 268.

[835] İbnü'l-Esîr, IX, 211.

[836] *Semiryeçye Elkitabı*, II, 98.

[837] İbnü'l-Esîr, IX, 358.

Mâverâünnehr için dahi önemi vardır. Çünkü Hârezm bu imparatorluğa katıldığı gibi, on üçüncü yüzyılda Mâverâünnehr'e sâhip olan Hârezmşahlar aslında Selçuklular'ın vâlileri idiler. Binâenaleyh, Selçuklular'ı seleflerinden ayıran hususiyetleri kısaca gözden geçireceğiz.

40 — Göçebelerin idaresi ile önceki hânedanların idaresi arasındaki farklar

İlk Selçuklu hükümdarlarının, Tuğrul Beg, Alp Arslan ve Melikşah'ın şâhsi meziyetleri evvelden beri lâyıkıyle takdir edilmiştir. Türkler'den umumiyetle pek iyi bahsetmiyen A. Müller bile[838], bu hükümdarların ve bilhassa son ikisinin haklarını inkâr etmez[839]. Türk kavimleri ile Türk hükümdarlarının ahlâkı arasındaki tezad, Ortaçağ'da bile dikkati çekmişti. İdrisî'nin Türkler hakkındaki dikkate şâyan fikirleri buna bir misâl olarak gösterilebilir[840]: "Begleri cengâver, tedbirli, metin ve âdildirler; fazîletleriyle temâyüz etmişlerdir; millet, zâlim, vahşî, kaba ve câhildi". Türkler'in vâsıl oldukları kültür derecesi ve yaşayışlarındaki hususiyetler, onların hâlinde, ferdin zihniyetiyle henüz gençlik çağında bulunan halk kütlesinin zihniyeti arasındaki keskin farkı izah eden aynı rûhî âmillerin faaliyette olduğunu farzetmemize yeterli bir zemin teşkil etmektedir. Bundan başka göçebelerin ahlakî fikirleri, medenî kavimlerinkinden daha çok dine dayanır. İlk Selçuklular ile Karahanlılar, hiç şüphesiz Mahmud ile Mes'ûd'dan daha dindar idiler; nitekim Saint Vladimir, Bizans imparatorlarından daha iyi hıristiyandı. Karahânlılar'ın nazarında din, yalnız hâkimiyetlerini devâm ettirmek için bir silah değildi. Dinlerinin hükümdarlara da farz olduğunu kabûl ederlerdi. Şarap içmediklerini yukarıda gördük (bkz. s. 303). Kuvvetle muhtemeldir ki, dinin tesiri altında bu hükümdarlardan bâzıları, âdil bir hükümdar idealini tahakkuk ettirmek husûsunda samîmî bir arzu ile dolu idiler.

Kıyâfeti mücâhidlerinkinden pek az farklı olan[841] ve onların bütün meşakkatlerini paylaşan[842] göçebe bir kavmin reisi birden bire Mahmud

[838] A. Müller, *Der Islam,* II, 22.

[839] A. Müller, *Der Islam,* II, 95.

[840] *Géographie d'Edrisi,* Jaubert'in fransızca terc., I.498.

[841] Tuğrul'un Nişapur'a girdiği zamanki kıyafetini Beyhakî etraflıca anlatmıştır (691) Elbisesi Mulham kumaşından (bkz. yk. s. 253), sarığı Tevvezî'den (Fars bölgesinin Tevvez kasabasına nisbet edilen Tevvezî kumaşları pek meşhurdu, krş. Mukaddesî, 435) ve ayakkabıları keçeden idi. Koluna bir yay ile üç ok asmıştı.

[842] Türkmenler'in geri çekilmesi esnâsında Tuğrul Beg, birkaç gün ne ayakkabılarını ne de zırhını çıkardı (Beyhâkî, 760).

ile Mes'ûd tipinde bir müstebide inkılab edemezdi. Sâhib-hares gibi bir memuriyetin (bkz. s. 245) Selçuklular'ın saltanatı zamanında bütün ehemmiyetini kaybetmesi gayet karakteristiktir[843]. Sâhib-haber memuriyeti de kullanılmaz oldu. Hafiyelik usûlü, kültürsüz insanların ahlâkî hissine aykırı idi. Bu usûlü müdafaa eden Nizâmü'l-mülk[844], Alp Arslan'a niçin bir sahib-haber tâyin etmediği sorulunca şu cevabı verdiğini söyler: "Bir sâhib-haber tâyin edersem samîmî dostlarım ve mahremim olanlar sadâkat, dostluk ve mahremiyetlerinden dolayı sâhib-habere önem vermezler ve rüşvet teklif etmezler. Fakat bana muhalif ve düşman olanlar, onunla dost olacaklar ve para verecekler. Böyle olunca çâresiz sâhib-haber bana dâimâ dostlarımdan kötü haberler, düşmanlarımdan iyi haberler getirecektir. İyi ve kötü sözler ok gibidir; birkaç tane atılırsa nihayet biri hedefe isâbet eder. Gönlüm her gün dostlarımdan daha çok soğuyacak, düşmanlarımdan daha çok hoşnut olacaktır. Sonra kısa bir zaman içinde düşmanlarım bana dostlarımdan daha yakın olacaklar ve nihâyet onların yerini alacaklardır. Bundan doğacak zararları hiç kimse telâfi edemiyecektir". Bu sözlerin, yalnız insanlara karşı olan asil bir itimâda değil, aynı zamanda medeniyetle ifsad edilmemiş bir insanın sağlam muhâkemesine de delâlet ettiği inkâr edilemez. Ayrıca hafiyelikte öyle bir mahzur vardı ki, bâzan hükümdar aleyhinde bir silah olarak da kullanılırdı. Mahmud, oğlu Mes'ûd'un peşine hafiye takmasına (bkz. s. 311) mukabil, Mes'ûd'un da babasının divanında hafiyeleri vardı[845]. Diğer taraftan Nizâmü'l-mülk, sâhib-haber memuriyetini devletin intizâmının "temellerinden" saymakla haklı idi. Hafiyelik ortadan kaldırılarak yerine daha tesirli bir kontrol sistemi konmadığı takdirde çeşitli emîrler ile vâlilerin halk üzerindeki baskıları muhakkak artacaktı.

Hükümdarı, devletin yegâne söz sâhibi kabûl eden İranlılar'ın bu telakkîsi de göçebelere yabancı idi. Onların indinde devlet, Hân'ın bütün âilesinin müşterek malı idi. Horasan'ın bazı şehirlerinde Tuğrul Beg adına hutbe okunurken, başka şehirlerinde aynı zamanda kardeşi Çağrı Beg adına hutbe okunması keyfiyeti, otokrat hükümdar mefhumunun Selçuklular'a başlangıçta nasıl yabancı olduğunu göstermektedir[846]. Küçük emîrlikler usûlü ve bunun tabiî sonucu olan iç kavgalar, Selçuklu ülkelerinde Karahânlı ülkelerindeki kadar geniş sûrette inkişaf etmişti. Orduya maaş ve-

843 *Siyasetnâme*, metin, 122, tercüme, 179.

844 *Siyasetnâme*, metin, 65, tercüme, 99.

845 Beyhakî, 164 vd.

846 İbnü'l-Esîr, IX, 327, 328.

ya maaşın bir kısmı yerine tevzî edilen askerî ikta usûlü, halkın menfaatlerine aynı şekilde zararlı olmuştur[847]. İslâm âleminin doğu kısmında bu usûl ancak Türk fetihlerinden sonra geniş bir şekilde gelişti. Daha eski zamanlarda bile hizmetlerin yerine getirilmesinde temâyüz eden askerlere mükâfat olarak arâzi verildiği münferit olaylarda görülmüş ise de, bu istisnâlar o kadar azdı ki, Nizâmü'l-mülk, eski zaman hükümdarlarının hiç mukataa vermediklerini ve askerlerine yalnız para ödediklerini söyleyebiliyordu. Onun zamanında bu usûl, Gazneli devletinde hâla yürürlükte idi[848], Selçuklu impartorluğunda mukataa (ikta') verilmesi âdet yerine geçtiği halde, serf usûlünün kurulması neticesini vermedi. Nizâmü'l-mülk[849], mukataa sâhiplerine, reâyâdan ancak belirli bir meblağ almaya hakları olduğunu, bundan başka şahısları, malları, karıları ve çocukları üzerinde hiç bir hakları olmadığını hatırlatır. Mukataa tevzîatı, hükümdarın tasarrufundaki arâzinin azalması neticesini verdiğinden vekil memuriyetinin yavaş yavaş önemden düşmesi belki bundan dolayıdır[850].

Küçük emîrlikler, belki de mukataalar usûlunun ortaya çıkardığı karışıklıklardan en çok zarar görenler tabiî olarak arâzi sâhipleri idi. Bu durum, olayların gösterdiği gibi, Horasan'dan çok Mâverâünnher'de kendini göstermiştir. Mâverâünnehr dihkanlarının, Sâmânî hânedanının yıkılmasından kısmen sorumlu olduklarını yukarıda (bkz. s. 276) görmüştük. Binaenaleyh yeni hânedânın saltanatının ilk devrinde dihkanların daha büyük önem taşıyacakları son derece normal idi. İlâk dihkanının sikke bastırması da bunu isbat etmektedir[851]. 1007-1008 seferini anlatırken (bkz. s. 293) gördüğümüz gibi, "Mâverâünnehr dihkanları" ayrıca zikredilirler. Fakat Moğol istilâsına dâir rivâyetlerde bu sınıfın Mâverâünnehr'de bir önem taşıdığını gösteren bilgiye artık rastlamıyoruz. Halbuki Horasan'daki arâzi sahiplerinin eskiden olduğu gibi kalelerinde kalmakta olduklarından bahsedilebilir. Moğollar, her yerde köylüleri, muhâsara işlerinde çalıştırmak için topladıkları zaman, bu husustaki emirleri arâzi sahiplerine gönderdiler[852]. Dihkan adı, her halde Horasan'da mukataa verilen Türkler'e de veriliyordu. 1035'te Dihistân, Nesâ, Ferâve şehirleri Selçuklu-

[847] Von Kremer, *Culturgeschicte*, I, 251 vd., 285.

[848] Bkz. yk. s. 257, n. 423.

[849] *Siyasetnâme*, metin, 28, tercüme, 40.

[850] *Siyasetnâme*, metin, 81, tercüme, 121.

[851] *Mélanges Asiatiques*, VIII, 175; A. Markov, *Katalog*, 218 vd.

[852] Nesevî, 53, tercüme 90 vd. Daha doğru tercümesi, d'Ohsson tarafından yapılmıştır, *Histoire des Mongols*, I, 278.

lar'dan Tuğrul ve Çağrı Begler ile amcaları Peygu yahut Yabgu'ya verildiği zaman, her üçü de dihkan ve vâli mansıbına mahsus hediyeler aldılar: İranlılar'ın âdetine göre iki sivri uçlu kalpak, sancak ve elbiseler; Türkler'in âdetine göre de atlar, eyer takımları ve bir altın kemer; bunlardan başka otuz top kumaş aldılar[853]. Mâverâünnehr'de arâzi sâhibi olan sınıfın gerilemesi, belki Narşahî'nin mütercimininin bahsettiği arâzi kıymetinin haddinden fazla düşmesinden ileri gelmiştir.[854]. Sâmânîler zamânında beher çifti 400 dirhem kıymetinde olan toprağı, bedava bile kimse almak istemiyordu. Şâyet alıcı bulunsa bile toprak ekilmezdi. Bu da hükümdarların, "zâlim ve tebaalarına karşı muamelelerinde merhametsiz olmalarından dolayı idi."

Otokrat hükümdar idealinin, fethedilen vilâyetlerde eskiden beri kökleşmiş olduğundan, sonunda fâtihlerin üzerinde tesirini göstermesi tabiî idi. Hükümdarların müstebidâne temâyülleri, yurttaşlarını kendilerinden soğuttuğu hâlde, onları İran bürokrasi mümessillerine yaklaştırmış olmalıdır. Selçuklular, Sâmânîler ve Gazneliler'i tam mânâsiyle taklid edemezlerdi; çünkü sonuna kadar her türlü kültüre yabancı kaldılar. Bize intikal eden güvenilir bilgilere göre[855], Selçuklu sultanlarının büyüklerinden Sencer, okuma, yazma bilmiyordu. Seleflerinin daha çok tahsil görüp görmedikleri bilinmemektedir. Babası Sultan Melikşah, bâzıları tarafından daha çok kültür sâhibi olarak gösterilir.

Okuma yazma bilmeyen bir hükümdar, geniş ülkesinin karışık bürokrasisinin idâresini elbette tâkîb edemezdi. Bu vazife tamâmıyle vezirin elinde idi. Selçuklular devrinde vezirlerin evvelki zamanlardan daha büyük bir nüfuza sâhip olduklarını görürüz. Nizâmü'l-mülk'ün Sultan ile birlikte devleti idâre ettiğini râhatlıkla söyliyebiliriz[856]. Aynı zamanda, böyle şartlar altında idârenin yürütülmesine hükümdar ile sarayın müdâhalesi, kötü neticeler verebilirdi. Bu sebeple Nizâmü'l-mülk[857], saraydan yazılı irâdelerin mümkün olduğu kadar az çıkarılması için uğraştı; çünkü, "çok sık yapılan şeylerin hiç birisine önem verilmez". Hükümdarın sözlü irâdeleri daha büyük tehlike teşkil ediyordu. Nizâmü'l-mülk[858], bu gibi irâdelerin Di-

[853] Beyhakî, 611.

[854] Narşahî, 29 vd. Müellif Buhârâ şehrindeki arâzinin fiyatından bahsetmektedir, fakat köylerde de aynı durumun vâki olmuş olması pek muhtemeldir.

[855] *Metinler,* 38 (Sencer'in kendi adına yazılmış siyâsî bir belgeden).

[856] İbnü'l-Esîr, X, 138.

[857] *Siyasetnâme,* metin 66, tercüme 99 vd.

[858] *Siyasetnâme,* 81; tercümede (120) tamâmiyle aksi yazılmıştır.

vân yahut Hazîne'ye dâima aynı şahıs tarafından tebliğ edilmesi ve bu şahsın vazifesini başkasına devretmeğe hakkı olmamasına dâir bir kanun çıkartmağa lüzum gördü. Böyle bir irâde tebliğ edilince Divân'ın vazifesi bu hususta bir rapor tanzim etmek olacak, ancak hükümdar raporu dinledikten sonra irâde yerine getirilecekti. Böyle bir usûlün müstebit bir idârenin esâsı ile uyuşması mümkün olmadığından hiç bir zaman tatbik edilmedi. Vezirin kudretinin artmasının da ancak kendisi ile hükümdar arasında anlaşmazlığa yol açmaktan başka bir faydası olmadı.

Divan tarafından halledilmesi gereken en karışık mesele, hükümdar ile birlikte memlekete girmiş olan - göçebe hayatını değiştirmeğe, halk kütlesinin geri kalan kısmının bağlı olduğu idâreyi kabûl etmeğe hiç niyetli olmayan - Türk istilâcılarına karşı nasıl davranılacağı idi. İran bürokrasisinin mümessilleri, "muhâfız" (hasem) nazariyle baktıkları göçebe birliklerini, evvelki hükümdarların zamânındaki köleler ile ücretli askerlerden meydana gelen hassa ordusunun tâbi olduğu nizam altına almak istiyorlardı. Bu hususta Nizâmü'l-mülk'ün[859] Türkmenler hakkındaki fikirleri dikkate şâyandır. Aralarındaki sonsuz ayrılıklar devâmlı karışıklıklara sebep olmakta idi; fakat hânedâna olan yakınlıkları ve hânedâna yaptıkları hizmetlerden dolayı aleyhlerinde şiddetli tedbirler alınması tavsiyeye şâyan değildi. 1000 genç Türkmen'den bir birlik toplamak, "saray gulâmlarına" dâhil etmek ve onlar gibi yetiştirmek lâzım geliyordu. Bu sûretle diğer insanlarla karışarak onlara alışmaları, gulâmlar gibi hizmet etmeleri ve devlete karşı doğuştan dolu oldukları nefreti hissetmekten vazgeçmeleri mümkün olur. İcâbında gulâmlar gibi hizmet edecek 5000 yahut 10.000 kişi toplanabilir. Bu sûretle devletin varlığından onlar da bir fayda görürler; hükümdara hamdederler, onlar da memnun olurlar. Bozkır çocuklarını Saray gulâmları haline getirmek elbette kolay değildi. Yerleşik ahâlinin menfaatlerini, göçebe hayatını terketmek istemiyen istilâcıların menfaatleriyle birleştirmek daha zor idi. Hükümdarlar, Türk hânlarından İran müstebitleri hâline geldikçe, çiftçiler ile göçebeler arasındaki kaçınılmaz kavgalar yavaş yavaş daha çok birincilerin lehine halledildiği için göçebeler ya yerleşik hayâta alışmak ve yahut fethettikleri memlekette zorluklarla karşılaşmak mecburiyetinde kaldılar.

Böyle şartlar içinde Nizâmü'l-mülk'ün ümîd ettiği hedefe varmanın ne kadar güç olduğu, devletin bünyesindeki en küçük bir zaaf alametinin ne kadar tehlikeli olacağı anlaşılır. Nizâmü'l-mülk, Melikşah'ın saltanatı

[859] *Siyasetnâme*, 94, tercüme 138.

esnâsında, İsmâiliye mensuplarının kuvvetinin artmasında hususî bir tehlike gördüğü gibi[860], göçebeler arasındaki mevkileri, yerleşik kavimlerinkinden farklı olan kadınların nüfûzu da ayrı bir tehlike arzediyordu[861]. Memurlar sınıfından işsiz kalanlarda bir anarşi unsuru teşkil etmiş olabailirler. Binâenaleyh hiç bir şahsın iki veya daha fazla memuriyeti işgal etmemesi lâzımdı. Çünkü memurların sayıları azalacaktı[862]. Askerî masrafların sınırlandırılması için Melikşah'ın saltanatının son zamanlarında ileri sürülen bir tasavvur, Nizâmü'l-mülk'ün nazarında daha tehlikeliydi[863]. Hükümdarın maiyetinden biri, umumî sulhun sağlanmasından dolayı dâimi ordu olarak 400.000 askeri tutarak maaş vermeğe lüzum olmadığından, bu rakamı 70.000'e indirmenin mümkün olacağı hususunda onu inandırmağa muvaffak olmuştu[864].

Böyle bir tedbir ile devlete 330.000 silahlı düşman kazandıracaktı. Nizâmü'l-mülk'ün fikrine göre ordunun miktarını 700.000'e çıkararak Doğu Asya, Afrika ve Diyâr-ı Rum'u itâat altına almak daha uygun olacaktı. Nizâmü'l-mülk, selefleri gibi[865] orduya büyük ziyâfetler tertip etmiyen Melikşah'ın tutumundan şikayetçi idi[866]. Bütün milletlerin göçebelerinin nazarında hükümdarlar ile kahramanların birinci meziyeti cömertlik idi. Vezir, Tuğrul Beğ'in sofralarını hatırlatır; Karahânlılar devletindeki bu gibi ziyafetlerin hâiz olduğu büyük öneme ve Melikşah'ın Mâverâünnehr seferi sırasında o memleketin askerleri ile halkının, bir defa olsun Sultan'dan ikram görmediklerinden dolayı duydukları kırgınlığa işâret eder.

Karahânlılar devletinde olup da Selçuklular'ın memleketinde aynı önemi taşımadığı anlaşılan bir husus daha vardır: Cismânî hükûmet ile ruhânî sınıfın anlaşmazlığı. Yukarıda anlattığımız muhtelif vâkıalar, mücâdelenin nasıl kırıcı bir şekilde cereyan ettiğini gösteriyorsa da, maalesef kaynaklarımız bu anlaşmazlığın sebeplerini açıklamağa yeterli bilgi vermemektedirler. İlk Türk Hânları'nın samîmî dindarlıklariyle temâyüz ettiklerini görmüştük. Bununla beraber din adamlarından daha çok şeyhler ile diğer zâhidlere îtibâr ederlerdi. İran'da bu gibi nüfuzlu şeyhlerden birisi

860 *Siyasetnâme*, metin, 164 vd.; tercüme, 242 vd.d.

861 *Siyasetnâme*, metin, 164 vd.; tercüme, 242 vd.d.

862 Krş. yk; s. 257.

863 *Siyasetnâme*, metin, 144, tercüme, 213.

864 Râvendî'ye göre (*Râhatü's-sudûr*, 131 vd), Melihşah devrinde Sultan'ın kendi hassa ordusundaki süvarilerin miktarı ancak 46.000 den ibâret idi.

865 Alp Arslan'ın ziyafetleri hakkında bkz. Houtsma, *Recueil*, II, 47.

866 *Siyasetnâme*, metin, 115, tercüme, 168 vd.

meşhur Ebû Saîd Meyhanî idi. Hâl tercümesinin müellifine[867] inanılacak olursa, Selçuklular, Gazneliler ile mücâdelelerinin daha başlangıcında, Ebû Saîd'e büyük bir hürmet göstermişlerdir. Avfî'nin bir rivayetinden[868], Şeyh Ebû Saîd'in sonraları zâhidâne hayattan vazgeçerek bilakis "sultanlar gibi" yaşadığı anlaşılıyor. Bu hususta Ebu'l-Hasan Harakanî adında başka bir şeyhten ayrılıyordu. Ebu'l-Hasan, onun zâhidliğine aldanmadı; yırtık elbiseli olsun, mükellef elbiseler giyinsin, "Allah'ın emrini" yerine getirmenin mümkün olduğunu kabûl ederdi. Şeyh Ebû Saîd amelî ilimleri tahsil edenlere karşı müsâmaha ile temâyüz etmişti. Hamdullah Kazvînî'nin rivayetine göre[869], İbn Sînâ ile olan bir görüşmesini müteâkıp Şeyh şöyle söyledi: "Benim gördüğümü o biliyor". Feylesof da arkadaşı hakkında şunu dedi: "Benim bildiğimi o görüyor". Bir şeyh ile ehl-i sünnetin menfûru olan bir feylesof arasındaki bu münasebet[870] elbette dikkate değer kabûl edilmelidir. Karahânlılar ile anlaşmazlığa düşenler her hâlde böyle anlaşmaya mütemâyil değildi.

41 — Tamgaç Han İbrahim

İbnü'l-Esîr'e göre[871] Tamgaç Hân İbrahim, müstesnâ bir dindarlıkla tanınmıştı. Babası Nasr, tarîk-ı dünyâ olmuştu[872]. Tamgaç Han'ın kendisi, fakîhlere danışmadan hiç bir zaman para almazdı (yâni yeni vergiler koymazdı). Ulemâya hürmeti o kadar büyük idi ki, Hz Ali soyundan vâız Ebû Şucâ' bir defasında ona: "Sen hükümdar olmaya lâyık değilsin" deyince Hân, sarayının kapılarını kapadı ve tahttan ferâgat etmeğe karar verdi; fakat ahâli, vâızın yanıldığını, Hân'ın tebaası için sarfettiği mesâinin vâızın sözlerini çürüttüğünü söyleyerek onu iknâ etmeği başardılar.

Avfî'nin rivâyetlerinde[873] "büyük" Tamgaç Hân İbrahim, âdil bir hükümdar ideali olarak gösterilmiştir. Bu hikâyeler anekdot mahiyetinde iseler de bunlardan milletin, her hâlde büyük bir hükümdar olan İbrahim Hân'ın saltanatını nasıl değerlendirdiğini anlıyabiliriz. Avfî[874] Hân'ın yazılı

867 V.A. Zhukovsky, *Tainy Edineniya...*, (Şeyh Ebû Sa'îd'in görüşüne göre rubaîlerin tefsiri), farsça metinler, Saint Petersburg, 1899, 206.

868 *Metinler,* 97; krş. Zhukovsky, *aynı eser,* 188.

869 *Metinler,* 153 (Browne neşrinde yoktur); krş. Zhukovsky, *aynı eser.* 252.

870 İbnü'l-Esîr, IX, 310.

871 İbnü'l-Esîr, IX, 211 vd.

872 Krş. Cemâl Karşî'nin Nasr hakkında anlattığı fıkralar, *Metinler,* 133-135.

873 *Metinler,* 84 vd.d.

874 *Metinler,* 87.

kararlarını da nakleder. Demek oluyor ki, Karahânlılar Selçuklular'dan daha terakkî etmiş idiler. Bu da son derece normaldir, çünkü Doğu Türkistan'da hiç şüphesiz Çin medeniyetinin tesiri altında kalmışlardır. Büyük bir ihtimâlle bu tesir Uygurlar vâsıtasiyle olmuştur. 1069 yılında-Balâsâgun şehri halkından Yusuf Has Hâcib tarafından yazılmış olan *"Kutadgu-Bilik"* te türkçe bâzı kültürel tabirlere (meselâ, muharrir, memur manasına gelen *bitikci* kelimesi) rastlanır. Bu tabirler Mogol devrinde de kullanılmakta olup hiç şüphesiz gerek Karahânlılar, gerekse Mogollar bunları Uygurlar'dan almışlardır.

Tamgaç Hân İbrahim'in ilk işi, memleketinde tam bir intizam ve emniyetin sağlanması oldu. Mala karşı yapılan her türlü tecâvüz ağır bir şekilde cezâlandırılırdı. Bir defasında bâzı eşkıyâ, Semerkant kalesinin kapısına şu sözleri yazdılar: "Biz soğan gibiyiz, kesildikçe büyürüz". Hân bu sözün altına şunu yazdırdı: "Ben burada bir bahçıvan gibi bekliyorum, ne kadar büyüseniz yine sizi kökünüzden sökerim". Bir gün maiyetinden birine şöyle söylemiştir: "Çok zaman evvel şiddet kılıcını intikam kınından çektim, yakışıklı gençleri, güzel delikanlıları kestim; şimdi böyle adamlara ihtiyacım vardır, çünkü bana mâlum oldu ki, iki şehrin halkı[875] hâince maksatlar besliyorlar ve isyan çıkarmak istiyorlar. Şimdi bana iş adamları lâzım; öylelerini takdir etmeği öğrendim. Benâenaleyh sen bana, evvelce eşkıyâlıkla geçinen çetelerin reislerinden birini bulmalısın ki, kendisine aman vereyim ve bana iş adamları toplasın". Hırsızlara ve eşkıyâya reislik etmiş bir adam vardı. Hân'ın, bu gibi suçları şiddetle cezâlandırdığı zamanlarda tövbe ederek dört oğlu ile birlikte alınlarının teriyle geçinmeğe başlamıştı. Hân'ın huzuruna getirilerek cellatbaşı tayin edildi. Kendisine ve oğullarına hil'atlar giydirildi. Hân'ın emri üzerine hırsızlık ve eşkıyâlıkla geçinen 300 adamdan meydana gelen bir birlik kurdu. Hân, onları hizmetine aldı ve onlara da hil'atlar verilmesini emretti. Birer birer hil'atların saklandığı odaya, oradan da başka bir odaya götürülerek hepsi tevkif edildiler. Reis ve oğulları da aynı şekilde tevkif edilerek hepsi idâm edildiler. Böyle bir şiddet Semerkand'da hiç bir zaman görülmemişti. Hırsızlar ile eşkıyâ dehşet içinde kaldılar. Bundan sonra memleketin içinde bir dirhem bile kaybolmuyordu. Hikâyedeki tafsilât, önceki devirlerde gazîlerin mensup oldukları halk sınıfına karşı aldıkları tedbirlere âit olduğunu düşünmemize bizi sevkediyor.

[875] Aslında Kûker (?) ile Bâtik; birinci isim tamâmiyle bilinmiyor; ikincisi belki Betik köyünün aynıdır (bkz. yk. s. 87).

[876] "Cândâr" tâbirine çok tesadüf olunur; "sâhib-hares" ile aynı mânâda kullanıldığı anlaşılıyor (bkz. yk. s. 245).

Hân, çalışan halkın menfaatlerini, yalnız mülkiyete karşı yapılan açıkça tecâvüzlere değil, muhtekir tüccâra karşı da korurdu. Bir defa kasaplar kendisine bir dilekçe vererek et narhının çok aşağı olup kendilerine az kâr bıraktığından şikâyet ettiler ve artırılması için ricâda bulundular; buna karşılık devlet hazinesine 1000 dinar ödemeyi teklif ettiler.Hân razı oldu, kasaplar parayı getirdiler ve fiatı yükselttiler. O zaman Hân, kasaplardan et satın alınmasını idam cezasiyle yasakladı. Kasaplar çok zarar görmeğe başladılar. Her mahallede beş altı kişi ortaklaşa bir koyun satın alarak kesiyorlar ve etini aralarında bölüşüyorlardı. netîcede kasaplar, tekrar eski fiatın kabûl edilmesi için yeniden hazineye para vermek zorunda kaldılar. Bu münasebetle Hân, şöyle demiştir:

"1000 dinâra bütün tebaamı satmam câiz değildir."

Bu dindar Hân'ın niçin ulemâ ile anlaşmazlığa düştüğü ve şeyhlerden İmam Ebu'l-Kasım Semerkandî'yi[877] neden idâm ettirdiğini bilmiyoruz. Bu imam hakkında *Kitâb-ı Mollazâde*'deki bilgiden başka bir şey bilmiyoruz. Bu bilgi, Ebu'l-Kasım'ın kendi ağzından nakledilmiştir[878]. İmam, hacca gittiği zaman, Hira dağında Peygamber'in mağarasında duâ ederek Allah'tan kendisine "devlet" ihsan etmesini niyaz etti. Hâtif'ten bir ses cevap verdi: "İnsanlara bahşettiğimiz devlet üç şey de tecellî eder; birincisi nübüvvet, ikincisi şehâdet, üçüncüsü de fakrdır. Nübüvvet kapısı artık kapanmıştır; binaenaleyh sen şehâdeti mi yoksa fakrı mı tercih edersin?" İmam şehâdeti seçti. "Fakr yükünü taşıyabilmek için Hz. Muhammed'in ahlâkına sâhip olmak lâzım geldiğini biliyorum". Avfî'ye[879] göre, idâmı halkın Hân'a karşı kırgınlığına sebep oldu. İbnü'l-Esîr'in yukarıda nakledilen rivâyeti, bilakis Hân ile ulemâ arasındaki anlaşmazlık esnâsında halkın büyük bir kısmının hükümdarın tarafını tuttuğunu göstermektedir.

Selçuklu sultanlarının Mâverâünnehr'e akınları Tamgaç Hân İbrahim'in saltanatı zamanından itibâren başlamıştır. Çağrı Beg öldükten sonra Selçuklu imparatorluğunun doğu kısmına hâkim olan oğlu Alp Arslan, 1064'te Huttel ile Saganiyân'da zor bir sefere teşebbüs etti. Gazneliler

[877] Aynı adı taşıyan ve Sâmânîler devrinde yaşayan başka bir şahıs ile karıştırılmamalıdır (*Metinler, 50; Zapiski, XII, 5)*. Bir üçüncü Ebu'l-Kasım Semerkandî vardı:Belh'e 536 (1141) yılında gelen, İmam Nâsırü'd-din; Buhârâ'da takriben 1640'da yazılan *Bahrü'l-esrâr fi menâkıbi'l-ahbâr* adlı eserin yazarı tarafından zikredilmiştir (India Office Library, yeni katalogda No.575, eski katalogda No. 1496, vr.329^{b}-330^{b}; müellif, Belh'i bilhassa çok geniş anlatır).

[878] *Metinler*, 170.

[879] *Metinler*, 85.

Belh ile Tirmiz'i kaybettikten sonra bu vilâyetler de, Selçuklular'a boyun eğmek zorunda kaldılar. Hükümdarları isyan çıkardılar. Alp Arslan isyânı zorlukla bastırdı. zaptı oldukça güç olan dağlık kısımlardaki kalelere hucum ederken Alp Arslan bizzat askerlerine örnek olmak zorunda kaldı[880]. Ertesi yıl, 1065'te, Harezm'den Cend ile Savrân içerilerine kadar bir sefer yapılmasına teşebbüs edildi (Mirhând'a göre kış mevsiminde, bkz. s. 318). Bu şehirlerin hükümdarı boyun eğince vâlilik kendisine verildi[881]. Alp Arslan, daha önce de Tamgaç Hân İbrahim'in ülkesini istilâ etmişti. Bundan dolayı Hân, Bağdad'a heyet göndererek Abbasî halîfesine Selçuklu Sultanının yaptıklarından şikayet etti. Halife; Hân'a, hil'at ve ünvanlar vermekten başka bir şey yapacak güce sahip değildi[882]. Sikkelerden[883], evvelce zikredilen ünvanlarından başka (bkz. s. 325) şu ünvanlara da sâhipti: İzzü'l-ümme, Ka'bü'l-müslimîn,, Müeyyidü'l-adl.

42 — Ş e m s ü ' l - m ü l k

İbrahim oğlu Şemsü'l-mülk lehine saltanattan ferâgat edince diğer oğlu Şu'ays[884] derhal isyân etti. Babalarının öldüğü yıl (1068) iki kardeş arasında Semerkand'da ve Narşâhî'nin zeyilcisine göre Buhâra'da yapılan savaş Şemsü'l-mülk'ün lehine netîcelendi. Onun saltanatı zamanında Selçuklu sultanlarına karşı savaşa devam edildi. 1072 yılı sonbaharında Alp Arslan 200.000 kişilik büyük bir ordu ile Mâverâünnehr'e bir sefer yapmağa teşebbüs etti ise de daha seferin başlangıcında, bir kalenin kumandanı esir edilerek Sultan tarafından idâma mahkum edilince, bu kimse, Alp Arslan'ın üzerine hançer ile saldırarak sultan'ı öldürdü. Sefer de böylece sona erdi. Aynı yılın kışında Şemsü'l-mülk Tirmiz'i aldı, ordusuyla Belh'e girdi. Belh vâlisi Ayaz (Alp Arslan'ın oğlu) daha önce şehri terketmişti. Geri dönüşlerinde Belh halkından bir grup, bir Türk birliğine hücum etti. Bundan dolayı Şems'ü'l-mülk şehri yakmak istedi, fakat sonradan halkın yalvarmaları karşısında tüccardan harâç almakla yetindi. Ayaz, Ocak 1073'te Belh'e döndü. 6 Martta Tirmiz'e hücûm etti ise de

880 İbnü'l-Esîr, X, 22.

881 *İbnü'l-Esîr,* X, 33. Sachau, *Zur Geschicte und Chronologie von Chıwârizm,* II, 29.

882 *İbnü'l-Esîr,* IX, 212.

883 A. Markov, *Katalog,* 265.

884 Sikkelere bakılırsa (A. Markov, *Katalog,* 267 vd.) سيفس yerine Narşahî'nin basılmış metnindeki (s.49) gibi شعيث okumak icap etmektedir. İbnü'l-Esîr (IX, 212) bu şehzâdeye Tugan adını vermektedir. Bu ünvanın Şu'ays'ın sikkelerinden birinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

muvaffak olamadı ve askerlerinin çoğu nehrin sularında boğuldular[885]. Aynı yılın sonunda yahut ertesi yılın başlarında Tirmiz, Melikşâh'a bağlandı. Şemsü'l-mülk'ün kardeşi olan vâliyi Melikşâh huzûruna kabul etti ve hediyelerle geri gönderdi. Melikşah, Tirmiz'den Semerkant'a hareket etti. Şemsü'l-mülk sulh yapılmasını istiyerek Nizamü'l-mülk'ün arabuluculuğuna mürâcaat etti. Sultan bu teklifi benimsiyerek Horasan'a döndü[886]. İbnü'l-Esîr[887], bir de Şemsü'l-mülk ile Kadır Hân Yusuf'un oğulları Tuğrul Kara Hân Yusuf ve Buğra Hân Hârûn arasındaki mücâdeleden bahseder. Neticede bir anlaşma yaparak Hocend'i, Şemsü'l-mülk ile Türkistan Hânları'nın ülkelerinin hudûdu olarak kabûl ettiler. Bundan Şemsü'l-mülk'ün, Fergana'yı ve Mâverâünnehr'in Seyhun nehrinin ötesindeki yerlerini terketmek zorunda kaldığı anlaşılıyor. Marginân, Ahsîkes ve Tûnkes'te Tuğrul Kara Hân ile oğlu Tuğrul-tegin adlarına para basılmağa başlanması da bu husûsu te'yid etmektedir. Halbuki daha önce Ahsîkes ve Tûnkes'te İbrahim ve oğulları adına para basılırdı[888].

Şemsü'l-mülk, babası gibi âdil bir hükümdar şöhretine sâhipti. Göçebe hayatına devâm etti. Ancak kış mevsimini ordusu ile birlikte Buhârâ cıvarında geçirirdi. Orada askerlerinin çadırlarında kalarak halka baskı yapmamaları için sıkı emirler verildi. Güneşin batmasından sonra hiç bir asker şehrin içinde kalmağa cesaret edemezdi[889]. Göçebe hayâtı usûllerine göre, Karahânlılar, hükümdarların, "şehirleri yüksek ve güzel binâlarla imâr etmek, yollarda rıbatlar yapmak v.s." gibi târif edilen vazîfelerini yerine getirdiler (bkz. s. 244). Kaynaklarımızda Tamgaç Hân İbrahim'e âit binalar zikrediliyorsa da, adaşı Tamgaç Hân İbrahim b. Hüseyn on ikinci asırda Semerkant'da Gurcmîn yahut Kercumîn mahallesinde (bkz. s. 95) muhteşem bir saray yaptırdı. Bu sâyede, Hân'ın şöhreti İskenderiye Fenerini Büyük İskender'in, Tâk-i Kisrâ'yı Husrev Anuşirvân'ın yaptırdığı[890] gibi nesiller boyunca devâm edecekti. Şemsü'l-mülk'ün yaptırdığı binâların en meşhuru "Rıbât-ı Melik" olup 471 (1078-1079) yılında Harceng köyü (bkz. s. 267) yakınında inşâ edildi. Şemsü'l-mülk, Ak-Kutel'de, Semerkant'tan Hocend'e giden yol üzerinde başka bir rıbat daha yaptırdı.

[885] İbnü'l-Esîr, X, 49 vd.d.

[886] İbnü'l-Esîr, X, 63 vd.

[887] İbnü'l-Esîr, IX, 212.

[888] A. Markov, *Katalog*, 263-272.

[889] *Metinler*, 85 (Avfî).

[890] *Metinler*, 87. Alp Arslan'ın yaptırdığı inşâattan da maksat bu idi (Houtsma, *Recueil*, II, 47).

Bâzı rivâyetlere göre kendisi oraya defnedildi[891]. Buhârâ cıvarındaki Şemsâbâd Sarayı ile Buhârâ câmiinin yeni binâsı da Şemsü'l-mülk'ün eserlerindendir (bkz. s. 115). Hükûmet ile ulemâ arasındaki anlaşmazlık Şemsü'l-mülk'ün devrinde de devam etti. Saltanatının tam başlangıcında, 461 (1069)'de, İmam Ebû İbrahim İsmail b. Ebî Nasr es-Saffâr, Buhârâ'da idâm edildi. Çünkü Sem'âni'ye göre, Hân'ı, dinin farzlarını yerine getirmeğe ve haramdan kaçınmağa davet etmişti[892].

43 — Şemsü'l-mülk'ün halefleri

Şemsü'l-mülk'ün yerine 1080'de kardeşi Hıdır geçti. Onun saltanatı hakkında hiç bir şey bilmiyoruz. Vefâtı yılı bile hiç bir kaynakta zikredilmiyor. On ikinci yüzyıl müelliflerinden Nizâmî Arûzî Semerkandî'ye göre[893], ülke onun devrinde en yüksek refah seviyesine ulaştı. Hem Mâverâünnehr'de hem de Türkistan'da (?) hüküm sürdü. Horasan tarafını da devamlı müdâhalelerle emniyet altına almıştı. Dirâyet ve adâletiyle temâyüz etmişti. Şâirleri himâye ederdi. Adı geçen müellif, Mâverâünnehr'de hükümdar ile devlet erkânının, evlerinde altın ve gümüş dolu tabaklar bulundurma âdetinde olduklarından bahseder. Hıdır Hân'ın divânhânesinde dört tabak ve her birinin içinde 250 dînar bulunuyordu. Bir defasında dört tabağı da bir şâir kazandı. Resmî merâsimlerde, diğer silahlardan başka hükümdarın önünde 700 tane altın ve gümüş topuz taşırlardı.

44 — Selçuklular'ın Mâverâünnehr'i hâkimiyetleri altına almaları

Hıdır'ın oğlu ve halefi Ahmed'in[894] saltanatı esnâsında Hân ile ulemâ arasındaki anlaşmazlık, Selçuklular'ın müdâhalesi neticesini doğurdu. Hıdır devrinde baş kadı olduğu halde Sem'ânî'ye göre[895] vazifelerini yapar-

891 *Metinler*, 132 (Cemâl Karşî), 168 ve 172 *(Kitab-ı Mollazâde)*. Rıbât-ı Melik, *Abdullahnâme*'de zikredilir (Asya Müzesi yazması, 574, vr. 220[a-b]); Cîzek'den daha kuzeyde bir menzil.

892 Sem'ânî, الصفار kelimesinde; orada قتله yerine yanlışlıkla قبله kullanılmış. Bu devrin nüfûzlu ulemâsı arasında Belh vaızı Zeynü's-sâlihîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah eş-Şûmânî'nin adı geçer. Şemsü'l-mülk'ün hocası idi (Sem'ânî, الشوماني kelimesinde).

893 E.G. Browne, *The Chahâr Makala of Nidhami-i Arûdî-i Samarkandi*, Hertford, 1899, 75 vd.d.; krş. metin, 46 vd.; yeni tercüme (1921), 52 vd.

894 Râvendî'nin *Râhatü's-sudûr* adlı eserinin neşrinde, ona Süleyman adı verilmiştir (130). Gerçek adı Süleyman b. Ahmed olduğuna dâir neşreden tarafından ileri sürülen fikir hiç bir desteğe dayanmıyor.

895 Sem'ânî, الكاساني kelimesinde.

ken kötülüklerde bulunmuş olan vezir Ebû Nasr Süleyman el-Kâsânî, Ahmed'in saltanatının tam başlangıcında idâm edildi. İbnü'l-Esîr'e göre[896], genç Hân, halka zülmettiği için Şafiî fakihlerinden Ebû Tâhir b. İlk, zulme uğrıyanlar adına Melikşah'tan yardım istedi. Melikşah, 1089'da Buhârâ'yı aldı ve Semerkant'ı kuşattı. Orada çok sert bir mukavemetle karşılaştı. Bununla beraber yerli halk, İbnü'l-Esîr'e inanılacak olursa, Semerkand kalesinin muhâsarası sırasında Selçuklu ordusuna erzak tedârik etmiştir. Hân, emîrlerinden her birini kulelerden birinin müdâfaasına me'mur etmişti. Bunlardan biri Hz. Ali evlâdından idi (yâni ulemânın menfaatlerini koruyanlardan). Oğlu Buhârâ'da esîr edilmişti. Melikşah "oğlunu öldürürüm" diye tehdit edince babası, müdâfaa ettiği kulede gevşek davranarak Selçuklu ordusunun bu kuleyi zaptına yardımcı oldu. Semerkand, Selçuklular'ın eline geçti. Bir evde saklanan Ahmed bulunarak boynuna ip bağlanıp Sultan'ın huzûruna getirildi. Sultan onu İsfahan'a gönderdi. Melikşah, Semerkant'tan hareketle Uzgend'e vardı. Dâveti üzerine Kâşgar hânı huzuruna gelerek itâat arzetti ve Melikşah adına hutbe okutmağa, para bastırmağa başladı[897]. Sultan Semerkant'a bir vâli bırakarak Horasan'a döndü.

Sultan'ın ayrılmasından sonra kavgalar yine başladı. Karahânlılar ordusunun çekirdeğini teşkil eden Cikil[898] kabîlesi, Maverâünnehr'de kaldığı zaman zarfında kendilerine bir defa olsun ziyafet vermemiş olan Sultan'ın cimriliğinden dolayı ona kırılmışlardı[899] Cikiller'in Melikşâh'ın hizmetine girdikleri anlaşılıyor. Onlar isyan edince vâli Hârezm'e çekilmeğe mecbûr oldu. Cikiller'in reisi Aynü'd-devle, Atbaş şehrinin vâlisi ve Kâşgar hânının kardeşi olan Ya'kub-tegin'i Yedisu'dan çağırdı. Ya'kub, idâreyi eline alınca, ilk iş olarak Aynü'd-devle'yi idâm etti. Bu da Cikiller'in düşmanlı-

[896] İbnü'l-Esîr, X, 112 vd.

[897] Bundârî (Houtsma, *Recueil,* II, 55), bu olayları biraz değişik şekilde anlatır. Ona göre Uzkend seferine Semerkant seferinden yaklaşık olarak bir yıl sonra girişildi; Melikşah Türk hâkanı olduğu gibi Semerkant hânını da beraberinde Isfahan'a götürdü. Fakat sonradan ikisini de tekrar tahtlarına oturttu.

[898] Schefer (*Siyasetnâme,* tercüme 132) tamamiyle bir esasa dayanmadan جلكه (—"vilâyet") kelimesi diye kâbul eder; halbuki bu kelime türkçe değil, farsçadır. İbnü'l-Esîr'in Cikiller'e Semerkant halkı demesi de doğru değildir. المعروفين بالجكلية kelimeleri ancak عسكرهم kelimesine râci'dir. Hiç şüphesiz جكلية ve جكليان yerine جلكية ve جلكيان şeklinde okumak hatâlıdır. Cikiller'in daha önceki oturdukları bölge hakkında bkz. *Semiryeçye Elkitabı,* II, 90. Cikiller'in Mâverâünnehr'eKarahanlılar ile birlikte geldikleri görülmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un *Divânü Lügati't Türk*'ünde (I, 330), Türkmenler'in bütün Doğu Türkleri'ne Cikil (yahut Çikil) dedikleri belirtilir.

[899] *Siyasetnâme,* metin, 115, tercüme 198 vd.

ğını celbetti. Melikşah, Buhârâ'ya girince Ya'kub kaçtı ve Fergana yoluyla Atbaş'a gitti. Ordusu Tavâvîs yakınında Melikşah'ın birliklerine katıldı. Sultan, Semerkant'ı tekrar zaptederek emirini orada bıraktı ve kendisi Uzqend'e vardı.Türkistan hânları arasındaki kanlı düşmanlık[900] o taraftan her türlü tehlikeyi ortadan kaldırdığı için Melikşâh rahatlıkla Horasan'a dönebilirdi.

Melikşâh'ı, Ahmed'i bir müddet sonra tahta çıkarmağa sevkeden sebeplerin neler olduğu bilinmemektedir. Bununla beraber Ahmed'in saltanatı fazla devam etmedi. 1095 yılı başlarında ulemâ ile meydana gelen bir çarpışma sırasında maktûl düştü. Hân, İran'da kaldığı esnada Şiî Deylemliler ile münâsebette bulunmuştu. Mâverâünnehr'e döndükten sonra şiîlikle ithâm edildi. Semerkandlı fakihler ile kadılar ordu içinde bir fetva neşrederek, Hân'ın tahttan indirilmesini ve idâmını istediler. Ahmed, beşşehirde çok sevildiği için orada isyan çıkarmak mümkün olmadı. Askerî parti Kâsân şehri vâlisi Tuğrul Yenal Beg'i kandırarak hükûmete karşı isyân ettirdi. Ahmed ordusu ile şehre yaklaşınca kumandanlar isyan çıkardılar. Hân'ı tevkif ettiler ve Semerkand'a getirdiler. Hân orada bir mahkeme huzûruna çıkarıldı, tamâmiyle mâsûm olduğunu iddia ettiği halde, hâkimler tarafından şuçlu bulunarak idâma mahkûm edildi ve bir yay kirişi ile boğuldu[901]. Bu olay, ulemânın askeri sınıflarla birlikte hükûmete ve halka karşı kazandıkları başarıların en büyüğü sayılmalıdır. Ahmed zamanındaki diğer olaylardan ancak şunları bilmekteyiz: Hıdır devrinde muhafaza edilmiş olan Şemsâbad harap oldu. Ahmed İran'dan döndükten sonra Cûybâr'da muhteşem bir saray yaptırdı; "Ebû İbrahim Cûbârî" diye bilinen yer belki burasıdır (bkz. s. 110). Bu saray otuz sene müddetle hânların ikametgâhı oldu[902].

Hâinler, Ahmed'in amcasının oğlu Mes'ûd Hân'ı tahta çıkardılar. 1097'de memleket Melikşâh'ın büyük oğlu Sultan Berkyaruk'a boyun eğdi[903]. Onun tarafından tayin edilen Süleyman-tegin, Mahmud -tegin ve Hârûn-tegin[904] birbiri arkasından saltanat sürdüler. Bunlardan yalnız bi-

[900] *Semiryeçye Elkitabı*, II, 99.

[901] İbnü'l-Esîr, X, 165 vd.; Narşahî, 236 vd.

[902] Narşahi, 28.

[903] İbnü'l-Esîr, X, 181.

[904] Houtsma, *Recueil*, II, 258 vd.; Mahmud-tegin, belki İbnü'l-Esîr'deki (IX, 213) Mahmud Hân'ın aynıdır. İbnü'l-Esîr bu hânın sağır olduğunu ilâve eder. İbnü'l-Esîr burada, Mahmud hakkında Ahmed'in ilk halefi ve daha önceki hükümdarlardan birinin torunu olduğunu söyler. Mes'ûd'dan başka yerde (X, 166) bahseder.

rincisinin menşe'i bilinmektedir. Dâvud Kûç-tegin'in oğlu ve Tamgaç Hân İbrahim'in torunu idi[905]. On ikinci yüzyılın tam başlangıcında Türkistan Karahânlılar'ı Mâverâünnehr'i yeniden istilâ ettiler. Buğra Hân Muhammed'in (bkz. s. 314) torunu Kadır Hân[906] Cebrâil, Mâverâünnehr'i ele geçirdikten sonra 1102'de Selçuklu ülkesi içlerine kadar ilerledi. Tirmiz'i almağa muvaffak oldu ise de 22 Haziran'da şehrin yakınında Sultan Sencer ile yaptığı muhârebede mağlup ve maktûl düştü[907]. Süleyman-tegin'in oğlu Muhammed-tegin, Kadır Hân'ın istilâsı sırasında Mâverâünnehr'den Horasan'a kaçmış iken Sultan onu Merv'den getirtti[908]. Muhammed-tegin, Arslan Hân ünvanını alarak 1130 yılına kadar vilâyeti idâre etti.

45 — Arslan Hân Muhammed'in idaresinin mahiyeti

Arslan Hân, saltanatının başlangıcında, âsi emîr Sâgir Beg'e karşı mücadele etmek zorunda kaldı. İbnü'l-Esir'e göre[909] Sâgir Karahânlılar hânedânına mensuptu, Sâgir Beg'in ilk isyânı 1103'te oldu. Sencer tâbiinin imdâdına yetişti. Onun tavsiyesiyle iki hasım barıştılar. Sultan da aynı yılın Ekim ayında Merv'e döndü. 503 (1109)'de Sâgir Beg tekrar bir isyan çıkarttı ise de, Arslan Hân Sultan Sencer'in yardımiyle âsileri Nahşeb yakınında mağlup Etti[910].

Ondan sonra yirmi yıl müddetle ülkede âsâyiş hüküm sürdü. Arslan Hân, imâr faaliyetlerinden dolayı diğer Karahânlılar'ın hepsinden daha

[905] Doğru nesebleri Cemâl Karşî'de bulunmaktadır, bkz. *Metinler,* 132. Dâvud Kûç-tegin'in adı, babasının hayâtında bâzı sikkelerde geçer (A. Markov, *Katalog,* 266).

[906] İbnü'l-Esîr, eserinin başka yerinde (IX, 213) ona Togan Hân adını verir ve Hz. Ali sülâlesinden Ebûl-Me'âlî Muhammed b. Zeyd el-Bağdâdî'nin Semerkant'ta Togan Hân adına hükûmet sürdüğünü, fakat takriben üç yıl sonra isyân ettiğini söyler. Togan Hân, şehri zaptetti. el-Bağdâdî ahâliden bir çoğu ile birlikte maktûl düştü. Bundan, Türkistan halkının ulemânın yardımiyle Mâverâünnehr'i işgal ettikleri, fakat sonradan ulemânın vilayetin yeni hükümdariyle çarpıştıkları anlaşılıyor.

[907] Bundarî'ye göre (Houtsma, *Recueil,* II, 262) av esnâsında esir edildi.

[908] İbnü'l-Esîr, X, 239 vd.d.; *Metinler,* 84 (Avfî). Hatta *Kitâb-ı Mollâzâde*'ye göre (*Metinler,* 172) Arslan Hân, Merv'in Mesûs yahut Mesves köyünde dünyaya geldi (krş. Zhukovsky, *Razvaliny,* 43). Avfî ile *Kitâb-ı Mollâzade* müelilfine göre Arslan Hân, "Tamgaç Hân" ünvânını da taşıyordu.

[909] İbnü'l-Esîr, X, 241, 252. İbnü'l-Esîr'in yazmalarında ساغو ve هاغو imlâsına da rastlanır; krş. Narşahî, 240.

[910] İbnü'l-Esîr, X, 335. Aynı yıl (503) Sultan Sencer'in Ceyhun yakınında bir قوم كافر e karşı zafer kazandığı şâyi oldu; İbnü'l-Kalânîsî, Amedroz neşri, 168.

[911] Narşahî, 49 vd. Minâre bugüne kadar ayakta kalmıştır.

çok şöhret sâhibi oldu. Bu imâr faaliyetlerinden bâzılarını daha önce belirtmiştik; Buhârâ kalesi (bkz. s. 105) ile şehir surları (bkz. s. 109) yeniden inşâ edildi; harâb olan Şemsâbâd Sarayının yerinde 1119'da bir bayram namâzgâhı yapıldı. 1121'de muhteşem bir cami (bkz. s. 115) ile iki saray inşâ edilerek saraylardan birincisi sonradan medreseye çevrildi (bkz. s. 117). Peykend şehri imâr edildi (bkz. s. 125). Kale yakınındaki câmiin minâresi, Hân'ın emriyle şehristana nakledilerek eskisinden daha muhteşem bir şekilde binâ edildi. İnşaat tamamlanmak üzere iken binâ, câmiin üçte biriyle birlikte çöktü.

Arslan Hân, minâreyi tamâmiyle kendi parasiyle yeniden yaptırdı[911]. *Kitâb-ı Mollazâde* müellifi[912], minârenin yeniden yapılmasını 1127 yılında gösterir. Arslan Hân, dindarlığını yalnız imâr faaliyetleri ve kâfirlere karşı (belki Kıpçaklar'a karşı) yaptığı seferlerle[913] değil, "Nemed-pûş" (aba elbiseli) lâkabını taşıyan zâhid Hasan b. Yusuf el-Buhârî es-Sâmânî ile olan münâsebetiyle de ispât etmiştir. Şeyh, Buhârâ'daki hankahında otuz yıl yaşadı; yalnız sebze ile yaşardı. Buhâra'da et yemekten kesinlikle sakınan ondan başka yalnız bir şeyh vardı: Ebû Bekr Kellâbâdî. Arslan Hân, Nemed-pûş'a "baba" derdi. Hân'ın yardımı sâyesinde şeyh, Buhârâ'yı "ahlâksız insanlara ve ehl-i bid'ata" karşı koruyabildi. Gündüz çarşıda sarnıçtan su içen her sûfî, şehirden kovulurdu, çünkü Nemed-pûş'un gözünde sûfîlerin birinci vazifesi edep ka'idelerine riâyet etmek idi. 509 (1115-1116)'da şeyh, "ahlaksızlardan" biri tarafından atılan bir ok ile öldürüldü[914].

Bütün bunlara rağmen ulemâ ile olan mücâdele bu devirde de sona ermedi. Şemsü'l-mülk'ün saltanatında idâm edilen İmam Saffâr'ın (bkz. s. 337) oğlu Ebû İshak İbrahim b. İsmail, babası gibi "riyâdan çekindi. Sultanları ithâm etti ve meliklerden isteklerde bulundu". Memleketin âsâyişini korumak endişesiyle Sencer, onu Merv'e gönderdi[915]. Arslan Hân'a

[912] *Metinler,* 172.

[913] Bundarî'ye göre (Houtsma, *Recueil,* II, 264) Arslan Hân'ın 12.000 Türk memlûkü vardı. Bunlarla devamlı olarak Müslüman olmıyan Türkler'e karşı seferler yaparlardı. Türk ülkeleri içlerinde iki ay kadar ilerlerdi. Krş. Arslan Hân'ın seferleriyle ilgili İbnü'l-Esîr'in rivâyeti, XI, 55 vd. Arslan Hân'ın hâkimiyeti altında الأتراك الخطا, olan 16.000 çadır bulunduğu belirtiliyor. Onun ülkesi ile Çin arasındaki geçitleri korumak vazifesiyle mükelleftiler. Marquart, bundan, şimdiki Çuguçak yakınında bulunan İmîl şehrini kuranların Arslan Hân'ın bu ücretli askerleri olduğu neticesine varır. Bu görüşün hatâlı olduğunda hiç şüphe yoktur. Semerkant Hânı'nın hâkimiyetinin her hangi bir zamanda kuzeyde o kadar uzaklara erişmiş olmasını düşünmek tamâmiyle imkânsızdır.

[914] *Metinler,* 170, 171.

[915] Sem'âni, الصفار kelimesinde.

ömrünün sonunda felç gelerek oğlu Nasr'ı devletin idâresine ortak etmek zorunda kaldı. Genç hükümdara karşı bir sûikast tertip edildi. Sûikastçilerin başında fakih ve müderris Eşref b. Muhammed es-Semerkandî bulunuyordu. Hz. Ali evlâdından olup ulemânın ve Semerkant şehrinin reisi idi. Geceleyin Arslan Hân'ın bulunmadığı sırada Nasr katledildi[916]. Babası Sencer'den yardım istedi ve aynı zamanda diğer oğlu Ahmed'i getirtti[917]. Fakîh ile reîs onu karşılamağa gidince genç Hân ikisini de yakalattı. İbnü'l-Esîr'deki bir rivâyette[918] âsayişin bu şekilde sağlandığı belirtilmektedir. Artık Sencer'in yardımına İhtiyaç kalmadığı için Arslan Hân, Sultân'a müracaat ettiğine pişman oldu. Başka bir rivâyetinde ise[919], Sencer'in Hân'a karşı isyan etmiş olan Karluklar'ı yendiği kaydedilmektedir. Sultan, ordusu ile Mâverâünnehr'e girince, Hân ile arasında, sebebi bilinmiyen bir ihtilâf ortaya çıktı. Sencer, av sırasında on iki kişiyi yakalıyarak sorguya çekince, Sultan'ı öldürmek için Hân tarafından kandırıldıklarını özür diliyerek söylediler. Bunun üzerine Sencer Semerkant'ı kuşattı. Ulemâ belki de Hân'ın isteği üzerine Sultan'a bir mektup yazarak, hükümdarları için yalvardılar. Sencer adına Semerkant "imamlarına, kadılarına ve eşrâfına" hitâben yazılan cevap, bize kadar gelmiştir. Sultan ulemânın "Allah tarafından azledilen, bütün iktidar silahları elinden alınan, Allah'ın yardımından mahrum kalan, cihân hükümdarı, halifenin vekili tarafından tahttan indirilen bir şahsa itâat ettiklerinden" dolayı hayretini ifade ediyordu. Daha sonra Sultan, Hân'ı tahta çıkardığını, rakiplerini Horasan'a naklettiğini, on yedi yıl ordusu ile yardımcı olduğunu, halbuki bu zaman zarfında Hân'ın devleti kötü idare ettiğini, şüphe üzerine insanları idam ve mallarını müsâdere ettiğini hatırlatıyordu. Ulemânın mektûbunun baskı netîcesinde gönderildiği ihtimâli kuvvetlidir. Nihayet Sultan, "Kaf dağının bile engel olamıyacağı" 70.000 silahlı askerin üç günden beri şehrin önünde hücûma hazır olduğu halde beklemesi, ancak halkının dindarlığıyla meşhur olan şehri çâresiz bir yağmadan kurtarmak arzusuna, hem de karısının (Arslan Hân'ın kızı) ricâsına mebni olduğunu belirtiyor[920].

[916] İbnü'l-Esir (XI, 54) Nasr'ın kendisinin suikaste katıldığını ve babasının emriyle îdâm edildiğini bildirir.

[917] İbnü'l-Esîr, bu şehzâdenin adını söylemiyor, fakat Kadır Hân Ahmed adını taşıyan sikkelerin ona âit olması muhtemeldir (A. Markov, *Katalog*, 275 vd); Râvendî (169) ile Bundârî'nin (Houtsma, *Recueil*, II, 264) Semerkant Hânı'na Ahmed adını vermeleri ve kendisini Arslan Hân ile karıştırmaları da bunu te'yid etmektedir.

[918] İbnü'l-Esîr, X, 465 vd.

[919] İbnü'l-Esîr, IX, 54 vd.

[920] *Metinler*, 25 vd. *(İnşâ)*.

46 — Sencer'in zaferi

Semerkant, 1130 ilkbaharı başlarında[921] alındı. Hasta Hân'ı Sultan'ın önünde tahtırevan içinde taşıdılar[922] ve kızına gösterdiler. Kısa zaman sonra[923] Belh'te öldü ve Merv'de inşâ ettirdiği medresede defnedildi[924]. Onun yerine tahta, önce kardeşi Ebu'l-Muzaffer Tamgaç Buğra Hân İbrahim geçti. Sencer'in sarayında yetiştirilmişti[925]. Sonra hânedanın başka bir üyesi Kılıç Tamgaç Hân Ebu'l-Me'âlî Hasan b. Ali b. Abdü'l-mü'min tahta çıktı. Daha çok Hasan-tegin adıyla tanınmıştır[926]. Nihayet Arslan Hân'ın oğlu Rükneddin (yahut Celâleddin)[927] Mahmud hükümdar ilân edildi. Sencer'in kızkardeşinin oğlu olan Mahmud, dayısına karşı sadâkatten ayrılmadı. Sultan, Kâşgar hanını da kendisine bağladı[928]. Böylece Melikşah devrinde olduğu gibi bütün Müslüman Asya tekrar bir hükümdarın idâresi altına girdi. Fakat o sırada İslâm âleminin doğu hududuna yaklaşmakta olan bir millet, Mâverâünnehr müslümanlarını ilk defa olarak kâfirlerin hükmüne boyun eğmeğe mecbûr edecekti.

[921] Rebiülevvel 524 (İbnü'l-Esîr).

[922] Houtsma, *Recueil*, II, 264.

[923] *Kitâb-ı Mollazâde*'ye göre (*Metinler*, 172) 524 yahut 525 yılında; Cemâl Karşî'ye göre (*Metinler*, 132) Receb 526'da (Mayıs-Haziran 1132)

[924] Prof. V.A. Zhukovsky (*Razvaliny*, 27 vd.), bu bilgiyi yanlışlıkla Selçuklu Sultan'ı Alp Arslan'a ircâ eder.Ahmed'in âkıbeti hakkında hiç bir şey bilmiyoruz. Ancak İbnü'l-Esîr (X, 480), 1132 yılı yazında Sencer'in o sıralarda Batı'da meşgul olduğu hâlde, Horasan'a dönmeğe mecbûr olduğunu bildirir, "çünkü Mâveraünnehr hükümdarı Ahmed Hân'ın isyânını haber almıştı". Sencer, Semerkand'ı zaptettikten sonra, Ahmed'in Mâverâünnehr'in bir kısmında hükümdar olarak bırakılmış olması mümkündür.

[925] *Metinler*, 24 (bir siyasî vesikadan); tarihçiler bu hân hakkında hiç bir bilgi vermezler.

[926] İbnü'l-Esîr, XI, 55.

[927] *Metinler*, 27, 33 (*İnşâ*).

[928] *Metinler*, 37.

III. BÖLÜM

KARA HİTÂYLAR VE HÂREZMŞÂHLAR

1 — Kara-Hitâylar'ın Mâverâünnehr'e gelmeleri

Kara-hitâylar'ın ortaya çıkışından, başka yazımızda genişçe bahsetmiştik[1]. Kâşgar hânı Ahmed b. Hasan[2] onları mağlup ettikten sonra Selçuklu hükümeti Bağdad'daki vezire yazdığı mektupta kâfirler tarafından her türlü tehlikenin sona erdiği kanaatinde olduğunu belirtmişti[3]. Kara-Hitâylar geniş bir ülke teşkil etmeğe, Yedisu ile Doğu Türkistan'ı kendilerine bağlamağa ve Ramazan 531 (Mayıs-Haziran 1137)'de Mahmud Hân'ın ordusunu Hocend yakınında mağlup etmeğe muvaffak oldular. Mağlubiyet Mâverâünnehr halkına büyük bir korku verdiyse de[4] Kara-Hitâylar, belki başka bölgede meşgul olduklarından bu başarılarının meyvelerinden faydalanamadılar.

2 — Hârezmşâhlar devletinin kuruluşu

Sencer, o sırada âsi Hârezmşâh Atsız'a karşı mücadele etmekle meşguldu[5]. Atsız'ın büyük babası Anûş-tegin Garca[6], Selçuklu emirlerinden Bilge-tegin (yahut Bilge Beg)'in kölesi idi. Bilge-tegin onu Garcistân[7]'dan satın aldığı için bu lakap verilmişti. Bilge-tegin tarafından Melikşâh'ın sa-

[1] *Semiryeçye Elkitabı,* II, 102 vd.

[2] Menşei hakkında bkz. *Metinler,* 133 (Cemâl Karşî); sikkelerden anlaşıldığına göre (A. Markov, *Katalog,* 272) babası Tamgaç Hân Hasan bir süre Talas'da hüküm sürdü. *Kudatku Bilik*'in ithaf edildiği hân bu idi. Krş. *Bulletin School of Oriental Studies, III, 152.*

[3] *Metinler,* 38.

[4] İbnü'l-Esîr, XI, 56.

[5] Hârezmşâhlar hanedanının tarihi hakkındaki kaynaklar için bkz. yk. s.41-2. Mîrhând eserini tamamiyle Cuveynî'ye dayanarak yazmıştır. Mîrhând'ın bu kaynakla olan ilgisi hakkında bkz. yk. s. 60. Mîrhând ve İbnü'l-Esîr, Prof. N.T. Veselovsky'nin *Ocherk istoriko-geograficheskikh svyedyenii o Khivinskom Khanstvye,* Saint Petersburg, 1877, adlı eserinde kullanılmıştır. İlerideki açıklamalarımda Prof. Veselovsky'nin kitabında bulunmayan bilgiler hakkında kendi kaynaklarımı vereceğim.

[6] Daha doğru olarak Garça (günümüzdeki Gâlça); krş. Barthold, *Zapiski,* XIX, 134; Barthold, *İstoriko-geograficheskii obzor Iranei,* 27.

[7] İbnü'l-Esîr, X, 182.

rayına götürüldü. Orada en yüksek mevkilere kadar yükseldi ve Sultan'ın ibrikçi başılığına tayin edildi. Hârezm'in geliri, sarayın bu kısmının masraflarına karşılık olarak kullanılıyordu[8]. Bu sebeple Anûş-tegin Hârezm valisi ünvanını da taşıyordu[9]. Halbuki asıl kaynakların ikisinin de rivayetine bakılırsa[10] vilayeti henüz fiilen idare etmiyordu. Oğlu Kutbeddin Muhammed Merv'de tahsil etti.

Hârezmşâh İkinçi b. Kuçkar[11], 1097'de âsi emirler tarafından öldürüldü. İsyan bastırıldıktan sonra Sultan Berkyaruk tarafından Horasan valiliğine tayin edilen Emir Dad-Habeşî b. Altûntak[12], Hârezm'in idaresinin Anûş-tegin'in oğlu Kutbüddin Muhammed'e verdi. Sencer, Muhammed'in memuriyetini tasdik etti; İkinçi'nin oğlu olup Türkler'i ülkesine davet eden Tuğrul-teğin'in isyanının bastırılmasına yardım etti. İbnü'l-Esîr'e göre[13] Muhammed, vilayeti âdilane yönetti ve ilmi himâye etti. Cuveynî'ye göre Sencer'in sadık bir tâbii idi ve saltanatı müddetince iki yılda bir Sultan'ın sarayına giderdi. Aradaki yıllarda oğlu Atsız'ı gönderirdi.

3 — Atsız ile Sultan Sencer arasındaki mücâdele

1127 veya 1128 yılında babasının yerine geçen Atsız, Hârezmşâhlar devletinin gerçek kurucusudur. Kendisi ve halefleri, müstesna bir gayret ve sebatla bağımsız ve kuvvetli bir devlet kurmaktan ibaret olan gayelerine erişmek için hiç bir tedbirden geri durmadılar. Saltanatının ilk yıllarında Atsız, Sencer'e bağlı idi. Mâverâünnehr'in istilası dahil bütün seferlerine katıldı[14]. Aynı zamanda komşu göçebeleri itaat altına almak suretiyle kendi idaresinin kuvvetlenmesini de sağladı. Bu hedefine varabilmek için

[8] Cuveynî, II, 2.

[9] Cuveynî'nin sözleri şöyledir II. 2: اورا باسم شحنکیء خوارزم موسوم گردند

[10] Bildiğim kadariyle ondan Hârezm'in esas hükümdarı olarak bahseden ilk yazar Hamdullah Kazvinî'dir (486 vd., tercüme, 111 vd.), fakat krş. çevirenin H. 491 tarihi hakkındaki notu.

[11] Bundan yalnız İbnü'l-Esîr değil Cuveynî'de de (II, 3, okunuş النجى) bahsedilir. Bununla beraber Reşîdüddin'den başlıyarak diğer bütün müteakip tarihçilerce ihmal edilmiştir (Asya Müzesi yazmaları, ab 566, vr. 517[a]). Bu hususta İkinçi'yi Avfî'de (*Metinler*, 99) rastlanan bir kişi ile aynı kabul eden Marquart'ın fikirleri hakkında bkz. *Osttürkische Dialektstudien*; vd., 201 vd.

[12] Cuveynî'de Dâd-beg b. Habeşî Altûntak, basılı metinde Dâd-beg Habeşî b. Altuntak (II, 2).

[13] İbnü'l-Esîr, X, 183.

[14] Cuveynî, II, 4: Mirhând, *Harezm*, 2.

göçebelerin hayatında önemli olan yerleri zaptetti: Cend, yâni Seyhun'un aşağı kısımları ve Mankışlag yarımadası[15]. Cend'den "Türkistan içerilerine" bir sefer yaptı ve "kâfirler arasında büyük şöhrete sahip olan hükümdar ve reise" karşı zafer kazandı[16]. Kısa zaman sonra Sencer'e karşı isyan etti. Cuveynî'ye göre[17] Atsız, Sencer'in Gazne'ye yaptığı sefere katıldığı sırada bazı kendisini kıskanan kimselerin tesiri altında kalan Sultan'ın kendisinden soğuduğunu hissetti. 1138 yılı sonbaharında Sencer, Hârezm üzerine bir sefer yaptı. Bize intikal eden resmî vesikalarda[18] Sencer'in, Atsız'ı Müslüman vilayetlerinin sadık muhafızları olup devamlı olarak kâfirlere karşı harbetmekte olan Cend ve Mankışlag'da efendisinin izni olmadan "Müslümanların kanını dökmüş" olmakla itham ettiği kaydedilmektedir. Bu ithamlar karşısında Atsız isyan etti, Sultan'ın memurlarını hapsetti, mallarını müsadere etti ve bütün Horasan yollarını kapattı. O sırada Belh'de bulunan Sultan (Cuveynî'ye göre Muharrem/Eylül) büyük bir ordu ile sefere çıktı. Atsız'ın ordugâhı, kuvvetli bir kale olan Hezâresp yakınında idi. Ordugâhı çeviren araziye su verdi (Bu tedbire, Hârezmliler sonraki istilâlarda da baş vurmuşlardır, bkz. s. 167) Sahil boyundaki arazi sular altında kaldığından Selçuklu ordusu kumlu bozkırlardan geçmek zorunda kaldığı için çok yavaş ilerliyordu. Resmî vesikalarda bu durum, Sultan'ın Atsız'a, aklını başına toplamak için fırsat vermek arzusunda olduğuna bağlanır. Savaş ancak 15 Kasım'da oldu. Atsız birliklerini siperlerden çıkarttı; kısmen Müslüman olmayan Türkler'den meydana gelen Hârezm ordusu ağır bir mağlubiyyete uğradı. Ölü, yaralı ve esir olarak 10.000 kayıp vermişti. Esirler arasında Hârezmşâh'ın oğlu da[19] vardı. Derhal idam edilerek başı Mâverâünnehir'e gönderildi. Sencer muharebe meydanında bir hafta kaldı. Mağlup ordunun geri kalan kısmı orada kendisine katılarak hepsine aman verildi. Atsız kaçtı. Sencer'in fazla mukavemet görmeden memleketi işgal ettiği anlaşılmaktadır. Sultan, kardeşinin oğlu Süleyman b. Muhammed'i[20] vali tayin ederek yanına vezir, atabeg ve hâcib bırakarak Şubat 1139'da Merv'e döndü. Süleyman'ın valiliği fazla devam etmedi. Atsız Hârezm'e döndü; halk Sencer'in ordusunun davranışından

[15] Mankışlag'ın Atsız tarafından fethinden Yakut da (*Mu'cem,* IV, 670) bahseder.İbnü'l-Esîr'e göre (X, 183) Atsız Mankışlag'ı babası hayatta iken fethetmiştir.

[16] *Metinler,* 37. Vesikanın yazılış tarihi Haziran 1133'tür (*aynı eser,* 35).

[17] Cuveynî, II, 4; Mirhând, *Harezm,* 3.

[18] *Metinler,* 44-47.

[19] Cuveynî'ye göre ismi (Her iki yazmasında da ادلغ dır) Mirza Muhammed neşrinde, II, 5, اتليغ dir; Mirhând'da ise (*Harezm,* 4) İl-kutlug'tur.

[20] Cuveynî'ye göre böyledir.

memnun olmadığı için onun etrafında toplandı. Süleyman, amcasının yanına kaçmak zorunda kaldı[21]. Atsız, 534 (1139-1140) yılında Buhârâ'ya hücüm etti; şehrin valisi Zengî b. Ali'yi haps ve sonradan idam ederek kaleyi yıktırdı[22]. Buna rağmen Sencer'in tabiiyetini kabul etmeğe mecbur oldu. Atsız'ın bi'atının metni elimize geçmiştir. Alışılmış ta'birlerden meydana gelmekte ve 1141 yılı Mayıs ayının sonları tarihini taşımaktadır[23]. Bu metin Atsız'ın Sultan'ın, Hârezmşâh hakkında adaletin bütün cihana gösterdikten sonra şimdi de dünyaya "merhamet nurunu" göstereceğinden dolayı sevincini ifade ettiği bir vesikada bulunmaktadır[24]. Bununla beraber birkaç ay sonra Hârezmşâh bi'atını bozdu.

4 — Kara-Hitâylar'ın Mâverâünnehr'i işgalleri

Mâverâünnehr'de saltanat makamı ile askerî sınıf arasındaki anlaşmazlık 1141 yılında tekrar ortaya çıktı[25]. Mahmud Hân'ın, Karluklar'a karşı Sencer'den yardım istemesi üzerine Temmuz ayında bir Selçuklu ordusu ülkeye girdi. Karluklar, Kara-Hitâylar'ın gürhanından yardım istediler. Gürhân, Balâsâgun'da göçebe birliklerine karşı Hân'ın hâmisi olarak ortaya çıktığı halde[26], şimdi Karluklar'ın tarafını tutarak onlar için Sencer'in yardımını istedi. Sultan, hakaretâmiz bir cevap verince Kara-Hitâylar Mâveraünnehr'i yeniden istilâ ettiler. 9 Eylül'de Katvân bozkırında yapılan kanlı savaşta Selçuklu ordusu tamamen mağlup edildi. Kara-Hitâylar, Sencer'in birliklerini Dargam'a[27] kadar sürdüler. Nehrin suları 10.000 ölü ve yaralıya mezar oldu. Müslümanlar bu savaşta 30.000 kayıp verdiler[28]. Sencer Tirmiz'e kaçtı. Onun yanında bulunan Mahmud Hân arazisini terketti. Bütün memleket Kara-Hitâylar'ın hâkimiyeti altına girdi. Ay-

[21] İbnü'l-Esîr, XI, 44.

[22] Narşahî, 23.

[23] *Metinler,* 40; krş. Sultan Mes'ûd'un halifeye yaptığı yemin, Beyhakî, 370 vd.d., 384 vd.d.

[24] *Metinler,* 39.

[25] Daha geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, XI, 56 vd.

[26] *Semiryeçye Elkitabı,* II, 103.

[27] Bu, muhtemelen Semerkant'ın güneyindeki aynı adı taşıyan akarsu değildir, krş, yk. s. 90-91.

[28] *Nouveaux mélanges orienteaux,* 20, 35 vd.; Râvendî, 172 vd. (Bu savaş hakkında krş. Sir E. D. Ross, *Travel and Travellers of the Middle Ages,* London, 1926, 174; ayrıca bkz. Friedrich Zarncke, *Der Priester Johannes, 24-34* (*Abh. d. phil. hist. Classe d. kön. sachs. Gesell. d. Wiss.,* VII Band, Leipzig 1879. 850-860. G.).

nı yıl içinde, yâni 536 (1141-1142)'da Kara-Hitâylar Buhârâ'yı zaptetdiler. Buhârâ'da bu sıralarda bir reis sülâlesi ortaya çıkmıştı. Kurucusunun adına nisbetle "Âl-i Burhân" diye anılıyordu. *Kitab-ı Mollazâde* müellifine göre[29] "Sadr-ı Cihân" ünvanını taşıyan bu reisler, "sarıklılar" soyundan oldukları halde dergâhlarına "taçlılar" sığınırlardı. Sülâlenin kurucusu "Büyük sadr, İkinci Nu'mân (Ebû Hanife), Bahr-ı efkâr" lakap ve sıfatlarıyla tanınmış olan Burhânü'l-mille ve'd-din Abdülazîz b. Ömer Mâza'nın, Halife Ömer'in soyundan geldiği kabul ediliyordu. Tarihçi Ebu'l-Hasan Beyhâkî, Ağustos 1123'de vefat etmiş olan babasından bahsederken onun da ismini zikreder[30]. Kara-Hitâylar'ın istilası sırasında Abdülazîz'in oğlu Hüsameddin Ömer, Buhârâ sadrı idi. Buhârâ'nın Kara-Hitâylar'a mukavemet ettiği anlaşılıyor, çünkü Sadr çarpışmalar sırasında ölmüştür[31] Kara-Hitâylar, Alp-tegin adında birisini Buhârâ'ya hükümdar tayin ettiler[32].

Sencer'in mağlubiyeti Atsız'ın menfaatlerine çok uygun geliyordu. O derece ki, Kara-Hitâylar'ı Hârezmşâh'ın çağırmış olduğu şayiaları dolaşmağa başladı[33]. Ancak, Cuveynî'ye göre[34] Atsız'ın kendi toprakları da Kara-Hitâylar'ın bir birliği tarafından yağma edildiği gibi bir çok kimse de katledildi. Atsız sulh yapmağa mecbur edilerek Kara-Hitâylar'a haraçtan başka yılda 30.000 altın dinar ödemeği taahhüt etti. Hârezm'in Kara-Hitâylar tarafından istilâsı Katvân muharebesinden hemen sonra olamaz, çünkü aynı yılın Ekim ayında Atsız, Sencer'in mağlubiyetinden faydalanmak arzusuyla bir ordu ile Horasan'a girmiş bulunuyordu. Yine aynı yılın 19 Kasım'ında Merv yağma edildi. Atsız Nişapur'a ancak mayıs 1142'de vardı. Nişapur'da neşrettiği beyannâmede, Sencer'in uğradığı felaketlerin, Hârezmşâh'ın sadıkane hizmetlerine karşı gösterdiği nankörlüğün cezası olduğunu söyledi. "Pişmanlıktan kendisine bir fayda gelip gelmeyeceğini

29 *Metinler*, 169.

30 British Museum Pub.. yazması, No. 3587, vr. 60ᵇ vd. Bu Abdulazîz'in büyükbabası olarak burada Abdülazîz el-Mâza gösterilmiştir. *Kitâb-ı Mollâzâde*'de ise ondan Abdullah diye bahsedilir.

31 Houtsma, *Recueil*, II, 278; Fasîh'e göre (*Metinler*, 160) Sadr, muharebe sırasında maktul düşerek Buhârâ yakınında Kellâbâd'da gömüldü.

32 Narşahî, 23; *Çehâr Makale*, E. G. Browne tercümesi, 38 vd.; basılı metin, 24; yeni tercüme, 24'te ise bu isim Atmâ-tigin olarak yazılmıştır.

33 Bu husus, Prof. Veselovsky (s.60) tarafından zikredilen İbnü'l-Esîr'in rivayetine de (XI, 53) açıklık kazandırmaktadır.

34 Cuveynî, II, 88; Mirhând, *Djenghiz-Khan*, 91 vd.; Oppert *Der Presbyter Johannes*, 146. Kara-Hitây reisinin ismi Mirhând'da اريز Cuveynî'nin Khanykov yazmasında اروز, basılı metinde ise اوبوز şeklinde verilmektedir (Dolgoruki yazmasında isim okunmamaktadır).

bilemeyiz, çünkü devleti için bizim gibi bir desteği ve dostu hiç bir yerde bulamaz[35]". Atsız'ın emriyle Nişapur'da 29 Mayıs'ta kendi adına hutbe okunduysa da aynı yılın yazında Horasan tekrar Sencer'in hâkimiyetine girdi[36].

5 — Atsız'ın saltanatının son yılları

538 (1143-1144) yılında[37] Sencer Hârezm'e bir sefer yaparak Atsız'ı itaate ve Merv'de ele geçirdiği hazineyi geri vermeğe mecbur etti[38]. Oğuzlar'ın Buhârâ'ya (Mart 1144'te) başarılı bir akın yaparak kaleyi tahrip etmelerinin bu sefer ile ilgisi olması kuvvetle muhtemeldir[39]. Atsız'ın hâlâ hâince emeller beslediğini öğrenince Sencer, ona elçi olarak şâir Edip Sabir'i gönderdi. Edip, Atsız'ın satın aldığı iki İsmailî'yi sultanı öldürmek üzere Merv'e gönderdiğini öğrendi. Edîp'in sayesinde Sultan durumu vaktinda haber aldı; ancak elçisi Atsız'ın emriyle Ceyhun'a atıldı[40]. Kasım 1147'de[41] Sencer üçüncü defa Hârezme girdi, Hezâresp'i iki aylık muhasaradan sonra zaptetti ve Atsız'ın başşehrine yaklaştı. Bu şehirde bir zâhid vardı, yalnız ceylan eti yer ve ceylan derisi giyerdi. Bundan dolayı ona Ahû-pûş derlerdi[42]. Hârezmşâh'ın ricası üzerine iki taraf arasında arabuluculuğa teşebbüs etti, Sencer isyancıları affetmeğe razı oldu, ancak Atsız'ın Ceyhun sahilinde huzuruna çıkarak itaat arzetmesini istedi. Bu görüşme 1148 yılı Haziran'ının başlarında oldu[43]. Ancak Atsız, Sultan'ın önünde yer öpmedi ve hattâ atından bile inmedi, yalnız başını eğdi ve Sultan atının dizginlerini çekmeden geri çekildi. Bu hürmetsizliğe rağmen Sencer harbe girmeğe lüzum görmeyerek Merv'e döndü.

Atsız'ın bağımsız bir devlet kurarak Horasan'ı zaptedmeğe girişmesi başarısızlıkla neticelenince gözünü tekrar Seyhun sahillerine çevirdi. Ha-

[35] *Metinler,* 43 vd.

[36] İbnü'l-Esîr, XI, 58.

[37] Bu yıl içinde Irak sultanı Mes'ud adına (1132-1152) Atsız'ın dinar bastırmış olması dikkati çeken bir husustur, krş. A. Markov, *Katalog, 297.*

[38] İbnü'l-Esîr, XI, 63; Houtsma, *Recueil, II, 281.*

[39] Narşahî, 23.

[40] Cuveynî, II, 8; Mirhând'da (*Harezm,* 5 vd.) aynı husus bulunur. Prof. Veselovsky (61) bu olayı belirsiz geçmektedir.

[41] Cuveynî'de bu olayın ayı bile (Cemâziyelâhır) verilmiştir.

[42] Cuveynî, II, 10. زاهد آهوپوش طعام ولباس او از كوشت وپوست آهو بود

[43] Cuveynî'ye göre (aynı yer) 12 Muharrem 543 Pazartesi, fakat bu gün (2 Haziran 1148) Çarşamba'ya rastlar.

rezmşâh'ın Sencer'e karşı uğradığı başarısızlığın neticelerinden biri de Cend'in kaybı oldu. Arslan Hân Mahmud'un oğlu ve belki de Karahanlılar sülalesinden olan Kemaleddin, orada bir hükümet kurmuştu. Cuveynî'ye göre[44] Atsız, şimdi Kemaleddin ile bir ittifak yaptı. 1152 yılı ilkbaharında Kıpçaklar'ın ülkesine karşı birlikte bir sefer yapmağa karar verildi. Kıpçaklar'ın merkezi Sığnak yahut Sıknak (bkz. s. 193) şehri idi. Atsız Cend'e gelince maiyetindeki ordunun büyüklüğü Kemâleddin'i o kadar korkuttu ki, ülkesini terketti, Atsız ona güvenilir elçiler gönderdi ve vaatlerde bulunarak kandırdı, geri getirtdi. Fakat Kemâleddin geldikten kısa bir zaman sonra tevkif edilerek ömrünün sonuna kadar hapisde kaldı. Bize intikal eden resmî bir vesikada[45] Sıgnak'a sefer yapıldığından bahsedilmiyor. Atsız, ancak ordusunun bazı zorluklardan dolayı başka bir bölgede meşgul olduğu sırada Cend'in asiler tarafından zaptedildiğini söyler. Rebiülevvel (540 ?)[46] başlarında ordusu ile beraber nihayet Hârezm'den çıkabildi. Ayın sekizinde ordu, Cend'den yirmi fersah uzaklıkta Şâğ-dere mevkiinde Seyhun sahiline vardı.Bu yirmi fersahlık bir mesafe bir gecede katedildi. Ayın dokuzuncu Cuma günü sabahleyin ordu savaşa hazırlanarak şehrin kapılarına yaklaştı. Orada âsilerin "Han" ünvanını taşıyan reislerinin kaçtığı öğrenildi. Bir müfreze onu takiple vazifelendirildi. Diğer reisler itaat arzettiler ve affedildiler. Böylece Hârezmşah hiç kan dökmeden Cend'i yeniden hâkimiyeti altına aldı. Cuveynî'ye göre Atsız'ın büyük oğlu Ebu'l-Feth İl-Arslan, Cend valisi tayin edildi. Daha sonraki yıllarda Cend valiliğine Hârezmşâh'ın büyük oğlunun tayin edileceğini göreceğiz. Bundan da Atsız ve haleflerinin bu şehre ne kadar önem verdikleri anlaşılmaktadır.

Ertesi yıl, yani 1153 baharında[47] Horasan'da ortaya çıkan yeni olaylar Atsız'ın plânlarına uygun düştü. Sencer'in Oğuz göçebelerini İranlı me-

[44] Cuveynî, II, 8; ayrıca krş. Mirhând, *Harezm,* 8 vd.

[45] *Metinler,* 41 vd.

[46] Anlaşıldığına göre yazmada tarihin ilk rakamı atlanmıştır. Bu olay hakkında daha sonra verilen bilgiden bu yılın 9 Rebiülevvelinin Cuma gününe rastladığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı bu yıl 542 (1147) olmalıdır; fakat Atsız'ın Cend üzerine yürüyüşü Sencer'in üçüncü seferinden önce olmuş olmalıdır. Muhtemelen Cuveynî'nin rivayetine de uygun olarak bu yıl 547 (1152) dir. Wüstenfeld'in Hicrî tarihi Milâdi tarihe çevirme cetveline göre 9 Rebiülevvel 547 (14 Haziran 1152) Cumartesi gününe rastlar. Fakat tarihî kaynaklar ile cetveller arasındaki bir günlük farka çoğunlukla rastlanmaktadır. Alışılanın aksine Hârezm'den Cend'e bu sıcak mevsimde bir sefer açılması da dikkati çeken bir husustur.

[47] Râvendî, (177) Oğuzlar'ın isyanını 548 yılı sonunda göstermekte ise de aynı zamanda vuku bulan bir başka olaya nazaran *Tarihü'l-Hayrât* (British Museum yazması, Or.

murlar ve vergi tahsildarlarının kararlarına uymağa mecbur etmesi teşebbüsü kendisi için felaketle neticelendi. Oğuzlar, Selçuklu ordusunu perişan ederek Sultan'ı esir aldılar. Üç yıl kadar bir müddetle onu yanlarından ayırmadılar ve görünüşte ona karşı saltanat adetlerini yerine getiriyorlardı[48]. Oğuzlar, Horasan'ın bazı şehirlerini, bilhassa Merv[49] ve Nişapur'u feci bir şekilde yağmaladılar. Bu defa Atsız, Sultan'ın uğradığı felâketten istiklâlini ilân etmek için faydalanma yoluna gitmedi, meşrû hükümdarın hâmisi olarak ortaya çıktı. Önce Amûy (Amul) kalesi kumandanını bu mühim mevkii teslim etmeğe davet ett.[49] Atsız'ın evvelce Cend ve Mankışlag'ın önemini takdir etmiş olduğu gibi bu mevkiin de ehemmiyetini bildiği görülmektedir. Hârezmşâh, Amul'u zaptetmeğe muvaffak olamayınca memleketine dönerek "küffâr" yani Kıpçaklar'a karşı seferlerine yeniden başladı. Ebu'l-Hasan Beyhâkî'den öğrendiğimize göre[50] Atsız'ın kardeşi Yenal-tegin, 1153 yılı Aralık ayı sonundan 1154 yılı sonbaharına kadar Beyhak bölgesini tahrip etti.

Sencer'in ordusunun Oğuzlar'a katılmamış olan kısmı Mâverâünnehr'in hükümdarı Mahmud Hân'ı kendilerine reis seçtiler. Mahmud Hân ile görüşmelere girişen Atsız, ordusu ile Horasan'a yürüdü. İl-Arslan'ı yanına alarak diğer oğlu Hitây-Hân'ı Hârezm'de bıraktı. Cuveynî'ye göre Atsız henüz şehristanda iken (resmî vesikalara göre[51] adı geçen şehre Safer ayı sonunda, yani Nisan 1156'da varmıştır) Sencer'in kumandanlarından birinin yardımıyla esaretten kurtulmağa muvaffak olarak Tirmiz'e vardığını haber aldı. İbnü'l-Esîr[52], bu olayı yanlışlıkla Ramazan 551

4898, vr. 162[a]) yazarı tarafından zikredilen Yusuf b. Abdullah Endhudî ve İbnü'l-Esîr'e göre (XI, 116) bunu yılın başlarına koymak lâzımdır. Aşağıda zikredilen diğer kaynaklara göre hüküm verilecek olursa bir başka rivayete daha çok güvenilebilir:İbnü'l-Esîr (XI, 118 vd.) Sencer'in Oğuzlar tarafından iki defa mağlup edildikten sonra Safer (Mayıs) ayında Merv'e kaçtığını yazmaktadır. Bütün kumandanlar ve Sultan'ın kendisi de başşehri terkettikten sonra Cemâziyelevvel ayında (Temmuz-Ağustos) Merv, Oğuzlar tarafından yağma edilmiştir. Bundan hemen sonra Sultan'ı esir almışlar ve Receb (Eylül-Ekim) ayında şehri ikinci defa talan etmişlerdir. Kronoloji için ayrıca bkz. *Zapiski,* 40 vd.

48 *Mucmilü't-Tevârih* (bkz. yk. s. 37)'in bilinmiyen zeyilcisine göre Sencer'e Oğuzlar, hükümdarlığın yalnız zahirî işaretlerini bırakmışlar ve hatta hizmetkârlarını yalnız kendi aralarından seçtirmişlerdir, vr. 348. Cuveynî'ye (II, 12) ve Mirhând'a göre *(Harezm, 9 vd)* Oğuzlar Sencer'in bu töreni yalnız gündüz yapmasına müsaade etmişler; gece ise onu demir kafese koymuşlardır.

49 Krş. V. Zhukovsky, *Razvaliny Staravo Merva,* 29.

49a Cuveynî, II, 12; Mîrhând, *Harezm,* 10.

50 British Muzeum yazması, Or. 3589, vr. 158[b].

51 *Metinler,* 27 vd.

52 İbnü'l-Esîr, XI, 138.

(Ekim-Kasım 1156) de gösterir. Hârezmşâh, Nesâ'da kaldı. Mahmud'un elçisi İzzeddin Tugrâ'î orada yanına geldi.

Han ile emirler çok tehlikeli bir müttefiki davet etmiş olduklarına pişman oldularsa da düşündüklerinin aksine Atsız çok ağır isteklerde bulunmadı . Nesâ'dan Sencer'e bir mektup yazarak[53] esaretten kurtulduğundan dolayı tebrik etti; emirlerine itaat etmeğe hazır olduğu, yâni Tirmiz'e giderek Sultan'ın ordusuna katılmağa, Hârezm'e dönmeğe veya Horasan'da kalmağa hazır olduğunu arzetti. Atsız'ın müttefiklerine, yani Mahmud Han'a, Sicistân hükümdarına ve dağlık Gûr ülkesinin hâkimine yazdığı mektuplar aynı şekilde dostane tarzda idi. Atsız, şehristanda iken Sicistân hükümdarının elçileriyle görüştü. Yine Horasan şehirlerinden Habûşân'da Atsız ile Mahmud Hân arasında dostça bir görüşme oldu. Rebiülevvel sonunda (Mayıs) Sencer'in hassa ordusu visak-başılarından (bkz. s. 244) Necmülmülk Levhî oraya hükümdarından bir mektup getirdi[54]. Mahmud'un gelmesinden sonra Sicistan ve Gûr hükümdarlarının gelmesini bekliyen Atsız, Oğuzlar'ın reisi Tûtî-beg'e bir mektup yazılmasını emretti, Bu mektup[55] Doğu diplomasisinin en iyi örneklerinden birisidir. Mektupta Sencer'in esaretinden hiç bahsedilmiyor ve şöyle deniliyordu: "Oğuz birlikleri Horasan'a varıp devlet memurları Merv'i terkedince Sultan'da gidebilirdi, çünkü Diyâr-ı Rum'un en uzak sınırlarına kadar bütün topraklar onun idi ve hâlâ onundur. Fakat Cihân hükümdarı Oğuz birliklerini kendi tebası saydığından âtıfet-i şâhanesinden ve halkına olan merhametinden dolayı kendilerine teslim oldu ve kendi isteğiyle aralarına girdi. Oğuzlar lutfu takdir edemeyip dergâh-ı mukaddese hürmette kusur ettiklerinden dolayı Sultan kendilerinden ayrılmaya ve onları kendi hallerine bırakmağa mecbur oldu. Şimdi ne niyette oldukları meselesi ortaya çıkmıştır. her gün bir şehirden başka bir şehre yürümelerine artık imkân yoktur. Çünkü Horasan şehirlerini zaptetmelerine izin verilmesi ancak Sultan'ın onların aralarına girmesine bağlı idi. İsyandan önce kendilerine arazi tahsis edilmiş olan Belh vilâyetinde bütün kuvvetlerini toplamak da kendileri için ihtiyatsızlık olurdu. Zira şimdi Sultan bizzat idarenin başında bulunurken izni olmadan ülkesinde hiç kimsenin yerleşmeğe hakkı yoktur. Tek çareleri Selçuklu devletine itaat arzetmek ve özür dilemektir". O zaman Mahmud Hân ile Hârezm, Sicistân ve Gûr hükümdarları kendi-

[53] *Metinler,* 26.

[54] *Metinler,* 27 vd.

[55] *Metinler,* 28 vd.

lerine bir "yurt" ve geçim kaynaklarını temin etmek için Sultan'a tavassutta bulunurlardı.

Hârezmşâh'ın gerçek maksadı her ne idiyse gerçekleşmedi. Henüz Habûşân'da iken felç geçirerek 30 Temmuz 1156 tarihinde 59 yaşında öldü[56]. Atsız, Selçuklu sultanına bağlı olarak öldüğü halde Harezmşahlar devletinin kurucusu olarak kabul edilmeğe hak kazanmıştır. Cend ve Mankışlag şehirlerini ülkesine katmakla komşu göçebeleri Hârezm tâbiyetine aldığı gibi Türk askerlerinden meydana gelen birliklerle askerî kuvvetlerini artırmak suretiyle sağlam ve müstakil bir devletin temellerini atmıştır. Atsız'ın halefleri aynı politikayı takip ederek aynı şekilde gayret sarfettiler. Aynı maharetle hanedanının menfaatlerini dikkate alarak çalıştılar ve hedeflerine doğru sebatla ilerlediler. Aşılmaz engeller karşısında her hangi bir meselenin çözümünü geçici olarak geciktirdiler ve ilk fırsatta yeniden ele aldılar.

6 — İl-Arslan

Atsız'ın halefi İl-Arslan tahtı elde etmek için Hârezm'e dönmeğe mecbur oldu. İbnü'l-Esîr'e göre[57] İl-Arslan, "amcalarından bazısını öldürdü, kardeşinin gözüne mil çektirdi ve kardeşi üç gün sönra öldü; başka bir rivayete göre intihar etti". Cuveynî'ye göre[58] ise, adı Süleyyman-Şah olan bu şehzade haps ve atabegi Oğul-beg idam edildi. İl-Arslan'ın resmen tahta geçmesi 22 Ağustos'ta oldu. Saltanatına, ordunun maaşlarını ve iktalarını artırmak suretiyle bir destek buldu. Merv'e dönmüş bulunan Sencer aynı yılın Ramazan'ında (Ekim-Kasım) İl-Arslan'a menşûr gönderdi. 1157 yılı baharında[59] Sencer, yetmiş bir yaşında iken öldü. Selçuklu sultanlarının Doğu İran'daki hakimiyeti onunla sona erdi. Sencer'in Horasan'daki halefi Mahmud Hân oldu. İl-Arslan onu tebrik etti ve Hârezm'de de Sencer'in vefatı sebebiyle üç gün yas tutulacağını bildirdi[60] Bununla beraber bu mektuplarda Hârezmşâh kendisinden "dost" diye bahsetmektedir. Aynı

[56] Aynı tarih, yâni 9 Cemaziyelâhır 551 hem Cuveynî (II, 13), hem de İbnü'l-Esîr tarafından verilmektedir. Krş. Mîrhând, *Harezm,* 11.

[57] İbnü'l-Esîr, XI, 138.

[58] Cuveynî, II, 14. Krş. Mirhând, *Harezm,* 12. Mîrhând, İl-Arslan'ın tahta geçişini yanlışlıkla 552 yılında gösterir.

[59] Cuveynî'ye göre (II, 14) 26 Rebiülevvel 552 (8 Mayıs 1157) Bundârî'ye göre ise (Houtsma, *Recueil,* II, 255) 14 Rebiülevvel Pazartesi, ancak bu gün (26 Nisan) Cuma'ya rastlar.

[60] *Metinler,* 33.

tabiri Horasan'ın küçük hükümdarlarına yazdığı mektuplarda da kullanıyordu[61]. Halbuki Atsız, Sencer'e yazdığı mektuplarda kendisinden "bende" diye bahsederdi. Sencer'in vefatından sonra Selçuklu hânedanının en büyüğü Gıyâseddin Muhammed b. Mahmud idi. Irak hükümdarı (1153-1159) ve Melikşâh'ın torununun oğluydu. O da İl-Arslan'a elçiler göndererek ordusuyla birlikte doğuya gitmek niyetinde olduğunu bildirdi. Bu niyetinin gerçekleşmesine bir çok engeller vardı. En başta Sultan ile Halife arasındaki düşmanlık geliyordu. Selçuklu sultanı Mes'ûd'un ölümünden sonra halife'nin siyasî hâkimiyeti yeniden kurulmuştu. (1152). İl-Arslan, Sultan'ın niyetini tamamen yerinde buldu, hattâ Bağdad hükümeti ile arasını bulmağa teşebbüs etti. Hârezmşâh tarafından Halife Muktefî'nin[62] (1136-1160) vezirine yazılan mektupta, Sultan Muhammed'den başka kimsenin Horasan'ı eşkiyadan, Mâverâünnehr'i kâfirlerin boyunduruğundan kurtaramıyacağı belirtiliyordu. "Bu vilayetlerin ahalisi, onun gelmesini sabırsızlıkla bekliyorlar; böyle bir zamanda halife, Sultan'a karşı düşmanlığı unutmalı ve ona yardımcı olmalıdır; bu düşmanlığa gerçekte ciddî bir sebep yoktur" diye ilave ediliyordu. Harezmşah tarafından, Muhammed'in sarayında bulunan mümessiline verilen talimatta[63] Muhammed'den "Sultan-ı â'zam" diye bahsediliyordu[64].

7 — Mâverâünnehr'deki olaylar

Sultan'ın niyeti tahakkuk etmeyince İl-Arslan, hiç şüphesiz İslâm âleminin doğu kısmında en kuvvetli hükümdar oldu. Binaenaleyh, Bağdad'daki vezire gönderilen mektupta bahsedilen vazifenin yerine getirilmesini kendi üzerine almağa karar verdi. Mâverâünnehr işlerine müdahale etmek için bir fırsat ortaya çıktı: Orada Kara-Hitâylar'ın tabiiyeti altında bulunan hânlar ile Karluk birlikleri arasındaki mücadele hâlâ devam ediyordu. Katvân muharebesinden sonra Arslan Hân Muhammed'in oğlu Tamgaç Hân İbrahim, Semerkant hükümdarı olmuştu. Karluklar tarafından öldürülerek cesedi bozkıra atılmıştı[65]. Cemâl Karşî'ye göre [66] bu olay

[61] *Metinler*, 27, 33. Hârezmşâh'ın tahta geçişinde ona Mahmud'un yazmasından şikâyet ettiği ilk mektup büyük bir ihtimalle Atsız'ın zamanına âittir. Sencer o zaman esirdi ve "Sultan'ın ölümünden sonra" sözleri buraya yanlışlıkla ilave edilmiş olmalıdır.

[62] *Metinler*, 30 vd. d. *(İnşâ)*, 70 *(Haridatü'l-Kasr)*.

[63] Bundan sonraki vesikanın muhtevası da böyledir *(Collections scientifiques de l'Institut des langues orientales*. III. 154, No. 75).

[64] خدایکان عالم سلطان اعظم فرمان ده روی زمین

[65] İbnü'l-Esîr (XI, 133) bu olayı Zilhicce 550 (Ocak-Şubat 1156) tarihine koymaktadır. Burada Hân'ın bütün hükümdarlık süresince zayıf bir idareci olduğu ilave edilmiştir. Krş. *Metinler, 72 (el-Kâtibü's-Semerkandî)*.

[66] *Metinler*, 132.

551 (1156)'de Buhârâ yakınında Kellâbâd'da meydana geldi. Onun yerine Hasan-tegin'in (bkz. s. 343) oğlu Çağrı Hân[67] Celâleddin Ali geçti. Cuveynî'ye göre[68] Karluklar'ın[69] reisi Peygu[70] Hân'ı öldürdü, oğullarını ve diğer Karluk beylerini sıkıştırdı. Bunların en dikkate değeni Lâçin Beg idi. Begler İl-Arslan'ın yanına kaçtılar; kısa zaman önce Semerkant hâni ile dostça mektuplaştığı[71] halde onların tarafını tutarak Temmuz 1158'de bir ordu ile Mâverâünnehr'e girdi. Semerkant hânı, Kara-kul ile Cend arasındaki bozkırlarda yaşayan göçebe Türkmenler'den ve Kara-Hitâylar'dan yardım istedi. Kara Hitâylar, İlek-Türkmen[72] kumandasında 10.000 kişilik bir birlik gönderdiler. Hârezmşâh, "Buhârâ ahalisini vaatlerle teskin etti", yâni şehir halkını kendi tarafına kazandı. Sem'ânî'den öğrendiğimize göre, daha ilerleyerek Rebincan şehrini (bkz. s. 102) tahribetti, Ordular Zerefşâh'ın iki sahilinde karşı karşıya geldiler. İlek-Türkmen, Harezmşah'ın kuvvetlerinin üstünlüğüne kanaat getirerek muharebeden çekindi. Semerkand imamları ve ulemânın aracılığıyla sulh yapılması için yalvardı. Hârezmşâh, Karluk bölgelerini, ihtiram ve ikram ile makamlarına iadesi şartıyla sulha razı oldu ve bundan sonra Hârezm'e döndü.

İbnü'l-Esîr'de Hân ile Karluklar arasındaki mücadeleye dair başka bir rivayet vardır[73]. Bu olayı yanlışlıkla 559 (1164)'da gösterir. Halbuki numizmatik vesikalara bakılırsa[74] Celâleddin'in oğlu Kılıç Tamgaç Hân Mesûd, o tarihte tahta çıkmış bulunuyordu. Kara-Hitâylar'ın hükümdarı Karluklar'ı, Buhârâ ve Semerkant vilayetlerini terkederek Kâşgar'a gitmeğe zorlaması için Hân'a ricada bulundu. Orada bundan böyle silah taşımıyarak ziraat yahut başka bir işle uğraşmalarını istiyordu. Hân, bu isteği Karluklar'a bildirerek yerine getirilmesi için ısrarda bulundu. Karluklar isyan ederek Buhârâ üzerine yürüdüler. Buhârâ reisi Muhammed (1141 yılında

[67] İbnü'l-Esîr, XI, 205. Hânın diğer isminin okunuşu şüphelidir. Cuveynî'de (Khanykov yazmasında ve basılı metinde كوك ساغر 'dır. Krş. *Metinler*, 34.

[68] Cuveyni, II, 14; Mirând, *Harezm*, 12 vd.

[69] Mîrhând'da قراخان yerine قرلغان okunmalıdır. Cuveynî'nin Khanykov yazmasında قرلغ ve قولغان , basılı metinde قرلغان 'dir.

[70] Muhtemelen Yabgu okunmalıdır.

[71] Cuveynî, II, 15. İlek-Türkmen, büyük bir ihtimalle Balasagun'un önceki hükümdarı idi (Oppert, *Der Presbyter Johannes*, 132); bu isim basılı metinde ايلك تركان şeklinde geçtiği gibi ayni imlâya Cuveynî'de de rastlanır.

[72] *Metinler*, 34 vd. Bir başka dostâne mektup ta 1157 yılında Sicistân hükümdarına yollandı (*Metinler*, 30).

[73] İbnü'l-Esîr, XI, 205.

[74] *Mélanges Asiatiques*, VIII, 734; A. Markov, *Katalog*, 278.

öldürülen Ömer'in oğlu idi), Hân'a haber göndererek Karluklar bölgeyi yağma etmeden önce ordusu ile karşılarına çıkması için yalvardı. Aynı zamanda Karluklar'a elçiler göndererek onlara kâfir Kara-Hitâylar'ın bile bir bölgeyi zaptettikleri zaman yağma ve katlden çekindiklerini[75], halbuki onların kendileri gibi Müslüman ve gâzilere daha çok dikkat etmeğe mecbur olduklarını söyledi. Bu şekilde Karluklar'ı oyalıyarak Hân'ın hücuma geçerek onları tamamen imha etmesine imkân verdi. Bu rivayetin, İl-Arslan'ın seferine sebep olan olaya âit olduğu kuvvetle muhtemeldir. Bununla beraber İl-Arslan çekildikten sonra Karluklar ile Celâleddin arasında yeni bir kavga çıkmış olması mümkündür. Bu mücadelede Karluklar'ın tamamiyle imhâ edilmediği, Celâleddin'in halefi Kılıç Tamgaç Hân Mes'ûd'un saltanatı zamanında isyan etmelerinden anlaşılmaktadır. İbnü'l-Esîr'den öğrendiğimize göre[76] Ağustos 1158'de, İl-Arslan'ın seferiyle aynı zamanda Huttel hâkimi Ebû Şucâ Ferruhşâh, Tirmiz'e karşı başarısızlıkla sonuçlanan bir sefer yaptı. Bu sefere girişmesi muhtemelen Kara-Hitâylar'ın arzusuyla olmuştur.

8 — Horasan'daki olaylar

Hârezmşâhlar devleti İl-Arslan zamanında Horasan'da esaslı başarılar kazanamadı. Horasan'ın başlıca şehirlerinde Mahmud Hân ile Oğuzlar'ın reislerinden Mü'eyyidüddevle Ay-Âba arasında mücadele devam ediyordu. Oğuz reislerinden yalnız bir kişi, Dihistân hükümdarı İhtiyareddin Âytak[77], İl-Arslan'ı hâmi olarak tanıdı. Buna ve Mazenderân hükümdariyle ittifak yapmış olmasına rağmen Âytak, rakibi Yağmur Hân ile yaptığı savaşta yenildi ve 1161 başlangıcında Hârezm'e kaçtı. Oğuzlar Gurgân ile Dihistân'ı yağmaladılar ve "Gurgân halkını çeşitli vilayetlere dağıttılar"[76]. Bununla beraber Oğuzlar gittikten sonra Âytak, Hârezmliler'in yardımıyla Dihistân ve Gurgân'da tekrar hâkimiyetini kurdu. Bu şehirlerde Mahmud ile Mü'eyyid arasındaki mücadele neticelendikten sonra bile İl-Arslan ile Âytak adına hutbe okunmakta devam edildi. Mü'eyyid, 1162 yılında[79]

[75] Kara-Hitaylar tarafından öldürülen Sadr'ın oğlunun ağzından böyle bir ifadenin çıkması oldukça dikkat çekicidir.

[76] İbnü'l-Esîr, XI, 155 vd.

[77] Ünvanın tamamı Ebu'l-Hasan Beyhakî tarafından (British Museum yazması Or. 3587, vr. 166a) "Husrev-i Horasan Melikü'l-Maşrik" şeklinde verilmektedir.

[78] İbnü'l Esîr, XI, 172 vd.

[79] Aynı tarih Cuveyni (II, 16) ve İbnü'l-Esîr tarafından Mahmud Hân'ın esareti için de geçerli olarak gösterilir (Ramazan 557/Ağustos-Eylül 1162).

Mahmud Hân ile oğlu Celâleddin Muhammed'i esir ederek ikisinin de gözlerine mil çektirdi. Mü'eyyid, ancak Nişapur ve Tus ile bir kaç yerde hüküm sürüyordu; 1163'te Bistâm ile Dâmgan'ı arazisine kattı. Bunun üzerine Selçuklu Sultanı Arslan (1161-1177) kendisini vali olarak tanıdı. Mü'eyyid bu memuriyeti kabul ederek vilâyetinde Arslan adına hutbe okutdu. Merv, Belh ve Serahs şehirleri Oğuzlar'ın elinde idi.Onlar kimseyi metbû tanımadıkları halde hutbede Sencer'in adını zikrederlerdi. Herât emîri Ay-tegin idi[80]. Oğuzlar ile dostâne münasebetlerde bulunuyordu. 1165'te Mü'eyyid ile İl-Arslan arasında harp çıktı. Hârezmşâh, Nesâ şehrini Mü'eyyid'e karşı başariyle müdafaa ederek orada hâkimiyetini kurdu ise de Nişapur üzerine yürüyüşü felâketle neticelendi. Bundan hemen sonra İl-Arslan ile Âytak arasında kavga çıkınca Âytak Mü'eyyid'den yardım istedi. Mü'eyyid, Âytak'ın ülkesinin güney kısmını Hârezmliler'e karşı başarıyla müdafaa etmeğe muvaffak olmasına rağmen Hârezmliler Dihistân'ı zaptederek oraya kendi valilerini tayin ettiler[81].

9 — Kara-Hitaylar ve Kılıç Tamgaç Hân'ın faaliyetleri

Bu da gösteriyor ki, İl-Arslan zamanında Horasan'da asayiş sağlanamadı. Böyle şartlar altında, değil Kara-Hitaylar'ı Mâverâünnehr'den kovmak, Ceyhun'un güneyindeki vilayetleri onların istilâsına karşı korumak için lazım gelen tedbirleri almak bile söz konusu olamazdı. *Tarihü'l-Hayrât* müellifi[82] yukarıda adı geçen (bkz. s. 351 n. 47) Yusuf b. Abdullah Endhudî'den naklen Belh ile Endhud'un Kara-Hitâylar tarafından yağma edilmesini 560 (1165)'ta gösterir. Kılıç Tamgaç Hân Mes'ûd'un, el-Kâtibü's-Semerkandî tarafından hikaye edilen kış seferinin bu istilâ ile ilgisi olması kuvvetle muhtemeldir. Kutluğ Bilge Beg[83] ve "Rüknü'd-dünya ve'd-din"[84] ünvanlarını taşıyan Ebu'l-Muzaffer Kılıç Tamgaç Hân Mes'ûd b. Ali'nin sikkelerine bakılırsa 1163'te tahta çıktığı görülür. 560 (1165) yılında Buhâra şehrinin surlarını pişmiş tuğladan meydana gelen bir temel üzerine yeniden inşa etti ve bu iş için Oğuzlar tarafından tahrip edilen Buhâra kalesinin temelleriyle kulelerine âit tuğlaları kullandı (bkz. s. 350)[85]. El-

[80] İbnü'l-Esîr, XI, 180, 192 vd.

[81] İbnü'l- Esir, XI, 208. Cuveynî (vr. 104) İl-Arslan'ın Nişapur'a seferini 562 (1166-1167) olarak gösterir; basılı metinde (II, 16) ise 558 tarihi bulunmaktadır.

[82] British Museum yazması, Or. 4898, vr. 162[a].

[83] Leyden yazması. No. 904, vr. 3; قلغ نيكابكا

[84] Narşahî'de ve sikkelerde böyledir.

[85] Narşahî, 23, 33 vd.

Kâtibü's-Semerkandî[86], Kılıç Tamgaç Hân'ın saltanatı hakkında şu bilgiyi verir: Onun zamanında Ayyâr Beg'in isyanı patlak verdi. Ayyâr Beg asîl bir âileye mensup olmadığı halde şahsî meziyet ve hizmetleri sâyesinde yükselmişti. Karluk hassa birlikleri arasında onun gibi bir süvari yoktu. Mâverâünnehr'de bir yıl başkumandanlıkta bulunduktan sonra bilinmeyen bir sebepten dolayı isyan çıkardı. Onunla Hân arasında Açlık bozkırında Zâmîn ile Sâbât arasında bir savaş oldu. Ayyâr Beg, Hân'ın birliklerinin saflarını yardı. Hân'ın çetrinin durduğu ve Hân ile maiyetinin bulunduğu tepeye yaklaşmışken esir edildi. Hân'ın, Tamgaç Hân İbrahim'i katledenler ve Horasan'ı yağmalıyan Oğuzlar'a karşı giriştiği harekât başariyle neticelendi. Hân'ın 100.000 kişilik ordusuyla kış mevsiminde Ceyhun'u buzlar üzerinden yürüyerek geçmesi, Oğuzlar'a karşı yapılan harp ile ilgili olduğu açıktır. İbrahim'i katleden Karluk birliklerine karşı girişilen harp Nahşeb, Kiş, Saganiyân ve Tirmiz taraflarında yapıldı. Bu bölgelerde Hân'ın sâyesinde âsayiş yeniden sağlandı.

Nihayet Kara-Hitaylar Hârezm'e karşı bir sefer yaptılar. Cuveynî'ye göre[87] 565 (1169-1170)'te, İbnü'l-Esîr'e göre[88] 567 (1171-1172)'de oldu. Aşağıdaki bilgilere bakılırsa son tarihin gerçeğe daha yakın olduğu görülür.

Bu harbin sebebi, Hârezmşâh'ın, haracı zamanında ödememesi idi. Hârezmliler'in öncü kuvvetlerinin kumandanı Ayyâr Beg (yukarıda adı geçen Karluk begi değildir) yenildi ve esir edildi. İl-Arslan hasta olduğu halde başşehrine dönerek orada Mart 1172'de[89] öldü. Kara-Hitâylar'ın istilâsına karşı bilinen tedbirler alınmıştı, yâni su bentleri yıkılarak arazi bataklık haline getirilmişti.

10 — Tekiş ve Sultan-Şah

İl-Arslan'ın halefi devrinde hanedan üyeleri arasında meydana gelen iç harpler, başarılarına engel olmuştur. İl-Arslan'ın ölümü üzerine küçük

[86] *Metinler,* 71 vd.

[87] Cuveynî, vr 104, aynı şekilde basılı metinde, II, 16; Khanykov yazmasında 560; krş. Mîrhând, *Harezm, 14.*

[88] İbnü'l-Esîr, XI, 246.

[89] Cuveynî'ye göre (II, 17) 565 yılı Receb'inde (8 Nisan 1170) hattâ muhtemelen 560 yılında; Hüseynî'ye göre (Cod, Stowe Or. 7 vr. 94[a]. Bu referansı Prof. Houtsma'ya borçluyum) 9 Receb 567 (7 Mart 1172); İbnü'l-Esîr'e göre (XI, 247) 568 (1172-1173). Mîrhând'ın verdiği tarih olan 557 (1162) yanlıştır ve yanlış Prof. Veselovsky tarafından aynen alınmıştır (s. 62). Prof. Veselovsky'nin verdiği referansa rağmen İbnü'l-Esîr'de bu hata bulunmaz.

oğlu Sultan Şâh, annesi Türkân'ın[90] yardımiyle tahta geçti. O sıralarda Cend valisi olan büyük oğlu Tekiş, onun hükümdarlığını kabul etmiyerek Kara-Hitâylar'a kaçtı. Orada birinci Gürhân'ın kızı ile kocası Fûmâ[91] saltanat sürüyorlardı. Tekiş onlardan yardım istiyerek her yıl haraç ödiyeceğini vadetti. Fûmâ kuvvetli bir orduyla Tekiş'i Hârezm'e kadar götürdü. Sultan Şâh ile annesi karşı koymadan şehri terkettiler. 11 Aralık 1172 Pazartesi günü[92] Tekiş resmen tahta çıktı. Sultan Şâh Mü'eyyid'den yardım istedi. Tekiş, rakiplerini bozkırın kenarında Sûberlî (?) denilen kasaba yakınında bekliyordu. Bu kasabayı sonradan sel basmıştır[93]. Bozkırdan kalabalık bir ordu aynı anda geçemeyeceği için Mü'eyyid, ordusunu küçük birliklere ayırmak suretiyle çölü geçme yolunu seçti. fakat bizzat Mü'eyyid'in de bulunduğu birinci grup Hârezmliler'in taarruzuna uğruyarak imhâ edildi. Esirler arasında bulunan Mü'eyyid'in başı vuruldu[94] (11 Temmuz 1174)[95]. Sultan Şah ile annesi Dihistân'a kaçtılar. Tekiş arkalarından yetişti ve şehri zaptetti. Türkan idam edildi; Sultan Şâh önce Mü'eyyid'in oğlu ve halefi Togan Şâh Ebû Bekr'e sığındı; daha sonra Gur sultanı Gıyâseddin'in yanına gitti.

11 — Gurlular'ın ortaya çıkışı

Gur adı, Herât'ın doğu ve güney-doğusunda ve Garcistân ile Gûzgân'ın güneyindeki dağlık bölgeye verilmiştir. Oranın dağlılarının lehçesi

[90] Çoğunlukla Türk hükümdar hanımlarının ismi olarak görülen Türkân kelimesi özel isim olmayıp "kraliçe, Hatun" anlamlarına gelir, (bkz. *Metinler,* 150, ترکانه zamir son eki ile). Kâşgarlı Mahmud'un eserinden (I, 314, 638) öğrendiğimize göre doğru okunuşu Terken'dir.

[91] Çincede manası "kralın damadı" demek olan bu kelime hakkında bkz. Défrémery'nin Mîrhând (*Harezm,* 124)'a notu. Cuveynî'nin basılı metninde (II, 17 vd.) فرما bulunur.

[92] Cuveynî'de böyledir (II, 17 vd.; 22 Rebiülâhır 568); Mîrhând burada da yine 558 tarihini verir.

[93] Bu rivayet Cuveynî'de bulunmaktadır (II, 18; su baskını için bkz. *aynı eser,* 19). Şehrin ismi سودرلی, سودرنی ve سورمی şeklinde verilmektedir. Cuveynî'nin basılı metninde سوبرلی yazılışı kabul edilmiştir.İbnü'l-Esîr'e göre bu şehir Hârezm'den (yâni Gurgânc'dan) 20 fersah uzaklıktadır. Hiç şüphesiz yukarıda (s. 166) bahsedilen ve Yakut'ta سنرنی ve سوبرنی şeklinde geçen şehristan yolu üzerinde bulunan son Hârezm şehri ile aynıdır. Bu şehrin kurak bir bölgede olduğu, fakat o zamanlar Ceyhun'dan açılan kanallar ile sulandığı anlaşılmaktadır. Cuveynî tarafından verilen su baskını, Mogol istilasından sonra nehrin ana yatağındaki değişme sonucu meydana gelmiş olmalıdır. Krş, Barthold, "Amû Daryâ" mad. *İ.A.*

[94] Cuveynî ve İbnü'l-Esîr'de (XI, 247) böyledir. İbnü'l-Esîr'in başka bir rivayetine göre (XI, 249 vd. d.) Mu'eyyid, Sultan Şah'ın ölümünden sonra da yaşamıştır, fakat bu güvenilir bir bilgi değildir. Çünkü 578 ve 579 yıllarına âit (krş. yk. s. 35-6) belgelerde Togan Şâh'ın ismi geçmektedir.

[95] Tarih Cuveynî tarafından (II, 19) verilmiştir: 569 yılı Kurban bayramı

Horasan'ınkinden çok farklı idi. Onuncu asra kadar Gur sâkinlerinin çoğu müslüman değildiler. Halbuki bu bölge her taraftan İslâm arazisi ile çevrili idi[96]. Tumansky yazmasının müellifi, kendi zamanında vilâyetin hükümdarının (Gur-şâh) Gûzgân Ferîgunîler'ine bağlı olduğunu ve Gur ailesinin çoğunun müslümanlığı kabul ettiklerini bildirmektedir. Beyhakî'ye göre[97] Gur bölgesine ilk giren o sıralarda (1020) Herât valisi olan Gazneli Sultan Mes'ûd'un orduları oldu. Gazneliler, Gur'u fethettikten sonra yerli hanedana dokunmadılar. On ikinci yüzyılın ortalarında Gur sultanları, Hârezmşâhlar gibi, Selçuklu ve Gazneli devletlerinin çöküşlerinden faydalandılar. Sencer'in esaretinden sonra Horasan'da cereyan eden olaylara Gur hükümdarları da katılmışlardır. Kısa zaman sonra iki kardeş, Gıyâseddin ile (sonradan Mu'izzeddin ünvanını alacak olan) Şihâbeddin, ülkelerini büyük bir devlet haline getirdiler. İkincisi, çoğunlukla ordu kumandanlığında bulunuyordu ve Gıyâseddin hayatta olduğu müddetçe Gazne hükümdarlığı yapıyordu. Gazne şehri 569 (1173-1174) yılında kesin olarak Gurlular'ın eline geçti. Amcaları Fahreddin Mes'ûd, Bâmiyân, Toharistân, Sugnân ve Bolor'a kadar uzanan bölgelerin hükümdarıydı. Oğlu Şemseddin Muhammed, Cûzcânî'nin verdiği bilgilere inanılacak olursa, Ceyhun'un kuzeyindeki vilâyetlerden Saganiyân ile Vahş'ı ülkesine kattı[98]. Gurlular memleketlerini yalnız doğu tarafından genişletmekle kalmadılar; 571 (1175-1176) yılında Herât'ı işgal ettiler. Bundan sonra Horasan'da Hârezmşâhlar'ın rakipleri oldular. Onlara karşı bazı hususlarda üstün oldukları muhakkaktır. Hârezmşâhlar harbe ancak ücretli askerleriyle devam edebiliyorlardı. Gurlular, Türk hassa birliklerine sahip olmaktan başka kendi anavatanlarının cengaver dağlılarına da güvenebiliyorlardı. Hârezmşâhlar, bütün kuvvetlerine rağmen Kara-Hitaylar'a bağlı idiler. İslâm Asyası'nın doğu kısmında Gurlular'dan başka bağımsız ve kuvvetli bir devlet yoktu. Batıdan her türlü yardım ümidi kırılınca Horasan ve Mâverâünnehr Müslümanları'nın onlara yöneleceği son derece normal idi. Buna rağmen mücadelenin Hârezmşâhlar lehine neticelenmesinin sebebi her şeyden önce Hârezm hükûmetinin akıllı siyaseti ve hükümdarlarının şahsî meziyetleri idi. Her halde Selçuklu imparatorluğunun yıkılmasından sonra bilhassa coğrafî ve etnolojik hususiyetler arzeden memleketlerin hükümdarlarının başarılı olmaları pek tesadüfe bağlanamaz. Gerek Gurlu-

[96] İstahrî, 273; İbn Havkal, 323, 329.

[97] Beyhâkî, 128-135.

[98] *Tabakat-ı Nâsırî,* 423, 426.

lar ve gerekse Hârezmşâhlar'ın ana vatanları, saldırıda kuvvetli bir dayanak ve felâkette emin bir sığınak olabiliyordu.

12 — Tekiş'in başarıları

Tekiş, tahtını Kara-Hitâylar'a borçlu olduğu halde onlarla iyi geçinemedi. Göçebe imparatorluklarında sık sık görüldüğü gibi, şart koşulan haracı almağa Hârezm'e gelen Kara-Hitây elçisinin gururlu davranması ve karşı tarafı küçümsemesi isyana sebep oldu. "Tahtın ve dinin şerefi için"[99] Tekiş, gürhânın akrabasından olan elçiyi öldürttü. Verdiği emir üzerine Hârezm ileri gelenleri de elçinin maiyetini öldürdüler. Bunu haber alan Sultan Şâh derhal Kara-Hitâylar'ın yanına gitti. Evvelce Mü'eyyid'i kandırmış olduğu gibi bu sefer de melikeyi, Hârezm halkıyla ordusunu kendi tarafını tutmağa ve kardeşini terketmeğe ikna etti. Birkaç yıl önce Sultan Şâh'ı hal'etmiş olan Fûmâ, şimdi onu tekrar tahta çıkarmak için Hârezm'e gönderildi. Tekiş ülkeyi suya garkederek Kara-Hitây ordusunun hareketine engel olduğu gibi Fûmâ'nın yerli ahali tarafından yardım görme ümitleri de boşa çıktı. Fûmâ ric'at etmeğe mecbur olduğu halde, Sultan Şâh'ın yalvarması üzerine ona bir birlik verdi. Sultan Şâh bu sâyede Horasan'a girdi ve mahallî Oğuz valisini Serahs yakınında mağlup ve Merv'i zapt etti. Togan Şâh'a karşı da başarı kazanarak 13 Mayıs 1181 Çarşamba günü[100] onu tamamen yendi. Sonra Serahs ile Tus bölgelerini hâkimiyeti altına aldı.

Tarihçiler, daha sonraki yıllarda cereyan eden olaylar hakkında bilgi vermiyorlar. Bazı diplomatik vesikaların tarihlerine bakılırsa, Hârezm hükûmeti ile çağdaş hükümetler arasında teâti edilmiş olup bize intikal eden siyasî yazışmalar o devre âittir. Bu tarihlerinde yanlışlık olmadığı, bazı vesikalarda Togan Şah'ın adının geçmesinden belli oluyor. Çünkü Togan Şâh, ileride göreceğimiz gibi birkaç sene sonra öldü. O sıralarda Tekiş'e bağlı olarak Nesâ şehrinde hüküm sürüyordu[101]. Bu vesikalardan 1181 yılının tam sonunda[102] Emir Humâmeddin'in Gur sultanı tarafından Horasan'a âit bazı işlerin görüşülmesi için Hârezm'e elçi olarak gönderil-

[99] Bu tabir İbnü'l-Esîr tarafından (XI, 248) verilmiştir; krş. Cuveynî, II, 19; Mirhând, *Harezm*, 17 vd.

[100] Tarihi Cuveynî vermektedir. Khanykov yazması ile basılı metinde (II, 21) 26 Zilhicce 576; yazmada, IV, 2, 34, yanlış olarak 23 Zilhicce verilir.

[101] *Metinler*, 74 *(Kitâbü't-tevessül ile't-teressül).*

[102] Leyden yazmasına göre No. 285 (vr. 26) Şaban ayında; yıl gösterilmemiş ise de ibarenin devamından 577 yılı kastedildiği anlaşılıyor.

diği anlaşılmaktadır. Hârezmşâh, Gıyâseddin ile görüşmek maksadiyle ertesi yılın baharında bir orduyla Horasan'a gireceğini vadetti. Humâmeddin'e Ocak 1182'de[103] izin verilerek, Tekiş, onunla birlikte elçisini gönderdi.

Kısa zaman sonra Hârezmşâh, Horasan seferine hazırlanmağa başlamışken Sultan Şâh'ın elçisi Hârezm'e vardı. Tekiş, kardeşinin, Togan Şah ile sulhu devam ettirmesini istedi. Bundan dolayı harp olmadı. Bununla beraber Hârezmşâh her zaman Gur sultanına karşı vaadini yerine getirmeğe hazır olduğunu belirtti ve Hârezm'in etrafında sükûnet hüküm sürdüğünden bunu müşkilâtsız yapabileceğini ilâve etti. Bu mektup, Nisan yahut Mayıs başlarında gönderilmişti[104]. Kolleksiyonda bunu takip eden iki vesika, Horasan'dan Mayıs sonunda yazılmıştır[105]. O sıralarda Hârezmşâh, Horasan'da Serahs şehrini muhasara etmekteydi. Bu suretle harbin önü alınamadı. İlk mektupta şehrin birkaç güne kadar zaptedileceği ve o zaman Hârezmşâh ile Gur sultanı arasında bir görüşme tertip edileceği görüşü belirtilerek Hârezmşâh'ın ordusunun kendisine tâbi bütün bölgelerden gelen birliklerden teşekkül ettiği açıklanmaktadır. Beklenilen zafer gerçekleşmedi, çünkü ikinci mektup da "Serahs kapısından" yazılmıştır. Ayrıca mektupta şu hususlar üzerinde de duruluyordu:Alp-Kara-Urân, henüz müslümanlığı kabul etmemiş olan Kıpçaklar'dan meydana gelen büyük bir kuvvetle kış mevsiminde Cend'de görülerek itaat arzetmiş; büyük oğlu Fîrân (?) ile Yûgur oğullarından (?) bir çoğunu Hârezmşah'a göndererek hizmet etmiştir. Hârezmşâh onları, o sıralarda Cend'de hüküm süren Emir Melikşâh'a göndermiş ve emir ile birlikte kâfirlere karşı hareket etmeleri için talimat vermiştir. Aynı kış içinde Hârezmşâh, Gur sultanına yardıma gitmek istediği halde onun düşmanlariyle yaptığı mücadelede başarı kazandığını haber alınca seferden vazgeçmiştir.

Ondan sonraki mektup, Ocak 1183'te[106] Gıyâseddin'e hitaben yazılmıştır. Hârezmşâh, teklif edilen görüşmenin tekrar tehir edildiğinden dolayı özür diliyordu. Dikkatini çeken ve acele yapılması gereken işler sebebiyle Mâverâünnehr'e bir sefer yapmak zorunda kalmıştır. Bu seferden dönünce atlar, yeni bir sefere çıkamayacak kadar yorgun idiler[107].

103 Ramazan ayında.

104 Zilhicce ayının sonunda.

105 Birincisi, Muharrem ayının ortalarında yazılmıştır (yıl 578).

106 Ramazan sonunda.

107 *Metinler*, 78 vd. d.; Leyden yazması, No. 285, vr. 26-28.

Ekim-Kasım 1182'de Atabeg "Pehlivân-ı Irak"[108]a gönderilen iki mektupta Kıpçaklar'ın da adı geçmektedir. Ekim tarihli[109] mektupta Alp-Kara'nın oğlu Fîrân'ın Tekiş hanedanı ile akrabalık kurma şerefine nâil olduğu bildirildikten sonra Alp-Kara'nın önceki yıl Taraz (Talas)'a kadar uzanan geniş bölgeleri kâfirlerin boyunduruğundan kurtardığı gibi bu yılda aynı hizmeti yapmağa hazır olduğundan bahsediyordu[110]. Kasım'da[111] yazılan mektupta da Kıpçaklar'dan yeni birliklerin devamı olarak Türkistan'dan gelerek Hârezmşâh'ın hizmetine girmekte oldukları ifade ediliyordu.[112].

Buhârâ'da Tekiş adına yazılan ve Hârezm'de bulunan vezire gönderilen bu mektuplarda ayrıca Mâverâünnehr seferinden bahsedilmektedir. Harezmşâh, Ceyhun'u geçtikten sonra Buhârâ'ya bir birlik göndermiş ve askerlere, sükûnet istiyen halka dokunulmaması tembih edilmişti. Fakat "vilâyette kalmış ve kâfirlerin tuzağına düşmüş fesatçı zâlimler ve küstah mülhitlerden meydana gelen bir güruh" müstahkem şehirde[113] toplanmışlardı, Hârezmşâh, kendisine mahsus merhametinden dolayı uzun müddet askerlerini tutabilmiş ve âsilere söz geçirmek için uğraşmış ise de bunların "kulaklarını aldatıcı pamukla tıkamış oldukları" anlaşılıyormuş.

Ayın on ikinci Salı günü[114] askerler hücuma geçmişler; bir anda surlar zaptedilmiş. Ordu şehri yağmaya hazırlanırken Sultan, Sünnî halka acıyarak orduyu geri çekmiş; çünkü şehir hücumla zaptedilirse kâfirlerin hükmüne zorla sokulan ahalinin eziyet çekeceğini biliyormuş. Bundan hücumun püskürtüldüğü neticesine varılabilir. Hârezmşâh, onların teslim teklifini ertesi gün (Çarşamba) sabaha kadar beklemeğe karar verdi. Akşam geç vakit şehir kumandanı, karanlıktan faydalanarak bir çıkış yapıp kaçmağa çalıştıysa da Hârezmşâh'ın ordusu arkadan yetişti. 1000 kişiden fazla olan askerlerinin hepsiyle birlikte esir edilerek Hârezmşâh'ın huzuru-

108 S. Lane Poole, *Mohammadan Dynasties*, 171.

109 Cemaziyelâhır ortalarında.

110 *Metinler*, 80.

111 Receb ayı ortalarında.

112 Leyden yazması, No. 285, vr. 32. مدد ایشان از اقصیء ترکستان منقطع نشود

113 حصن kelimesi belki burada "şehir surları" manasında kullanılmıştır; krş. Barthold, *Otchet*, 15, n. 8. O zamanda Buhârâ'da kale yoktu (Narşâhî, 23).

114 Her iki yazmada (No. 285 ve 586) ayın adı verilmemiştir. 578 yılının 12 Muharrem (18 Mayıs) günü Salıya tesadüf eder, fakat burada kasdedilen tarih belki Salı 12 Ekim'dir (Wüstenfeld'in cetvellerine göre 11 Cemaziyelâhır; fakat buna benzer bir günlük farka sıksık rastlandığı bilinmektedir, krş. yk. 351, n. 46).

na getirildiler ve affedildiler[115]. Şehir bu şekilde zaptedildi. Tekiş'in Buhârâ imamlarına hitaben yazdığı iki emirnâme de muhafaza edilmiştir. İkisinin de aynı şahsa gönderilmiş olması muhtemeldir. Harezm'e döndükten sonra yazılmış olan birincisinde Tekiş, Seyyidler'den bir imama, bir çok fırsatlarda ve bilhasse Hârezmliler'in Buhârâ üzerine yürüdükleri sırada gösterdiği bağlılıktan dolayı teşekkür ediyordu. İkincisinde ise, evvelce Sadr Burhaneddin tarafından müderris, imam, hatîb ve müftü tayin edilmiş olan Bedreddin bu makamlarda bırakılıyor[116], Hutbede Abbasî halifesinin isminden sonra Sultan'ın adının okunmasına dair talimat veriliyordu[117].

1183 yılı yaz mevsiminde Hârezmşâh, ordusu ile tekrar Horasan'a gitti. Bu sırada olaylar Gıyâseddin'in aleyhine döndü. Merv'de âsiler (belki Sultan Şah ile birlikleri) tarafından fena halde sıkıştırılıyordu. Gur sultanına Rebiülâhır başlarında (Temmuz sonu) gönderilen bir mektupta Hârezmşâh, Gıyâseddin için Tekiş'ten yardım görmekten başka ümit kalmadığını sert bir dil ile ifade ettikten sonra 50.000 Türk'ten meydana gelen bir ordu ile ilerlemekte olduğunu haber veriyordu. Tekiş'in, rakibinin zor durumundan faydalanarak İslâm âleminin doğu kısmında kendi üstünlüğünü düşündüğü görülmektedir. Hârezmşâh bu mektubunda Gıyaseddin'e öteki mektuplarda olduğu gibi "birader" değil, "oğul"diye hitap etmek suretiyle bütün mahalli hükümdarları, bu arada Gur sultanını kendisine tâbi kılmak niyetinde olduğunu açığa vuruyordu[118].

Tarihçiler bu olayların bazılarından, bilhassa Kıpçaklar'ın gelişinden ve Tekiş'in Buharâ'ya yaptığı seferden bahsediyorlarsa da bunları saltanatının son yıllarında göstermektedirler. O sıralarda Sultan Şâh ölmüştü ve Melikşâh da artık Cend'de değildi. Cuveynî[119], Kıpçaklar hakkında aşağıdaki bilgiyi vermektedir: 1195'te[120] Hârezmşâh, Sıgnak'ta bulunan Kayır-Tuku-Hân'a[121] karşı sefere çıktı. Hân bir Hârezm ordusunun Cend'e varışını haber alınca kaçtı, Hârezmliler onu kovaladılar. Hârezmşâh'ın hassa

[115] *Metinler,* 77 vd.

[116] *Metinler,* 76 vd.

[117] Leyden yazması, No. 285, vr. 20.

[118] Leyden yazması, No. 285, vr. 35 vd; *Metinler,* 80.

[119] Cuveynî, II, 34-43; Mîrhând, *Harezm,* 34-47.

[120] 16 Aralık 1194'ta başlıyan 591 yılının kış mevsiminde.

[121] Cuveynî'nin basılı metninde قاتربوقو . Sonradan Kadır Hân denilen hükümdar olması muhtemeldir.

birlikleri arasında bir Üraniyân[122] birliği (bunlar Kıpçak kabilelerinden olup hatta Hân'ın da bu kabiliye mensup olduğu anlaşılmaktadır) vardı. Hârezmşâh'ı muharebe sırasında terkedeceklerini Hân'a haber verdiler. Hân bundan cesaret alarak 19 Mayıs Cuma günü[123] Hârezmliler'e karşı muharebeye girişti. Üraniyân birliği yerlerini terkederek ağırlıkları yağmaladılar. Müslümanlar hezimete uğradılar, bir çoğu savaş alanında can verdi. Bozkırlarda sıcak ve susuzluktan ölenlerin sayısı daha çoktu. Hârezmşâh on sekiz gün[124] içinde Hârezm'e döndü ve senenin sonuna kadar Irak'ta kaldı Senenin tam sonunda Kayır-Tuku-Hân ile yeğeni Alp-Derek arasında anlaşmazlık çıktığı haber alındı[125] Alp-Derek Cend'e gelerek Hârezmşâh'tan yardım istedi. Tekiş onun istediğini kabul etti; oğlu Kutbeddin Muhammed Nişapur'dan Hârezm'e geldi ve Rebiülevvel 594 (Ocak 1198)'te Alp Derek ile birlikte bozkırlara bir sefer yaptı. Hân mağlup oldu ve devlet ileri gelenleriyle beraber esir edildi. Rabiülâhır (Şubat) ayında hepsi zincire vurulu olduğu halde Hârezm'e getirildiler[126]. Kayır-Tuku-Han'ın taraftarları Alp-Derek'e bağlılıklarını arzettiler. Çok vakit geçmeden Hârezmliler, onun da selefi kadar taciz edici bir komşu olduğunu anladılar. "Demir, demiri keser" mealindeki arapça darb-ı meselini hatırlıyan Tekiş, Hân'ı serbest bıraktı; yanına büyük bir ordu verdi, onunla bir anlaşma yaptı ve Alp-Derek'e karşı gönderdi. Ertesi yıl Alp-Derek'in Kayır-Tuku-Hân'a karşı bir zafer kazandığı haberi geldi[127] Cuveynî'nin elyazmalarında okunuş böyle ise muhakkak müstensih hatası olduğundan bu bilgi, Mirhând ve Cuveynî'nin[128] basılı metinlerinde yazılı olduğu gibi Hân'ın Alp-Derek'e karşı zafer kazandığı haberi geldi şeklinde düzeltilmelidir. Burada adı geçen Alp-Derek hiç şüphesiz resmî vesikalardaki Alp-Kara'nın aynıdır. 1195'te değil 1181'de Hârezm'e varmış olduğunu yukarıda görmüştük. Fakat orada anlatıldığı halde vesikalarda bahis mevzuu edilmiyen diğer olayları da daha önceki bir tarihe mi almak lâzımdır? Bunu söylemek oldukça zordur.

[122] Basılı metinde hem اعجميان hem de اورانيان bulunmaktadır (Cuveynî, II, 35). Belki son isim Fahreddin Mervu'r-rûdî tarafından düzenlenen Türk kabilelerinin isimlerinin listesinde zikredilen اوران 'dan muştaktır; krş. Sir E.D.Ross, "*Acebnâme*", 407 (No. 17).

[123] Cuveynî'ye göre (II, 35) 6 Cemaziyelâhır.

[124] Yazma, IV, 2, 34'da rakam 15'tir, fakat Khanykov yazması ile basılı metinde 18'dir; Mîrhând'da da böyledir.

[125] Cuveynî'ye göre (II, 40) kardeşinin oğlu; Mîrhând'a göre kızkardeşinin oğlu.

[126] Cuveynî, II, 41.

[127] خبر بشارت ظفر الب درك بر قاير توقو خان بر رسيد

[128] Cuveynî, II, 43; خبر بشارت ظفر قاتر بوقور سركنار (aynen) درك بر رسيد

Buhârâ seferi ile sebebleri hakkında yalnız İbnü'l-Esîr'de bilgi bulunmaktadır[129]. 594 (1198) yılında Bâmiyân hükümdarı Bahâeddin Sâm (Muhammed'in oğlu ve Mes'ûd'un torunu idi. bkz. s. 361) o zamana kadar Kara-Hitâylar'a bağlı bir Türk begine ait olan Belh'i aldı. Sâm, bu hükümdarın ölümünden faydalanarak şehri işgal etti ve Gıyâseddin adına hutbe okuttu. Gıyaseddin, bu sıralarda Abbasî halifesinin arzusuna uyarak Horasan'da Tekiş'e karşı bir sefere çıkmıştı. Hârezmşâh, Kara-Hitâylar'dan yardım istedi. Kışın[130], Cemaziyelâhır ayında bir Kara-Hitây ordusu Tâyenkû'nun[131] kumandası altında Ceyhun'u geçerek Gûzgân'ın bir kısmını ve komşu vilâyetleri yağma ettiler. Kara-Hitâylar, Sâm'dan ya Belh'i terketmesini ve yahut haraç vermesini istedilerse de bir cevap alamadılar. Gıyâseddin, düşmanlarına hücum etmeğe karar verdi; çünkü Gurlular'ın askerî kuvvetlerinin kumandanlığını yapmakta olan kardeşi Şihâbeddin Hindistan'da bulunduğu gibi kendisi de romatizmadan muzdarip olup tahtırevan içinde seyahat ediyordu. Tekiş o sıralarda Tus'tan Herât üzerine yürümeğe hazırlanıyordu. Bununla beraber üç Gurlu kumandan kuvvetlerini birleştirerek Kara-Hitâylar'ın ordugâhına geceleyin bir baskın yaptılar ve muvaffak oldular, çünkü Kara-Hitâylar, âdetleri üzre geceleyin çadırlarından çıkmazlar, yâni nöbetçi bekletmezlerdi. Ertesi gün Gıyâseddin'in orduda olmadığını öğrenince Kara-Hitaylar hücuma geçtiler, fakat Gıyâseddin tarafından gönderilen bir birlik, gâzilerden meydana gelen bir çete ile birlikte üç kumandanın ordusuna katıldılar. Kara-Hitâylar mağlup oldular, bir çoğu da dönüş sırasında Ceyhun'dan geçerken boğuldular. Bundan sonra Kara-Hitây hânı, Hârezmşâh'ı bu kadar askerinin kaybına sebep olduğundan dolayı azarlamağa başladı. Sayıları 12.000 (?)'e varan ölenlerden her biri için 10.000 dinar gibi büyük bir paranın ödenmesini istedi[132].

Hârezmşâh o zaman Gıyâseddin ile müzakerelere girişti. O da Tekiş'in halifeye itaat arzetmesini ve Kara-Hitâylar'ın istilâsından dolayı zarar gören

[129] İbnü'l-Esîr, XI, 88-91.

[130] İbnü'l-Esîr'in rivayetinde kronolojik bir hata farkediliyor; 594 Cemaziyelâhırı 10 Nisan'da başlar.

[131] Özel isim değil; ünvan olması icap eden bu kelime hakkında krş. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien,* 126. Marquart, "Tajang Koh (İbnü'l-Esîr'de طاینکوه) şeklinde yazıldığı gibi ilk iki heceyi çince "T'ay Vang" diye kabul eder. Tâyengû imlası doğruya benziyor: krş. Avfî'deki okunuşu, *Lübâb,* I, 194, 23 ve *aynı eser*deki beyit, 196, 16.

[132] Yılda ancak 30.000 dinar haraç ödiyen bir vilâyetten Kara-Hitâylar'ın 120.000.000 dinar gibi büyük bir meblâğ istemiş olmaları tamamiyle imkânsızdır. Bildiğimize göre Ortaçağ'da böyle büyük bir meblâğın ödenmesi hiç vaki olmamıştır.

halka tazminat vermesini istedi. Müzakereler tam bir başarı ile neticelenince Hârezmşâh, Gürhân'a şu cevabı verdi: "Senin ordun ancak Belh'i zaptedmege özendi ve bana yardım etmeğe gelmedi. Ben senin orduna katılmadım ve nehri geçmesini emretmedim, Öyle yapsaydım benden istediğin parayı öderdim. Fakat şimdi siz Gurlular'ın hakkından gelecek durumda olmadığınız halde bana bu söz ve isteklerle müracaat ediyorsunuz. Bana gelince Gurlular ile anlaştım. Onlara tâbi oldum[133], artık size tâbi değilim". Kara-Hitâylar Hârezmşâh'ın başşehrini muhasara ettiler. Hârezmşâh her gece çıkışlar yaptı; gâzilerden birçoğu kendisine katıldı. Nihayet düşman geri çekildi. Harezmşâh onları takip ederek Buhârâ'yı kuşattı. Halk Kara-Hitâylar'a sadık kalarak karşı koydu. Buhârâlılar bir gözü kör köpek bularak kaftan ve külâh giydirdiler ve surun üzerine çıkarak "Hârezmşâh budur" diye bağırdılar (Tekiş'in bir gözü kördü)[134]. Köpeği mancınıkla dışarı atarak "işte sultanınız" dediler. Hârezmliler de Buhârâlılar'a "dinsizler" diye karşılık verdiler. Nihayet şehir hücumla zaptedildi. Şehir halkının yaptıklarına rağmen Tekiş onlara çok iyi davrandı, hattâ büyük bir parayı aralarında taksim etti ve bir müddet sonra Hârezm'e döndü.

İbnü'l-Esîr'in rivayeti ciddi şüpheleri davet etmektedir. Ancak bunu başka kaynaklarla teyid etmemize imkân yoktur. Tekiş'in Buhârâ seferinden Cuveynî ve Cûzcânî bahsetmemektedirler. Gurlular'ın tarihçisi olan Cûzcânî, Gıyâseddin'in Belh'i zaptedmesinden ve Kara-Hitâylar ile yapılan muharebeden de bahsetmemektedir[135]. İbnü'l-Esîr'in kendi fikrinden de anlaşıldığı üzere[136], Horasan'da on ikinci yüzyılın ikinci yarısında cereyan eden olaylar hakkında açık bir fikri olmadığı gibi kaynaklarının birbirini tutmayan bilgilerini tahlil edememiştir. Verdiği bilgilerin şüpheyi çekmesi ve verdiği tarihin yukarıda zikredilen resmî vesikalardaki tarihlerle uyuşmaması bu suretle kısmen izahedilebilir. Tekiş'in Buhârâ'yı iki defa aldığını kabul etmek için bir sebep yoktur.

133 Tekiş'in saltanatının sonlarında en parlak devrini yaşarken böyle bir beyanatta bulunmuş olması pek şüphelidir.

134 Bu hususun diğer kaynaklarca teyid edildiğine rastlamadık.

135 Cûzcânî (*Tabakat-ı Nâsırî*, 924-930), ancak Kara-Hitâylar'ın Gurlular ile üç defa muharebe ettiğini, Gurlular'ın reislerinin Harcem ile Muhammed b. Harnâk olduğunu, bu muharebelerden birinde Harcem'in maktul düştüğünü söyler (İbnü'l-Esîr'e göre, Kara-Hitâylar'a karşı muharebe ederken maktul düşen reisin adı Harrûş idi).

136 İbnü'l-Esîr, XI, 253.

Cuveynî'ye göre[137] Togan Şâh'ın 15 Nisan 1185 Pazartesi günü ölümünden sonra Horasan'daki karışıklıklar yeniden başladı. Küçük oğlu Sencer Şâh tahta geçti ise de memleketin büyük bir kısmı Sultan Şâh'ın hissesine düştü. Onun rakipleri kardeşi Tekiş ile Gur sultanı idi. Mücadele, Tekiş'in lehine neticelendi, Mayıs yahut Haziran 1187'de[138] Nişapur'u zaptetti. Daha önce Cend valiliğinde bulunmuş olan büyük oğlu Melikşah'ı orada bıraktı. Sencer Şâh Hârezm'e gönderildi. Nişapur ahalisiyle haberleşmeğe devam ettiği sonradan anlaşılınca gözlerine mil çekildi[139]. Sultan Şâh Çarşamba 29 Eylül 1193 tarihinde vefat etti. Ancak bundan sonra Merv tekrar Tekiş'in hükmü altına girdi[140]. Aynı yılın sonunda Melikşah Merv'e nakledildi ve kardeşi Muhammed de[141] Nişapur valiliğine getirildi.

Tekiş, daha önce Batı İran işlerine, Selçuklu sultanı Tuğrul ile rakibi Atabeg Kutluğ İnanç arasındaki mücadeleye müdahale etmeğe fırsat bulmuştu[142]. 1192'de Tekiş, Kutluğ İnanç'ın yardım istemesi üzerine Rey'i işgal etti ise de Sultan Şâh'ın Hârezm'e sefer yaptığını haber alınca geri çekildi[143]. 1194 yılında yeni bir sefere teşebbüs edince bu defa yalnız Kutluğ İnanç değil bizzat Halife Nâsır da Tekiş'ten yardım istedi. Halife Nâsır'ın küçük arazisini genişletmeğe uğraşması Selçuklu devletiyle çarpışmasına sebep oldu. Kutluğ İnanç'ın babası, Atabeg Muhammed Cihân Pehlivan, halifenin cismanî hükümetini elinden alması için Sultan Tuğrul'u kandırdı. Bu olaylar ile çağdaş olan Ravendî'ye göre[144] Sultan ile Atabeg'in ta-

[137] Cuveynî, II, 22 (12 Muharrem 581). İbnü'l-Esîr bu olayı Muharrem 582'de gösterir.

[138] Cuveynî'ye göre (II, 25) 7 Rebiülevvel 583 Salı günü, fakat o gün (17 Mayıs 1187) Pazar'a rastlar. Diğer taraftan aynı yılın 7 Rebiülâhır'ı (16 Haziran) gerçekten Salı'ya rastlar (Petrograd Üniversitesi yazmasına göre, No. 172 vr. 118b, 17 Rebiülevvel, belki Salı 26 Mayıs). Tekiş, Nişapur şehrinin muhasarasına aynı yılın 14 Muharrem Cuma günü (27 Mart 1187) başladı.

[139] İbnü'l-Esîr, XI, 249.

[140] Tarih, Cuveynî (II, 30) ile İbnü'l-Esîr tarafından verilmiştir: 589 yılı Ramazan ayının son günü. Güvenilir bilgilere dayanarak tahkik edebildiğimize göre Sultan Şâh'ı kardeşi, hiç bir zaman hapsetmedi ve gözüne mil çektirmedi. Binaenaleyh Cemâl Karşî'nin (*Metinler*, 135) iki kardeşinin muhavereleri, hakkındaki rivayeti, tamamiyle masal kabilindendir.

[141] İbnü'l-Esîr, XII, 70.

[142] Bunun hakkında bkz. Lane Poole, *Mohammadan Dynasties*, 171.

[143] İbnü'l-Esîr, XII, 69.

[144] *Râhatu's-Sudûr*, 334. Râvendî, (384) Tekiş tarafından kabul edilen Hemedân mümessillerinden biri olan kardeşini şahit gösterdiği gibi bir kaç defa da (s.344, 357) kendisinden bahseder.

raftarları halka şu mealde nutuklar söylüyorlardı: "Halife çünki imamdır, pes ana gerektir kim daim işi namaz ola ki dinin rüknüdür ve cemî işlerin yekrekidir ve anda takaddümü ve halk ana iktida kıldığı yeter. hakikatta padişahlığı oldur, bu mecâzi padişahlığa ol dahletmek bî manadır; bunu selâtine ısmarlamak gerektir"[145]. Bu gibi temayüllerden dolayı Sultan Tuğrul ulemânın teveccühünü kazanamadı. 19 Mart 1194 tarihinde[146] Tuğrul Rey cıvarında Hârezmşâh'ın taarruzuna uğradı ve cesurâne bir mukavemet sırasında muharebede maktul düştü. Tekiş, Rey ile Hemedân'ı itaat altına aldı. Abbasî halifesi, evvelce Selçuklu sultanları ne kadar tehlikeli idiyseler şimdi de Hârezmşâh'ın aynı derecede tehlikeli bir hasım olacağını çabuk farketti. Halifenin iddiaları, veziri Mü'eyyideddin tarafından pek kibirli bir edâ ile ortaya kondu. Vezir, Hârezmşâh'ın tahtını "Divân-ı Azîze"[147] yâni Bağdad hilafetine borçlu olduğunu, binaenaleyh kendisiyle olan görüşmesinde evvel ona doğru gelmesi ve attan inmesi gerektiğini söyledi. İbnü'l-Esir'e göre[148] vezir, Tekiş'in, kendi çadırına bizzat gelmesini ve onun için hazırlanan hil'atı almasını istedi. Tekiş bu isteklerin hepsini kesinlikle reddetti. Vezir eğer geri dönmeseydi. Abbasî halifesi ile Hârezmşâh'ın ordularının çarpışmasının önü alınamayacaktı. Temmuz 1196'da vezirin ölümünden sonra çarpışma oldu; Hârezmliler Bağdad ordusunu yendiler, vezirin cesedini mezardan çıkardılar ve başını keserek Hâzerm'e gönderdiler[149]. Bu mağlubiyetten sonra bile Halife, Hârezmşâh'ın Batı İran'ı terketmesini ve Hârezm ile yetinmesini istemekte ısrar ediyordu. Cevap olarak Tekiş, Irak da dahil olmak üzere ülkesinin, ordularının masraflarına yetmediği için Halife'nin Huzistân'ı da kendisine vermesini rica etti[150]. İbnü'l-Esîr'e göre[151] Tekiş, saltanatının sonlarına doğru, sonradan oğlu Muhammed'in yaptığı gibi Bağdad'da da adına hutbe okunmasını istedi. Abbasîler ile Hârezmşâhlar arasındaki düşmanlık bu şekilde başlıyarak sonradan iki hanedânın felaketiyle neticelendi. Orduları arasındaki devamlı çarpışmalar halkın da mahvına sebep oldu. Hârezm birlikleri

145 Türkçe metinden (Asya Müzesi yazması, 590 b a, vr. 115-117). Asıl farsçası bu kadar şiddetli değildir.

146 Tarih, İbnü'l-Esîr (XII, 70) tarafından verilmiştir: 24 Rebiülevvel 590.

147 Cuveynî, II, 33: تشريف وعهد سلطنت اء ديوان عزيز مندوب كشته است

148 İbnü'l-Esîr, XII, 70.

149 İbnü'l-Esîr, XII, 73.

150 *Râhatu's-Sudûr*, 385.

151 İbnü'l-Esîr, XII, 88.

büyük tahribat yaptılar. Ravendî'ye göre[152] Tekiş'in kumandanı Mayâçuk'un zulmü, Oğuzlar'ın Horasan'da, Moğollar'ın da sonradan Irak'ta yaptıkları zulümden beter idi. Tekiş saltanatının son yılında nihayet halkın şikayetini dinledi, Mayâçuk'u azletti ve Hârezm'e geldikten sonra katlettirdi. Bağdad ordusu da ondan geri kalmıyordu. Ravendî'nin belirttiğine göre[153] Tekiş'in 1194'te çekilmesinden sonra halifenin Irak'a gönderdiği 5000 süvari Hârezmliler'in bıraktıklarını tamamiyle yağma ettiler. Vezir Mü'eyyideddin, yalnız hükümdarlara değil hususî arazi sahiplerine karşı da iddialarda bulunuyordu: Bütün İslâm ülkesinin halifenin malı olduğunu, bu sebeple hiç kimsenin *milk* (yani vergiden muaf arazi) sahibi olamıyacağını ilan etti. Ravendî bu iddiadan vezirin "bid'atlarından" diye bahseder[154]. Tekiş'in vefatında Hârezmliler Irak'a hâkim oldukları halde, vefat haberini alan bölge halkı isyan ederek vilayetlerinde bulunan Hârezmli askerlerin hepsini katletti[155].

Tekiş 3 Temmuz 1200 tarihinde öldü[156]. Hanedanının kuvvet ve kudretini dikkate değer bir derecede yükseltmeğe muvaffak olmuştu. Fakat onun saltanatından itibaren Hârezm ülkesinde bazı hususiyetler ortaya çıktı ki, bunların varlığı oğlunun felaketini hazırlayacaktır. Hârezmşâhlar, halifeye karşı açıkça cephe aldıkları için ulemanın otoritesine dayanamazlardı. Tekiş, Kıpçak emirlerinin hizmetlerini kabul edip onlarla münasebetlere giriştiğinden kuvvetli bir ordu kurmuş ve bu sâyede askerî başarılar kazanmış olduğu halde bunların bozkırlardaki düşmanlarına karşı mücadelesinde itimada şayan olmadıklarını yukarıda görmüştük (bkz. s. 427). Tekiş'in karısı ve Muhammed'in annesi Türkân Hatun[157] gibi zeki bir kadının kumandası altında bu askeri aristokrasinin nüfûzu az zaman içinde tahtın otoritesini sarstı. Kıpçaklar, kurtarıcı olarak geldikleri ülkeyi hiç kimse engel olmadan yağmalayabildiler. Efendilerinin adını da halkın gözünde lekelediler.

[152] *Râhatu's-Sudûr,* 398. Müellif, onun kötülüklerini "Abhaz kâfirlerinin (Kafkasya Hristiyanları, ile Gürcüler), Çin Türkleri'nin (Hıtâ) ve Suriye Frenkleri'nin" kötülükleri ile mukayese eder.

[153] *Râhatu's-Sudûr,* 377.

[154] *Râhatu's-Sudûr,* Asya Müzesi yazması 590 b a, vr. 121: "Cümle bid'atlardan birisi bu idi ki, Müslümanlar'ın elindeki mülklerin tutardı. Eydürdi ki, cemi' yerler araziy-i memlekettir, Emirülmüminîn'indir, kimsenin mülkü yoktur, isbat etsinler". Farsça aslı için bkz. *Râhatus-Sudûr,* 381.

[155] *Râhatu's-Sudûr,* 'Asya Müzesi yazması" 590 b a, vr. 130; farsça aslı s. 399.

[156] Cuveynî'de (II, 46) 12 Ramazan 596; İbnü'l-Esîr'e göre (XII, 103) 20 Ramazan. Bu tarih, Prof. Veselovsky'nin yanlışlıkla verdiği (s.65) gibi 27 Haziran'a rastlamaz.

[157] Bu isim hakkında bkz. yk. s. 360, n. 90.

13 — Hârezmşâh Muhammed

Tekiş'in büyük oğlu Melikşâh, babası hayatta iken 1197 yılı baharında[158] öldü. Yerine ikinci oğlu Muhammed geçti. Babasının hayatında Kutbeddin, ölümünden sonra da Alâeddin ünvanını taşıyordu. 3 Ağustos 1200 Perşembe günü Harezmşâh ilân edildi[159]. Aradaki fasıla, Melikşâh'ın oğlu Hindû Hân ile olan rekabetinden ileri gelmektedir. Gurlular Melikşâh'a yardım ettiler ve Horasan'da bazı şehirleri zaptetmeğe muvaffak oldular. Gurlular'ın yaptıkları müsadereler[160], halkın düşmanlığını davet ettiği gibi Hârezmşâh bu durumdan faydalanmağa kalkışmada acele etti. Gıyâseddin'in o sıralarda ölümü de gayretini kamçıladı. Muhammed 1203'te Horasan'daki arazisini geri almış bulunuyordu. 1204 yılı baharında ülkesini daha da genişletti. Bâdgis'i yağmalattı ve Tekiş zamanında Hârezm ülkesine bağlı olmayan Herât'tan büyük miktarda para aldı. O sırada Şihâbeddin Hindistan'dan Horasan'a dönerek Hârezm üzerine yürüdü. Muhammed acele Merv'den çekildi; seleflerinin yaptıkları gibi araziye su vererek düşmanı durdurmağa çalıştı ise de ancak kırk gün geciktirebildi. Harezmliler Kara-su[161] yakınında yanildiler. Şihâbeddin, kazandığı zaferden cesaret alarak Gurgânc'ı kuşattı. Cuveynî'ye göre[162] başşehrin ahalisi birleşerek şehrin müdafaasına koyuldular, herkese silâhlar dağıtıldı. "Dinin direği ve mülkün kalesi"[163] olan İmam Şihâbeddin Hîvekî, okuduğu hutbelerde halkı düşmana karşı cesaretle savaşmağa çağırarak "her kim canını ve malını müdafaa ederken katledilirse şehitdir" meâlindeki sahih hadisin hükmüne dayanıyordu. O sıralarda Gurgânc'da hazır bulunan Avfî[164], aynı olayı, tamamen başka bir şekilde yorumlar. Halkın hepsinin silâhlanması Türkân Hatun'un bir harp hilesinden ibaretti. Oğ-

[158] İbnü'l-Esîr, XII, 85.

[159] Tarih, Cuveynî (II, 47) ile Mirhând (*Harezm*, 41) tarafından verilmektedir: 20 Şevval.

[160] Cuveynî, II, 51.

[161] Cûzcânî'ye (*Tabakat-ı Nâsırî*, 474) başşehrin doğu tarafındaki Ceyhun'un kanallarından biri. İbnü'l-Esîr (XII, 122) "Su Kara" diye yazarak kelimenin manasını izah etmiştir. Alp Kara adının mevcud olduğuna bakılırsa böyle garip bir terkibin büsbütün imkânsız olduğuna hükmedemeyiz, fakat her halde Cûzcânî'de olduğu gibi Kara-Su okunması ihtimali gerçeğe daha yakındır.

[162] Cuveynî, II, 54 vd. Krş. Mirhând, *Harezm*, 46 vd.

[163] Cuveynî, II, 55: دين را رنى وملك را حصنى بود

[164] *Metinler*, 88.

luna istilâyı haber vermek için Horasan'a bir haberci gönderdiği gibi[165] aynı zamanda şehrin her tarafına, bütün halkın silâhlanmasına dair bir emirname çıkardı. Kâğıttan yapılmış miğferler hazırlandı. Gurlular, içinde ordu olmadığı için tamamiyle müdafaasız bir halde bulacaklarını ümit ettikleri şehirde böyle büyük bir ordu görünce hücumu bir hafta tehir ettiler. Bu sırada Muhammed geldi, fakat beraberinde ancak 100 süvari bulunuyordu. Her taraftan yavaş yavaş kuvvetler gelmeğe başladı ve şehir kurtuldu[166].

14 — Hârezmşâh Muhammed'in Gurlular ile mücadelesi

Cuveynî, Hârezmşâh'ın topladığı ordunun 70.000 kişiye ulaştığını yazmaktadır. Bundan başka Kara-Hitâylar'dan yardım istedi. Gurlular'ın ordugâhı nehrin doğu tarafında bulunuyordu[167]. Şihâbeddin, ertesi gün ordusuna bir geçit aranmasını emretti. O sıralarda Kara-Hitaylar'ın Tayankû-Taraz ile Semerkant hükümdarı Osman'ın kumandasında büyük bir ordu geldi. Gurlular telâş içinde geri çekildiler. Muhammed onları Hezâresp'e kadar takip ederek orada yendi ve zaferini kutlamak için Gurgânc'a döndü. Kara-Hitaylar, takibe devam ederek Endhud yakınında Gur ordusunu kuşattılar. Eylül sonları, yahut Ekim başlarında[168] yapılan muharebe iki hafta sürdü ve Gurlular'ın mağlubiyeti ile neticelendi. Şihâbeddin Endhud'a kapanmak zorunda kaldı. Durumu Napoleon'un Sedan'daki vaziyetine benziyordu. Sonu da aynı olacaktı, fakat Semerkant hükümdarı

[165] Bundan, Muhammed'in ordusunun Gurlular ile Kara-Su'da karşılaşmadığı neticesine varılabilir. (Cuveynî bu savaştan bahsetmez). Belki Kara-Su yakınında mağlup edilen birliği Türkân Hatun gönderdi; bölgeyi su altında bırakmak için gerekli tedbirleri alan da odur. Cûzcânî'ye göre Sultan Muhammed, düşmanlarının karşısında mağlup olup geri çekilerek Harezm'e döndü (Avfî bunu reddeder); Kara-Su'daki muhasamat "Harezm halkı" tarafından icra edildi. O sıralarda Şihâbeddin, başşehrin kapılarına varmıştı. İbnü'l-Esır, Su-Kara muharebesinden, iki ordu arasında büyük bir savaş diye bahseder.

[166] Gurgânc halkının kahramanlığı hakkındaki Zekeriyâ Kazvînî'nin rivayeti (*Acâ'ıbü'l-Mahlûkât,* II, 349, الجرجانية kelimesinde) büsbütün başkadır. Bu rivayete göre Gurgânc halkının hepsi, hattâ esnaf bile asker idiler. Bir defa Sultan Muhammed, Hitâylar'a yenilerek maiyetinde ancak bir kaç kişi olduğu halde Gurgânc'a kaçtı. Askerlerinin azlığının kimse farkına varmasın diye şehre gece girdi. Ertesi sabah düşmanlarına karşı 30.000 süvariden meydana gelen bir ordu ile şehirden dışarı çıkabildi. Oldukça mübalağalı olan bu rivayet, ancak Şihâbeddin ile olan savaşa âit olabilir. Hitâylar yanlışlıkla zikredilmiştir.

[167] Cuveynî, II, 55: يرجانب شرقىء شط ; muhtemelen maksat asıl nehrin yatağı değil de Gurgânc yakınından akan kanaldır.

[168] İbnü'l-Esîr'e göre (XII, 122) 601 yılının Safer ayının başlangıcında (bu ay 28 Eylül 1204'te başlar).

Osman, müslüman olduğundan "İslâm hükümdarının" kâfirlere esir düşmesini istemedi ve arabuluculuk teklifinde bulundu; teklifi kabul edildi. Kara-Hitâylar, Gurlular'dan fidye-i necat almakla yetinerek memleketlerine dönmeğe müsaade ettiler. Şihâbeddin. mağlup olduğu zaman kalenin içine alamadığı dört fili kendi eliyle öldürdü, diğer iki fil düşmanın eline geçti. Kara-Hitâylar'a bir fil daha vermeğe mecbur oldu. Cuveynî, bütün filleri verdiğini kaydeder[169].

Şihâbeddin Gazne'ye döndü, fakat Gazne'ye varmadan önce ölümü şâyi olduğundan bazı karışıklıklar çıkmıştı. Sükûneti sağladıktan sonra Muhammed ile bir sulh ve ittifak yaptı. Muhammed'in Herât dışında Horasan'ın bütün şehirlerine hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Şihâbeddin'in öldüğü yıl, Horasan'da Gurlular'ın elinde Herât'tan başka şehir kalmamıştı. 1205 yılı baharında Belh valisi Tâceddin Zengi[170], Hârezmşâh'ın ülkesine âni bir baskın yaptı, fakat sultanı razı olmadığı için destek görmedi. Gurlular, Mervu'r-rûd'u yağma ettikleri halde Serahs'ta yenildiler. Zengî ile birlikte kumandanlardan on kişi esir edilerek Hârezm'e gönderildiler ve orada idam edildiler[171]. O sıralarda Şihâbeddin yalnız Kara-Hitaylar'dan nasıl intikam alabileceğini düşünüyordu. Aynı zamanda "İslâm sultanı" sıfatiyle Mâverâünnehir'i kâfirlerin boyunduruğu altından kurtarma mecburiyetini hissediyordu. Halife Nâsır, Hârezmliler Gazne'yi işgal ettikten sonra orada bulunan mektuplarda, Sultan'a önce Hârezmşâh'ın işini bitirmesi, hattâ bu maksatla Kara-Hitâylar ile ittifak yapması için boş yere yalvardı[172]. Teklif ettiği bu planı ertesi yıl Muhammed aynıyle tatbik etti. Gur sultanının siyasî olgunluk bakımından rakibinden aşağı olduğu açıktır. Aynı yılın, yâni 1205 yılının yaz mevsiminde Belh vâlisi İmâdeddin Ömer (Zengî'nin halefi olduğu anlaşılıyor), Kara-Hitâylar'a ait olan ve en kuvvetli kalelerden sayılan Tirmiz'e sultan'ın emriyle hücum etti ve ele geçirdi. İmâdeddin!in meşhur oğlu[173] Behrâm Şâh[174],

[169] Cuveynî, II, 57: تمامت آنچه داشت ; krş. Mirhând, *Harezm,* 48. Mervu'r-rudî, Sultan'ın yenilgisinden pek kısa bahseder. "zayiat verdikten sonra" 601'de Hârezm ile Endhûy'dan Ber şûr'a (Peşaver) döndüğünü söyler (vr. 16b:پس از چشم زخمی; Sir E. D. Ross, *"Acebnâme*'de (399)"gözünden yararlandıktan sonra" diye harfiyyen tercüme etmiştir).

[170] Gurlular'dan Fahreddin Mes'ûd'un oğludur. krş. *Tabakat-ı Nâsiri,* 425.

[171] Cuveynî, II, 58. İbnü'l-Esîr'e göre (XII, 135) esirler Merv'de katledildiler ve kelleleri orada bir kaç gün asılı kaldı.

[172] Cuveynî, II, 120.

[173] İbnü'l-Esîr, XII, 135.

[174] Adı Nesevî'de geçmektedir (metin, 39, tercüme, 66).

Tirmiz valisi tayin edildi. Hindistan'da ortaya çıkan isyanlar sebebiyle Kara-Hitâylar'a karşı yapılan askerî harekâtın durdurulması gerekiyordu. Fakat Cuveynî, Şihâbeddin'in Hindistan seferini, Kara-Hitâylar ile muharebe etmeden önce "hazine ile ordu işlerini"[175] düzeltmek arzusundan dolayı yaptığını söyler. 1206 yılı baharında Şihâbeddin Gazne'ye dönerek Mâverâünnehr seferine hazırlanmağa başladı. Bâmiyân hükümdarı Bahâeddin[176], Ceyhun üzerinde bir köprü kurması hususunda emir aldı[177]. Ceyhun sahilinde bir hisar yapıldı, yarısı nehrin içinde idi[178]. Bu hazırlıklar esnasında 13 Mart 1206 tarihinde sultan, suikastçılar tarafından öldürüldü. Bunlar bazı rivayetlere göre Hindli, bazı rivayetlere göre de İsmailî idiler[179].

Şihâbeddin, Hârezmşâh ile rekabet edebilecek İslâm hükümdarlarının sonuncusu idi. Devletin yeni başkanı Gıyâseddin Muhammed'in oğlu Gıyâseddin Mahmud, bir hükümdarda aranacak vasıflara sahip değildi. Şihâbeddin'in çok sayıdaki hassa askerlerinin kumandanları isyan ederek Gazne'yi ve Gurlular'ın Hindistan'daki yerlerini zaptettiler. Hârezmşâh Herât hükümdariyle anlaşıp, Kara-Hitâylar'ın Belh şehri ve çevresini zaptedecekleri bahanesini ortaya atarak ordusu ile birlikte Herât bölgesine girdi[180]. İmâdeddin Ömer, kırk gün kadar Hârezm ordusuna muhavemet ettikten sonra Kasım'ın son günlerinde teslim olmak zorunda kaldı ve Hârezm'e gönderildi. Muhammed'in Kara-Hitâylar ile birlikte Tirmiz'i alarak onlara vermesi Müslümanlar'ı çok gücendirdi[181]. Cuveynî'nin rivayetine göre Tirmiz valisi, babası İmâdeddin'in tavsiyesi üzerine kaleyi Semerkant hükümdarı Osman'a teslim etti[182]. Aralık'ta[183] Muhammed He-

[175] Cuveynî, II, 58: امور خزاين وجنود

[176] Arazisi, Cûzcânî'ye göre (*Tabakat-ı Nâsiri*, 431), doğuda Keşmir, batıda Belh, kuzeyde Kâşgar, güneyde Garcistân ve Gur'a kadar uzanıyordu. Fahreddin Mes'ûd'un torunu idi.

[177] İbnü'l-Esîr, XII, 138.

[178] Cuveynî, II, 59: برشط جيحون باركاه بر آوردند جنانكه يك نيمة از باركاه در آب بود

[179] Her ikisinden de İbnü'l-Esîr bahseder (XII, 139 vd.); Cuveynî'ye göre (II, 59) katiller Hintli idiler;fakat bu olay ile çağdaş olan *Tâcü'l-Me'âsir* adlı eserin (Petrograd Üniversitesi yazması No. 578, vr. 204b) müellifi Sadreddin Nizâmî, onların İsmailî (ملاحده) olduklarını söyler; aynı görüş Cûzcânî tarafından da benimsenmiştir (*Tabakat-ı Nâsirî*, 485).

[180] Cuveynî, II, 62.

[181] İbnü'l-Esîr, XII, 151 vd. d.

[182] Cuveynî, II, 64. Mîrhând'da (*Harezm*, 51 vd.) Osman yerine Hârezm-şâh'ın adı geçer.

[183] Cemaziyelevvel ortasında (Cuveynî'ye göre II, 64).

rât'a girdi. Gıyâseddin Mahmud, Gur hükümdarlığında bırakıldı ise de Hârezmşâh'ın metbuiyetini kabul ederek onun adına hutbe okutmağa ve sikke bastırmağa mecbur oldu. Ocak 1207'de[184] Hârezmşâh, başşehrine döndü. Seleflerinin gösterdikleri hedefe nihayet varmıştı.

Muhammed böylece son müslüman rakiplerine karşı Kara-Hitâylar'ın yardımına mazhar olmuştu. Hedefine vardıktan, yâni Doğu İslâm hükümdarlarının hepsine üstün geldikten sonra elbette kâfir Kara-Hitaylar'a tâbi kalamazdı. Otoritesini koruyabilmak için Şihâbeddin gibi Müslümanlar'ın kurtarıcısı sıfatını benimsemeğe mecbur idi. Şartlar kendisine son derece uygundu. Çünkü tam o sıralarda Doğu Türkistan ile Yedisu'ya kadar Kulca vilayetini ve Mâveraünnehir'i içine alan geniş sahade İslâm tarihinin en geniş hareketlerinden biri meydana geliyordu.

15 — Mâverâünnehr'deki olaylar

Mâverâünnehr'de on ikinci asrın sonunda cereyan eden olaylar hakkında hiç bir şey bilmiyoruz. Ancak sikkelerden elde ettiğimiz bilgilerden, yalnız Semerkant değil muhtemelen asrın başlangıcında Buhârâ'nın bile Hân İbrahim b. Hüseyin'in hükmü altında olduğunu öğreniyoruz. "Sultanların sultanı" ünvanını almıştı. Tarihçilerden yalnız Avfî[185], fazla bilgi vermeden sadece adını zikreder. Onun adını taşıyan sikkeler 560 (1165)'dan itibaren Uzgend'de, yâni Kılıç Tamgaç Hân henüz saltanat sürmekte iken basılmıştı. Semerkant'ta ise 574 (1178-1179)-595 (1199) yılları arasında sikkeleri basılmıştır. Bundan başka İbrahim'in adı 597 (1200-1201) yılında Buhârâ'da basılan bir sikkede bulunmaktadır[186]. İbrahim'in yerine geçen oğlu[187] Osman, yukarıda gördüğümüz gibi 1204'te saltanat sürmekte idi. Cuveynî[188], ona da "Sultanların sultanı" denildiğini yazmaktadır. Osman'ın hâkimiyetinin Buhârâ'yı içine almadığı anlaşılıyor. On ikinci yüzyılın ilk yarısından itibaren Buhârâ'da bir "Sadr-ı Cihân" ünvanını taşıyan ve babadan oğula geçen hatîb ve reis sülâlesinin ortaya çıktığını yukarda görmüştük. Maalesef sadrların nesebleri hakkında bilgimiz biraz azdır. Cismanî hususlardaki nüfûzları, onlar ile Semerkant hânları

[184] Cemaziyelâhır'da (Cuveynî, II, 65 vd.).

[185] *Metinler*, 84.

[186] A. Markov, *Katalog*, 282-289. Avfî'den (*Lübâb*, I, 44) öğrendiğimize göre Receb 597'de. (7 Nisan- 6 Mayıs 1201). Avfî'nin Buhârâ'ya geldiği sırada hayatta idi.

[187] Avfî ile sikkelerde (A. Markov, *Katalog*, 294) böyledir. Avfî'ye göre 597 (1201)'de 14-15 yaşlarında idi.

[188] Cuveynî, II, 122. اورا در ما ورا النهر سلطان سلاطين كفتندى

arasında kavgaların çıkmasına sebep olduğu muhakkaktı; ayrıca yerliler ile Kara-Hitâylar arasında da çarpışmalar eksik olmuyordu. Kara-Hitâylar tarafından idam edilen Sadr Ömer'den itibaren (bkz. s. 348-50-8) bütün sadrlara verilen "şehit" payesi[189] bu şekilde izah edilebilir. Bununla beraber Kara-Hitâylar Ömer'i öldürdükten sonra halefinin dinî otoritesini tasdik ettiler. Halefi, Nizâmî-Arûdî'ye göre[190] İmam Ahmed b. Abdülazîz idi (öldürülenin kardeşi). Kara-Hitâylar'ın valisi Alp-tegin (yahut Atmâ-tegin bkz. s. 349); Nizâmî-Arûdî'ye inanılacak olunursa her hususta İmam'ın talimatına uymak zorunda idi. Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz. 356) İbnü'l-Esîr, Karluklar'ın yaptıkları tahribatı anlatırken katledilen Ömer'in oğlu fakih Muhammed'den Buhârâ reisi diye bahsettiği gibi Semerkant hânı ile birlikte hareket ettiğini Kara-Hitâylar'ın itidalini methettiğini kaydetmektedir. Narşahî'deki rivayetten, 560 (1165) yılında Buhârâ'ya Kılıç Tamgaç Hân'ın hâkim olduğu anlaşılmaktadır[191]. O yıl içinde şehrin surlarını yeniden yaptırdı. Narşahî'nin tarihini muhtasar bir şekilde kaleme alan Muhammed b. Zufer, 574 (1178-1179)'de eserini Sadr Burhaneddin Abdülaziz'e ithaf etmiştir[192]. Harezmşâh Tekiş'in yukarıda bahsi geçen (bkz. s. 364) mektuplarında adı geçen şahsın bu olması kuvvetle muhtemeldir[193] Hân İbrahim b. Hüseyin'in uzun saltanatı esnasında Semerkant hânları Buhârâ'da yeniden hâkimiyetlerini kurdu iseler de[194] ondan sonra yine sadrı, hükümdar mevkiinde görmekteyiz. İbnü'l-Esir'in rivayetine göre[195] 1207'de Buhârâ hanefilerinin reisi Burhâneddin Muhammed b. Abdülaziz, hac sebebiyle Bağdad'a geldi. Nizâmî-Arudî'de adı geçen İmam Ahmed b. Abdülaziz'in oğlu belki bu şahıstır. Şehrin gerçek "hükümdarı" o idi. Kara-Hitâylar'ın haracını o toplar, onların adına idareyi yönetirdi. Bağdad'da önce büyük bir hürmetle karşılandığı halde Mekke'de takındığı tavır, herkesin nefretini uyandırarak "Sadr-ı Cihân" lâkabını "Sadr-ı Cehennem"e çevirdiler. Arafat dağı eteğinde Buhârâ sadrının bir derviş ile konuşması hakkında Avfi tarafından anlatılan fıkra her

[189] *Metinler,* 169 *(Kitâb-ı Mollâzâde);* Krş. Barthold, "Bürhân" mad. İ.A.

[190] *Çehâr Makale,* 22 vd.; yeni tercüme, 24 vd.

[191] Narşahî, 23, 33 vd.

[192] Narşahî, 2 vd.

[193] *Lübâb*'da (I, 211) Abdülaziz b. Ömer diye zikredilir. Schefer neşrinde Abdülaziz b. Abdülaziz yazılmış ve yanlışlıkla iki ismin arasında "b. Ömer" atılmıştır (doğru okunuşu Buhârâ neşrindedir)

[194] Ahmed b. Abdülazîz'in torunu Sadr Ömer b. Mes'ûd'un, Hân için yazdığı medhiyeden bazı beyitler Avfî'nin *Lübâb*'ında (I, 169 vd.) nakledilmiştir.

[195] İbnü'l-Esîr, XII, 170 vd.

halde bu hacca âittir[196]. Sadr hacca çok tantanalı bir şekilde gitti; tahtarevanda oturuyordu; eşyasını yüzden fazla deve taşıyordu; maiyetinde "büyük ulemâ" vardı. Yarı çıplak, yalınayak bir fakir karşısına çıkarak sordu: "Böyle zorluklarla haccı ifa eden bir fakire Allah tarafından verilecek mükâfat, sizin gibi saltanatla haccı ifâ eden zenginin mükâfatının aynı olması mümkün müdür?" Sadr ona şu cevabı verdi: "Elbette aynı olamaz. Ben Allah'ın emrini yerine getiriyorum, fakat sen emrin hilafına hareket ediyorsun. Bana "iktidarın varsa haccı ifâ et" buyurmuştur, sana ise "kendi elinizle kendinizi helâk etmeyiniz" buyrulmuştur. Demek oluyor ki, beni davet etmiş, fakat seni ziyaretten affetmiştir. Ben davetliyim, sen sığıntısın, sığıntıya hiç bir zaman davetli gibi hürmet edilmez."Avfî ile İbnü'l-Esîr'in fıkraları Sadr'ın asla münzevî bir hayat yaşamadığını ve geniş malî imkânlara sahip olduğunu göstermektedir. Nesevî'nin aynı Sadr hakkındaki rivayeti[197] bunu tasdik etmektedir. Reis ve hatîp vazifelerini üzerine almış olup servet yönünden yalnız hükümdarlar ile mukayese edilebilirdi. Hârezmşâh'ın seferinden kısa zaman önce Buhârâ'da ortaya çıkan isyan, sadrları da hedef almıştı. Bu isyanın başında bulunan Sencer bir kalkancının oğlu idi. Şehre hâkim oldu. Şerefli kişilere hakaret ediyordu[198]. Avfî'den öğrendiğimize göre[199], Abdülaziz'in ölümünden sonra sadrlar, Kara-Hitây sarayına ("ordu") giderek Melik Sencer'den şikayet ettiler. Gerekli vesikalar mühürlenerek ellerine verildiği halde bir faydası olmadı, çünkü o sıralarda Kara-Hitâylar'ın kuvvet ve kudreti oldukça zayıflamıştı. Köyleri susuz kaldı, malları harap oldu.

16 — Muhammed ile Kara-Hitâylar arasındaki mücadelenin seyri

Cuveynî'de Muhammed ile Kara-Hitâylar arasındaki mücadelenin cereyanına dâir iki rivayet vardır. Birinci rivayette[200], "Mâverâünnehr'in istilası" ve "Sultan'ın gürhân'a karşı harbetmek üzere ikinci defa gelişi" hakkındaki bölümlerde, Sultan Kara-Hitây elçisinin nehre atılmasını emretti[201]. Elçi, gürhân'a haraç için gelmiş ve tahtın üstüne Sultan'ın yanına

[196] *Metinler*, 88.

[197] Nesevî, metin, 23 vd., tercüme, 41.

[198] Cuveynî, II, Mîrhând, *Harezm*, 54.

[199] Avfî, *Lübâb*, II, 385. Müellif, Şemsî A'rec Buhârî'nin sadrlar hakkında yazdığı bir hicviyeyi nakleder.

[200] Cuveynî, II, 74-84; Mirhând. *Harezm*, 54-60.

[201] Adı, IV nolu yazmada توشی Khanykov yazmasında تولشی ve basılı metinde (II, 75) توسی şeklinde geçer.

oturmak suretiyle onu tahkir etmişti. Bundan sonra Sultan, Buhârâ'yı işgal etti ve oradan Semerkant üzerine yürüdü. Daha önce Sultan Osman'a elçiler göndermişti. Kısa bir zaman önce Osman, Kara-Hitây gürhânının kızıyla evlenmek istemiş[202] ve red cevabı almıştı. Buna kızarak Muhammed ile bir ittifak yaptı, onun adına hutbe okuttu ve sikke bastırdı. Sultan Semerkant'ın tahkimini emretti. Türkân Hatun'un akrabasından Emîr Bürtene'yi Osman'ın nezdinde mümessil tayin etti[203]. Sonra ilerlemeğe devam ederek Seyhun'u geçti. Rebiülevvel 607[204] (Ağustos sonu ve Eylül)'de Tâyenkû'nun kumandası altındaki Kara-Hitây ordusunu İlâmış ovasında karşıladı[205]. Kara-Hitâylar yenildiler; Tâyenkû esir edilerek Hârezm'e gönderildi. Sultan dönüşünde, Utrâr şehrini hükümdarının karşı koymasına rağmen zaptetti[206]. Semerkant ve oradan Hârezm'e döndü. Tâyenkû, Sultan'ın emri ile idam edilerek cesedi nehre atıldı. Sultan'ın bulunmadığı sırada "Kadır Hân'ın maiyetinden kurtulanlar"[207] Cend cıvarını tahrip ettiler. Bundan dolayı Mukammed Hârezm'de çok kalmadı, bir ordu ile birlikte Cend'e doğu yola çıktı. Muhammed ile birlikte Gurgânc'a gelmiş olan Osman, Hârezmşâh'ın kızı ile düğününü yapmak üzere orada kaldı. Kıpçaklar'a karşı bir zafer kazandıktan donra Muhammed, Kara-Hitay ordusunun tekrar Semerkant'ı muhasara ettiğini haber alarak oraya yetişti. Muhammed'in varışına kadar Semerkant halkı Kara-Hitâylar'ın yetmiş hücümüna maruz kalmıştı. Bir defası hariç hep onlar galip gelmişlerdi. Yalnız bir defa mağlup edilerek şehrin içine kadar geri püskürtülmüşlerdi. Kara-Hitâylar, Sultan'ın ordusunun geldiğini ve ülkelerinin doğu tarafında oturan Nayman kabilesine mensup Küçlük'ün isyan ettiğini haberi alınca Semerkant ahalisiyle bir mütareke yaparak geri çekildiler. Muhammed Semerkant'a vardıktan sonra onları takibe koyuldu. Ugnak (?)[208] şehrinin valisi, müslüman olduğu halde Hârezmşâh'a boyun eğmedi; şehri zaptetmek için gönderilen bir birlik vazifesini başarıyle neticelendirdi. Âsil vali, zincirler içinde Sultan'ın huzuruna çıkarıldı[209]. Bundan sonra Küçlük'ün elçileri Muhammed'in ordugâhına geldiler. Muhammed ile Küçlük arasında,

[202] Mirhând, bu tafsilatı vermez.

[203] Mîrhând, Bürtene'nin tayin edildiğinden bahsetmez. Cuveynî'nin basılı metninde (II, 76) ترتيه

[204] Mîrhând (*Harezm*, 55) bu olayı 606 yılında gösterir.

[205] Mîrhând, muharebe meydanından behsetmez.

[206] Cuveynî, II, 80.

[207] Cuveynî, II, 82: جماعتی از بقایای اصحاب قادر خان

[208] Belki yukarıda (s. 172) bahsedilen Yûgank'ın aynıdır.

[209] Cuveynî, II, 83.

Gürhânı kim evvel yenerse Türkistan'a onun sahip olması şartiyle bir anlaşma yapıldı bütün vilâyetler onun olacaktı; eğer Küçlük muvaffak olursa Seyhun'un doğusundaki bütün ülkenin hükümdarı olarak kabul edilecekti. Bu hedefe varan Küçlük oldu. Sultan, gürhânın ordusuyla yaptığı savaşta başarılı olamadı. Muharebeden önce Hârezmsâh'ın Semetkânt'taki temsilcisi Bürtene ile Mâzenderân emîrlerinden Kebûdcâme vilâyetinin ispehbedi, Kara-Hitâylar ile müzakerelere giriştiler. Eğer gürhân, Hârezm'i Bürtene'ye, Horasan'ı da ispehbede vermeği kabul ederse Hârezmşâh'tan ayrılacaklarını taahhüt ettiler. Gürhân, isteklerinden fazlasını vereceğini vadetti, Muharebenin başlangıcında Bürtene ile ispehbed, kararlaştırıldığı gibi kaçtılar. Kara-Hitâylar'ın sol kanadı Müslümanlar'ın sağ kanadını, Müslümanlar'ın sol kanadı da Kara-Hitâylar'ın sağ kanadını geri püskürttüler. İki ordunun merkezinde karışıklık çıktı ve muharebe neticesiz kaldı. Her iki orduda düşman karargahını yağma eden galipler ve kaçanlar vardı. Sultan, muharebe sırasında düşmanlarının elbisesine benzer elbise giymek âdetinde idi. Karışıklıklar sırasında (kendisi gibi giyinmiş) maiyetiyle birlikte kendisini birden bire Kara-Hitâylar'ın safları arasında buldu. Orada birkaç gün kaldıktan sonra bir fırsattan faydalanarak düşman farkına varmadan aralarından kaçtı ve Seyhun sahilinde ordusuna katıldı. Askerleri çok sevindiler, çünkü aradan birkaç gün geçmiş ve bu sebeple Sultan'ın kaybolduğu, hatta öldüğü haberi etrafa yayılmıştı.

"Kara-Hitây hânlarının ortaya çıkışı ve mahvı" hakkındaki fasılda aynı olaylar büsbütün başka türlü anlatılır[210]. Sultan, zaferlerine mağrur olarak Kara-Hitâylar'a haraç ödenmesini iki-üç yıl ihmal etmişti. Nihayet gürhan, veziri Mahmud Bây'ı paranın ödenmesini istemek için elçi olarak gönderdi. Muhammed o sırada Kıpçaklar'a karşı bir sefere hazırlanırken Kara-Hitâylar ile bozuşmanın bir fayda sağlamayacağını düşünüyordu; diğer taraftan da kâfirlere haraç ödemekten de utanıyordu. Bu sebeple elçilerle görüşmekten kesinlikle kaçınarak sefere çıktı ve Kara-Hitâylar ile görüşmelerinin yürütülmesini annesine bıraktı. Türkân Hatun elçileri merasimle kabul etti, paranın tamamını ödedi ve Kara-Hitâylar'a elçiler göndererek gecikmeden dolayı gürhândan özür diledi ve Muhammed adına tam bağımlılık sözü verdi[211].

Bununla beraber Mahmud Bây, Hârezmşâh'ın kuvvetine mağrur ve metbûuna karşı olduğu hakkında Gürhâna bilgi verdi. Bu sebeple

[210] Cuveynî, II, 86-93. Bu fasıl kısa bir şekilde Mîrhând tarafından Çingiz Hân tarihine dahil edilmiştir (Mirkhond, *Vie de Djenghiz Khan,* neşr. Jaubert, Paris 1841, 90-95.

[211] Cuveynî, II, 90.

Hârezm elçileri Gürhân tarafından fazla izaz ve iltifat görmediler. Kıpçak-lar'ı yendikten sonra Hârezm'e dönen Muhammed, Mâverâünnehr'i fethe karar verdi. Ordusunu Buhârâ'ya götürerek Semerkant hükümdarı Osman ve diğer hükümdarlar ile haberleşmeğe girişti. Emirler'in hepsi kendisine yardım vadettiler. Çünkü eski günlerin aksine[212] ahaliyi her bakımdan sıkıştıran Kara-Hitây memurlarının tavır ve hareketleri herkesi öfkelendirmişti. Sultan Buhârâ'dan Hârezm'e dönerken ertesi yıl tekrar sefere çıkmak niyetinde idi[213]. O sıralarda Gürhân ın doğulu tâbileri isyan edince Nayman emiri Küçlük bundan faydalanarak milletinin dağılan askerlerini toplamak üzere Gürhan'dan izin aldı. Küçlük'ün niyetinin ihanet olduğu kısa zamanda ortaya çıkınca gürhân ona izin verdiğine pişman olarak onunla harbetmek için kendisine bağlı hükümdarlardan ve bilhassa Semerkant hükümdarı Osman'dan yardım istedi. Osman, Gürhân'ın kızını kendisine vermediğine kızdığından metbûunun isteğini reddetti ve açıkça Hârezmşâh'ın tarafına geçti; ona bir elçi gönderdi, adına hutbe okuttu ve sikke bastırdı. Gürhân, Semerkant'a 30.000 kişilik bir kuvvet gönderdi. Şehri zaptetmeğe muvaffak oldukları halde "Semerkant'ı kendi hazinesi sayan" metbûlarından aldıkları emir üzerine yağma etmekten çekindiler. Küçlük'ün başarılarını haber alan Gürhân, birliklerini Semerkânt'tan geri çağırdı. Bunun üzerine şehri Muhammed işgal etti. Osman onu karşılayarak vilayeti teslim etti ve maiyetine girdi. Müttefikler Talas üzerine yürüdüler ve Kara-Hitâylar'ın Tâyenkû kumandasındaki kuvvetli bir ordusu ile karşılaştılar. Savaşta iki taraf da bir netice alamadılar. İki ordunun sağ kanat kuvvetleri mağlup olmuştu. İki taraf da geri çekilmek zorunda kaldı[214]. Kara-Hitâylar geri çekilirken kendi arazilerini yağma ettiler. Balâsâgun halkı, Yedisu'nunda Muhammed tarafından süratle işgal edileceğini ümit ederek kapılarını açmadılar. Teslim olmaları için yapılan teklifler bir netice vermedi. Nihayet onaltı günlük muhasaradan sonra şehir zaptedildi ve üç gün yağmalandı. Halktan 47.000 kadar kişi öldürüldü. Bütün bu askerî seferler Gürhân'ın bütün imkânlarını tüketti. "Karûn (Korah)'dan[215] daha zengin olan Mahmud Bây kendi malı için korktuğundan, hükümdarına çok tehlikeli bir tavsiyede bulunarak devlet hazinesinden Küçlük tarafından yağma edilen ve mağlubiyetinden sonra ordu tarafından alınan paraların askerlerden geri alınmasını teklif etti. Böyle bir

[212] Cuveynî, II, 90: بر خلاف ايام ماضية
[213] Cuveynî, II, 90.: وسلطان بر قرار آنكه درسال آينده بر قصد او باز آيد از بخارا باز كشت
[214] Cuveynî, II, 91 vd.
[215] *Kur'ân*, XXVIII, 76.

tedbirin alınması isyana sebep oldu. Küçlük bundan istifade cihetine giderek âsileri kendi tarafına kazandı. Gürhân herkes tarafından terkedilince, Küçlük'ün karşısına çıkarak itaat arzetmek istedi ise de Küçlük bunu kabul etmedi ve metbûunu hürmetle karşılayarak babasıymış gibi muamele etti. Böylece bütün iktidar Küçlük'ün eline geçti. Küçlük Gürhân'ın eski nişanlısıyla evlendi. Gürhân bir iki yıl sonra öldü.

Mîrhând, birinci rivayeti tercih ederek ikincisinden buna uymayan kısımların hepsini çıkarmıştır (Türkân Hatun tarafından yapılan anlaşma mucibince Kara-Hitaylar'a haracın ödenmesi Sultan'ın Buhârâ'dan geri çekilişi, Semerkant'ın Kara-Hitâylar tarafından zaptı, Tâyenkû'nun esareti ve bazı ikinci derecede teferruat). Aynı maksatla Cuveynî'nin metnini bazı yerlerde değiştirmeğe mecbur oldu. Cuveynî'ye göre[216] Herât valisi İzzeddin Hüseyn b. Harmîl'in isyanı ve Türkân Hatun'un akrabasından olup Nişapur valiliğinde bulunan Türk Kazlî'nin ayaklanması, Sultan'ın Kara-Hitâylar'a karşı harbederken ortadan kaybolduğunun şayi olmasından ileri gelmiştir. İsyan, Sultan'ın Hârezm'e dönmesinden ve 11 Ramazan 604 (30 Mart 1028) tarihinde Nişapur'a varışından sonra bastırıldı. Mîrhând[217], Cuveynî'nin aksine bu isyan hakkındaki bilgiyi, Sultan'ın Kara-Hitâylar'a karşı iki seferinin izahından sonra verir ve buna uymayan tarihi atar. Mamafih diğer kaynaklardan edindiğimiz bilgiler bu tarihi desteklemektedir. İbnü'l-Esîr de[218] Muhammed'in Kara-Hitâylar'a karşı ilk seferini 604'te gösterdiği gibi Sultan'ın başarısızlığa uğradığını belirtir. Narşâhî'nin zeylcisine göre[219] Buhârâ'nın Sultan tarafından zaptı 604'te oldu. Bu sebepledir ki, son araştırmacılardan birinin görüşüne[220] rağmen d'Ohsson[221], İbnü'l-Esîr'in rivayetini, Cuveynî'nin Mîrhând tarafından kabul edilen birinci rivayetine tercih ediyor diye hayret etmeğe sebep yoktur. İkinci rivayetin gerçeğe daha yakın olduğu açıktır. Bununla beraber bunda da bazı ciddî şüpheleri davet eden bilgiler bulunmaktadır.

Harpten bir kaç yıl önce Sultan'ın Kara-Hitâylar'a hiç haraç vermemiş olması pek mümkün değildir. Gurlular'a karşı kazandığı kesin zafere kadar Gürhân'ın önem vermemesi imkânsız gibidir. Yukarıda belirtildiği

216 Cuveynî, II, 66-70.

217 Mîrhând, *Harezm,* 60-64.

218 İbnü'l-Esîr, XII, 171 vd. d.

219 Narşahî, 23, 34 (İkinci pasajda metin tahrif edilmiştir).

220 Oppert, *Der Presbyter Johannes,* 156.

221 D'Ohsson, *Historie des Mongols,* I, 181 vd.

gibi (bkz. s. 375) 1206 yılının tam sonunda Tirmiz'in Kara-Hitâylar'a geri verilmesi keyfiyeti de buna işaret etmektedir. Buhârâ seferi 1207 yılının sonbaharında olmalıdır. Cuvevnı'nin rivayetine göre (birinci rivayet) Sultan, Buhârâ'da asîller partisinin tarafını tuttu: "Kalkancının oğlu yaptığının cezasını gördü". Bu bilgiden Sencer'in idam edildiği anlaşılmamalıdır. Nesevî'nin rivayetinden[222], Sultan'ın sarayında yıllarca kaldığı ve diğer mahpus hükümdarlar gibi saray merasimine katılmağa mecbur edildiği[223] anlaşılmaktadır. Sencer'in Buhârâ'da ne kadar hüküm sürdüğü bilinmemektedir. Eğer hükümdarlığa geçişi, yukarıda bahsi geçen (bkz. s. 377) sadrın hacca gitmesi ile ilgili ise bir kaç ay hüküm sürdüğü kabul edilebilir. Fakat "Sencer-Melik" sarayının varlığı, daha uzun bir müddete işaret etmektedir. Târâbî'nin isyanı (636/1238-1239) anlatılırken saraydan bahsedildiğine göre[224] 1220'daki tahribat ve yangın sırasında hasara uğramadığı anlaşılmaktadır.

Narşahî'nin zeylinden, Sultan'ın Buhârâ'nın kale ve surlarını yeniden yaptırdığını anlamaktayız. Bu sefer Muhammed'in başarıları, Buhârâ'nın zaptı ile Karahânlılar ve bilhassa Sultan Osman ile ittifak yapmasından ibaret kalmıştır. Buhârâ'dan Hârezm'e döndü. Sultan'ın kaybolduğuna dair çıkan şayiaların Horasan'da isyana sebep olması, bu kaybolmanın kendi isteğiyle olmadığını gösterdiği gibi Hârezmşâh ile Semerkantlı müttefikinin Kara-Hitâylar'a karşı muharebede yenilmelerine dair İbnü'l-Esîr'in rivayetini teyid etmektedir. Diğer taraftan aynı tarihçinin, Muhammed'in arkadaşı ile birlikte esir edilerek Sultan'ı kölesi zannettirmek hususunda gösterdiği kurnazlık sâyesinde kurtulduğuna dair verdiği bilgi pek inanılacak gibi değildir. Aynı hikâyenin Melikşâh ile Nizâmü'l-mülk hakkında da anlatıldığı bilinmektedir[225].

Her nasıl oldu ise Muhammed Hârezm'e döndü ve 1208 yılı baharında Horasan'da bizzat görünerek orada asayişi temin etti. İbnü'l-Esîr'e göre[226] Herât'taki isyan, Hârezmliler'in tavır ve hareketlerinden ileri gelmiştir. Herât hâkimi, Sultan'ın kaybolduğu etrafa şayi olunca Gurlu-

[222] Nesevî, metin, 21, tercüme, 38.

[223] Avfî (*Lübâb,* II, 393), Sencer'in Âmûy'a (Çarçuy) gönderildiğini belirtir ve Şihâbî Gazâl Hocendî'nin, onun için yazdığı hicviyeden bir kaç beyit nakleder.

[224] Schefer, *Chrestomathie persane,* II, 128; *Journal Asiatique,* 4, XX, 393; Cuveynî, I, 87. 5.

[225] *Journal Asiatique,* 4, XI, 448, 449; *Tarih-i Güzîde,* 445, tercüme, 97.

[226] İbnü'l-Esîr, XII, 172.

lar'dan Gıyâseddin ile ittifakı yeniledi[227], fakat Hârezmşâh'ın gelmesiyle onun tarafına geçti. Hârezmşâh'ın müşavirleri yeminini defalarca bozan bir adamın itimada lâyık olmadığı hususunda Sultan'ı kandırdılar. Herât emîri idam edildi, fakat önceki emîrin vezirinin sığındığı şehir ancak uzun bir muhasaradan sonra zaptedildi. Nişapur valisi Kazlî'nin (İbn'l-Esîr'de[228] Kazlik) isyanına gelince, Sultan Nişapur'a girdikten sonra (30 Mart 1208) Kazlî'nin oğlu Mâverâünnehr'e, Kara-Hitâylar'a kaçtı, Ceyhun sahilinde Hârezmliler'in askerleri arkasından yetişerek bütün maiyyetiyle birlikte katledildi. Kazlî Hârezm'e kaçtı. Türkân Hatun, Sultan Tekiş'in mezarına iltica etmesini tavsiye etti ise de[229] tavsiyesine uymasını müteakip katlettirdi ve başını oğluna gönderdi[230]. Bundan, Türkân Hatun'un, o sıralarda âsi akrabasına yardım etmeğe cesaret edemediği anlaşılıyor.

Daha sonraki yılların olayları hakkındaki bütün bilgimiz, 605 (1208-1209)'de Hârezm'de büyük zarara sebebiyet veren bir zelzeleye münhasırdır. Zelzele gündüz olduğu için halkın mallarını bırakarak kaçmaları felaketi bir derece olsun azaltmıştır. Bununla beraber merkezde 2000 civarında insan öldü; köylerde ölenlerin sayısı daha fazla idi. İki köy bütün ahalisiyle birlikte toprak tarafından yutuldu[231].

1209 yılı sonbaharı, belki Mahmud Bây'ın elçi gönderdiği ve Kıpçaklar'a karşı seferin yapıldığı tarih olarak kabul edilmelidir; Sultan'ın ondan evvel iki sene Kara-Hitâylar'a hiç haraç vermemesi, Kara-Hitâylar'a karşı mücadeleyi tekrar başlatmanın henüz sırası gelmediğine kani olmadığını göstermektedir. Fakat ertesi yıl daha kat'i bir harekete geçmenin mümkün olduğunu gördü. Kara-Hitây devletinin doğu bölgeleri o sıralarda Çingiz Hân tarafından Moğolistan'dan sürülen göçebelerin istilâsına uğramıştı. 1208'de Çingiz Hân, Küçlük'ün kumandasındaki Naymanlar'ın kalıntılarını ve Tuktâ-bîkî emrindeki Mergitler'i İrtiş ırmağı sahilinde büyük bir hezimete uğratmıştı[232]. Küçlük Kara-Hitâylar'ın memleketine kaçtı, Tuktâ-

[227] Cuveynî, II, 66; Mîrhând, *Harezm*, 63. İbnü'l-Esîr, Herât hükümdarının ölümünü değişik bir şekilde anlattığı gibi Gıyâseddin'e geçici olarak iltihak ettiğinden de bahsetmiyor.

[228] İbnü'l-Esîr, XII, 172 vd.

[229] İbnü'l-Esîr'e göre (XII, 103) Tekiş inşa ettirdiği büyük medresedeki kabrini de bizzat kendisi yaptırmıştır.

[230] Cuveynî, II, 72.

[231] Cuveynî, II, 72 vd. Horasan şehirleri de ve bilhassa Nişapur, zelzelede hasara uğradılar (İbnü'l-Esîr, XII, 187).

[232] *Trudy*, XV, 10, 113; farsça metin, 14, 168.

bîkî muharebe sırasında maktul düştü; oğulları da Gürhan'ın tâbilerinden Uygur İdi-kutu'nun ülkesine sığındılar. İdi-kut'un Gürhân'a karşı isyan ederek Çingiz Hân ile ittifak yapması muhtemelen bununla ilgilidir. 1209'da Gürhan'ın Uygur ülkesindeki temsilcisi olup Kara-Hoca köyünde oturmakta olan Şâvkem katledildi. Cuveynî[233], onun bir evde muhasara edildiğini ve evin başına yıkıldığını kaydetmektedir. Bundan, halkın bazı gruplarının Kara-Hitâylar'ın vergi tahsildarının davranışlarına öfkelenerek isyana katıldığı neticesine varılmaktadır. İdikut Mergitler'i mağlup etmeğe muvaffak oldu[234]. Kurtulabilenler doğrudan doğruya Gürhan'ın idaresi altındaki bölgeye sığındılar[235]. Cuveynî'ye göre[236] orada Küçlük ile birleştiler. On üçüncü asrın başlangıcında halkının çoğunluğu müslüman olan vilayetler[237], Uyguristan'ın batısından itibaren başlıyordu. Bu vilayetlerde göçebe çetelerin ortaya çıkması, epeyce zaman önce başlamış olan galeyanı elbette daha şiddetlendirecekti. Başka bir araştırmada belirttiğimiz gibi[238], bu galeyan yalnız dinî sebeplerden ileri gelmiyordu; daha çok Kara-Hitây imparatorluğunun çökmeğe başlaması, devlet otoritesinin zayıflaması, devlet erkânının nüfûzlarının artması ve vergi memurlarının sert davranması buna sebebiyet veriyordu. Hareketin Doğu Türkistan'da başladığı anlaşılıyor. Gürhân'ın Karluklar'ın hükümdarına karşı davranışı hakkında-

[233] Cuveynî, I, 32: شوکم را در خانهٔ برو انباشتند

[234] Savaş, Ç'am nehri sahilinde oldu. Ç'am'ın Çu ile aynı olduğuna dair De Groot'un fikri, Marquart tarafından kabul edilmiş ise de (*Osstürkische Dialektstudien*, 118) tamamiyle yanlıştır.Uygur ülkesinin batı kısmındaki Cambalık yahut Canbalık şehrinin adını taşıyan nehir olması ihtimali daha kuvvetlidir. Bu şehir hakkında krş. Bretschneider, *Mediaeval Researches*, index. Bretschneider'e göre bu nehir İrtiş yakınında idi.

[235] *Trudy*, XV, 11; farsça metin, 17.

[236] Cuveynî, I, 47. Cuveynî'deki bazı bilgiler (I, 46 vd.) ile Reşidüddin'deki mukabil haberler (*Trudy*, XV, 11 34 vd., farsça metin, 17. 55). Küçlük'ün Uygur ülkesine yaptığı sefere katıldığını, sonra oradan Mergitler ile birlikte Kuça yoluyla batıya doğru kaçtığını göstermektedir, fakat aynı sayfada Cuveynî, Küçlük'ün ordu toplamak için Gürhân'dan izin almış olduğu sıralarda Mergit emîrlerinin, İmîl ve Kobuk, (Basılı metinde قيالغ) bölgesinde kendisiyle birleştiğini söyler. Cuveynî'nin rivayetinden Küçlük'ü Karayit emîrlerinden Sengûn ile karıştırmış olduğu anlaşılıyor. Sengûn da Doğu Türkistan'a kaçmıştı (krş. *Trudy*, XIII, 148; farsça metin 237). Bu Karayit emîri daha çok çince Sengûn ünvaniyle bilinmektedir. Adının tamamiyle bilinmediğini *Zapiski*'de (XI, 350) belirtmiştim. Bununla beraber Nâsıreddin Tûsî, *Zîc-i İlhânî* adlı eserinde(British Museum yazması, Or. 7461, vr. 1ᵇ) İlâka diye zikrettiği gibi, Yüan-şi'de (fasıl 1, vr. 5ᵇ) Yi-la-ha diye kaydedilmiştir (Pelliot, *Jornal Asiatique*, II, XV, 176 ve 180); burada doğru şeklin Nilha olduğu farzedilmişse de farsça imlası bunu desteklemiyor). Reşidüddin, İlkah diye vermiştir (*Trudy*, V. 98; VII, 125 (metin); XIII, 115 ve 282; farsça metin, 186 vd.).

[237] *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 303; Bretschneider, *Mediaeval Researches* I, 68.

ki Cuveynî'nin karekteristik haberinde belirtildiği gibi[238], Gürhan isyanın Kara-Hitâylar'ın müslüman vilayetlerinin hepsine yayılacağını ta o zaman farketmişti. Göçebe çetelerinin ortaya çıkışına kadar müslümanlar bir başarı kazanamadılar. "Kaşgar hanının oğlu" Gürhân tarafından hapsedildi ve ancak Küçlük tarafından kurtarıldı[240]. Bu bilgiden isyanın Arslan Hân Ebu'l-Muzaffer Yusuf devrinde ortaya çıktığı neticesine varılabilir. Cemâl Karşî'ye göre[241] Receb 601 (Şubat-Mart 1205)'de vefat etmiştir. Mâverâünnehr'de Muhammed'in yenilmesinden ve Kara-Hitaylar tarafından Semerkant'ın zaptından anlaşıldığına göre isyan daha başlangıçta bastırıldı. Gürhân, Osman'a karşı kazandığı zaferin (muhtemelen 1210 yılının ilk yarısında) meyvelerinden büyük bir itidalle faydalandı. Az miktarda haraç ödemekle yetindi. Mümessilini Semerkant'ta bıraktı. Osman'ın, evvelce boş yere istemiş olduğu Kara-Hitây prensesiyle o zaman evlenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Cuveynî[242] bu evliliği Osman'ın Kara-Hitâylar ile ikinci defa barışarak Muhammed'e karşı isyan ettiği devirde gösteriyorsa da, Muhammed'in bu barışma ve evlenmeyi haber alınca serkeş damadına karşı hareket etmeğe tereddüt ettiğine dair rivayeti pek inanılacak gibi değildir.

17 — Mâverâünnehr'in zaptı ve müteakip olaylar

Küçlük'ün 1210'da Yedisu'nun kuzey kısmındaki Karluklar'ın yardımıyle bazı başarılar kazanması ve Gürhân'ın Uzgend'de saklanan hazinesini yağma etmesi Gürhân'ı, Semerkant'ı terkederek kendi ülkesinin müdafaasıyla uğraşmak mecburiyetinde bıraktı. Bundan dolayı Mâverâünnehr'deki isyan yeniden başladı. Muhammed'in Kıpçakları yendikden sonra Cend'den ayrılarak [243] Buhârâ'ya gelmesi üzerine Osman tekrar onun tarafına geçti. Ugnak şehrinin muhasara ve zaptedilişi hakkındaki rivayet, büyük bir ihtimalle bu sefere âittir. Yedisu'da, Balâsâgun yakınında Günhân, Küçlük'ü yendiği halde kumandanlarından Tâyenkû, Talas yakı-

238 *Semiryeçye Elkitabı,* II, 106 vd.

239 Cuveynî, I, 56; krş. *Semiryeçye Elkitabı,* II, 107 vd.

240 Cuveynî, I, 48; D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* I, 170.

241 *Metinler,* 132.

242 Cuveynî, II, 124.

243 Sultan'ın Cend'de ikameti ve ahalinin yerli vezirden şikâyetleri hakkındaki Nesevî'nin rivayetinin o zamana âit olması kuvvetle muhtemeldir (Nesevî, metin, 102 vd., tercüme, 170).

nında Müslümanlar tarafından esir edildi. Müslümanlar'ın zaferi kesin olmadığından Sultan düşmanı kovalamağa ve Yedisu'daki dindaşlarına yardım etmeğe cesaret edemedi. Bununla beraber gerek muharebe ve gerekse esir Kara-Hitây kumandanının Hârezm'e götürülmesi Muhammed'in birliklerini şevke getirdi ve hükümdarlarına karşı saygı ve bağlılıklarını artırdı. Muhammed'in resmi yazışmalarında "İkinci İskender" diye bahsedilmeğe başlandı. Hattâ Hârezmşâh, Sultan Sencer'in uzun saltanatına nazaran onunla mukayese edilmekten daha çok hoşlanıyordu[244]. Bu devirden itibaren Sultan'ın mührüne "Zıllullah fi'l-arz" ibaresi yazılmağa başlandı. Cuveynî'nin rivayetine göre[245] Tâyenkû'yu Sultan'ın emriyle Ceyhun'a attılar, fakat Cûzcânî'ye göre[246] müslümanlığı kabul ederek Hârezm'de kaldı ve çok hürmet gördü. Tarihçimiz, muhtemelen Tâyenkû'nun âkibetini Kara-Hitâylar'dan Burak ve kardeşinin âkibetleriyle karıştırmıştır. Onlar da aynı muharebede esir edildikleri halde Hârezmşâh'ın hizmetine kabul edilerek emir ve hâciblik makamlarına kadar yükseldiler[247].

Müslümanlar'ın sevinci uzun sürmedi. Kara-Hitâylar'ın eski tâbileri hâkimiyetin kâfir Gûrhân'dan Sunnî Hârezmşâh'a geçmesinden bir fayda görmiyeceklerini çabuk anladılar. Cuveynî'ye göre 1210'dan itibaren, hattâ Hârezm'den dönüşünden önce Muhammed, Utrâr hükümdarının isyanını bastırmağa mecbur olmuştu. Âsi nihayet boyun eğerek Nesâ'ya gönderildi[248]. Nesevî[249], Utrâr hükümdarı Tâceddin Bilge Hân'ın Semerkantlı Osman'ın kardeşinin çocuğu[250] olduğunu söyler. Bilge Hân, Kara-Hitâylar'ı terkedip Hârezmşâh'ın tarafına geçenlerin birincisi olduğu için huzuruna çıkarken evvelki hizmetlerinin mükâfatını vereceğini ümit ediyordu. Çünkü Endhud muharebesine katılmıştı. Nesevî, isyanından hiç behsetmez, sürülmesinin Sultan tarafından Irak seferinden evvel (1217) ihtiyaten alınmış bir tedbir olduğunu belirtir. Bilge Hân Nesâ'da bir yıl kaldı ve cömertliği sâyesinde halkı kendi tarafına kazandı. O zaman Sultan, cellâ-

[244] İki lakabı da Avfî'de bulunmaktadır, krş. *Metinler*, 84. "Sultan Sikender" lakabı ile Talas yakınındaki muharebeler de *Lübâb*'da zikredilmiştir (I, 112, evvelce Hıtâ memleketine ve Balâsâgun'a seyahat etmiş olan vezir Ebû Bekr Ahmed el-Câmicî'nin dikkate şayan hayat hikâyesinde, *Lübâb*, I, 111). Krş. *Lübâb*, I, 202; II, 341. سلطان سكندر

[245] Cuveynî, II, 81; Mîrhând, *Harezm*, 56 vd.

[246] *Tabakat-ı Nâsırî*, 261 vd., 934.

[247] Cuveynî, II, 211.

[248] Cuveynî, II, 81; Mirhând, *Harezm*, 57.

[249] Nesevî, metin, 22 vd., tercüme, 38 vd.d.

[250] Tercümede bir yanlışlık vardır.

dını Nesâ'ya gönderdi; Bilge Hân idam edilerek başı Hârezm'e gönderildi. Nesevî, vatanı olan Nesâ'da cereyan eden olayları elbette diğer tarihçilerden daha iyi bilirdi; fakat Bilge Hân'ın 1217'ye kadar Utrâr hükümdarlığında kaldığını ve Karahânlı hanedanının diğer üyeleriyle aynı zamanda hal'edilmemiş olduğunu farzetmek pek mümkün değildir.

Semerkantlı Osman[251], Hârezmşâh'ın kızıyla evlenmek üzere Muhammed ile birlikte Gurgânc'a gelmişti. Düğün çok uzun sürdü. Osman Semerkant'a dönmek isteyince Türkân Hatun razı olmadı ve Türk âdetleri gereğince kaynatasının evinde bir yıl kalması lazım geldiğini söyledi. Osman çaresiz kabul etti. 1211 yılı baharında Kara-Hitâylar'a karşı yeniden sefere başlanınca Muhammed yalnız olarak Semerkant'a geldi ve kısa zaman içinde Hân'ın bulunmayışının halkı kuşkulandırdığını ve Hârezmşâh'a karşı husumet duymağa başladıklarını farketti. Muhammed bu durum karşısında Osman'ın genç karısiyle birlikte Semerkant'a gönderilmelerini emretti. Osman'ın makamına layık bir şekilde bir merasim yapıldı. Küçük kardeşini Hârezm'de bıraktılar. Muhammed, başşehrine döndü. İbnü'l-Esîr'e göre Semerkant'a Osman ile birlikte Hârezmşâh'ın bir temsilcisi gönderildi; bu, Gürhân'ın temsilcilerinin daha önce sahip oldukları bütün haklara sahipti.

Cuveynî, bir yıl içinde bir askerî harekâttan bahsetmiyor; binaenaleyh Semerkant valisi Bürtene'nin ihanetine dair ilk versiyondaki rivayette az da olsa bir gerçek payının olduğunu kabul etmek güçtür. Yalnız Cûzcânî[252], Muhammed'in 1211 yahut 1212 yılında 400.000 (?) kişilik bir ordu ile Kara-Hitâylar'a karşı yeni bir zafer kazandığını belirtmektedir.

Osman, Semerkant'a dönünce Hârezmli yardımcılarının tavır ve hareketlerine çok öfkelenerek tekrar Kara-Hitâylar ile anlaştı. Bu husus bilhassa dikkete şayandır, çünkü 1211 yılı umumiyetle Gürhân için müsait olmamıştı. Yedisu'nun kuzey kısmında Kubilay-noyon'un kumandası altında bir Mogol birliği görününce bu ülkenin hâkimi, Gürhân'ın metbûiyetini kesinlikle reddederek Kara-Hitay valisini öldürdü[253]. Mamafih Osman, Müslüman kurtarıcılarının boyunduruğunu kâfirlerin daha önceki ile değiştirmeğe karar verdi. Olayların cereyanı, teb'asiyle hemfikir olarak hareket ettiğini göstermektedir. Kısa zaman sonra Muhammed, Osman'ın,

251 Onun sonu hakkında bkz. Cuveynî, II, 122; İbnü'l-Esîr, XII, 177 vd.

252 *Tabakat-ı Nâsirî,* 262 vd. d., 934.

253 *Trudy,* V. 132; XV, 14, 113 vd.; *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 130 vd.; Cuveynî, I.

Hârezmşâh'ın kızına kötü muamele etmekte ve Kara-Hitây hânının kızını üstün tutmakta olduğunu haber aldı. Hattâ Muhammed'in kızı, ortağına hizmet etmeğe mecbur ediliyordu. Nihayet 1212 yılında Semerkant halkının Osman'ın emriyle isyan ederek şehirde oturan bütün Hârezmliler'i öldürdükleri haberi geldi. Hârezmşâh'ın kızı kalede saklandı; Osman onu da öldürecekti. Bundan vazgeçmesi için çok uğraştılar. İbnü'l-Esîr, Hârezmliler'in vücutlarını kasaplık etler gibi doğrıyarak çarşılarda sattıklarını yazmaktadır. Kendilerine zulmedenlere karşı ahalinin duyduğu nefretin ne kadar büyük olduğu bundan anlaşılmaktadır. Felaket haberi duyulunca Sultan derhal Semerkant üzerine yürüdü. İbnü'l-Esîr'e göre Muhammed, önce Hârezm'de oturan bütün yabancıları, sonra da bütün Semerkantlıları öldürmek istedi, fakat Türkân Hatun onu bu tasavvurundan vazgeçirdi. Kısa zaman içinde Semerkant teslim olmak zorunda kaldı. Cuveynî, Osman'ın Hârezmşâh'ın huzuruna kılıç ve kefen ile çıktığını, yâni tam bir bağlılık arzetttiğini kaydetmektedir. Diğer taraftan İbnü'l-Esîr'de, şehir yağma edildikten sonra onun, Hârezmliler tarafından muhasara edilmekte olan kalede mukavemet ettiği, af dileğinin reddedildiği ve kale teslim olduktan sonra Hârezmşâh'ın huzuruna getirildiği belirtilmektedir. Şehir üç gün yağma edildi; ancak yabancıların oturduğu mahalle bu yağmadan masun kaldı. İbnü'l-Esîr, ölenlerin sayısının 200.000 olarak gösterir. Cuveynî'nin gerçeğe daha yakın olan rivayetinde ise 10.000 insanın katledildiği söylenmektedir. Daha sonra Muhammed, seyyidlerin, imamların ve ulemânın ricalarını kabul ederek katliâma son verdi. Hattâ Hârezmşâh, Osman'ı bile affetmek istedi ise de kızı Hân Sultan kocasının affedilmesine razı olmadı ve ertesi gece idam edildi. Muhammed, "Fergana ve Türkistan emîrlerine" elçiler göndererek kendisine itaat etmelerini istedi. Kara-Hitâylar'ın hareketlerini kontrol etmek ve onların ilerlemelerine engel olmak maksadiyle İsfîcâb'a bir birlik gönderdi. Semerkant Hârezmşâh'ın başşehri oldu. Orada yeni bir cami yapıldı ve "yüksek bir binanın", belki de bir sarayın inşasına başlandı.

İbnü'l-Esîr[254] ve Cûzcânî'nin[255] verdikleri haberlerden, Muhammed'in emriyle Karahânlılar sülâlesinden katledilenlerin, yalnız Osman ve akrabası olmadığı anlaşılmaktadır. Sülâlenin başka mensupları da ayni âkibete uğradılar. Nümizmatik vesikalardan[256], o devirde Uzgend hükümdarının

[254] İbnü'l-Esîr, XII, 178.
[255] *Tabakat-ı Nâsırî, 265.*
[256] A. Markov, *Katalog, 292 vd.*

Celâleddin Kadır Hân olduğu anlaşılmaktadır. Osman'ın babası gibi o da "Uluğ Sultan" ünvanını taşıyordu. Aynı âkibete uğramış olması kuvvetle muhtemeldir[257]. İsficâb'a bir birlik gönderilmesi, Küçlük'ün iktidar mevkiine geçmesinin haber alınması üzerinedir. Küçlük, Gürhân'ı hapsetti; Kara-Hitâylar tarafından hapsedilmiş olan Kâşgar hanının oğlunu kurtardı ve Kâşgar'a gönderdi, fakat şehzâde şehre girmeden önce âsi emirler tarafından öldürüldü[258]. Cemâl Karşî'ye göre[259] şehzâde (Arslan Hân Ebu'l-Feth Muhammed) 607 (1210-1211)'de öldürüldü. Bundan Gürhân'ın hapse girmesinin 1211 yılının ilk yarısından sonra vuku bulmuş olmadığı neticesine varılır. Bu, Cuveynî'nin rivayetine de uyuyor. Cuveynî'nin bu olayı Kara-Hitây ordusunun Talas kıyılarından çekilerek Balâsâgun'u zaptetmelerinin hemen akabinde olduğunu belirttiğini yukarıda görmüştük. Gürhân hayatta iken Küçlük, gerçek iktidarla yetinerek imparatorluk ihtişamının bütün görünüşteki alâmetlerini metbûuna bıraktı. Kabul merasiminde Gürhân tahtta otururken Küçlük hâcibler arasında ayakta dururdu[260]. Gürhân'ın hapsedilmesinden önce, Muhammed ile Küçlük arasında müzakerelerin olduğuna dair tam manasiyle güvenebileceğimiz bilgiye sahip değiliz. Cuveyni tarafından anlatılan hayalî anlaşma (bkz. s.379) elbette hiç bir zaman gerçekleşmemiştir. İbnü'l-Esîr'in gerçeğe daha yakın olan rivayetine göre[261] Küçlük ile Gürhân arasındaki mücadele sırasında iki taraf da Hârezmşâh'tan yardım isteyince Hârezmşâh bir ordu ile ilerledi (belki 1211'de), fakat netice kesinleşinceye kadar hiç birine yardım etmedi. İki taraf da onu kendisine müttefik farzediyordu. Ancak Gürhân mağlup ve hapsedildikten sonra Harezmşâh, Kara-Hitâylar'ın mahvına iştirak etti; askerî kuvvetlerinin bir kısmı da Muhammed'in hizmetine girdi. Bundan dolayı Hârezmşâh, Küçlük'ü kandırmağa çalışarak zaferini Muhammed'in yardımına borçlu olduğunu ve Gürhân'ın arazisinin bir kısmını kendisine teslim etmesinin lazım geldiğini ispat etmeğe çalıştı. Küçlük bu teklifi kesinlikle reddetti. Bu siyasî müzakereleri Nesevî doğru bir şekilde anlatmaktadır[262]. Çünkü Hârezmşâh tarafından Küçlük'e gönderilen elçilerin sonuncusu olan Muhammed b. Kara-Kasım, Nesevî ile konuşmağa fırsat

[257] Belki Osman'ın kızkardeşinin kocası Kuç-tegin'in aynıdır. *Lübâb*'da adı geçer (I, 45). Kuç-tegin ünvanına sikkelerde de rastlanır.

[258] Cuveynî, I, 48; D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* I, 170.

[259] *Metinler,* 132 vd.

[260] Nesevî, metin, 7, tercüme, 13.

[261] İbnü'l-Esîr, XII, 178 vd.

[262] Nesevî, metin, 7-9, tercüme, 13-16.

bulmuştu. Muhammed, zaferinin meyvelerinden kendisini mahrum ettiği için Küçlük'ü mesul tuttu ve Gürhân Hârezmşâh tarafından mağlup edilince düşmanına sulh teklif ederek ona kızı Tafgaç Hatun'u vereceğini, çehiz olarak bütün hazinesini vadettiğini, ancak en uzak vilayetlerini koruyacağını iddia etti. Tam bu sırada Küçlük, Gürhân'ın zaafından faydalanarak saltanatı elegeçirdi. Bunun üzerine Sultan Küçlük'ten Gürhân'ı ve kızını, hazinedarı ile birlikte göndermesini istedi. Bu tehditkâr isteğe Küçlük önce mutedil cevaplar vererek Muhammed'e hediyeler gönderdiği halde Gürhân'ı teslim etmeğe kesinlikle yanaşmadı. Gürhân, kendisini bekliyen âkıbetten endişe ederek Hârezmşâh'ın teklifini kabul etmemesi için Küçlük'e yalvardı. Gürhân'ın verdiği izahata bakılırsa mes'ele Muhammed'in elçilerinin getirdikleri habere tamamiyle uymuyordu. Gürhân ülkesinin bazı kısımlarını kurtarmak düşüncesiyle Hârezmşâh ile barışmayı ve kızını ona vermeği gerçekten arzu ediyordu. Fakat Muhammed bütün bu teklifleri reddetti. Küçlük Sultan'ın arzusunu karşılamakta geciktiği için Sultan, istediğini kesin bir şekilde tekrar etti. Elçisi aldığı talimata göre hareket ederek hükümdarının öfkelendiğini Küçlük'e sert bir dille ifade etti ve bundan dolayı zincire vuruldu. Sonradan Küçlük ile Muhammed'in birlikleri arasında "Kâşgar ile bazı yerlerde" meydana gelen çarpışmalar sırasında kaçmağa muvaffak oldu.

İbnü'l-Esîr'in rivayetine göre Hârezmşâh çete harbi için küçük kuvvetler sevketmekle yetindi. Küçlük de "böyle bir hareket tarzı bir hükümdardan daha çok eşkiyaya yaraşır" diye onu ayıpladı. Küçlük bu hususta pek şikâyette bulunamazdı, çünkü kendisi de aynı harp taktiğini uyguluyordu; hem de tam bir başarıyla tatbik ederek bu sâyede Hârezmşâh'a karşı mücadelesinde başarılı oldu. Halbuki önce ancak Yedisu ile Seyhun vilayetinin doğu kısmına sahip idi. Fakat ilk vazifesi İslâm hareketinin son kalıntılarını ezmek oldu. Yâni gerek evvelce at hırsızı ve haydut iken bu hareket esnasında Kulca vilâyetinde bağımsız bir hükümet kurmuş olan Bûzâr yahut Ozâr'ı[263], gerek hânlarını öldüren Kâşgar âsilerinin reislerini mağlup etmekti. Küçlük, Doğu Türkistan'da fetihlere girişmeksizin üç dört yıl (yâni 1211'den 1213 yahut 1214'e kadar) hasat mevsiminde akınlar yaparak büyük tahribat yaptı. Nesevî'de belirtildiği gibi Muhammed o sıralarda aynı bölgeye askerî kuvvetler sevketti. Muhammed'in ordusunun Beşbalık'a vardığına dair Cuveynî'nin rivayeti[264] de bunu teyid etmekte-

[263] Cuveynî, I, 57 vd.; *Metinler,* 135 vd. (Cemâl Karşî).

[264] Cuveynî, II, 126.

dir. Küçlük'ün akınlarında beklenilen gâye hasıl oldu. Memlekette kıtlık başgösterince halk ona boyun eğmek zorunda kaldı. Hârezmliler'in başka yerlerdeki tavır ve hareketlerine bakılırsa memlekette Muhammed'in ordusuna mensup birliklerin Küçlük'ün ordulariyle birlikte olması, halkın bu kararı almasına yardımcı olmuştur. Hârezmşâh da Küçlük'ün zaferinden sonra Doğu Türkistan'da Müslümanlar'ın uğradıkları zulme son veremedi[265]. Muhammed, Kâşgar ve Hoten'deki dindaşlarına yardım edemediği gibi Mâverâünnehr'in kuzey vilayetlerini bile Küçlük'e karşı müdafaa edemedi. İbnü'l-Esîr'e göre[266] Sultan, her halde 1214'e kadar yaz mevsimini Semerkant'ta geçirmiştir. Mâverâünnehr'in Küçlük tarafından istila edilmesinden korkuyordu. Nihayet İsficâb, Şâş, Fergana ve Kâsân halkının güney-batıya göç etmeleri emredilerek bu vilayetler, Küçlük'ün eline geçmesin diye tahrip edildi[267]. Fergana ile birlikte Kâsân'in zikredilmesi, emrin anlaşıldığına göre ancak Fergana'nın Seyhun'un doğusundaki kısımlarına âit olduğu manasında yorumlanmalıdır. İsficâb ile Şâş'a gelince, İbnü'l-Esîr'in rivayetini Yâkut[268] tamamiyle teyid etmekte ve bu tedbirin alınması için aynı sebebi göstermektedir. Hârezmşâh bu vilayetleri elinde tutmağa muktedir olamadığı için tahribetti. İslâm hükümdarlarının en kuvvetlisi ile 1218 yılında bir Mogol kumandanı tarafından fazla zorluk çekilmeden bertaraf edilen bir göçebe reisi arasındaki mücadele böylece neticelendi.

18 — Kıpçaklar'a karşı harekât ve Mogollar ile mücadele

Muhammed, bozkırlardaki diğer bir düşmana, Kıpçaklar'a karşı harekâtında daha başarılı oldu. Sıgnak vilayetinin Hârezmşâh'ın ülkesine dahil edildiği anlaşılmaktadır. Çünkü Sıgnak hükümdarının iki oğlu Hârezm'de esir bulunan emîrler arasında zikredilmektedir[269]. Muhammed Cend'den kuzeye doğru hareket etti ve Kırgız bozkırlarında yaşayan Kıpçaklar'a karşı akınlar yaptı. Bu akınlardan birinde Çingiz Hân'ın ordularıyla tamamen tesadüfî bir çarpışma vuku buldu. Bu muharebe hakkında birbirinden ayrı dört tarihçinin dört rivayeti bize intikal etmiştir: İbnü'l

265 Bkz. *Zapiski*, VIII, 29; *Semiryeçye Elkitabı*, II, 111 (Cuveynî'den, I, 52).

266 İbnü'l-Esîr, XII, 199.

267 İbnü'l-Esîr, XII, 179.

268 Yakut, *Mu'cem*, I, 249 vd, III, 234.

269 Nesevî, metin 39, tercüme, 67.

Esîr[270], Nesevî[271], Cûzcânî[272] ve Cuveynî[273]; fakat bu tarihçilerin dördünün de Hârezmşâh'ın Orta Asya'daki seferleri hakkında oldukça farklı fikirleri vardır. İbnü'l-Esîr, Sultan'ın bu seferi, Mogollar'a karşı Utrâr felâketinden (1218) sonra yaptığını söyler. Nesevî, selefinin kronolojik hatasını düzeltmeğe çalışarak seferi 612 (1215-1216) yılında gösteriyorsa da, o da İbnü'l-Esîr gibi Moğollar'ın Küçlük'ü yendikten sonra Sultan'ın ordularına karşı savaştıklarını belirtir. Halbuki Küçlük'ün bu mağlubiyetinin ancak 1218'de olduğu bilinmektedir. Hem de Küçlük bu sırada Doğu Türkistan'da idi ve oradan Sarıgöl'e kaçmıştı. Halbuki Moğollar ile Hârezmliler arasındaki çarpışma Turgay vilâyetinde olmuştur. Cûzcânî bu olayı 615 (1218) yılına koyar. Onun rivayetine göre Sultan o sıralarda Tatar (?) Yusuf'un oğlu[274] Kadır Hân'ı kovalamakta idi ve kuzeye doğru Türkistan'ın Yugur şehrine kadar ilerledi. Moğollar'ın orada görünmeleri, ancak Tatarlar'ı takip ettikleri şeklinde izah edilebilir. Yugur[275] denilen yere gelince, Çin tarihinde de, Kıpçak memleketinde Subudey'in Mergitler'i yendiği mahalle Yu-ku denildiğine dair bir bilgi bulunmaktadır. Bundan başka Yu-ku adı Mergitler'in reisine veriliyordu[276]. Yugur kelimesinin Kıpçak memleketinde bir ünvan olarak kullanıldığı yukarıda zikredildi (bkz. s. 363). Resmî vesikalardaki "Yugur oğulları" tabirinden anlaşılmaktadır. Cuveynî'nin rivayetinde, Utrâr felâketinden sonra Muhammed'in Buhârâ'ya giderek[277] 8 Şaban'dan 10 Şevval'e kadar orada kaldığı ifade edilmektedir (belki 615'te, 30 Ekim ile 30 Aralık 1218 tarihleri arasında). İlkbahar mevsimi (?) geldiğinden Sultan vaktini eğlence ile geçirdi. Sonra Küçlük'e karşı sefer yapmak gayesiyle Semerkant'a doğru yola çıktı.

270 İbnü'l-Esîr, XII, 238; Tiesenhausen, I, 7.

271 Nesevî, metin, 9-11, tercüme, 16-19.

272 *Tabakat-ı Nâsırî*, 267 vd.d., 1096 vd.

273 Cuveynî, I, 51 vd., II, 100 vd.; Mîrhând, *Harezm*, 74 vd.d.; Mîrhând, *Vie de Djenghiz Khan*, 99; D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I, 208 vd.d.

274 Cûzcânî eserinin başka bir yerinde (*Tabakat-ı Nâsırî*, 1097) "Yimek Safaktân'ın oğlu" olduğunu söyler (Yimekler, Kimâkların Kıpçaklar'a akrabalığı olan bir kabilesiydi). Marquart'ın fikrince (*Osttürkische Dialektstudien*, 130) Cûzcânî, Kadır'ı Mergitler'in emîri Kudu ile karıştırmıştır. Onun böyle bir görüş ileri sürmesine sebep gösterilmek için Cuveynî'nin eserinin Hârezmşâhlar hanedanına dair olan kısmını bilmediğini farzetmeliyiz.

275 Raverty, "Yigur" şeklinde yazar (*Tabakat-ı Nâsırî*, 267)

276 *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 233, Marquart'ın fikrince *(aynı yerde)* çince Yu-ku, coğrafî isim olarak İrgiz'i ifade eder. Bu, ancak Çinliler'in arapça yanlış bir transkripsiyona aldanmaları halinde mümkün olabilir (ارغز yerine ايغر yahut يغر). Krş. Pelliot'nun fikri, *Journal Asiatique*, II, XV, 154.

277 IV No.lu yazmada (2, 34): burada bir yanlış var.

Bu sırada Çingiz Hân tarafından kovulan Mergitler'in Tuk-togan'ın (Reşidüddin'de Kul-togan) kumandası altında Kanglılar'ın (Kıpçaklar) memleketinde göründükleri haberini aldı[278]. Sultan bu haber üzerine onlara karşı yürümek maksadiyle Buhârâ yoluyla Cend'e gitti. Orada, gelenlerin yalnız Mergitler olmadığını ve Çingiz Hân'ın ordularının onları takip ettiğini öğrendi. Cuveynî, başka bir rivayetinde, Tuk-togan'ın bundan önce Küçlük ile savaş ettiğini ve "Kem-Kemçik hududuna" (Reşidüddin'deki Kem-Kenci'ût) yani Kırgız memleketine gittiğini kaydeder; Cuçi de ona karşı gönderilmişti. Hârezmşâh, ihtiyaten Semerkant'a döndü; oradan ordusunun geri kalan kısmını aldı ve daha büyük askerî kuvvetlerle Cend üzerine yürüdü. "Bir taş ile iki kuş vuracağını" ümit ediyordu[279]. Halbuki o zamana kadar Mogollar Mergitler'i imha etmişlerdi. Sultan yalnız Çingiz Hân'ın orduları yle muharebe edebildi. Kesin bir başarı kazanamadı ise de düşmanı geri çekilmeğe mecbur etti. Hârezmşâh'ın uğraşmak zorunda kaldığı Mogol ordusunun gerçekten Mergitler'i kovalamakta olduğunda şüphe yoktur. Mogol ve Çin kaynaklarında da[280] Mergitler'in prens Kul-togan-Markân'ın kumandasında Kıpçak memleketine kaçtıklarından bahsedilmektedir. Reşidüddin[281], Mergitler'in mahvını boğa yılında (1217) gösterir. Mogol ordusu, Subudey ile Tokuçar adındaki iki kumandanın emrinde bulunuyordu; bu arada Çingiz Hân'ın büyük oğlu Cuçi de sefere katılmıştı. Cuveynî, Nesevî, Cûzcânî ve onlardan faydalanan Mîrhând da Mogollar'ın kumandanının Cuçi olduğunu söyler. Bir rivayete göre Kul-togan, Cuçi'nin huzuruna götürüldü; başka bir rivayete göre[282] ise Kıpçaklar'ın memleketine kaçtı. "Cuçi Hân arkasından bir ordu gönderdi ve onu esir ettiler" cümlesinde iki elyazmasında "gönderdi" yerine "götürdü"[283] kelimesi vardır. Reşidüddin'in verdiği tari-

[278] Marquart (*Osttürkische Dialektstudien*, 134, n. 1) bu aynileştirmeğe şiddetle itiraz eder, fakat توق تغان'ın mogolca "Tokta Hân"ın yanlış bir transkripsiyonu olduğu ve (Toktabiki ile aynileştirdiği) Tokta Hân ile oğlu Kudu Hân'ın karıştırıldığı hakkındaki kendi nazariyesi gerçeklerden çok uzaktır. Reşidüddin'de, Marquart'ın bizzat ileri sürdüğü gibi (*aynı eser*, 131) hem Kudu, hem de Kul-togan, Tokta-biki'nin oğulları diye zikredilir. İkisi de Kıpçaklar'ın memleketine kaçtılar; orada Kudu maktul düştü. Kul-togan, Cuçi'ye karşı savaşırken esir edildi ve Çingiz Hân'ın emriyle öldürüldü. Görülüyor ki, Kıpçaklar'ın memleketinde Mogollar'a karşı savaşan yalnız Kudu değil, Kul-togan'dır. Çince tarihteki Ho(k)-tu adı (Marquart, *Osttürkische Dialektstudien*, 120) Kul-togan adının da Çince yazılışı olabilir.

[279] Cuveynî, II, 102. می بنداشت که نیك تیر دونخچیر خواهد انداخت

[280] Krş. *Pekin Misyonu Çalışmaları*'nda *Yüan-şi*'den yapılan nakiller, IV, 233, 248.

[281] *Trudy*, XV, 31, 115.

[282] *Trudy*, V, 73.

[283] Çevirene göre böyledir; Prof. Berezin, farsça metnini neşrederken (*Trudy*, VII, 94) karşılıklı varyantları nakletmiyor.

he gelince, bu tarihçinin 1215-1225 yılları arasındaki olayların kronolojisi oldukça hatalıdır. Tarihin metin kısmında Reşidüddin domuz yılını (1215) vermez, kronolojik özetinde ise fare yılını (1216) almaz. Bundan dolayı hicrî yıl yanlışlıkla birincisinde fare ve boğa yıllarına, ikincisinde boğa yılına mukabil gösterilmiştir[284]. 1218'de iki takvim sisteminin yılları birbirine uyuyor; bunun için 613 yılını bertaraf etmek gerekir. Gerek tarihin metninde ve gerekse kronolojik özette Mâveraünnehr'in zaptı yılan yılında[285] (1221) gösterilir. Halbuki bütün güvenilir kaynaklar 1220 yılını vermektedirler. Cuveyni'nin rivayetinden, Mergitler'in imhasının, Cuçi'nin Kırgızlar'a karşı seferi ile birleştirildiği neticesine varılabilir.Reşidüddin de bu seferden bahseder ve 1218 yılında gösterir[286]. Fakat Mergitler'in Kırgızlar'ın ülkesine kaçtıklarını teyid edici başka bir bilgiye sahip değiliz. Nesevî'nin, Hârezmşâh'ın saltanatının son yıllarındaki olayları iyi bildiği inkâr edilemez. 1218 yılında yapılan bir seferi daha önceki bir tarihte göstermezdi. Daha doğru bilgilere sahip oluncaya kadar Sultan'ın Turgay vilâyetindeki seferinin, 1215-1216 kış mevsiminde başlamış olduğu, Mogollar ile çarpışmanın da 1216 yılı yazında meydana geldiği gerçeğe en yakın ihtimal olarak kabul edilebilir[287].

Nesevî'nin rivayetine göre Sultan 60.000 kişilik bir ordu ile Irgız kıyılarına vardı, fakat hemen nehirden geçmedi; çünkü nehir buzla örtülmüştü. Bu durumda ilkbahar başlarında oraya varmış olmalıdır, buzlar artık süvarileri taşıyacak kalınlıkta değildi. Buzlar eriyince Muhammed nehri geçti ve Mergitler'in imha edildikleri yere vardı. Cuveynî, harp sahasının Kaylî[288] ve Kimaç (?) nehirleri arasında olduğunu yazmaktadır. Müslümanlar, yaralıların birinden savaşın o gün cereyan etmiş olduğunu

[284] *Trudy*, XV, 29 vd.d., 115.

[285] *Trudy*, XV, 73 vd., 116.

[286] *Trudy*, V, 131, VII, 169, XV, 115.

[287] Yaz mevsimi olduğu, aydınlığın bütün gece devam ettiğine dair Cûzcânî'nin rivayetinden anlaşılmaktadır. Marquart (*Osttürkische Dialektstudien*, 133) bu muharebeyi 1219 yılında gösteriyorsa da en güvenebileceğimiz bilgilerle uyuşmuyor. Bu görüşte olması için ileri sürdüğü sebep, Çingiz Hân'ın Buhârâ önünde (Şubat 1220'de, Muhammed'in adı geçen şehre dönüşünden beş ay sonra görüldüğüne dair İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgidir, fakat İbnü'l-Esîr'in bu olayları tam manâsiyle bildiği isbat edilemez.Marquart (*aynı eser*, 135) üç senelik bir açık olduğunu kabul eder. Çin rivayetlerinin hayali kronolojisi hakkında bkz. Pelliot, *Journal Asiatique*, 11 XV, 162 vd.

[288] Cuveynî, II, 102. Marquart (*Osttürkische Dialekstudien*, 133) bu nehri *Yüan-şi*'deki bir Çin rivayetindeki Hui-li ile aynı kabul eder. Burada, bu savaş Hârezmşâh'ın 1220'deki kaçışıyle karıştırılarak 1222 tarihi verilmiştir.

öğrendiler. Sultan hemen galipleri takibe karar verdi ve ertesi gün şafak sökerken arkalarından yetişti. Cuçi ile diğer Mogol kumandanları Müslümanlar ile savaşmak istemiyorlardı. Çingiz Hân tarafından yalnız Mergitler ile savaşmak için gönderildiklerini söylediler. Sultan, cevap olarak bütün kâfirleri düşman kabul ettiğini söyliyerek Mogollar'ı savaşmağa mecbur etti. Bir netice elde edilmedi. Her iki ordunun sağ kanat kuvvetleri karşı tarafın sol kanat kuvvetlerini geri püskürttüler. Müslümanlar'ın sağ kanadı Hârezmşâh'ın büyük oğlu Celâleddin'in kumandasında idi. Onun cesareti Müslümanları mağlubiyetten kurtardı[289]. Ertesi gün muharebe tekrar başlıyacaktı, fakat Mogollar gecenin karanlığından faydalanarak geri çekildiler ve büyük ateşler yakarak Müslümanlar'ı aldattılar. Müslümanlar, ancak sabah olunca Mogollar'ın ordugâhlarını terkettiklerini anladılar. Mogollar'ın cesareti Sultan üzerinde büyük bir tesir bıraktı. Bundan sonra onlarla bir meydan muharebesinden kaçınmasının sebeplerinden birisi budur.

19 — Halife ile mücadele

İslâm hükümdarları arasında Sultan'ın rakibi yoktu. Takriben 1215 yılında, daha önce Gurlular'a âit olan bütün bölgeleri ülkesine katarak idaresini oğlu Celâleddin'e vermişti. Gurlular'ın Bâmiyân şubesinin sahip olduğu yerlerin Ceyhun'un kuzeyinde bulunan bazı vilâyetler olduğu bilinmektedir. Hârezm'de esir tutulan hükümdarlar arasında Vahş hükümdarı Cemâleddin Ömer'in adı geçmektedir[290]. Cûzcânî'de adı geçen Melikşâh'ın halefi muhtemelen bu zattır[291]. Sultan göçebe istilâsı tehdidi karşısında Mâverâünnehr'de kaldığı halde kumandanları İran'ın hemen tamamını onun hâkimiyeti altına almışlardı. Uman'da bile Muhammed'in adına hutbe okunuyordu[292]. Muhammed batıda ilk başarısızlığa, Abbasî halifesinden Bağdad'da adına hutbe okunmasını, yâni halifenin daha önce Büveyhîler ve Selçuklular lehine olduğu gibi şimdi de Hârezmşâh lehine cismanî iktidardan feragatını istediği zaman uğramıştır. Batıda bundan başka önemli başarısızlığı yoktur. Tekiş'in de daha önce böyle bir arzu izhar ettiğini görmüştük; fakat Muhammed istediğini daha kesinlikle devam

[289] Cuveynî'nin (iki rivayetinde: I, 52, II, 103) verdiği bu geniş bilgi biraz şüphelidir. Celâleddin'in hayat hikâyesini yazan Nesevî'nin, bu savaşta kahramanının oynadığı rolden bahsetmemesi şüpheyi çekmektedir.

[290] Nesevî, metin, 39, tercüme, 66 vd.

[291] *Tabakat-ı Nâsırî,* 436, 490.

[292] İbnü'l-Esîr, XII, 198.

ettirdi ve bu maksatla Hârezmli Kadı Mucîreddin Ömer b. Sa'd'ı Bağdad'a elçi olarak gönderdi (tarihçi Nesevî ondan bilgi almıştır). Bağdad hükûmeti bu teklifi kesinlikle reddetti ve Şeyh Şihâbeddin Sühreverdî'yi Hârezmşâh'a gönderdi. Cuveyni[293] ile Nesevî'ye[294] göre şeyh, Sultan'ın sarayında ilim ve fazlına lâyık bir şekilde kabul edilmedi. Bununla beraber Nesevî, Sultan'a daha hürmetli sözler söyletir. Sultan şeyhi sarayda bir müddet bekletti[295] ve Cuveynî'ye inanılacak olursa içeri girince oturtmadı. Şeyh bir hadîs okumak için izin istedi. Sultan izin verdi ve hadîsi dinlerken âdet üzre diz çöktü. Hadîs Peygamber'in, Müslümanlar'ın Abbasîler'e zarar vermemeleri için tenbihi üzerine idi. Sultan şu cevabı verdi: "Ben Türküm ve arapçayı az bilirim, fakat senin okuduğun hadisîn manâsını anladım. Ancak Abbas oğullarının hiç birine benim zararım dokunmadı, onlara fenalık etmek için de çalışmadım. Halbuki onlardan bir çoğunun daima Emirülmüminîn'in hapishânesinde bulunduğunu, hattâ orada çolukçocuk sahibi olduklarını işittim; eğer şeyh bu hadîsi Emirülmüminîn'in huzurunda okusa idi daha iyi ve daha yerinde olurdu. Şeyh, halifenin müctehid sıfatıyle bütün İslâm cemaatinin hayrı için bazı şahısları hapsetmek selâhiyetini haiz olduğunu isbat etmeğe uğraştı. Şeyhin gönderilmesinden, istenen hedefe varılamadı. İki hükümdar arasındaki husumetin artmasından başka bir faydası olmadı.

Sultan'ın cevabındaki keskin nükteye rağmen o zaman İslâm âleminde halifeye karşı duyulan hürmeti sarsamadı. Şeyh tarafından okunan hadîsin meâline tamamiyle uygun olarak İbnü'l-Esîr[296], "Abbasîler'in asîl hanedanının ululuğundan" bahsederken ona her kim fenalık ederse fiilî yahut suî niyetinden dolayı cezalandırıldığını söyler. Cuveynî'ye göre Sultan, kendi hakkında "bi'at etmek İslâm'ın erkânından olan imama mülk hevesiyle kastetti ve imanını sarstı" denilmesini istemezdi"[297]. Binaenaleyh harp

[293] Krş. Mîrhând, *Harezm,* 69 vd.; D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* I, 192 vd. Sultan ile Halife'nin arasındaki düşmanlık hakkında Cuveynî'nin basılı metninde iki rivayet (II, 96 vd., 120 vd.) varsa da şeyhin elçiliğinden hiç birinde bahsedilmiyor. Şeyh hakkında bkz. Brockelmann, GAL, I, 440.

[294] Nesevî, metin, 12 vd., tercüme 21 vd.d. İsmâîl b. Ahmed b. el-Esîr, عبرة اولى الابصار adlı eserinde (British Muzeum yazması, 7914, vr. 37ª) şeyhin elçiliği hakkında geniş bilgi verir (bkz. Brockelmann, GAL, I, 341). Ordunun 400.000 kişiden ibaret olduğunu (mübalağa açıkça görülüyor), üç çadır kurulmuş olup birinde İran hükümdarları, ikincisinde Horasan hükümdarları ve üçüncüsünde de Mâverâünnehr hükümdarlarının bulunduğunu bildirir.

[295] Fransızca tercümesinin aksine arapça metnin bu manada kabul edilmesinin lâzım geldiği anlaşılıyor.

[296] İbnü'l-Esîr, XII, 207; D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* I, 194.

[297] Cuveynî, II, 121.

için hutbe meselesinden daha makul bir bahane bulmağa mecburdu. Bu gibi bahaneler eksik değildi. Halife Nâsır, tahtını korumak emeliyle başvurduğu usullerde Muhammed kadar cüretkârdı. Halife, İsmailîler'in reisi Celâleddin Hasan'a bazı tekliflerde bulundu; onun fedaîlerinden bir kaç kişi getirtti[298] ve düşmanlarını bertaraf etmek için kullandı. Hârezmşâh'ın Irak valisi Iglamış ile Mekke emîri böyle bir âkıbete kurban gittiler. Hattâ emîr hac esnasında Arife günü katledildi. Nihayet Hârezmşah, Gazne'nin 1215'te zaptı sırasında elde edilen vesikalardan, halifenin devamlı olarak Gurlular'ı Muhammed'e hücum etmeğe tahrik ettiğinin anlaşıldığını ilân etti. Sultan, kendi ülkesindeki imamlardan bir fetve almağa muvaffak oldu. Bu fetva mucibince böyle harekette bulunan bir imam imamlığa lâyık değildir; halbuki İslâm'a yardımı dokunan ve vaktini cihatla geçiren bir sultana imam kastederse böyle birini defetmeğe ve yerine başka bir imam tayin etmeğe hakkı vardır; diğer taraftan hilâfet Ali evlâdından Hüseyn sülâlesinin hakkı iken Abbasî hanedanı tarafından gasbedilmiştir[299]. Ruhanî makamların bu kararına dayanarak Sultan, Nâsır'ın hal'edildiğini ilân etti, adını hutbe ve sikkeden çıkarttı ve Seyyid Alâü'l-mülk Tirmizî'yi halife tayin etti[300]. Bu suretle Hârezmşâh'ın Bağdad üzerine yürümesine meşru bir sebep bulunmuş oluyordu. 1217'de İran'da hâkimiyetini yeniden kurdu, fakat aynı yılın kış mevsiminde Hemedân'dan Bağdad üzerine gönderdiği bir birlik, Zagnos dağlarında kar fırtınalarına tutularak ağır zayiat verdi; kalanlarının hemen hepsi Kürtler tarafından imha edilerek ancak az bir kısmı Muhammed'in yanına dönebildi[301].

Böylece Hârezmşâh'ın itibarına ağır bir darbe indirildiği gibi halk da, bu felâketi, işlediği günaha karşılık ona Allah tarafından verilmiş bir ceza kabul etti. İbnü'l-Esîr'e[302] inanılacak olursa, Muhammed'in doğuya

[298] Bunlar hakkında bkz. Dozy, *Islamisme*, 303; Browne, *A Literary History of Persia*, II, 206 vd.

[299] Cuveynî, II, 121 vd.

[300] Cuveynî, II, 120 vd. d. Alâü'l-mülk hakkında bkz. Cuveynî, II, 9 vd.; Mîrhând, *Harezm*, 66 vd.d. Hamdullah Kazvinî, ona İmâdeddin adını vermektedir (s. 496, tercüme, 114).

[301] İbnü'l-Esîr, XII, 207.

[302] İbnü'l-Esîr, XII, 207. Çağdaşlarından Akkâ piskoposu Jacob de Vitry'nin bir raporunda deniliyor ki, Halife Nasturî patriği ile anlaştı, "hânların hânını" yene ve buna karşı Muhammed'in Seyhun'un ötesindeki bütün memleketin kendisine terkedilmiş olan "Kıral David'e" (yâni Küçlük'e) elçiler gönderdi. Halifenin elçilerinin tesiri altında "Kıral David" Hârezmşâh'a harp ilan etti; bundan dolayı Hârezmşâh kendi ülkesine döndü (*Abb, der phil. hist. Classe der Kön. Sachs. Ges. der Wiss.*, B. VIII, 48, 50 vd.d.).

dönüşü, göçebelerin Mâverâünnehr'i istilâ etmelerinden korktuğundan dolayıdır. Bununla beraber halifeye olan kinini devam ettiriyordu. Şubat 1218'de (Zilkade 614) Nişapur'a dönünce Nâsır'ın adının hutbeden çıkarılmasını emretti. Aynı tedbir diğer şehirlerde de, Merv, Belh, Buhârâ ve Serahs'ta tatbik edildi, fakat Hârezm, Semerkant ve Herât'ta bir değişiklik olmadı. Çünkü bu şehirlerin hükümete bağlılığı fazla olmayıp kendi aralarında ve istedikleri gibi hutbeye birisinin ismini koymak ve çıkarmak hakkına sahiptiler (?). Diğer taraftan Avfî[303] ile Nesevî[304], Muhammed'in bu felâketten sonra pişmanlık duyduğunu ve görünüşte de olsa Bağdad ile barışmağa uğraştığını kaydetmektedirler[305]. Hârezmşâh'ın umumî efkâra karşı böyle bir gösterişe lüzum görmüş olması ve Nâsır'ın adını hutbeden çıkartması, Bağdad seferinden önce olmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Hârezm de dahil olarak bazı şehirlerde hutbenin değiştirilmemesi, Sultan ile annesi arasındaki mücadele ile alâkalı olabilir. Bu mücadelede ulemâ, annesinin yanında idiler.

20 — Ulema sınıfı ile askerî parti arasındaki mücadele

1216'da Hârezmşâh, Şeyh Mecdeddin Bağdadî'nin idamını emretmekle hem annesini ve hem de ulemâyı gücendirmişti. Genç şeyh, mutasavvıfların bugün hâlâ mevcut olan Kübrevî tarikatının kurucusu Şeyh Necmeddin Kübrâ'nın talebesi idi. On ikinci ve on üçüncü asırların büyük şeyhleri gibi Şeyh Necmeddin, batıdan gelen muhacirlerden Şeyh Ebû Ya'kub Yusuf el-Buzencirdî el-Hemedânî'nin[306] (ölm. 1140) Mâverâünnehr'de kurduğu tarikate mensuptu. Tarikatın kurucusu ve sâliklerinden tarih kitaplarında pek az bahsediliyorsa da, ahali üzerinde büyük bir nüfûzları olduğu şüphesizdir. Faal üyeleri arasında Hakîm-ata ve Ahmed Yesevî gibi bugün bile halk tarafından çok hürmet gören evliyâ vardı[307]. Şeyhlerin halk üzerindeki nüfûzu, hükümdarları kuşkulandırabilirdi. Bunun içindir ki, şeyhler başlangıçtan itibaren bu kabilden çarpışmalara ma-

[303] *Metinler*, 84.

[304] Nesevî, metin, 20 vd., tercüme, 36.

[305] Muhammed'in tayin ettiği halifenin sonunun ne olduğu hakkında hiç bir bilgimiz yoktur.

[306] *Metinler*, 154 (Yafa'î'nin *Mirâtü'l-Cenân* adlı eserinden: krş. Brockelmann, GAL, II, 176 vd.). Şeyh el-Hemedânî hakkında bkz. Zhukovsky, *Razvaliny Staravo Merva*, 169 vd.d. (Kandîye'den, rusça tercümesi *Semerkant Vilâyeti Rehberi*'nde, VIII).

[307] Krş. "Ahmed Yesevî ve Hâkim Atâ" maddeleri, İ.A.

ni olacak tedbirlere başvurmuşlardır. Tarikatın kurucusu, halefine, Sultan Sencer'e takdim edilen muhtırada yazılı nasihatın aynını mürid ve sâliklerine vermesini tavsiye etmişti[308]. Yâni halkla olan sohbetlerinde hükümdarlariyle olduğu gibi sadakat izhar edilmesi isteniyordu. Avfî'ye[309] inanılacak olursa Mecdeddin Bağdadî, aynı tedbirliliği gösterdi. Cuveynî ve Nesevî'de sık sık adı geçen ve o sıralarda Hârezm sarayında vekil memuriyetinde bulunan İmam Şihabeddin Hivekî, şeyhe yazdığı bir mektupta onun yardımiyle "dünya işlerinin karanlığından taat ışığına yol bulabileceğini ve dert leşkerini istiğfar ve ictihad kılıciyle yenebileceğini" ümit ettiğini bildiriyordu. Şeyh, hükümdara hizmet etmenin günah olmadığını, mağdurlara yardım ve kederlilere teselli vermek fırsatına nâil olduğunu ve bu suretle dünya saffetine ve âhiret selâmetine erişmek hususunda oruç ve namazdan daha emin bir yol bulduğunu vekile anlattı. Binaenaleyh şeyh ile Hârezm hükümeti arasındaki çarpışmanın sebebini izah etmek oldukça zordur.On üçüncü yüzyıl müellifleri bu olaydan hiç bahsetmezler. Hamdullah Kazvinî'den itibaren[310] sonraki kaynakların hepsi şeyhin Türkân Hatun ile münakaşasından şüphe edildiği için idam edildiğini yazarlar[311]. Buna pek imkân verilmez, çünkü o sıralarda Türkân Hatun, torununun oğlunu görmüştü[312]. Şeyh ile olan münasebetlerine dair rivayetlerden belki bu ve bunun gibi olaylarda askerî sınıfın saltanat makamına karşı mücadelesinde ulemânın yardımına mazhar olduğu manâsı çıkarılmalıdır.

Tarihçilerin verdikleri bilgilere göre Mecdeddin'in katli Harezmşâh'ın âni bir öfkesinden ileri gelmiştir. Sonra hemen pişman oldu. Muhammed, Türk hassa birliklerine muhtaç olduğundan ister istemez onlarla iyi geçinmek için elinden geldiği kadar gayret etmek zorunda idi. Hârezmşâh'ın ordusu ücretli askerlerinden meydana geliyordu. Daha önceki devirlerden bile daha açık bir şekilde, on ikinci asırda halk kütlesine, tamamiyle baskı altında tutulacak çiftçiler güruhu gözüyle bakılıyordu. El-Kâtibü's-Semerkandî'nin[313] Sultan Sencer'in ağzından naklettiği enteresan bir fıkrada şöyle denmektedir: Kuvvetliyi zayıfın gadrından korumak, zayıfı kuvvetlinin fuzulî hareketlerine karşı korumaktan daha lüzumludur; kuvvetlinin

[308] *Metinler*, 51 (Kandiye).

[309] *Metinler*, 97.

[310] *Metinler*, 153; *Tarih-i Güzîde*, 788 vd., tercüme 215 (496'da yanlışlıkla Necmeddin Bağdadî; krş. tercüme, 114).

[311] *Metinler*'de çok geniş olarak tarif edildi 156.

[312] Celâleddin'in oğlunun yaşı hakkında bkz. Nesevî, metin, 84, tercüme, 140.

[313] *Metinler*, 71.

zayıfı tahkiri haksızlıktan ibarettir, halbuki zayıfın kuvvetliyi tahkiri hem haksızlık, hem şerefsizliktir. Şayet halk kütlesi itaat etmekten vazgeçerse netice anarşi olur; "küçük büyüğün vazifelerini görür, fakat büyük küçüğün vazifelerini göremez." yâni halk, kibarlar gibi yaşamak isteyecek ve halkın üzerine düşen işi hiç kimse yapmıyacak. Sencer devrine âit resmî vesikaların birinde "işçiler ve çiftçiler" sınıfı hakkında bundan bile daha kesin bir hükme rastlanır[314]. "Hükümdarların dilini bilmezler, hükümdarlarına uymak ve yahut karşı durmak hususunda bir fikir sahibi olmaktan âcizdirler; bütün gayretleri, geçimlerini temin etmek ve âilelerini geçindirmekten ibarettir; bundan dolayı sulha taraftar olduklarından onları ayıplamamak lâzımdır".

Şu halde ücretli askerler, saltanatının yegâne dayanağı olduğundan Sultan, kendi menfaati için onları idarecilere tercih etmeğe mecburdu. Bize kadar gelen resmî vesikalara bakılırsa Hârezmşâh'ın maiyetindeki en yüksek memuriyetler, Selçuklu imparatorluğundakilerinin aynı idi, yâni vezir, kadı ve müstevfi. Vekil ve müşrif tabirlerinin kullanılmasının, on ikinci yüzyılda biraz değişmiş olduğu anlaşılmaktadır. "Dergâh vekili"'nden[315] başka bir "şahsi divan vekili"nden [316] bahsedilir ki, muhtemelen Mogol devrindeki "vekil-i harcî"ye mukabildi[317]. Vekil, büyük paraların tahsilini kontrol ederdi. Vilâyetlerde aynı vazifeyi müşrifler görürdü[318]. Her dairenin âmiri, vilâyetlerdeki memurları kendi bildiği gibi tayin ederdi[319]. Ancak vilâyetlerdeki vezirler saltanat makamı tarafından tayin edilirlerdi. Bilhassa hanedana, mensup bir valinin idaresinde bulunan vilâyetlerde bu hususa dikkat edilirdi[320]. Askerî memuriyetler arasında cellât (cândâr), Selçuklular'ın aksine büyük bir önem taşırdı. Tekiş adına yazılan bir yazıda[321] cândâr, "hassa ordusu ilerigelenleri" arasında sayılıyordu. Muhammed'in saltanatı zamanında, Sultan'ın idam hükümlerini yerine getirmeğe memur olan Ayaz, "Cihân Pehlivân" ünvanını taşırdı ve 10.000 kişilik bir süvari birliğine kumanda ederdi[322]. Divan reisleri arasında me-

[314] *Metinler,* 30.

[315] *Metinler,* 97 (Avfî).

[316] *Metinler,* 23.

[317] Cuveynî, II, 239.

[318] Nesevî'nin "müşrif" tabirini bu manada kullandığı açıktır (Nesevî, metin, 195, tercüme, 325).

[319] Bkz. yk. s. 249.

[320] *Metinler,* 75, 76; Nesevî, metin, 102, tercüme, 170.

[321] *Metinler,* 78.

[322] Nesevî, metin, 23, tercüme 40.

râtip hakkında bilgimiz çok azdır. Muhammed'in veziri Nizâmülmülk Muhammed b. Mesûd el-Herevî[323], muhtemelen Tekiş'in vezirinin oğlu idi[324]. Şu halde bunlarda da, daha önceki hanedanlarda olduğu gibi ırsî vezirlere rastlanıyor. Selçuklular devrinde genişletilen mukataa usulü burada da tatbik ediliyordu. Tekiş devrinde Barçınlıgkent valisi tayin edilen bir kumandana aynı zamanda "Divan-ı arz" vasıtasiyle bir ihsan olarak (yâni askerî daire vasıtasiyle) o bölgedeki başlıca köylerden Ribât-Toganin verildi[325]. Aynı devirde şehzâde Yegan-Dugdû'ya *milk* (vergiden muaf malikâne) olarak Nûhâs köyü verilmişti. Halbuki kanunen mahlul emlâkten olduğu beyan edilmişti[326].

Sultan, annesinin himaye ettiğini idam ettiği halde Bağdad üzerine yürüyünceye kadar umumiyetle onun arzularını yerine getirdi. Nizamülmülk Muhammed el-Herevî'yi azlettikten sonra Türkân Hatun'un tavsiyesi üzerine Muhammed b. Salih'i vezir tayin etti. Daha önce Türkân Hatun'un gulâmlarından olan yeni vezire Nizâmülmülk ve Nâsıreddin ünvanları verildi[327]. Sultan, yine annesini memnun etmek için en küçük oğlu Kutbeddin Uzlâg-şâh'ı veliaht tayin etti. Onun annesi Türkân Hatun'un kabilesine mensuptu. Büyük oğlu Celâleddin Mengübirtî'ye, Herât hariç daha önce Gurlular'a ait olan arazi verildi. Genç veliaht Hârezm, Horasan ve Mâzenderân valiliğine getirildi[328]. Aslında bu vilâyetlerin idaresi Türkân Hatun'un elinde bulunuyordu. Hârezm ulemâsı aleyhine de yeni tedbirler alınmadı. Ancak saltanat için tehlikeli görülenler Buhârâ ile Semerkant'tan sürüldüler. Buhârâ sadrı azledilerek Hârezm'e gönderildi. Yerine vezirin kardeşi Mecdeddin Mes'ûd b. Salih el-Ferâvî tayin edildi ve Mogol istilâsına kadar bu makamda kaldı. Bununla beraber iki kardeş arasında husumet mevcuttu. Semerkant şeyhülislâmı Celâleddin, oğlu Şemseddin ve kardeşi Evhadeddin ile birlikte Nesâ'ya gönderildi[329]. Sultan Irak'tan döndükten sonra Nişapur'da bulunduğu sıralarda (Şubat-Mart[330] 1218) annesi ile şiddetli bir kavgaya tutuştu. Sultan, Vezir Nizâmülmülk'ü liyakatsizlik ve irtikapla itham ederek azletti ve "hocanın kapısına dön" di-

[323] Nesevî, metin, 28, tercüme 50.
[324] Bu zât hakkında bkz. Zhukovsky, *Razvaliny Staravo Merva,* 33.
[325] *Metinler,* 74.
[326] *Metinler,* 75.
[327] Nesevî, metin, 28, tercüme 48 vd.d.
[328] Nesevî, metin, 28 vd.d., tercüme, 44 vd.d.
[329] Nesevî, metin, 23 vd.d., tercüme, 41 vd.d.
[330] Sultan, Nisan'da Merv'e varmıştı (İbnü'l-Esîr, XII, 207).

yerek Hârezm'e gönderdi. Bu sözlerde Türkân Hatun'a acı bir kinaye seziliyordu. Türkân Hatun'un hareketi, kavgayı daha da şiddetlendirdi. Hârezm, azledilmiş vezire parlak bir karşılama merasimi tertip etti ve veliahtın veziri tayin edildi. Sultan, bunu Mâverâünnehr'de duyunca adamlarından İzzeddin Tuğrul'u, vezirin başını kesmek emriyle Horasan'a gönderdi. Türkân Hatun, Tuğrul'u tevkif etti ve Sultan'ın emrini yerine getirmekten menettiği gibi Sultan'ın Nizâmülmülk'ü yerinde bıraktığını bütün meclisin huzurunda açıkça söylemeğe mecbur etti[331]. Sultan'ın bunu kabul etmek zorunda kalmasından, Türkân Hatun'un emri altındaki vilâyetlerde hükmünün fiilen olmadığını göstermektedir.

21 — Doğu İslam siyâsî teşkilâtının çöküşü

Böylece Abbasîler zamanında ortaya çıkan, Tâhirîler ve Sâmânîler devrinde daha da gelişen Doğu İslâm siyasî bünyesi, şimdi tamamiyle ortadan kaldırılmış oluyordu. Divanın hiç bir önemi kalmadı. Türkân Hatun'un başında bulunduğu askerî parti, saltanat makamına karşı açıkça cephe almış vaziyetteydi. Ulemâ, Mecdeddin'in katli ile Halife aleyhine zorla çıkartılan fetvadan dolayı Hârezmşâh'ı affedemiyorlardı. Muhammed'in kâfirler boyunduruğundan kurtardığı halk, kurtarıcıları aleyhine isyan edince, isyanın bastırılması için sel gibi kan aktı. Netice olarak Muhammed, ne idare sisteminin unsurlarından birisine ve ne de halka güvenemiyordu. Böyle bir hükümet ile bütün devirlerin en muktedir teşkilâtçılarından birinin emri altında o sıralarda birleşmiş olan göçebelerin yeni kuvvetleri arasında meydana gelen mücadelenin neticesi şüpheli olamazdı.

331 Nesevî, metin, 28 vd.d., tercüme, 49-55. Tercümede bir yerde (55), İzzeddin'e Kerîmeddin deniliyor. Bu hata asıl metinde yoktur.

332 Nesevî, metin, 32, tercüme, 56.

IV. BÖLÜM

ÇİNGİZ HÂN VE MOGOLLAR

1 — Onikinci yüzyıl Mogol tarihinin mahiyeti

Başka bir araştırmamda[1] Çingiz Hân'ın göçebe imparatorluğunun kuruluşunu ve teşkilatının esas hatlarını aydınlatmağa çalışmıştım. Bu yazımda ileri sürülen neticeleri değiştirmeğe şimdiye kadar bir sebep bulamadık. Bununla beraber gönül arzu ederki, on ikinci yüzyıl Mogolistan tarihi için şimdiye kadar hemen hemen tek kaynağımızı teşkil eden Mogol millî ananeleri, sinolog olmıyanlar için şimdikinden daha iyi bir şekilde çağdaşlarının yazılı bilgileriyle teyid edilsin. Tarihî olayların sözlü intikalinden doğacak kaçınılmaz bazı hayalî tafsilat hariç bırakılırsa Mogol ananesi içinde aslında imkânsız olabilecek bir şey yoktur. Bilakis göçebeler ile Çin devleti arasındaki münasebetlerin tasvirinde bir gerçek payı vardır. Çin'in devamlı olarak şu taktiği uyguladığı gösterilmektedir: Göçebelerden her hangi bir gurup kendisine tehlikeli olmağa başlarsa, başka bir gurubu onun aleyhine kışkırtırdı; fakat mücadele bittikten sonra aynı taktiği eski müttefiklerine karşı kullanmağa mecbur olurdu. On ikinci yüzyılın ortasında Mançular'ın Kuzey Çin'de hüküm süren Kin sülalesi, Mongku-tata kabilesine, yâni Mogollar'a karşı harp ilân ettiler. 1147'de Kin İmparatoru, Mogol hükümdarı Aolo-botzile ile sulh yaptı[2]. Prof. Vasilyev[3] ile Prof. Berezin[4] bu isimde Türk-İran "ulug vezir" ünvanını görmek isterler. Halbuki göçebe hükümdarların böyle bir ünvan kullandıklarının emsâlini hiç bilmiyoruz. İsmin ilk kısmının Mogol efsanelerinde bahsedilen Kutula-Kagan adının Çinliler tarafından bozulmuş şekli olması kuvvetle muhtemeldir. Bu Mogol sülalesinin saltanatı en az 1161 yıkına kadar devam et-

[1] *Zapiski*, X, 105 vd. E.D. Roos tarafından *Heart of Asia'da* (s.151 vd.) İngilizce, R. Stübe tarafından "Tschingiz-Chan, seine Staatsbildung und seine Persönlichkeit" adlı makalesinde (*Neue Jahrbücher für das klass. Altertum*, 1908, 532 vd.) almanca olarak özetlendi. M. Hartmann, (*Der islamische Orient*, Bd. II, 598) bu makalede ileri sürülen görüşleri Stübe'ye maleder, halbuki Stübe, maksadının ancak benim araştırmalarımın neticelerinin anahatlarını göstermekten ibaret olduğunu açıkça söylemektedir.

[2] *Trudy*, IV, 79; Pelliot, *Journal Asiatique*, 11, XV, 146.

[3] *Trudy*, IV, 52, 79.

[4] *Trudy*, XIII, 185.

mişken Kin imparatoru, Mongku-tatalar'a karşı harekete geçtiğine dair bir beyannâme neşretti[5]. Büyük bir ihtimalle kısa zaman sonra Buir-Nor Tatarları, Mogollar'ı perişan ettiler; fakat aynı yüzyılın sonunda Çin, Karayitler ile Mogollar'ı bu Tatarlar'ın aleyhine kışkırtma ihtiyacını duydu. Bu harplerde Temuçin, Bozkırlar'ın ileri gelenleri arasında topladığı bir ordu ile ilk defa kendini gösterdi: Tatarlar'ın yenilmesinden sonra Karayitler'in hânı Doğu Mogolistan'da başa geçince bu ordunun kumandanı, askerleri tarafından Kagan ilân edildi. Temuçin, Karayit Vang-Hân'ın muvafakatiyle bu ünvanı kabul etti ve Kutula-Kagan'dan sonra asıl Mogolistan'da ortadan kalkmış olan Mogol soy adını yeniden diriltti. Meng-Hung'un şahadetine göre[6] Mogol kelimesi Çingiz Hân devrinde resmî bir tabirden ibaret olup milletin kendisi tarafından kullanılmıyordu. Bununla beraber Yüan sülalesinin resmî yazılarında Mogollar'a ve onlarla birleşmiş kavimlere Çin'de Mogol, Mogolistan'da Tata[7] (Tatar) denilmektedir. Temuçin, kabilesi için Mogol tabirini kabul ederken kendisini Kutula Kagan'ın halefi ilân ettiği gibi onunla akrabalığına dair, muhtemelen gerçekle alakası olmıyan bir iddiayı ileri sürüyordu. Mogollar'ın *Yüan-ç-ao-pi-şi,* yâni "Yüan sülalesinin gizli tarihi" adıyla bilinen destanına göre Temuçin o zaman on saray dairesi tesis etti. Mogolca metinde dairelerin isimlerinden Çerbi'den başkası zikredilmemiş ve yalnız memurların vazifeleri gösterilmiştir. Bu memurlar şunlardır[8]:

1) Dört kişinin vazifesi "yay ve okları taşımak" idi; sonraki korçı (okçu) memuriyeti.

2) "Üç içecek ve yiyecek müfettişi"; Mogolca metinde sabah ve akşam müfettişleri ayrıdır; sonraki bukavul[9] yahut bavurçı memuriyeti.

3) Bir "koyunları otlatma nezaretçisi"; Reşidüddin[10] bu memura Istabl-ı âmire ahtaçısı demektedir.

[5] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 173.

[6] *Trudy,* IV, 219 vd.

[7] *Pekin Misyonu Çalışmaları, IV, 172.*

[8] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 62. Prof. Berezin'in açıklamaları (*Trudy,* XIII, 255 vd.d.). Asıl moğolca metindeki bilgilerden faydalanmayı Prof. A.O. İvanovsky'nin lütfuna borçluyum.

[9] Naymanlar ile diğer bazı kavimlerde "bukavul" tabirine karşılık "kunsat" terimi kullanılırdı. Doğu Moğolistan'da kuncat diye telâffuz edilirdi (*Trudy,* V, 176; VII, 234; XIII, 130, farsça metin, 210).

[10] *Trudy,* V, 213; VII, 283.

4) Bir "arabaları hazırlama memuru" (tergen); sonraki yurtçı memuriyeti; Reşidüddin'e göre bu zat binbaşılığa yükseltilir ve kısraklara bakardı[11]; ömrünün sonunda bukavul ve bavurçı olurdu[12].

5) Bir çerbi[13]; "saray memurları ve hademelerinin başı".

6) Dört kişinin vazifesi "kılıçları bir yerde taşımak" idi. Bunların reisi Temuçin'in kardeşi Cuçi Kasar idi.

7) İki tane "atları terbiye müfettişi" (ahta, sonraki ahtaçı memuriyeti); bunlardan birisi Temuçin'in kardeşi Bilgutay idi.

8) Üç tane "atları otlatma memuru".

9) Dört "uzak ve yakın ok (çince Yüan-tsien ve Kin-tsien, moğolca Hola ve Oyra); büyük bir ihtimalle bunlar hânların şahsî emirlerini bilhassa elçi sıfatiyle ilân ederlerdi. "Haber okları" göndermek âdeti Kin imparatorluğunda vardı[14]. Sonraki zamanlarda Mogol imparatorluğunda gizli maktupları ihtiva eden oklara mahsus bir tabir mevcuttu[15].

10) Eşrâftan iki kişinin meclisin ihtiyarları yahut mogolca metindeki gibi "muhafızları" olduğu söyleniyorsa da vazifeleri hakkında fazla bilgi verilmiyor. Hânın başmüşavirleri sıfatiyle toplantılarda düzeni sağlamak vazifesiyle mükellef olmaları kuvvetle muhtemeldir. Burada bahsedilen iki kişi daima Çingiz Hân'ın sarayındaki en şerefli makamlardan birini işgal ediyorlardı. Bugurci noyon, Hân'ın sağ tarafında ve kumandanların önünde otururdu[16]. Diğeri Celme, hassa birlikleri (keşik) kumandanlarındandı. Onun üzerinde ancak iki, üç kişi olduğu bildiriliyor[17].

2 — Çingiz Hân'ın hassa ordusu

1203 yılında Karayitler'e karşı kazanılan zaferlerden sonra Temuçin, Doğu Mogolistan'da önde gelen şahsiyet olunca hassa birlikleri daha kesin bir teşkilata tâbi tutuldu[18]. Bundan sonra mogolca ıstılahlara rastlanır.

11 *Trudy,* V, 213; VII, 283.

12 Trudy, V, 175; VII, 234.

13 Cûzcânî (*Tabakat-ı Nâsırî,* 979) "çerbi" kelimesini (Raverty'de yanlışlıkla "cezbi" yazılmıştır) hâcib diye tercüme eder.

14 *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 191.

15 D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* III, 434.

16 *Trudy,* V, 161; VII, 271.

17 *Trudy,* V, 143; VII, 190.

18 *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 102 vd.

Gündüz nöbeti için 70, gece nöbeti için 80 kişi seçilirdi. Birincilere Turgevut, ikincilere ise Keptevut (tekili Kebtevur) denilirdi[19]. Bunlar diğerleriyle muhafız birliklerini teşkil ederlerdi (keşikten, tekili keşik[20] nöbet, vardiya). Bunların arasında okçular (korçı), sofracılar (bavurçı), kapıcılar (metinde belli değildir; belki egudençi'dir, mogolca "eguden" yahut "uden", kapı manasına gelmektedir) ve seyisler de (ahtaçı) bulunuyordu[21]. Saray memurları ve müstahdemleri, sayıları altıya çıkarılan çerbilerin idaresi altında bulunuyorlardı. Bunlardan başka "1000 bahâdır" Hân'ın hususî muhafızları idiler. Muharebede hassa ordusunun öncü kuvvetlerini, sulhta da saray muhafızlarının bir kısmını meydana getiriyorlardı. Hassa askerlerinin nöbetçileri üç günde bir değişirdi.

1206'da hassa ordusu yeni bir teşkilata tâbi tutuldu[22]. O yıl içinde Temuçin Naymanlar'ı yendi, Camuka'yı idam etti ve bütün Mogolistan halkını hâkimiyeti altında birleştirdi; "dokuz adet ak tuğlu bir sancak çıkarttı[23] ve hükümdar olarak tahta çıktı". Aynı zamanda resmî kaynaklara göre Çingiz Hân ünvanını aldı. Kebtevutların sayısı önce 800, sonra 1000 kişiye çıkarıldı; korçıların ise 400'den 1000'e çıkarıldı. Aynı şekilde 1000 turgevut teşkil edildi; "1000 bahâdır" örneği üzerine 6000 bahâdır daha teşkil edilerek hassa ordusu saflarına dahil edildi. Böylece hassa ordusunun sayısı 10.000 kişiyi buldu. Nöbetçiler (karavul) dört postaya bölünerek her posta önceki gibi üç gün üç gece vazife görürdü. Hassa ordusuna nasıl asker toplandığı hususunda elde ettiğimiz bilgilere göre her binbaşının oğlu (ilk teşkilata dahil olanların kastedildiği açıktır) akrabasından bir, arkadaşlarından on, her onbaşının oğlu ve çoğunlukla hür adamlar, akrabalarından bir ve arkadaşlarından üç kişi getirmeğe mecbur edildiler. "Her kim hassa ordusuna girmek isterse ona hiç kimse engel olmasın"diye bir emirnâme çıkarıldı. Hânın çadırının gece nöbetçileri için bilhassa sıkı bir talimat verildi: Ortalık kararmağa başlayınca her kim çadırın yakınında

19 Reşidüddin'de كبتاول şeklinde geçen kelimenin, bunun aynı olduğunda şüphe yoktur (*Trudy*, V, 38; VII, 48). Prof. Berezin, yanlışlıkla كيتاول okumuş ve "gitmek" fiilinden türediğini zannetmiştir, bkz. *aynı eser*, V. 230.Başka yerde (*Trudy*, XV, 138; farsça metin, 204) aynı kelime كايتاول ((kâbtâvul) yerine كابتاول (kâytâvul) şeklinde görülür.

20 Reşidüddin'de çoğunlukla كزيك şeklinde geçer. Prof. Berezin "kesikten" kelimesine "mübarek" manâsını verir (*Trudy*, XIII, 185). كشيك kelimesinin kullanılışının misâlleri Quatremère tarafından toplanmıştır (*Mongols*, 309 vd.d.).

21 "Ahtaçı" tâbirine *Yüan-ç'ao-pi-şi*'de, hattâ Sengün tarihinde bile rastlanır, krş. Pelliot'daki metin, *Journal Asiatique*, 11 XV, 180 not.

22 *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 125, 130.

23 Meng Hung'a göre (*Trudy*, IV, 231) bu sancağın ortasında bir siyah ay şekli vardı.

dolaşırsa tevkif edilsin. Hânın çadırına kimse yalnız giremezdi; yanında muhakkak muhafızlar bulunmalıydı. Her kim âniden içeri girerse muhafızlar ona silah çekerlerdi. Muhafızların sayısını sormak yasaktı ve bunun cezası eğerli bir at ile elbisesinin müsaderesi idi.

Hassa askerleri sıkı bir disipline tâbi idiler. Nöbetçi olduğu gün vazife yerine gelmiyene ilk defa otuz değnek, ikinci tekrarında yetmiş değnek vurulurdu. Aynı durum üçüncü defa olursa otuz yedi değnek vurulduktan sonra kovulurdu. Nöbet gününü maiyetindeki askerlere hatırlatmayı unutan subaylara da aynı ceza verilirdi. Diğer taraftan hassa askerleri imtiyazlara sahiptiler. Muharip erler ordudaki binbaşılardan önde gelirdi; muharip olmıyanlar ise yüzbaşılardan önde gelirdi. Hassa ordusu kumandanları maiyetlerindeki askerlere kendiliklerinden ceza veremezlerdi. Bütün hareketlerini Hân'a arzetmeğe mecbur idiler. Bu hususta şöyle bir düzen vardı: "Her kim maiyetindekileri değnekle döverse değnekle dövülecektir, her kim yumrukla döverse yumrukla dövülecektir". Hassa askerleri Hân'ın yakınları olmak sıfatiyle bu imtiyaza uzak seferlerde de sahip idiler.Çingiz Hân, Sûbudey-bahâdır'ı bir sefere gönderirken şu mealda bir talimat vermiştir: "Her kim emirlere itaatsizlik ederse, benim tanıdıklarımdan olanları buraya getir, olmıyanları ise derhal idam et"[24]. Hassa ordusu, ancak Hân sefere çıkarsa harbe giderdi. Ordugahta ilk "bin bahâdır" Hân'ın çadırının önünde, korçılar ile turgevutlar sağda, geri kalan 7000 kişi de solda yerleştirilirdi. Bin bahâdırın ve hassa ordusuna önce dahil olanların diğerlerinden daha çok itibarları vardı.

3 — Askerî ve mülkî idare

Çingiz Hân'ın kumandanlarının çoğu hassa ordusundan yetişmiştir. Bu teşkilat sâyesinde bütün imparatorluktaki askerî kuvvetlerin idaresi, Hân'ın bizzat tecrübe ettiği kimselerin elinde bulunuyordu. Bu kumandanların icraâtı, Çingiz Hân'ın yardımcılarını seçerken ne kadar zeka ve isabet gösterdiğini ve insanları nasıl iyi tanıdığını ortaya koymaktadır. Halk kütlesi, Çingiz Hân'ın seçtiklerinin elinde bir oyuncaktan ibaret idi. Kendisine isnad edilen vecizelerde bile hiç bir zaman halktan bir bütün olarak bahsetmez ve onlara yaptığı hizmetlerden söz etmez, ancak Hân'ın selefleri ve aristokrat taraftarları için yaptıklarını sayar. "Noyon denilen prensler imparatorluktaki en yüksek sınıfı teşkil ediyorlardı". "Büyük noyon" ünvanı Çingiz Hân'ın küçük oğlu Tûluy'a aitti[25]. Askerî işlerde ba-

[24] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 111.
[25] *Trudy,* XIII, 77.

basının birinci yardımcısı idi[26]. Temuçin'in küçük kardeşleri Temuga ile Bilgutay'a da [27] "noyon" denirdi. Umumiyetle Çingiz Hân'ın kardeşlerinin çocuklarından yalnız Cuçi Kasar'ın evladı, imparatorluk hânedanı üyelerine mahsus haklara sahiptiler; diğerleri asîller sınıfına dahildiler. Askerî aristokrasi[28], Türkler'de olduğu gibi "tarhan" ünvanını taşırlardı. Cuveynî'ye göre[29] imtiyazları şunlardan ibaretti: Her türlü vergiden muaf idiler; gerek harpte ve gerekse avda ele geçirdikleri herşey şahsî malları sayılırdı[30]; hususî izin almadan istedikleri zaman saraya girebilirlerdi; ancak dokuz defa suç işledikleri zaman mes'ul tutulurlardı[31]; fakat bu kaide ancak idâm cezasını icap ettiren suçlar hakkında tatbik edilirdi[32]. Ziyafetlerde tarhanlar baş tarafa otururlar ve kendilerine birer şarap kâsesi verilirdi[33].

Ordunun başında, Çingiz Hân'dan çok evvel bütün göçebe milletlerde olduğu gibi onbaşılar, yüzbaşılar, binbaşılar ve on bin kişilik tümen kumandanları bulunuyordu. Çingiz Hân devrinde bir tümenin üç büyük kumandanı vardı: Biri Mukuli, sol yahut doğu tarafını idare ederdi (Mogollar'da güney en şerefli taraf sayılırdı)[34]; ikincisi Bugurcı, sağ yahut batı tarafı idare ederdi; üçüncüsü Naya, "orta bölükleri" idare ederdi[35]. Reşidüddin, Naya'yı Mukuli'nin yardımcısı olarak zikreder. Bugurci-noyon'un da bir yardımcısı vardı, fakat onun ünvanının karşılığına Mogol kaynaklarında rastlandığına dair bir bilgimiz yoktur; telaffuzu da şüphelidir[36]. Kendi isteğiyle bir kumandandan diğer kumandanın maiyetine geçen asker, ordu huzurunda idam edilirdi. Onu kabul eden kumandan da

[26] Cuveynî, I, 29.

[27] *Trudy*, XIII, 60, 62.

[28] *Trudy*, XIII, 55.

[29] Cuveynî, I, 27.

[30] *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 98, 124.

[31] Krş. *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 115, 116, 120, 122, 124.

[32] *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 223.

[33] *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 98, 123.

[34] *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 83, 203. Krş. güneye doğru eğilmek suretiyle Çingiz Hân'ın ruhuna ibadet edildiğine dair Plano Carpini'nin rivayeti (*Sobranie puteshesivii k tataram.* Saint Petersburg, 1825, ed. D. Yazykov, 84; latince neşri (*Recueil de voyages et de Mémoires*, IV. 1839) s.621: Hakluyt Cemiyeti için yapılmış olan Rockhill tercümesinde yoktur).

[35] *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 116 vd., 124.

[36] Prof. Berezin سوتوكرسون okunuşunu kabul eder ve mogolca sutukersen="mükemmel, muktedir" diye manâlandırır (*Trudy*, V, 195, 297; VII, 260); başka yerlerde (*Trudy*, XV, farsça metin, 198, 199, 205, 209) سوبكوسون diye okur ve bu kelime ile türkçe سونك="sonra" arasında bir münasebet görür (*Trudy*, XV, 177).

ağır bir şekilde cezalandırılırdı[37]. Hân'ın avlar için de kesin talimatı vardı; Mogollar'da bu avlar yalnız eğlence değildi. Avlarda yiyecek temin edildiği gibi ordu için de talim yerini tutardı[38]. Av kaidelerine uymamak bazan ölüm cezasını icap ettirirdi[30]. Çingiz Hân, daha sonra avların idaresini büyük oğlu Cuçi'ye verdi[40].

Mülkî idarenin teşkilatlanması daha güç oldu. Çingiz Hân'ın Mogolları, yurttaşları olan Karayit ve Nayman kabilelerinden bile daha aşağı bir kültür seviyesinde idiler. Binaenaleyh Mogolistan birleştirilince kültürlü vilayetler itaat altına alınmadan önce tâbi halktan faydalanma ihtiyacı hasıl oldu. Çingiz Hân'ın sarayında (1203'ten evvel) medeniyet mümessillerinden en önce müslüman tüccarları hakkında bize bilgi intikal etmiştir[41]. Çingiz Hân üzerindeki nüfûzlarına dair bir şey bilmiyorsak da hassa ordusunun teşkilatlandırılmasına yardımcı olmaları mümkündür. Çingiz Hân'ın memleketinde yazı ile iş görme Naymanlar itaat altına alındıktan sonra başladı (1206). Nayman Hân'ın mühürdarı Uygur Taşatun, Çingiz Hân'ın sarayında da aynı vazifeyi yapıyordu ve Hân'ın oğullarına Uygur yazısiyle okuma yazma öğretmeğe memur edilmişti[42]. Cuveynî[43], Tatarlar'ın yazılarının olmadığını yazmaktadır. Yasa, yâni Mogollar'ın ananevî kanunlarını yazabilmek için Mogol gençleri Uygurlar'dan okuma yazma öğrenmeğe mecbur idiler. Hân'ın mühürleri hakkındaki tarihî bilgimize göre bunlar iki çeşit olup bunlar için türkçe "al tamga" (kırmızı mühür) ve "kök tamga" (mavi mühür) tabirleri kullanılırdı. Birinci tabire çok rastlanmaktadır[44]. Anlaşıldığına göre kök tamga, ancak en mühim meselelerde ve çoğunlukla Hân âilesi mensuplarına yazılan yazılarda kullanılıyordu[45].

4 — Uygur kültürü

Şu halde Mogollar'ın ilk hocaları ve Mogol imparatorluğunun ilk devlet memurları Uygurlar idi. Daha sonra Uygur memurları Mogol ordula-

[37] Cuveynî, I, 24.

[38] D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* I, 404 vd.d.

[40] Cuveynî, I, 29.

[41] *Metinler, 159 (Kitâb Mu'izzi'l-Ensâb fî Zeceret Selâtin Mugal); Zapiski,* X, 112.

[42] Rémusat, *Nouveaux me*langes asiatiques,* II, 61.

[43] *Cuveynî,* I, 17.

[44] Bilhassa Cûzcânî'de (*Tabakat-ı Nasiri,* 1158).

[45] Mavi mührün kullanılışına misâl olarak bkz. *Trudy,* V, 40; VII, 51. Bahsi geçen şahıs anlaşıldığına göre, Büyük Hân'ın İlhân Abaka'ya yazdığı mektupları getirdi ve ihtiva ettiği talimata uyarak sarayda bir memuriyete tayin edildi.

riyle birlikte medenî ülkelere girdiler ve gerek Çin'de, gerekse İslâm memleketlerinde çok daha münevver olan yerlilere başarı ile rekabet ettiler. Hiç şüphe yok ki, pek erken devirde medeniyet T'ien-şan eteklerindeki memlekete, muhtelif cihetlerden, Çin'den, Hindistan'dan (Budizm) ve Türkistan'dan (Maniheizm)[46] girmeğe başlamıştır. Fakat dıştan gelen taarruzlara karşı emin olmadıkları için Uygurlar hocalarının derslerinden faydalanamadıkları gibi devamlı bir millî kültürün gelişmesine imkân hasıl olmadı. Uygurlar'ın haricî tarihinin cereyanı ve bilhassa Uygur kültürünün gelişmesi henüz pek az aydınlanmıştır. Yeni arkeolojik keşifler[47] biraz ışık tuttu ise de ifade ettikleri manânın kesin bir şekilde anlaşılması ancak yazılı kaynaklar ve bilhassa Çin kaynakları bütünüyle araştırıldıktan sonra mümkün olacaktır. Netice olarak ülkenin on üçüncü asırdaki durumu hakkında bildiklerimizi ortaya koymakla yetineceğiz. Avfî'ye göre[48] Kara-Hitâylar ile Uygurlar'ın bir kısmı güneşe taparlardı, bir kısmı da hıristiyan idi. Umumiyetle onların arasında Musevîlikten başka her din bulunurdu, fakat Uygurlar'ın çoğu hıristiyan idi. Uygur ülkesinin teşkilâtını Avfî'nin çağdaşları o kadar iyi biliyorlardı ki, geniş bir şekilde münakaşa etmek yersiz sayılırdı. Aynı müellif[49], anlattığı hikâyelerden birinde Uygurlar'ı askerî meziyetlerden mahrum ve sulhsever bir millet olarak gösterir. Uygurlar'ın çoğunluğunun hıristiyan olduğuna dair Avfî'den başka Plano Carpini[50] de bilgi vermektedir. Bununla beraber Uygurlar arasında Hıristiyanların Budistler'den çok olduğu şüphelidir. Aslında Budist rahiplerine verilen *bahşı* (sanskritce aslı *bhikşu)* kelimesi, Mogol devletinde "kâtip, memur" manasına da geliyordu[51]. Bundan, Mogollar'ın hizmetin-

[46] Orhun'daki Uygurlar'ın Çin'de Lo-yang'da 762 yılında Maniheist hocalara rastladıkları bilinmektedir; bkz. Chavannes ve Pelliot, *Journal Asiatique,* 11, I, s. 117 vd. (=*Un Traité Manichéen retrouvé en Chine, 201).*

[47] *Nachrichten über die von der Kais. Akad.. der Wiss. zu St. Petersburg im Jahre 1898 ausgerüstete Expedition nach Turfan,* Heft 1, St. Petersburg 1899. Sonraki keşifler için krş. Barthold, *Stand und Aufgaben der Geschichte-wissenschaft in Turkistan, (Die Geisteswissenschaften,* 1914. 1075-1980). Burada bir çok müracaat kitapları zikredilir. Bu konu hakkında literatürün geniş bir listesi, Sir Aurel Stein'in *Serindia* adlı eserinde bulunmaktadır (giriş, XXV vd.); bununla beraber Le Coq'un eserleri listeye alınmamıştır. Bildiğime göre Uygurlar hakkında son keşiflerden bahseden dağınık bilgiler, henüz sağlam bir eserin konusu olmamışlardır.

[48] *Metinler,* 99.

[49] *Metinler,* 95.

[50] Plano Carpini, *Sobranie puteshestvii,* 128; Hakluyt Cemiyeti, İlave seriler, I (1903), 69, 103, 104.

[51] Krş. Budagov'un lûgatı, بخشی kelimesinde.

de bulunan Uygur münevverlerinin çoğunun Budist rahipleri olduğu neticesine varılabilir. Uygur Budistler'i hakkında bazı bilgiler veren Rubruk'a göre[52] putperestler arasında "bir nevi hususî" tarikat teşkil ediyorlardı *(quasi secta divisa ab aliis)*. Uygurlar dua ederlerken yüzlerini kuzeye çevirirler, ellerini kavuştururlar, diz çöker ve alınlarını ellerine koyarlardı. Mabetlerinde ölü resimleri bulunurdu, ruhanî âyinler sırasında çanlar çalardı.

Rubruk, Budistler'in "Om Mani Padme hum" duasını nakleder. Ç'ang Ç'un'a göre[53] Uygur ülkesindeki Budist rahipleri kırmızı elbiseler giyerlerdi. Aynı seyyâh, Uygurlar arasındaki Taoistler de görmüştür. Halbuki Archimandrite Palladius buna ihtimal vermiyor[54]. Maniheistler, dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda gerek İslâm[55] ve gerekse Çin[56] kaynaklarında Budistler ile birlikte zikredildikleri halde on üçüncü yüzyılda mevcudiyetlerinden bahsedilmez, fakat inançlarının izleri Budist ve Hıristiyan akidelerinde görülmektedir. Rubruk, Çin'den gelen bir Budist ile kavga etti. Budist hayır ve şerden ibaret iki prensip üzerinde ve ruhların tenasuhu mezhebinde bilhassa ısrar ediyordu. Bu sebeple Rubruk hepsinin, Maniheistlerin iki unsur ve hayvanların ruhlarının tenasuhu mezhebine inandıklarını kaydeder. Hattâ Nasturî rahiplerinin bilgililerinden biri Rubruk'a "acaba hayvanların zorla çalışmaktan kurtulacakları bir ahiret varmıdır" diye sordu[57]. Gerçekten Nasturîler bu son fikri Maniheistler'den müstakil olarak Budistler'den almış olabilirdi. Mogol sarayında rahip olduğunu Rubruk'a söyliyen Ermeni Sergius'un kozmogonisinde Maniheizm tesirinin daha açık emarelerini buluruz. Rubruk'a "Şeytanın ilk gün dünyanın dört tarafından toprak getirerek insanın vücudunu balçıktan yoğurduğu ve Allah'ın ona ruh üflediği gerçek değil midir?" diye sordu[58]. Kulaktan dol-

[52] *Recueil de voyages et de mémoires publié par la Société de Géographie*, IV, Paris 1839, 283-287.

[53] *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 300; Bretschneider'in *Medieval Researches* adlı eserinde yoktur. Krş. Chavannes ve Pelliot, *Journal Asiatique 11*, I, 317 (=Tr.Man. 279); burada metin "habit brun" diye tercüme edilmiştir.

[54] *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 406; Chavannes ve Pelliot *(aynı yerde)* Taoist denilenlerin gerçekte Maniheist oldukları fikrini ileri sürerler.

[55] *Zapiski*, VIII, 18, bilhassa Yakut'un metninde, *Mu'cem, I, 840.* Budistler hakkında bkz. Birûnî, *Chronology*, Sachau tercümesi, 189.

[56] Bilhassa Wang-yen-té seyahatnâmesinde (Raddlof, *Das Kudatku Bilik*, I, LXIX; Radloff, *K voprosu ob uigurakh*, Saint Petersburg, 1893, 100. Radloff bu bilgileri yanlışlıkla Hıristiyanlara isnat eder). Aynı metin Chavannes ve Pelliot'da, *Journal Asiatique*, II, I, 308 (=Tr. Man., 270).

[57] *Recueil de voyages*, IV, 356 vd.d.

[58] *Recueil de voyages*, IV, 332.

ma bilgisi olan Sergius, hiç şüphesiz bu mezhebi Orta Asya'da duymuştur. Uygur Budistleri, şimdiki Mogol Budistleri gibi mukaddes kitaplarına *Nom*[59] derlerdi. Süryanîler tarafından alınan bu grekçe kelimeyi Uygur ülkesine hiç şüphesiz Maniheistler getirmişlerdir.

Uygur Budistleri ile Hıristiyanlar arasında dinî bir anlaşmazlık olduğu bilinmemektedir. Bununla beraber Nasturîler, Budistler ile karıştırılmamalarına dikkat ederlerdi. Bu maksatla çan kullanmazlardı, dua sırasında ellerini kavuşturmayıp göğüsleri hizasında açarlardı[60]. Her halde millî duygu dinî duygudan daha kuvvetli idi. Uygur Hıristiyanları'ndan Çingay, Budistler'den Kurkuz'u Uygur olduğu için himaye etmiştir[61]. Uygur Hıristiyanları'nda dinî müsamahanın ne dereceye vardığı, reislerinin Taoist rahiplerinden Ç'ang Ç'un'u karşılamağa çıkışından anlaşılmaktadır[62]. Diğer taraftan hem Budistler[63] ve hem de Hıristiyanlar[64] Müslümanlar'ın amansız düşmanları idiler. Bununla beraber Rubruk'a[65] inanılacak olursa Nasturîler bazı İslâm âdetlerini taklit ediyorlardı. Cuma gününü mukaddes kabul ediyorlar ve kiliseye girerken abdest alıyorlardı. Bu düşmanlığın sebebinin, dinden ziyâde ticarî menfaatlerin ve devlet memuriyetlerine sahip olma rekabetinin olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Umumiyetle Uygurlar üzerinde, ahlakî ve fikrî seviyelerinin yükselmesinde dinin büyük bir tesiri görülmemiştir. Babasının dul karısiyle evlen-

[59] Radloff, *Das Kutadku Bilik,* XLVII; *Radloff, K voprosu ob uigurakh,* 60; Cuveynî, I, 44. "Nomist" (نوميان) terimi hiç bir zaman mevcut değildi. Yazmanın okunuşları o şekilde okunan kelimenin توینان olduğunu göstermektedir. Bu ismin bugün Mogolistan'da bile Budist rahiplerinden asîlzâdelere verildiği bilinmektedir. On üçüncü yüzyılda bu tabir geniş bir saha üzerinde kullanılıyordu (*Tabakat-ı-Nâsirî,* 1157). توینان okunuşu Cuveynî'nin basılı metninde de kullanıldı. Sekizinci yüzyılın sonu ve dokuzuncu yüzyılın başlangıcında yaşamış olan Şakîk b.İbrahim Belhî'den naklen Avfî *(Metinler, 83)* Şakîk'ın Türkistan'da kızıl elbiseli bir Budist rahibi ile görüştüğünü anlatır. Bu hikâyede bu rahiplere Hitây dilinde (muhtemelen Kara-Hitâylar'ın dili) *toyin* denildiği ve Hindistan'da *sthavira* diye tanındıkları belirtilir (bu kelime hakkındaki bilgileri S.F. Oldenburg'a borçluyum).

[60] *Recueil de voyages,* IV, 283 vd.

[61] Cuveynî, II, 228. Pelliot (*Tung Pao, 2*e seri, XV, 634) Kurkuz'un isminin George'den bozulmuşa benzediği için hıristiyan olduğuna ihtimal verir. Halbuki babası Kurkuz'u şahsen tanımış olan Cuveynî'nin (II, 242) şahadetine dayanarak putperest olduğunu, ömrünün sonunda müslümanlığı kabul ettiğini biliyoruz.

[62] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 301, 407; Bretschneider, *Mediaeval Researches, I, 66.*

[63] Radloff, *Das Kudatku Bilik,* I, XLVIII; Radloff, *K voprosu ob uigurakh, 61;* Cuveynî, I, 44.

[64] Cuveynî, I, 214.

[65] *Recueil de voyages, IV, 293;* Oppert, *Der Presbyter Johannes,* 142.

me âdetini[66] Uygurlar devam ettirdilerse de şimdi Budistliğin tesiri altında Mogollar arasından kalktı[67]. İhtiyarları, yağlı yemek yedirmek suretiyle öldürmek âdetine, yalnız putperestler değil "Hıristiyanlar" da riayet ediyorlardı[68]. Sonraları imparatorluğun mülkî idaresinin başında bulunan hıristiyan Çingay'ın Ç'ang Ç'un ile konuşurken gösterdiği kaba itikatlara taoist rahip alaycı bir sessizlik ile karşılık verdi[69]. Uygurlar'ın ticaretle uğraşan bir millet haline gelmeleri cengaverliğin kaybolmasını açıklamağa yeterli ise de Budizm ile Hıristiyan zâhidliğinin gelişmesi de bu istikamette bir tesir yapmış olabilir. Zâhidlik, her yerde ve her zaman halk kütleleri üzerinde dinin akaid cihetinden daha çok başarı kazanmıştır.

Uygur hocalarının öğretiminin mahiyeti hakkında bilgimiz pek azdır. Nasturî hocaları, talebelerine Hıristiyanlığın temel akidelerini, İnciller'i ve imanın esaslarını öğretirlerdi[70]. Muhtemelen Budist hocaları da kendi dinlerinin esaslarını öğretirlerdi. Bununla beraber Çingiz Hân ile ilk halefleri, fikrî müşavirlerinin tesirine tamamiyle tâbi olmadılar. Onlara ancak gâyelerinin gerçekleşmesi için bir vasıta gözüyle bakarlardı. Uygur yazısının kabulünün ilk neticesi Mogollar'ın ananevî kanunlarının (Yasa) yazıya geçirilmesi oldu. Çingiz Hân'ın sözleri (bilik) uzun müddet Mogol hükümdarlarının en yüksek otoritesi olarak kaldı (bkz. s. 43-4). Çingiz Hân'ın yakınlarından Uygur terbiyesine göre ilk yetişenin Şiki-Kutuku-noyon'nun olduğu anlaşılıyor. Aslen Tatar olup çocukken Çingiz Hân'ın karısı tarafından evlat edinilmişti[71]. Çingiz Hân onu hukukî işlerde karar vermeğe memur etmiş ve destanî ananeye göre şu talimatı vermişti: "Seni hırsızlık ve sahtekârlık işlerinde hüküm ve ceza vermeğe memur ettim; her kim idama müstahak ise idam et, her kim cezaya müstahak ise cezalandır; halk arasında malların bölünmesine âit işlerde sen karar vereceksin. Kararları kara tahtalara yaz ki, sonraki zamanlarda başkaları değiştirmesin"[72]. Hâkime verilen isim (yarguçi) destanda (yâni *Yüan-ç'ao-pi-şi*'de)

[66] Cuveynî, II, 226.

[67] *Trudy,* IV, 246.

[68] *Sobranie Puteshestvii,* 98 vd.d.; krş. *Trudy,* IV, 254.

[69] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 296; Bretschneider, *Mediaeval Researches* I, 61. Ç'ang Ç'un, kısa zaman sonra "gulyabani" korkusu hakkındaki fikrini şöylece ifade eder: "Pis gulyabaniler ve şeytanlar, iyi bir insana rastlayınca kaçarlar. Kitaplarda böyle yazılmıştır, bunu kim bilmez? Böyle düşünceler beslemek bir Taoist'e yakışmaz". (*Pekin Misyonu Çalışmaları,* 298 vd.; Bretschneider, *Mediaeval Researches,* I, 64).

[70] *Recueil de voyages,* IV, 293; Patkanov, *İstoriya mongolov po armyanskim istochnikam,* I, 11.

[71] *Trudy,* V, 58; VII, 74; XV, 136.

[72] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 115. Reşidüddin'e göre (*Trudy,* V, 59; VII, 75) bu vazifeyi sadakatle yerine getirip sorguya çekmedeki tarafsızlığıyle kendini gösterdi; korkunun

yoktur. Daha sonraki yıllarda Yasa'nın muhafızlığına Çingiz Hân'ın ikinci oğlu Çagatay memur edildi[73].

"Büyük Bahşi" memuriyetine, yâni muayyen bir bölgenin mülkî idaresi riyasetine çince *taişi* adı verilirdi[74]. Çingiz Hân hayatta iken taişi ünvanını Çin'deki Mogol mülkî idaresinin reisi taşıyordu; aslen Curçit idi. Kara-Hitây ve Curçit[75] yardımcıların kumandanları "daişi" ünvanını taşırlardı. Reşidüddin'e göre[76] "Tümen kumandanı" demektir; fakat burada taişi kelimesinin aynı olduğunda şüphe yoktur.

5 — Çingiz Hân'ın medenî dünya ile teması

Kültürlü insanlarla tanıştığı halde Çingiz Hân şamanîlikten asla ayrılmadı. Askerî ve mülkî idaresini tanzim ederken biki memuriyetine de birisini tâyin etti. Biki ismi, Çingiz Hân zamanından çok önce vardı. Başrahibe, yâni en yüksek dinî makamı işgal edene verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Barin kabilesinin en yaşlı mensubu bu memuriyete tayin edilince şu mealde bir talimat aldı: "Kır ata bin, beyaz elbise giy, halk arasında baş tarafa otur, iyi yılı ve ayı sez, müzakerelere göre hükmet ve riayet etsinler". Archimandrite Palladius'un izahına göre "Sen nasıl karar verirsen bu karara hürmet ve riayet edilsin"[77]. Biki kelimesine bazı hükümdarlarının, meselâ Mergitler[78] ile Oyratlar'ın[79] ünvanlarında da rastlanır.

6 — İmparatorluğun mukataalara bölünmesi

Çingiz Hân gibi muktedir bir şahsiyetin yanında akrabasının hiç bir otoritesi olmıyacağı gayet tabiîdir. Sadece imparatorun emirlerini yerine getiren memur durumunda idiler. Bununla beraber Çingiz Hân, millî geleneğe uyarak hayattayken oğullarına ve diğer yakınlarına mülkler vermiştir.

---

tesiri altında yapılan itiraflara önem vermedi; hükümleri sonraki zamanlarda daima dikkate alındı.

[73] D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, II, 100; Cuveynî, I, 29.

[74] *Trudy*, V, 143; VII, 190; XV, 138. Farsça metin, 207.

[75] *Trudy, IV, 223.*

[76] *Trudy*, XV, 143, farsça metin, 214.

[77] *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 122 vd., 228 vd. Aynı şahıs belki Reşidüddin'de zikredilmiştir. Reşidüddin, yanlışlıkla "biki" kelimesini özel isim sanmıştır (*Trudy*, V, 198).

[78] *Trudy*, V, 72; VII, 92.

[79] *Trudy, V, 79;* VII, 101; *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 131. Belki biki kelimesi,prenseslere verilen bige yahut bigi ünvaniyle müteradif değildir (*Trudy*, V, 100 vd.; VII, 127 vd.; *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 228).

1207[80] ve 1208[81] de "Orman milletleri" itaat altına alınınca Selenga ve Yenisey arasındaki ülke ile Yenisey havzasını zapteden Çingiz Hân'ın büyük oğlu Cuçi ilk hisseyi aldı. Cuçi, "Şibir" geçidinden itibaren güneye kadar ormanlarda yaşıyan bütün ahaliyi itaat altına aldı. Babası da burasını ona verdi[82]. Reşidüddin[83], İbir-Şibir bölgesinin, Kırgız ülkesinin kuzey-doğusunda olup hududun Angara olduğunu söyler. Mogol ananesine göre babanın esas mülkünün en küçük oğula kalması icap ettiği gibi her oğulun arazisinin uzaklığının da yaşı ile mütenasip olması lazımdı. Cuçi en büyük oğlu olması itibariyle en uzak bölgeyi aldı. İmparatorluk genişledikten sonra kendisine ve torunlarına Mogollar'ın kuzey-batıdaki bütün fethedilen ülkeler "Tatar atlarının ayaklarının eriştiği yerlere kadar[84], verildi. Reşidüddin[85]. Cuçi'nin ordusunun (yurt) "İrtiş cıvarında" olduğunu belirtir. Plano Carpini'nin ifadesine göre[86] Cuçi'nin arazisinin bir kısmı, âdetin hilafına büyük oğlu Ordû'ya kaldı. Cuçi'nin mezarının Sarı-Su havzasında, Saraylı nehri yakınında, Ters-Kenderlik deresinin[87] kuzeyinde olduğuna dair modern ananeye pek inanılamaz.

Çingiz Han'ın diğer iki oğlu, Çağatay ile Ögedey'in topraklarının ne zaman verildiğine dair bilgimiz yoktur. Bu hususta en eski bilgi, seyahatı sırasında o bölgeden önce 1221'de ve dönerken 1223'te geçen Ç'ang-Ç'un'da bulunur. Çağatay'ın ordusu o sıralarda İli nehrinin güneyinde bulunuyordu[88]. Ögedey'in ordusu hakkında bir şey söylemiyor ise de güney Altay'da yaptırdığı yol hakkındaki rivâyet[89], arazisini teşkil eden bölgede onun da hükmünün geçtiğini göstermektedir. Cuveynî[90], babası hayatta iken Ögedey'in yurdunun Emil ile Kobuk hudutları içerisinde ol-

[80] Destanda (*Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 141 vd.) ve Reşidüddin'de (*Trudy,* XV, 9, 112 vd.) Kırgızlar'ın itaat altına alınması bu yılda gösterilmiştir.

[81] O yıl içinde Oyratlar itaat altına alındılar (*Trudy,* XV, 10).

[82] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 132.

[83] *Trudy,* V, 130; VII, 168, Sibirya isminin türemiş olduğu İbir-Şibir tabirine Çin tarihinde de rastlanır (*Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 235; Bretschneider, *Mediaeval Researches,* II, 37).

[84] Cuveynî, I, 31.

[85] Umumî Kütüphâne yazması, V, 3, I, vr. 187: درحدود اردیش Asya Müzesi yazmasında, 566ᵃ (vr. 202ᵇ) وکوههای التان kelimeleri ilâve edilmiştir. Blochet neşrinde (131).

[86] *Sobranie puteshestvii,* 28; Kakluyt Cemiyeti neşri, 123.

[87] *Trudy,* X, 307 vd. (Hâfız Tâniş'in *Abdullahnâmesi*'nin metninden).

[88] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 337; *Bretschneider, Mediaeval Researches,* I, 99.

[89] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 296; Bretschneider, *Mediaeval Researches, I, 62.*

[90] Cuveynî, I, 31; burada قوباق yerine قوناق okunuşu kabul edilmiştir.

duğunu bildirmektedir. Ögedey 1229'da Kurultay'a oradan[91] geldi. Reşidüddin'in, Ögedey'in mezarı hakkındaki rivâyeti[92], yukarı İrtiş havzasının da onun yurduna dahil olduğunu göstermektedir.

7 — Çingiz Hân ile Hârezmşâh arasındaki muharebe

1211 yılında Mogol kuvvetlerinin batıda Yedisu'ya vardığını ve bu vilâyetin kuzey kısmını Mogol imparatorluğuna dahil etmiş olduklarını yukarıda (s.388) görmüştük. Fakat o yıl Çin harbi başlayınca Çingiz Hân bütün kuvvetlerini o tarafa çekti. Batıya doğru kaçan Naymanlar ile Mergitler'i geçici olarak rahat bıraktı. Çingiz Hân'ın Çin'de kazandığı zaferleri, 1215[93] yılında Pekin'in zaptı ile zirveye ulaşınca, şöhretini artırmakta Mogol kabilelerinin birleşmesinden çok daha tesirli oldu. Çin'in zenginlikleri Müslümanlar'ı daima cezbetmişti. Çok önce Haccâc ile valileri Çin'in fethini tahayyül ettikleri gibi (bkz. s. 201), Hârezmşâh'ın da Gürhân'ı yendikten sonra böyle bir hayale kapılması tabiî idi (her halde Kûçlük ile mücadelesi bittikten sonra). O sıralarda Mogol fâtihinin kendisinden önce davrandığına dair bir haber işitti. Cûzcânî'ye göre[94] bu haberi tahkik etmek ve Mogollar'ın faal kuvvetleri hakkında doğru bilgi almak arzusu, Çingiz Hân'a Hârezm'den bir elçi heyeti gönderilmesine sebep olmuştur. Heyetin başkanı Bahâeddin Razî idi. Cûzcânî bu husustaki bilgiyi ondan almıştır. Elçiler Çingiz Hân'ın yanına vardıkları zaman Pekin düşmüştü, fakat Çingiz Hân halâ Çin'de idi (Mogolistan'a 1216'da döndü)[95]. Altan Hân'ın oğlu, yâni Kin hanedânı imparatoru o sıralarda Mogollar'ın elinde esir idi. Her tarafta müthiş tahribat yapıldığı görülüyordu. Maktûllerin kemikleri bir dağ gibi yığılmıştı. Topraklara insan yağı bulaşmıştı. Cesedlerin çürümesi sebebiyle başgösteren hastalıktan, Bahâeddin'in arkadaşlarından bazıları öldüler. Pekin kapısında kemikler büyük bir yığın teşkil ediyordu. Şehir zaptedilirken 60.000 (?) kızın, Mogollar'ın eline düşmemek için kendilerini duvarlardan aşağı attıkları elçilere anlatıldı.

91 Cuveynî, vr. 63: از ايميل وقوباق (basılı metinde, I, 145 yine قوناق yazılıdır). Çince tarihte, Hobogo (Iakinth, *İstoriyah chetyrekh khanov,* 148). ve Ho-bo (Bretschneider, *Mediaecal Researches,* I, 161, Yüan-şi'den). Prof. Veselovsky'nin Ögedey'ın Uygur ülkesini aldığına dair verdiği bilgi (*Zapiski,* VIII, 162) bizim kaynaklarımızda teyid edilmiyor.

92 *Metinler,* ; Blochet neşrinde yoktur.

93 Çin kaynaklarında böyledir (Trudy, IV, 153); Reşidüddin (*Trudy,* XV, 27, 114) tavuk yılı gibi erken bir tarih (1213) gösterir.

94 *Tabakat-ı Nâsırî,* 270 vd.d., 963 vd.d.

95 *Trudy,* IV, 30; Iakinth, *İstariyah chetyrekh khanov,* 83 vd.

Çingiz Hân elçileri nezâketle kabul etti. Kendisi doğu hükümdarı olduğu gibi Hârezmşâh'ı da batı hükümdarı saydığını, aralarında sulh ve dostluk olmasını ve tüccarların bir ülkeden diğerine serbestçe seyahat etmelerini arzu ettiğini Hârezmşâh'a bildirmelerini emretti. Bu sözlerin samimiliğinden şüphe etmeğe sebep yoktur. Çingiz Hân, cihan imparatorluğunu henüz tahayyül etmiyordu. Moğolistan'da yaşıyan göçebe kabilelerin birleşmesi daima Çin'i istilâ etmeleri ile neticelenirdi. Fakat Mogol devrinden önce ancak iki göçebe imparatorluğu, Hunlar ile altıncı yüzyıl Türkleri Orta Asya'nın doğu ve batı kısımlarını ele geçirmişlerdi. Diğer olayların hepsinde göçebeler ancak Mogolistan dışına sürüldükten sonra batı memleketlerinde görünüyorlardı. Diğer taraftan göçebeler için yerleşik kavimlerle ticaret yapmak her zaman için mühimdi; bilhassa giyecek mallarının ticaretinin önemi çok büyük idi. Çingiz Hân devrinde belki de kuzey Çin'deki askerî harekât ile memleketin tahribinden dolayı hububat bile Mogolistan'a "kuzey dağları ötesinden" yahut Yenisey kıyılarından ithal edilirdi; orada Ç'ang-Ç'un'a göre buğday[96] ekilirdi ve Reşidüddin'e göre "orada bir çok şehir ve köyler" vardı[97]. Bu ticaretteki aracılar, batı memleketlerinde ticaretle uğraşanlar idi[98]. Çin ile Mogolistan arasındaki ticaretin[99] bile Uygurlar ve Müslümanlar'ın elinde olduğu bilinmektedir. Bu hususta Çingiz Hân'ın menfaatleri Müslüman sermayedarlarının menfaatlerine tamamen uyuyordu.

Hârezmşâh Muhammed'in siyasî emelleri ile memleketindeki tüccarların menfaatleri arasında böyle bir ahenk yoktu. Çingiz Hân'a elçi gönderirken Hârezmşâh, ancak onun hakkında sağlam bilgi almak istiyordu. Tehlikeli bir rakip olduğunu sezmişti. Tebaasının çok mühim olan ticarî menfaatlerini hiç düşünmüyordu. Rusya ile Çin gibi uzak memleketler ile ticaret yapmak tüccarlara çok büyük kârlar sağlıyordu, fakat büyük riskleri de vardı. Çünkü doğuda mallar daima veresiye alınırdı; bundan dolayı ticaretin geçici bir zaman sekteye uğraması tüccara ağır zararlar veriyordu. Selçuklu sultanlarından birisinin Trabzon üzerine seferi sırasında Yunanistan ve Rusya ile ticaretin kesilmesi Müslüman tüccarlar için çok zararlı olmuştu[100]. Kelke nehrinde muharebe olduğu yıl güney Rusya ile

[96] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 339; Bretschneider, *Mediaeval Researches,* I, 101.

[97] *Trudy,* V, 130; VII, 168.

[98] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 291 vd.; Bretschneider, Mediaeval Researches I, 58.

[99] *Zapiski,* X, 108 (Meng-hung'dan).

[100] İbnü'l-Esîr, XII, 160.

"ulaşım yolu kapanması" ve kısa zaman için "tilki[101], kurt, kunduz kürkleriyle diğer maların" ithalatının durması Müslümanlar için o kadar önemli idi ki, İbnü'l-Esîr bunu bilhassa kaydetmektedir[102]. Hârezmşah ile Kara-Hitâylar arasındaki mütarekenin (muhtemelen 1209'da[103], bkz. s.384) hemen arkasından Doğu Türkistan'a bir ticaret kervanı gönderildi. Bu kervan ile birlikte şâir Sa'dî[104] Kâşgar'ı ziyaret etti. On üçüncü yüzyılın başlangıcında Çin'in kara yolu her zamankinden daha fazla önem kazanmıştı. Çünkü Basra körfezindeki Hürmüz ve Kiş limanlarının hükümdarları arasında patlak veren kavga sebebiyle biri, diğerinin limanından tüccarın dışarıya çıkmasına kesinlikle mâni olduğundan deniz ticareti tehlikeli olmuştu[105]. Diğer taraftan Muhammed'in Kıpçaklar'a karşı seferlerinden ve Yedisu'nun kuzey kısmının Mogol imparatorluğunun eline geçmesinden sonra Hârezmşâh ile Çingiz Hân komşu olmuşlardı. Aynı zamanda iki fâtih ve bilhassa ikincisi ülkelerinde asayişin sağlanmasına büyük itina gösteriyorlardı. Bu şartlar altında Muhammed'in ülkesindeki tüccarlar, Kûçlük'e âit olan Doğu Türkistan'dan geçmekten çekindikleri için Mogolistan'a kuzey yolundan girmek için uğraşıyorlardı.

Cuveynî bu kervan hakkında bilgi verir[106]. Üç tüccar tarafından idare ediliyordu: Ahmed Hocendî, Emîr Hüseyin'in oğlu (yahut Hasan'ın)[107] ve Ahmed Bâlçîç (?); sırma işlemeli (belki ipekli) kumaşlar, pamuklular ve Zendençî kumaşları (bkz. s. 244-5) götürüyorlardı. Çingiz Hân'ı, Moğolistan'da mı yoksa Çin'de mi buldukları bilinmemektedir. Bahâeddin'in elçi olarak gitmesinden faydalanarak ona refakat etmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Çingiz Hân, önce Bâlçîç'in 10-20 dinara mal olan kumaşlar için 3 altın bâliş[108] istemekteki küstahlığına öfkelendi; böyle kumaşların Moğollarca da bilindiğini anlasın diye ordusundaki kumaşları ona göstertti;

[101] "Burtası" kelimesi için bkz. Jacob, *Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den Nordisch-Baltischen Landern,* Berlin, 1891, 24 vd.

[102] İbnü'l-Esîr, XII, 254; Tiesenhausen, 28.

[103] E.G. Browne'a göre (*A Literary History of Persia,* II, 527) takriben 1210'da.

[104] *Gülistân,* V, 16 (Platts neşri, 111).

[105] İbnü'l-Esîr, XII, 199.

[106] Cuveynî, I, 58 vd. Bu geniş bilgi Schefer'in *Chrestomathie persane*'ından alınmıştır (II, 106 vd.). Krş. D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* I, 204 vd.

[107] Ibn Arabşâh, (*Fâkihetü'l-Hulefâ,* 186): "Emîr Hasan el-Cendî'nin oğlu Abdullah" demektedir.

[108] Bâliş'in kıymeti hakkında birbirini tutmayan bilgiler bulunmaktadır; krş. Quatremère, *Mongols,* 320 vd: *Tabakat-ı Nâsirî,* 1110, Cuveynî'ye göre (Quatremèrede'de zikredilmiştir) bir bâlişin değeri o devrin 75 dinarına eşitti.

bundan sonra Bâlçîç'in malları yağma edildi. Bundan ibret alan arkadaşları mallarına fiat söylemekten çekindiler ve Hân'a hediye getirdiklerini söylediler. Çingiz Hân bu sözlerden sonra yumuşayarak bir top işlemeli kumaş için bir altın bâliş ve iki top pamuklu Zendençî kumaş için de bir gümüş bâliş fiat konulmasını emretti. Bâlçîç'in malları için de aynı fiat üzerinden ödeme yapıldı. Cuveynî, o zaman Mogollar'ın Müslümanlar'a hürmet ettiklerini ve onlara mahsus beyaz keçeden çadırlar kurduklarını yazmaktadır. Ancak Müslümanlar, daha sonra kendi kusurlarından dolayı bu itibardan mahrum kaldılar.

Hârezmşâh'ın elçi heyetine karşılık olarak Çingiz Hân da Batı'ya elçiler ile birlikte bir ticaret kervanı gönderdi. Nesevî'nin rivayetine göre[109] heyetin başında Hârezmli Mahmud, Buhârâlı Ali Hoca ve Utrarlı Yusuf Kenkâ bulunuyordu[110]. Sultan'a gönderilen hediyeler arasında Çin dağlarından elde edilmiş deve hörgücü büyüklüğünde bir altın külçesi[111] araba içinde taşınıyordu; bundan başka yine kıymetli maden külçeleri, yeşim parçaları, hutüvv boynuzları (bkz. s. 291-2), misk, Nesevî'ye göre[112] tergû denilen ve beyaz deve (?) tüyünden dokunmuş kumaşlar vardı. Bu kumaşların bir topunun fiatı 50 dinar yahut daha fazla idi. 1218 yılı baharında Hârezmşâh bu heyeti Mâverâünnehr'de kabûl etti[113]. Elçiler ona, Çingiz Hân'ın, zaferlerini ve kudretini duymuş olduğundan kendisiyle bir anlaşma yapmayı ve onu "en kıymetli oğullariyle bir tutmayı" teklif ettiğini söylediler. Harezmşâh'ın da Mogol zaferlerini, bilhassa Çin'in zaptını ve hâkimiyeti altında bulunan bölgelerdeki zenginlikleri duymuş olduğundan emindi. Netice olarak iki memleket arasında sulhun tesisi ve ticarî münasebetlerin emniyet altına alınması iki taraf için de faydalı olacaktı. Tarihçimiz, Muhammed'in resmî kabûl sırasında verdiği cevabı kaydetmemekte-

[109] Nesevî, metin, 33 vd., tercüme, 57 vd.d.

[110] Aynı şahısların adları Ebu'l-Gâzi'de de geçer (105). Bununla beraber Ebu'l-Gâzi,Mahmud Yalavâç'ın elçiliğinden ayrıca bahseder ve Sultan ile geceleyin yaptığı konuşmayı ve anlaşmayı ona isnad eder, Yalavâç kelimesi türkçe "elçi" manâsına geldiği için pek muhtemeldir ki, Mahmud Yalavâç, Nesevî'deki Hârezmli Mahmud'un aynıdır (Mîrhând'da böyledir; *Vie de Djenghiz-Khan,* 99); Yüan-ç'ao-pi-şi'de (*Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 149) Yalavâç'ın Gurgânc düştükten sonra Çingiz Hân'ın hizmetine girdiği hakkındaki rivayet yanlıştır.

[111] *Tabakat-ı Nâsırî,* 966.

[112] Tarihçiler ve bilhassa Reşidüddin'de "tergû" kelimesi kumaşlara ve bilhassa hükümdara takdim edilen kumaşlara verilen isimdi.

[113] D'Ohsson'a göre (*Histoire des Mongols,* I, 201) Buhârâ yakınında; kaynaklarımızda şehrin adı kesinlikle verilmemekle beraber Buhârâ yakınında olduğu kuvvetle muhtemeldir.

dir. Ertesi gece Hârezmşâh, Hârezmli Mahmud'u yalnız olarak kabûl etti ve kendisiyle konuştu; fakat bu mülakatta başkalarının bulunup bulunmadığını ve ne konuştuklarını Nesevî'nin nasıl öğrendiğini bilmiyoruz. Hârezmşâh, Mahmud'dan, Hârezmli olduğu için anavatanının menfaatine hizmet etmesini, Çingiz Hân hakkında gerçeği olduğu gibi söylemesini ve bundan sonra Hân'ın sarayında kendisinin casusu olmasını istedi. Bunlara karşılık ona mükâfat verileceği vadedilerek bunun bir nişânesi olarak bir mücevher verildi. Mahmud, Sultan'ın korkusundan teklifleri kabûl etti. Bundan sonra Hârezmşâh, Çingiz Hân'ın Çin ile "Tamgaç şehrini" zaptettiğinin gerçek olup olmadığını sordu. Elçi doğru olduğunu söyledi. Hârezmşâh bu başarıların bile bir kâfire, Hârezmşâh gibi büyük bir imparatorluğun sahibine "oğlum" diye hitap etmek, yâni tâbi addetmek hakkını vermediği görüşünde bulundu. Elçi, Sultan öfkelenir diye korkarak Çingiz Hân'ın ordularının sayıca Hârezmşâh'ın askerî kuvvetleriyle mukayese edilemiyeceğini söyledi. Muhammed memnun oldu ve Çingiz Hân ile bir anlaşma yapacağını söyledi.

8 — Utrâr faciası

Orada ticarî münasebetlerin bahsi geçmez. Nesevî'nin daha ilerde vereceği rivayetinden[114] elçilerin Çingiz Hân'a döndükleri anlaşılmaktadır. Hân anlaşmaya çok memnun olmuş; ancak ondan sonra Sultan'ın imzasını taşıyan ve elçiler tarafından getirilen bir yazı Hân'a verilince bir ticaret kervanı sevkedilmiş olması tahmin edilebilir. Halbuki buna pek zaman kalmamış olmalıdır. Çünkü Utrâr faciası da 1218 yılında meydana gelmiştir. Cûzcânî'nin rivâyetindeki gibi kervanın Mogolistan'dan elçilerle aynı zamanda hareket ederek elçiler ülkeden çıktıktan kısa bir zaman sonra Muhammed'in memleketinin hududunda bulunan Utrâr şehrine varmış olmaları ihtimali gerçeğe daha yakındır. Nesevî, kervanının başında bulunan dört tüccarın adlarını vermektedir: Ömer Hoca Utrârî, Hammâl Merâgî, Fahreddin Dîzekî Buhârî ve Emineddin Herevî. Cûzcânî'ye göre yanlarında altın, gümüş, Çin ipeklileri, tergu kumaşları, kunduz, samur kürkleri ve diğer mallar ile yüklü 500 kadar deve vardı. Cuveynî'ye göre kervanda hepsi müslüman 450 kişi bulunuyordu. Tüccarların hepsi casus diye valinin emriyle Utrâr'da tevkif edildiler. Adı İnalçık olan bu vali Kayır Hân[115] ünvanını taşıyordu. Nesevî ona İnal Hân demektedir. Türkân Hâtûn'un akrabası, Nesevî'ye göre ise Sultan'ın dayısının oğlu idi. Bu hu-

[114] Nesevî, metin, 34, tercüme, 59, 60.

[115] Cûzcânî'de (*Tabakat-ı Nasiri*, 272 ve 966) Kadır Hân.

susta Muhammed'e âit mesuliyetin derecesi hakkında kaynaklarımızda birbirinden farklı bilgiler bulunmakta idi. Nesevî'ye göre vali, yalnız tüccarların mallarını ele geçirmek için harisliğinden dolayı böyle hareket etmiştir. Tüccarların casus gibi hareket ettiklerini Sultan'a bildirince Muhammed tevkif edilmelerini emretti. Vali kendiliğinden katliâma karar vererek maktullerin bütün mallarını aldı. Ancak Sultan sonradan valinin hareketine müsamaha etmeğe mecbur oldu. Çünkü askerî parti ile mücadeleye girişemezdi. İbnü'l-Esîr'in rivâyetine göre[116] vali Sultan'a, yalnız kervanın gelişini ve mallarının miktarını haber verdi. Sultan, derhal tüccarların katledilmelerini ve mallarının kendisine gönderilmesini emretti. Mallar Buhârâ ve Semerkant tüccarına satılarak elde edilen parayı Sultan aldı. Cuveynî'ye göre, İnalçık aslen Hindli olan bir tüccarın tavır ve hareketine öfkelendi; valiyi daha önce tanıdığı için şimdi de teklifsizce ismiyle çağırmağa başladı ve hân ünvanını kullanmadı. Şahsî garaz ve tüccarların mallarını zaptetme arzusuyla dolu olan vali, onların hepsini tevkif etti ve Sultan'a hitaben Irak'a (?)[117] gönderdiği bir mektupta casus olduklarını bildirdi. Sultan katledilmelerini ve mallarının müsaderesini emretti. Cûzcânî[118], iki yerde Utrâr katliâmından bahseder ve her seferinde buna sebep olarak valinin tamahkârlığını gösterir; ayrıca Sultan'dan müsaade alındığını kaydeder. Bir defasında ele geçen malların Muhammed'e gönderildiğini ilâve eder. Görülüyor ki, kaynaklarımızın hiç birinde tüccarların tavır ve hareketleriyle şikâyete sebep oldukları kaydedilmiyor. Hintli'nin, Cuveynî tarafından verilen hareketinin elbette hiç bir tesiri yoktu. Tüccarların, valinin harîsliğinin ve Sultan'ın vehminin kurbanı oldukları kuvvetle muhtemeldir. Muhammed'in Çingiz Hân'a bilgi toplamak gayesiyle bir heyet gönderdiğini ve Mogolistan ile ticarî münasebetlere girmeğe niyeti olmadığını yukarıda belirtmiştik. Binaenaleyh Mogollar'ın gönderdikleri kervanın da aynı maksatla geldiğinden şüphelenmesi tabiî idi. Nesevî'nin, Muhammed tarafından elçilerin katline dair kesin bir emir verilmediğini bildirmesinin doğru olup olmadığını söylemek güçtür. Ele geçen malları vali ile paylaşdığı ve Buhârâ tüccarlarının elinde Sultan'ın sattığı eşya bulunduğu şüphesizdir. İbnü'l-Esîr Buhârâ'da geçen olayları iyi bilirdi. Mogollar tarafından esir edildikten sonra kaçmayı başararak Semerkant'a gelmiş olan

[116] İbnü'l-Esîr, XII, 239; Tiesenhausen, 5.

[117] Cuveynî, I, 61. Hârezmşâhlar tarihi kısmında Cuveynî, (II, 99) Muhammed'in Irak'tan dönerken Kayır Hân'ın mektubunu aldığını söylemektedir. *Tarih-i Güzîde*'de (496) mektubun Hemedan'da alındığı belirtilir. Fakat bu, diğer rivâyetler ve bilhassa Nesevî'nin verdiği tafsilât ile kabil-i telif değildir.

[118] *Tabakat-ı Nasir,* 272, 967.

bir fakihten bilgi almıştı[119]. Malların tüccara satılmasının sebeplerinden biri göçebelerle ticaretin kesilmesinden dolayı uğradıkları zararı telafi edip kendilerine bir kâr temin etmek arzusu olması mümkündür. Maktullerin sayısına gelince, Cuveynî, (450 kişilik) kervanın tamamiyle imha edildiğini, ancak bir adamın (Cûzcânî'ye göre bir devecinin) kaçmağa muvaffak olarak bu müthiş haberi Çingiz Hân'a bildirdiğini söyler[120].

Çingiz Hân, her zamanki itidal ve nefsine hâkimiyetten aslâ şaşmadı. Babası daha önce Tekiş'in hizmetinde bulunmuş olan İbn Kefrec Buğra'yı[121] iki Tatar ile birlikte Hârezmşâh'a göndererek yapılan ihaneti protesto ve İnalçık'ın teslimini istemeğe memur etti. Hârezmşâh bu teklifi reddetmekle kalmıyarak elçiyi katlettirdi; arkadaşları sakalları tıraş edilerek geriye gönderildi[122]. Böylece Hârezmşâh'ın ülkesinin Çingiz Hân tarafından istilâ edilmesinin artık önüne geçilemezdi. A.Müller'in ileri sürdüğü görüşe rağmen[123] iki devlet arasındaki gerginliğin bir dış tesirle hızlandırıldığını farzetmek için bir sebep göremiyoruz. Çingiz Hân'ın Hârezmşâh ile münasebetlere girişmeğe teşebbüs etmesinin sebebini, nüfûzlu müslüman müşavirlerinin ticarî menfaatleri, tamamiyle açıklamağa yeterlidir. Eğer elçileri, emrine uyarak Hârezmşâh'a "Çingiz Hân'ın oğlu" dedilerse, bunun Muhammed'i kızdırmak gayesiyle olduğuna pek ihtimal verilemez. Her halde Muhammed bile bunu bir harp sebebi olarak ileri sürmemiştir. Mogollar'ın Halife Nâsır tarafından Hârezmşâh'a karşı çağrıldıklarına dair görüşe de hiç bir ehemmiyet verilmemelidir. Halifenin elçiler göndermesi hakkında yalnız Mirhând'da[124] bilgi vardır. On üçüncü yüzyılda bu hususta ancak müphem şayialar mevcuttu[125]. Halife ile Hârezmşâh arasındaki husumet dikkate alınırsa böyle şayiaların çıkması son derece normaldir. Bunun gibi Avrupa'da Papa'nın taraftarları II. Frederick'in Mogollar'ı davet ettiğini iddia etmelerine karşılık imparatorun taraftarları da Papa aleyhine aynı ithamda bulundular[126]. Gerçekten Halife, Hârezmşâh'ın doğulu

[119] İbnü'l-Esîr, XII, 242; Tiesenhausen, 13.

[120] Mogollar'ın anlattıklarına göre (*Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 143) Müslümanlar, Mogol elçisi Uhun ve diğerleri ile birlikte toplam 100 kişiyi katlettiler.

[121] Nesevî, metin, 34 vd., tercüme, 60 vd.

[122] İbnü'l-Esîr, XII, 237; Tiesenhausen, 7. Nesevî'ye göre elçilerin üçü de katledildi.

[123] A. Müller, *Der İslam im Morgen und Abendlande,* II, 205.

[124] Mirhând, *Vie de Djenghiz Khan,* 102 vd.d.

[125] İbnü'l-Esîr, XII, 287; krş. D'Ohsson, *Historie des Mongols,* I, 211.

[126] L. Cahun, *Introduction à l'histoire de l'Asie,* Paris 1896, 356 vd. İmparator aleyhindeki itham hakkında bkz. *Purchas his pilgrims,* yeni baskı, XI, 181.

komşuları arasında müttefikler aramakta idi ve bu maksatla önce Gurlular'a, sonra da Kûçlük'e elçiler gönderdi. Fakat Çingiz Hân'ın kendisiyle işbirliği yapmasını istediğini farzetmek için hiç bir sebep yoktur. Hârezmşâh'ın hareketi, bugünkü milletlerarası hukuk açısından bile harp ilânı için Çingiz Hân'a lüzumundan fazla fırsat verdiğinden, başka bir tahrik aramağa hacet yoktur. Aslında bu sebep olmasaydı bile Mogollar bir müddet sonra Hârezmşâh'ın ülkesini istilâya teşebbüs edeceklerdi. Mogollar Hârezmşâh'ın memleketinin hududundaki bozkırlarda hâkimiyetlerini kesinlikle sağlayınca, onun içişlerindeki zaafını elbette farkedeceklerdi. Bu şartlar altında göçebeler tarafından medenî kavimlerin çok daha zengin arazilerinin istilâ edileceği muhakkaktır. Ancak o sıralarda Çingiz Hân bu zaaftan henüz haberdar değildi. Harp hazırlıkları, Hârezmşâh'ın ordusunun çok kuvvetli olduğuna inandığını göstermektedir. Böyle şartlar altında belki bir süre Mogollar sulhperverâne ticarî münasebetlerle yetinirlerdi. İbnü'l-Esîr'e göre[127] Hârezmşâh, Kûçlük ile harbettiği zamandan itibaren Türkistan ticaret yolunu kapamıştı.

9 — Moğollar'ın Kûçlük'e karşı kazandıkları zafer

Çingiz Hân, Hârezmşâh'tan intikam almadan önce Kûçlük'ün işini bitirmeğe mecburdu. Cebe-noyon[128] mühimce bir kuvvetle ona karşı gönderildi[129]. Mogol kumandanı, büyük bir maharetle Kûçlük'ün dinî baskısından faydalanarak ülkesini hemen hemen mukavemetsiz zaptetti. Mogol hâkimiyetini, en önce o sıralarda Kûçlük'ün orduları tarafından muhasara edilmekte olan Almâlıg'da kurdu. Daha önce Çingiz Hân ile ittifak yapmış ve Cuçi'nin kızıyla evlenmiş olan Bûzâr, Kûçlük'ün âni baskınına uğrıyarak esir edildi. Bununla beraber Kûçlük Almâlıg'ı zaptetmeğe muvaffak olamadı. Halk şehri cesaretle müdafaa etti. Mogollar'ın yaklaşması üzerine Kûçlük geri çekildi. Geri çekilirken Bûzâr'ın idamını emretti. Mogollar Almâlıg'a girdiler; vilayeti Bûzâr'ın oğlu Suknâk-tegin'e verdiler. O da Cuçi'nin kızıyla evlendi. Cuveynî'nin rivâyetinde hadiseler

[127] İbnü'l-Esîr, XII, 236; Tiesenhausen, 5. Bu kısımda göçebelere kumaş ve diğer malların satışının durdurulduğundan bahsedilmektedir, halbuki tercümede yanlışlıkla tamamiyle tersi yazılmıştır.

[128] Bu ismin imlâsı hakkında krş. Pelliot, *Journal Asiatique*, 11, XV, 172 vd.

[129] D'Ohsson (*Historie des Mongols*, I, 172) 20.000 sayısını belki Nesevî'den almıştır. Nesevî'nin rivâyetinde (369) Kûçlük'e karşı yapılan savaştan bahsedilmediğini gördük. Reşidüddin (*Trudy*, V, 127; VII, 164), Uygur İdîkut'un bu sefere küçük bir birlikle (300 asker) katıldığını söyler: Cuveynî de aynı fikri benimser.

bu şekilde anlatılır[130]. Cemâl Karşî'ye göre[131] Tuğrul Hân ünvanını alan Bûzâr, oğlu Suknâk-tegin ile kızı Ulûğ Hâtûn'u Çingiz Hân'a göndererek Mogollar ile bir ittifak yaptı. Bununla beraber bir av sırasında Bûzâr, Kûçlük tarafından esir edilerek öldürüldü. Bunların hepsi Kûçlük'ün Kâşgar seferinden önce olmuştur, yâni takriben 1211 yılında. Bundan sonra Kûçlük Almâlıg'ı muhasara etti ise de Bûzâr'ın dul karısı Salbek Türkân, şehri başarıyla müdafaa etti. Çingiz Hân, Bûzâr'ın öldüğünü duyunca Cebe-noyon'u bir ordu ile Almâlıg'a gönderdi; fakat Cebe, Kûçlük'ün artık Kulca bölgesinde bulunmadığını gördü. Suknâk-tegin, Cuçi'nin kızı Bulgân Bige ile ancak Ögedey'in saltanatı esnasında evlendi.

Ç'ang Ç'un'un rivâyetinden öğrendiğimize göre[132] 1221'de Almâlıg'da yerli hükümdarlar ile bir Mogol daruhaçi, yâni imparatorun vekili vardı. Çin tarihine göre[133], muhtemelen daha sonraki zamanlarda daruhaçi şu vazifelerle yükümlü idi: 1) Nüfusun tahriri, 2) Yerlilerden bir ordu toplanması, 3) Posta teşkilatının kurulması, 4) Vergilerin toplanması, 5) Saraya haraç ödenmesi. Böylece daruhaçi hem kumandan, hem de vergi tahsildarı olduktan başka merkezî hükûmetin istihbarat işlerini de yürütüyordu. Elimizdeki bilgilere göre Almâlıg daruhaçi'si, Mogol hâkimiyetinin Orta Asya'nın medenî vilâyetlerindeki ilk temsilcisi idi. Ç'ang Ç'un'un rivayetinden anlaşıldığına göre o sıralarda Uygurlar'ın ülkesinde böyle bir temsilci yoktu.

Mogollar'ın Kulca bölgesinden Kâşgar havalisine hangi yoldan girdikleri ve Yedisu'ya bir birlik gönderilip gönderilmediği hakkında bilgimiz yoktur. Yalnız Çin tarihinde[134] Ho-sze-mai-li hakkında bir rivâyet bulunmaktadır (belki Müslüman İsmail). Önce Gurhân'ın yakın arkadaşlarından idi. o Gudse-ordu, yâni Balasagun'a tâbi Ko-san ve Ba-sze-ha (Kâsân ve Ahsîkes[135]?) şehirleri onun idaresi altında bulunuyordu[136]. Şehir halkının en yaşlıları ile birlikte Mogol ordusunu karşıladı ve itaat arzetti. Cebe bunu Çingiz Hân'a haber verince Çingiz Hân,Ho-sze-mai-li'ye Cebe'nin

[130] Cuveynî, I, 57 vd.

[131] *Metinler,* 135 vd., 140.

[132] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 304; Bretschneider, *Mediaeval Researches,* I, 70.

[133] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 256.

[134] Bretschneider, *Mediaeval Researches,* I, 233.

[135] Belki Fergana'nın bir kısmı, Muhammed tarafından tahrib edildikten sonra Kûçlük'ün Müslüman tebaası tarafından ele geçirilmiştir.

[136] Bretscheneider, *Mediaeval Researches,* I, 18.

muhafızlarının öncü kuvvetlerine katılmak, yâni kılavuzluk hizmetini yürütmek emrini verdi.

Yalnız Ebu'l-Gâzi[137], Kûçlük ile Cebe'nin orduları arasında çarpışmadan bahseder. Bu bilgi oldukça geç olup diğer kaynaklarca teyid edilmediği halde Oppert[138], Plano Carpini'nin[139] Güyük'ün ordusuna giderken geçtiği "iki dağ arasındaki dar vadide" Mogollar'ın evvelce Naymanlar ile Kara-Hitâylar'ı mağlûp ettikleri hakkındaki rivâyeti tarafından tasdik edildiğini zannetmiştir. Maalesef seyyah, bu bilgiyi kendi seyahatını anlatırken değil, Mogol fetihleri kısmında vermektedir. Halbuki orada çok yanlışlar olduğu bilinmektedir. Buna nazaran bahis konusu muharebe meydanının nerde olduğunu ve adını söylediği milletlerin buna gerçekten katılıp katılmadıklarını bilemeyiz. Başka rivâyetlere göre Kûçlük hiç muharebe etmeden Mogollar'dan kaçmıştır. Ho-sze-mai-li hakkında yukarıda nakledilen rivâyet, Mogollar'ın Kulca bölgesinden Yedisu içlerine yürüyerek oradan Kâşgar havalisini istilâ ettiklerini düşündürmektedir. Yedisu'nun başşehri olan Balâsâgun'u mukavemetsizce işgal ettiler ve Gobâlıg, yâni "Güzel şehir" adını verdiler[140]. Kûçlük, Müslümanlar'ın açıkça ibadet etmelerini yasaklamıştı. Halbuki Cebe, Kâşgar'da, belki de daha önce Yedisu'da olduğu gibi bir emirnâme çıkararak Müslümanlar'a serbestçe ibadet etme hakkını tanıdı. Halk, kendilerini zülumdan kurtaran Mogollar'ı iyi karşıladılar ve evlerinde kalmakta olan Kûçlük'ün askerlerini öldürdüler. Muhammed'in aksine Cebe, Çingiz Hân'ın kurmuş olduğu inzibat sâyesinde kurtarıcı rolünü koruyabildi. Mogol askerleri halktan yalnız Kûçlük hakkında bilgi istediler ve mallarına dokunmadılar. Cuveynî'ye[141] bu bilgiyi veren Kâşgarlılar, Mogollar'ın gelişini Allah'ın bir lütfu sayıyorlardı. Sarıgöl'de Kûçlük'ün arkasından yetişerek öldürdüler[142]. Çin tarihindeki rivâyete göre Cebe, Ho-sze-mai-li'ye "Kûçlük'ün başını Naymanlar'ın memleketinde dolaştırmasını" emretti; bundan sonra bütün şe-

137 Ebu'l-Gâzi, 102, Reşidüddin'deki دوانيدن fiilini (*Trudy,* VII, 278) Ebu'l-Gâzi'nin bu mânada anladığı anlaşılıyor. Bir başka yerde (*Trudy,* XV, 40; farsça metin, 62) Reşidüddin, Mogollar'ın savaşa başlamağa vakit bulamadan Kûçlük'ün kaçtığını bildirir.

138 Oppert, *Der Presbyter Johannes,* 160.

139 *Sobranie puteshestvii, 126;* Hakluyt Cemiyeti neşri, 69, 102, 143.

140 *Zapiski,* VIII, 30; X, 225; bu son safhada Mirhând'dan bir aktarma görülmektedir (*Vie de Djenghiz Khan,* 91).

141 Cuveynî, I, 50.

142 Reşidüddin (*Trudy,* XV, 40), Mogol rivâyeti (Salihun, bkz. *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 131)ve Cemâl Karşî'ye göre (*Metinler,* 133) böyledir. Cuveynî'ye göre (vr. 23) Kûçlük, Bedehşân'da Vezârî vadisinde katledildi (basılı metinde, I, 50 ورارى).

hirler Mogollar'a boyun eğdiler. Mogollar asayişi bozmıyan halkın mallarına dokunmamakla beraber epeyce ganimet topladılar. Cebe, Çingiz Hân'a ak burunlu bir at takdim etti[143]. Ganimetin mağlûp edilmiş yahut kaçan göçebelerden alınmış olduğu açıkça görülmektedir. Çağdaşlarının gözünde Kûçlük'ün ülkesinin zaptının çok önemli görülmesi, Çingiz Hân'ın, kumandanının kazandığı zafere mağrur olarak isyan etmesinden korktuğundan anlaşılmaktadır[144]. Hiç şüphesiz Doğu Türkistan'ın Mogollar tarafından zaptı haberi Hârezm'e ulaştı ve halk üzerinde derin bir tesir uyandırdı. Mogol kumandanı, kısa zaman önce Sultan'ı verimli ve nüfusca kalabalık vilâyetleri boşaltmak ve tahrip etmek mecburiyetinde bırakan askeri kuvvetî fazla zorluk çekmeden imhâ etmekle beraber Müslümanlar'ı zülumdan kurtarmak hususunda "İslam sultanından" çok daha büyük bir başarı göstermişti. Muhammed, Çingiz Hân'a karşı açtığı mücadeleye artık dinî bir mahiyet veremezdi. Üstelik harbe sebep olan Utrâr faciasının kurbanlarının hepsi Müslüman idiler.

10 — Çingiz Hân ile Hârezmşâh'ın harbe hazırlanmaları

Hiç şüphesiz Çingiz Hân, Müslüman müşavirlerinin verdikleri haberlerden "Batı hükümdarı" hakkında çok sağlam bir bilgi edinmişti. Ona karşı harbe hazırlanırken daha önce Curçitler'e karşı harbe hazırlandığı gibi ihtiyatlı davrandı. Kûçlük'e karşı yalnız bir kumandan gönderdiği halde şimdi bütün oğulları ve esas kuvvetleriyle birlikte bizzat sefere çıktı. 1219 yılı yaz mevsimini İrtiş sahilinde geçirdi[145]; sonbahar mevsiminde oradan hareket etti. Kayalıg'da, muhtemelen Rubruk'un[146] "çok güzel bir ova" diye vasıflandırdığı mahalde Almâlıglı Sugnâk-tegin ile Uygur İdi-kut Bâvurçık'tan[147] başka mahallî hükümdar Karluk Arslan Hân da kuvvetleriyle birlikte Çingiz Hân'a iltihak ettiler. Böylece Hârezmşâh'ın ülkesine karşı yapılacak sefere katılacak bütün ordular orada toplanmış bulunuyorlardı. Bu orduların sayısı hakkında itimada şayan bir bilgimiz yoktur.Müslüman müellifleri tarafından verilen hayalî rakamlar (Cûzcânî[148]

[143] *Trudy,* V, 209; VII, 278.

[144] *Trudy,* aynı yer; krş. D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* I, 172.

[145] *Trudy,* XV, 116 (birincisinde tercümede bir yanlış vardır, krş. farsça metin, 66). Reşidüddin'in kronolojik bilgisi hakkında bkz. yk. 353.

[146] *Recueil de voyages,* IV, 281.

[147] Cuveynî, I, 63.

[148] *Tabakat-ı Nâsirî,* 273, 968.

bu rakamı 600.000 hattâ 700.000'e kadar çıkarır) inanılacak gibi değillerdir. Diğer taraftan Mogol düzenli ordusu hakkındaki bilgilerden de istifade edilemiyor. Reşidüddin'e göre[149] Mogol ordusu Çingiz Hân'ın öldüğü yıl 129.000 kişiden ibaretti. Bu sayıya ancak asıl Mogolistan'ın askerî kuvvetini teşkil eden ve sonra irsen Tûluy'a intikal eden kuvvetlerin hepsi dahildi. Diğer üç kardeşin ordularından yalnız kendilerine tahsis edilen ve beheri 4000 kişilik Mogol birlikleri zikredilmiştir. Bu birlikler şehzâdelerin kendi ülkelerinde dayandıkları askerî kuvvetlerin ancak cüzî bir kısmını teşkil etmekteydi. Batı seferinde bu şehzâdelerin birliklerinin başrolü oynadıkları muhakkaktır. Çin ile Tangut'un zaptı henüz sona ermediğinden Çingiz Hân sol kanat kumandanı Mukuli'nin ordusunu kolayca geri çekemezdi. Düzenli ordunun hemen hemen yarısı (62.000) onun kumandası altında bulunuyordu. Sağ kanat kumandanı Bugurci-noyon, Ç'ang-Ç'un'un verdiği bilgiden öğrendiğimize göre[150] sefere katılmıştı. Cûzcânî'nin rivayetinde[151] Arslan Hân'ın kuvvetinin 6000 kişiden ibaret olduğu belirtilmektedir. Fakat İdi-kut ile Suknâk-tegin'in birliklerinin sayısı hakkında bilgimiz yoktur. Mogol askerî kuvvetlerinin tevzii hakkındaki bilgimize göre Çingiz Hân'ın ordusunun toplam olarak 150.000'den az ve 200.000'den fazla olmayacağını kabul etmeğe mecburuz.'

D'Ohsson'un fikrince[152] Hârezmşâh'ın birlikleri sayıca fazla idi, fakat kumandanları ile olan anlaşmazlığından dolayı bu üstünlüğünden faydalanamadı. O, Mogol elçi heyeti gelmeden bir askerî şura topladı. Şihâbeddin Hîvekî, Sultan'ın, ordusunu Seyhun sahilinde toplıyarak Mogollar'ı orada karşılamak ve uzun yürüyüşten sonra kendilerini toplamağa vakit bırakmadan yeni kuvvetlerle üzerine saldırmak görüşünü ileri sürdü. Diğerleri ise, Mogollar'ın Mâverâünnehr'e girmelerine engel olunmıyarak müdafilerin memlekete alışkanlığından faydalanmak suretiyle Mogollar'ı orada imha etmekten başka çare olmadığını söylediler[153]. Bazıları da Mâverâünnehr'i kendi haline bırakarak Ceyhun geçitlerinin müdafaa edilmesini tavsiye ettiler. En korkakları, orduyu Gazne'de toplıyarak, yâni Hindu-kuş dağlarının öte tarafına çekilerek oradan da zaruret halinde Hindistan'a[154] çekilmeyi teklif ettiler. Sultan, birinci teklifi kabul etmeme-

149 *Trudy,* XV, 132 vd.

150 *Pekin Misyonu Çalışmaları,* 318, 414; Bretschneider, *Mediaeval Researches,* I, 81.

151 *Tabakat-ı Nâsırî,* 1004.

152 D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* I, 212.

153 İbnü'l-Esîr, XII, 237; Tiesenhausen, 6.

154 Cuveynî, II, 106; krş. Mîrhând, *Harezm,* 78.

ğe karar verdiği halde Mâverâünnehr şehirlerinde mühimce kuvvetler bıraktı. Sonra bu vilayeti terkederek ordusu ile tekrar döneceğini vadetti ve kuvvetlerini Belh'te toplamağa başladı. Semerkant'ı terketmeden önce şehrin etrafına bir sur yapılmasını emretti. Nesevî'nin verdiği bilgiye göre[155] surun uzunluğu 12 fersah olacaktı, yâni yalnız şehri değil, İslâmiyet'ten önceki gibi cıvarını da saldırılara karşı koruyacaktı (bkz. s. 88). Bu büyük işin masraflarını karşılamak için Sultan, yıllık verginin tamamını bir yıl içinde üç defa tahsil etti. Nesevî'ye göre Mogol istilâsı sırasında surun inşası tamam olmak şöyle dursun daha başlamamıştı bile. Demek oluyor ki, toplanan paradan tek kuruş bu işe harcanmamıştı. Cuveynî yalnız Semerkant kalesinin tahkim edilmesinden bahseder. Sultan tahkimat yapılırken hazır bulunmuştu. Hendek kazılınca "Mogol süvarileri yalnız kırbaçlarını içine atsalar doldurmağa yeter" dediği rivayet edilmektedir. Bu sözler hazır bulunanları çok müteessir etmiş. Bu hikâyenin istilâdan sonra uydurulmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Mogollar gelmeden önce Muhammed, halkın cesaretini kırmağa teşebbüs etmezdi. Nesevî[156], Sultan'ın, ordusunu Mâverâünnehr şehirlerine dağıtmak hususunda almış olduğu meşum karara çok üzülür. Eğer Mogollar'ı hudutta karşılasa idi (Yâni Şihâbeddin Hîvekî'nin fikrini kabûl etseydi) düşmanı kolayca imha edebileceğine inanmaktadır. Avrupalı tarihçiler, A. Müller[157] de dahil, Sultan'ı korkaklıkla ve hattâ ahmaklıkla itham ederler. Bununla beraber Muhammed'in saltanatının son yıllardaki olaylar göz önüne alınırsa onun için başka çare olmadığını kabul etmek zorunda kalırız. Askerlerini bir noktada toplıyabilmesi ancak Çingiz Hân'ın emrindeki birlikler gibi itaatli olmaları şartiyle mümkün olabilirdi. Sultan ile kumandanları arasındaki anlaşmazlığa bakılırsa böyle bir şey âsla bahis konusu olamazdı. Sultan'ın kumandanlarının elbirliği ile hareket etmeleri ve başlarında herkesin itimadını kazanmış muktedir birisinin bulunması halinde Mogollar'ı püskürtmeğe muvaffak olacakları kuvvetler muhtemeldi. Fakat zaferin hemen sonunda o büyük kuvvet Sultan ile sülâlesinin aleyhine dönecekti. Sultan annesiyle kavga ettikten sonra kumandanlariyle münasebetlerinin ne merkezde olduğu, Cuveynî tarafından nakledilen bir rivâyette açıkca görülmektedir[158]. Sultan henüz Ceyhun sahilinde bulunduğu sırada orduda bir suikast hazırlığı ortaya çıkarıldı. Bir akşam Muhammed, geceyi ge-

[155] Nesevî, metin, 35. tercüme, 61.

[156] Nesevî, metin, 36 vd., tercüme, 63.

[157] A. Müller, *Der Islam im Morgen und Abendlande*, II, 209.

[158] Cuveynî, II, 109; Mîrhând, *Harezm*, 80; krş. D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I, 243.

çirmesi lâzım gelen çadırdan askerleri farkına varmadan savuştu; sabahleyin çadırın oklarla delik deşik edilmiş olduğu görüldü. Semerkant'ta Gurlular'dan bir birlik bulunduğu[159] gibi halktan da bir okçular gurubu teşkil edilmesine karar verdiği halde Sultan'ın Gurlular'a ve Semerkant halkına kendisini sevdirmiş olması şüphelidir. Her bölge mükellef olduğu vergi ile mütenasip miktarda asker çıkarmağa, her okçu da bir deve ile silah ve erzak getirmeğe mecburdu. Nesevî[160], Sultan'ın, ihtiyat kuvvetlerini toplamağa vakit bulamadan Ceyhun sahilini terkettiğinden şikâyet eder. Ahali her taraftan akın etmiş, eğer "bekleseymiş görülmedik derecede kalabalık bir ordunun başında bulunacakmış". Mamafih 1220 yılı ilkbaharının sonunda ihtiyat kuvvetlerinin henüz toplanmamış olması keyfiyeti gösteriyor ki, askere almada Nesevî'nin iddia ettiği kadar başarı elde edilmedi ve bu cihetten de Sultan'a kendi Türk askerlerinin gösterdiklerinden fazla bir bağlılık gösterilmedi[161].

11 — Mogollar'ın Mâverâünnehr'de görünmeleri

Bu olayın İslâm tarihinde taşıdığı öneme rağmen İslâm tarihçileri, Mogol ordusunun Utrâr kapılarına vardıkları zamana dair kesin bir bilgi vermiyorlar. Cuveynî'ye göre[162] Utrâr beş ay mukavemet etti; kale ise bir ay daha fazla dayandı. Şehir teslim olduktan sonra, muhasara için arkada kalan birlikler, Çingiz Hân Semerkent'ı kuşatmağa başlarken ona katıldılar. Semerkant muhasarasının Mart 1220 tarihinde başladığını ilerde göreceğiz. Şu halde Utrâr'ın muhasarasının Eylül 1219'da başladığı neticesine varılabilir. Bununla beraber Cuveynî'nin, muhasaranın müddetini biraz mübalağa ettiği muhtemeldir. Nesevî[163] Çingiz Hân'ın Buhârâ üzerine ancak Utrâr düştükten sonra yürüdüğünü belirtiyorsa da buna pek ihtimal verilemez.

Çingiz Hân Utrâr yakınında kuvvetlerini taksim etti: Ordunun bir kısmı (Reşidüddin'e göre[164] bir kaç tümen, yâni onbinlerce asker), bilhas-

[159] Nesevî, metin, 36, tercüme, 62.

[160] Nesevî, metin, 36, tercüme, 62.

[161] Tam Mogol istilâsından önceki yıllarda Mâverâünnehr'de umumî efkârın ne durumda olduğuna dair güvenilir bilgiye sahip değiliz. Avfî'nin Hurremâbâdî'den naklettiği beyitlerde (*Lübâb*, I, 202) Tatarlar'a karşı yapılan mücadeleden bahsediliyorsa da belki Çingiz Hân'a değil de Kûçlük'e karşı yapılan mücadeleye âittir.

[162] Cuveynî, I, 64, 92; Schefer, *Chrestomathie persane*, II, 110 vd.d., 132.

[163] Nesevî, metin, 43, tercüme 73 vd.

[164] *Trudy*, XV, 43. Cuveynî'de (I, 64) aynı kelimeler (چند تومان) Cuçi'nin tümenine âittir.

sa Uygur tümeni de[165] dâhil olduğu halde şehrin muhasarasına bırakıldı; Cuçi'nin kumandası altındaki başka bir tümen Seyhun'un istikametini takiben sevkedildi; küçük bir birlik (5000 kişi) nehirden yukarı, Benâket ile Hocend'e gönderildi. Esas kuvvetlerin başında olarak Çingiz Hân, Tûluy ile birlikte Buhârâ üzerine yürüdü. Bunda maksadı Nesevî'ye göre Sultan'ın, ordusu ile irtibatını kesmekti. Utrâr'da, Nesevî'nin tabiriyle "Türkler'in vilayetinde Sultan'ın veziri" olan Safî Akra'nın vekili olarak valilik makamını işgal eden, yâni mülkî idarenin mahallî temsilcisi Bedreddin Amîd, muhtemelen şehir düşmeden önce Çingiz Han tarafına geçti. Babası ve amcası, evvelce Utrâr'da kadı iken buranın Sultan tarafından zaptı sırasında diğer akrabası ile birlikte idâm edilmişlerdi[166]. Sultan'a düşman ulemâ partisine mensup olup muhalefetlerini, Buhârâ sadrı ve Semerkant şeyhlerinden daha kuvvetli bir şekilde açığa vurmuş olmaları muhtemeldir. Çingiz Hân, Bedreddin'den memleketin siyasî durumu ve Türkân Hâtûn ile askerî partinin Sultan'a karşı düşmanlıkları hakkında geniş bilgi alarak kendi gâyesinin tahakkukunda sonradan faydalanmıştır. Bundan başka Çingiz Hân'ın kendisiyle oğullarının maiyetinde bulunan Müslüman tüccarları, Mogollar ile yerli halk arasında arabuluculuk vazifesini görüyorlardı. Hiç şüphesiz Mogollar'a mahallî durumu da onlar haber veriyorlardı. Bu suretle Müslümanlar, bölgeyi tanımalarından da istifade edemediler. Çingiz Hân'ın askerî planları ve bunların parlak bir şekilde tatbik edilmesi, memleketin coğrafî durumunu da tamamiyle bildiğini göstermektedir.

12 — Çingiz Hân'ın Semerkant ve Buhârâ üzerine yürümesi

Çingiz Hân Zarnûk kalesine yaklaştı. Timur'un Cilanuta boğazı yoluyla Semerkant'tan Utrâr'a son yürüyüşü anlatılırken Zarnûk, Seyhun sahilinden önce son menzil olarak zikredilmiştir[167]. Mogollar'ın nehri zorluk çekmeden geçtikleri anlaşılmaktadır. O mevsimde nehri buz kaplamış olması mümkündür. Zarnûk halkının nezdine gönderilen Dânişmend-hâcib, onları kendi istekleriyle teslim olmağa razı edebildi. Can ve mallarının emniyeti için kendisi kefil oldu. Bu vaad yerine getirildi. Mogollar yalnız

[165] *Trudy*, V, 127; VII, 164. Cuveynî'ye göre Çağatay ile Ögedey de bu tümende idiler.

[166] Nesevî, metin, 37, tercüme, 64; krş. *Tarih-i Güzîde*, 197.

[167] Pétis de la Croix, IV, 216; *Zafernâme* (Kalkuta neşri), II, 66 (burada isim زرنوق olarak okunmuştur.

istihkamları tahrip ettiler ve o bölgedeki gençlerden bir birlik meydana getirerek muhasara işlerinde kullandılar. Mogollar (belki de sefere katılmış olan Türkler) şehre Kutluğ-balık, yâni "mesûd şehir" adını verdiler[168].

Zarnûnk'ta bulunan bazı Türkmenler, Mogollar'ı Nûr'a daha önce bilinmeyen bir yoldan götürdüler. O tarihten itibaren o yola "Hânî" (Hân yolu) adı verildi[169]. Cuveynî 1251'de bu yoldan geçti. O bölgeyi tanıyan bazı kimselerin iddialarına göre Çingiz Hân ile Timur'un seferleri, memleketin tabiî şartlarının onların zamanından beri değiştiğini düşünmemize bizi mecbur ediyor. Çünkü "bugün Nûr-ata ile Aris nehri ağızları arasında hiç bir yol, hattâ kervan yolu bile yoktur. O iki nokta arasında susuz Kızılkum çölü uzanmaktadır"[170]. Bu fikir sonradan çürütülmüştür. Çünkü Utrâr ile Nûr arasında bugün bile kervan yolları vardır[171]. Bundan başka Mogol ordusunun bozkırdan Ocak ayında geçtiğini hatırlamalıyız. O sıralarda Seyhun'un sol sahilindeki kanallar daha terk edilmediğinden çölün dar bir saha işgal ettiği açıktır. Mogol ordusunun öncüleri Nûr üzerinde Tâir-bahâdır'ın kumandası altında ilerlediler. Geceleyin Mogollar şehrin bahçelerine rastladılar. Orta Asya'nın her tarafında olduğu gibi bu bahçeler halk tarafından yazlık olarak kullanıldığından kışın kimse yoktu. Tâir, Moğollar'a ağaçları keserek merdiven yapmalarını emretti (kalenin muhasarasını düşündüğü görülmektedir). Mogollar'ın gelmesini halkın beklemediği, onları bir kervan zannetmelerinden anlaşılmaktadır. Ancak ilk birlikler şehre yaklaşınca yanıldıklarını anladılar. Tâir, halkı teslim olmağa davet edince onun muvafakatiyle Çingiz Hân'a bir elçi gönderdiler. Çingiz Hân, şehri Sûbudey-bahâdır'a teslim etmelerini emretti[172]. Onun rütbesinin Tâir'inkinden yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Sûbuday'ın isteği üzerine ahali şehri boşaltıp yanlarına yalnız erzak, ziraat âletleri ve hayvanlarını aldılar. Bundan sonra Mogollar evleri yağma ettiler. Çingiz Hân gelince halktan yalnız 1500 dinardan ibaret bir para ödemesini istedi. Bu para Sultan'ın Nûr'dan tahsil ettiği vergiye eşitti. Bu meblağın yarısını kadınların küpeleri teşkil ediyordu. Bu son bilgiden halkın mallarının elbette yağma edilmediği anlaşılıyor; yoksa geri kalan 750 dinarı ödemelerine imkân yoktu; ve yahut Çingiz Hân geldikten sonra malları iade edilmiş olmalı-

[168] Schefer, *Chrestomatihe persane,* II, 120 vd.; Cuveynî, I, 77.

[169] خانى (Cuveynî, I, 78); Prof. Berezin'in neşri ve tercümesine göre Reşidüddin'de olduğu gibi خالى (Çöl) (*Trudy,* XV, 52; farsça metin, 80) değildir.

[170] *Protokoly Turk. kruzhka,* 17 Şubat 1897, Suppl., s. 13.

[171] A. Klare, *Protokoly.....,* IX, 16.

[172] Sûbuday, binbaşı olarak sağ kanada mensuptu (*Trudy,* XV, 141).

dır. Toplam 60 kişiden ibaret küçük bir birlik, mahallî valinin oğlu İl-Hoca'nın kumandası altında muhasara işlerinde kullanılmak üzere teşkil edilerek sonradan Debûsiye kuşatmasında bunlardan fafdalanıldı[173].

Çağdaş iki tarihçinin, İbnü'l-Esîr[174] ile Cûzcânî'nin[175] rivâyetinde Çingiz Hân'ın Buhârâ'ya Şubat 1220 tarihinde vardığı belirtilir. Halbuki Cuveynî ve ondan naklen sonraki tarihçiler Mart'ta vardığını kaydederler[176]. İbnü'l-Esîr ve Cûzcânî'deki tarihi, Narşahî'nin zeylcisinin rivâyeti de teyid etmektedir[177]. Buhârâ'daki garnizonun miktarı hakkındaki rakamlar birbirini tutmamaktadır: Cûzcânî, toplam 12.000 süvarinin olduğunu bildirir. Cuveynî ise "dış orduda"[178] 20.000 asker bulunduğunu söyler ve asıl şehrin içindeki birliklerin sayısını bildirmez. Nesevî[179], toplam 30.000 kişi olduğunu yazar. Nesevî'ye göre şehirdeki belli başlı kumandanlar, Sultan'ın atlarına bakan İhtiyâreddin Küşlû[180] ile İnanç Hân Oğul-hâcib idi. Cuveynî, diğer kumandanlardan aslen Kara-Hitây olup 1210 yılında muharebede esir edilerek Hârezmşâh'ın hizmetine girmiş bulunan Hamîd-pûr[181], Suyunç-Hân ve Mogol olduğu rivâyet edilen ve Çingiz Hân'dan kaçarak Muhammed'in hizmetine girmiş olan Gûrhân isimli birini zikreder. Cuveynî'nin bizzat kendisi bu rivâyetin doğru olduğundan şüphe ediyorsa da, muhtemelen bu şahıs Çingiz Hân'ın meşhur rakibi Camuka idi; gerçekten o Gûrhân ünvanını almıştı. Halbuki Mogol ananesi onun Mogolistan'da öldürüldüğünü belirtmektedir. Muhasara başladıktan üç gün sonra ordu, İnanç-Hân'ın kumandasında şehri terketmeğe karar vererek Mogol kuvvetleri arasından kendilerine yol açtılar, fakat Mogollar hemen onları takibe koyuldular. İnanç-Hân, ordusunun ancak pek az bir kısmiyle Ceyhun'u geçmeğe muvaffak oldu. Hamîd-Pûr bu muharebede maktûl

[173] Schefer, *Chrestomathie persane,* II, 121 vd.; *Cuveynî,* I, 79.

[174] İbnü'l-Esîr, XII, 239; Tiesenhausen, 8.

[175] *Tabakat-ı Nâsırî,* 976.

[176] D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* I, 228.

[177] Narşahî, 23, 34.

[178] Cuveynî, vr. 34: لشکر بیرون basılı metin (I, 80) ve Khanykov yazmasında لشکر بیرونی Schefer'de (s.123) لشکر اندرونی. Cuveynî'nin, D'Ohsson'un zannettiği gibi garnizonun tamamının sayısını 20.000 diye göstermediği, ileride belirttiği kale müdâfilerinin sayılarından bellidir (D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* 233).

[179] Nesevî, metin, 34, tercüme, 62; İbnü'l-Esîr'e göre 20.000 kişi.

[180] Metinde, burada yanlışlıkla کشکی şeklinde yazılmıştır (tercümede Keşki); doğru okunuşu, metnin 43. sayfasında (tercüme, 74), Cûzcânî'de ve Cuveynî'nin yazmalarında (basılı metin, I, 80: کشلی dir) bulunur.

[181] Cuveynî, II, 211.

düştü. Şehir, askerler tarafından terkedilince halk teslim olmağa karar verdi. Kadı Bedreddin Kadı-Hân'ın başkanlığı altında Mogollar'a bir heyet gönderildi. Mogollar'ın şehre girişi, İbnü'l-Esîr'e göre[182] 10 Şubat, Cûzcânî'ye göre ise 16 Şubat'ta oldu. Kalenin müdafaası 12 gün daha devam etti[183]. Halbuki kaledeki garnizon 400 kişiden ibaretti[184]. Cuveynî'ye göre Gûrhân bunların arasında bulunuyordu ve büyük bir cesâret gösterdi. Şehir halkı Sultan'ın ordusu için hazırlanan bütün erzakı Mogollar'a teslim etmeğe ve kalenin hendeğini doldurmağa mecbur edildiler. Kale düştükten sonra bütün müdafiler katledildi. Bunun hemen arkasından zengin tüccarlar, Utrâr faziasından sonra Hârezmşah'tan satın aldıkları malları, belki de başka mallarla beraber teslim etmeğe zorlandılar. Nihayet halk, sırtlarındaki elbise ile şehri terketmek zorunda kaldılar. Malları Mogollar tarafından yağma edildi. Emre karşı gelerek şehride kalanlar idam edildiler. Cuveynî'ye göre İmâm Celâleddin Ali b. Hasan (yahut Hüseyn) Zendî, Mogollar'ın camii yağma ettiklerini ve atların nallarının Kur'ân sahifelerini çiğnediğini görünce şehrin en faziletli âlimlerinden Rükneddin İmâmzâde'ye infiâlini ifade edince şu cevabı aldı: "Sus, Allah'ın gazabının rüzgârı esti; onun karşısında duracak güç (sâmân) yoktur"[185]. Bununla beraber İbnü'l-Esîr'in rivâyeti, Rükneddin İmâmzâde'nin kadere böyle boyun eğmediğini göstermektedir. Mogollar'ın esirlere alçakca muamele ettiklerini ve kadınları hırpalandıklarını görünce kendisi ve oğlu onlarla döğüşerek şehit edildiler. Diğer ileri gelenler, bilhassa Kadı Sadreddin Hân aynı şekilde hareket ettiler ve öldürüldüler. Öldürülenler arasında Vezir Nizâmü'l-mülk'ün (bkz. s. 403) kardeşi Sadr Mecdeddin Mes'ûd da bulunuyordu[186]. Çingiz Hân'ın bayram namazgâhında halkı toplıyarak minbere çıktığı ve bir nutuk söylediği, işledikleri günahlara karşı Mogollar'ın Allah tarafından başlarına belâ olarak gönderildiğini söylediği hususunda Cuveynî'nin hikâyesi, gerçek olarak kabul edilecek şeylerden değildir. Bu inanılmayacak hadise gerçekten cereyan etmiş olsa idi, İbnü'l-Esîr bunu elbette fakihinden işitmiş olurdu. Çingiz Hân'ın, şehrin

[182] Krş. Tiesenhausen, 8. İbnü'l-Esîr'de verilen gün Salı'dır; halbuki tercümede Çarşamba olarak verilmiştir.

[183] Bu bilgi hem Narşahî'nin zeylcisi (Narşahî, 23) ve hem de İbnü'l-Esîr tarafından verilmiştir.

[184] Kalenin zaptında 30.000 kişinin katledildiğine göre Cuveynî'nin rivayetini Schefer (*Chrestomathie persane,* II, 125) ve D'Ohsson (*Histoire des Mongols,* I, 233) haklı olarak reddederler.

[185] Cuveynî, I, 81; Schefer, *Chrestomathie persane,* II, 123 vd.

[186] Nesevî, metin, 24, tercüme, 43.

ileri gelenlerinin isimlerini istiyerek para ödemesini onlara yüklemesi hakkında İbnü'l-Esîr ve Cuveynî'nin rivayetleri birbirine uymaktadır. Şehir yağma edildikten sonra yakıldı. Ancak tuğladan inşa edilmiş olan cami ve bazı saraylar kurtuldu[187]. Şehrin yakılmasının Çingiz Hân'ın plânlarının bir parçası olduğunu zannetmek için bir sebep mevcut değildir. Binaların sıklığından dolayı mahvedici yangınların alelade olaylardan olduğu bir şehirde, yağma sırasında yangın çıkmaması mümkün değildi (bkz. s. 116).

Buhârâ'dan Semerkant'a giderlerken bile Mogollar'ın yanında çok sayıda esirler vardı. İbnü'l-Esîr'in, adı geçen fakihten aldığı muhakkak olan bilgilere göre bu esirlerin durumu çok acıklı idi. Mogol süvarilerini yayan takip etmeğe zorlanıyorlardı; yolda takati kesilenler katlediliyorlardı[188]. Bu insan kalabalığı arasında hiç şüphesiz yalnız şehirler değil köylüler de bulunuyordu. Mogollar akın yaptıkları bütün ülkelerde cıvar köylere de baskınlar yaparak topladıkları köylüleri muhasara işlerinde kullanıyorlardı[189]. Buhârâ ile Semerkant arasındaki müstahkem mevkilerden yalnız Debûsiye ile Ser-i-pul mukavemet ettiler. Bundan, Mogollar'ın Zerefşân'ın iki sahili boyunca ilerledikleri neticesi çıkarılabilir. Ç'ang Ç'un'un 1221'de Çingiz Hân hakkında işittiği fıkra[190], onun nehrin kuzey sahili boyunca ilerlediğini kabul etmemize bizi zorluyor. Boyun eğmiyen kalelerin önünde durmıyarak onları muhasara etmek için birlikler bırakırdı.

Hârezmşâh'ın Mâverâünnehr'in başşehri olan Semerkant'ın müdafaasına özel bir önem verdiğini görmüştük[191]. Bu sebeple orada bulunan askerî kuvvetlerin diğer şehirlerinde bulunanlardan daha kalabalık olması normaldi. Cuveynî, Semerkant'ta 110.000 kişilik bir ordu bulunduğunu, bu ordunun 60.000'inin Türk 50.000'inin ise Tacik olduğunu ve 20 filleri bulunduğunu belirtmektedir. Bu ordunun miktarı, Nesevî'ye göre[192] ancak 40.000, İbnü'l-Esîr'e göre 50.000, Cûzcânî'ye göre ise Türkler, Tacikler, Gurlular, Halaçlar ve Karluklar'dan meydana gelip 60.000 idi. Nesevî,

[187] D'Ohsson'un (*Histoire des Mongols*, I, 234) İbnü'l-Esîr'den aldığı bu bilgi aslında Cuveynî'de bulunmaktadır (I, 82); Schefer, *Chrestomathie persane*, II, 124.

[188] İbnü'l-Esîr, XII, 240; Tiesenhausen, 10.

[189] *Trudy*, IV, 224; Patkanov, *İstoriya mongolov po armyanskim istochnikam*, II, 20; Nesevî, metin, 53, tercüme, 91.

[190] *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 310; Bretschneider, *Mediaeval Researches*, I, 76.

[191] Semerkant'ın muhasarası hakkında bkz. İbnü'l-Esîr, XII, 240 vd.; Tiesenhausen, 10 vd.; *Tabakat-ı Nâsırî*, 979 vd.; Schefer, *Chrestomathie persane*, II, 131-136; Cuveynî, I, 90-96; D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I, 234-240.

[192] Nesevî, metin, 36, tercüme, 62 vd.

şehrin valisinin Türkân Hâtûn'un kardeşi Tugay Hân olduğunu kaydeder[193].

Çingiz Hân Mart'ta Semerkant'a vararak şehrin cıvarında bulunan Kök-saray'da karargâh kurdu. Bu sarayın, Timur için inşa edilen saray ile adından başka bir münasebeti yoktur, fakat aynı mevkide bulunmuş olabilirler. Çünkü Mogollar şehre batı tarafından yaklaştılar. Mogollar, müdafileri aldatmak için esirleri harp nizamında sıraladılar ve on kişiye bir sancak verdiler. Şehir halkı onları büyük bir ordu zannetti. Çağatay ile Ögedey, Utrâr'da esir edilen büyük bir kalabalıkla şehrin önünde göründüler. Utrâr'ın muhasarası, Mâverâünnehr'deki diğer şehirlerin muhasarasından daha uzun devam etmişti. İnâl Hân, âkibetinden korktuğu için sonuna kadar müdafaaya devam etti. Halbuki Nesevî'ye inanılacak olursa kumandası altında ancak 20.000 süvarisi vardı[194]. Cuveynî'ye göre Sultan, ona "dış ordu"dan 50.000 asker verdi. Ayrıca muhasaradan kısa zaman önce Hâcib Karaca, 10.000 kişilik bir kuvvetle yardımına gönderildi. Beş aylık (?) muhasaradan sonra[195] Karaca teslim olmaya karar vererek ordusu ile şehirden dışarı çıktı. Bununla beraber Çağatay ile Ögedey onun idamını emrettiler. Sultan'a ihaneti sebebiyle ona güvenememişlerdi. Utrâr halkı Buhârâ halkının âkibetine uğradı; şehirden kovuldular ve şehri Mogollar yağma ettiler. Kale bir ay daha dayandı; düşünce müdafilerinin hepsi idâm edildiler. İnâl Hân bir binanın damına sığındı, okları bittiği için Mogollar'a kiremitler atıyordu. Sağ olarak yakalanması istendiği anlaşılmaktadır. Etrafını çevirdiler, yakaladılar ve Kök-saray'da bulunan Çingiz Hân'a gönderdiler. Nesevî'de anlatıldığı gibi orada işkence edilerek öldürüldü[196].

Semerkant'ta mahsurlar üçüncü gün bir çıkış hareketi yaptılar. İbnü'l-Esîr ve Cuzcanî'ye göre bu çıkış tam bir felaketle neticelendi. Mogollar, Müslümanlar'a pusu kurdular ve son nefere varıncaya kadar imha ettiler. Müslümanlar'ın verdikleri kayıplar İbnü'l-Esîr'e göre 70.000, Cûzcânî'ye göre ise 50.000'i buluyordu. İbnü'l-Esîr, Sultan'ın ordusunun bu çıkış hareketine katılmadığını, yalnız şehir halkının harekete geçtiğini iddia etmektedir. Çağdaşlarının bu rivâyetleri bizi Cuveynî'nin verdiği bilgiyi

[193] Cuveynî (Schefer, Chrestomathie persane, II, 135: بغای خان ; Nesevî'de (metin, 36) yazmada طغا اسحا

[194] Nesevî, metin, 36, tercüme, 62.

[195] Yalnız Cuveynî, Utrâr'ın zaptı hakkında geniş bilgi verir (I, 64 vd.; Schefer, *Chrestomathie persane,* II, 110 vd.). Krş. D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* I, 219 vd.d.

[196] Nesevî, metin, 37, tercüme, 63.

reddetmeğe mecbur ediyor. Ona göre çıkışı Türkler yaptılar. Alp-Er Hân[197], Şeyh Hân, Bâlâ Hân ve diğer hânların kumandası altında şehirden çıktılar. Mogollar'a epeyce kayıp verdirdiler ve hattâ esir bile aldılar. Kendilerinin kaybı ise 1000 kişi civarındaydı. Muhasaranın beşinci günü[193] gerek Türkler ve gerekse yerli halk teslim olmağa karar verdiler. Kalede müdafaaya çekilen küçük bir birlik müstesna Türkler bizzat Tugay Hân'ın kumandasında Mogollar'a hizmet teklifinde bulundular. Teklifleri önce kabul edildi. Şehir halkı kadı ile şeyhülislâmın başkanlığında bir heyet gönderdiler. Mogollar şehre Namazgâh kapısından[199] girerek hemen istihkâmları tahrip etmeğe başladılar. Diğer yerlerde olduğu gibi halk şehirden dışarı çıkarılarak şehir yağma edildi. Kadı ve şeyhülislâm ile himayeleri altında olan kimselere dokunulmadı. Bunların sayısı 50.000'i bulduğu rivâyet edilmektedir. Bu durum oldukça dikkat çekicidir. Çünkü Semerkant ulemâsının, Buhârâ ulemasının aksine Mogollar'a karşı koymadıklarını ve Şamanistler tarafından umumiyetle bütün dinlerin ruhanî sınıfına gösterilen itibara daha başlangıçta mazhar olduklarını isbat etmektedir. Eğer bütün seyyidler sonradan olduğu gibi ulemâ sınıfına dahil idiyseler sayıları çok büyük olmalıydı, bununla beraber 50.000 kadar olmazdı. Buhârâ'da olduğu gibi kale hücumla zaptedildi. Mogollar "kurşun su yolunu", yâni Câkerdîze kanalını (bkz. s. 92-3) tahrip ettiler. Muhtemelen bentlerden birini yıkarak kalenin etrafına su verdiler ve böylece surların bir kısmının yıkılmasını sağladılar[200]. Bundan bir gece önce Alp Hân (belki Alp-Er Hân'ın aynıdır) 1000 asker ile bir çıkış yaparak Mogol hatlarını yarmağa muvaffak oldu ve sonradan Sultan'ın ordusuna katıldı. Kalede kalan müdafiler 1000 kişi cıvarında idiler. Camide toplandılar ve orada hepsi şehit edildi, cami de yakıldı. Bahsi geçen caminin Hârezmşâh tarafından yeni inşa edilen bina olması muhtemeldir (bkz. s. 389). Sultan'ın hizmetinde iken Mogollar'ın hizmetine geçmiş olan Türk birlikleri, şimdi düz bir arazide etrafları çevrilerek Tugay Hân da dahil bütün kumandanlariyle birlikte katledildiler. Cuveynî'ye, göre katledilenler 20 kumandan ve

[197] Cuveynî'de (I, 92; Schefer, *Chrestomathie persane,* II, 133). البار خان

[198] Cuveynî'ye göre böyledir. Cûzcânî, muhasarasının pusudan sonra 10 gün daha devam ettiğini söyler. Cûzcânî'ye göre şehir 10 Muharrem (17 Mart) zaptedildi.

[199] Namazgâh kapısının, şehrin kuzey-batı tarafında olduğu tahmin edilmektedir; orada V. Vyatkin 1905'te kazı yaptı. Krş. *Bulletin du Comité Russe pour l'exploration de l'Asie centrale,* rusça baskısı, No. 7, 12 vd.; Barthold, *Oroshenie Turkestana,* 110.

[200] Bu açıklamalardan, Mogollar'ın aldıkları kalenin onuncu yüzyıl coğrafyacılarının anlattıkları kaleden ibaret olmayıp şehristanı da içine aldığı anlaşılmaktadır; yâni şimdi Afrâsyâb adı verilen o zaman "kurşun su yolunun" suladığı arazinin tamamı, Krş. yk. s. 90.

30.000 den fazla askerden ibaretti. Sonradan meşhur Herât hükümdarları sülâlesinin atası Rükneddin Kurt için Çingiz Hân adına yazılan emirnâmede (yarlıg) kumandanlarının adları sayılmıştır. Bu emirnâme, Mogollar'ın mağlûp ettikleri ordular ile vilâyetlerin ileri gelenlerinin hepsinin isimlerinin bir listesini ihtiva ediyordu. Maalesef elimize geçmemiştir. Halkın geri kalan kısmından 30.000 sanatkâr Çingiz Hân'ın oğulları ile yakınlarına verildi. Bir o kadarı da muhasara işlerinde kullanılmak üzere alıkonuldu. Bunların dışındakiler 200.000 dinar kurtuluş akçesi verdikten sonra şehre dönebildiler (yâni mallarından geri kalan kısmı onlara iade edildi?). Bununla beraber şehir halkı daha birkaç kere şehirden kovularak şehir harabeye döndü. Ç'ang Ç'un zamanında Semerkant'ın nüfusu evvelkinin ancak dörtte bir nisbetinde idi[201].

13 — Cuçi'nin Seyhun'u takiben ilerlemesi

Semerkant'ın zaptından sonra Çingiz Hân, birliklerinin ilerlemesini geçici bir zaman için durdurdu. Utrâr'dan Seyhun istikametini takiben Cuçi'nin kumandasında gönderdiği birlik aynı derecede başarılı oldu. Ülkenin bu kısmının zaptının Cuçi'ye verilmesi hiç şüphesiz imparatorluğun kuzey-batı vilayetlerinin onun idaresine girmesinin kararlaştırılmış olmasının neticesidir. Onun askerî harekatının tafsilatı ancak Cuveynî'de bulunmaktadır[202]. Mogollar önce Sıgnak'a yaklaştılar (Utrâr'dan 24 fersah mesafededir)[203]. Cuçi oranın halkiyle müzakerelere girişti. Elçi olarak müslüman tüccardan Hasan Hâcı'yı[204] gönderdi. Hasan Hâcı yıllardan beri Mogollar'ın hizmetinde bulunuyordu. *Yüan-ş'ao-pi-şi*'de adı geçen Asan muhtemelen odur[205]. Halk elçiyi katletti; bunun üzerine Mogollar şehri yedi gün muhasadan sonra hücumla zaptettiler ve bütün halkı katlettiler. Öldürülen Hasan'ın oğlu, o bölgenin emiri olarak bırakıldı. Mo-

201 *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 311; Bretschneider, *Mediaeval Researches* I, 78. Cuveynî (I, 94), Mogollar'ın Semerkant'ta ele geçirdikleri fillerin yok edilmesi hakkında bir fıkra anlatır. Çingiz Hân, ne ile beslendiklerini sordu ve "ot" cevabını aldı. Bunun üzerine filleri bir tarlaya bırakmalarını emretti. Orada hepsi açlıktan öldü. Bununla beraber Ç'ang Ç'un'un sözlerinden, 1221-1222 kış mevsiminde fillerin hâlâ yaşadığı anlaşılıyor (*Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 313; Bretschneider, *Mediaeval Researchers*, I, 79).

202 Cuveynî, I, 66-70; Schefer, *Chrestomathie persane*, II, 112 vd. d. Krş. D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I, 221 vd.d.

203 Bkz. yk. s. 193.

204 Reşidüddin'in basılı metninde (*Trudy*, XV, 45, farsça metin, 69) Hüseyn Hâcı.

205 *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 95; Bretschneider, *Mediaeval Researches*, I, 269. Burada Asan'ın evvelce Ongutlar'ın memleketinde yaşadığı ve ticaret maksadiyle Argun nehrine geldiği belirtilmektedir.

gollar yürüyüşlerine devam ederek Uzgend, Bârçınlıgkent ve Aşnâs şehirlerini zaptettiler. Bu son şehrin garnizonunun büyük bir kısmı eşkiya ve yol kesicilerden olup şiddetli bir şekilde mukavemet ettiler. Bunun üzerine Çin-Timur müzakerelere başlamak için Cend'e gönderildi. Ongutlar'a (Ak Tatarlar) mensup olan Çin-Timur[206], sonradan İran tarihinde mühim bir rol oynamıştır. Sultan'ın ordusu Cend'i bir müddetten beri terketmiş olup kumandanları Kutluğ Hân bozkırdan geçerek Hârezm'e kaçmıştı. Nesevî'ye göre[207] Kutluğ Hân, 10.000 kişilik birliğin başında Şarkent (Yenikent)'te konaklamıştı. Çin-Timur, Cend halkı tarafından iyi kabul edilmedi; ancak Sıgnak'ın akibetini hatırlatarak ve Mogollar'ı Cend'den geri çekeceğini vadederek dönüşünü sağladı. Ondan önce Mogol kumandanları hemen Cend üzerine hareket etmek niyetinde değildiler; Karakum'da dinlenmek istiyorlardı[208]. Bu, Çingiz Hân'ın başşehri değildir. Kanglılar'ın (Kıpçaklar) aynı adı taşıyan yerleşme yeridir. Cuveynî[209], Sultan ile Mogollar arasındaki ilk çarpışmayı anlatırken Mergitler'in Mogollar'dan kaçtıkları zaman sığındıkları yer olarak zikreder[210]. Kumandanların dinlenme isteklerinden, süvarilerin yeni atlara ihtiyaçları oldukları ortaya çıkmaktadır. Cuçi'de bu maksatla göçebelerin yaylalarından faydalanmak istiyordu. Şimdi bu niyetinden vazgeçerek Cend üzerine yürüdü. Cuveynî'nin bütün elyazmalarından ve Reşidüddin'in ondan yaptığı aktarmada bunun 4[211] yahut 14 Safer[212] 616'da (21 Nisan, yahut 1 Mayıs 1219) meydana geldiği belirtiliyorsa da buna pek ihtimal verilmez. Büyük bir ihtimalle 616 değil 617 olması lazım gelir. Şu halde bu olay 10 yahut 20 Nisan 1220 tarihinde gösterilmelidir. Halk şehrin kapılarını kapadıkları halde mukavemet etmediler. Mogollar merdivenler dayıyarak surlara çıktılar, şehri işgal ettiler ve halkı dışarıya çıkararak dokuz gün zarfında şehri yağmaladılar. Yalnız sözleriyle Çin-Timur'u kızdırmış olanlar idâm edildiler.

[206] Bu bilgi Reşidüddin'de bulunmaktadır (*Trudy*, V, 117; VII, 149). Reşidüddin, başka bir yerde (Asya Müzesi yazması, a 566, vr. 182a; Blochet neşri, II, 37) Cuveynî'den (II, 218) naklen Kara-Hitây olduğunu söyler. Muhtemelen Kara-Hitâylar yanında yetişmiş olmalıdır; bununla beraber Ongutlar'ın memleketinde yaşayan Kara-Hitâylar'dan olması da mümkündür.

[207] Nesevî, metin, 36, tercüme, 62.

[208] Schefer'in *Chrestomathie persane*'inda (114) نبود yerine بود okuyunuz, Khanykov yazması ile basılı metinde (I, 69, I) olduğu gibi.

[209] Cuveynî, II, 101 قراقورم که موضع اقامت قنقلیان بود

[210] Mirzâ Muhammed Kazvinî'ye göre قراقوم Karakum'dur.

[211] Cuveynî, I, 69; yazma, IV, 2, 34; Reşidüddin, (*Trudy*, XV, 46; farsça metin, 71).

[212] Khanykov yazmasında ve Schefer neşrinde (114) böyledir.

Buhârâlı Ali Hoca şehre vali tayin edildi. D'Ohsson, anlaşıldığına göre sağlam temellere dayanarak Çingiz Hân'ın gönderdiği Nesevî'de zikredilen elçinin bu olduğunu kabul eder (bkz. s. 421). Cuçi, bildiğimize göre Cend'de kaldı ve ertesi sene buradan Hârezm üzerine yürüdü. Yenikent (Şarkent) üzerine gönderilen küçük bir birlik mukavemetle karşılaşmaksızın şehri zaptetti. Ordunun bir kısmı Ulûs-İdî[213]nin kumandasında Karakurum yahut Karakum'a gönderildi. Onun yerine Türkmenler'den teşkil edilen 10.000 kişilik bir birlik konarak Tâynâl-noyon'un emri altında Hârezm'e gönderilen orduya dahil edildi. Tâynâl[214] bu ordunun öncüleriyle bir kaç merhale yürüdükten sonra Türkmenler'in isyan ettiğini ve başlarına tayin edilen Mogol kumandanını öldürdüklerini haber aldı. Hemen geriye döndü, Türkmenler'in üzerine saldırdı ve çoğunu öldürdü. Kurtulabilenler Merv ve Âmul'e kaçtılar. Bu habere tam manasiyle inanmak mümkün değildir. Cuçi'nin kıtaları, verilen bilgilere göre sayıları 20.000 kişiden az olmıyan bir birliği ayıracak kadar çok olamazdı, üstelik öyle zayıf bir kuvvetle Hârezmşâhlar devletinin merkezi olan Hârezm'e karşı yürümek büsbütün manasız olurdu. Her halde hareket tekrarlanmadı. Yılın sonuna kadar Cuçi'nin birlikleri Seyhun'un aşağı taraflarında savunma tertibatı alarak kaldılar. Bundan başka, göreceğimiz gibi zaptedilen şehirler bile daima Mogol hâkimiyeti altında kalmadılar.

14 — Benâket ile Hocend'in düşüşü

Benâket'e gönderilen birlik[215], toplam 5000 kişiden ibaret olup Barin kabilesinden Alâk-noyon'un kumandasına verilmişti. Kardeşi ile daima Çingiz Hân'ın maiyetinde bulunuyordu[216]. Birliğin diğer kumandanları Kong-Hoten kabilesinden Suketu-çerbi (sağ kanatta binbaşı)[217] ve Tugay

[213] "Ulus İdî"den maksat "İdikut ve Uygarları" olduğuna dair Prof. Berezin'in nazariyesi (*Trudy,* XV, 171) pek doğru değildir. D'Ohsson (*Histoire des Mongols,* I, 223) da aynı hatâya düşmüştür. Uygur tümeninin Utrâr kuşatmasına katıldığını gördük. Mogol kumandanının adının Ulûs-İdî olduğunu metinler açıkça gösterirler. Bu ismin sağ kanat binbaşılarından Cida-noyon'a âit olması kuvvetle muhtemeldir (*Trudy,* V, 190 vd.; XV, 134 vd.). Bu isim Prof. Berezin'in tercümesinde Cadi ve Cede şekillerinde bulunmaktadır (*Turdy,* V, 76, 87, 157); metinde جدى ; *Yüan-ç'ao-pi-şi*'de Ceday (*Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 60, 62).

[214] Bu okunuş Berezin (*Trudy,* XV, 46) ile D'Ohsson tarafından kabul edilmiştir. Cuveynî'nin basılı metninde de (I, 70: تينال) böyledir, fakat Schefer neşri ile yazmasında (IV, 2, 34) باينال şeklindedir.

[215] Faaliyetleri hakkında bkz. Cuveynî, I, 70; Schefer, *Chrestomathie persane,* II, 115; D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* I, 224.

[216] *Trudy;* V, 196; VII, 261.

[217] *Trudy,* V, 160; VII, 215; XV, 135.

idi. Benâket'teki Türk garnizonu, İletgû-melik'in[218] kumandası altında üç gün dayanabildi ise de dördüncü gün şehir teslim oldu. Mogollar Türkler'i katlettiler. Halk arasından sanatkârları ve bazı gençleri muhasara işlerinde kullanmak için götürdüler. Şu halde Benâket'te Mogollar'a, diğer şehirlerdeki gibi fazla mukavemet edilmedi. Bununla beraber Mâverâünnehr'in bütün şehirlerinden yalnız Benâket'in Çingiz Hân zamanından Timur zamanına kadar harabe halinde kaldığı rivayet edilmektedir[219]. Şehrin, on üçüncü yüzyılın ikinci yarısındaki karışıklıklar sırasında tahrip edildiği ve ananenin bu tahribatı yanlışlıkla Çingiz Hân'a isnad ettiği kuvvetle muhtemeldir.

Cuveynî'ye göre, Benâket'ten bir birlik Hocend üzerine yürüdü; fakat aynı müellif, başka bir rivâyetinde[220] Alak-noyon'un, Çingiz Hân'ın Vahş ve Tâlkan'a gönderdiği askerî kuvvetlerin iki kumandanından biri olduğunu belirtir. Buna nazaran Benâket teslim olduktan sonra 5000 kişilik kuvvetin o sıralarda Semerkant'ı muhasara etmekte olan Çingiz Hân'ın yanına döndüğü ve Hocend muhasarasının Semerkant'tan gönderilen bir kuvvete verildiği gerçeğe daha yakın farzedilmelidir. İbn'ül-Esîr[221] ile Cûzcânî[222]nin, Semerkant düştükten sonra Çingiz Hân'ın Fergana'ya bir kuvvet sevkettiğini söylemeleri yanında Cuveynî de, Hocend'i kuşatan ordunun esas kuvvetinin Utrâr, Buhârâ, Semerkant ve zaptedilmiş başka "şehirler ve köylerden" toplanmış birliklerden meydana gelip 20.000 Mogol ile 50.000 esirden ibaret olduğunu kabul eder. Bu kuvvetin, Çagatay ve Ögedey'in birlikleri olup Utrâr'ın düşmesinden sonra Çingiz Hân'ın yanına döndükleri ve onun tarafından Hocend'e gönderildikleri kuvvetle muhtemeldir. İki prensin sefere katılıp katılmadıkları belirtilmemiştir. Ayrıca askerlik tarihinin dikkate değer olaylarından biri olan Hocend muhasarasında Mogol kuvvetlerini kimin sevk ve idare ettiğini bilmiyoruz[223]. Hocend valisi Timur-melik şehirde tutunamadı; 1000 asker ile Seyhun nehrindeki

[218] Cuveynî'nin yazmalarında بلكو dır, basılı metinde (I, 70) ve Shcefer neşrinde ايلتكو şeklinde noktalanmıştır; belki ايلتمك fiilinden gelmektedir. Prof. Berezin (*Trudy,* XV, 47; farsça metin, 73) ايلكتو İlgetû diye okur.

[219] Pétis de la Croix, IV, 207; *Zafernâme,* Kalkuta neşri, II, 636.

[220] Cuveynî, I, 92; burada isim غداق şeklinde yazılmıştır; Schefer (*Chrestomathie persane,* II, 132) bunu علاق şeklinde yazar. Reşidüddin الاق şeklinde vermektedir (*Trudy,* XV, 47, 57, farsça metin, 73, 86).

[221] İbnü'l-Esîr, XII, 254; Tiesenhausen, 28.

[222] *Tabakat-ı Nâsırî,* 980.

[223] Hocend muhasarası için bkz. Cuveynî, I, 71; Schefer, *Chrestomathie persane,* II, 115 vd.d.; D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* I, 224 vd.d.

adalardan birisine sığındı. Bu adanın Hocend'den takriben bir kilometre aşağıda olup son zamanlarda "bir çok altın, gümüş, bakır sikke ile çeşitli kaplar, ev eşyaları v.s." bulunan ada olduğunu kabul etmek için sebepler vardır[224]. Ada sahilden uzak olduğu için istihkâmlarına ok ve mancınıkla taş atmak mümkün değildi. Mogollar esirleri onar onar ayırdılar ve her manganın başına bir Mogol koydular. Bu esirlere, Hocend'den üç fersah uzaklıktaki dağlardan zorla taş getirtildi. Timur-Melik, üstü kapalı 12 gemi yaptırarak üstlerine ıslak keçe örttürdü; bunun üzerine de sirke içerisi-Bu gemilere ok, ateş ve neft tesir etmiyordu. Kale muhafızları sabah erkenden gemilere binerek sahillere yaklaştılar ve Mogollar'a hücum ettiler. Bununla beraber sonunda Timur-melik erzak ve mühimmat stoku bittiği için adayı terketmek zorunda kaldı. Bilindiği kadariyle mahsurlar hiç bir taraftan yardım beklemiyorlardı. Muhasaranın ne kadar devam ettiğini bilmiyoruz. Timur-melik, geceleyin hazırlatmış olduğu 70 gemiye birliklerini, erzak ve diğer malzemeyi bindirerek meşaleler ışığıyla nehirden aşağıya doğru ilerlemeğe başladı. Mogol kuvvetleri iki sahil boyunca onları takip ediyorlardı. Timur-melik bu durumda bile onlara hücum ediyor ve hedefinden şaşmıyan oklariyle geri püskürtüyordu. Mogollar Benâket yakınında zincir gerdikleri halde Timur-melik zinciri kırmağa muvaffak oldu. Barçınlıgkent ile Cend cıvarına vardığı zaman Ulûs-İdî önceden nehrin iki sahiline askerî kuvvetler yerleştirmiş, kayıklardan bir köprü kurmuş ve mancınıklar hazırlamış idi. Bununla beraber Timur-melik sahile çıkmayı başardı, fakat Mogollar tarafından takip edilerek bütün ağırlıklarını ve maiyetinin hepsini kaybetti; Hârezm'e tek başına vardı. Orada başından geçenleri anlatarak ebedîleştirilmesini temin ettiği görülmektedir. Bu neticeye varmak için hayal gücünü yormağa lüzum yoktur. Timur-melik'in hayatta kalması, ne Hârezm için ne de Sultan Celâleddin için bir fayda sağladı (kıza zaman sonra Celâleddin'in yanına gitti ve ölünceye kadar onun kaderini paylaştı). Timur-melik ile Celâleddin'in kahramanlık menkıbeleri umumun menfaatı için hiç bir yararı olmıyan şahşî cesaret nümûneleridir. Müslümanlar'ın tarafında kahramanların bir avuç yardımcılariyle yiğitlik harikalarını ortaya koyduklarını görürüz; fakat daha büyük kuvvetleri teşkil ettikleri ve idareden tamamiyle âciz oldukları için Tatarlar'ın esas kuvvetleri karşısında daima geri çekiliyorlardı. Mogollar'ın tarafından bu harpte şahsî kahramanlık nümûneleri yok gibidir. Kumandanlar, hükümdarlarının emirlerine itaat ve onları maharetle yerine getirmekten fazla bir şey yapmıyorlardı. O, ordusunun münferit kıtalarını icap ettikçe

[224] M.S. Andreyev, *Sredneaz. Vyestnik,* Mayıs 1896, 19.

ayırır, yahut birleştirir ve başarısızlık halinde hemen neticelerini önleyecek tedbirler alırdı. Sıkı bir disipline tâbi olan Mogol askerleri, kendilerini arkadaşlarından üstün göstermek için fırsat aramadan hükümdarlarının yahut onun tayin ettiği kumandanların emirlerini hatasız yerine getirirlerdi.

15 — Hârezmşâh'ın askerî harekâtı, firarı ve ölümü

Hârezmşâh Muhammed, Mogollar'a karşı sonradan Celâleddin kadar başarılı bir şekilde karşı koyamadı. Çingiz Hân Utrâr hâini Bedreddin'in görüşünden faydalanarak Sultan'ın Türkân Hâtûn'un akrabasından olan kumandanlarına karşı güvensizliğini artırdı; güya kumandanlar tarafından Çingiz Hân'a yazılan sahte mektuplar gizlice Sultan'a verildi[225]. Mogollar'ın Mâverâünnehr'deki harekâtı esnasında Sultan askerî kuvvetleriyle Kâlif ile Endhud'u[226] işgal etti. Bu hareketinde, Mogollar'ın Ceyhun'u geçmelerine engel olmak niyetinde olduğu açıkça görülmektedir. Semerkant muhasarası sırasında Sultan, mahsurlara yardım etmek için bir defa 10.000, başka sefer 20.000 süvari gönderdiği halde bu birliklerden hiç biri hedefe yaklaşmağa cesaret edemedi[227]. Cesaret etselerdi bile bir faydası olmazdı. Çingiz Hân Semerkant'ta askerî kuvvetlerini şöylece kısımlara ayırmıştı: Hocend ile Fergana'ya gönderilen kuvvetten başka Alak-noyon ile Celayir kabilesinden sol kanattaki binbaşılardan Yasavur'un[228] kumandası altında bir birlik Vahş ile Tâlkân'a, İbn'ül-Esîr'e göre[229] Külab'a gönderildi. Bu harekât hakkında fazla bilgimiz yoktur. İbn-ül-Esîr, Tirmiz'e de bir birlik gönderildiğinden bahsediyorsa da bu kaleyi, ilerde göreceğimiz gibi, bizzat Çingiz Hân zaptetti. Nihayet üç tümen (30.000 kişi[230]) Cebe, Sûbu-

225 Nesevi, metin, 37 vd. tercüme, 64 vd.; *Tarih-i Güzîde*, 497; D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I, 213 vd.d. D'Ohsson'un fikrine rağmen bu olayın sıhhatinden şüphelenmeğe bir sebep görmüyoruz.

226 Nesevî, metin, 43, tercüme, 73.

227 İbnü'l-Esîr, XII, 241; Tiesenhausen, 11.

228 Yasavur hakkında bkz. *Trudy*, V 42; VII, 53; XV, 140, farsça metin, 210. Prof. Berezin'in iki çeşit okuyuşu vardır: Bisur ve Bisuder. Bizim fikrimizce on dördüncü yüzyılda İran'a göçeden meşhur Çağatay prensinin adıdır (D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, IV, 564 vd.d., 612-628, 643 vd.; bu ismi Vassaf يسور Reşidüddin ise يساور şeklinde yazarlar.

229 İbn'ül-Esîr, XII, 254; Tiesenhausen, 28. کلابه yahut کلاب tarzında yazılışı gerçeğe en yakın olanıdır.

230 Bu miktarı, yalnız Mogollar'ın hizmetindeki müelliflerde değil, Nesevî'de de (metin, 44, tercüme, 75) buluruz. İbnü'l-Esîr (XII, 241) Tokuçar'ın birliğinin varlığından haberdar olmadığı için ancak 20.000 askerden bahseder. Vardan'ın da verdiği miktar budur (Patkanov, *İstoriya mongolov po armyanskim*, I, 2). Buna ve Raverty'nin görüşüne (*Tabakat-i*

dey ve Tokuçar-bahâdır kumandası altında ayrılarak Ceyhun'u geçmek ve sulhperver halkı hırpalamadan ve şehirleri muhasara etmeden Hârezmşâh'ı takip etmek emrini aldı. Çingiz Hân, ancak Sultan'ın ordusunun zayıflığı hakkında emin bilgi aldıktan sonra bu teşebbüste bulundu. Kısa zaman önce Kara-Hitaylar'dan bir birlik (7000 kişi) ile Kunduz hükümdarı Alâeddin[231] bu ordudan ayrılmışlardı. Çingiz Hân'a düşmanın ordusu hakkında doğru bilgi getirdiler[232]. Cuveynî'ye inanılacak olursa Hârezmşâh kısa zaman önce ordugâhında katledilmekten zor kurtulmuştu (bkz. s. 430). Sultan o zaman Irak valisi bulunan oğlu Rükneddin'in vezirinin fikrini kabul ederek Irak'a çekilip bir ordu meydana getirmeğe karar verdi. Nesevî'nin bütün belagatına rağmen[233] bunu gayet tabiî bir tedbir saymağa mecburuz. Cuveynî'nin haberine göre[234] Celâleddin, babasının böylece âcizâne bir karar almaması ve yahut hiç olmazsa orduyu kendisine bırakması için ısrar etti; ayrıca halkın, devleti, yalnız ahaliden vergi toplıyarak bunun doğuracağı vazifeleri yerine getirmemekle, yâni ülkeyi dış düşmana karşı korumadığından dolayı itham etse haklı olacağını söyledi. Bu sözlerin gerçekten söylenmiş olduğundan şüphe edebiliriz. O sıralarda Celâleddin'in Gazne'deki arazisine giderek orada Mogollar'a karşı koymak için bir cephe teşkiline kimse engel olamazdı. O ve kardeşleri, babaları adaya kaçıncaya kadar onunla beraber oldular ise de Mogollar'dan korktukları açıktır[235].

Cebe ile Sûbudey'in kumandasındaki kuvvetler gelmeden kısa zaman önce Hârezmşâh Ceyhun sahilini terkederek yalnız Pencâb'da bir gözetleme birliği bıraktı. Bu kuvvetin son derece önemsiz olduğu açıktır. Çünkü Mogollar Seyhun'u geçtikleri gibi Ceyhun'u da kolayca geçtiler. Nasıl geçtiklerini İbn'ül-Esîr şöyle anlatır[236]. "Tahtadan büyük tekneler gibi şeyler yaptılar, su geçmesin diye içlerine sığır derisi kapladılar, içlerine silahlarını

Nâsırî, 987) rağmen tarihçilerin, Mogol birliğinin başarılarını daha parlak göstermek için sayıları kasten azalttıklarını ve Cûzcânî'nin verdiği 60.000 rakamının daha doğru olduğunu düşünmeğe sebep olmasa gerektir.

231 Alâ'ülmülk de denilmektedir (Cuveynî, II, 197, 18; *Tabakat-ı Nasırî*, 1023).

232 Nesevî, metin, 43 vd., tercüme, 75.

233 Nesevî, metin, 45, tercüme, 77.

234 Cuveynî, II, 107, 127; Mîrhând, *Harezm*, 79; D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I, 243 vd.

235 Cuveynî, Sultan'ın, Celâleddin'i Belh'i savunmak için Nişapur'dan gönderdiğini, fakat Celâleddin'in Mogollar'ın nehri geçtiğini öğrenince babasının yanına döndüğünü (I, 135; Schefer, *Chrestomathie persane*, II, 165) kaydeder.

236 İbnü'l-Esîr, XII, 241; Tiesenhausen, 12.

ve teçhizatlarını koydular, atlarını nehre sürdüler, kuyruklarını elleriyle tuttular, kendilerini de bu teknelere bağladılar; şöyle ki, at insanı yedeğe almış, insan da silah v.s. ile dolu tekneyi yedeğe almış oluyordu. Bu şekilde hepsi aynı zamanda karşıya geçti", Mogollar'ın Ceyhun sahilinde o kadar çok tahta tekne hazırlayabilmiş olmaları şüphelidir. İbn'ül-Esîr'in, kaynağının ifadesini kavramamış olması, Mogollar'ın göçebeler tarafından büyük nehirleri geçmek için kullanılan ve Plano Carpini tarafından tarif edilen usulû tatbik etmiş olmaları ihtimale daha yakındır[237]. Öncülere birer hafif yuvarlak deri verilir; bunun tepesinin etrafında bir çok ilmikler iliştirilmiştir; bu ilmiklerden bir ip geçirilerek sımsıkı çekilir; böylece dairenin içinde bir nevi torba teşkil edilmiş olur; içine elbise, silahlar ve diğer eşya doldurulur ve sağlam bağlanır. Ondan sonra eğerler ve sağlam eşyalar ortaya konur, insanlar da üstüne otururlar. Bu şekilde teşkil edilen gemi bir atın kuyruğuna bağlanır; bir adam da yüzerek atı idare eder; bazan nehirden geçerken kürek kullanırlar. At nehre sürülür, bir süvari önden yüzer; diğer atlar arkasından giderler. Daha fakir olan kimseler iyi dikilmiş birer meşin torba tedarik ederler, bu torba içine elbiseleriyle bütün eşyalarını koyarlar, tepesinden sıkıca bağlarlar, bir atın kuyruğuna bağlar ve yukarıda tarif edildiği gibi nehri geçerler". Aynı torbaların bozkırlardaki yürüyüşlerde su için kullanıldığı bilinir.

Cuveynî'ye göre Mogollar'ın nehri geçtiğini, Sultan[238], 12 Safer 617 (18 Nisan 1220) tarihinde varmış olduğu Nişapur'da haber aldı[239]. Cûzcânî, Mogollar'ın nehri Rebiülevvel (Mayıs) ayında geçtiklerini kaydeder. Sultanın Nişapur'da (18 Nisan — 12 Mayıs) bir aya yakın kalarak kendisini tehdit eden tehlikeyi hiç düşünmeden günlerini eğlence ile geçirdiğini söyleyen Cuveynî'nin rivâyeti son derece şüpheyi çekmektedir. Sultan'ın maiyetinde bulunan birisiyle konuşma fırsatını bulmuş olan Nesevî, onun Mogollar'ın korkusundan Nişapur'da bir gün bile kalmadığını ifade etmektedir. Aslında böyle olması gerekir. Sultan'ın Nişapur'a kaçmasından, Mogollar'ın Ceyhun'u geçmelerini beklediği anlaşılmaktadır. Bu şartlar altında Horasan şehirlerinde uzun müddet kalamazdı. Sultan, Bistâm'da saray vekillerinden Emîr Tâceddin Ömer Bistâmî'ye iki sandık dolusu

[237] *Sobranie puteshestvii, 170 vd.d.;* Hakluyt Cemiyeti neşri, 81, 113, 156,

[238] Sultan'ın kaçması ve ölümü yakkında bkz. İbnü'l-Esîr, XII, 241 vd., 246; Tiesenhausen, 12 vd., 17; *Tabakat-ı Nâsırî,* 277 vd.d.; Nesevî, metin, 45 vd.d., tercüme, 76-92; Cuveynî, II, 105-117; Mîrhând, *Harezm, 79-85;* D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* I, 243-256.

[239] Aynı tarih iki defa gösterilmiştir: Cuveynî, I, 134. 20 ve II, 109, 20.

mücevher vererek Ardahan'a[240] gönderilmesini emretti. Burası Nesevî'nin ifadesince "dünyanın en metin kalelerinden idi". Bu kaleye sonradan Sultan'ın kemikleri nakledilmiştir[241]. Hazineyi kurtarmağa muvaffak olamadı; kale sonradan Mogollar'a teslim olmak zorunda kaldı. Mücevher sandıkları da Çingiz Hân'a gönderildi. Hârezmşâh Rey yoluyla Kazvîn'e kaçtı. Orada oğlu Rükneddin Gurşânçî, 30.000 kişilik bir ordu ile bekliyordu. Sultan'ın Cebe ile Sûbudey'in dağınık birliklerini imha etmek için elinde bir çok fırsatlar olduğu halde bunlardan faydalanamadı. Karısı, Gıyâseddin Pîr Şâh'ın annesi ve öteki kadınları Tâceddin Togan'ın idaresinde bulunan Karûn kalesine gönderdi. Kendisi de müşavir olarak Luristan atabegi Nasreteddin Hezâresp'i davet etti[242]. Atabeg, Sultan'a tutunmak için Luristan ile Fârs arasındaki dağ silsilesini tasviye etti[243]. Dağların öte tarafındaki verimli bölgede Luriler ile Şûlîler'den ve Fârs halkından 100.000 piyade toplıyarak Mogollar'ı geri püskürtmek mümkündü. Sultan bu plânı bile beğenmedi. Nasreteddin'in şahsî gareze hizmet ettiğini ve düşmanı olan Fârs atabeginden intikam almak istediğini düşündü.Nasreteddin vilâyetine döndü. Muhammed de Irak'ta kaldı. Mogollar yaklaşınca oğullariyle birlikte Karûn kalesine kaçtı, fakat orada ancak bir gün kaldı ve yanına bir kaç at ile klavuzlar alarak Bağdad yolunu tuttu. Kendisini takip eden Mogollar'dan kurtularak Sar-Çâhân kalesine geldi; orada yedi gün kaldıktan sonra Hazar denizi sahiline ulaştı.

Cuveynî'nin rivayeti böyledir. Sultan'ın Hemedân'a gittiğinden hiç bahsetmez. Orada Sultan'ı gören tüccardan, İbn'ül-Esîr bilgi almıştır. Hattâ Nesevî'ye göre Sultan ile Mogollar arasında Hemedân cıvarında Devletâbâd çayırında bir çarpışma olmuştur. Mogollar'ın harekâtı hakkındaki bilgilerimiz de[244] pek açık değildir. -*Yüan-ç'ao-pi-şı*'de[245] nakledilen talimata göre "halkı Müslüman olan şehirlere dokunmamak, Çingiz Hân'ın gelmesine kadar halkı mutazarrır etmemek ve ancak o zaman iki taraftan

[240] Nesevî'nin fransızca tercümesinde yanlışlıkla "Erdelin" denilmiştir, metindeki okunuş doğrudur.

[241] Cuveynî, II, 117. Kale Rey'den üç günlük yolda idi. (Yakut, *Mu'cem,* I, 204.

[242] Krş. Lane-Poole, *Mohammadan Dynasties,* 174 vd.

[243] Bu dağların adı, Cuveynî'de (II, 113) تنك تكو (yazmada, IV, 2, 34'te vr. 141) سلك تكو Khanykov yazmasında سلك نكو ve Raverty'de (*Tabakat-ı Nâsirî,* 277) Tang - Talû diye gösterilmiştir.

[244] Bu konuda zikredilen kaynaklardan başka bkz. İbnü'l-Esîr, XII, 243-246; Tiesenhausen, 13-17; *Tabbakat-ı Nâsiî,* 978-995; Cuveynî, 112 vd.d., 134 vd.d. (Schefer, *Chrestomatie persane,* II, 147 vd. d., 164-168); Mirhând, *Vie de Djenqhiz Khan,* 124-134.

[245] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* 146.

Müslümanlar'a hücum etmek emrini aldılar. Plano Carpini[246] bu gibi öncüler hakkında şöyle demektedir: "Yanlarına keçeleri, atları ve silahlarından başka bir şey almazlar; hiç bir şeyi yağma etmezler; evleri yakmazlar; hayvanları öldürmezler. İnsanlara gelince onları yaralıyarak kaçmak zorunda bırakırlar, fakat birincisini ikincisinden çok daha istekle yaparlar". Cebe ile Sûbudey bundan başka Hârezmşâh'ı kovalamak vazifesi ile yükümlü idiler. Netice olarak İbn'ül-Esîr'e göre[247] "yolda durmadılar, yağma yapmadılar, kimseyi öldürmediler; ancak takibe hız vererek Sultan'a konaklama fırsatı vermediler", Cûzcâni[248] Mogollar'ın Çingiz Han'dan aldıkları emirlere uyarak Horasan şehirlerinin hiç birisini tahrip etmediklerini belirtmektedir. Ancak Herât vilâyetinin Bûşeng şehrinde ileri gelenlerden birisi katledildiği için şehri tahrip ettiler, halkı kılıçtan geçirdiler. Diğer taraftan Cuveynî, Mogolları'ın Belh'te bir vali bıraktıklarını, halkının mukavemet ettiği ve kötü davrandığı Zâve şehrini tahrip ettiklerini belirtmektedir. Rebiülâhir (Haziran) ayında Nişapur'a vardılar.

Tahribat hakkındaki emre yalnız üçüncü birlik, Tokuçar'ın birliği muhalefet etti. Reşidüddin'in rivâyetine göre[249] Herât valisi Melik Hân[250] Emînü'l-Mülk[251] kısa zaman önce Çingiz Han'a boyun eğmiş ve vilâyetinde Mogollar'ın yağma yapması yasak edildiğine dair bir ferman almıştı. Cebe ile Sûbudey bu emre uydular, fakat Tokuçar uymadı ve dağlılar ile kavga ederken öldürüldü. Disiplinin bu şekilde bozulması Mogollar'ın nazarında son derece önemli idi. Umumiyetle Batı seferi hakkında çok az bilgi veren *Yüan-ç'ao-pi-şi* bu hususta bilgi vermektedir[252]. Bu rivâyette Tokuçar'ın yalnız "ekinleri yağma etti"ği ifade edilir; ölümü hakkında bir bilgi verilmiyor. Çingiz Hân'ın yanına döndüğü zaman Çingiz Hân onun idâmını istedi, sonra affettiği halde ordu kumandanlığından azletti. Cûzcânî'nin bahsettiği Bûşeng'deki tahribatı Tokuçar'a isnat etmenin icap ettiği açıktır. Nesevî'nin[253], Çingiz Hân'ın damadı Tokuçar-noyon ile kaymakam Bûrke-noyon[254] kumandasında 10.000 kişilik bir Mogol birliğinin Nesâ

[246] *Sobranie puteshestvii,* 170, Hakluyt Cemiyeti neşri, 81.

[247] Ibnü'l-Esîr, XII, 241; Tiesenhausen, 12.

[248] *Tabakat-ı Nâsirî,* 989 vd.d.

[249] *Trudy,* XV, 78.

[250] Hân-Melik'ten daha çok bu şekilde yazılır.

[251] Çeşitli yerlerde Emîn-Melik, Emînü'l-Mülk, Yemîn Melik, Yemînü'l-Mülk.

[252] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* 146-147.

[253] Nesevî, metin, 50 vd. d., tercüme, 84 vd. d.

[254] Nesevî'nin metninde یرکا , Cuveynî'de (I, 138) نورکای توین *Chrestomahie Persane*'de (II, 167) بورکا ; Celayir kabilesine mensup idi (*Trudy,* V, 41, 209; VII, 52, 278).

şehrini tahribi hakkındaki rivâyeti, Tokuçar'ın daha önce zikredilen olayda katledilmediğini göstermektedir. Tokuçar'ın ancak Herât vilâyetindeki askerî harekâttan sonra Nesâ şehrine varmış olması gerekirdi. Kısa zaman önce Nesâ halkı Sultan'ın izniyle şehirlerinin kalesini tamir etmişlerdi. Halbuki Sultan onlara bir haberci göndererek Mogollar'ın önünden kaçıp bozkırlara ve dağlara sığınmalarını ve Mogollar'ın yeteri kadar ganimet toplayıp vatanlarına dönünceye kadar beklemelerini tavsiye etmişti. Cüzcâni[255] ile Cüveynî'ye[256] göre Tokuçar, Nişapur yakınında maktul düştü. Cuveynî, onun ölüm tarihini Ramazan (Kasım) olarak verir. Bundan sonra Tokuçar'ın birliği Sebzevâr'ı tahrip etti. Onun birliği hakkında bundan fazla bilgi yoksa da 1221 yılı başlangıcında Hârezm prensleriyle temasa geçen Tatarlar'ın bu birliğe mensup oldukları kuvvetle muhtemeldir. Nesevî[257], Tatarlar'ın Horasan'da ilk zabt ettikleri şehrin Nesâ olduğunu söyler. Bu bilgi, Cuveynî'nin Zâve'nin tahribi hakkındaki rivâyetini yalanlamaktadır. Her halde Cebe ile Sûbudey'in askerî kuvvetlerinin sayısı, kumandanlarını Belh gibi büyük şehirlerde bırakmağa uygun değildi; çünkü dayanacağı kuvveti olmıyan bir kumandanı bırakmak manasız olurdu. Nişapur halkının Uygur yazısı ile yazılmış ve kırmızı mum ile mühürlenmiş bir ferman aldıkları hakkındaki Cuveynî'nin haberi gerçeğe daha yakındır[258]. Bu fermanla halk, Mogollar'a karşı koymamağa ve Mogol ordusu, yâni Çingiz Hân'ın ordusu gelince ona itaat etmeğe davet ediliyordu.

Muhammed'in, Nişapur'dan ayrıldıktan sonra izini kaybettirmeğe muvaffak olduğu şüphesizdir. Irak'a doğru hareketinden ne İbn'ül-Esîr'in konuştuğu fakihin ne de tarihçi Cûzcânî'nin haberi vardı. Mogol kuvvetlerinin Nişapur cıvarından çeşitli istikametlere niçin gönderildiği böylece anlaşılmış oluyor. Sultan'ın hangi tarafa kaçtığını öğrenmek istedikleri açıktır. Cuveynî'ye göre Sûbudey'in birliği Tus ile diğer şehirleri yağma ettikten sonra Dâmgân ve Samnân yoluyla Rey'e gitti. Cebe'nin kuvvetleri ise Mâzenderân'ın bazı şehirlerini ve bilhassa Âmul'u yağma ettikten sonra aynı şehre vardılar. Cuveynî, Rey halkının kendi istekleriyle Mogollar'a teslim olduklarını söyler. İbnü'l-Esîr'e göre, Tatarlar ansızın şehrin önünde göründüler, şehri zaptettiler, kadın ve çocukları esir alarak götürdüler.

255 *Tabakat-ı Nâsirî*, 992.

256 Cuveynî, I, 138; Schefer, *Chrestomathie persane*, II, 167; Mîrhând, *(Vie de Djenghiz Khan*, 153), Tokuçar'ın Tûluy'a gönderildiğini ileri sürüyorsa da yanılıyor.

257 Nesevî, metin, 58, tercüme 98.

258 Cuveynî'ye göre (I, 136; Schfer, *Chrestomathie persane*, II, 166) Mogol öncüleri şehre 19 Rebiülevvel'de (24 Mayıs), Cebe ise 1 Rebiülâhır'da (5 Haziran) yaklaştı.

İbn'ül-Esîr, Mogollar'ın Rey'de görünmelerini, Sultan'ın adı geçen şehre vardığı şayialarını duymuş olmalariyle izah eder. Rey'de Sultan'ın Hemedân'a doğru hareket ettiğini haber alınca o istikamete doğru yürüyüşe geçtiler. Yolda, "her şehri ve köyü yağma ettiler, yaktılar, yıktılar; kadın, erkek ve çocuk herkesi kılıçtan geçirdiler". İbnü'l-Esîr'in rivâyetinde Sultan'ın, Hemedân'ı düşman gelmeden önce terkettiği ifade edilir. Cuveynî, Sultan'ın Kazvîn'den Karûn'a giden yolda Mogollar'a rastladığını, fakat onlar tarafından tanınmadığını kaydeder. Mogollar, Sultan'ın dahil olduğu kafileye bir kaç ok attılar ve Sultan'ı yaraladılar. Bununla beraber sağ salim kaleye vardı. Sultan'ın kaleden ayrılmasından sonra Mogollar kaleyi muhasara ettiler, fakat onun kalede olmadığını öğrenince hemen muhasarayı kaldırdılar; rehberlerinden bazılarını yolda yakaladılar ve izini takip ettiler. Sultan birdenbire yolunu değiştirerek Sar-Çâhân kalesine vardı. Mogollar onun izini kaybettiler, kılavuzları öldürdüler ve geri döndüler. Nesevî'ye göre Sultan, 20.000 kişilik bir ordu ile Hemedân cıvarında Devletâbâd ovasında Mogollar tarafından kuşatıldı. Canını zorlukla kurtardı; maiyetinin çoğu kılıçtan geçirildi. Şu halde Sultan'ın Mogollar'a karşı tek muharebesi, ülkesinin en batısında cereyan eden bu muharebedir. Eğer Cebe ile Sûbudey'in kuvvetlerinin hepsiyle karşılaştı ise bile (buna pek az ihtimal verilir, çünkü Cuveynî, yalnız Cebe'nin kuvvetlerinin Hemedân üzerine yürüdüğünü belirtir) yine Mogollar'ın kuvvetleri sayıca Sultan'ın ordusundan fazla değildi. Bununla beraber burada da kaçıp canını kurtarmaktan başka şey düşünmedi.

İbnü'l-Esîr, Cuveynî ve Nesevî'nin rivâyetlerine karşılık, Hemedân cıvarında Mogollar Sultan'ın izini kaybettiler; gerek Hazar denizine doğru giderken ve gerekse hayatının sona erdiği adada artık onu takip etmediklerinde asla şüphe yoktur. Ada sahile çok yakındı; Nesevî'nin hikâye ettiği gibi Mâzenderânlılar her gün Sultan'a yiyecek ve sair şeyler götürürlerdi. Mâzenderân limanlarında Mogollar, düşmanlarının yanına gitmek için yeteri kadar kayık bulabilirlerdi[259]. Bilhassa Hârezmşâh ile yerli prensler arasındaki kin dikkate alınırsa bu husus tamamiyle açığa çıkmış olur. Tatarlar'ın harekâtı hakkında bildiklerimiz, Hemedân'dan Zencân ile Kazvîn'e dönerek bu iki şehri tahrip ettiklerinden ibarettir. Cuveynî'yi göre Beg-tegin ile Kuç-Boga Hân kumandasındaki bir Hârezm ordusunu da imha ettiler. Kış başlangıcında Azerbaycan'ı istilâ ederek Erdebil şehrini yağmaladılar ve havalar soğuyunca Hazar denizi sahiline doğru Mugan'a

[259] İvanin de bu neticeye varmıştır (*O voennom iskusstvye i zavoevaniyakh mongolo-tatar*, 66).

çekildiler ve yolda Gürcüler ile çarpıştılar. Tatarlar Hazar denizi sahiline vardıkları zaman Sultan artık hayatta değildi.

Sultan'ın gizlendiği ada, Gurgân şehrinden üç günlük uzaklıkta, yâni Gurgen nehrinin denize döküldüğü sahilde bulunan Âbaskûn şehrine yakındı[260]. Bugünkü Aşur-ada denilen ada olması mümkündür. Sultan'ın bu adada ne kadar kaldığı bilinmemektedir. Maiyeti efradından, sonradan Nesevî ile konuşanların verdikleri habere göre daha adaya varır varmaz akciğer iltihabından çok ızdırap çekiyordu. ve kurtuluş ümidi yoktu. Hizmetinde bulunmuş olanlara hayatının son günlerinde, rütbe, ünvan ve arazi gibi zengin mükafatlar verdi. Aslında bu mükâfatların o sıralarda gerçek bir değeri yoktu, fakat Nesevî'ye inanılacak olursa bunların hepsi sonradan Celâleddin tarafından kabul edildi. Sultan'ın ölüm tarihi esas kaynaklarımızda yoktur. Raverty'nin[261] (Şevvâl 617/Aralık 1220) ve A. Müller'in[262] (15 Zilkade/11 Ocak 1221) vermiş oldukları tarihlerin muahhar eserlerden alınmış olduğu anlaşılmaktadır. İlk tarih her halde gerçeğe daha yakındır, çünkü Ocak 1221'de Nesevî'ye göre[263] Mogollar Hârezm'in merkezini muhasaraya başlamışlardı. Nesevî, Sultan'ın vefatında bir kefen alacak parası olmadığı için maiyetinden birisi bu uğurda gömleğini fedâ ettiğini hikâye eder.

Selçuklu imparatorluğuna dahil ülkelerin çoğunu hâkimiyeti altına almış olan Sultan'ın sonu bu şekilde oldu. Mogol istilâsı sırasında o kadar âciz kalmıştı ki, Mogollar onu tamamiyle unuttular. On üçüncü yüzyıldaki Mogol ananesinde bile Muhammed'in adı geçmez, ancak Celâleddin'den bahsedilir. İki şahsın birleştirildiği Cebe, Sûbudey ve Tokuçar'ın harekâtının hikâyesinde ortaya çıkar[264]. Mogol istilâsını, hiç şüphesiz Orta Asya'da işittiği rivâyetlere göre anlatan İbn Battûta[265], yalnız Celâleddin'i anlatır ve babasının zamanındaki olayları onun saltanatı devrine atfeder. Bununla beraber karşılarında hükümdar olarak çaresiz kaldığı bir düşmandan kaçtığı için Hârezmşâh'ı ayıplamak güçtü. Mogollar'a karşı mücdaleleyi ancak bir maceraperest olarak devam ettirebilirdi; bu sıfat

260 Yakut, *Mu'cem*, I, 55 vd. Âbaskûn hakkında bkz. İstahrî, 214; İbn Havkal, 273.

261 *Tabakat-ı Nâsirî*, 278.

262 A. Müller, *Der Islam im Mirgen Abendlande*, II, 213. Devletşah'ın (*Tezkiretü'ş-şuarâ*, 136, 18) verdiği tarih 2 Zilhicce 617 (17 Şubat 1221) dir.

263 Nesevî, metin, 92, tercüme, 153.

264 *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 146.

265 İbn Battûta, III, 23 vd.

onun yaradılışına ne kadar yabancı ise oğlunun yaradılışına o nisbette uygun idi.

16 — Çingiz Hân'ın Mâverâünneh'i zaptından sonraki harekâtı

1220 yılı baharından itibaren Çingiz Hân Maverâünnehr'i tamamen hâkimiyeti altına almış ve asayişi sağlamak için gerekli tedbirleri almağa başlamıştı. Nûşâ-Baskak, Mogol valisi olarak Semerkant'tan Buhârâ'ya gönderildi ve vilâyetin teşkilatı ele alındı[266]. Çingiz Hân, yaz mevsimini Nesef cıvarında geçirerek ordusundaki atları dinlendirdi. Daha sonraki yıllarda Mogol kumandanları Nesef ve cıvarına, yaylak olarak rağbet etmişlerdi. Çağatay hânlarından birisinin orada bir saray yaptırması sebebiyle şehrin şimdiki adını aldığı bilinmektedir[267]. Bâbür bile[268] Karşi'yi anlatırken o bölgenin suyunun az olmasına rağmen bahar mevsiminin pek hoş olduğunu söyler. Hiç şüphesiz Mogol istilasından önce bilinmeyen sebeplerden dolayı Kiş ve cıvarı harap olmağa yüz tutmuşken Nesef imar edilmeğe başlamıştı. Bu sebeple onuncu yüzyıl coğrafyacıları Huzâr'ı (Guzâr), hattâ Buhârâ'dan Nesef'e giden yol üzerinde bulunan Mâymurg mevkiini Kiş bölgesinden addettikleri halde Sem'ânî, Nesef vilâyetinde bunlardan başka Semerkant'tan Kiş'e giden bir köyü de sayar[269].

Sonbahar mevsiminde Çingiz Hân Tirmiz üzerine yürüdü. Şehrin müdafaası Sicistânlı bir birliğe verilmişti. Kumandanın adı Nesevî'ye göre[270] Fahreddin Habeş İnân en- Nesevî, Cûzcânî'ye göre[271] ise Zengi b. Ebî Hafs idi. Birliğin miktarı gösterilmemiştir. Teslim teklifi reddedildikten sonra iki taraf bir kaç gün karşılıklı mancınıklarla savaştılar. Nihayet Mogollar, düşmanlarının silahlarını tesirsiz hale getirdiler. Kale on bir gün muhasaradan sonra hücumla zaptedildi. Şehir tahrip ve halk katl edildi[272].

[266] Schefer, *Chrestomatihe persane,* II, 125 vd. Cuveynî'nin basılı metninde (I, 83 vd.)توشا okunuşu kabul edilmiştir.

[267] Krş. yk. s. 145.

[268] *Babaer Nameh,* neşr. Ilminsky, 62; faksimile Beveridge, vr. 49b, tercüme, 84.

[269] Krş, yk. s. 143-146.

[270] Nesevî, metin, 36, tercüme, 63.

[271] *Tabakat-ı Nasirî,* 1002.

[272] Tirmiz'in zaptı hakkında bkz. *Tabakat-ı Nâsırî,* 1004 vd.; Cuveynî, I, 102; Schefer, *Chrestomathie persane, II, 140.*

17 — Hârezm'deki durum

Çingiz Hân 1220-21 kışını Ceyhun sahilinde geçirdi. Diğer büyük nehirlerin sahilleri gibi bu bölgeye göçebeler daima uygun bir kışlak nazariyle bakarlardı. Daha sonraki zamanlarda Çağatay başşehirlerinden Sâlîsaray bu bölgede kurulmuştu[273]. O kış ve baharda ortaya çıkan olaylar, durumu bir müddet için Müslümanlar lehine değiştirdi. O zamana kadar yapılan seferler ancak Tekiş ve Muhammed devrinde Hârezm ülkesine katılan vilâyetlerde cereyan edip asıl Hârezm'e hiç dokunulmamıştı. Bu vilâyeti idare etmekte olan Türkân Hâtûn'un, askerî partinin başında olduğunu görmüştük. Türkân Hâtûn'un taraftarlarını bağlı vilâyetlerdeki tutum ve davranışları Hârezmşâh'ın saltanatının sona ermesinin başlıca sebeplerinden biridir. Fakat göçebeler o vilâyetlerde rahatça yerleştirildikleri için asıl Hârezm'e bir zararı dokunmadan bilakis 1204'ten beri düşman istilâsından uzak olan bu vilâyete diğer vilâyetlerin servetleri aktığından yüksek bir refah seviyesi,fikrî kültürün gelişmesine de tesir etmiştir. Bu ülkeyi ve başşehrini 1219'da ziyaret eden Yâkut'un verdiği bilgilerde görülür[274]. 12. ve 13. yüzyıllar, İslâm âlemi için önceki yüzyıllar gibi yükselme devresi değildi. Fakat geçmiş nesillerin miras bıraktıkları ilim hazinelerinin korunmasına hâlâ gayretle devam ediliyordu. O devirde son derece önemli derlemeler yapıldığı gibi zengin kitap kolleksiyonları meydana getirildi. Hârezmşâhlar hânedanının hâkimiyetinin ilk zamanlarında, dinî ve felsefî tarikatlar hakkında meşhur bir eserin müellifi olan Şehristânî, 510 (1116) yılına kadar Hârezm'de yaşadı. Mahallî tarihçilerden biri, yapılan işler hakkında bazı bilgiler verir. Yâkut tarafından nakledilen bu rivâyet[275], Hârezm'in kıskanç zâhitlerinin meşhur âlimi felsefeye olan alakasından dolayı affedemediklerini gösteriyorsa da felsefe dış engellerle karşılaşmadı. Bu rivâyette şöyle demektedir: "Şehristânî iyi bir âlimdir; itikadında biraz noksan olmasaydı imam olacaktı. Bu kadar fazli ve kemâliyle aslı olmıyan şeylere meylettiğine, makul ve menkûl delilleri olmıyan bir iş seçtiğine hep hayret ederdik. Allah bizi ihanetten ve iman nurundan mahrum etmesin. Bunların hepsi şeriat nurundan uzaklaşarak felsefe zülmetleriyle meşgul olmasından dolayıdır.Onunla konuşmalarımız ve dostluğumuz vardı. Feylesofların doktrinlerinin doğruluğunu isbatta ve aleyhindeki ithamları reddetmekte mübalağa etti. Vaaz verdiği bir çok meclislerde hazır bu-

[273] Pétis de la Croix, II, 21; *Zafernâme*, I, 38, buradaki okunuş سرای شال

[274] Bkz. yk. s. 160.

[275] Yakut, *Mu'cem*, III, 343. Aynı mahallî tarih Yakut'un *İrşâd*'ında da (III, 212; V, 412) zikredilir.

lundum. Bir defa olsun "Allah böyle buyurdu" yahut "Peygamberimiz böyle söyledi" dememiştir; şer'î meselelerden birine cevap vermedi. Allah onun halini bilir". Hanedânın son zamanlarında başka bir meşhur feylesof, bilginin her dalında geniş eserler yazmış olan Fahreddin Râzî, Hârezmşâhlar'ın sarayında ikamet ederdi. Doğu vilâyetlerindeki kütüphanelere gelince Merv hakkında Yâkut'un bilinen rivayetinden başka İbnü'l-Esîr'in[276] Gurî Gıyâseddin'in sarayında oturan ve 1206'da vefat eden şâir Fahreddin Mübarek-şâh b. Hasan el-Mervu'r-rûdî[277] hakkındaki haberi de nakledilebilir. Bir han yaptırdı; içinde kitaplar ve santranç oynamaya mahsus yerler vardı. Âlimler kitapları okur, cahiller satranç oynarlardı. Bu şekilde münevverler istirahat ederken bile fikrî meşgale bulurlardı. Gurgânc'da bilginin her dalında derin vukuf sahibi ve beş medresede ders vermiş olan vekil Şihâbeddin Hîvekî, Şafiî camii yakınında büyük bir kütüphane yaptırdı ki, Nesevî'nin deyimiyle[278] "önce ve sonra" emsali görülmemiştir. Mogol istilâsını haber alan Şihâbeddin Hârezm'i terketti,kitaplarını bırakmak kendisine çok acı geldiğinden en kıymetlilerini yanına aldı. Nesâ şehrinin Tokuçar tarafından zaptı sırasında şehit düştü. Ölümünden sonra kitapları, bunlardan anlamıyanların eline geçti. Nesevî en kıymetlilerini almak için elinden ne geldi ise yaptı ve muvaffak oldu. Fakat bir kaç yıl sonra vatanını ebediyen terkederek bütün mallarını âilesinin kalesinde bırakmağa mecbur oldu[279]. Şöyle demekten kendini alamamıştı: "Orada bütün bıraktıklarımdan yalnız kitaplarıma acıdım[280]". Nesâ valisinin sultan olarak tanımaktan kaçındığı Gıyâseddin Pîr Şâh'ın ordusu tarafından Nesâ zaptedilince tarihçimizin malları yağma edildiğinden muhtemelen kitapları da aynı âkibete uğramıştır[281].

18 — Türkân Hatun'un âkibeti

Türkân Hâtûn zengin bir vilâyete hâkim olup Türk askerlerinin bağlılığına mazhar olduğu için Çingiz Hân'ın ordusuna veyahut Cuçi'nin bir-

[276] İbnü'l-Esîr, XII, 160 vd.

[277] Bu şâir ile görüşleri ve Hârezm'deki hayatı hakkında krş. Goldziher, *Der Islam,* III, 213 vd.; Sir E.D. Ross, *'Acebnâme,* 393.

[278] Nesevî, metin, 49, tercüme, 83 vd.

[279] Metinde yazılı بقلعة şeklindedir, tercümedeki gibi "citadelle de Nesâ" şeklinde değildir.

[280] Fransızca tercümedeki garip cümle "De tout cela plus tard je ne pus recouvrer que mes livres", neşredenin أخسر yerine أخبر okuduğundan dolayıdır. Bu hata, daha önce Baron V.R. Rosen tarafından (*Zapiski,* VI, 387) ortaya konduğu gibi tercümeye eklenen hatalar listesinde de gösterilmiştir.

[281] Nesevî, metin, 106 vd. d., tercüme, 175 vd. d.

liklerine ağır kayıplar verdirebilirdi. Çingiz Hân bunu bildiğinden Buhârâ yahut Semerkant'tan Dânişmend Hâcib'i Türkân Hâtûn'a gönderdi; Hân'ın yalnız oğluna karşı harbettiğini, oğlunun kendisini gücendirdiğini ve Türkân Hâtûn'un idaresindeki vilâyetlere dokunulmıyacağını anlattı[282]. Bu söz sonra unutulacaktır. İhtiyar Türkân Hâtûn bu defa 1204 istilâsındaki gayreti göstermedi. Dânişmend'in gelişiyle aynı zamanda Sultan'ın Ceyhun sahilini terkettiği haberi alındı. Türkân Hâtûn da bu hareketi tekrarlamağa karar verdi[283]. Türkân Hâtûn, Gurgânc'da hapiste bulunan prenslerin, hanedanın bu zor durumundan faydalanmalarını önlemek için onları Ceyhun'a attırdı. Nesevî'ye göre Türkân Hâtûn, bu zorlukların geçici olacağına inanıyordu. Bu sefer öldürülen prenslerin sayısı yirmiyi buluyordu. Onlarla birlikte Buhârâ sadrı Burhâneddin ile kardeşi ve iki yeğeni de öldürüldüler. Hattâ Cuveynî'nin rivâyetine göre[284], Türkân Hâtûn Gurgânc'ta o sıralarda rehine tutulan hükümdarları daha önce geceleyin bu şekilde katlettirmişti. Türkân Hâtûn bugünkü Türkmenistan'ın batı kısımındaki Yâzır[285] vilâyetine çekildi[286]. Oradan da Mâzenderân'a giderek taraftarlariyle birlikte Lârcân ve İlâl kalelerinde kaldı. Mogollar onları burada kuşattılar. Yüksek yerlerdeki kaleleri kuşatmak zorunda kaldıkları zamanlarda yaptıkları gibi[287] Mogollar, kalelerin etrafında bir tahta perde inşa ederek kaleye her türlü yardımın gelmesine engel oldular. Dört aylık muhasara sonunda kaleler susuzluk sebebiyle teslim oldular. Cuveynî ve Nesevî'ye göre Mâzenderân gibi yağmurlu bir iklimi olan bu bölgede böyle bir duruma pek az rastlanır. Nesevî dört ay içinde bir damla yağmur yağmadığını söylemektedir. Cuveynî'ye göre kalelerde biriktirilen su on, onbeş gün içinde tükendi. Her iki tarihçi de kaderin garip cilvesi olarak teslimin hemen arkasından yağmurlar yağdığını kaydederler. İbnü'l-Esîr'in rivayetinden[288], Türkân Hâtûn'un, 1220 yılı yazında Mogol-

[282] Nesevî, metin, 38, tercüme, 65.

[283] Türkân Hâtûn'un akıbeti hakkında bkz. Nesevî, metin, 38-41, tercüme, 66-71; Cuveynî, II, 198-200; Mîrhând, *Hârezm*, 84 vd.; D'Ohsson, *Histoire des Mongols, I, 259 vd.d.*

[284] Cuveynî, II, 198 vd.

[285] Eski imlası olan Kâşgarlı Mahmud tarafından verilmiştir. Fahreddin Mübarek-şâh da bu şekli almıştır (*Acebnâme*, 407).

[286] Krş. *Zapiski*, IX, 302 vd. (A. Tumansky). Sonradan Durun adını alan bu şehir, şimdiki Beharden istasyonunun yakınında, Aşhabad ile Kızıl-Arvat arasında yaklaşık olarak yarı yoldadır. Krş. Barthold, *Oroshenie Turkestana*, 41.

[287] Krş. Karamzin tarafından zikredilen Novgorod vekayinâmesindeki bilgi, III, not. 367.

[288] İbnü'l-Esîr, XII, 243; Tiesenhausen, 13 vd.

lar Rey'e varmadan önce esir edildiği neticesine varılabilir. Cuveynî, eserinin bir yerinde[289], Sultan'ın adada bulunduğu sırada, başka bir yerinde ise[290] Cebe'nin Mâzenderân'daki faaliyetleri esnasında kalelerin muhasarasına başlanarak teslim olduklarını belirtir. Kaleleri muhasara eden kuvvetler, iki yerde Cebe'nin kuvvetlerine, üçüncü bir yerde ise[291] Sûbudey'in kuvvetlerine bağlı olduğu kabul edilir. Nesevî, Sultan adaya kaçtıktan sonra Mogollar'ın kaleyi kuşattıklarını söyler. Bu durumda kalelerin zaptını, Cebe'nin Mâzenderân'daki harekâtı zamanında mı yoksa, Mogollar'ın kışlamak üzere Hazar denizi sahillerine çekildikleri zamanda mı olduğunu tayin etmek güçtür. Kuraklık hikâyesine bakılırsa birinci şık daha gerçeğe yakındır. Sultan'ın kızları ve küçük oğulları Türkân Hâtûn ile birlikte esir edildiler. Oğullarının en küçüğü hariç hepsini derhal katlettiler. Sonradan Çingiz Hân onu da boğdurttu. Kızların hepsini Çingiz Hân "piçlere" ve yahut daha muhtemel başka bir okunuşa göre "dinsizlere" dağıttı, yânî Mogollar'ın hizmetindeki Müslümanlar'a verdi. Bunlar'dan biri de Dânişmend Hâcib idi. Semerkantlı Osman'ın dul karısı Hân Sultan için bir istisna yapılarak onu Cuçi kendisi için seçti. Cuveynî'ye göre[292] Hân Sultan, İmîl'de oturan bir boyacıya verilerek ölünceye kadar onun nikâhında kaldı. Aynı tarihçi, iki prensesin Çagatay'a verildiğini, bunlardan birisini kendisi alarak diğerini müslüman veziri Habeş Amîd'e verdiğini yazmaktadır. Türkân Hâtûn ile birlikte esir edilmiş olan veziri Nizâm-ül-Mülk'ü Çingiz Hân idam etti. Türkân Hâtûn sonradan Çingiz Hân tarafından Mogolistan'a götürüldü. Orada 630 (1232-1233)'a kadar yaşadı. Vatanlarını terkederken ona ve diğer kadınlara kötü sonlarını bağırarak ortaya koymaları emredildi.

19 — Hârezm'in âkibeti

Türkân Hâtûn'un ayrılmasından sonra Hârezm'in mülkî idaresi[293] Ali adında birinin eline geçti. Devletin gelirleri hayasızca yağma edildi. Memleketin 90.000[294] kişiyi bulan askerî kuvvetlerinin başında kimin bulundu-

[289] Sultan'ın kaçışı hakkında bkz. Cuveynî, II, 16; Mîrhând, *Hârezm, 84 vd.*

[290] Cebe ile Sûbudey'in seferleri için bkz. Cuveynî, I 115; Schefer, *Chrestomathie persane,* II, 149.

[291] Türkân Hâtûn hakkında bkz. Cuveynî, II, 199; D'Ohsson, *Histoire des Mongols*

[292] Cuveynî, II 126.

[293] Şehzâdelerin ayrılmasına kadar Hârezm'deki olaylar hakkında bkz. Nesevî, metin, 55, 57, tercüme, 94-96; Cuveynî, II, 131 vd.; *Trudy,* XV, 67 vd..

[294] Sayı Cuveynî'de (II, 131) bulunmaktadır.

ğu bilinmemektedir. 1220 yazında Hocend müdafii Timur-Melik Hârezm'e vardı. Böyle cesur ve iş bilir bir kumandan kazanan Hârezm ordusu, Cuçi'nin birliklerine saldırarak Yenikent'i Mogollar'ın elinden geri aldı. Şehrin Mogol valisi maktul düştü[295]. Timur-Melik'in, bu başarısından faydalanamıyarak Hârezm'e dönmesi, onunla Türk reisleri arasında da o zamandan itibaren anlaşmazlık olduğunu göstermektedir. Kışın iki maliye memuru, Müşrif İmâddeddin ile Vekil[296] Şerefeddin'in gelmeleriyle mülkî idarenin intizamı kısmen sağlanmış oldu. Sultan'ın daha hayatta olduğu haberi geldi ve onun adına icraat yapılmağa başlandı. Onlardan sonra şehzâdelerden Celâleddin, Uzlâg Şâh ve Ak Şâh geldiler[297] Sultan'ın ölümüne kadar adada onun yanında kalmışlardı. Babalarının defninden sonra 70 süvari ile Mankışlag'a geldiler, oranın halkından atlar aldılar; daha sonra başşehre sağ-salim olarak vardılar. Sultan'ın vefatını ilân ettiler Uzlâg Şâh'ın veliahtliğine dair vasiyetini daha önce değiştirmiş olduğunu ve onun yerine Celâleddin'i tayin ettiğini açıkladılar. Eski veliaht bu durumu kabul ettiği halde Türk emîrleri bu değişikliğe razı olmadılar. Memnun olmıyanların başında Tûcî-Pehlivân[298] vardı; Kutluğ Hân ünvanını taşıyordu. Emri altında 7000 süvari bulunuyordu. Muhtemelen eski Belh ve Yenikent valisi odur. Celâleddin'i haps yahut katletmek için bir suikast tertip etti. İnanç Hân, suikast teşebbüsünü vaktinde haber verdiğinden Celâleddin, beraberinde Timur-Melik ve 300 süvari olduğu halde Hârezm'den Horasan'a kaçtı. Celâleddin'in ayrılmasından üç gün sonra Uzlâg Şâh ile Ak Şâh da Hârezm'i terkettiler. Çünkü Tatarlar'ın yaklaştıklarına dair haberler almışlardı.

Gurgânc'ın müdafaası[299] hiç şüphesiz tarihin en dikkate değer olaylarındandır. O zamana kadar saltanat kavgaları bütün müdafaa kuvvetlerinin birleşmesine engel olduğu halde hânedan üyelerinin çekilmesi, ordu

[295] Schefer'de (*Chrestomatihie persane,* II, 117) yanlış bir okunuşla شهر بار خليع كنت şeklinde verilmiştir. Cuveynî'nin Petrograd yazmasında (IV, 2, 34, vr. 32) ve basılı metinde (I, 72) شهر كنت ; Reşidüddin'de (*Trudy,* XV, 49, farsça metin, 76) ينكى كنت

[296] Nesevî'nin metninde bu kelime silinmiş ise de tercüme edenin sandığı gibi bir şehrin değil bir memuriyetin adı olduğu açıktır.

[297] Cuveynî'ye göre şehzâdeler Hârezm'e daha önce gelmişlerdi; bununla beraber Nesevî'nin doğru rivâyetine bakılırsa buna az ihtimal verilir.

[298] Nesevî'de ve Cuveynî'nin Khanykov yazmasında نوحى Cuveynî'nin basılı metninde (I, 131) دوح ; Reşidüddin'in yazmalarında (*Trudy,* XV, 49, farsça metin, 102) بوحى

[299] Cuveynî, I, 96-101 (Schefer, *Chrestomathie persane,* II, 136-140); *Trudy,* XV, 68-73; farsça metin, 104-110; İbnü'l-Esîr, XII, 257 vd.;Tiesenhausen, 32 vd.; Nesevî, metin, 92 vd.d., tercüme, 153 vd.d.; D'Ohsson, *Histoire des Mongols, I, 265-271.*

kumandanları arasında birliği sağladı. Bunlardan Türkân Hâtûn'un akrabası olan Humâr-tegin, diğerlerinin muvafakatiyle sultan ünvanını aldı. Şehrin diğer müdafileri arasında Cuveynî şunları zikreder: Oğul-hâcib[300] (Buhârâ müdafii diye yukarıda adı geçmiştir), Er-Buka Pehlivân ve Ali Durûgî[301], yânî Kûhi-Durûgân ki, burada bile ordu kumandanı olarak (sipehsâlâr) görülür. Gurgânc gibi büyük bir şehrin muhasarası için Çingiz Hân, diğer şehirlere karşı gönderdiği kuvvetlerden çok daha büyük bir kuvveti sevketmek zorunda kaldı. Güney-doğudan Çagatay ile Ögedey'in kuvvetleri, sağ kanattaki binleriyle[302] Buhârâ yoluyla Hârezm üzerine yürüdüler. Aynı zamanda Cuçi'nin birlikleri kuzey-doğuda Cend'den ilerliyordu. Nesevî'ye göre Tâcî-Beg (?)[303], Mogol öncü kollarının başında geldi; onun arkasında Ögedey'in kuvvetleri, sonra Çingiz Hân'ın "şahsî birlikleri" Bugurci-noyon'un kumandası altında onları takip etti[304] ve nihayet Çagatay'ın birlikleri geldiler. Bu son birliklere sağ kanadın meşhur binbaşısı Tulun-çerbi[305], Ustun (Usun ?) -noyon ve Kadan-noyon dahil idiler. Sunit kabilesine mensup olan Kadan-noyon da sağ kanat binbaşılarından olup bin keptavulların reisi idi[306] Cuçi'nin birlikleri gelmeden önce bile bu kuvvetlerin 100.000 kişiden fazla olduğu rivâyet edilir. Cuveynî, öncü kuvvetlerinin harekâtı hakkında biraz bilgi veriyor, fakat onun verdiği topografik bilgiler, ancak Gurgânc'ın on üçüncü yüzyıla âit geniş bir tarifini bulmak fırsatını elde etmekle izah edilebilir. Mogollar şehrin kapıları önünde küçük birlikler halinde görünüyorlar ve hayvanları götürüyorlardı. Düşmanın az olduğuna aldanan şehir müdafilerinden bir kısmı "Âlem kapısı"ndan[307] bir çıkış yaptılar ve onları kovalamağa başladılar. Mogollar onları şehirden bir fersah mesafede "Bağ-ı Hurrem"[308] yakınında

300 Schefer neşrinde اغول kelimesi bulunmamaktadır; basılı metinde مغول vardır.

301 Prof. Berezin'de yanlış okuma vardır; Cuveynî'nin basılı metninde دروغینی vardır.

302 Reşidüddin ve *Yüan-ç'ao-pi-şi*'de (*Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 147) böyledir.

303 Nesevî'de باجی (yazmada noktasızdır).

304 Nesevî'nin metninde hiç şüphesiz نقرحن yerine بغرجی okumak lâzımdır. Prof. Berezin'in neşrinde ve tercümesinde bu isim çeşitli şekillerde görülmekte ise de Berezin'in kendisi Bugurcı şeklini en doğrusu olarak kabul eder (*Trudy*, XII, 242). Nesevî'nin verdiği bilgiye rağmen bu tabir ancak sağ kanat kumandanının "şahsî binine" âit olabilir. (*Trudy*, XV, 134); Çingiz Hân'ın "şahsî bini"nin ancak Hân ile birlikte muharebeye katıldığını görmüştük.

305 *Trudy*, V, 160; VII, 214; XV, 135; *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 120.

306 *Trudy*, XV, 137.

307 دروازۀ عالی, Cuveynî, I, 98.

308 باغ خرم Cuveynî, aynı yer.

hazırlanan bir pusuya düşürdüler ve büyük Mogol kuvvetleri onların etrafını çevirdiler. Güneş batmadan önce 1000 kişi[309] katledildi; geri kalanlarını şehre kadar takip ettiler ve arkalarından Akabîlân (?) kapısından[310] içeri girdiler. Nabûra[311] denilen yere vardılar. Fakat güneş batarken geri çekildiler. Ertesi gün muharebeye yeniden başlanarak Ferîdûn Gurî, kapıya yapılan bir saldırıyı 500 kişilik bir kuvvetle püskürttü. Daha sonra Çağatay ile Ögedey'in orduları geldiler ve halk ile müzakerelere başladılar; aynı zamanda muhasara hazırlıklarını yürütüyorlardı. Gurgânc etrafında taş olmadığından Mogollar dut ağacı kütüklerinden mancınık gülleleri yapmağa başladılar. Kütüklerden yuvarlak parçalar kesiliyor ve ağırlaşmaları için bir müddet suda tutuluyordu. Cuçi'nin birlikleri gelince şehir her taraftan kuşatıldı. Esirlere hendeği doldurmaları emredildi; bu işi kısa zamanda (Reşidüddin'e göre on gün içinde) başardılar. Bundan sonra duvarları tahrip etmek için lâğım kazdırdılar. Mogollar'ın yaptıkları işler Sultan Humâr-tegin'i son derece korkutmuş olacak ki, kapıdan çıkarak Mogollar'a teslim oldu[312]. Onun ayrılmasından sonra kumandayı kimin aldığı hakkında kaynakların hiç birisinde bir bilgi yoktur[313]. Sultan'ın ihaneti halkın gayretini bir dereceye kadar kırdı ise de yine müdafaaya devam edildi. Mogollar surları ele geçirdikten sonra sokakları, mahalleleri birer birer zaptetmeğe mecbur oldular. Neftle evleri ateşe verdiler. Şehrin büyük bir kısmı harap olduktan sonra ateşin kontrol altına alınmasına ve Ceyhun'un sularını şehirden çevirmeğe ihtiyaç duydular. Şehrin içinde nehrin üstüne bir köprü kuruldu. 3000 Mogol köprüyü işgal ettikleri sırada Hârezmliler tarafından hücuma uğradılar ve hepsi öldürüldüler. Bu başarı halka yeni bir cesaret vererek müdafaaya daha büyük bir inatla devam edildi. İbnü'l-Esîr, şehrin müdafaası sırasında, Mogollar'ın surları işgal etmelerine kadar

[309] Reşidüddin'de 100.000 kişi olarak verilirse de imkânsızdır.

[310] Schefer'de اقابيلان yazma IV'te (2, 34) اقابلان Khanykov yazmasında قابلان; basılı metinde (I, 99) قايلان Reşiddüdin'in yazmalarında قابيلان ve قايلان (*Trudy*, XV, farsça metin, 106). Prof. Berezin, Haylan olarak okur.

[311] Prof. Berezin'de böyledir; Schefer'de اتنوره Cuveynî'nin yazmalarında سوره (basılı metinde, I, 99, تنوره); Reşidüddin'in yazmalarında تنوزة

[312] Cuveynî, I 100. D'Ohsson, Reşidüddin'in rivâyetine bağlı kalır; burada Humâr-tegin'in ihanetinden hiç bahsedilmez. 3000 Mogol katledilerek başkumandanlığı Ögedey üzerine aldıktan sonra Mogollar'ın şehrin kesin olarak düşmesinden yedi gün önce surları işgal ederek oraya sancaklarını diktiklerini belirtir.

[313] Cuveynî'nin Merv kuşatması hakkındaki rivâyetinden (I, 124; Schefer, *Chrestomathie persane*, II, 157; Zhukovsky, *Razvaliny Staravo Merva*, 50), 1221 yılı başlangıcında bile 2000 askerin Hârezm'den Merv'e kaçtığı ve bunlardan birinin de Oğul-Hâcib olduğu anlaşılmaktadır.

büyük kayıplar verdiklerini belirtir. Reşidüddin'e göre öldürülen Mogollar'ın kemikleri âdeta tepeler meydana getiriyordu; Onun zamanında eski Gurgânc harabeleri yakınında kemikler hâlâ görülüyordu. Aynı tarihçiye göre bu muhasaranın başarısızlığının başlıca sebebinin, Cuçi ile Çağatay arasındaki kavgalardır. Bu kavgaların sebebi belirtilmiyor; ancak Nesevî'nin rivâyetinden, Cuçi'nin, sonradan kendi arazisine ilhak edilecek olan bu zengin şehri tehrip edilmekten kurtarmak için elinden geldiği kadar gayret sarfettiğinden ileri geldiği anlaşılıyor. Bu maksatla bir kaç defa halkı teslim olmaya davet etti ve vaadlerinin samimiyetini göstermek için Mogollar'ın askerî harekâtı yavaşlattıkları gibi kendi adetlerinin aksine şehrin cıvarındaki mahallelere zarar vermekten bile sakındıkları durumuna işaret etti. Halktan akıllılar bu teklifin kabulunu tavsiye ettilerse de "kalınkafalılar" galip geldiler. Birinciler, Sultan Muhammed adada[314] iken yazdıkları mektuplarda düşmana mukavemet etmemeyi bizzat tavsiye ettiğine dikkati çektiler. Cuçi'nin kararsızlığı Çağatay'ı öfkelendirdi. Çingiz Hân, şehzâdelerin arasındaki ihtilafları işidince Ögedey'i bütün birliklerin başkumandanlığına tayin etti[315]. Mogollar mahalleleri birer birer zaptetmeğe devam ettiler. Yalnız üç mahalle kalınca nihayet şehir muhtesibi fakih Âli'ed-din Hayyâtî'yi Cuçi'den aman dilemeğe gönderdiler. Fakat artık Cuçi bile bu ricayı kabul edemezdi. Sanatkârları ayırarak diğer halkı şehrin dışına çıkardılar. Bazıları verilen emre uydular; diğerleri, sanatkârlarını gizlediler, çünkü Mogollar'ın başka şehirlerde yaptıkları gibi sanatkârları götürerek diğerlerini vatanlarında bırakacaklarını zannediyorlardı. Cuveynî'ye göre 100.000'den fazla sanatkâr vardı. Bunlar "Doğu ülkelerine" götürülerek bir çok iskân yeri yapımında geniş ölçüde kullanıldılar[316]. Küçük çocuklar ile genç kadınlar[317] esir edildiler; geriye kalan bütün ahali katledildi. Her Mogol askerine 24 kişi düştüğü rivâyet edilir (Re-

314 Fransızcaya çevirenin buradaki الجزيرة kelimesini niçin özel isim sandığını anlıyamıyoruz.

315 Bu bilgiyi Mogol destanı, yâni *Yüan-ç'ao-pi-şi*'deki rivâyet (*Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 147) desteklemektedir.

316 Belki bu Hârezmliler Dunganlar'ın atalarıdır ve yahut Dunganlar'ın ataları bunların tesiri altında müslümanlığı kabul etmişlerdir (Dunganlar meselesi hakkında kz. *İzvyestia Russk. Geogr. Ob.* XXX, 700 vd.; burada Reşidüddin'in Tangut'ta prens Ananda ile askerlerinin İslâmiyeti kabulleri hakkındaki rivâyet nakledilmiştir; krş. Reşidüddin, 59 vd.). Şimdi bile Dunganlar'ın hepsinin Şafiî oldukları bilinmektedir. Tarihî bilgilerimiz, bu mezhebin sâliklerinin onüçüncü yüzyılın başlangıcında her yerden daha çok Hârezm'de kuvvetli olduklarını göstermektedir.

317 Cuveynî'de böyledir (I, 101: كودكان وزنان جوان); Reşidüddin'de "kadınlar, erkekler, oğlan lar" denilmesi manasızdır.

şidüddin'e göre askerler 50.000'den fazla idi). Cuveynî'nin bundan daha yüksek bir rakam duyduğu anlaşılıyor; buna inanmadığı için yazmak istemediği düşünülebilir. Reşidüddin, Şeyh Necmeddin Kübrâ hakkında bir hikâye nakleder: Şeyh'in zühdü takvası Çingiz Hân'ın kulağına gitmiş olup Mogollar'ın Hârezm üzerine yürüdüklerinin kendisine haber verilmesini emretmiş ve şehri terketmesini tavsiye etmiş. Şeyh, iyi ve kötü günlerde vatandaşlarından ayrılmayacağını söylemiş ve şehir zaptedilirken şehit düşmüş. Çingiz Hân'ın Şeyh'e böyle bir haber göndermiş olmasına pek az ihtimal verilir. Hattâ Mogollar önce Hârezm'in merkezini tahrip ve yağma niyetinde olmadıklarından şehri terketmesini teklif etmeleri için bir sebep yoktu.

İbnü'l-Esîr'e göre Gurgânc'ın akibeti, Mogollar'ın zaptettikleri diğer şehirlerden beter oldu. Diğer şehirlerde katliâmlardan kurtulanlar görülmüştür: "Kimi gizlendi, kimi kaçtı, bazıları yakalandı ise de sonradan yine kaçabildiler; hattâ bazıları ölülerin arasında yattılar ve Mogollar gittikten sonra kalktılar". Gurgânc'da halkın katliâmından sonra Mogollar su bendini tahrip ettiler; şehrin her tarafını su basınca binalar yıkıldı; şehrin yeri sonraki yıllarda bile sular altında idi. Tatarların elinden kurtulabilenler suda boğuldular yahut enkaz altında kaldılar. Cûzcânî'ye göre[318] yalnız iki bina sağlam kaldı: "Eski saray" Kûşkî Ahçek (?) ve Sultan Tekiş'in mezarı[319] (bir yerde yanlışlıkla Muhammed'in mezarı denilmiştir). Buna rağmen Mogollar şehri kasten sular altında bırakmış olamazlar. Fakat hiç şüphe yoktur ki, tahribatlarından dolayı bentler ve bilhassa merkezdeki tamiri gereken bentler[320] harebeye yüz tutmuştu. Hârezm şehirlerinden bazılarının su altında kalması ve Ceyhun nehrinin mecrasının değiştirilerek tekrar Hazar denizine dükülmeğe balşaması bu şekilde izah edilebilir[321].

[318] *Tabakat-ı Nâsırî,* 281, 1100.

[319] Kaynağı bilinmeyen muahhar bilgilere göre (Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de l'Asie Centrale,* metin, 78, tercüme, 177) Necmeddin Kübrâ ile İbn Hâcib'in mezarları, minare, Muhammed'in kızının mezarı, hamamlar, çarşısının bakiyeleri kurtuldu. Şeyh Nec meddin Kübrâ'nın türbesi bugün harabeler ile modern şehir arasında hâlâ mevcuttur (H. Landdell, *Russian Central Asia,* II, 347) ve şimdi "Hivanlar tarafından ziyaret edilmektedir"; krş. E. Smirnov, *Dervishizm v Turkestanye,* Taşkent, 1898 (*Turk. Vyedomosti*) de tekrar basıldı, 18. İbn Battûta tarafından da zikredilmiştir (III, 6).

[320] Yakut, *Mu'cem,* II, 483.

[321] الظفرنة (*Sbornik statet....*), 8-11. Krş. Barthold, "Amû Deryâ" mad. E.İ. Plano Carpini'nin Orna adındaki şehrin sular altında kalarak tahribi hakkındaki rivâyeti (Hakluyt Cemiyeti baskısı, 76, 110, 152) hiç şüphesiz Gurgânc'a âittir.

Gurgânc'ın muhasarası, Reşidüddin'e göre 7, İbnü'l-Esîr'e göre 5 ay devam etmiştir; Fakat Nesevî'nin Nisan 1221 tarihinde zaptedildiğine dair rivâyeti daha itimada şayandır. Hârezm'in Cuçi'nin idaresine verileceği kararlaştırılmış olduğundan Çağatay ile Ögedey o sıralarda Tâlkan'ı kuşatmakta olan babalarının yanına döndüler ve yolda bir şehir daha tahrip ettiler[322].

20 — Celâleddin'in askerî harekâtı

Hâzermli şehzâdeler, Hâzerm'den ayrılırken Horasan'dan geçmek zorunda idiler. Horasan'ın Tokuçar'ın birlikleri tarafından işgal edildiğini görmüştük, fakat o sıralarda Mogollar Horasan'ın büyük şehirlerinde askerî garnizonlar bulundurmuyorlardı. Şehzâdelerin kaçtıklarını öğrenince Çingiz Hân Mogollar'a Horasan'ın kuzey hududuna gözetleme birlikleri yerleştirmelerini emretti. 700 süvariden ibaret bir Mogol kuvveti Nesâ şehrinde yerleşmiş iken Celâleddin 300 süvarisiyle ansızın üzerlerine saldırdı. Bu hücum öyle şiddetli oldu ki, Mogollar silahleriyle diğer ağırlıklarını bırakıp kaçtıkları halde ancak bir kaç kişi kurtulabildi. Nesevî[323], bu harpte Müslümanlar'ın ilk başarısının bu çarpışma olduğunu söyler: çünkü Timur-Melik'in diğer başarılarını (Yenikent'in fethini) bilmiyordu. Bu başarı sayesinde Celâleddin ile maiyeti atlarını değiştirerek sâlimen Nişapur'a vardılar. Kardeşleri Uzlâg Şâh ile Ak Şâh'ın şansları böyle yaver gitmedi. Onlar da Mogollar'ın hudut nöbetçilerinden kurtulmayı başardıkları halde ülke dahilinde Mogollar tarafından kuşatılarak bütün maiyetleriyle birlikte şehit oldular[324]. Cuveynî'ye göre[325] şehzâdeler esir edildiler ve iki gün sonra öldürüldüler. Mogollar'ın Horasan'daki kuvvetleri ehemmiyetsiz olduğu halde Celâleddin burada bir ordu toplıyamadı. Nesevî[326], Nişapur'da tam bir ay kaldığını, Cuveynî ise yalnız üç gün kaldığını ve 6 Şubat 1221 tarihinde şehri terkettiğini kaydeder. Nişapur'dan Zûzan'a (Horasan ile Kuhistân hududunda Kâyin'den üç günlük mesafede) gitti. Bu şehrin kale-

[322] Şehrin adı Cuveynî'nin basılı metninde (I, 101), Schefer'de ve IV No,lu yazmada (2, 34) كاسف Khanykov yazmasında كاشف şeklindedir. Schefer (*Chrestimathie persane*, II, notlar, 175 vd.) كاسن okunmasını teklif eder ve bahsedilen yerin Nesef vilayetinde Kâsen köyü (bkz. yk. s. 150) olduğunu ileri sürer. Çingiz Hân'ın 1220 yılı yaz mevsimini geçirdiği yerde bulunan köyün 1221 yılı baharında Mogollar'a mukavemet etmekte olmasına pek az ihtimal verilir. Bu ismin كاليف olması da mümkündür.

[323] Nesevî, metin, 60, tercüme, 101.

[324] Nesevî, metin, 62, tercüme, 105.

[325] Cuveynî, II, 133.

[326] Nesevî, metin, 64, tercüme, 108.

sinde kuvvet toplamak istediği halde Cuveynî'ye göre ahalinin husumetinden dolayı şehri terketmek zorunda kaldı[327]. Nesevî'nin rivâyetinden, ilk fikrinden kendisinin vazgeçtiği anlaşılıyor. Kale kumandanı ona bu yolda tavsiyede bulunarak "bir hükümdara yakışan açık meydanda harekete geçmektir, kalelere kapanmamalıdır; kale ne kadar metin olsa bile Mogollar zaptetmenin çaresini bulurlar" demişti. Celâleddin oradan ayrılarak Herât vilâyeti üzerinden Bust'a gitti[328]. Nesevî'nin rivâyetine göre[329] Bust'ta Emînü'l-Mülk'ün Sicistan'da harekâtta bulunan 10.000 kişilik birliğinin başına geçti.Kandehar'ı kuşatmakta olan bir Mogol birliğini yendi ve daha sonra vilâyetinin başşehri Gazne'ye gitti. Kandehar yakınındaki muharebenin diğer kaynaklardan hiç birinde bahsi geçmez. Bu kadar erken bir zamanda bir Mogol kuvvetinin güneye doğru ilerlemesinden bu kuvvetin son derece önemsiz olduğu neticesine varılır; aksi halde Cuveynî'de yahut Reşidüddin'de bahsi geçerdi. Çingiz Hân nihayet 1221 yılında ordusuyla Ceyhun'u geçerek Belh'i işgal etti. İbnü'l-Esîr[330] şehrin kendi isteğiyle teslim olması sebebiyle tahrip edilmediğini, Cuveynî[331], Çingiz Hân'ın halkın boyun eğmesini kabul ederek bir şey yapmamağa söz verdiğini, ancak sonradan bu sözünden dönerek halkın katledilmesini emrettiğini belirtirler. Bu katliâm sırasında gizlenenleri Mogollar, dönerken hakladılar. Şehir İbn Battûta zamanında hâlâ virane idi[332]; fakat İbnü'l-Esîr'in rivâyetinden halkın sonradan isyanı sebebiyle şehrin tahrip edildiği anlaşılmaktadır. Tûluy Horasan'a, Çağatay ile Ögedey Hârezm'e gönderildiler. Ordunun geri kalan kısmı Paropamisus ile Hindu-kuş'un kuzey sırtlarındaki dağ kalelerini muhasara etmekle meşguldu. Çingiz Hân'ın kendisi, Tâlkan[333] civarında Nusret-Kûh[334] kalesini kuşatıyordu. Mogol ordugahı, Tâlkan ile Belh arasında Nu'man tepesi ile Ka'b bozkırı üzerinde idi[335]. Muhasara

[327] Cuveynî, II, 134: باسلطان مناقشت نمودند

[328] Cuveynî Bust'a gidildiğinden bahsetmiyorsa da Cûzcânî (*Tabakat-ı Nâsırî*, 287) ile Nesevî bahsediyorlar.

[329] Nesevî, metin, 65 vd. tercüme, 109 vd.

[330] İnü'l-Esîr, XII, 255; Tiesenhausen, 28.

[331] Cuveynî, I, 103 vd. (Schefer, *Chrestomathie persane*, II, 141 vd.).

[332] İbn Battûa, III, 58-62.

[333] Raverty'nin daha önce isbat ettiği gibi (*Tabakat-ı Nâsırî*, 1008 vd.) bu, Horasan'daki Tâlkan şehridir (bkz. yk. s. 83); Toharistan'daki olmamalıdır. Nusret-Kûh ile Tâlkan şehrinin kalesinin kastedildiği kuvvetle muhtemeldir.

[334] Cuveynî, I, 104 (Schefer neşrinde yanlışlıkla نقرة كوه). İbnü'l-Esîr'de Mansur-Kûh, Cûzcânî'de Nâsır-Kûh.

[335] *Tabakat-ı Nâsırî*, 1009. Kuşatma hakkındaki diğer kaynaklar: İbnü'l-Esîr' XII, 255); *Tiesenhausen*, 29; Cuveynî, I, 104 vd. (Schefer *Chrestomathie persane*, II, 142); *Trudy*, XV, 75 vd.; D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I, 273 vd. d.

İbnü'l-Esîr'e göre on ay devam etti (ilk altı ayı, Çingiz Hân'ın gelmesinden öncedir). Reşidüddin ise yedi ay devam ettiğini söyler. Bu müddet zarfında Tûluy, Çağatay ve Ögedey vazifelerini yerine getirmişler ve babalarının yanına gelmişlerdi. Müslümanlar bu fasıladan istifade ederek Mogol ordusuna gerçek bir zarar veremediler. Celâleddin'in harekâtına engel sebeplerin başında Türkler ile Gurlular arasındaki kavgalar gelişiyordu.

Celâleddin'in Gazne'deki[336] vekili Kerber-Melik, kendisine verilen vilâyeti 1220'de terkederek Sicistân'da faaliyette bulunan Emînü'l-Mülk'ün daveti üzerine oraya gitmişti. Peşâver valisi İhtiyâreddin Muhammed b. Ali Harpûst, onun yokluğundan faydalanarak Gazne'yi işgal etti. Menşeinden dolayı tamamen Gurlular'a taraftar olan Cûzcânî'ye göre Harpûst, Gazne'ye Hârezmşâh Muhammed'in emriyle gelmişti. Aynı tarihçi, Harpûst'un 130.000 kişilik bir ordu toplıyarak Çingiz Han'a karşı hücuma geçmek için hazırlandığını ileri sürüyor ise de Cuveynî, topladığı kuvvetin 20.000 kişiden ibaret olduğunu yazmaktadır. Emînü'l-Mülk, hâkimiyetin ikisi arasında bölünmesi şartiyle ittifak teklif etti ise de, Gurlular ile Türkler'in bir arada yaşıyamıyacakları cevabını aldı[337]. Bu cevap kale kumandanı Selâhaddin Muhammed Nesâ'î ile vali (Celâleddin'in veziri) Şemsü'l-Mülk Şihâbeddin Serahsî'yi memnun etmedi. "Gurlular'ın Sultan'a karşı isyan etmek niyetinde olduklarına ve bunun için akrabasını Gazne'de devlet idaresinden uzaklaştırdıklarına" kani oldular[338]. Bu görüş yalnız tarihçiye mi âittir, yoksa adı geçen şahıslar yaptıklarına bir sebep bulmak için gerçekten böyle bir bahane mi uydurdular sorusuna cevap bulmak güçtür. Sultan ile annesinin akrabası arasındaki husumete bakılırsa bu bahane pek tuhaf geliyor. Selâhaddin, bizzat bir ziyâfette Harpûst'u hançer ile öldürdü (Nesevî'ye göre şehrin meydanında) ve Gurlular'ın ordugâhının Gazne'den yarım fersah uzaklıkta olduğu için onlar haber almadan önce şehri zaptetti. Gurlular şehri muhasara etmeğe cesaret edemediler ve dağıldılar. Şehirdeki taraftarları cezalandırıldılar. Harpûst'un yeğeni Selâhaddin'i idâm ettirdi. İki gün sonra Emînü'l-Mülk geldi, idareyi ele aldı ve vezir Şemsü'l-Mülk'ü kaleye hapsetti. O sırada Çingiz Hân Nusret-Kûh'u muhasara etmekte olduğu gibi diğer küçük Mogol kuvvetleri de başka yerlerde meşgul idiler. Emînü'l-Mülk bu birliklerden birini

[336] Celâleddin'in varışından önce Gazne'deki olaylar hakkında bkz. Nesevî, metin 79 vd., tercüme, 131 vd. d.; *Tabakat-ı Nasırî,* 1012 vd.d.; *Cuveynî,* II, 192 vd.; D'Ohsson, *Historie des Mongols,* I, 297 vd.

[337] Cuveynî, II, 193. مامردم غوری ایم وشما ترك باهم زندکانی نتوائیم کرد

[338] Cuveynî, II, 193. غوریان عصیان سلطان در دل دارند که یمین ملك راکه خویش سلطانت در ملك غزنه راه نمی دهند

(sayıları iki yahut üç bin civarında idi) takip ve imha etti; Selâhaddin'i Gazne'de bıraktı. Daha sonraki olaylar hakkında tarihçiler birbirini tutmıyan bilgiler vermektedirler. Cuveynî, Gurlular'ın Emînü'l-Mülk'ün bulunmayışından faydalanarak isyân ettiklerini ve Selâheddin'i öldürdüklerini kaydetmektedir. İktidar iki kardeşin, Kadı Radiü'l-Mülk ile Umdetü'l-Mülk'ün eline geçti. Tirmiz'den gelirlerken birincisi kendini hükümdarlar ilân etti. Peşâver'de, Horasan ve Mâverâünnehr'den gelen bir çok Halâçlar ile Türkmenler, Seyfeddin Agrak-melik'in başkanlığında kuvvetlerini birleştirdiler. Onlara karşı muharebe ederken Radîü'l-Mülk yenildi ve ordusunun büyük bir kısmı ile birlikte hayatını kaybetti. Gazne'de Umdetü'l-Mülk hükümdar ilân edildi. Yukarıda adı geçen Belhli İmâdeddin (bkz.s.374)'in oğlu A'zam-Melik[339] ile Kâbul hükümdarı Melik-Şîr ona karşı yürüdüler. Gurlular'ı etraflarına topladılar, Gazne'yi işgâl ettiler. Umdetü'l-Mülk kaleye kapandı. Kale kırk gün muhasaradan sonra zaptedildi. Bu durumda Celâleddin, Vezir Şemsü'l-Mülk'ü kaleden kurtardı ve Gazne'ye gönderdi. Orada Sultan'ın yaklaştığını haber verdi. Bir hafta sonra bizzat Celâleddin geldi. Bütün ordu kumandanları ona biat ettiler.

Cûzcânî ile Nesevî, Umdetü'l-Mülk'ten hiç bahsetmezler. Cûzcânî'ye göre Radîü'l-Mülk, Agrak'a mağlûp olunca A'zam-Melik tarafından esir edilerek Celâleddin'in gelmesinden kısa zaman sonra katledildi. Nesevî'ye göre Radîü'l-Mülk önce Gazne'de divanda müşriflik memuriyetinde (bkz.s.401) bulunmuştu. Selâhaddin, mülkî idareyi tamamen kendisine verdiği halde devletin parasını suistimal ettiğinden dolayı canı sıkılmıştı. Bunun üzerine Radîü'l-Mülk Sicistanlılar birliğini kandırarak Selâhaddin'i katlettirdi. Radîü'l-Mülk, Celâleddin'in gelişine kadar şehri idare etti. Celâleddin de ancak Pervân yakınındaki savaştan sonra muzaffer olarak Gazne'ye dönünce onu azletmeğe karar verdi. Suistimal ile itham ve işkence edilerek öldürüldü. Bununla beraber Cuveynî ile Cûzcâni'nin verdikleri bilgilerin birbirini desteklemesine bakılırsa Celâleddin'in geldiği sıralarda Gazne'nin A'zam-Melik'in elinde bulunduğu gerçeğe daha yakındır.

Ceâleddin, Gazne'ye Emînü'l-Mülk ve 30.000 kişilik bir ordu ile birlikte geldi. Nesevî'ye göre[340] orada aynı büyüklükte başka bir ordu onun

[339] Türkân Hâtûn'un Hârezm'den kaçtığı sırada A'zam-melik'in babası ile kardeşinin uğradıkları akibetten kendisinin nasıl kurtulduğu bilinmektedir (Nesevî, metin, 39, tercüme, 66). Belki Nesevî onu, kardeşi ile karıştırmıştır, çünkü eserinin bir yerinde (metin, 21, tercüme, 38) Hârezm'de esir tutulan şehzâdeler arasında Tirmiz hükümdarı Melik A'zam'dan (yâni "büyük melik") bahseder.

[340] Nesevî, metin, 80, tercüme, 134. Tarihçimiz, Gazne'de dört reisten her birinin 30.000 kişilik bir ordusu olduğunu, aynı miktarda başka bir ordunun da Celâleddin ve

maiyetine girdi. Cuveynî[341], yaklaşık olarak aynı sayıyı verdiği halde (60-70.000) eserinin başka bir yerinde[342] Emînü'l-Mülk'ün kumandasında 50.000, Seyfeddin Agrak'ın[343] emrinde de 40.000 kişi olduğunu kaydeder. Nesevî, adı geçen üç kumandandan (A'zam-Melik, Emînü'l-Mülk ve Agrak) başka iki kumandan daha zikreder: Afganlılar'ın reisi Muzaffer-Melik ile Karluklar'ın reisi Hasan[344]. Celâleddin, Emînü'l-Mülk'ün kızı ile evlendi.

Celâleddin, çeşitli unsurlardan meydana gelen bu ordu ile Mogollar'ı karşılamak üzere harekete geçerek Pervân'da ordugah kurdu[345]. Toharistan'da Vâliyân (yahut Velîştân) kalesini kuşatmakta olan bir Mogol kuvvetini yendi[346]. Mogollar'dan[347] 1000 kişi maktul düştü; geriye kalanlar nehri (muhtemelen Pencşir) geçerek köprüyü tahrip ettiler. Böylece düşmanı oyalayarak Çingiz Hân'ın yanına dönmek fırsatını buldular. Bundan hemen sonra Şiki-Kutuku-noyon, Celâleddin'e karşı gönderildi. Maiyetindeki kuvveti, Cuveynî'ye göre 30.000, Cûzcânî'ye göre[348] 45.000 kişiden ibaret idi. Celâleddin de harekete geçerek Pervân'dan bir fersahlık mesafede karşılaştılar. Müslümanlar'ın sağ kanadı Emînü'l-Mülk'ün, sol kanadı ise Agrak'ın kumandası altında idi. Müslümanlar, atlarının dizginlerini tutarak savaştılar[349]. Muharebe iki gün devam etti. Cuveynî'nin rivâyetine göre Şi-

---

Emînü'l-Mülk ile birlikte geldiğini söylemektedir. Böylece askerî kuvvetlerin tamamının 240.000'e ulaşmış olması lâzım geliyor ki, bu mümkün değildir.

341 Cuveynî, II, 195: قرب شصرت هزار بل هفتاد هزاد ; İbnü'l-Esîr'de de (XII, 258; Tiesenhausen, 33) 60.000 olarak verilir.

342 Cuveynî, II, 135; Reşidüddin de önce 40.000 asker olduğunu söyler (*Trudy*, XV, 78; farsça metin, 117).

343 Nesevî ona Buğrak adını verir; İbnü'l-Esîr'de de böyledir (XII, 259).

344 Ögedey'nin saltanatı sırasında tekrar adı geçer (*Tabakat-ı Nâsırî*, 1119).

345 Cûzcânî'nin, Pervân'ı Gazne ile Bâmiyân arasında gösteren rivâyeti (*Tabakat-ı Nâsırî*, 1042) ile diğer bazı bilgilere dayanan Raverty (*Tabakat-ı Nâsırî*, 288, 1021), belki doğru olarak, bunun, Pencşir vadisindeki meşhur Pervân (bkz. yk. s. 71) olmayıp Kâbul nehrinin kollarından Lugar'ın kaynağına yakın başka bir yer olduğunu iddia eder.

346 Bu savaş hakkında bkz. Cuveynî, II, 136.; *Tabakat-ı Nâsırî*, 1016; *Trudy*, XV, 80.

347 Kumandanlarının isimleri çeşitli yazmalar ile basılı metinlerde şöyle gösterilmiştir: Cuveynî, yazma IV, 2, 34 كمجلك ve بلغور ; Khanykov yazmasında سكحلك ve ملغور ; basılı metinde (II, 136) تكجوك ve ملغور Cuveynî, vr. 173 يكاجلك basılı metinde (II, 197); تكاجلك Schefer, *Chrestomathie persane*, II, 142 vd. تكجلك; basılı metinde تكجوك I, 105 Prof. Berezin, Mukâcik ve Mulgâr olarak okur (Reşidüddin'in yazmasından bkz. *Trudy*, XV, farsça metin, 121).

348 *Tabakat-ı Nâsırî*, 1006.

349 Cuveynî'de böyledir (II, 137: فرمود تا تمامت لشكر پيادة شدند واسپان كرفتند وتن بر مرك نهادند (basılı metinde در دست بر دست). Reşidüddin'e göre (*Trudy*. XV, 80, farsça metin, 122) atların dizginlerini kemerlerine bağladılar; Mîrhând da aynı bilgiyi verir (*Hârezm*, 96).

ki-Kutuku-noyon, ikinci gece askerlerine keçeden süvari şekilleri yapmalarını emretti; bununla düşman, Mogollar'ın yardımcı kuvvetler aldığını zannedecekti. Bu hile başlangıçta fayda sağladı ise de Celâleddin'in askerlerini cesaretlendirmesiyle istenilen netice alınamadı. Mogollar, savaşta yorgun düşünce Celâleddin süvarilerini hücuma geçirerek galip geldi. Şiki-Kutuku-noyon, yanında ordusunun çok az bir kısmiyle Çingiz Hân'ın yanına döndü[350].

Pervân yakınındaki yenilgi, Mogollar'ın bu seferde uğradıkları en ağır mağlubiyet idi. Bu mağlubiyetten sonra Valh kalesinin muhasarasından geçici olarak vazgeçildi. Arslan Hân'ın 6000 kişilik Karluk birliği ile Tulun-cerbi[351] (o zamana kadar Hârezm'den dönmüş olduğu anlaşılıyor) Mogol birliği tarafından kuşatılmıştı. Bundan başka daha önce Mogollar'ın işgal etmiş oldukları şehirlerin bazılarında halk isyan ederek Mogol valilerini öldürdü. Müslümanlar bu muzafferiyetten ancak Mogol esirlerinden öç almak suretiyle istifade ettiler. Nesevî[352] zevkle anlatır: "İntikama susamış olan Celâleddin'in huzuruna esirleri getirdiler, kulaklarını bizlerle deldiler. Celâleddin sevindi ve yüzü güldü. Bu dünyada işkence çektiler, fakat ahiretteki işkence daha ağır ve uzundur". Ordu kumandanları ganimeti bölüşürken kavga ettiler. Celâleddin, bu kavgaların uyandırdığı millî ihtiraslar ile başa çıkamadı. Seyfeddin Agrak, A'zam-Melik ve Muzaffer-Melik Celâleddin'i terkettiler. Onun yanında Emînü'l-Mülk ile Türkler'den başka kimse kalmamıştı[353].

Reşidüddin'e[354] inanılacak olursa Çingiz Hân mağlûbiyeti haber alınca üzüntüsünü belli etmemiş ve sükunetini bozmamıştır. Ancak şöyle demiştir: "Şiki-Kutuku, daima zafer kazanmağa alışmıştı; şimdiye kadar kaderin zülmunu hiç tecrübe etmemişti; şimdi bunu tattıktan sonra daha ihtiyatlı davranır". Bu sırada Tâlkan Mogollar tarafından işgal edilmiş olduğundan Çingiz Hân bütün kuvvetleriyle düşmana karşı yürüyebilecekti. Kumandanları kendisini terkettikten sonra Celâleddin artık dümanlariyle meydan muharebesi yapamazdı, fakat belki Hindu-kuş geçitlerinde hareketlerine engel olabilirdi. Bu plânı tatbik etmeden Mogollar'dan kaçarak

[350] Cuveynî, II, 138; krş. *Trudy,* XV, 80 vd.

[351] *Tabakat-ı Nâsırî,* 1004.

[352] Nesevî, metin, 81, tercüme, 135. Nesevî'nin Tûluy'un muharebede maktul düştüğüne dair rivâyeti, Müslümanlar'ın zaferlerini ne kadar mübalaga ettiklerini gösterir.

[353] Cuveynî, II, 139; Nesevî, metin, 81 vd., tercüme, 136 vd., D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* I, 303.

[354] *Trudy,* XV, 81, farsça metin, 123.

Sind sahillerine kadar niçin çekildiğini bilmiyoruz. Mogollar'ın hareketleri hakkında esas kaynaklarda pek açık bilgi yoktur. Cuveynî, Mogol istilâsını anlatırken[355] Çingiz Hân'ın Vâliyân mağlûbiyetinin haberini Tâlkan'ın zaptından sonra aldığını, hemen yola çıkıp Gurzuvân'da[356] halkın mukavemetinden dolayı bir ay kaldıktan sonra Bâmiyân'a vardığını belirtmektedir. Bâmiyân muhasarasında Çağatay'ın oğlu ve Çingiz Hân'ın en değerli torunu olan Mutugen maktul düştü. Bu sebepten dolayı şehir zaptedilirken içinde hiç bir canlı bırakılmaması emredildi ve şehre Mobâlık (kötü şehir) adı verildi. Cuveynî daha sonraki bölümde[357], Çingiz Hân'ın kumandanlarının mağlûbiyeti üzerine Gazne üzerine yürüdüğünü ve çok acele ederek "hiç kimse yemeğini pişiremeden" şehre vardığını belirtmektedir. Ne Celâleddin hakkındaki kısımda ve ne de Emînü'l-Mülk ile Agrak hakkındaki fasılda Bâmiyân üzerine yürüdüklerinden hiç bahsedilmediği gibi bu son bölüme, başka yerlerde bulunmıyan bir rivâyet ilâve edilmiştir. Bu rivâyette Şiki-Kutuku'nun ordusunun bir kısmının 10-12.000 kişiden meydana geldiği halde Celâleddin ile karşılaşmadan önce ordu bulunmıyan Gazne'yi yağma ettikleri, camiyi yaktıkları ve halkın çoğunu katlettikleri belirtilir[358]. Reşidüddin[359] ise bu hususta şu bilgiyi vermektedir: Tâlkan yedi ay kuşatılarak zaptedildikten sonra Çingiz Hân Bâmiyân'a gitti. Şehir tahrip edildikten sonra döndü; oğullariyle birlikte "yaz mevsimini Tâlkan tepelerinde geçirdi"; sonbaharda "insanlar dinlenmiş ve atlar beslenmiş" olduğu halde Gazne'ye hareket etti. Cuveynî'den faydalanmıyan tarihçiler (İbnü'l-Esîr, Cûzcânî ve Nesevî) Bâmiyân'ın zaptından tek kelime ile bahis etmezler. Ancak Çingiz Hân'ın Tâlkan'dan doğru Gazne'ye gittiğini söylerler; fakat bu yolculuk hakkında tafsilat vermezler. Cûzcânî, eserinin bir yerinde[360], Çingiz Hân'ın Garcistân'dan geçtiğini, bütün ağır eşyalarını ordugahta küçük bir kuvvetin muhafazasında bıraktığını, çünkü dağlarda araba yolu olmadığını kaydeder. Mîrhând'ın[361], Çingiz Hân'ın Tâlkan'dan hareket ettiği, muhasaranın tam bir ay sürdüğü Anderâb'dan geçtiği, oradan Bâmiyân'a gittiği ve adı geçen şehri aldıktan

[355] Cuveynî, I, 104 vd.; Schefer, *Chrestomathie persane,* II, 142 vd.

[356] Schefer'in metni ile IV No,lu yazmada, 2, 34 (vr. 46) کروران Khanykov yazmasında کرذوان, basılı metinde I, 105 کرزوان . Adı geçen yer, belki Gurzivân (Guzervân)'daki Reng kalesidir. Oradaki kumandan Uluğ Hân idi (*Tabakat-ı Nâsırî,* 1003).

[357] Cuveynî, I, 106.

[358] Cuveynî, II, 196; krş. *Tabakat-ı Nâsırî,* 1021.

[359] *Trudy,* XV, 76 vd., 82; farsça metin, 115 vd.d. 124. vd.

[360] *Tabakat-ı Nâsırî,* 1071 vd.

[361] Mîrhând, *Harezm, 97 vd.d.*

sonra Kâbul yoluyla Gazne'ye ulaştığı hakkındaki bilgileri hangi kaynaktan aldığı bilinmemektedir. Avrupalı araştırıcılardan D'Ohsson[362], Çingiz Hân'ın sonbaharda Talkan'dan Gurzuvân ile Bâmiyân'a yürüdüğünü ve bu son şehirde kumandanlarının mağlûp olduklarını öğrendiğini kabul etmektedir. Raverty[363], Bâmiyân muhasarasının olmadığını ve her yerde Bâmiyân yerine Vâliyân okunması lazım geldiği neticesine varır. Bununla beraber eğer Tâlkan ile Pervân bu tarihçinin dediği yerlerde bulunuyor ise Çingiz Hân'ın, şimdiki Meymene'den güneye doğru Mek nehrine, oradan da Şeher, Bay, Heftâd-Girdiş geçidine ve Balhâb, Yakvalan ve Firuzbagar vilâyetlerinden Bâmiyân'a giden yolu seçmiş olması ihtimal dışı değildir[364]. Bâmiyân'ın bu sırada veya daha önce yazın zaptedildiğini söylemek güçtür. İkinci şıkta Çingiz Hân'ın yaz sıcağından kaçmak için kale düşmeden evvel Tâlkan'dan Hindu-kuş'a yürüdüğünü, kuşatmayı devam ettirmek için az bir kuvvet bıraktığını, kalenin zaptının sonbaharda dönüşünden sonra olduğunu kabul etmeliyiz. Burada imkânsız bir durum elbette yoktur.

Reşidüddin'in verdiği haberde, Çingiz Hân'ın Pervân muharebe meydanını teftiş ettiği ve kumandanları, kötü mevzi seçtiklerinden dolayı azarladığı bildirilmektedir. Çingiz Hân, Celâleddin'in ordusundan bir mukavemet görmeden Gazne'yi işgal etti. Orada Sultan'ın onbeş gün önce şehri terketmiş olduğunu öğrendi. Cuveynî'ye göre Çingiz Hân, Mâbâ-Yalavaç'ı[365] (Mahmud-Yalavaç olmadığı anlaşılıyor) vali tayin etti. Fakat Celâleddin'in kaçmasından sonra Ögedey'i Gazne'ye gönderdi. Şehir baş eğmiş olmasına rağmen Ögedey, babasının emriyle sert tedbirler aldı (halkın isyan ettiğine dair bir haber yoktur). Halk şehir dışına sürülerek katledildi. Yalnız sanatkârlar esir edildiler[366]. Cûzcânî de[367], halkın katledildiğinden bahsetmiyorsa da şehrin daha önce işgal edilmiş olduğunu da söylemiyor. Celâleddin Sind nehrine kadar çekilmiş ve nehri geçmek için kayıklar yapılmasını emretmişti. Bu sıralarda Sultan'ın Urhân'ın kumanda-

362 D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* I, 294 vd. d.

363 *Tabakat-ı Nâsırî,* 290, 1020 vd. 1025.

364 Eşyanın bir kısmının Baglân'da bırakıldığı hususunda aşağıda verilecek bilgi, başka bir Mogol birliğinin Toharistan'dan Anderâb ve Pencşir vadisi yoluyla ilerlediğini kabul zorunda bırakıyor.

365 Schefer'de böyledir (*Chrestomathie persane,* II, 143); Cuveynî, I, 106: ماما يلواج

366 Schefer, *Chrestomathie persane,* II, 144; Cuveynî, I 108; D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* I, 310.

367 *Tabakat-ı Nâsırî,* 1042 vd.

sındaki artçı kuvvetleriyle Mogollar'ın öncü kuvvetleri karşılaşmışlar ve Müslümanlar yenilmişlerdi[368]. Nesevî'ye göre Celâleddin Gerdiz'de (Gazne'nin doğusunda bir saatlik mesafede) Mogol öncülerine hücum ederek mağlûp etti. Bu çarpışmanın neticesi Mogollar'ın esas kuvvetlerinin ilerlemesini geciktirmedi. Kayıklar hazırlanmadan önce Sind sahiline vardılar. Yalnız bir kayık geldi. Bu kayığa Sultan'ın âilesine mensup kadınlar binecekti, fakat o da dalgalardan parçalandı. Celâleddin ikinci plânı olan eski kumandanlarını tekrar yanına çağırmaya teşebbüs etti ise de bunda da muvaffak olamadı[369].

Sind sahilindeki kesin muharebe, Nesevî'ye göre Çarşamba 24 Kasım[370] 1221'de cereyan etti. Muharebenin yeri hakkında elimizdeki bilgi, ancak Cûzcânî'nin[371] Celâleddin'in Peşâver'e (okunuşu şüphelidir) çekildiğine dair haberi, Nesevî'nin[372] Celâleddin'in nehri geçtikten sonra dağlık Cûdî vilayetinin hükümdarının saldırısına uğradığı haberi ve Şerefeddin Yezdî'nin Timur'un seferi hakkındaki rivâyetinden ibarettir[373].

Timur, Sind nehrine Celâleddin'in Mogollar ile savaştığı yerde varmış ve nehri geçtikten sonra girdiği bozkır, Celâleddin'e nisbetle Çul-i Celâlî adını taşıyormuş (Raverty'ye göre[374] bu isim bugüne kadar muhafaza edilmiştir). Dağlık Cûdî vilâyetinin emirleri Timur'a boyun eğmişler. Raverty[375] muhabere meydanı olarak Gorâ-trap mevkiini kabul etmenin mümkün oldugunu düşünür. Onun fikrince bu isim Sultan geçtikten sonra verilmiş olabilir. Bu yer Nîlâb geçidinden biraz aşağıdadır. Nehrin o kısmında geniş ve geçilmez akıntılar bulunmaktadır. Raverty[376], bu noktanın Timur'un geçtiği mevki olan Dînkot'a tamamiyle tekabul etmediğini ileri sürer.

368 Cuveynî, II, 140; D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I, 306.

369 Nesevî, metin, 82 vd., tercüme, 138 vd.

370 Nesevî'ye göre 8 Şevvâl; Cuveynî ile diğer kaynaklarda Receb ayı gösterilmiştir (Ağustos-Eylül; Mîrhând'da (*Hârezm*, 101) yanlışlıkla 620 yılı). Raverty (*Tabakat-ı Nâsırî*, 1049 vd.), Nesevî'nin tarihini okumadığı halde bu tarihlerin imkansızlığına işaret eder.

371 *Tabakat-ı Nâsırî*, 291 vd.

372 Nesevî, metin, 86, tercüme, 142.

373 Pétis de la Croix, III, 45 vd. d.; *Zafernâme*, II, 47.

374 *Tabakat-ı Nâsırî*, 293.

375 *Tabakat-ı Nâsırî*, 292.

376 *Tabakat-ı Nâsırî*, 291.

21 — Celâeddin'in Hindistan'a kaçması

Nesevî'ye göre[377] Müslüman ordusunun merkezi,bizzat Celâleddin'in kumandası altında Mogollar arasında karışıklık çıkardı. Çingiz Hân'ın kaçmağa hazırlanırken (?) o zamana kadar beklemekte olan 10.000 Mogol bahadırı (bkz.s.409), Müslümanlar'ın Emînü'l-Mülk kumandasındaki sağ kanadına hücum edince muhaberenin neticesi belli oldu. Celâleddin'in yedi-sekiz yaşındaki oğlu esir edilerek öldürüldü. Annesini, karısını ve diğer kadınları, Mogollar'ın eline düşmesinler diye bizzat Celâleddin'in emriyle nehre attılar. Sultan at üstünde nehri geçti. Askerlerinden 4000'i onunla birlikte karşı sahile vardılar. Akıntıya kapılarak nehrin aşağı taraflarına sürüklenmiş olan 300 süvari üç gün sonra ona yetiştiler.

Çingiz Hân, Celâleddin'in peşinden Sind'i geçmeği lüzum görmedi. Ertesi yıl 20.000 kişilik bir kuvvet Sultan'ı takibe memur edildi ise de Multân'dan ileri gidemedi ve yaz sıcağı sebebiyle şehri zaptetmeden geri döndü[378]. 1222 yılının askerî harekâtı, hemen hemen dağ kalelerinin muhasara ve zaptına münhasır kaldı. Bunların anlatılması konumuz dışındadır[379]. Biz burada 1221 yılında Horasan'da cereyan ettiği halde Mâverâünnehr üzerinde de tesiri olan olayları anlatacağız.

22 — Horasan'daki olaylar

1221 yılı başlarında Çingiz Hân, Tûluy'u Horasan şehirlerini zaptetmek için Tâlkan'dan yola çıkardı. Cuveynî'ye[380] inanılacak olursa bunun için ordusunun ancak onda birini verdi. Mogol hâkimiyetini kabul eden şehirlerden topladığı kuvvetlerin sayısı çok daha fazla idi. Çünkü aynı tarihçiye göre Merv'e varmadan önce 70.000 askeri vardı[381]. Muhammed'in ayrılmasından sonra Horasan'daki durum, Hârezm ile Gazne'deki durumun aynı idi. İktidar bazı harîs adamların ve maceraperestlerin eline geçti. Bazıları hükümdarlık hayal ediyorlardı. Merv'de, şehrin eski hâkim ve veziri Mucirü'l-Mülk Şerefeddin Muzaffer[382] böyle bir hayale kapılmıştı. Bu şartlar altında Tûluy, üç aydan az bir zamanda Horasan'ın üç büyük

[377] Nesevî, metin, 83, vd. d., tercüme, 139 vd. d.

[378] Cuveynî, I, 112; Schefer, *Chrestomathie persane*, II, 147.

[379] Geniş bilgi Cûzcânî'de bulunmaktadır (*Tabakat-ı Nâsırî, 1043 vd.*).

[380] Cuveynî, I 117; Schefer, *Chrestomathie persane*, II, 151.

[381] Cuveynî, I, 125: Schefer, *Chrestomathie persane*, II, 158; krş. Zhukovsky, *Razvaliny Staravo Merva*, 51.

[382] Bu şahıs hakkında bkz. Zhukovsky, *Razvaliny*, 49 vd.

şehrini (Merv, Nişapur ve Herât) itaat altına almaktan ibaret olan vazifesini tamamladığı gibi daha bazı küçük şehirleri de zaptetti. Merv 25 Şubat 1221 tarihinde işgal edildi[383]. 400 sanatkâr hariç bütün halk katledildi. Yerli aristokrasiden Emîr Ziyâeddin Ali ile Mogol kumandanı Bârmâs şehrin idaresine memur edildiler. Ölümden kurtulan halkın toplanması vazifesi onlara verilmişti. Bununla beraber halk diğer bir Mogol kuvvetinin hücumuna uğradı. Cumartesi 10 Nisan'da Mogollar'ın eline geçen Nişapur şehrinin âkibeti daha acıklı oldu. Halk, Kasım 1220'de şehir surundan atılan bir ok ile vurulan Tokuçar'ın ölümünden dolayı cezalandırıldılar. Bu sebeple Tûluy aman diliyenlerin isteklerini kabul etmiyordu. Şehir zaptedilince 400 sanatkâr hariç bütün halk katledildi. Şehir tamamiyle tahrip edilerek çift sürüldü. Sağ kalanları imha etmek için bir Mogol kumandanı 400[384] Tacik ile harabeler arasında bırakıldı[385]. En az zarar gören Herât oldu. Hârezmşâh'ın 12.000 kişilik ordusu hariç halktan kimse katledilmedi. Şehre Müslüman ve Mogol valileri tayin edildi[386].

1221 yılının ikinci yarısında Celâleddin'in zaferlerinin şayi olması üzerine Horasan'ın bazı şehirlerinde, bilhassa Merv ile Herât'ta isyanlar çıktı. Merv'deki isyan[387] Kasım ortasında patlak verdi. O sırada Ziyâeddin Ali, Serahs'ta ortaya çıkan bir karışıklığı bastırmak için oraya gitmişti. Bârmâs, sanatkârlar ile diğer esirleri Merv'den Buhârâ'ya göndermişti. Halk, valinin Sultan'ın harekâtından haberdar olarak kaçmağa hazırlandığını zannederek isyan etti. Bârmâs boş yere şehrin kapısına giderek şehrin ileri gelenlerini davet etti. Hiç kimse ortaya çıkmadı. Bârmâs, kapıda bulduğu bir kaç kişiyi öldürdükten sonra maiyetiyle birlikte Buhârâ'ya hareket etti. Maiyeti arasında Hoca Müezzibeddin Bâstabâdî'nin[388] adı geçer. Bârmâs Buhârâ'da öldü. Yanında getirdiği Mervliler orada kaldılar. Ziyâeddin Merv'e dönüp ganimetleri halk arasında taksim ettikten sonra (eskiden

[383] Cuveynî, I, 125 (1 Muharrem 618). Prof. Zhukovsky tam tarihi göstermemiştir.

[384] Schefer'de (*Chrestomathie persane,* II, 169) صد kelimesini atmıştır; krş. Cuveynî, I, 140.

[385] Nişapur'un akıbeti hakkında bkz. Cuveynî, I, 133-140; Schefer, *Chrestomathie persane,* II, 163-169; D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* I, 288 vd. d. Nesevî, şehrin akibetini hemen hemen aynı kelimelerle anlatıyorsa da ona göre ancak Celâleddin Hindistan'a kaçtıktan sonra 618 yılı sonunda zaptedildi (Nesevî, metin, 54, tercüme, 92).

[386] D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* I, 292.

[387] Prof. Zhukovsky'nin rivâyetinde (*Razvaliny Staravo Merva,* 52) bazı yanlışlıklar dikkati çekmektedir. Krş. Cuveynî, I, 128 vd.; Schefer, *Chrestomathie Persane,* II, 160. vd.d.

[388] Basılı metinde, I, 129, باساباذى

Merv ileri gelenlerinden olan) Baha'ül-Mülk'ün oğlunu kendilerine gönderdiği halde âsilerin reisleriyle pek samimî münasebetlere girişmekten çekindi. Aynı zamanda şehrin suları ve kalenin tamiriyle uğraşmakta idi. Şehrin önünde bir Mogol kuvveti görünce Ziyâeddin onları ihtiramla kabul etti ve yanında alıkoydu. Fakat kısa bir zaman sonra Celâleddin'in hassa birlikleri kumandanlarından Küştegin-Pehlivân[389] büyük bir ordu ile görünerek şehri kuşattı. "Şehrin ahlâksızlarından" bazıları onun tarafına geçerek Ziyâeddin'i terkettiler. Ziyâeddin, Mogollar ile birlikte Meraga[390] kalesine çekildi. Küştegin şehri işgal etti ve surların tamiriyle ziraatin yeniden canlanması için gerekli tedbirleri aldı. Ziyâeddin muhalif parti tarafından çağırılınca şehir kapısına kadar geldi. Küştegin bunu öğrenince tutuklanmasını emretti ve ondan para istedi. Ziyâeddin cevap olarak parayı daha önce "kahpelere", yâni dün kendisi için döğüşürken bugün Küştegin'in tarafında olanlara vermiş olduğunu söyledi. Küşteğin onun idamını emretti. Ziraatin gelişmesi için büyük gayret sarfetmeğe başladı. Murgab barajını tamir etti. Nesevî'ye göre[391] Küştegin öyle kuvvetlendi ki, Merv'den Buhârâ üzerine yürüyebildi ve oradaki Mogol valisini öldürdü[392]. Bununla beraber bu son haber şüphe götürür, çünkü Cuveynî'de zikredilen Nûşâ-baskak, muhtemelen Vassâf'ta adı geçen vali Bûka-Bûşâ (yahut Nûşâ)'nın aynıdır[393]. Halbuki Vassâf da Bûka Bûşâ'nın Ögedey zamanında vali tayin edildiğini söyler. Mogollar 1222 yılı içinde, belki yaz sonunda isyanı bastırdılar. Karaca-noyon[394] Serahs'a gelince Küştegin, 1000 asker ile birlikte geceleyin Merv'i terketti. Mogollar, Sengbest köyü[395] (Prof. Zhukovsky'ye göre Serahs ile Nişapur arasında) yakınında arkasından yetişerek askerlerinin çoğunu öldürdüler. Nesevî'nin rivâyetinde Küştegin'in kurtulduğu, Sebzevâr'a ve oradan da Gurgân'a kaçtığı belirtilir. O sıralarda bazı Horasan şehirlerinde hüküm sürmekte olan İnânç Hân'ın ordusuna katıldı. Üç dört gün sonra Kutuku-noyon'un ordusuna mensup 200 süvariden ibaret bir müfreze Merv'e vardı. Bunlardan 100 kişi Merv surla-

[389] Daha doğrusu Küç-tegin (Nesevî'deki gibi: كوج تكين ; Cuveynî'de كشتكين

[390] Basılı metin, I, 129 مرغه

[391] Nesevî, metin, 68 tercüme, 115.

[392] Tercüme de yanlışlıkla شحنه karşılığında "garnizon" yazılmış.

[393] Vassâf, I, 25.

[394] Yahut Karaça-noyon: basılı metinde (I, 130): قراچه نوين

[395] Basılı metinde yanlışlıkla (I, 130) سنك پشت şeklindedir. Bilinen bir yerdir. Sultan Gazneli Mahmud'un çağdaşlarından Arslan Câzib tarafından inşa edilmiş bir ribatı vardır; krş. *Râhatü's-Sudûr,* 92. Harabeler, için bkz. E. Diez, *Churasanische Baudenkmäler,* 52 vd. Harabeler Meşhed'den güney-doğu istikametinde bir günlük yoldadır.

rı yakınında kaldılar ve o sıralarda Nahşeb'de (Nesef) yerleşmiş olan Tûrbây[396] (yahut Tûrtây) ve Kabây[397] (yahut Katây) -İlçi adındaki kumandanlara durumu bildirdiler. Bundan beş gün (?) sonra Tûrbây, 5000 kişilik bir kuvvetle Merv'e varmış bulunuyordu. Bunların arasında mahallî kumandan (sipehsâlâr) Humâyûn vardı; Ak-Melik ünvanını almıştı. Şehir zaptedilerek halk katledildi. Bu sefer 100.000 kişinin öldürüldüğünü rivâyet edilir. Sağ kalanları da öldürmek için harabeler arasında bırakılan Ak-Melik, vazifesini yerine getirmede Mogollar'dan daha çok gayret gösterdi. Yakaladıklarını Şihâbî medresesine kapatarak sonradan hepsi daima aşağı atıldılar. Mogollar gittikten sonra şehir yeniden imar edildi. Bir emîrin oğlu olan Arslan adında birisi idareyi ele aldı. Ondan sonra Nesâ'dan Merv'e bir Türkmen geldi, halk ona tâbi oldu. 10.000 kişilik bir ordu toplamağa muvaffak olarak altı ay hüküm sürdü. Nesevî'ye göre[398] adı Tâceddin Ömer b. Mes'ûd idi. Cuveynî'ye göre Mervu'r-rûd, Pencdîh ve Tâlkân'daki Mogollar'ın eşyasını yağmalamak maksadiyle bir sefer yaptı; aynı zamanda Nesâ'yı kuşattı. Orada yerli hanedanın mensuplarından Nusreteddin Hamza b. Muhammed hüküm sürmekte idi. Orada Tâceddin'in kuvvetlerine Yazır (bkz.s.455) istikametinde ansızın bir hücum yapıldı. Kale kumandanı bir çıkış hareketinde bulundu. Tâceddin maktul düştü. Karaca-noyon, 1000 kişi ile Tâlkan'dan Merv üzerine yürüdü ve yağmaya başladı. Mukavemet görmediği anlaşılıyor. Bundan sonra Kutuku-noyon, Halaçlar ve Afganlılar'ın dahil olduğu 100.000 (?) kişilik bir ordu ile göründü. Halka daha önce büyük bir zülum, işkence yaptılar ve Merv'in son kalıntılarını da tahrip ettiler.

23 — Moğol istilâsından sonra Mâverâünnehr'in durumu

Belh ile Merv tahrip edildikten sonra Ceyhun'un güneyindeki vilayetlerde çıkan karışıklıkların artık Mâverâünnehr'in asayişi üzerinde bir tesiri olamazdı. Bu bölgedeki muhalif unsurlar ancak eşkiya çeteleri tarzında gözüküyorlardı; şehirleri ve bölgeleri zaptedecek kuvvetleri yoktu. Çinli ra-

[396] İsmin imlasında, 1222 yılı baharında ve yaz başlangıcında Hindistan'da bir Mogol birliğinin kumandanı bulunan şahısla aynı kimse olduğu anlaşılmaktadır. İsmi, basılı metinde (I, 112) توربای تقشی ve (I, 130) تربای Schefer'in metninde (*Chrestomathie persane,* II, 147, 162) ترتای , yazmada IV, 2, 34'te ve Khanykov yazmasında تربای ve توربای , Reşidüddin'de (*Trudy,* XV, farsça metin, 128, 130) دربای ve دوربای , Prof. Berezin (*Trudy,* XV, 86) Durbay olarak belirtir.

[397] Basılı metinde (I, 130). قبار

[398] Nesevî, metin, 99, tercümr, 165.

hip Ç'ang-Ç'un'un talebesinden biri tarafından yazılan seyahatnâmesinde ülkenin o yıllar içindeki durumu ve Çingiz Hân'ın dönüş seyahati hakkında bazı bilgiler bulundu[399].

Çingiz Hân, Taoist Ç'ang-Ç'un'un dinî şöhretini duymuş olduğundan 1219 yılı yazında, henüz İrtiş sahilinde iken onu huzuruna çağırdı. Çingiz Hân'ın Ç'ang-Ç'un'a sorduğu sorulardan, onun feylesoftan "ölümsüzlük ilâcını" almak istediği anlaşılıyor[400]. Tan (kimya taşı) hakkında Taoizm mezhebinin zâhirî manasını kabul etmişti. Halbuki Ç'ang-Ç'un'un mensup olduğu tarikat bu hazineyi yalnız ruhî âlemde arardı. Fikirleri tam bir felsefî sükûnete varmak gâyesine hasredilmişti. Ç'ang-Ç'un'un bazı sözlerinden, Çingiz Hân'ın arzusunu yerine getirirken kan dökülmesine son vermek için onun üzerinde tesir etmeği hayal ettiği anlaşılıyor[401].

Ç'ang-Ç'un'un, Mogolistan, Uygur ülkesi, Külce bölgesi ve Yedisu yoluyla Sayrâm'a seyahat ederek oraya Kasım 1221'de varmıştır. Yollar, Mogollar'ın seferleri sırasında onarıldığından şimdikinden daha iyi bir durumda idi. Seyyahlar Çu nehrini ahşap, Talas nehrini de kârgir bir köprüden geçtiler[402]. Seyahatin anlatılmasından, Hârezmşâh Muhammed tarafından tahrip edilen Seyhun'un kuzeyindeki vilayetlerin tekrar iskân edildiği anlaşılıyor. Semerkant'a kadar her yerde yalnız yerli memurlardan bahsediliyor[403]. Hiç bir yerde Mogol valileri yahut garnizaonları yoktu. Bildiğimize göre Sayrâm adına ilk defa burada rastlanmıştır[404]. Şehirdeki binalar arasında küçük bir kulenin bulunduğu zikredilmektedir. Dönüş seyahatinde[405] yazar, Sayrâm'dan, büyük bir şehir olarak bahseder. Seyyahlar, 20 Kasım'da orada yılbaşının kutlandığına şahit olduklarını söylerler. Aslında (1221 yılı 18 Kasım'ında başlıyan) Ramazan bayramı kutla-

[399] Rusça tercümesi Arch. Palladius tarafından, *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, İngilizce tercümesi ise Bretschneider tarafından, *Mediaval Researches*, I, 35 vd. yapılmıştır. Sonuncusunda tarihler miladîdir.

[400] *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 320; Bretschneider, *Mediaeval Researches*, I, 86.

[401] *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 329 (Bretschneider'de yoktur).

[402] *Pekin Misyonu Çalışmaları*, I, IV, 307 vd.; Bretschneider, *Mediaeval, Researches*, I, 72 vd.

[403] *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 308 vd. d.; *Mediaeval Researches*, I, 74 vd.

[404] Yalnız Kâşgarlı Mahmud'un eseri müstesnadır (Halife Muktedî zamanında 1075-1094) yazılmıştır; Sayrâm ile İsficâb'ın bir olduğunu belirtmiştir. (*Divânü Lugati't-Türk*, I, 78).

[405] *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 336; Bretschneider, *Mediaeval Researches*, I, 98 (burada şehrin büyüklüğü hakkında hiç bir şey söylenmiyor).

nıyordu. Bugünde yaptıkları gibi yerliler, o gün "gurup gurup gezerek bayramlaşıyorlardı". Seyhun üzerinde yüzen bir köprü vardı. Sayrâm ile nehir arasında iki şehrin adı geçer; biri Sayrâm'dan üç günlük, diğeri ise bir günlük ve Seyhun'dan da iki günlük mesafede bulunuyordu. Nehrin ötesinde Açlık bozkırı 70 mil kadar uzanıyordu("200 li'den fazla"). Bozkırların güneyinde Semerkant'a varmadan önce beş şehir daha geçtiler. Müslüman memurları her yerde seyyahları merasimle karşılıyorlardı.

Seyyahlar, 3 Aralık'ta Zerefşân'dan geçerek Semerkant'a kuzey-doğu kapısından girdiler. Bu şehrin durumu daha kötü idi. Katliâmdan sonra şehrin nüfusu önceki nüfusun dörtte birine inmişti. Müslümanlar'a, tarla ve bağlarını ancak Çinliler, Kara-Hitâylar ve diğerleri ile ortaklaşa idare etmelerine izin verilmişti. Şehrin idarecileri de çeşitli milletlerden seçilmişti. Şehrin valisi Ahaî, Kara-Hitâylar'dan olup Taişî ünvanını taşıyordu. Çin kültürüne vakıf olduğu anlaşılıyor, çünkü Ç'ang-Ç'un ile Çingiz Hân arasındaki konuşmada tercümanlık yapmıştır. Ahâi, önce Hârezmşâh Muhammed'in tamamlanmamış sarayında (bkz.s.390) oturmakta iken sonra şehrin kuzey tarafına geçti, çünkü "maişet temininin zorluğundan dolayı" eşkiya çeteleri şehrin etrafında dolaşırlardı[406].

Ç'ang-Ç'un Semerkant'a gelmeden kısa zaman önce "âsiler" Ceyhun üzerindeki yüzen köprüyü tahrip etmişlerdi. Celâieddin'in zaferinden sonra Müslüman ihtilâlcilerin yaptıkları anlaşılıyor. Ç'ang-Ç'un, Semerkant'ta 26 Nisan 1222 tarihine kadar,ikinci defa Haziran ortasından 14 Eylül'e kadar, üçüncü defa da Kasım başlarından 29 Aralık'a kadar kaldı. Bu sebeple hem kendisi ve hem de arkadaşları şehir ile halk hakkında doğru bilgi alabilecek durumda idiler. Verdikleri bilgilerden, Mogollar'ın tahribatına rağmen orada hayatın normal seyrini takip ettiği anlaşılıyor. Ezan okununca erkek ve kadınlar camilere gidiyorlardı. Bu farzı yerine getirmiyenler şiddetle cezalandırılıyorlardı. Ramazan gecelerinde ziyafetler verilirdi. Çarşılarda çok miktarda mal bulunuyordu. Ç'ang-Ç'un'un beyitlerinde "bütün şehir altın gibi parlıyan bakır kaplarla doludur"[407] denilmektedir. 1222 yılı baharında Çinliler, şehrin çevresinde hoş gezintiler yaptılar. Şehrin batı tarafları bilhassa güzeldi. Bâbür'ün "Kul-ı Magâk" dediği yer belki orasıdır[408]. Anhâr bölgesinde şimdiki Kul-i Magiyan mevkiidir. Burada

[406] *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 310 vd.; Bretschneider, *Mediaeval Researches*, I, 78 (maişet temininin zorluklarından bahsedilmez).

[407] *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 326 vd. (Bretscneider de yoktur).

[408] *Baber-nâmeh, 60; Semerkant Vilâyeti Rehberi*, kısım IV, Seksiyon IV; *Babur'un Hatıratı*, faksimile A.S. Beveridge, vr. 48; tercüme, 82.

"her yerde setler, havuzlar, kuleler ve çadırlar gördük": bazı yerlerde bağlar vardı. Çin bahçeleri bile buradakilerle mukayese edilemezdi[409]. Diğer taraftan Eylül 1222'de 2000 kişilik bir eşkiya çetesi (belki Zerefşân dağlılarından) şehrin doğusunda göründü. Her gece Semerkant halkı gökte yangınların kızıllığını görüyordu[410]. Ç'ang-Ç'un, şehri son defa ziyeret ettiği zaman Kasım ve Aralık aylarında,kendisine verilen erzakın artıklarını aç köylülere verdiği gibi bazan da onlara çorba pişiriyordu. Bu bedava sofradan faydalananların sayısı çoktu[411].

Nisan 1222 sonunda Ç'ang-Ç'un, Çingiz Hân ile görüşmeğe gitti. Ceyhun'un iki sahili arasında ulaşım yeniden sağlanmıştı. Bu yıl başında Çağatay yüzen köprüyü yeniden yapmış ve âsileri imha etmişti[412]. Çingiz Hân Mart ayında, çadırları Hindu-kuş'un güneyinde bulunduğu sırada Çinli rahibin gelişini haber aldı. Ç'ang-Ç'un, 26 Nisan'da Semerkant'tan hareket ederek dört gün sonra Kiş'ten geçti. Demir kapıdan geçerken Çingiz Hân'ın emri üzerine kumandan Bugurci, 1000 Mogol ve Müslüman askerinden meydana gelen bir kafile ile ona refakat etti. Boğazdan geçtikten sonra Çinliler güneye doğru yollarına devam ettiler. Askerler kuzeye doğru eşkiya üzerine yürüdüler. Bundan anlaşılıyor ki, Surhân'ın yukarı kolları tarafındaki dağlılar henüz tam manasiyle itaat altına alınmamıştı. Daha ilerde Çinliler Surhân ve Ceyhun'u kayıklarla geçtiler. O devirde Surhân'ın iki sahili sık ormanlık idi. 16 Mayıs'ta Çingiz Hân'ın ordugahına vardılar. Ceyhun'u geçtikleri yerden dört günlük uzaklıkta bulunuyordu.

Çingiz Hân'ın "ölümsüzlük ilâcı" hakkındaki sorusuna Ç'ang-Ç'un şu cevabı verdi: "Hayatı devam ettirmenin çareleri vardır, fakat ölümsüzlük ilâcı yoktur". Hân hayal kırıklığına uğradığını hiç belli etmedi, feylesofu samimiyetinden dolayı methetmekle yetindi. Rahibin fikirlerini dinlemek için 25 Mayıs'ı tayin ettiği halde sonradan dağdaki "Müslüman âsilerin" faaliyette olduklarını haber alınca görüşmeyi Kasım ayına tehir etti. Bu sebeple Ç'ang-Ç'un Semerkant'a döndü. Çingiz Hân, yaz sıcaklarının başlaması üzerine "karlı dağlara" doğru ilerlemeğe başlamıştı. Ç'ang-Ç'un, Mogol ordusuna bir kaç gün refakat etti. Dönüş seyahatinde bir

[409] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 316; Bretschneider, *Mediaeval Researches,* I, 80 vd.

[410] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 328 (Bretschneider'de yoktur).

[411] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 332; Bretschneider, *Mediaeval Researches,* I, 96 (çok daha kısadır).

[412] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 315; Bretschneider, *Mediaeval Researches, I, 80.*

müslümanın kumandasındaki 1000 süvariden ibaret bir kuvvet, kısa zaman önce ordu tarafından işgal edilmiş olan bir dağ geçidindeki başka bir yolda onun yanında bulundu. Ceyhun'un güneyinde bulunan bu boğaz, Ç'ang-Ç'un'un anlatmasına göre Demir-kapıdan daha tehlikeli idi. Çinliler yolda, batıya yaptıkları seferden dönen bir Mogol birliğine rastladılar. İki gümüş Yi (Çin lirası) karşılığında askerlerden elli mercan satın aldılar[413].

Ç'ang-Ç'un, Eylül'de Kiş'ten hareketle Ceyhun yoluyla seyahat ederken maiyetine öncekinden daha büyük bir kuvvet verildi: 1000 piyade ile 300 süvari. Başka bir yolu takip ettiği için Demir-kapıdan geçmediği halde sonradan Demir-kapıya güney-batı tarafından yaklaştı. Yolda tuzlu bir pınar ile kızıl kaya tuzu kalıntılarını gördü. Ceyhun'dan yine kayıklarla geçtiler. Yollarına devam ederek Belh harabelerine ulaştılar. "Buranın halkı kısa zaman önce isyan ederek kaçmışlardı, şehir içinde hâlâ köpeklerin havlamaları duyuluyordu". Ç'ang-Ç'un, o sıralarda Belh'in biraz doğusunda bulunan Mogol ordugahına 28 Eylül'de vardı. İslâm memleketlerinden vatanına dönmekte olan Çingiz Hân'a bir müddet refakat etti[414].

24 — Çingiz Hân'ın dönüş seyahati

Cûzcânî'nin rivâyetinden[415], Celâleddin'in kaçmasından sonra Seyfeddin Agrak ile A'zam-Melik'in ordularını imha etmek üzere Çingiz Hân'ın Sind kıyılarında üç ay daha kaldığı anlaşılıyor. Dönüş seyahatini Hindistan, Himalayalar ve Tibet yoluyla yapmak istediğinden Delhi'ye Sultan Şemseddin İltutmuş'a elçiler gönderdi. Tarihçimiz, elçi heyetinin nasıl gittiği ve elçilerin nasıl kabul edildiği hakkında geniş bilgi vermiyor. Dağ yollarını karlar kapatmıştı. O sırada Çingiz, Tangutlar'ın hükümdarının isyan ettiğini haber aldı ve geldiği yoldan dönmeğe karar verdi. Aynı zamanda falcılar Hindistan'dan gitmemesini tavsiye etmişlerdi. Eğer Çingiz Hân Sind kıyılarında üç ay kaldı ise, bu durumda Peşâver'den Kâbul'e yaptığı seyahate 1222 yılı Şubat sonu yahut Mart başlarında başlamıştır. Geçitlerdeki karları işçilere temizlettirdi. Çingiz Hân'ın dönüş yolu hakkında Cûzcânî'nin verdiği bilgi açık değildi; çünkü o, Kâşgar'dan geçtiğini söyler. Halbuki Çingiz Hân Kâşgar'a hiç uğramamıştır.

[413] *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 318-323; Bretschneider, *Mediaeval, Researches*, I, 82-88.

[414] *Pekin Misyonu Çalışmaları*, IV, 328 vd. d.; Bretschneider, *Mediaeval Researches*, 91 vd. d.

[415] *Tabakat-ı Nâsırî*, 1043 vd. d., 1081.

Cuveynî[416] de Çingiz Hân'ın önce Hindistan'a gitmek istediği halde sonra aynı yoldan geri döndüğünü söyler. Sind kıyılarından ayrılmadan önce esirlere bir miktar pirinç toplattıktan sonra hepsinin katlini emretmiş. Bu rivâyetin (bilindiği gibi aynı rivâyet sonradan Timur hakkında da nakledilmiştir)[417] doğruluğu şüphelidir. Hatta Cûzcânî, Mogollar'ın mezâlimini saklamak âdetinde olmadığı halde bu olaydan hiç bahsetmez; aslında bilmemesi mümkün değildir. Cuveynî, bundan önce[418] esirler ile sanatkârların kumandasının Kutuku-noyon'a verildiğini söyler. Bu kumandanın emri altındaki çeşitli unsurlardan oluşan kuvvetin 1222-23 yıllarında hâlâ Merv'de meşgul olduğunu daha önce görmüştük. Bu işlerde esirlere elbette lüzum vardı. Çingiz Hân, Horasan ve Afganistan'da olanlardan hiç şüphesiz haberdar ediliyordu ve muhasara edilecek bir çok şehir ve dağ kalelerinin kaldığını biliyordu. Bu sebeple esirleri insanî açıdan olmasa bile çalıştırarak faydalanmak için korumağa mecburdur.

Cuveynî'ye göre Çingiz Hân, "Bâmiyân dağlarından" yürüyerek Bağlân'a geldi. Orada daha önce ağırlıklarının bir kısmını bırakmıştı. Yaz mevsimini o bölgenin meralarında geçirerek ancak sonbaharda Ceyhun'u geçti. Bu hususta Cuveynî'nin rivâyeti Ç'ang-Ç'un'un rivayetine tamamiyle uymaktadır. Mayıs'ta Çingiz Hân'ın Ceyhun kıyılarına pek yakın olduğu halde yaylak olarak Hindu-kuş'a daha yakın bir yer seçtiğini görmekteyiz. Halbuki 1220 yılı yaz mevsimini Nesef cıvarında geçirmişti. Hattâ Mogolistan'a dönmeğe gerçekten acele ediyorsa oraya gitmek daha normal idi. Böyle hareket etmesine ayrıca hangi olayın sebep olduğunu bilmediğimiz gibi 1222 yılında Çingiz Hân'ın bizzat katıldığı askerî harekât hakkında kaynaklarımızda bir habere rastlamıyoruz. Kumandanlarının vazifesi dağ kalelerinin tahrip edilmesi ve ulaşımın sağlanmasiyle eşya katarlarının korunmasından ibaret idi. Bu vazifeyi umumiyetle başariyle yerine getirmiş olmaları ve Mogol kuvvetlerinin Afganistan'ın kuzey kısmı gibi bir ülkede bir defa bile zor durumda kalmamış olmaları,Çingiz Hân'ın askerî dehasının en iyi delillerindendir. Bu hususta Mogollar'ın uğradıkları en ağır kayıp Tâlkan'da oldu. Çingiz Hân Gazne'ye doğru ilerlerken eşya katarını orada bırakmıştı. Garcistân'da bulunan Aşiyâr dağ kalesinin emîri Muhammed Meraganî[419] bu eşyaya hücum etti, götürebildiği kadar ara-

[416] Cuveynî, I, 109; Schefer, *Chrestomathie persane,* II, 114 vd. d.; D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* II, 319 vd. d.

[417] Pétis de la Croix, II, 90; *Zafernâme,* II, 92.

[418] Cuveynî, I, 108.

[419] *Tabakat-ı Nâsırî'nin* 1864 tarihli Kalkuta baskısında (neşr. Nassau Lees) Margazî.

balar dolusu altın ile diğer eşyayı aldı; çok miktarda at ele geçirdi ve esirleri serbest bıraktı. Mogollar onun kalesini on beş ay kuşattıktan sonra 1223 yılı başlarında zaptedebildiler. Bu arada 1222 ve 1223 yıllarında Garcistân'ın diğer bütün kalelerini ele geçirdiler[420].

Çingiz Hân 1222 yılı sonbahar mevsiminde Ceyhun'u geçerek bütün kış Semerkant'ta kaldı. Çağatay ile Ögedey o tarihte Kara-kul'da Zerefşân'ın ağzı yakınında karargâh kurmuşlardı. Kuş avlıyarak her hafta Çingiz Hân'a elli deve yükü kuş gönderiyorlardı. Dönüş sırasında daha büyük ölçüde bir sürek avına çıktılar (belki erzaklarını tamamlamak için); bütün şehzâdeler ava katıldı. Cuçi'ye, Kıpçak ülkesinden vahşî eşekler göndermesi emredildi. 1223'te Çingiz Hân yoluna devam etti. Seyhun sahilinde Çağatay ve Ögedey ile görüşerek bir kurultay topladı. Kulân-başı ovasında[421] (İskender dağlarının kuzeyinde) Cuçi ile görüştü. Cuçi, babasının yaban eşekleriyle ilgili emrini yerine getirdikten başka 20.000 kır at hediye getirmişti. Mogollar 1223 yılı yazını bozkırlarda geçirdiler. Orada da bir meclis toplanarak bazı Uygur emîrleri idama mahkûm edildi. Suçlarının ne olduğuna dair bir şey söylenmiyor.

Ç'ang-Ç'un'un verdiği bilgi[422] umumiyetle Cuveynî'ninkine uyuyor ise de Çingiz Hân'ın yolunu daha doğru olarak takip etmemize imkân vermiyor. Ordu 6 Ekim 1222 tarihinde bir yüzer köprü ile Ceyhun'u geçti. Üç defa, 20, 24, 28 Ekim tarihlerinde Çingiz Hân Çinli rahibin derslerini dinledi. Ahaî tercümanlık yapıyordu; sözlerinin yazılmasını emretti. Kasım başlarında Semerkant'a vardılar. Rahip daha önce olduğu gibi Sultan'ın sarayına yerleşti, Mogol ordugâhı şehrin doğusunda on mil (otuz li) mesafede idi. Çingiz Hân'ın Semerkant'ta kalması, Cuveynî'nin verdiği haberden anlaşılacağı kadar uzamadı. Mogollar'ın hareket ettikleri tarih hakkında tam bir bilgimiz yoktur. Ç'ang-Ç'un, onlardan, önlerinde yahut arkalarında[423] seyahat etmek için izin istedi. Onun rivâyetinden 1223 yılı Ocak ayının sonlarına doğru Hân'ın çadırlarının Seyhun nehrinin sağ sahiline kurulmuş bulunduğu anlaşılmaktadır. Gerek Cuveynî'nin ve gerekse

[420] *Tabakat-ı Nâsırî,* 1072-1077.

[421] Kulan bozkırları hakkında krş. *Protokol. Turk. Kruzhka,* 5 Mayıs 1897, ilâve. s. 2. Kulân-başı denilen yeri Cuveynî, Argun'un seyahatını anlatırken tekrar zikreder (II, 251 بقلان تاشی yahut قلان تاشی I, 111). Olayın cereyan ettiği yerin adını Cuveynî اوتوقا (Ûtûka) olarak vermektedir.

[422] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 330-336; Bretschneider, *Mediaeval Researches,* I, 94-97.

[423] Bretschneider (*Mediaeval Researches,* I, 95)'de: "to travel henceforth alone, in advance or behind".

Ç'ang-Ç'un'un rivâyetleri, bilinmeyen bir müellifin Mîrhând'a nakledilen rivâyetinin[424] aksine Çingiz Hân'ın dönüş seyahati sırasında Buhârâ'ya uğramadığını göstermektedir.

Ç'ang-Ç'un'un rivâyetinden, Çingiz Hân'ın 1223 baharında oğullarını beklediği yerin büyük bir nehrin kenarında, Sayrâm'dan üç merhalelik mesafede bulunduğu anlaşılmaktadır; belki Çirçik nehrinin kenarında idi. Orada 10 Mart'ta, "doğu dağları" yakınında Çingiz Hân, av esnasında attan düştü; az kalsın bir yaban domuzu tarafından öldürülecekti. Ç'ang-Ç'un, bu olaydan faydalanarak Hân'ı yaşının ilerlemiş olması sebebiyle avlanmadan vazgeçirmeğe ikna etti. Çingiz Hân, bu görüşü uygun gördüğü halde alışkanlığını birden bire terkedemiyeceğini söyledi. Bundan sonra iki ay avlanmadı. Ç'ang-Ç'un 11 Nisan'da Çingiz Hân'dan izin istedi ve şehzâdelerin gelmesini beklemeden hareket etti.

Çingiz Hân'ın Kulân-başı bozkırlarından Mogolistan'a seyahati hakkında Cuveynî[425], ancak sonbaharda ayrıldığını ve ilkbaharda merkezine (ordu) vardığını söyler. Reşidüddin[426], Çin tarihi[427] ve *Yüan-ç'ao-pi-şi*[428]'ye göre Çingiz Hân, Mogolistan'a ancak 1225 yılında dönmüştür. Çin tarihi ile Reşidüddin ilk baharda, Mogol destanı ise sonbaharda döndüğünü belirtirler. Mogol destanının bildirdiğine göre 1224 yılı yaz mevsimini İrtiş kıyılarında geçirmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

25 — Mâverâünnehr ve Hârezm şehirlerinin yeniden imarı

Çingiz Hân Batı memleketlerini kesin bir şekilde itaat altına almağa muvaffak olmadan geri dönmüştür; Fakat Mâverâünnehr ile Hârezm'de 1223 yılından itibaren Mogollar'ın hâkimiyetine karşı koyacak kimse yoktu. İbnü'l-Esîr[429] ile Cuveynî[430], bundan dolayı Mâverâünnehr şehirlerinin tahribattan sonra Horasan ve Irak şehirlerinden çok daha çabuk kalkındıklarını belirtmekte müttefiktirler. Mâverâünnehr halkının on üçüncü

[424] Mîrhând, *Vie de Djenghiz-Khan,* 166.

[425] Cuveynî, I, 111; Schefer, *Chrestomathie persane,* II, 147.

[426] *Trudy,* XV, 94, 118. İkinci kısımda (altıncı satırda) çeviren yanlışlıkla "yaz" kelimesini almıştır, halbuki metinde yoktur (s. 175).

[427] Iakinth, *İstariya chetyr. Khanov,* 127.

[428] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 149.

[429] İbnü'l-Esîr, XII, 323; Tiesenhausen, 38.

[430] Cuveynî, I, 75; Schefer, *Chrestomathie persane,* II, 118 vd.

yüzyılın son yarısı ile on dördüncü yüzyılın başlarında karışıklıklar esnasında uğradıkları felâketlerin, Mogol istilâsının sebep olduğu tahribattan daha uzun ve derin izler bıraktığını tarihî olaylar ortaya koymaktadır. Mogol istilâsından en çok zarar gören Hârezm bile bir dereceye kadar kalkınabilirdi. Bölgenin zaptından sonra Cuçi, daha önce (bkz.s.440) adı geçen Çin-Timur'u Hârezm valisi (baskak) tayin etti. Mâzenderân ve Horasan da ona bağlı idi[431]. Görülüyor ki, Cuçi bu vilayetlerin de kendi idare sahasına katılacağını düşünüyordu. İstediğini yerine getirememiş, Hârezm'in başşehrinin tahrip edilmesine engel olamamıştı. İbnü'l-Esîr[432], kısa zaman içinde Gurgânc'ın harabeleri yanında büyük ve yenibir şehrin kurulduğunu yazmaktadır. Gurgânc adını Mogollar Urgenç'e[433] çevirdiler. Bu isim bugüne kadar devam etmiştir. Onuncu yüzyılda şehrin Ceyhun'un sol sahilinde bulunduğunu görmüştük. On üçüncü yüzyıl başlarında geniş bir imparatorluğun merkezi olunca nehrin yahut bir kanalın birbirine köprü ile bağlı iki sahilini işgal ediyordu. Yeni şehir, Ebu'l-Gâzi'nin eserinin bir çok kısımlarından anlaşıldığına göre[434] nehrin Hazar denizine dökülen başka bir kolunun sağ sahilinde inşa edildi. Şimdiki Künye-Urgenç, ancak on dokuzuncu yüzyıla âittir[435]. Urgenç, Avrupa'dan Asya'ya giden yol üzerindeki en mühim ticarî merkezlerden biri idi[436]. Buna rağmen Hârezm'in kalkınması oldukça yavaş oldu, bentler uzun müddet tesirsiz kaldı; Ceyhun, üç asır boyunca Hazar denizine akabildi. Hârezm'in Mogol hâkimiyeti altındaki durumunun Sâmânîler devrindeki durumundan ne kadar farklı olduğu İbn Battûta'nın şu cümlesinden anlaşılmaktadır[437]. "Hârezm'in merkezi (Urgenç) ile Buhârâ arasında uzanan bozkırda oturulabilen tek bir şehir vardı: Kâs kasabası".

[431] Cuveynî, II, 218.

[432] İbnü'l-Esîr, XII, 323.

[433] *Trudy*, XV, 69; farsça metin, 104. Cuveynî'de (I, 96) ve Schefer'de (*Chrestomathie persane*, II, 139) metne bakılırsa Urgenç tabirinin Mogollar'dan önce mevcut olduğu neticesine varılabilirdi, fakat bir kaç yazmadaki şekli اوركنج dir.

[434] Bilhassa s. 225'te açıkça beyan edilmiştir (tercüme, 241); krş. *Zapiski*, XV, 296 vd. onaltıncı yüzyıla âit bir eserden alınmıştır. Mogollar'ın tahrip ettikleri şehrin kalıntıları, o zaman mevcut şehirden ayrı olarak zikredilir.

[435] Galkin, *Etnograf. i astronom. materialy po Seednei Azii i Orenburgskomo krayu*, Sait Petersburg 1868, 161. Hive'nin resmî tarihine göre Künye-Urgenç 1831 yılında kuruldu; krş Barthold, *Oroshenie Turkestana*, 99. Eski şehrin harabeleri hakkında krş. A. Khun, *Statisticheskie materialy dlya Turkestana*, IV, 211-216 (Hilâlî'den Künye-Urgenç'e) ve s. 216-218 (Künye-Urgenç'ten Hoceili'ye). Landsdell'in harabeler hakkında verdiği bilgiler (*Russian Central Asia;* II, 341-348) bu eserden alınmıştır.

[436] Yule, *Cathay and the way thither*, II, 287 vd.

[437] İbn Battûta, II, 19 vd.

26—Çingiz Hân ile Cuçi arasındaki kavga

Çingiz Hân'ın oğullarının hepsi babalariyle birlikte doğuya döndüler; yalnız Cuçi bu geniş arazide kaldı. İmparatorluğun merkezî idaresinden ayrı müstakil bir devlet kurmaya çalıştığı ortaya çıkınca babasiyle araları açıldı. Cûzcânî'ye göre[438] Cuçi, Kıpçak memleketini çok sevdiğinden tahrip edilmesine engel olmak istedi. Maiyetine, "Çingiz Hân'ın bu kadar çok memleketleri ve kavimleri mahvetmek için aklını kaçırmış olmalıdır" dediği rivâyet edilmektedir. Babasını av esnasında öldürmek ve Müslümanlar ile ittifak yapmak niyetindeydi. Çağatay bu plânı duyarak babasına haber verdi; o da Cuçi'yi gizlice zehirletti. Diğer esas kaynaklardan yalnız Reşidüddin[439], baba ile oğul arasında bir anlaşmazlık olduğundan bahseder. Cuveynî[440], Kulân-başı mülakatından sonra Cuçi'nin kendi arazisine dönerek kısa zaman sonra öldüğünü anlatır. Reşidüddin'e göre Çuçi'ye, "Kuzey vilayetlerinin", yâni Cebe ile Subudey'in ancak geçmiş oldukları vilayetlerin itaat altına alınması vazifesi verilmişti. Fakat o, bu vazifeyi yapamadı. Çingiz Hân, Mogolistan'a dönünce oğlunu yanına çağırdı. Cuçi, cevap olarak hastalığı sebebiyle sefere çıkmadığını belirtti. O sıralarda Batı memleketlerinden gelen bir Mogol, Cuçi'yi avda gördüğünü söyledi. Çingiz Hân, oğlunun itaatsizlik ettiğine inanınca Çağatay ile Ögedey'i ona karşı gönderdi. Kendisi de onları takip etmek için hazırlandığı sırada Cuçi'nin ölüm haberi geldi.

Reşidüddin, bir rivâyetinde Cuçi'nin ancak 20 yaşında, başka bir rivayetinde ise 30-40 yaşlarında olduğunu söyler. Bununla beraber Çingiz Hân'ın üçüncü oğlu Ögedey'in 1206 yılında bir oğlu olduğu dikkate alınırsa[441] en büyükleri olan Cuçi'nin yaşı 1225 yılında 40'dan aşağı olmaması lazımdır. Cuçi'nin ölüm tarihi Reşidüddin'de belirtilmemiştir. Diğer kaynaklara göre[442] babasından altı ay önce, yâni Şubat 1227 tarihinde öldü. Bu durumda Çingiz Hân onun vefat haberini aldığı zaman Tangut'ta bulunuyordu. Oraya, Reşidüddin'e göre[443] 1225 yılı son baharında,

438 *Tabakat-ı Nâsıî,* 1101.

439 Umumî Kütüphane yazması, V, 3, I, vr. 187 vd.; ed. Blochet, 132 vd.; D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* I, 353 vd.

440 Cuveynî, I, 221.

441 Iakinth, *İstariya chetyr. Khanov,* 298.

442 Uluğ Beg'in muhtasar tarihinde böyledir (British Museum yazması, Add. 26, 190, vr. 108; Miles, *Shajrat ul Atrak,* 196); Raverty'de Rebiülevvel (*Tabakat-ı Nâsırî,* 1102).

443 *Trudy,* XV, 94, 118.

Çin tarihine göre de[444] 1226 yılı ilk baharında gitmiştir. Ondan sonra bir daha Mogolistan'a dönmedi. Çingiz Hân'ın, oğlunun ölüm haberini nasıl aldığını anlatan şâirâne masalın[445] elbette tarihî bakımdan hiç bir kıymeti yoktur.

27 — Çingiz Hân'ın şahsiyeti

Çingiz Hân, Ağustos 1227'de[446] yetmiş iki yaşında öldü. Haleflerine, silah kuvvetiyle kazanılmış geniş bir imparatorluktan başka teşkilatının esas umdelerini de bırakıyordu. O büyük cihangirin ahlâkının doğru ve tam bir tasvirini yapmak elimizdeki bilgilerle oldukça güçtür. Bu hususta haleflerini tetkik etmek için daha uygun bir durumdayız; çünkü bazı tarihçiler onları yıkıcı değil yapıcı kabul etmek için bazı sebepler bulmuşlardır. Meselâ Batu, Rus kaynakları nazarında "vahşi hayvandan"[447] başka bir şey olmadığı halde Mogollar ona "Sayın Hân" lakabını verdikleri gibi Mogollar'ı methetmeğe aslâ mütemayil olmıyan Müslüman[448] ve Ermeni[449] müellifleri de, onun hilm, adalet ve dirayetini methederler. Tarihî şahıslar hakkında olduğu gibi milletler hakkında da ancak hayatlarının çeşitli cephelerine dair bilgimiz olursa doğru bir hüküm verebiliriz. Münferit şahıslar ve milletler hakkında tek olaya ve icraatlerının ayrı cephelerine dayanarak hükümler vermek tamamiyle ilmî olmıyan bir usuldur. Maalesef en yeni tarihçiler de bile bu usule rastlanmaktadır. Ç'ang-Ç'un ile Mogollar arasındaki görüşme[450], on üçüncü yüzyıl Mogol göçebelerinin bazen bugünkü Kırgızlar kadar mükrim ve uysal görünebildiklerini göstermektedir. Fakat bu durum, mezâlimleriyle bütün dünyanın nefretini kazanmalarına aslâ mâni değildir. Bununla beraber çağdaş göçebe hayatının sâkin manzaralarını yakın mazideki kan dökücülükle mukayese eden bazı seyyahlar, bu kavimlerin tamamiyle "değişmiş" olduğunu zannederler.

[444] Iakinth, *İstoriya chetyr. Khanov,* 132.

[445] *Metinler,* 163 vd. (Şecertü'l-Etrâk'ten)

[446] Cuveynî'de (I, 144) 4 Ramazan (18 Ağustos); D'Ohsson'da aynı tarihi kabul etmiştir (*Histoire des Mongols,* I, 381); Cemâl Karşî'de (*Metinler,* 136) 10 Ramazan (24 Ağustos). Reşidüddin'in verdiği bilgilerden (*Trudy,* XV, 119; farsça metin. 177) Çingiz Hân'ın ölümünün biraz daha önce olması neticesine varılabilir, çünkü 14 Ramazan'da (28 Ağustos) cenazesi Mogolistan'a getirilmiş bulunuyordu.

[447] Karamzin, *İstoriya gosudarstva Rossiiskova,* IV, 12.

[448] *Tabakat-ı Nâsırî,* 1171 vd.

[449] Patkanov, *İstoriya mongolov inoka Magakii,* 18.

[450] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 288, Bretschneider. *Mediaeval Researches,* I, 52.

Çingiz Hân'ın şahsiyeti hakkında en geniş bilgiyi Cûzcânî ile Meng-Hung'da buluyoruz. Cûzcânî'nin konuştuğu kimseler[451], Hân'ı, Horasan'ı istilâ ettiği sırada, altmış beş yaşında olduğu bir zamanda görmüşlerdi. Uzun boyu ve sağlam bünyesi ile dikkati çekiyordu. "Kedi gibi gözleri" vardı; saçları seyrekleşmiş ve ağarmıştı. Meng-Hung'a göre[452] Çingiz Hân, Mogollar arasında iri cüssesi, geniş alnı ve uzun sakalı ile tanınıyordu. Şahsiyetinin en dikkate değer tarafı, kendisine fevkalâde güvenmesi ve her hangi bir durumda tek taraflı tahrik ve tesirlerden tamamiyle beri olması idi. Bütün cihangirler gibi Çingiz Hân, hâkimiyetini sağlamak için lüzum görürse binlerce insanı serin kanlılıkla imha edebilirdi; fakat güvenilir kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre hareketlerinden hiç birinde lüzumsuz ve şuursuz zülumden eser yoktur. Meselâ, Celâleddin'in emriyle Mogol esirlerine yapılan zülum gibi. Vahşilerin fıtrî neşesi ve ihtirası ile yabancılara karşı haysiyetlerini korumadaki hissiyatlarını belli etmemek için sarfettikleri gayret arasındaki tezat bir çok seyyahın dikkatini çekmiştir. Çingiz Hân'ın halefleri, her türlü eğlenceyi elde edebildikleri gibi bütün insanlar onların huzurunda eğildiğinden eğlenceleri ve haysiyet endişesinde kolayca ifrattan tefrite düşerlerdi. Onlar arasında hiç yüzü gülmemiş ve tebaalarına dehşet saçan hükümdarlar (Çağatay ve Güyük) görmemiz mümkündür[453]. Diğerleri, göçebenin fıtrî neşesine bağlı kalarak en açık bir şekilde bunu yaşamak ve yaşatmak arzusunda olduklarını gösterirlerdi. Tebaalarına yumuşak ve samimî davranarak tavırları ve cömertlikleriyle onların kalplerini kazanırlardı. Byron'un Sardanapalus'u gibi herkesin karşısında eğlenceye kapılarak bunu sefahat derecesine vardırırlar ve tahtın haysiyetini beş paralık ederlerdi (Ögedey ve bir dereceye kadar Çağatay, Hân Tarmaşirîn gibi)[454]. Çingiz Hân bu aşırılığa yabancı idi. Onun şahsiyeti, idaresine karşı olan her iradeyi ezerdi. Ordusunda son derece sıkı bir disiplin vardı. Mogollar'a düşman olan Cûzcânî'ye göre[455] orduda yalancılık ve hırsızlık hayal bile edilemezdi. Çingiz Hân, aynı zamanda âlicenap bir kahraman idealine sahipti. Onun hakkında şöyle denmektedir: "Bu prens, Temuçin, sırtındaki elbiseyi çıkarır verir, bindiği attan iner ve hediye eder"[456]. Cûzcânî'deki haber Çingiz Hân'ın Kadı Vahîdeddin Buşencî

[451] *Tabakat-ı Nâsırî,* 1077.

[452] *Trudy,* IV, 217.

[453] Guyuk'un ahlâkı hakkında krş. Plano Carpini, Hakluyt Cemiyeti İlâve Serileri, I, 127; Cuveynî, I, 213; Reşidüddin, 252 vd.

[454] Bunun hakkında bkz. İbn Battûta, II, 33-39.

[455] *Tabakat-ı Nâsırî,* 1079.

[456] *Trudy,* XIII, 98; farsça metin, 160.

ile mülakatı[457], Çingiz Hân'ın hoşuna gitmiyen sözlerden dolayı duyduğu öfkeye hâkim olduğunu göstermektedir. Milletin içkiye olan düşkünlüğüne o da katılırdı. Emirlerinde bile içkiye karşı fazla şiddet göstermeğe ihtiyaç duymamıştır[458]. Meng-Hung tarafından Çingiz Hân'ın Çin elçisinden "altı testi şarap ceza alması" hakkında nakledilen rivâyet[459], Büyük Petro'nun işret âlemlerinin hikâyelerini hatırlatır. Yine Meng-Hung, genç kızlardan meydana gelen bir hânende takımının Mogol hanına her yerde refakat ettiğinden bahsettiği gibi Ç'ang-Ç'un'un[460] seyahatnâmesinde de kızlardan bahsedilir. İmparatorluktaki her şey gibi ordu, devlet erkânı ve Hân'ın kendisi için odalıklar tedariki sıkı bir teşkilata bağlı idi[461]. Çingiz Hân'ın yaşının ilerlemiş olmasına rağmen zihnî kabiliyetlerini koruması, eğlencelerinde, haleflerinin çoğundan daha çok itidal göstermiş olduğunu ispat eder.

Çingiz Hân'ın teşkilatta gösterdiği büyük kudret bilhassa dikkate değer. Ömrünün sonuna kadar her türlü kültüre yabancı kalmıştır. Yalnız Mogol dilini konuşurdu[462]. İmparatorluğun teşkilatına, ancak göçebe fâtihlerin medenî kavimler üzerindeki hâkimiyeti görüş açısından bakardı. Onların çalışmalarından faydalanarak yalnız bu maksatla himaye edilmek üzere Tanrı tarafından Mogollar'ın eline teslim edildiklerine inanırdı[463]. Aslında Çingiz Hân'ın elimize geçmiş olan bitiklerinde, ilk Osmanlılar'ın Oğuz Hân'a dayandırdıkları "dâim göç ideler, oturak olmıyalar"[464]kabilinden kesin emirler yoktur. Bununla beraber aynı arzuyu taşıdığından şüphe edilemez. Her halde Çingiz Hân'ın Yasası[465] on dördüncü yüzyılda hâlâ aynı mânada değerlendiriliyordu. Çiftçiler ile sanatkârlar, sahiplerinin yâni Mogollar, yahut daha doğrusu Mogol ileri gelenlerinin faydalanacakları ham maddeleri teşkil ediyorlardı. Çingiz Hân, yalnız kendisi, halefleri ve en yakın akrabası için çalışıyordu. Bütün milletin hayrı için (hattâ bu

[457] *Tabakat-ı Nâsırî,* 1041 vd.

[458] *Trudy,* XV, 125 vd. d.

[459] *Trudy,* IV, 234.

[460] *Pekin Misyonu Çalışmaları,* IV, 273; Bretschneider, *Mediaeval Researches,* I, 43 vd.

[461] Cuveynî, I, 24; D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* I, 416 vd.

[462] *Tabakat-ı Nâsırî,* 1114.

[463] Patkanov, *İstoriya mongolov inoka Magakii,* 11.

[464] *Tevârîh-i Âl-i Selçuk,* Asya Müzesi yazması 590 ba, 28 (farsça aslında yoktur).

[465] *Tarih-i Güzîde"* Petrograd Üniversitesi yazması, No. 153 vr. 472: (E.G. Browne'in faksimile neşrinde yoktur).

fikrin Orhun kitabelerinde[466] ifâde edildiği şekilde bile) çalışmak fikrinde olduğuna dair hiç bir delil yoktur. Diğer taraftan fikrî kültür öyle bir kuvvet teşkil ediyordu ki, teb'a ellerine büsbütün terkedilemezdi. Göçebe hayatı ile fikrî kültür gibi birbirinin zıddı olan iki şeyi barıştırmak siyâseti, Çingiz Hân'ın en zayıf tarafı ve devletinin çöküşününün başlıca sebebi idi. Fakat imparatorlukta kurduğu teşkilat, kurucunun ölümünden sonra birliğini kırk yıl devam ettirmeğe kâfi gelebilmişti. İmparatorluğun bölünmesinden sonra ortaya çıkan devletlerde de Çingiz Hân'ın âilesinin hâkimiyeti bir kaç nesil devam etmiştir. Bu husus bilhassa dikkate değer, çünkü oğulları ve torunlarından hiç birisi onun üstün kabiliyetine sahip değildi. Çingiz Hân, henüz hayatta iken halefini seçti. Bu seçim de dirayetine ve uzak görüşlülüğüne yeni bir delildir.Tûluy'un askerlikteki kabiliyetine ve Çağatay'ın, babasının ortaya koyduğu usulun eses kaidelerini tatbikte gösterdiği şiddete rağbet etmedi. Âlicenap ve mükrim tabiatiyle herkesin kalbini kazanmış olan Ögedey'de karar kıldı. Babalarının kuvvetli iradesi, oğullarından hiç birinde olmadığından ölümünden sonra Hân âlilesinin birlikte devleti idare etmeleri mecburî idi. İmparatorluğun birliğinin korunabilmesi için en yüksek iktidarın, fikrî nüfûzu ve iradesinin kuvvetiyle değilse bile yaradılışındaki câzibe ile bütün âileyi birleştirebilecek bir adamın bulunması lazımdı. Bu düşüncelerin Çingiz Hân'ın kendi fikrinde ne şekilde ortaya çıktığını söylemek güçtür. Bütün rivâyetlere göre her halde Ögedey, babasının sağlığında veliaht ilân edildi. Onun saltanatı devrinde hanedan üyelerinin müstesna bir birlik ile hükümet sürmeleri ve teb'anın eriştiği nisbî refah, o dâhinin ümitlerini Ögedey'in tamamiyle yerine getirdiğini ortaya koymaktadır.

Mogol imparatorluğunun teşkilatının Orta Asya tarihinde nasıl tesir ettiğini, yıkıntısı üzerinde yükselen devletlerde hangi izlerinin bulunduğunu araştırmak hiç şüphesiz çok faydalı olurdu. Ancak bunu ortaya koymak yeni bir esere konu olabilir.

[466] *Zapiski,* XII, 70 (Kül-tegin'in büyük kitabesi satır 26 ve 27; W Radloff. *Die alttürkische Inschriften der Mongolei,* 17; V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon,* 106, 107.

V. BÖLÜM

MOGOL HÂKİMİYETİ ALTINDA TÜRKİSTAN (1227-1269)

1 — Ögedey'in Hân ilân edilmesi

Ögedey daha babasının sağlığında halef tayin edilmiş ve bir süre sonra, 1229 (Boğa yılı) yılında mutantan bir merasimle Kurultay'da Hân ilân edilmiştir[2]. Çingiz'in ölümü ile Ögedey'in tahta geçişi arasındaki sürede ülkeyi kimin idare ettiğine dair bilgiyi yalnız Çin kaynaklarından öğrenebiliyoruz. Bu bilgilere göre saltanat nâibi olan Tûluy (Toluy), Çinli vezir Yeh-lü Ch'u-ts'ai'ın tesiriyle bizzat kendisi istememesine rağmen Kurultay'ı toplamağa razı oldu; fakat Çinli vezirin nüfûzundan ve hattâ isminden bile diğer kaynaklarda bahsedilmemektedir.

Çingiz Hân'ın halefini seçme hususunda gösterdiği isabet, onun insanları tanımadaki derin bilgisinin diğer bir delilidir. Kardeşleriyle olan düşmanca münasebetleri sebebiyle Cuçi'nin daha hayatta iken bile adaylığı söz konusu olamazdı; böylece Çingiz Hân diğer üç oğlu arasında seçim yapmak mecburiyetinde idi. Kanunların kusursuz bir şekilde tatbik edilmesinde, sertlik ve titizlikle Çağatay, babasının yolundan gidiyordu. Askerî hizmetlerin yerine getirilmesinde ve muhtemelen kumandanlık hususunda Tûluy hiç şüphesiz kardeşlerinden üstündü. Çingiz Hân, bu iki kardeşin sahip oldukları hasletlerin, işlerin yürütülmesi açısından son derece önemli olduğunu bilmesine rağmen bu hasletlerin göçebe bir devletin bütünlüğünü korumak için ehemniyetli bir unsur olan hânedan mensupları arasında birliğin teminine ve geniş bir imparatorluğa hâkim olmaya yetmiyeceğini de biliyordu. Hânedanın bütünlüğü, ya Çingiz Hân gibi bir dâhi ve kuvvetli şahsiyet veya hânedan üyelerini ve milleti kendisine bağlıyacak mutedil ve şefkatli birisi tarafından sağlanabilirdi. Sadece Ögedey bu vasıfları hâizdi; bununla beraber *Yasa*'nın titiz bir uygulayıcısı değildi. Üstelik içkiye düşkünlüğü babasının tayin etmiş olduğu hududu epeyce

[1] (Bu bölüm V.V. Barthold'un SSCB İlimler Akademisi Arşivleri'nde, Fund 68, Op. I, No 12 (25 yaprak) bulunan yazma nüshasından ilk defa neşredilmektedir. Yazmada bölümün adı yoktur ve doğrudan doğruya şu cümle ile başlamaktadır: "Ögedey daha babasının sağlığında halef tayin edilmiş..." Editör).

[2] Mogol-Çin vekayinâmesine göre Kurultay fare yılında (1228) toplanmıştır; bkz. *Gizli Tarih*, Kafarov terc. 152; [Kozin neşr., 191].

aşıyordu. Askerî sahada temâyüz edebilecek bir kabiliyete sahip değildi. Askerî seferlere babasından daha az katılıyordu; yıllarının büyük bir kısmını Karakurum ve çevresinde Çin ve Müslüman sanatkârların yardımıyla muhteşem binalar yaptırmakla geçiyordu. Cömertliği sâyesinde teb'asının sevgisini kazanacağını iyi bilen Çingiz Hân, bu sebeple kendisine halef olarak askerî kabiliyetleri üstün olan Tûluy'u veya Yasa'nın titiz bir uygulayıcısı olan Çağatay'ı değil onu seçmiştir.

Ögedey zamanında yeni ülkelerin fethi bizim için büyük bir önem taşımamaktadır; askerî harekât Çin, Batı Asya ve Avrupa'da devam ediyordu, fakat bu sıralarda tarihiyle meşgul olduğumuz ülkede, Türkistan'da hayat normal seyrini takip ediyordu. Daha aşağıda sözünü edeceğimiz gibi Ögedey'in saltanatının son yıllarında Buhârâlılar'ın bir ayaklanması bastırılmıştır. Fakat Ögedey'in, babasının kurduğu imparatorluğun teşkilâtlandırılmasında ve huzurun sağlanmasında aldığı tedbirler bütün Moğol İmparatorluğunu ilgilendirdiğinden bizim için daha önemlidir.

2 — Ögedey'in hâkimiyetinin özelliği

Bütün tarihî kaynaklar, hattâ hükümdarları ile alâkası olmayıp onlara düşman olanlar[3] bile Ögedey'in cömertliği ve mütedilliği hususunda hemfikirdirler; halefleri zamanında sık sık tekrarlanan dehşet verici mahkemeleri ve vahşice katliâmları onun saltanatı esnasında hiç görmüyoruz. Bununla beraber Ögedey, kendi devrinin adamı ve aynı zamanda yukarıda da izah edildiği gibi insan feda etmekten çekinmeyen bir ulusun mensubu idi. Babası zamanında tehlikeli olabilecek asîllerin gizlice ortadan kaldırılmasına onun zamanında pek seyrek rastlanıyordu. *Gizli Tarih*[4] onu böyle bir katille suçluyor. Reşidüddin, Çin'in istilâsı tarihinde çok sık bahsedilen babasının vefalı ve sadık silah arkadaşı Dokolku'yu[5], Ögedey'in şahsî intikamı için gizlice öldürdüğünü zikretmektedir. Cuveynî, Ögedey'in bütün bir kabileye gayr-i insanî bir şekilde muamele etmesinden bahse-

[3] *Tabakat-ı Nâsırî*, II, 1106; [W. Nassau Lees neşr. 380].

[4] *Gizli Tarih*, Kafarov terc. 159; [Kozin neşr. 197]).

[5] Manku (Mankuk) ailesinden olan Dokolku, Çingiz Hân'a ilk katılanlardan birisi idi (*Gizli Tarih*, Kafarov terc. 60: [Kozin neşr. 107]). Daha sonra dört muhafız birliğinden birinin kumandanı oldu (*Gizli Tarih*, Kafarov terc. 126; [Kozin neşr. 170]). Reşidüddin (Berezin neşr., XV, metin 211, terc. 141) Dokulku Çerbi'yi توقولقوچربی Arulat kabilesinden bin kişilik bir birliğin kumandanı olarak zikrediyor. Yine Reşidüddin'e göre o, Ögedey zamanında Çin'in istilâsına katılmıştır (St. Petersburg Devlet Kütüphanesi Yazması, Dorn 289, vr. 156; Asya Müzesi Yazması, a 566 D 66, vr. 178; [Blochet neşr. 21-4 vd.]).

der. Hânın, bu kabileden kızları alıp yabancılarla evlendireceği hakkında asılsız şaiyalar yayılmıştı. Kabile mensupları bu felâketten kurtulabilmek için acele olarak kızlarını nişanlamaya ve evlendirmeye başladılar. Bunu haber alan Ögedey, yedi yaşından büyük olan bütün kız ve kadınları toplatarak onlara baba, kardeş ve kocaları önünde çok kötü muamele ettirmiştir. Onlardan bazıları sarayda odalık olarak tutuldu, diğerleri de beylere ve huzurda bulunan Moğol ve Müslümanlar'a dağıtıldı; bazıları ise genelevlere gönderildi[6].

Böyle vahşice bir hareketin, Ögedey'in sebepsiz ve zorbaca bir hareketi olduğunu zannetmiyorum. Kabile içindeki evlenmeler Mogol ve Türk göçebelerin[7] ananelerine aykırı olduğundan, Hân bu kabileyi halkın âdetlerini bozduğundan dolayı cezalandırmış olmalıdır. Ne türlü bir şaiyanın bu kabile halkını böyle bir kanunsuzluğa sürüklediğini söylemek zordur. Görünüşe göre ve D'Ohsson'un tahmin ettiğinin aksine Moğollar'ın, kızlarını başka kabile mensuplariyle evlendirmeyi arzu etmedikleri söz konusu olamaz. Belki de onlar, Hân'ın başka bir düşman kabile ile sıhrî yakınlık kurdurmak için kendilerini mecbur edeceğinden çekiniyorlardı. Bu hâdisenin, Ögedey'in Moğol ve Müslümanlar arasında evlenmelere izin veren ve bunu teşvik eden fermanı ile de alâkası olabilir[8].

3 — Maliye ve posta idaresinin teşkilâtlanması

Cuveynî'nin tasvir ettiği bir âilenin ortak hâkimiyeti prensibi göçebe bir devlette hiç bir zaman ve hattâ Ögedey'in devletinde bile tatbik edilemezdi. Bütün büyük askerî seferlere her dört *ulus*'tan birer şehzâde gönderilmişti. Horasan'ın sivil idaresi Çin-Timur'a verildiği zaman onun

[6] Cuveynî, IV, 2, 34, vr. 83-4; (Kazvînî neşr. 191, vd.); D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* II, 98. 1237 yıllarında aynı olay Çin kaynaklarında kısaca zikredilir (*Yüan-shih pi-shi,* Bichurin terc. 272). Bu kaynaklarda belirtildiğine göre "doğu ülkesinin nesilleri arasında bu şayia yayılmıştı". *Gizli Tarih,* Ögedey'in amcası Otçigin'in halkından kız almakla itham ettiğinde muhtemelen aynı hâdiseye imada bulunuyordu (Kafarov terc. 159; Kozin neşr. 199). D'Ohsson'un ifade ettiğine göre bu hâdise Oyrat kabilesi ile olmuş, fakat müracaat ettiğim Cuveynî ve Reşidüddin'in yazmaları, D'Ohsson'un fikrinin aksine bu hadisenin Oyrat kabilesiyle ilgili olduğunu belirtmiyorlar.

[7] Mogollar arasında bir kabile içinde evlenmeye raslanmamaktadır. *Gizli Tarih*'te muhariplerin kendilerine kız bulmak için başka kabilelere akın yaptıkları; bazen bir muharip oğluna annesinin kabilesinden kız aldığı; Hân'ın kabilesine kız vermenin bir kaç kabilenin imtiyazında olduğu belirtilir.

[8] *Tabakat-ı Nâsırî* II, 1107; [Nassau Lees neşr. 380 vd]).

yanında her ulustan birer temsilci bulunuyordu[9]. Çin'in fethedilmesi esnasında ayrı bölge ve şehirlerin gelirleri şehzâdelerin orduları arasında taksim edilmişti[10]. Posta teşkilâtının kurulması ele alındığında bunun gerçekleştirilmesi için her ulusun reisi bir temsilciyi bu işle vazifelendirmişti[11].

Moğollar'ın kendileri bile Çingiz ve Ögedey'in saltanatları arasındaki farkı ve Ögedey'in gâyesinin özelliğini anlamışlardı. Moğol destanında[12] Ögedey'e şu sözler atfedilir: "Bizim hânımız Çingiz büyük gayretlerle hânedanı kurdu; şimdi ise halkımıza barış ve refah getirme ve onun yükünü hafifletme zamanı gelmiştir". Ögedey'in aldığı esas tedbirlerin hedefi ülkede sükûneti sağlamak ve sivil halkı baskı ve ağır vergilerden kurtarmak idi. Bu cümleden olarak *Tangmaçi* memuriyetinin kurulmasını, vergilerin oranının tesbit edilmesini ve postanın tesis edilmesini zikredebiliriz.

Ögedey, Çin'den zaptedilen vilâyetleri şehzâdeler arasında taksim ettikten sonra Yeh-lü Ch'u-ts'ai onu bu kararından döndürmek istedi; bu imkânsız görüldüğü zaman da Çinli veziri ona, hiç olmazsa şehzâdeler adına vergileri toplayacak bir memur vazifelendirilmesini ve şehzâdelere, doğrudan doğruya halka yeni vergi koyma hakkının verilmemesini tavsiye etti. Ögedey bu teklifi kabul etti[13]. Öyle anlaşılıyor ki, bunlar Moğol destanındaki[14] her şehrin muhafazası için tayin edilmiş bulunan tangmaçilerin[15] aynıdır. Belki de haklı olarak Rahip Palladius, tangmaçilerin *baskak-*

[9] Cuveynî, IV, 2, 34, vr. 181; [Kazvînî neşr. 218 vd.]: Büyük Hân'dan كلبلات Batu'dan نوسال Çağatay'dan بوقه قزل ; ve Tûluy'un dul karısı Sorkoktani Bige'den يكه

[10] *Gizli Tarih,* Kafarov terc. 157; [Kozin neşr. 197].

[11] Reşidüddin, Dorn 289, vr. 161; Asya Müz. Yaz. a 566 (D 66), vr. 183; [Blochet neşr. 42]. Hân, *bitikçi* قريداى Çağatay تايجيورتاى ايلكچين [Emegelçin Tayiçi'utay, J.A.B.], Batu سوقومولچتاى [Suka Mulçitay, J.A.B.] ve Tûluy'un dul karısı Sorkoktani Bige الجيقه tayin etti.

[12] *Gizli Tarih,* Kafarov terc., 157; [Kozin neşr. 197].

[13] *Yüan-shih pi-shi,* Bichurin terc. 260, 265.

[14] *Gizli Tarih,* Kafarov terc. 159; [Kozin neşr. 199].

[15] Çin tarihine göre (260) "Hân her yere *darugaçin*'ler tayin edilmesini emretti, Vezir ise vergilerin toplanması için memur tayin etmeği kararlaştırdı". Mogol-Çin destanında (*Gizli Tarih,* Kafarov terc. 155; Kozin neşr. 194) Doğu Avrupa ülkelerinin zaptedilmesinden bahseden hikâyeden sonra şöyle denmektedir: "O (Batu), orayı muhafaza etmek için *darugaçin* ve *tangmaçi* yerleştirdikten sonra döndü", Archimandrite Palladius'a göre *aynı eser,* Kafarov terc. 255 vd. not) metindeki *darugaçin* kelimesi *tangmaçi* kelimesi ile birleştirilerek tek kelime hâlinde yazılmıştır. Bunun yanlışlıkla yapıldığını tahmin ediyorum. Öyle görünüyor ki, *darugaçin* bir eyâletin baş idarecisi, tangmaçi ise onun maiyetinde bir memur idi. Archi-

lar'ın[16] aynı olduğunu söylüyor. Moğol destanına göre[17] tangmaçiler, Çin ve Ön Asya'da zaptedilen bölgelere de yerleştirilmişlerdi. Bazı durumlarda tangmaçilere askerî kuvvet de veriliyordu. Oğlu Güyük kendisini kızdırdığı zaman "bir tangmaçi gibi uzak sınırlara gitsin, müstahkem şehirler zaptetsin ve ağır şartlarda çalışmaya alışsın" diyerek onu sürgüne göndermek ister[18]. Hân'a bağlı olanlar arasında daha büyük vilâyetlerin valileri de bulunuyordu. Özel bir durumu olan Horasan bir istisna teşkil ediyordu, fakat Hocend'de oturan Mahmud Yalavaç, Hân adına Mâverâünnehr'e hükmediyordu[19]. Çağatay kendi selâhiyetine dayanarak Mahmud'u geri çağırdı; Hân ona vazife verince mazeret beyan eder. Hân onun mazeretini kabul ettiği gibi *incü* olarak Mâverâünnehr'i de ona verdi[20]. Bu misal, Han'a bağlı olan tangmaçi ve umumiyetle vilâyetlerdeki idarecilere karşı alınan tedbirlerin işlemediğini göstermektedir.

---

mandrite Palladius'a göre (*aynı eser,* 255 not) "*tangmaçi*'ler Türk, Kitan ve diğer yabancı milletlerden meydana gelen birliklere kumanda eden Mogol kumandanları idiler. Filhaküka kumandanlara verilen bu isim muhtemelen *tangma* diye adlandırılan birliklerin isimlerinden gelmektedir", Krş. Reşidüddin neşrindeki Berezin'in notları (kısım XV, 181). Çin, Ermeni ve Gürcü kaynaklarında çok defa açık olmamakla birlikte *tamaci* tabirinden bahsediliyor (bkz. Aknerli Grigor - Magakia, Patkanov terc. 30). Reşidüddin'de *tamâ* (تما) kelimesi, batıyı feth ve fethedilen ülkeleri muhafaza etmek için gönderilen ordular ile ilgili kullanılıyor. Bu ordular, diğer birliklerden, gösterilen hedefe daha önce vardıklarından Ermeni müellifleri onları eski ordular olarak belirtmektedir. Çin kaynaklarına göre onlar *tangmaçi* kelimesinin değişik bir şekliyle anılmaktadır. Böylece *tamaçi,* تماجی *tama* "muhafaza etmek'"le vazifelendirilen askerleri gösteriyor. Aynı vazifeyi yapan yüksek rütbelilere de bu isim verilirdi. Mogolcada *dem* "yardım, destek", *tamaku* fiili ise "toplamak" manasına gelmektedir. Reşidüddin, Berezin neşr. bölüm XV, metin 229; ["İran'a *tamâ* için gönderilen Sami-noyon ile ve yine *tamâ* vazifesiyle tavzif edilen orduların Keşmir, Bedehşan vilayetleri ile Belh çevresinde bulundukları ve hepsi de Hülâgû'ya âit olduğu tesbit edilmiştir" (krş. Reşidüddin, Berezin terc. bölüm XV, 142) Editör]. [Bu vazifenin resmi tarifi *tamaçi/tammaçi* - umumiyetle Mogollar'da olmıyan, fakat bir Mogol kumandanının kumandası altında olup mühimmat ve zahire kervanlarını korumak, sınırları beklemek gibi özel vazifesi bulunan bir yardımcı kuvvet olan *Tama* veya *tamma*'nın kumandası; krş. G. Dörfer, *Turkische und mongolische Elemente im Neupersischen,* Wiesbaden 1963, I, 225 vd., No. 130 C.E.B.].

16 *Gizli Tarih,* 255 (açıklama). (Baskak — "Vali, tebaanın karşısında, bilhassa vergi işlerinde Hân'ın temsilcisi". Mogolca *daruga/darugaçin*'in türkçe eşanlamlısı için bkz. Dörfer, *aynı eser,* I, 319 vd. d., No. 193; II, 240 vd. No. 691. C.E.B).

17 *Gizli Tarih,* Kafarov terc. 155; [Kozin neşr. 193].

18 *Gizli Tarih,* Kafarov terc. 156; [Kozin neşr. 194].

19 [Cuveynî, Kazvînî neşr. I, 86].

20 Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V. 3, I, vr. 196; Dorn 289, vr. 189; [Blochet neşr., 196; *Metinler,* 124 vd.]. Mahmud Yalavaç'ın Mahmud Târâbî'nin isyanı sırasında Mâverâünnehr'de olduğundan, onun geri çağrılması muhtemelen 636 (1238-9)'dan sonra olmalıdır. [*İncü* — Hân'a âilesine tahsis edilen arazi; kaynaklarda, (meselâ Re-

Reşidüddin, vergilerin miktarının tesbit edilmesini ve postanın kurulmasını 1235[21] (Koç yılı) yılında toplanan Kurultay ile birleştirir[22]. Reşidüddin yalnız arazi vergisi (mahsûlün % 10'u) ve göçebelerden alınan vergi veya *kubçur*'u (sürülerin % 1'i) zikrediyor[23]. Böylece toplanan tahıl ve hayvanlar yoksullara yardım olarak veriliyordu[24]. *Targu* ve ticarî gümrük vergilerinin toplanması hakkında yalnız Çin kaynaklarından bilgi edinebiliyoruz; aynı usullerin imparatorluğun her tarafında uygulanıp uygulanmadığını da bilmiyoruz. Çin'de her iki aileden biri, hazineye 1 *çin* ipek, her beş aileden biri de asîllerin hesabına 1 *çin* ipek veriyordu. Çin'de her evden vergi alınıyordu; arazi vergisinin miktarı toprağın verimine göre değişiyordu. 1 *mu*'dan (1 mu = 36,6 m^2) 0,62,5 ile 1,25 kile arasında değişen aynı vergi alınıyordu. Malların değerinin 1/30'u vergi olarak alınırdı. Bunlardan başka tuz da vergiye tâbi idi (40 *çin*'den 28,35 gr. gümüş alınırdı). Çağdaş müelliflere göre bu vergiler oldukça hafif idi[25].

Göçebe topluluklarda postanın vazifesi medenî Asya devletlerindekinden bir hayli farklı idi. Mogol posta şeflerinin, eyaletlerdeki idareciler ve

---

şidüddin) umumiyetle *hâ-incü* diye geçer. Şabankârai'nin *Mecmaü'l-Ensâb*'ındaki şu tarifi ile karşılaştırınız: İncü, hükümdarın şahsî mülkü ve Büyük Dîvan'ın toprakları manasına gelir (Barthold'un "Ani'de Menûçehr Camii farsça inşa kitabesi", 258-60 adlı makalesinde belirtilmiştir); ayrıca bkz. Dörfer, *aynı eser,* II, 220 vd. d. No. 670. C.E.B].

[21] Karakurum'un kuruluşunu Çin kaynakları aynı yılda gösterirler; bkz. *Yüan-shih pi shi,* Bichurin terc., 253; "Mogollar burasını ilk önce bir toplanma yeri olarak seçtiler, şimdi ise çevresini 5 li kadar olan duvarlarla çevirdiler".

[22] Mogollar tarafından tesbit edilen vergi sistemi Barthold'un yukarıda adı geçen makalesinde geniş olarak ele alınmıştır. Barthold'un Rusya dışında pek bulunmıyan bu önemli makalesi Abdülkadir İnan tarafından türkçeye çevrilmiştir; "İlhanlılar devrinde malî vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,* I, 1931, 135-159. Bu makaleyi Walter Hinz, daha sonra yapılan araştırmaların ışığı altında yeni ve faydalı notlar ve bazı düzeltmelerle almancaya çevirmiştir: "Die persische Inschrift an der Mauer der Manûcehr-Moschee zu Ani" *Z.D.M.G.,* 1951, 241-269. C.E.B.].

[23] *Kubçur* hakkında bkz. *Gizli Tarih,* Kafarov terc. 158; [Kozin neşr. 197]. *Kubçur* için bkz. Barthold, *aynı makale,* 260 vdd.; Dörfer, *aynı eser,* I, 387-92, No. 266. Öyle görülüyor ki, Mogollar *kubçur*'u fethedilen bölgelerin hâlen *kalan*'a tâbi olan ziraat ve şehir kesimlerine de teşmil etmişlerdir. I.P. Petrushevskiy'e göre bu da Müslümanlara ve müslüman olmıyanlara tesir eden bir vergidir. Pûr-i Bahâ'nın şiirinde *kubçur*'un acı bir şekilde tenkidi ve cemiyet içindeki tesirleri Minorsky tarafından neşredilen şu makalede münakaşa edilmiştir: "Pûr-i Bahâ and his poems", *Charisteria orientalia praecipue ad Persiam pertinentia* (Rypka Festschrift), Prag 1956, 191 vd.d. — *Iranica bîst makala-yi Minorsky,* Tehran 1964, 299 vd.d. C.E.B.].

[24] Reşidüddin, Asya Müzesi Yaz., a 566 (D 66), vr., 183; Dorn 289, vr. 161; St. Petersburg Devlet Kütüphanesi Yaz., V, 3, 2, vr. 1057; [Blochet neşr. 42; *Metinler* 121].

[25] *Yüan-shih pi-shi,* Bichurin terc. 264 vd.d.

memurlar üzerinde bir kontrol selâhiyetlerinin olduğuna dair kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamıştır. Moğol postası, elçilerin ve habercilerin gitmek istedikleri yere ulaşmalarını sağlıyordu. Posta idaresinin birinci vazifesi devlet işlerindeki gecikmeleri önlemek, ikincisi de resmî görevle seyahat edenlerin halka baskı yapmalarına mânî olmaktı[26]. Halka baskıyı önlemek için çoğunlukla meskûn olmayan yerlerde posta merkezleri kurulmuştu. Posta hizmetlerinde kullanılmak üzere her bin kısraktan biri ile "bir de kısrağı otlatıcı ve sağıcı" alınıyordu; at ve bakıcısı her zaman değiştiriliyordu. Posta istasyonlarında at sıkıntısı çekildiği ve çok mühim işler olduğu zamanlarda göçebe yerleşim bölgelerinden geçmeğe izin veriliyordu[27].

Ögedey, posta istasyonlarında yalnız taşıt vasıtalarının değil erzak ve zahirenin de bulunmasını istiyordu; bu sebeple istasyonlarda zahire anbarlarının yapılması ihtiyacı doğdu. Bu istasyonlarda koyun bulundurma lüzumu da kendini hissettirmeğe başlamıştı. Cuveynı'ye göre[28] her iki tümenin bir *yam,* yâni bir posta istasyonu kurması gerekiyordu. Mogollar'da postaya *ulag (ulak)* adı veriliyordu. Biri günlük işleri yürüten *(bayat yahut tiyan - bayat)* diğeri de başşehir ihtiyaçlarını karşılayan *(narit* yahut *barin - narit)* iki kısma ayrılmıştı[29]. Çin yolu üzerinde birbirinden 5 fersah (20 mil) mesafede olmak üzere 37 *yam* (posta istasyonu) kurulmuştu. Her istasyonda 1000 kişilik bir birlik bulunuyordu. Bu yolla her gün 500 araba erzak ve zahire getiriliyor ve anbarlara depolanıyordu. Bu nakliyat için posta istasyonlarında büyük arabalar hazırlanıyor ve bunlardan her biri altı öküz tarafından çekiliyordu[30]. Bu şartlar altında Çingiz Hân zamanın-

[26] Cuveynî'de bu iki maksat birbirine benzer olarak gösteriliyor (St. Petersburg Devlet Kütüphanesi Yaz., IV, 2, 34, vr. 13 [Kazvînî'nin neşriyle mukayese ediniz, 24 vd.: تامر ایلچیان بسبب نشتن اولاغ دور نیفتد ودایما لشکر ورعیت در زحمت نباشند "At değiştirme (ulag) şartlarının elverişsizliği yüzünden habercilerin yollarının uzamaması ve bu sebeple köylüye ve orduya zarar vermemesi için"] *Gizli Tarih'te* (Kafarof terc. 158; "Göçebelerin yerleşme bölgelerinden geçiyor ve böylece gecikmelere sebep oluyor ve yerleşik halka da eziyet veriyordu"; [krş. Kozin neşr. 197 vd.].

[27] *Gizli Tarih,* Kafarov terc. 158; [Kozin neşr. 197 vd.].

[28] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 13; [Kazvînî neşr. 1, 34].

[29] [Posta servisinin bu tabiri için bkz. Dörfer, *Turkische und mongolische Elemente,* I, 513 vd.d., No: 380 *(narin yam)* ve II, 102-7, No: 521 *(ulagh). Narin* — arapça, farsça *hâs* "hâkana âit olan"; *tiyan,* muhtemelen Reşidüddin'deki *tayan* olmalıdır C.E.B.].

[30] Reşidüddin, Asya Müz Yaz. a 566 (D 66), vr. 185; Dorn, 289, vr. 163; St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 2, vr. 1059; [Blochet neşr. 49; *Metinler,* 121]; d'Ohsson'da da aynı bilgi bulunmaktadır (*Histoire des Mongols,* II, 65). Reşidüddin'deki یکتی ve سرمه kelimelerin muhtemelen یکمکك "hayvanları koşmak" ve سرمك "çekmek" fiilerinden geliyor. *Gizli Tarih,* "iç *yamlar*"dan bahsederken belki de bu yolu kasdediyor (Kafarov terc. 159; [Kozin

da olan Batı ile hububat ticareti sona ermeğe mahkûmdu. Karakurum yalnız Çin'den yiyecek maddeleri alıyordu. Kubilay ile Arıg Böke arasındaki savaş neticesinde Çin'den bir süre için yiyecek maddesi nakli durmuş ve bu başşehrin açlık tehlikesi geçirmesine sebep olmuştur[31].

Mogol - Çin destanına göre[32] diğer posta yollarına da depolar ve anbarlar yapılmıştı. Buna ilaveten altın, kumaş, âlet, silah, anbar ve mağazaların korunması için çeşitli yerlerden adamlar gönderilmesi emredilmişti[33]. Bu anbarların yalnız posta istasyonlarında kurulup kurulmadığı belli değildir.

Ögedey'in aldığı tedbirler beklenilen neticeyi vermedi. Habercilerin "çok önemli işlerde" göçebelerin bulundukları yerlerden geçebilmeleri ve halkın atlarından faydalanmaları her türlü suistimallere yol açıyordu. Ayrıca bir habercinin kullanabileceği at sayısı belli değildi ve nihayet belki de Mogol âmir ve memurlarının himâyesinde tüccarlar posta atlarını kendi özel işlerinde kullanıyorlardı. Ancak Möngke'nin tahta geçmesinden sonra her habercinin posta istasyonuna 14 attan fazla getirmemesi ve posta atlarında özel şahısların kendi işleri için faydalanmamaları karara bağlandı; habercilerin yerli halktan at almaları kesin olarak yasaklandı[34].

Valiler ve vergi memurlarından, kontrol edilmedikçe vergilerin oranını tesbit etme selâhiyeti alınıyordu. Müslüman halife ve sultanları gibi Ögedey'in de imar faaliyetleri ve saraydaki ziyafetleri için paraya ihtiyacı vardı; bu sebeple en fazla parayı gönderen vali en çok itibarı olan kimseydi. Ancak bunların halka neye mal olduğunu bilmiyordu; böyle bir kontrol mümkün olsa bile yine kendisi buna razı olamazdı. Yeh-lü Ch'u-ts'ai'ın samimî tavsiyelerine rağmen Çin'de vergiler müslüman Abdurrahman'a[35]

neşr. 198]). Posta merkezinde kâfi miktarda at, koyun, araba, öküz bulunmazsa kusuru olanların mallarının yarısı müsadere ediliyordu. Ayrıca *Gizli Tarih'e* göre (Kafarov terc. 159; [Kozin neşr. 198] her merkezde 20 deve bulunuyordu.

[31] Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V. 3, 1, vr. 218; Dorn, 289 vr. 254; (Blochet neşr. 393).

[32] *Gizli Tarih,* Kafarov terc. 159; [Kozin neşr. 198].

[33] *Gizli Tarih,* Kafarov terc., 158; [Kozin neşr. 197].

[34] Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 208; Dorn, 289, vr. 205; [Blochet neşr. 311 vd.]; d'Ohsson, *Histoire des Mongols,* II, 265 vd.

[35] *Yüan-shih pi-shi,* Bichurin terc. 281. Özel ismin Yakinf tarafından yapılan tefsiri yanlıştır. Abel-Rémusat'da ise doğru *(Yeliu-thou-thsai)* Cuveynî'ye göre (St. Petersburg Devlet

iltizam olarak verildi. Bu sistem, imparatorluğun diğer bölgelerinde de uygulanıyordu. Moğol mallarına konulan vergilerin şekli Rus kaynaklarından kâfi derecede anlaşılmaktadır.

Moğol - Çin destanı[36] Ögedey'in bir tedbirinden daha bahsetmektedir; bu yalnız göçebeler[37] için ehemmiyetli olduğundan Çin ve Müslüman tarihçileri tarafından zikredilmemişti. Halka, göçebe hayatlarını sürdürebilmeleri için bir yerleşme yeri gösterilmesine karar verildi. Bu maksatla her bin kişinin temsilci seçmesi gerekiyordu. Daha önce "suyu olmadığından vahşi hayvanların dolaştığı ve meskûn olmıyan" bu bozkırları gezip görmek vazifesi iki asîle, Çanay ve Uy'urtay'a verilmişti. Bunlar aynı zamanda yerleşme yerlerini tesbit edecekler ve kuyular açtıracaklardı. Bununla beraber bazı hâllerde göçebelerin menfaatine daha önce tarım arazisi olan bölgelerin otlak haline getirildiği de görülüyordu; bu husus en azından Rubruk'un Yedisu'nun kuzey bölgesi hakkında verdiği bilgilerle teyid edilmektedir.

İslâm tarihçileri Ögedey'in Müslümanlar'a karşı sempatisinden hayranlıkla bahsediyorlar. Cuveynî tarafından kaydedilen Ögedey hakkındaki bir anektotda[38], Hân'ın İslâmiyeti diğer dinlerin yanında üstün tuttuğu ve Müslümanları, Çinliler ve Uygurlar gibi düşman ve rakiplerine karşı koruduğu belirtilmektedir. Bunun gibi bazı haberlere, Cuveynî'nin tarihinden

---

Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 87; [Kazvînî neşr. I, 199] Abdurrahman, Ögedey'in, ölümünden sonra, yâni Töregene'nin saltanatı sırasında Mahmud Yalavaç'ın yerine Çin'de vali olarak bulunuyordu. عبدالرحمن رابركشيد وبجاى محمود يلواج بخطاى فرستاد Çin tarihine göre *(Yüan-shih pi-shi,* Bichurin terc. 287) Ögedey, ölümünden kısa bir süre önce Abdurrahman'ı bir av partisine davet etmişti. Cuveynî (St. Petersburg Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 76; [Kazvînî neşr. I, 174; *Metinler,* 1081] aynı bilgiyi Mahmud Yalavaç için vermektedir.

[36] *Gizli Tarih,* Kafarov terc. 168; [Kozin neşr. 197].

[37] Mogollar arasında göçebe hayatın devam etmesi muhtemelen Çingiz Hân'ın plânının bir bölümünü teşkil ediyordu;her halde bu konuda sonraları *yasa*'ya müracaat edildi. *Tarih-i guzîde*'de (Leningrad Üniversitesi Yaz. No: 153, vr. 472ᵃ): مغول را درشهر نشستن قاعده نيست وخلاف ياساق چنكز خانست ["Mogollar'ın şehirlerde yaşama alışkanlığı yoktu ve bu Çingiz Hân'ın *yasak*'larına yani *yasa*'ya aykırı idi". Browne neşrinde bu cümle yoktur. (Editör)].

[38] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr., 71-2, 78-9; [Kazvînî neşr. I, 162-4 179-81]; d'Ohsson'un zikrettiği hikâyeler arasında (*Histoire des Mongols,* II, 92 vd.d.) bir Uygur'un, tanıdığı bir müslümanı zorla putperest (بت پرستى but-parastî) yapmak istediği bulunmaktadır. Büyük Hân bu Uygur'a, pazar yerinde 100 sopa vurulmasını, karısıyla evini bu müslümana vermesini ve hattâ 100 bâliş ödemesini emrederek cezalandırdı. [*but-parasti* (farsça) tabiri, ya puta tapıcılık veya budizm manasına gelebilir].

daha önce Hindistan'da yazılmış olan ve onunla bir alâkası olmayan Cûzcânî'nin[39] kitabında rastlamaktayız. Bu bile, İslâm dünyasında bu tür hikâyelerin ne kadar yaygın olduğunu göstermektedir.

4 — Çağatay ve onun İslâm'a karşı siyaseti

Müslümanlar Çağatay'dan daha az memnundular; o, Orta Asya'daki Müslüman bölgelerinin çoğuna hâkimdi ve ailenin büyüğü olması sıfatiyle kardeşi üzerinde büyük bir nüfûza sahipti[40]. Kanunların uygulayıcısı olarak Çağatay, Büyük Hân'ın şaraba fazla düşkünlüğü sebebiyle sık sık onu ikaz ediyordu. Ögedey, Müslümanlar arasında kanunları ihlâl edenleri Çağatay'ın cezalandırmasından kendi otoritesiyle değil hile ile kurtardığı gibi kardeşinin tavsiyelerine açık bir tepki göstermeğe cesaret edemiyor[41] ve kurnazlıklarla onu aldatmağa çalışıyordu. Hân elbette suçluları açıkça müdafaa edemiyordu. Müslümanlar onun saltanatında namazlarını gizlice kılabiliyorlar ve kurbanlarını şeriatin icap ettirdiği şekilde kesebiliyordu. Yalnız Çağatay'ın idaresindeki bölgelerde, Horasan'da bile Müslümanlar açıkça kurban kesemiyorlardı ve çoğu murdar kabul ettiği eti yemeğe mecbur oluyordu[42].

Çağatay'ın emirlerinden şunlar bilinmektedir: Barulas kabilesinden Karaçar; Celayir kabilesinden Möge-noyon; aynı kabileden Hoşuk-noyon (muhtemelen Moğol - Çin destanındaki Kokosos); Sunit kabilesinden Küçük Çağatay ve Süldüs kabilesinden[43] Çingiz Hân'a Vang Hân'ın hile-

[39] Yâni Çağatay'ın zülmunden kurtulmak için bir müslümanın suya girdiğini ve Çingiz Hân adına bütün müslümanların öldürülmesine dâir bir emri getiren putperestin hilesinin ortaya çıkarılmasını anlatan hikâye.

[40] Çingiz Hân'ın oğulları arasında Çağatay babasının vasiyetlerini yerine getirmek istiyordu. Çingiz Hân'ın kanunlarıyle desteklenen halk ananeleri onun şahsında en gayretli bir koruyucusunu bulmuş oluyordu. Çağatay, diğer kardeşleri arasında halk irfanına ve bozkır rivayetlerine daha büyük bir sevgiyle bağlı idi (aşağıdaki vezir hikâyesine bakınız). Çağatay, elbette öncelikle en çok kendi âile ve kabilesinin menfaatlerini koruyacaktı. Mogol unsurunu kuvvetlendirmek için kardeşini, Cuçi Kasar'dan ele geçirilen esirlerden birkaçını ona göndermesine ikna etmişti (Reşidüddin, neşr. Berezin, kısım XIII. metin 93, tercüme 58). Prof. Berezin'in tercümesindeki "onların hepsinin arasından Karalcar'ı tayin etmişti" cümlesi tam olarak doğru değildir. Doğrusu şu şekilde olmalıdır: "Onlardan (diğerlerinin arasından) Karalcar tayin edilmişti".

[41] Reşidüddin, Asya Müz. Yaz., a 566 (D 66), vr. 186; Dorn, 289, vr. 164; [Blochet neşr., 51]; d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, II, 85 vd.

[42] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 96; (Kazvînî neşr., I, 227).

[43] Reşidüddin (Asya Müz. Yaz. a 566 (D 66), 193; [Blochet neşr., 178]'de iki isim var (Karaçar ve Möge). *Mu'izzü'l-ensâb*'da (vr. 29) beş ismin hepsi bulunmaktadır: قوسوق نويان (yahut

kârca plânını haber veren ve bunun için asîller sırasına alınan iki çobandan birisi olan Kişlik. Bunlarla birlikte Utrârlı[44] bir Tâcik olan Kutbeddin Habeş Amid'in de adı geçmektedir. O Mâverâünnehr'in istilâsı sırasında Moğollar'ın safında vazife yapmış ve Çağatay'ın vezirliğine kadar yükselmiştir[45]. Habeş Amîd'in tesiri o kadar büyüktü ki, devlet idaresinde söz sahibi olan âileler onunla sıhrî bir bağ kurmaya çalışıyorlardı. Kirmanlı Kutbüddin ona kendi ailesinden bir gelin vermişti[46]. Habeş Amîd'in Moğollar nezdindeki itibarı aşağıdaki hâdiseden daha iyi anlaşılmaktadır: Hârezmşâh âilesinin esir edilmesinden sonra Muhammed'in iki kızı Çağatay'a verilmiş, o da kızlardan birisini kendisi almış ve ikincisini Habeş Amîd'e vermişti[47].

Cûzcânî[48] ve bazı muahhar kaynakların ifâde ettikleri Çağatay'ın Müslümanlar'a karşı duyduğu şahsî nefretin oldukça mübalağa edildiğini[49] Habeş Amîd'in mevki ve itibarı göstermektedir. Habeş Amîd'in ger-

---

قوسو), Celayir kabilesinden olanın ismi Reşidüddin'de de (Asya Müz. Yaz., a566 (d 66), vr. 196; [Blochet neşr., 194; *Metinler,* 123]) geçmektedir; Küçük Çağatay (چغتاى كوچكك), bunun hakkında bkz. Reşidüddin, Berezin neşr., kısım VII, 59, tercüme, kısım, V, 47; Kişlik, Reşidüddin'e göre (Berezin neşr., kısım VII. 222, tercüme, kısım V, 165). Uriyut kabilesinin Kılıngkut koluna mensuptur. *Gizli Tarih'e* göre (Kafarov terc., 60; [Kozin neşr. 107]) Kokososlar, Barin kabilesinin bir kolundan idiler. Kokososlar'ın Çağatay zamanındaki rolleri için bkz. *Gizli Tarih,* Kafarov terc., 134; [Kozin neşr., 176; Kozin neşrinde Koko-Tsos]. [Ermeni müellifi Aknerli yahut Magakialı Grigor, Küçük Çağatay'dan bahsetmektedir: bkz. Blake ve Frye neşr, metin 302, tercüme 303. Editör].

[44] Şehrin adı Reşidüddin'de Asya Müzesi Yaz. a 566 (D 66), vr. 216'da geçmektedir [Blochet neşrinde, 197: حال جش عميد چنان است كه او مردى مسلمان بود بيتيكچى چغتاى اصل او از اترا (bu ibareden sonra metinde boşluk vardır]. [Cemâl Karşî'ye göre (*Metinler,* 140) Habeş Amîd Buhâra yakınındaki Kermîna'dan geliyordu ve Çağatay'ın ordu'sunun bulunduğu yere nisbetle "el'Îlârgavî" حش عميد الكرمينى البخارى الايلار غوى nisbesini taşıyordu. Bkz. Barthold,*Zwölf Vorlesungen,* 195 vd.; W. Barthold, "Çağatay" mad., *I.A.N* esevî'ye göre (*Sîret Sultan Celaleddin,* metin 63) o, Horasan'daki Ustuvâ şehrinden geliyordu. Yazmada "Ceyş 'Amîd" olarak geçer. Daha sonra Barthold ismin doğru okunuşunu "Habeş 'Amîd" olarak tesbit etmiştir; bkz. "Çağatay" mad., *İ.A.*

[45] Cuveyni, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34 vr. 97; [Kazvînî nşr., I, 228].

[46] Vassâf, Asya Müz. Yaz., vr. 197 [Bombay neşri, 288: عقيقۀ ديكررا بصاحب حبش عميد داد كه مشهور آفاق بود بكشرت تموال وتقرب در حضرت قاآن Editör].

[47] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, vr. 174; [Kazvînî neşr. II, 200].

[48] *Tabakat-ı Nâsırî* (II, 1145 vd.; [Nassau Lees neşr., 397])'de, Çağatay'ın huzurunda hiç kimsenin her hangi bir müslümanın adını, kötü söz ilave etmeden söylemediği kayıtlıdır.

[49] Herât tarihinin yazarı İsfizârî'ye göre (Asya Müz. Yaz., vr. 201) Çağatay bir müslümanın idam edilme haberini getiren herkese 1 bâliş, yâni 300 dinar veriyordu.

çekten dinî icapları yerine getirmekte pek dikkatli olmadığı bilinmektedir. Meşhur sûfî Seyfeddin Bâherzî'nin ona gönderdiği mektupta da görüleceği gibi Müslüman din adamları onun idaresinden memnun değillerdi. Bâherzî, kudretli vezire yazdığı mektubuna, mutad olan meth ü senâdan sonra şöyle devam eder: "Sen bu devlette hakkın zaferini gerçekleştirmekle vazifeli olduğundan bunu gerçekleştiremezsen Kıyamet gününde kendini mazûr göstermek için ne söyleyeceksin? Bizim dinî cemiyetimizde (Kıyamete kadar devam etsin) bilgi, ruhanî liderlik ve İslâm idareciliğin esas şartlardır. Eğer başarısız bir genç âmir olmak istiyorsa zeki insanların gözünde eski hükümdarların idarecilik meziyetlerinden mahrum olmaları ayıp değildir. Çavuşkuşunun[50] saltanat sürdüğü bir yerde tacı yok diye şahini ayıplamamalı. Ahmakların hüküm sürdükleri yerde zeki insanların kenarda durmaları daha iyidir; saray minber olursa minberin hiç olmaması çok daha iyidir"[51]. Son iki mısra Bâherzî'nin memnuniyetsizlik sebebini gayet iyi bir şekilde açıklamaktadır: Dünyevî hâkimiyetin üstünlüğü ve kendi mensup olduğu zümrenin aşağılanması. Sûfîler, Moğol istilası esnasında halkı ümitsizce bir mukavemete teşvik etmişlerdir. Bâherzî'nin hocaları olarak bilinen ve sûfîlerin üstadları labul edilen Necmeddin Kübrâ ve Rükneddin İmâm-zâde, Gurgânc ve Buhârâ müdafaasında şehit düşmüşlerdir[52]. Moğol hükümdarları ve onların yakınları Müslüman din adamlarının, diğer dinlerin ruhanîleri gibi her türlü vergi ve mükellefiyetten muaf tutuyorlar, ancak onlara idarede hiç bir vazife vermiyorlardı[53].

5 — Moğol valileri idaresinde Mâverâünnehr

Ögedey'in zamanında Mâverâünnehr'deki Moğol valileri şunlardır: Nahşeb (Cingiz Hân zamanında olduğu gibi burasını Moğollar yazlık karargâh olarak kullanıyorlardı)'de oturan ve Kutbeddin Kirmanî'nin kızkardeşi ile evli bulunan Hazar - Buka[54], Semerkant ve Buhârâ valileri Ching - Sang - Tayfu (muhakkak Çinli) ve Buka Nuşa (Çingiz Hân'ın Buhâ-

[50] [Metinde (aşağıya bkz.) هد هد "hüdhüd", "çavuşkuşu, ibikkuşu" (bir çeşit kuş) Editör].

[51] [Metnin tercümesindeki son cümlenin altı Barthold tarafından çizilmiştir. Seyfeddin Bâherzî'nin Habeş 'Amîd'e gönderdiği mesajın metni şiir olarak *Metinler*, (102 *(Buthâne)*'de verilmektedir.

[52] [*Metinler*, 168, 171 *(Kitâb-ı Mollazade)*].

[53] Din adamları zümresinin başka bir temsilcisi olan Ebû Ya'kub Sekkâkî de Habeş Amîd'in düşmanı idi. Hândmîr ondan söz etmektedir (Tahran 1271/1854-5, III, 28).

[54] Vassâf, Asya Müz. Yaz., vr. 197; [Bombay neşri, 228].

râ'nın idaresiyle vazifelendirdiği Nuşa olması lâzımdır)[55]. Ögedey'in saltanatının ilk yıllarında Büyük Hân adına yerli Müslüman halkın idaresine memur edilen Mahmud Yalavaç Hârezmî[56] vergilerin toplanmasında yeni bir sistem kurmuştu. Daha sonraları Çin valiliğine tayin edilmiş ve muhtemelen Mâverâünnehr'in Çağatay'a verilmesinden sonra Ögedey'in yanına gitme zorunda kalmıştır. D'Ohsson[57] ve Dr. Bretschneider bu adla bir Yalavaç'ın yaşadığı hususunda şüphe izhar ederler ve onun Yeh-lü Çh'u-ts'ai ile aynı şahıs olduğunu ileri sürerler[58]. Ancak Çin kaynakları, batı bölgelerinde vergi memurlarının reisi olan Mahmud Hârezmî'den söz etmektedirler[59].

6 — Mahmud Târâbî'nin isyânı

Cuveynî, Mahmud Yalavaç ve oğlu Mes'ûd Beg'in iyi ve âdil idarelerini methetmektedir. Ona göre ülkede onların zamanında Moğol tahribatının izleri tamamen ortadan kalkmıştır. Buhârâ şehri öyle yüksek bir ferah seviyesine ulaştı ki, hiçbir Müslüman şehri nüfus, zenginlik ve ilmî gelişme bakımından ona rakip olamazdı[60]. Bununla birlikte yine Buhârâ vilayetinde Moğollar'a karşı tamamen halka dayanan bir isyan patlak vermiştir. İsyan o şekilde gelişti ki, halk Moğol ordulariyle mücadelede bir süre başarılı bile oldu. Bu isyanın lideri mahallî halktan (Moğol istilâsından önce Sadrlar'a karşı çıkan isyanda olduğu gibi) Elekçi Mahmud[61] adında birisi idi. Mahmud, Buhârâ vilâyetinin en eski köylerinden Târâb (Hora-

[55] Vassâf, Asya Müz. Yaz., vr. 8; Von Hammer neşr., metin 24, tercüme 25; (Bombay neşri, 12). Cuveynî (St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 186; (Kazvînî neşr. II, 232), Körgüz ve rakiplerinden bahsederken Buhârâ meliki Sayın Melikşâh'tan da söz etmektedir: (ملك بخارا ساين ملكشاه). D'Ohsson'da (*Histoire des Mongols*, III, 112) valinin adı yoktur. Muhtemelen Beşbalık ve Almalıg hanedanlarında olduğu gibi Sencer Melik'in haleflerine de ismen iktidar verilmişti.

[56] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 196; [Kazvînî neşr. II, 254].

[57] D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, II, 194.

[58] Bretschneider. *Mediaeval researches*, I, 11. Filhakika Bretschneider'in zikrettiği pasaj, Mahmud Yalavaç ile Yeh-lü Ch'u-ts'ai'ın aynı şahıs olduğu hakkındaki d'Ohsson'un tahminini reddediyor.

[59] *Yüan-shih pi-shi*, Biychurin terc. 149, 370. Şüphesiz *Mo-he-di-huala-sima* Mahmud Hârezmî'nin çince transkripsiyonudur; sanskritçe *maha mukta rasmi* kelimeleri ile hiç bir ilgisi yoktur.

[60] [Cuveynî, Kazvînî neşr., I. 84 vd.].

[61] [Cuveynî, Kazvînî neşr., I, 85 صانع غربال yâni elek yapan zanaatkâr, Editör].

san yolu üzerinde ve şehre 3 fersah mesafede) asıllıydı[62]. Cuveynî'nin bu isyanla ilgili verdiği haberden, isyanın yalnız Moğollar'a karşı değil, aynı zamanda Buhârâ aristokrasisini de hedef alıyordu. Mahmud da Sencer Melik gibi fakir halkın ve umumiyetle Moğol istilâsından en çok ızdırap çeken köylülerin hislerine tercüman olan birisi idi. Onüçüncü yüzyılın ilk çeyreğinde Ç'ang Ç'un'un bu bölgelerle ilgili verdiği bilgilerden Mâverâünnehr'de köylülerin vaziyetini görmüştük[63]; görünüşe göre, Mahmud Yalavaç'ın iyi idaresine rağmen köylüler perişanlıktan kurtulamamışlardı.

Târâbî hareketinin esas sebebi her halk hareketinde olduğu gibi dinî idi, fakat isyanın lideri Sünnî müslümanlığı değil de halk inançlarını dile getiriyordu. Bu devirde Mâverâünnehr ve Türkistan'da ruhlarla irtibat kurduğunu iddia eden pek çok kimse vardı ve bunlar çoğunlukla kadın idi. Onlar hastaları ruh çağırarak, el çırparak ve başka garip hareketler yaparak tedavi ediyorlardı. Târabî bu marifeti kız kardeşinden öğrenmiş ve birkaç kişiyi tedavi etmeğe muvaffak olduktan sonra pek çok insan hârikulâde kuvvetine inanmış, bu sâyede günden güne taraftarlarının sayısı süratle artmıştır. Mahmud'un taraftarları büyük bir çoğunlukla alelade halk arasından idi. Buhârâ'da ona karşı inanç o derece yaygındı ki, Cuveynî Buhârâ'da daha "güvenilir" kişilerden Mahmud'un onların huzurunda iki körün gözlerine köpek tersi sürerek yeniden görmelerini sağladığını duymuştur. Cuveynî, eğer bu hâdiseye bizzat kendisi şahit olsa idi kendi gözlerini tedavi ettirmeğe çalışacağını da ilave etmektedir; onun fikrine göre halk bu şekildeki şeyleri kabule tamamen hazırdı.

Buhârâ'nın en meşhur ve ünlü dânişmendlerinden biri olan Şemseddin Mahbûbî, Buhârâ imamlarına karşı şahsî düşmanlığından dolayı Târâbî'nin tarafını tutmuştur. Mahbûbî, Târâbî'ye babasının ondan bütün dünyayı fethedecek büyük bir fâtih olacağından bahsettiğini ve hattâ bunun bir kitapta bile yazıldığını bildirmiştir. Kitapta belirtilen husular Târâbî'ninkilere çok benziyordu. Müneccimler hesaplarının, Mahbûbî'nin verdiği bilgiyi doğruladığını ilân ettiler.

Bu hareket o derece tehlikeli bir hal aldı ki, Moğol emirleri ve baskaklar ona ilgisiz kalamazlardı. Onlar bütün bu gelişmeleri Hocend'de bulunan Yalavaç'a bildirdiler ve (muhtemelen onun tasvibiyle) Târâbî'yi

62 [Târâb'ın harabeleri için bkz. Shishkin, *Arkheologicheskiye raboty*, 1937, 31-4].

63 Bkz. yukarıda s. 479-80.

Buhârâ'ya davet edip onu yolda öldürmeyi kararlaştırdılar. Mahmud bu davetteki niyeti sezmiş ve bunu Moğol kumandanına söylemiştir. Moğol kumandanı yapılan plânın böyle olağanüstü bir şekilde sezilmesi karşısında şaşkınlığa düşmüş ve onu serbest bırakmıştır. Moğollar'ın Târâbî'ye karşı müsamahalı davranmaları ve ona karşı harekete geçmekte son derece ağır davranmaları, şamanistlerin ruhlarla münasebeti olduğunu iddia eden bir şahsa karşı duymaları gereken saygı ile izah edilebilir.

Böylece Mahmud Buhârâ'ya bir hükümdar gibi girip Sencer Melik'in sarayına yerleşti. Sarayın etrafındaki mahalleler ve pazarlar her zaman kalabalık insanla doluydu. Düşmanlarının kendisini öldürmek istediklerini haber alınca sarayın gizli bir kapısından çıkarak daha önceden hazırlanmış olan atlara binerek arkadaşlarıyle birlikte Ebû Hafs kurganına vardı. Mahmud'un Ebû Hafs kurganında olduğu öğrenilince, oraya kanatlanıp uçarak gittiğine hüküm verildi ve halk tarafından büyük bir heyecanla karşılandı. Mahmud, taraftarlarını dinsizleri ortadan kaldırmak için silah başına çağırmaya karar verdi. Büyük bir kalabalıkla Buhârâ önlerine geldi ve Moğollar şehri boşalttılar. Mahmud, Rebî Melik'in (hakkında başka bilgimiz yoktur) sarayında kaldı ve ertesi Cuma günü camide kendi adına *hutbe* okundu.

Târâbî ilk önce Buhârâ aristokrasisinin temsilcilerini davet etti. Moğol öncesi devri[64] Sadrları'nın mensup olduğu aileden gelen Sadrlar'ın reisi "ihtiyatla" hareket ederek isyana muhalefet etmedi. Târâbî de onu, kendi otoritesini sağlamlaştırmak için kendisine vekil veya *halife* tayin etti. Onun eski vazifesini de Mahbûbî'ye verdi. Mahmud, umumiyetle "ayak takımına" ve "haydutlara" dayanarak aristokratlara zülum yapıyordu: onların bazıları öldürülmüş ve bazıları da kaçmıştı. Târâbî taraftarlarına, zenginlerin evlerini yağmalıyarak elegeçirdikleri ganimeti aralarında taksim etmelerine izin vermişti. Müslümanların can ve mallarına karşı girişilen bu hareketler, ilk başarılarını borçlu olduğu kız kardeşi dahil bazı taraftarlarını ondan uzaklaştırdı, fakat büyük kütle hâlâ her zamankinden daha çok li-

[64] [Burhân âilesinden gelen Buhârâ'nın manevî ve ırsî liderleri yâni Buhârâ sadrları için bkz. yukarıda s. 349-50, 376-79, 402-3; Barthold, "Burhân" mad., *İ.A.*, burada konu ile ilgili kaynaklar gösterilmiştir. Barthold'un zikrettiği kaynaklardan başka *Tabakat'ı Nasırî* (Nassau Lees neşr., 167)'ye de bakınız. 1238 yılındaki olaylardan sonra da Sadrlar'ın devam etmesi dikkati çekmektedir. Reşidüddin (Ali-zâde neşr., 141; Arends tercümesi 88-90) 671 (1272-3) yılında Buhârâlı Sadr-ı Cihân'dan bahsetmektedir. Reşidüddin'in Olcaytu Hân'ın zamanına (1304-1316) âit mektupları arasında Buhârâlı Sadr-ı Cihân'a yazılan ve Sadr'ın dinî sorularına cevapları ihtiva eden bir mektup bulunmaktadır (Reşidüddin, *Mükâtabât* neşr. Şafi', mektup No: 16, s. 43-52; ayrıca bkz. Asya Müz. Yaz., 734 (D. 938), vr. 22^a-26^b, Editör].

derini takip ediyordu. Silah sıkıntısı çekiliyordu; Târâbî, ihtiyaçları olan silahların gökten geleceğini vadediyordu. Kısa bir süre sonra Şiraz'dan bir kılıç tüccarı geldi. Artık gelecekten haber veren ve onlarca peygamber olarak kabul edilenin zaferinden kimse şüphe etmiyordu.

Buhârâ aristokrasisi ve Moğollar kendi kuvvetlerini Kermîne yakınında toplayıp buradan Buhârâ üzerine yürüdüler. Târâbî ve Mahbûbî onları karşılamak için harekete geçtiler. Bu iki lider, hârikulâde kuvvetlerinden emin olarak birliklerinin safları arasında kılıçsız ve zırhsız duruyorlardı. Düşmanları bile peygambere silah çeken bir elin kırılacağından çekinerek savaşa başlamaya acele etmiyordu. İsyancıların hücuma geçmesinin hemen akabinde Moğollar kaçmaya başladılar. Onların takibine çevre köylerin halkı da katılmış ve ele geçirdikleri, esirleri, bilhassa memur ve asîlleri öldürmüşlerdir. 10.000 kadar Moğol öldürüldü. Fakat isyanın lideri hiçbir iz bırakmadan kayboldu. Târâbî ve Mahbûbî çarpışmalar sırasında Moğol ordusundan atılan oklarla öldürülmüş olmalıdırlar; ancak bunu ne Moğollar ve ne de taraftarları görmüş. Âsiler bundan sonra Târâbî'nin kardeşleri Muhammed ve Ali'yi lider olarak tanıdılar.

Bir hafta sonra Yıldız-noyon ve Çigin Korçi kumandasında kalabalık bir Moğol ordusu Buhârâ önlerinde göründü. Muhammed ve Ali, kardeşlerinden örnek alarak düşmanın önüne silahsız olarak çıktılar. Fakat korkunç sihirbazın artık isyancıların arasında olmadığı söylentileri Moğollar arasına ulaşmış olacak ki, âsiler ağır bir mağlubiyete uğratıldılar. Ancak Yalavaç'ın gelişi Buhârâ'yı yeni bir yağma ve katliâmdan kurtarmıştır. O büyük gayretlerle Moğol kumandanlarını, Hân'ın kararının gelmesine kadar âsilerin cezalarının verilmemesine ikna etti. Ögedey, Yalavaç'ın elçilerini iltifatlarla huzuruna kabul etmiş ve Buhârâlılar'ın affedilmelerine razı olmuştur (636/1239 - 40)[65].

[65] Târâbî'nin isyanı için bkz. Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 38-40; [Kazvînî neşr., I, 85-90]; d'Ohsson (*Historie des Mongols*, II, 102-7), Cuveynî'nin verdiği bilgiyi bazı eksiklerle vermektedir. (D'Ohsson, Cuveynî'nin metnini aktarırken yanlışlıkla Mahmud Yalavaç'ın yerine onun oğlunun adını (Mes'ûd Beg) vermektedir; buna Barthold dikkati çekmiştir. *Histoire des Mongols*'un kendi nüshasında ilgili satırların altını çizerek sayfa kenarlarına "yanlış" diye yazmıştır. Defrémery, 1852 yılında Cuveynî'nin Târâbî isyanı hakkında verdiği bilgiyi (*Journal Asiatique*, seri 4, cilt XXXX, 376-99) ve Hândmîr'in Cuveynî'den aldığı kısmın (*aynı eser*, XIX, 58 vd.d.) farsça metnini ve fransızca tercümesini neşretmiştir. Barthold'un talebesi Prof. A.Y. Yakubovsky bu hususta bir makale yayınlamıştır: "Vosstanye Taraby". *Doklady grippy vostokovedov na sessiy Akademiy Nauk S.S.R.*, 1936, 101-135 C.E.B.]. Makalede Cuveynî'nin metninin rusça tercümesi de verilmektedir [Editör].

7 — Mahmud Yalavaç'ın Mâverâünnehr'den azli

Bu hâdiseden kısa bir süre sonra Yalavaç Mâverâünnehr'i terketmek mecburiyetinde kalmıştır. Çağatay'ın saltanatının sonlarına doğru, önceleri Çağatay'ın Çinli hekiminin yanında vazifelendirilen, onun ölümünden sonra da Moğol asîlzâdesi Kuşuk-noyon'ın yanında çoban olarak çalışan bir Çinli önemli bir mevki elde etmişti. Bir gün Çağatay, Kuşuk-noyon'a Çingiz Hân'ın seferleri hakkında sorular sormaya başladı. Kuşuk, Hân'ın bütün sorularını cevaplandıramadığından evine gidip yakınlarından bu hususta bilgi aldı. Çadırın kapısında duran çoban verilen bilgileri duymuş ve verilen bilgilerden bazılarını düzelterek Çingiz Hân'ın seferleri hakkında fevkalâde bilgisi olduğunu göstermiştir. Bunun üzerine içeriye çağrılan çobana bu bilgileri nereden öğrendiği soruldu; çoban da bir defter göstererek her şeyin burada yazıldığını belirtti. Buna çok sevinen Kuşuk-noyon onu defteriyle birlikte Çağatay'ın huzuruna götürmüştür. Bu bilgilere çok değer veren Çağatay, Kuşuk-noyon'dan çobanı rica etmiş ve onu kendi yakınları arasına almıştır. Çok geçmeden Çinli büyük bir nüfûz kazandı; Büyük Hân Ögedey bile onun zekâsını takdir etti ve Çağatay'ın sarayında onun itibarını görerek ona "vezir" ünvanını verdi. Vezir kısa boylu ve gösterişsiz kıyafetli birisi idi, fakat cesareti, zekâsı ve belagatiyle temayüz etmekte gecikmedi. Ziyafetlerde emirlerin çoğundan daha önde bir yer alıyordu. Toplantılarda fikrini cesaretle açıklıyordu; hattâ bir keresinde Çağatay'ın karısını bile azarlıyarak "Sen kadınsın ve bu işlerden anlamazsın" demişti. Başka bir seferde de Çağatay'a sormadan onun gelinini sadakatsizliğinden şüphelenerek idam ettirmişti. Çağatay'ın neden bu işi yaptığını sorması üzerine "nasıl oluyor da senin gelinin kötü hareketler yapıp Hân karısı namusunu lekeliyebiliyor" cevabını vermiştir. Çağatay, vezirinin bu hareketini tasvip ettiğini belirtti. Bu sıralarda Hân'ın sözlerinin her gün yazılma âdeti vardı ve bu sebeple Hân umumiyetle seci'li (meselâ atasözlerini ve darbımeselleri kullanarak) konuşuyordu. Çağatay'ın yanında bu vaziyeti vezir yürütüyordu; Ögedey'in yanında ise bu vazifeyi bir Hıristiyan olan Uygur Çinkay deruhte ediyordu. Bir ziyafette iki kardeş buna benzer cümleler konuşmaya başladılar. Vezirin, her ikisinin söylediği sözleri ezberleyip ziyaretten sonra yazması icap ediyordu. Vezir bu vazifeyi öyle başarılı bir şekilde yapmış ki, Büyük Hân onu kendi Çinkay'ından üstün tutmaya başladı.

Böyle müşavirlerin tesiri altında kalan Çağatay, kardeşinin sağlığında bir *yarlık* çıkararak Ögedey'in Yalavaç'a vermiş olduğu Mâverâünnehr'in

bir kısmını ondan almıştır. Bunun üzerine Yalavaç Büyük Hân'a durumu bildiren bir şikâyet-nâme gönderdi; bunun üzerine Ögedey kardeşinden bu hususta bilgi istedi. Çağatay hatasını kabul ederek yaptığı hareketi mazur gösterecek hiç bir şeyi olmadığını bildirdi. Kardeşinin verdiği itaatkâr cevaba çok memnun olan Ögedey, Mâverâünnehr'i Çağatay'ın şahsî timarına *(incü)* dahil etti. Bundan sonra Yalavaç, Çağatay'ın yanına gitti; burada iyi kabul görmemesi üzerine Vezir'i bir tarafa çekerek ona şunları söyledi: "Ben Büyük Hân'ın nâibiyim, onun izni olmadan Çağatay beni öldüremez; fakat ben seni Hân'a şikâyet edersem o seni öldürür. Benim işlerimi istediğim gibi yapmazsan, ben seni Hân'ın huzurunda itham ederim ve o da sana idam cezası verir. Eğer bu sözlerimi Çağatay'a söylersen ve oda beni sorguya çekerse her şeyi inkâr ederim. Senin ise şahitlerin yoktur". Vezir onun arzularına boyun eğmek zorunda kaldı ve Yalavaç'ın işlerini istediği gibi yaptı, yâni muhtemelen onun Büyük Hân'ın sarayına emin olarak dönmesine imkân hazırladı[66].

Mahmud Yalavaç'ın, daha Ögedey'in sağlığında Çin'i idare ettiğini biliyoruz. Kirmân tahtı, kuzeni Rükneddin'e verildikten sonra Kutbeddin-i Kirmânî, kendisine oğlu gibi muamele eden ve Çin'de bulunan Yalavaç'ın yanına gönderildi[67] Ögedey'in saltanatının sonlarında ve ondan sonra gelen hükümdarlar zamanında, Kaydu da dahil, Türkistan ve Mâverâünnehr Yalavaç'ın oğlu Mes'ûd Beg[68] tarafından yönetiliyordu. Cuveynî, babasını methettiği gibi onu da methetmektedir[69]. Reşidüddin'in verdiği bilgiye göre Mes'ûd Beg Uyguristan'dan Hârezm'e[70] kadar bütün Orta Asya'da yalnız Müslümanlar'ın değil bütün yerleşik halkın idarî sorumluluğunu üstlenmişti. *Yüan-shih*'hin verdiği bilgiye göre Mes'ûd Beg Möngke devrinde Uyguristan'ın valiliğinde bulunuyordu[71]. Cuveynî, Mes'ûd Beg'in

[66] Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, I, vr. 196; Dorn, 289, vr. 188-9; Asya Müz. Yaz. a. 566 (D. 66) vr. 216; [Blochet neşr. 196; *Metinler,* 124 vd.].

[67] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 179;]Kazvînî neşr., II, 215]; d'Ohsson, *Histoire des Mongols, III, 131.*

[68] Cûzcânî'ye göre (*Tabakat-ı Nâsırî,* II, 1147; [Nassau Lees neşr., 398]) Mes'ûd Beg daha önce Çağatay'ın yanında vazife görüyordu. مسعود بيك جملة الملك جغتاى بود).

[69] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 37-8; [Kazvînî neşr., I, 84].

[70] Reşidüddin, Asya Müz. Yaz., a 566 (D. 66), vr. 195; Dorn 289, vr. 173; [Blochet neşr., 85 vd.]. Mes'ûd Beg'in vilayetleri arasında şunlar da sıralanmaktadır: Beşbalık, Karahoca(?), Hoten, Kâşgar ve Mâverâünnehr. Möngke Hân'ın saltanatı zamanında ona verilen vilayetler arasında Fergana ve Hârezm de ilave edilmektedir. (Asya Müz. Yaz. a 566, (D., 66), vr. 208; Dorn 289, vr. 205; [Blochet neşr., 309].

[71] Bretschneider, *Mediaeval researches,* I, 11.

idaresi sırasında Buhârâ'da inşa edilen binaları övmektedir. Bunlar arasında Sorkoktani Bige (Tûluy'un dul eşi)'nin kendi parası ile yaptırmış olduğu Hâniyye medresesi ile Mes'ûd Beg'in inşa ettirdiği Mes'ûdiyye medresesini bilhassa zikretmektedir. Bu iki bina da Rîgistân'ın yanında bulunuyorlardı, çünkü Cuveynî[72] onların Buhârâ meydanını süslediklerini kaydetmektedir. Her medresenin 1000 kadar öğrencisi vardı. Hıristiyan olan Sorkoktani Bige'nin her medreseye 10.000'er bâliş bağışlaması bilhassa dikkati çekmektedir. Hâniyye medresesinin müderris ve mütevellisi meşhur Seyfeddin Bâherzî idi[73] Cevherî Lügatı'nın İranlı mütercimininin[74] belirttiği gibi Mes'ûd Beg, Kâşgar'daki Mes'ûdiyye medresesinin de kurucusuydu.

8 — Ögedey ve Çağatay'ın ölümleri

Ögedey'in aşırı derecede içkiye düşkün olması ölümüne sebep olmuştur. Cuveynî'ye[75] göre o, 5 Cemâziyelâhır 639 (11 Aralık 1241) tarihinde ölmüştür.[76] Moğol geleneği Hân'ın kendi ordusunda defnedilmeyi icap ettiriyordu. Cesedi Yukarı İrtiş kıyılarına götürülüp İrtiş'e iki günlük mesafede karlarla kaplı yüksek Boldok-Kasîr (sonraları Yeke-Ündür diye bilinir) dağında toprağa verildi. Bu dağdan çıkan iki küçük akarsu İrtiş nehrine dökülüyordu.[77] Ögedey'in ölümünden sonra çocuğu olmamakla beraber tahta çok sevdiği karısı Möge Hâtûn geçti. Çağatay ve diğer hânedan üyeleri "müteveffa Hân'ın oğullarının annesi" Töregene'nin[78] tahta geçmesi-

[72] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 38; (Kazvînî neşr., 84 vd.).

[73] Cuveynî St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 210; [Kazvînî neşr., III, 9].

[74] [Yâni Cemâl Karşî; Editör].

[75] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 69; [Kazvînî neşr., I, 158].

[76] Reşidüddin (Asya Müz. Yaz., a 566 (D., 66), 189; Dorn 289, vr. 164; [Blochet neşr., 51 vd.] Cuveynî'nin haberi ile Ögedey'in Boğa yılında öldüğünü bildiren Mogol rivayeti arasındaki tezadı belirtir.Halbuki burada bir tezat bahis konusu değildir; Boğa yılı Şa'ban 639 (4 Şubat - 4 Mart 1242)'da sona eriyor.

[77] Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 2, vr. 1060 [*Metinler*, 122] (yazmada dağın ismi بلداق قاسر doğrusu ايكه اواير). Metin çok bozuk olup diğer yazmalarda ve Blochet neşrinde bu yer bulunmaktadır. Raverty'nin tercüme ettiği *Tabakat-ı Nâsırî*'nin notlarında da bkz. (II, 1143); Raverty'de şu isimler yer alır - Bûldân Kâ'ir, Yakah, Vandûr, Yasûn Murân, Terkân ve Usun.

[78] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 85; [Kazvînî neşr., I, 195 vd.].

nin gerektiğini açıkladılar. Çağatay kardeşinden ancak birkaç ay daha fazla yaşadı[79] Hastalığına Vezir ve Müslüman hekimi Mecdeddin bir çare bulamadılar. Ölümü üzerine karısı Yesülün, bu iki kişiyi Hân'ı zehirlemekle itham ederek çocuklarıyla birlikte hepsini öldürttü. Vezir'in hayatı böylece sona erdi.[80] Reşidüddin onun Çağatay'a şunları söylediğini kaydetmektedir: "Senin uğruna hiçbir kimse ile dostluk kurmadım; senden sonra bana kimse acımaz".[81] Bu sözler Vezir'in idaresinin hususiyetlerini veya hiç olmazsa bu idare hakkında çağdaşlarının fikirlerini ortaya koymaktadır. Şâir Sedîd A'ver'in, Çağatay'ın ölümü üzerine yazdığı kasidede şu mısralar yer almaktadır: "Onun korkusundan kimse suya giremiyordu, fakat kendisi sonsuz (ölüm) okyanusunun içinde boğuldu.[82]

Çağatay'ın sevdiği oğlu Mö'etüken babasının halefi tayin edilmişti, fakat o Bâmiyân muhasarasında ölmüştü; bundan sonra Çağatay diğer oğlu Bildişini'yi halefi seçti ise de o da 13 yaşında iken öldü.[83] O zaman Mö'etüken'in oğlu Kara Hülâgû[84] halef tayin edildi ve Çağatay'ın

[79] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 97; [Kazvînî neşr., I, 195 vd.]; Vassâf, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, vr. 405; [Bombay neşr., 580] ve Reşidüddin'in yazmalarında (meselâ British Museum, Add. 16.688, vr. 15), bilhassa *Mu'izzü'l-ensâb*'da, vr. 28. Reşidüddin'in diğer yazmalarına göre (St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 194) Çağatay, Ögedey'in ölümünden 7 ay önce Zilkade ayında (14 Mayıs - 12 Haziran 1242) vefat etmiştir. D'Ohsson haklı olarak birinci versiyonu kabul etmiştir. Raverty'nin (*Tabakat-ı Nâsırî,* 1148 n. 4), Mîrhând'ın Çağatay'ın [bkz. Mîrhând, Lucknow neşr. V, 44] 640 yılında öldüğüne dair bilgisinin diğer kaynakların verdikleri bilgiye zıt olduğunu ve Mîrhând'ın muhtemelen Çağatay'ın ölüm yılını Karaçar'ın ölüm yılıyla karıştırdığına dair görüşünü destekliyor. Bu her hangi bir şekilde Mîrhând'ın kaynağı Cuveynî'ye maledilmez. Çünkü o Karaçar'ın varlığından haberdar değildi.

[80] Cuveynî (St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 97; [Kazvînî neşr., I, 227]. vezirin adını هجر veya هجتر olarak vermektedir. Ona göre bu vezir Türk asıllı idi ve Çağatay'ın saltanatı sonunda bu makama geçmiştir. D'Ohsson (*Historie des Mongols,* II, 108, 189), Reşidüddin'in bahsettiği vezir ile bu vezirin aynı şahıs olduğunu farketmemiştir [Cuveynî'nin vezir hakkındaki sözleri şöyledir: "Hucîr adında bir Türk vezir idi, bkz. Cuveynî - Boyle, *History of the World - Conqueror,* I, 272. J.A.B.].

[81] Reşidüddin, Asya Müz. Yaz., a 566 (D., 66), vr. 216; Dorn 289, vr. 189; [Blochet neşr., 96 vd.].

[82] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, 98; (Kazvînî neşr., I, 228).

[83] Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 192-3 بلدشنی (Dorn 289, vr. 188'de aynı); Asya Müz. Yaz., a 566 (D., 66), vr. 211 یلکشی ; [Blochet neşr. 162, 174 ایلدشنی].

[84] Cuveynî'ye göre (St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 98; [Kazvînî neşr., I, 228], Kara Hülâgû, Bâmiyân kuşatması sırasında, babasının ölümünden önce veya az sonra doğmuştur. Reşidüddin'e göre (St. Petersburg Devlet Kütüphanesi. V, 3, 1, vr. 191; [Blochet neşr., 154); *Metinler,* 122]. Kara Hülâgû, Mö'etüken'in oğluydu ve iki kardeşi

ölümünden sonra Hâtûn Yesülün, Habeş Amîd ve asîller genç şehzâdeyi tahta çıkardılar.[85]

Ögedey'in saltanatı esnasında halkın durumu ne olursa olsun, kendi zamanındaki Moğol merkezî idaresinin, haleflerinin idaresinden farklı olduğu inkâr edilemez. Ancak şu var ki, Ögedey'in ölümünden sonra Büyük Hân'ın sarayında ve tâbi hânedan mensuplarının çevresinde bir sürü menfur mahkemeler ve korkunç idamlar başlıyor ve bu yüzden "ordu'ya gitmek" muhakkak ölüme gitmek mânasına geliyordu. Fakat bu korkunç hâdiselerde yalnız Moğollar'ı suçlamanın haksızlık olacağı açıktır. D'Ohsson ve diğer tarihçiler, Moğol tarihinin "korkunç sahnelerinden" bahsederlerken bize böyle feci intiba bırakan davaların hemen hemen hepsinin, medenî milletlerin temsilcilerinin çevirdiği entrikalardan ileri geldiğini, Müslüman, Uygur ve Avrupalı entrikacıların ellerinde onların birer âlet olduklarını unutuyorlar. Çok defa Moğollar sanığı düşmanlarına terkediyorlardı; bu da hiç şüphesiz suçlunun işini kolaylaştırmıyordu.

9 — Ögedey'in hâtunu Töregene'nin Moğolistan'da nâibe olarak başa geçmesi ve Kara Hülâgû'nun Çağatay tahtına geçmesi

Kara Hülâgû'nun saltanatı esnasında böyle bir felaket, Ögedey'in hükümdarlığının sonlarına doğru Horasan ve Ceyhun'un batısında kalan Moğol hâkimiyetindeki bütün ülkeleri idare eden ve Yarlık köyünden (Beşbalık'tan 4 fersah mesafede ve yolun batısında) olan Uygur Budist Körgüz'ün başına gelmiştir. Uygurlara karşı beslediği düşmanca hislere rağmen Müslüman tarihçisi bile onun idaresinin ülkeye refah getirdiğini ifâde etmekten kendini alamamıştır.

Cuveynî 651 (1253) yılında Moğolistan'dan dönerken Yarlık köyünü ziyaret ederek Körgüz'ün hayatı hakkında bilgi toplamıştı. Fakir bir Uygur'un oğlu olan Körgüz, genç yaşta babasını kaybetmişti. Dul kalan kadının Uygur ve Moğol adetlerine göre Körgüz ile evlenmesi gerekiyordu;

---

vardı. Muhtemelen Cuveynî'nin rivayetinin tesirinde kaldığından Reşidüddin'in bazı yazmalarında (Dorn 289, vr. 188; Asya Müz. Yaz., a 566 (D., 66), vr. 211; [Blochet neşr., vd.]) Kara Hülâgû, Mö'etüken'nin en küçük oğlu olarak gösterilir.

[85] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 98; [Kazvînî neşr., I, 299]. Reşidüddin'e göre (St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 191; [Blochet neşr. 154] Yesülün Çağatay'dan önce ölmüş ve Çağatay onun ölümünden sonra kız kardeşi Tögen ile evlenmişti.

fakat Körgüz'ün çok genç olması sebebiyle kadın bu evliliği reddetti. Körgüz, İdi-kut'a başvurarak bu mesele hakkında ne yapılması hakkında bilgi istemiştir. İdi-kut eski adetlerine göre bu evliliğin olabileceğini doğrular. Dul kadın oğlundan para vererek kurtulmak zorunda kaldı. Körgüz ilk önce çocuklara Uygur yazısını öğretmeğe başladı, fakat böyle bir vazife onun muhteris tabiatını tatmin etmekten uzaktı. Kuzeni Beş-Kulaç'tan şahsını kefil göstererek borç para almış ve bununla bir at satın alarak Batu'nun ordusuna doğru yola çıkmıştır. Orada bir emirin yanında çobanlık yapmağa başladı. Zekâsı ve eğitimi sâyesinde kısa zamanda yükseldi. Başlangıçta Moğol gençlerinin hocası, daha sonra da Hârezm nâibi Çin-Timur'un kâtibi olarak devlet hizmetine girdi. Çin-Timur'un ölümünden sonra Körgüz, kendisiyle aynı kabileden olan Çinkay'ın[86] himâyesi sayesinde Horasan nâibliğine yükseldi. Çinkay'ın rakipleri Dânişmend-Hâcib (müslüman idi), birkaç Horasanlı memur ve özellikle Batu'nun adamlarından Şerefeddin (Hârezmli bir hamalın oğlu)[87] tarafından çevrilen entrikalar Körgüz aleyhinde bir kaç ay devam edecek bir davanın açılmasına sebep oldu. Ancak Ögedey'in âlicenaplığı sâyesinde dava kan dökülmeden neticelendi. Ögeday davayı Körgüz'ün lehine karara bağladı. İftiracılar ölümü hak etmelerine rağmen Ögedey onların hayatlarını bağışladı ve aynı zamanda Körgüz'ü de ceza ile tehdit ederek intikam almasını yasakladı.

10 — Körgüz'ün kaderi

Bununla birlikte eğer daha sonra Körgüz'ün düşmanlarının çevirdiği entrikalar başarıya ulaştı ise de, bunda Körgöz'ün kendi suçu vardır. Körgüz, Hân'ın yasaklamasına rağmen düşmanlarından öç almaya çalıştı ve ayrıca küstahça konuşmalariyle bir Çağatay emirine hakaret etti. Diğer taraftan Hâtun Yesülün'e de karşı saygısızlıkta bulundu. Bu gelişmeler üzerine düşmanları kendilerini daha güçlü hissediyorlardı. Üstelik Ögedey ölmüş ve Çinkay da Töregene tarafından azledilmişti. Körgüz, Uluğ-Ev, yâni Çağatay'ın ordu'suna götürülmüş ve küstahça konuşmaları sebiyle

86 [Bir hıristiyan Uygur. Editör].

87 Şerefeddin'in kariyeri hakkında bkz. Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 201 [Kazvînî neşr., II, 262 vd.d.]. Onun hakkında geniş bilgi için bkz. Seyfî Herevî, 174-80. Cuveynî gibi Seyfî'de Şerefeddin'i köylü ve şehirli halkı gaddar ve zâlimce ezen biri olarak tavsif eder; onu kanuna aykırı vergi toplamak, zorbalık, hırsızlık yapanlar ile vergilerini ödemeyen mükelleflere işkence yapmakla suçlar. Seyfî'ye göre Şerefeddin 646 (1248-9) yılında Yesü Möngke'nin emri ile büyük *bitikçi* tayin edilmiş ve daha sonra Herât hâkimi Melik Şemseddin Kart tarafından yakalanıp idam edilmiştir - Editör].

ağzı taşla doldurarak öldürülmüştür[88]. Dava sırasında emirlerden birisi Şerefeddin'in sözünü keserek Körgüz'ün belaya kendi davranışları yüzünden düştüğünü, ancak alçak bir entrikacının ondan daha aşağılık olduğunu unutmamak akıllılığını göstermesini hatırlattı.[89]

Moğolistan'da Töregene'nin saltanatı esnasında cereyan eden olaylar çok daha elem verici idi. Reşidüddin'e göre[90] Ögedey'in karısı güzel değildi, fakat çok sağlam bir iradeye sahipti. Bununla beraber Müslüman cariyesi Fâtıma ve veziri Abdurrahman'ın tesiri altında kalıyordu. Bu iki kişi, bir önceki hükümdarın etrafındaki meşhur şahıslara karşı entrika çevirmeğe başladılar. Bunların en mühimleri Yalavaç ve Çinkay, Moğol prensi Köten'in asîl davranışı sâyesinde kurtulabildiler. Annesi oğluna sığınanları istediği zaman, Köten ona şu cevabı verdi: "Şahinin pençelerinden kurtulmaya çalışan küçük kuş otların arasında kendisine bir sığınak bulur; onlar bana ilticâ ettiler ve onları ele vermek şeref ve âlicenaplığa sığmaz".[91]

11 — Güyük'ün Büyük Hân olarak tahta geçmesi

Bu sefer de tahta kimin varis olacağı meselesi ortaya bazı güçlükler çıkardı. Çingiz Hân'ın oğulları ve torunları arasında herkesi kendi etrafında toplayabilecek birisi kalmamıştı. Bir rivayete göre Çingiz Hân, Ögedey'den sonra tahtın, onun ikinci oğlu Köten'e geçmesi arzusunu izhar etmişti.[92] Fakat Köten deva bulmaz bir bastalığa mübtela olunca Ögedey tahtı üçüncü oğlu Köçü'ye bırakmak istiyordu. O babasından önce öldü. Bunun üzerine Büyük Hân, oğlu Şiremün'ü halef tayin etmek istedi, fakat Moğollar bu şehzâdeyi çok geç buldular. Uzun bir saltanat boşluğundan

[88] Körgüz'ün hikâyesi Cuveynî'de anlatılmaktadır: St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 183-90; [Kazvînî neşr., II, 225-42]; d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III, 109-21.

[89] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 204; [Kazvînî neşr., II, 273 vd.].

[90] Reşidüddin, Asya Müz. Yaz., a 566 (D., 66), vr. 171; Dorn 289, vr. 149; Blochet neşr., 3: خاتون دوم تورا کنه از قوم اوهات مرکیت ..... وآن خاتون زیاده جمالی نداشته اما در طبیعت اوتسلطی تمام بوده

[91] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 86; [Kazvînî neşr., I, 197]; Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 200; [Blochet neşr., 234]. Aynı bilgi Mogol ananesinde (*Gizli Tarih*, Kafarov terc., 43; [Kozin neşr. 93] Temuçin'in sığındığı iki kardeş için de verilmektedir: "Küçük kuşu doğan kovaladığı zaman kuş sık otların arasına sığınır, sık otlar onun hayatını kurtarır; eğer otlukta böyle oluyorsa, bize sığınan adama yardım etmezsek bu otlardan daha aşağı oluruz".

[92] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 89; [Kazvînî neşr., I, 206].

sonra tahta Güyük geçti. Bu zaman yazılmış olan Moğol vekayinâmesinden anlaşıldığına göre Güyük ve Ögedey'in âilesinine karşı Moğol aristokrasisi arasında muhalif olan bir grup vardı. Bu grup Çingiz hânedanının kahraman ordu komutanı Tûluy ve oğulları (bunların en büyüğü Möngke, Güyük'ten yalnız iki yaş küçüktü) tarafına meyletmişti. Böyle olmakla beraber bu defa mesele kan dökülmeden halledildi. Kurultay'a Tûluy'un iki oğlu, anneleri ve Çağatayîler katıldı; Batu'nun kendisi gelmedi ve kardeşlerinden birini gönderdi. 1246 Kurultay'ı Ögedey'in Kurultay'ından daha muhteşem merasimlerle açıldı. Kurultay'a katılanlar 2000 beyaz çadıra yerleştirildiler. Böyle kalabalık bir Kurultay şimdiye kadar hiç yapılmamıştı.[93]

Güyük, babasının âlicenap karekterine sahip değildi. Babası gibi içkiye ve kadına düşkündü. Bununla beraber Ögedey'in, Byron'un Sardanapalus'u gibi yaşamaya ve başkalarını yaşatmaya karşılık Güyük, sefih bir hayat sürerek bedenî ve aklî hastalığa müptela kederli bir adam haline geldi. Plano Carpini onun hiç gülmediğini söylemektedir.[94] Reşidüddin'e göre Güyük'ün yakınları onun huzurunda bir adım atmaktan korkarlar ve sorulmadan hiç bir bilgi vermekten çekinirlerdi.[95]

Yeni Hân yönetime barıştırıcı bir hava ile başladı. Çingiz Hân ve Ögedey zamanında çıkarılmış olan bütün kanunlar tasdik edildi ve Ögedey'in mührünü taşıyan emirler Hân'a sorulmadan tatbik edilecekti. Hân, Sorkoktani Bige ve oğullarını, diğer şehzâdelerin aksine saltanat fasılası sırasında her türlü müstakil harekete girişmedikleri için alenen methetmekte idi. Hân adına hediyelerin dağıtılması Sorkoktani Bige'ye verilmiştir. Onun en büyük oğlu Möngke, Cuçi'nin en büyük oğlu Ordu ile birlikte saltanat fasılası sırasında tahtı ele geçirmeğe teşebbüs eden Çingiz Hân'ın kardeşi Otçigin'in davasına bakmağa memur edildi. Dava birkaç beğin idam edilmesiyle neticelendi,[96] Fâtıma ve Abdurrahman da aynı şekilde bertaraf edildiler. Büyü ile Köten'in (Töregene'nin saltanatı sırasında

[93] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 89; [Kazvînî neşr., I, 206]; Reşidüddin, Asya Müz. Yaz., a 566 (D., 66), vr. 225; Dorn 289, vr. 195; [Blochet neşr., 253].

[94] [Plano Carpini, Malein terc., 59].

[95] Reşidüddin, Asya Müz. Yaz., a 566 (D., 66) vr. 225; Dorn 289, vr. 195; [Blochet neşr., 253]; *Metinler* 125; d'Ohsson, *Histoire des Mongols,* II, 196 vd.

[96] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 91; [Kazvînî neşr., I, 210]; d'Ohsson, *Histoire des Mongols,* II, 201 vd.d.

öldü) sağlığını bozmakla itham edilen Fâtıma'nın davası Semerkant Alid Şîra tarafından yürütüldü.[97] Yalavaç, Mes'ûd ve Argun (Körgüz'ün bertaraf edilmesinde payı olan ve bundan sonra yükselen bir Oyrat) Çin'in, Orta ve Batı Asya'nın nâibleri olarak tasdik edildiler. Onlardan her birine bir *yarlık* ve kaplan kafası taşıyan bir *payza* verildi. Argun, vazifesine başlamak için kendisine verilen bölgeye giderken Türkistan ve Mâverâünnehr halkına değerli hediyeler dağıttı. Horasan'a döndükten sonra daha önce Selçuklu vezirlerinin oturdukları Gazikâbâd veya Razıkâbâd köyünde misafir kaldı.[98] Argun, sultanların sarayında ziyafet verdi; yeni saray ve bahçe inşa edilmesini emretti; arkadaşları da onun gibi saraylar yaptırdılar.[99] Batı'ya karşı bir sefer yapılmasına ve her şehzâdenin buna ordusunun 1/5'i ile katılmasına karar verildi. Ordunun kumandanlığına Celayir kabilesinden Ögedey'in hocası İlüge'nin kardeşi Elçigidây getirildi.[100] Hedef, İsmailîler'in ve Bağdad halifelerinin idaresinde bulunan toprakların zaptı idi.[101]

12 — Kara Hülâgû'nün Mâverâünnehr'den azli ve Yesü Möngke'nin tayini

Güyük, Çağatay *ulusu*'nun başı olan Kara Hülâgû'yu tahttan indirdi; oğul sağ iken torunun tahta çıkmasının doğru olmadığını söylüyordu.[102] Tahta, Güyük'ün çok samimi dostu olan Çağatay'ın sağ kalan oğullarının en yaşlısı Yesü-Möngke çıkartıldı. Reşidüddin'in verdiği bilgiye göre Yesü-Möngke devamlı sarhoş olduğundan sarayın işlerini, hattâ şahinle avlan-

[97] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 87-8; (Kazvînî neşr., I, 200 vd.d.); d'Ohsson, *Histoire des Mongols,* 232 vd. Şîra, Kadak'ın sâkisi olarak görevlendirilmişti.

[98] Bkz. Zhukovsky, *Razvaliny staravo Merva,* 344. [Cuveynî'nin neşredilmiş metninde (Kazvînî neşr., II, 246 vd.) Razıkabâd yerine Arzankâbâd ismini buluyoruz. Arzankâbâd, Yakut'ta (*Mu'cem,* I, 205) Merv'in yanında bir köy olarak geçer: أرزنقاباذ...من قرى مرو الشاهجان Editör].

[99] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 192-3; [Kazvînî neşr., II, 246 vd.]; *Metinler,* 117.

[100] Bkz. Reşidüddin, Berezin neşr., metin, kısım VII, 49, terc., kısım V, 38. [Burada Ögedey Hân'ın Elçigidey'i (Berezin'de Elcigidey) maiyetine alındığından bahsedilir. Editör].

[101] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 92; [Kazvînî neşr., I, 212, burada halifeden söz edilmiyor. Editör].

[102] Cûzcânî (*Tabakat-ı Nâsırî,* II, 1157); [Nassau Lees neşr., 401] Güyük'ün kendi kuzenlerini, Çağatay'ın oğullarını öldürmekle suçluyor, fakat bu suçlama diğer kaynaklar tarafından teyid edilmiyor.

mayı bile karısı Tokaşi, idare ediyordu.[103] O, İmâm Bahâeddin Marginânî'yi vezir tayin etti. Bahâeddin'in babası Fergana şeyhülislamı olup bu makam aileye ırsî olarak kalmıştı; anne tarafından ise Karahânlılar'a, daha doğrusu Togan Hân'a mensuptu. Bu husustaki bilgilerden anlaşıldığına göre Bahâeddin genç yaşta babasını kaybetmişti. Habeş-Amîd onu evlat edinerek kendi oğullarını Çağatay'ın oğullarının yanına gönderirken Bahâeddin'i de Yesü-Möngke'nin yanına göndermişti. Yesü-Möngke, Habeş Amîd'den, Kara Hülâgû'nun taraftarı olduğu için nefret ediyordu. Bahâeddin, bu nefreti biraz olsun yumuşatabilmiş ve kendisine iyilik edenin hayatını kurtarmıştı, fakat Habeş-Amîd, evlatlığının kendi yerine vezir olmasını hazmedememiş ve 1251 darbesinden sonra ondan insafsızca öç almıştı. Bahâeddin'i ve dostlarını şahsen görmüş olan Cuveynî, onun dünyevî ve dinî ilimleri şahsında birleştirdiğini, evinin meşhur âlimlerin toplanma yeri olduğunu ve onun zamanında ilimlerin yeniden eski itibar ve ehemmiyetlerini kazandıklarını yazmaktadır.[104]

13 — Güyük'ün İslâm'a düşmanlığı

Güyük'ün kısa süren saltanatı, bütünüyle İslâm'ın ve İslâmî ilimlerin gelişmesine engel teşkil etmiştir. Hırıstiyan Kadak tarafından yetiştirilen ve Hıristiyan veziri Çinkay'ın tesirinde kalan Güyük, Hıristiyanları diğer din mensuplarından daha üstün tutuyordu. her yerden, Suriye, Yunanistan, Bağdad ve Rusya'dan onun yanına Hıristiyan papaz ve hekimler geliyordu. Gelenler arasında hekimler papazlardan daha çoktu, Güyük, bütün işlerin idaresini Kadak ve Çinkay'a bırakmıştı. Hıristiyanlar bu durumdan faydalanarak İslâm'a karşı sert hücumlarda bulunuyorlar ve Müslümanlar onlara mukabeleye cesaret edemiyorlardı.[105].

Cuveynî bu bilgiyi vermektedir. Cûzcânî'nin eserinde, İslâm'a olan düşmanlığından dolayı Güyük'ün sert bir şekilde tenkit edildiğini görmek-

[103] Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi. V. 3, 1, vr. 192; Asya Müz. Yaz., a 566 (D., 66), vr. 168; Dorn 289. vr. 211; [Blochet neşr., 175]; *Metinler*, 123. Yesü Möngke'nin karısının adı metinlerde şu şekilde geçmektedir: St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 207 نایشی yahut ناشی Dorn 289, 203 قاشی ملو Asya Müz. Yaz., a 566 /D., 66), vr. 211 طغاشی, Blochet neşr., 175 طوقاشی 297 vd. نایشی Yesü Möngke'nin içki içtiğine dair bkz. Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34. vr. 98: [Kazvînî, I, 229].

[104] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 98-9; [Kazvînî neşr., I, 229-32].

[105] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 92-3; [Kazvînî neşr., I, 214].

teyiz.[106] Çin'de ve Türkistan'da meşhur olan bir toyinin (Budist rahibi) tavsiyesine uyan Güyük, bütün müslümanlar'ın hadımlaştırılmasına dair bir ferman çıkarttı. Fermanı alan toyin, korkunç bir köpek tarafından paramparça edildi ve bu ilahî ceza Güyük'ü fermanını iptale mecbur etti. Hıristiyanlar[107] Güyük'ü, meşhur İmâm Nureddin Hârezmî'yi münazarada rezil ettirmek için çağırmaya ikna ettiler. Münazara Güyük'ün huzurunda oldu:

Hıristiyanlar: Muhammed nasıl bir insandı, izah ediniz.

İmâm: Muhammed peygamberlerin sonuncusudur, peygamberlerin en büyüğü ve Allah'ın dünyaya gönderdiği elçisidir. Onun faziletlerine hayran olan Musa (onun için şöyle demiş) "Allah'ım beni Muhammed'in cemaatine dahil eyle". İsa sevinçli bir haber getirerek şöyle diyordu: "Benden sonra gelecek olan peygamberi müjdeliyorum; onun adı Ahmed olacak".

Hıristiyanlar: Peygamber ruhen temiz bir hayat yaşayan ve kadınlara karşı hırsı olmayan birisi olmalıdır. İsa böyle birisi idi, halbuki Muhammed'in 9 karısı ve pek çok çocuğu vardı; bunu nasıl izah edersiniz?

İmam: Davud peygamberin 99 karısı, Süleyman'ın 360 karısı ve 1000 cariyesi vardı.

Hıristiyanlar: Onlar peygamber değil yalnız hükümdar idiler.[108]

Neticede Hıristiyanlar münazaradan vaz geçtiler ve Güyük'ten İmâma adap ve erkânıyle namaz kıldırmasını istediler. İmâm bir müslüman çağırarak onunla birlikte namaza durdu; Hıristiyanlar ikisine de çeşitli şekillerde engel olmak istediler, secdeye varırlarken onları dövüyorlar ve alınlarını yere şiddetli bir şekilde vurduruyorlardı. Bütün bu eziyetlere rağmen onlar namazı bozmadılar ve bitirdikten sonra sükunetle oradan uzaklaştılar. Ertesi gece Güyük, mübarek imâma hakaret etmesinin cezasını gördü,

[106] *Tabakat-ı Nâsırî,* 1148-64; [Nassau Lees neşr., 399-401]. Cûzcanî Güyük'ten bahsederken (Çağatay'da olduğu gibi) "mel'ûn" ve "lanetullah" kelimelerini ilave etmeği ihmal etmiyor [Editör].

[107] Cûzcânî'ye göre (*Tabakat-ı Nâsırî,* II, 1160, [Nassau Lees neşr., 404) hıristiyanlar ve budistler: جماعت تر سايارن وقسيسان طايف توينان بت برست ازكيك التماس نمودند كه آن امام مسلمانان را خاضر كند تابا او مناظره كنند Bir gurup hıristiyan *(tarsâyân)* papazları ve bir kısım putperest Güyük'e münazarada bulunabilmek için müslümanların bu imamını huzura çağırmasını istediler".

[108] *Tabakat-ı Nâsırî,* II, 1160-2; [Nassau Lees neşr., 404 vd.].

yâni öldü. Güyük'ün oğulları imâmdan özür dilediler ve onun gönlünü almaya çalıştılar.[109]

Güyük cömertliğiyle babasına benzemeğe çalışıyordu. Halka 70.000 bâliş dağıttı.[110] 1248 yılı ilkbaharında, tahta çıkmasından sonra büyük bir ordu ile kendi ailesinin ordusuna doğru Moğolistan'dan hareket etti. Yolda fakir halka yiyecek ve giyecek dağıtıyordu. Güyük bu seferinin sebebini Emil kıyılarının ikliminin sıhatine çok iyi geldiği şeklinde açıklamıştır. Fakat Sorkoktani Bige, hareketinde daha babasının saltanatı[11] sırasında araları açılan ve şimdi ona karşı verdiği sözü unutan Batu'ya düşmanca bir niyet sezmişti. Diğer taraftan Batu da bir orduyla onu karşılamak için yola çıkmıştı; çarpışma olmadı, zira Güyük Beşbalık'tan 7 günlük mesafede Emil'e giderken Semerkant şehrinde öldü.[112] Burada bahsedilen Semerkant'ın Mâverâünnehr'deki Semerkant olması söz konusu değildi. Bu isim benzerliğinin İranlı müstensihlerin[113] hatası olduğunu kabul etmezsek, bu durumda Moğolistan'da Mâverâünnehr'in bir kolonisi olduğunu tahmin etmek lazım geliyor. Yukarıda belirtmeğe çalıştığımız gibi bu, oldukça gerçeğe yakın bir tahmin olarak kabul edilebilir.

14 — Güyük'ün ölümü ve Batu'nun Möngke'yi Büyük Hân olarak tercihi

Güyük'ün ölümünden sonra, Ögedey'in ölümünü müteakip olduğundan daha kısa süreli, fakat çok daha şiddetli bir iktidar mücadelesi başladı.[114] Güyük'ün ölüm haberi Batu'ya Kayalıg'tan 7 günlük mesafede Ala-

[109] *Tabakat-ı Nâsırî,* 1162 vd.d.; [Nassau Lees neşr., 405 vd.].

[110] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 93; [Kazvînî neşr., I, 214]; d'Ohsson, *Historie des Mongols,* II, 202; [Vassâf, Bombay neşr., 576].

[111] Bu anlaşmazlıktan Mogol vekayinâmesi bahsediyor *(Gizli Tarih,* Kafarov terc., 157, [Kozin neşr., 194].

[112] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV-2, 34, vr. 93; [Kazvînî neşr., I, 215]. Ayrıca bkz. Vassâf, Bombay neşr., 576. D'Ohsson'da yerin ismi zikredilmiyor. Editör].

[113] Cuveyni, Reşidüddin ve Vassâf'ın bildiğim bütün yazmalarında Semerkant açıkça zikrediliyor. Çin tarihine göre Güyük, Hansyar (çince Hêng-sêng-yi-êrh, bkz. *Yüan-shih pi-shi,* Bichurin terc., 301, 381) köyünde ölmüştür. (Coğrafî bakımdan, Barthold'un müracaat ettiği Cuveynî nüshasındaki Semerkant'ın Barthold'un sandığı Mâverâünnehr'deki şehir olması imkânsızdır. Bunun tashihi ilk önce Pelliot tarafından, Kazvînî neşrinde kullanılan nüshalardan birinden ve Barhebraeus'un (*Chronicon*'undan (قمسنكر, Kum-Sengir, *Gizli Tarih*'te Kum - Şinggir) faydalanılarak yapılmıştır. Meselenin münakaşası için bkz. Boyle, *History of the World-Conqueror,* II, 261 n. 42. C.E.B.].

[114] Möngke'nin tahta çıkması hakkında bkz. Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 94-6; [Kazvînî neşr., I, 216-21]; Reşidüddin, St. Petersburg Devlet

Tau dağlarına yakın Ala- Kamak mevkiinde ulaştı.[115] Batu ve Sorkoktani Bige, Güyük'ün Emil'de yapılan cenaze merasimine kıymetli eşyalar[116] gönderdiler. Batu, hânedan mensuplarını Ala-Kamak'a, tahta kimin geçeceğini görüşmek için davet etti. Saltanat fasılası süresince idare Güyük'ün karısı Oğul-Gaymış ve Çinkay tarafından yürütülüyordu.

Bu iktidar boşluğu sırasında bir grubun iddiasına göre Mogollar, daha Çingiz Hân hayatta iken ve sonraları Ögedey ve Güyük zamanında "Ögedey Hân'ın çocuklarından bir et parçası bile var oldukça" tahta başka bir kimsenin çıkamayacağına yemin etmişlerdi.[117] Bununla beraber herkes bu fikri benimsememişti. Mogol-Çin vekayinâmesine göre (muhtemelen Tûluy'un oğullarına bağlı birisinin eseridir)[118] bizzat Ögedey, daha babası onu kendisine halef tayin ettiği sırada "oğullarının ve torunlarının tahta geçmeğe layık olacak vasıflara sahip olamayacakları hususunda endişelerini" belirtmişti. İddia edildiğine göre Çingiz Hân o zaman şöyle demişti: "Ögedey'in bütün oğul ve torunları kabiliyetsiz olurlarsa acaba benim neslimden tahta layık kimse bulunmayacak mı ?"

Gerçek ne olursa olsun, ama bütün şehzadeler Çingizîler'in en yaşlısı olan Batu'nun son sözü söyleme hakkına sahip olduğunu anladılar. Güyük'ün oğulları Koça ve Naku, Ala-Kamak'ta ancak iki gün kaldılar[119] ve kendi adlarına meşhur Timur-Kadak'ı vekil bırakarak hânedan üyelerinin alacağı karara katılması hususunda tam selâhiyet verdiler.

Kütüphanesi, V. 3, 1, vr. 204-7; [Blochet neşr. 272 vd.d.]; d'Ohsson, *Histoire des Mongols,* II, 245-59; [Vassâf, Bombay neşr., 576-8].

[115] Bu yerin ismi Cuveynî'de birkaç yerde geçiyor: St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34,الاقمان الاقماق، المالیغ، الافماق; Khanykov yazması, الاماق, الاقماق ; (Kazvînî neşr., I, 217, 219, III, 15:]; d'Ohsson, *Histoire des Mongol,* II, 246: "Alactac dağları".

[116] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 94 جامه وبغلتاق [Kazvînî neşr., I, 217, aynı]; Khanykov yazması, بغاتاق ; Reşidüddin, St, Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 203 برعتاق ; [Blochet neşr., 251 جامه وبوقتاق].

[117] Reşidüddin, Berezin neşr., metin, kısım IV, 49, kısım V, 39. Güyük hakkında bkz. Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 202; Asya Müz. Yaz., a 566 (D., 66), vr. 224; [Blochet neşr., 244]; d'Ohsson, *Histoire des Mongols,* II, 199. Kaydu'nun iddiaları için bkz. Vassâf, Von Hammer neşr., metin 132, terc. 127; [Bombay neşr., 67].

[118] *Gizli Tarih,* Kafarov terc. 145; [Kozin neşr., 186].

[119] Cuveynî'ye göre böyledir, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 94; [Kazvînî neşr., I, 218: خواجه وناغو بعد ماكه آنجا رسيدند زباده ازيك دو روز مقام نساختند (yazmada باغو باغو). Reşidüddin'e göre onlar oraya asla gelmediler ve kendileri adına Timur Kadak'ı gönderdiler, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 204; [Blochet neşr., 274 vd.]; *Metinler,* 125. [D'Ohsson'da bundan söz edilmiyor. Editör].

Batu, annesinin daha önce yapmış olduğu tavsiyeye uyarak kendisine karşı diğerlerinden çok daha saygılı olan Möngke'yi seçti. Möngke "Çingiz Hân'ın *yasa* ve *yarlık*ını gözleriyle görmüş ve kulaklariyle işitmişti"; üstelik o baba yurdunun varisi ve babası hayatta iken ona en yakın olan Tûluy'un oğlu idi. Batu, Cuveynî ve Reşidüddin'in belirttikleri gibi en küçük çocuğun babasının yerini alması şeklinde Moğol geleneğini tatbik etmiş olamaz; zira bu usül taht söz konusu olduğu zaman değil de ancak şahsî mal ve mülkün miras olarak dağıtılmasında tatbik ediliyordu. Üstelik bu kaide tatbik edilse idi, o zaman Möngke'nin değil onun küçük kardeşi Arıg Böke'nin seçilmesi gerekiyordu.

Ögedey'in çocukları aleyhine söylenenlerden biri de, onların Çingiz Hân'ın tesbit etmiş olduğu hân soyundan bir kimsenin ancak hânedanın bütün üyelerinin karariyle cezalandırabileceği şeklindeki kaideyi ihlâl etmiş olmaları idi. Onlar tahkikat yaptırmadan ve mahkeme etmeden Çingiz Hân'ın kızı Altalun'u öldürmüşlerdi. Yine onlar Ögedey'in kararına rağmen onun ölümünden sonra Şiremün'ün yerine Güyük'ü tahta çıkartmışlardı.[120] Ertesi yıl Kurultay'ın toplanmasına ve Möngke'nin Hân ilan edilmesine karar verildi.

Batu'nun kararı, Ögedey'in neslinden gelenler arasında büyük bir hoşnutsuzluk meydana getirdi. Çağatay ulusunun reisi Yesü-Möngke ve Çağataylı prenslerin çoğu onları destekliyorlardı. Diğer taraftan Güyük'e dargın olan Kara Hülâgû da Möngke'nin tarafını tutuyordu. Hattâ Ögedey'in neslinden bazıları, oğlu Kadak-Oğul[121] ve Köten'in oğulları gibi onun tarafına meyletmişlerdi.

Kurultay 1251 yılında Karakurum'da toplandı, fakat Möngke'nin merasimle Hân ilan edilmesinden hemen sonra Möngke'ye karşı girişilen suikast teşebbüsünün fâillerinin büyük duruşması başladı. Şehzâdelerin duruşmasını Büyük Hân, emirlerin duruşmasını ise baş yargıç *(yarguçi)* Mengeser-noyon yürütüyordu. Dava Şiremün'ün hocası veya atabeginin intiharı ve 77 emîrin idam edilmesiyle neticelendi.[122] Şiremün ve diğer şehzâdeler affedildiler. Bununla beraber birkaç yıl sonra Möngke, Şiremün'ü suya attırarak boğdurttu. Oğul-Gaymış ve Şiremün'ün annesi de Kadak ve üç

[120] Reşidüddin, Berezin neşr. metin, kısım VII, 49-50, terc. kısım V, 39.

[121] [Barthold'un yazısında böyle, fakat bu muhtemelen Kadan-Oğul'dur (Aslında bu doğrudur - J.A.B.]).

[122] Reşidüddin, Asya Müz. Yaz., a 566 (D., 66), vr. 172; Dorn 289, vr. 150; [Blochet neşr., 293-7]; d'Ohsson, *Histoire des Mongols,* II, 269.

Hatun Sorkoktani Bige'nin ordusunda mahkeme edildiler. İkisi de Kadak ve Çînkay'la birlikte ölüme mahkûm edildiler; Çînkay, eski düşmanı Dânişmend'e teslim edildi.[123] Kara Hülâgû, Çağatay ulusunda hâkimiyetini yeniden kurdu. Ona Tokaşi Hâtûn'u yargılama vazifesi verilmişti; onun emri üzerine bu zavallı kadın atların ayakları altında ezdirilerek can vermiştir.[124]

15 — Yesü Möngke'nin azli ve Doğu Türkistan'ın Büyük Hân'ın ülkesine ilhakı

Möngke düşmanlarını tamamen ortadan kaldırmak için batıya iki büyük ordu gönderdi. Bu ordulardan 10 tümenlik biri Karakurum ile Beşbalık arasındaki toprakları işgal edecek ve Kayalıg'da karargâh kurmuş olan Kongkıran Oğul ile irtibat kurmak için münferit birlikler gönderecekti; ikincisi ise (2 tümenden meydana geliyordu) Kırgız ve Kem-Kemçi'üt ülkelerine gönderilmişti.[125] Bu seferlerin gâyesi açıkça görülmektedir: Möngke, Çağatay ve Ögedey'in kendisine düşman olan uluslarını mahvetmek ve ülkesinin sınırlarını Cuçi ulusunun topraklarına kadar genişletmek istiyordu. Çağatay ulusunun başında hâlâ Yesü Möngke bulunuyordu. Ona karşı yürüme emri alan Kara Hülâgû yolda, Altay dağları civarında öldü.[126] Fakat ordu kendisine verilen vazifeyi yerine getirdi. Yesü Möngke esir edilip Batu'ya gönderildi ve orada idam edildi.[127]

Organa Hâtun, küçük yaşta olan oğlu Mübarek Şâh adına Çağatay ulusunun hükümdarı tayin edildi. Onun başa geçmesi Hâbeş-Amîd ve oğ-

[123] Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 207; Dorn 289, vr. 203; [Blochet neşr. 303, vd.]; d'Ohsson, *Historie des Mongols*, II, 268 vd.

[124] Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi. V, 3, 1, vr. 207; [Blochet neşr., 297-8].

[125] Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 207; [Blochet neşr., 298 vd.d.]; *Metinler*, 125.

[126] D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, II, 271; Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 208; Dorn 289, vr. 204; [Blochet neşr., 308: بموضع التاى رسيد بمطلوب نارسيده وفات يافت]. Reşidüddin, Yesü Möngke'nin öldürülmesini Organa'ya (اورقنه) atfediyor, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi,V, 3, 1, vr. 194; [Blochet neşr., 185]. Cuveynî (St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 98); [Kazvînî neşr., I, 230], Yesü Möngke'nin Organa'nın yanında kendi ordusuna döndükten sonra öldüğünü yazmaktadır.

[127] Vassâf, Von Hammer neşr., metin, 163, terc., 153 vd.; [Bombay neşr., 70-1]. [Barthold, *History of Semirechye* (46-50) adlı eserinde Reşidüddin (bir önceki nota bkz.), Cuveynî, [Kazvînî neşr., I, 230, II, 56-9] ve Cemâl Karşî'nin (*Metinler*, 137 vd.) verdiği bilgileri mukayese ederek Yesü Möngke'nin ölümüyle ilgili Çağatay ulusundaki olayları geniş olarak almaktadır].

lu Nâsıreddin'in tekrar iktira gelmeleri neticesini doğurdu. Imâm Bahâeddin Marginânî, Moğol âdetlerine uyularak rakiplerine teslim edildi ve onlar da Moğollar'ınkinden hiç de aşağı kalmayacak bir gaddarlıkla onu idam ettiler: İmâm'ı bir keçeye sardılar ve zavallının bütün kemikleri kırılıncaya kadar dövdüler (649/26 Mart 1251-13 Mart 1252).[128] Çingiz Hân'ın şahsî hâkimiyeti ve Çingiz âlesinin müşterek iktidarı yerine, onun halefleri zamanında Mogol imparatorluğunda düalizm devri başlıyordu. Bizzat, Möngke Rubruk'a şöyle demiştir: "Güneşin ışıkları nasıl her tarafa yayılıyor ise benim ve Batu'nun hâkimiyeti de aynı şekilde her tarafa yayılmaktadır".[129] Batu, Çingizî hânedanının en büyüğü, imparatorluğun merkezi bölgelerinden en uzak ve en büyük ülkelerin hükümdarı olarak ve nihayet Möngke'nin tahta çıkmasından en önemli rolü oynıyarak Çingizî imparatorluğunda müstesna bir yer işgal ediyordu. Rubruk, Batu'nun hâkim olduğu bölgelerde Büyük Hân'ın adamlarının, Möngke'nin topraklarında Batu'nun adamlarından daha az hürmet gördüklerini yazmaktadır.[130] Rubruk, eserinin aynı yerinde iki hükümdarlığın arasındaki hududa şu şekilde çizmektedir: Talas ve Çu nehirleri arasındaki bozkırdan geçip doğuda İskender dağına doğru uzanıyordu. Yâni bir zamanlar Cuçi ulusuna âit olan toprakların hemen hepsi şimdi Batu'nun hâkimiyetine geçmiştir.

Böylece Doğu Türkistan, Kulca ve Yedisu bölgesi, doğrudan doğruya Büyük Hân'ın idaresi altına girmişti. Bununla adı geçen ülkelerin nüfuslarının ekseriyetini teşkil eden Müslümanlar için Çağatay ve Güyük'ün idaresinden daha rahat ve daha iyi devir başladı. Annesinin Hıristiyan olması sebebiyle Möngke, diğer dinlerin mensupları karşısında Hıristiyanlara daha çok saygı gösteriyordu ve hatta en büyük oğlu Batu'nun yetiştirilmesini bir Hıristiyan hocaya vermişti. Hıristiyan Bulgay, onun yanında baş müşavirlik vazifesini yürütüyordu.[131] Buna rağmen

[128] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr, 98; [Kazvînî neşr., I, 231].

[129] Rubruck, Michel-Wright neşr., 307; [Malein terc., 121; ingilizce tercümesi, W.W. Rockhill, *The journey of William of Rubruck to the eastern parts of the world.* 1253-55, Londra 1900, 174. C.E.B.]. Rubruck, eserinin başka bir yerinde (Malein terc. 156); Michel-Wright neşr., 361: [Rockhil, 237 vd.] Möngke'nin Batu ile kendi arasında müşterek mutabakat olduğunu göstermek istediğini ve şöyle dediğini kaydediyor: "Bir başta iki göz vardır, ancak gözler iki de olsa görüşleri birdir, biri nereye bakarsa öteki de onu takip eder".

[130] Rubruck, Michel-Wright neşr., 280; [Malein terc., 104 vd.; Rockhill, 138].

[131] Rubruck, Michel-Wright neşr. 320; [Malein terc. 129; Rockhill, 189]. Rubruck, Bulgay için şöyle demektedir *"est major curiae et judicat reos morte".* Reşidüddin'e göre (St.

Möngke bir şamanist idi. [132] Ona göre bütün dinler aynı derecede saygıya layıktı; hiçbir kimsenin dinî inançları yüzünden cezalandırılmasına müsaade etmiyordu. Möngke de bütün dinlerin temsilcilerinin *Yasa*'ya uymalarını zorlama arzusu da yoktu. Mîrhând'ın verdiği bilgiye göre, [133] Möngke'nin tahta çıkışı dolayısıyle verilen ziyafette Müslümanlar'a Şeriat'e [134] uygun olarak kesilmiş koyun etleri ikram edildi. Uygur ülkesinde yaşayan bütün Müslümanlar'ı öldürmeyi hedef alan bir suikast tertiplemekle itham edilen Uygur İdi-kut'un davası son derece ilgi çekicidir. [135] İddia edildiğine göre onun bu teşebbüsü, saltanat nâibi Oğul-Gaymış'ın saltanat boşluğu sırasında verdiği emir üzerine gerçekleştirilmek istendi; bu emir ona Bala Bitikçi tarafından ulaştırıldı. İdi-kut, Oğul-Gaymış ve Güyük'ün yanına gitmek istiyordu. Ancak bu sırada Möngke'nin tahta çıktığı haberi gelince İdi-Kut onun yanına gitti. Müslüman eşraftan Beşbalık'ta oturan (muhtemelen Mes'ûd Beg'in temsilcisi olarak) Seyfeddin, Uygur Tegmiş tarafından suikastten haberdar edildi. Onun emri üzerine İdi-kut geri dönmek zorunda kaldı ve tevkif edildi. İdi-kut'un mahkemesi Büyük Hân'ın ordusunda Möngke tarafından yapıldı. Çeşitli işkencelere rağmen İdi-kut suçsuz olduğunu iddia ediyordu. Ancak plânını bütün teferruatiyle anlatan Bala ile yüzleştirildikten sonra suçunu itiraf etmek mecburiyetinde kalmıştır. İdi-kut idam cezasına çarptırıldı ve hüküm Beşbalık'ta mahkûmun kardeşi Ogünç tarafından infaz edildi. Onunla beraber iki asîl de idam cezasına çarptırıldı. Bunlardan biri Sorkoktani, diğeri de Batu'nun araya girmeleriyle affedildiler. Suikaste katılan diğerlerinin bulunması için herhangi bir takibata girişilmedi. Uygurlar, duruşmada muhbir olarak dinlenen Tegmiş'e, fazla isim vermemesi için önceden rüşvet vererek tedbir almışlardı. Cömertçe mükâfatlandırılan muhbir, du-

Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 209; Dorn 289, vr. 206; [Blochet neşr. 316] Bulgay *bitikçiler*'in başkanı idi. Krş. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, II, 260.

132 Möngke'nin meşhur "inanç sembolü" için bkz. Rubruck, Michel-Wright neşr., 359 vd.; [Malein terc., 155 vd., Rockhill, 235 vd. C.E.B.].

133 [Mîrhând, Lucknow neşr., I, 58].

134 1252 yılı sonunda bayramı kutlama merasimlerinde Kadı Cemâleddin Hocendî Büyük Hân'ın sarayında önce halifenin adına *hutbe* okumuş ve ancak ondan sonra hutbede Möngke'nin adını zikretmiştir. [Bkz. Cuveynî, Kazvînî neşr., III, 79 vd., d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, II, 300, burada halifenin adına okunan hutbeden bahsedilmiyor. Editör].

135 [Reşidüddin, Blochet neşr. 304 vd., burada İdi-kut'a "putperestlerin (veya budistlerin - butperestân) başı" denmektedir. Editör].

ruşmadan sonra (650'de/14 Mart 1252 - 1 Nisan 1253) İslâmiyeti kabul etti. İdi-kut ünvanı Ogünç'e verildi.[136]

16 — Möngke'nin dinî müsamahası

Bütün dinlerin mensuplarının Büyük Hân'ı kendilerinden saymaları dikkati çekmektedir. Hayton'un verdiği bilgiye göre o vaftiz edilmişti; hattâ Hayton vaftiz ayininin yapıldığı sırada orada bulunmuştur.[137] Cûzcânî ise, onun tahta çıkışı sırasında Berke'nin ısrarı üzerine kelime-i şahadet getirdiğini yazmaktadır.[138] Bir Budist eseri de onun budizmi bütün dinlerden üstün tuttuğunu iddia etmektedir: "Bütün parmaklar avuçtan çıkmaktadır; avuç budizmi, parmaklar ise diğer dinleri temsil etmektedirler".[139] Bu üç rivayet, Rubruk'un Möngke ve diğer dinlerin mensupları hakkında verdiği bilgileri doğrulamaktadır: "Sineğin bala üşüştüğü gibi herkes onun sarayına gidiyor, onu kendisine yakın hissediyor ve herkes ona hayır dualarda bulunuyor".[140] Bununla birlikte tarihçi Cuveynî, onun zamanında eski günlerin aksine Moğollar'ın Müslümanlar'a kötü davrandıklarını ifade etmektedir. Tarihçimizin ifadesine göre bunda Müslümanlar'ın birbirlerine entrika çevirmeleri sebebiyle kendileri suçluydu.[141] Bütün dinlerin din adamları eskiden olduğu gibi her türlü vergiden muaftılar. Mîrhând'a göre bu muafiyetten yalnız hahamlar faydalanamıyorlardı ve bu da Yahudiler arasında büyük bir memnuniyetsizlik meydana getirmişti.[142]

[136] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 16-18; [Kazvînî neşr., I, 34-9]; d'Ohsson, *Histoire des Mongols,* II, 271 vd.d. [Reşidüddin'e göre Blochet neşr., 304 vd. muhbir bir gulâm idi. Aynı bilgiyi Mîrhând da vermektedir, Lucknow neşr., V, 59].

[137] [Bkz. Hetum, fransızca terc., 39]. [Burada kastedilen tercüme Nicolas Salcon'un *Histoire orientale ou des Tartares de Haiton, Parent du Roi d'Arménie,* The Hague 1735, kitabının içindeki tercüme olmalıdır. Bu bilgi Barthold'un *Türkistan*'ının rusça neşrinin 643. sayfasında bulunmaktadır. Hetum'un *La flor des estoires de la Terre d'Orient* adlı kitabının fransızca metni *Recueil des historiens des Croisades, Documents arméniens.* II, Paris 1906, 113-253, kolleksiyonunda daha anlaşılır bir şekilde verilmiştir. C.E.B.].

[138] *Tabakat-ı Nâsırî,* II, 1181; [Nassau Lees neşr., 410 vd.].

[139] Palladius, *Starinniye sledy khristianstva,* ("Hıristiyanlığın eski izleri") *Vostochniy Sbornik,* I, St. Petersburg 1877, 23 vd.

[140] Rubruck, Michel Wright neşr., 314; [Malein terc., 125; Rockhill, 182. C.E.B.].

[141] Schefer, *Chrestomathie persane,* II, I-V; (Cuveynî, Kazvînî neşr., I, 60; Boyle terc., *History of the World-Conqueror,* I, 78. J.A.B.).

[142] [Mîrhând, Lucknow neşr., V, 59. Burada Mîrhând, müslüman ve hıristiyan din adamlarının vergiden muaf tutulduklarını belirttikten sonra şöyle demektedir: نصارىّ ويهود را از سيورغال وانعام خويش مايوس ساخت Eğer Mîrhând'ın bu haberi doğru ise diğer dinî cemaatlere verilen imtiyazların Yahudiler'e verilmemesi, Yahudiler'in Büyük Hân'ın sarayında

Möngke, dinî müsamahası yanında her bölgeyi mahallî âdetlerine ve millî karakterlerine göre idare etme temayülünde idi. Bu maksatla Büyük Hân'ın sarayındaki kalem odasına her dinin ve her milletin temsilcilerinden adam alınmıştı: İranlılar, Uygurlar, Çinliler, Tibetliler ve Tangutlar. Herhangi bir bölgeye yazılan fermanlar o bölge halkının dili ve alfabesiyle ve daha önceki hükümdarlarının tarz ve üslubuyle yazılıyordu. "Eğer o hükümdarlar şimdi hayatta olsalardı nasıl yazacaklarsa öyle yazılırdı".[143]

17 — Mâlî sistemin düzenlenmesi

Möngke, Ögedey'in vergi alınmasında âdil ve doğru bir düzen kurma ve keyfî alınan vergilere son verme tatbikatını devam ettirdi. Büyük Hân, maksadının kendi hazinesini doldurmak değil halkın refahını artırmak olduğunu açıkça beyan etmişti.[144] Argun ve batının diğer hâkimleri 1251 Kurultay'ı için toplandıklarında Möngke konuşmasında şunları söylemişti: "Şüphesiz her biriniz kendi teb'anız ve bölgenizin ihtiyaçlarını, mevcut olan eksikliklerin nasıl giderileceğini çok iyi biliyorsunuzdur". O bu yüzden herkesin hâkim olduğu bölgesinin ne vaziyette olduğunu ve halkın refahı için ne gibi tedbirler alınabileceğini yazılı olarak bildirmelerini emretmişti. Hemen hemen herkes vergilerin ağırlığından şikâyet ederek bütün sıkıntıların bundan ileri geldiğini ve vergilere bir sınır koymanın faydalı neticeler doğuracağını ileri sürdüler. Reşidüddin'e göre vergilerden en fazla köylüler mutazarrırdı; iş o hale gelmişti ki, köylüler sürdükleri tarlanın gelirleriyle ancak vergilerinin yarısını ödeyebiliyorlardı.[145] Bu sefer Ögedey'in fermanının aksine vergilerin miktarı nakit para olarak tesbit

---

kendilerini koruyacak kimselerin bulunmamasıyle izah edilebilir, Müslüman, hıristiyan ve budistler Möngke Hân'ın itibarlı devlet adamları ve müşavirleriyle iyi münasebette idiler. Mîrhând'ın verdiği bilgi Cuveynî'den de (Boyle terc., II, 599) anlaşıldığına göre doğrudur. J.A.B.].

[143] Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 210; Dorn 289, vr. 209; [Blochet neşr., 317: اکرزنده بودندی برین ظریقه اقتدا نمودندی Editör]. [Ayrıca bkz. Cuveynî, Boyle terc., II, 607. J.A.B.].

[144] Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 208; Dorn 289, vr. 205; [Blochet neşr., 310: مارا نظر بر ترفیه احوال رعایاست نه بر توفیر اموال خزاین Reşidüddin şunları ilave etmektedir: ودر باب تخفیف رعایا یرلیغ فرمود "Ve *reayanın* hayat şartlarını rahatlatmak için o (Möngke) *yarlık* (çıkarılmasını) emretmiştir"; krş. d'Ohsson, *Histoire des Monglos*, II, 265.

[145] Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 208; Dorn 289, vr. 205; (Blochet neşr., 312:
وچون کار ظلم وتعدی بالاکرفته بود دهاقین از کثرت زحمات و مطالبات وتکلیف عوارض بجان رسیده بودند تابحدی که محصول ارتفاعات بنصف مطالبات وفا نمی کرد
(Zülum ve gaddarlıklar ile vergilerin ağırlığı köylüleri çok zor duruma düşürmüştü; olağanüstü vergilerin *(avârız)* miktarı o derece yükseltilmişti ki, halk elde ettiği mahsul ile vergilerin ancak yarısını bile karşılayamıyordu. Editör].

edilecekti. Toplanılan paranın miktarı hakkında bize birbirine zıt haberler ulaşmıştır.[146] Sâdece bu bile Ögedey'in kararlarında olduğu gibi Möngke'nin kararlarının da yazıda kaldığını göstermektedir. Reşidüddin'e göre Çin ve Maverâünnehr'de adam başına verginin azamî miktarı 15 dinardı (başka bir yazmasında 11 dinar), Horasan ve İran'da ise 7 dinardı. En az miktarı ise her yerde 1 dinardı. Cuveynî'ye göre Möngke'nin Horasan için tesbit ettiği verginin azamî miktarı 10 dinar, asgarî miktarı 1 dinardı. Bu vergilerle devletin bütün masraflarının karşılanması gerekiyordu. 1253 yılında Horasan'a dönen Argun, Möngke'nin tesbit etmiş olduğu azamî miktar yerine 10 kişiden 70 dinar almaya başladı. Herhangi bir şahsın muhtelif yerlerde menkul ve gayr-ı menkul malları olduğu takdirde malının bulunduğu her yerde ayrı vergi ödüyordu, böylece bir kişinin bazen 500 dinara kadar vergi ödediği görülmektedir. Argun'un ne şekilde vergi topladığı hakkında tarihçi Kirakos şu bilgiyi vermektedir: "Ödenmesi imkânsız denecek derecede ağır vergi taleb edip halkı dilenciliğe sevketmiştir. İnsanları sıkıştırıp eziyet çekmelerine ve ızdırap duymalarına sebep olmuştur. Saklananları yakaladığı takdirde öldürmekten geri durmazdı. Bunlardan para ödemiyenler ve İranlı müslümanlarla birlik olanlar çocuklarından uzaklaştırıldılar. Prensler ve eyaletlerdeki valiler de onlardan çok vergi alıyorlar ve onlara eziyet ediyorlardı. Böylece zengin oldular.[147]

Möngke, Çingiz Hân'ın ölümünden sonra çıkarılan bütün *yarlık ve payza*'ları yürürlükten kaldırdı; hattâ bununla Ögedey'in seçiminin bile meşruluğunu kabul etmiyordu. Hânedan mensupları bundan böyle her konuda Büyük Hân'ın (nâiblerinin) görüşlerini almak mecburiyetinde kaldılar.[148] Ögedey ve Çağatay âilelerinin yetişkin temsilcileri berteraf edilmiş ve bundan dolayı Möngke'nin otoritesini gerçekleştirmede karşısında bir engel kalmamıştı. Ögedey'in neslinden Möngke'nin tarafına geçenlerin (Kadan, Melik ve Köten'in oğulları) Çin'de ve Tangut'ta şahsî toprakları vardı. Rubruk'un verdiği bilgilere göre Ögedey'in esas topraklarından Emil'deki Güyük'ün *yurdu* "ona âit bütün insan ve hayvanlariyle" Güyük'ün bulûğa ermemiş oğluna (her halde torununa) verilmişti. Büyük bir ihtimalle bu çocuk daha sonraları Kaydu'nun yanında vazifelendirilen

[146] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 196-9; (Kazvînî neşr., II, 254-61); *Metinler,* 118; Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 209; Dorn 289, vr. 205; [Blochet neşr., 313 vd.]; d'Ohsson, *Histoire des Mongols,* II, 263 vd.

[147] *Istoriya mongolov po armyanskim istochnikam,* II, 78 vd. (Genceli Kirakos).

[148] Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 208; Dorn 289, vr. 205; [Blochet neşr., 310 vd.]; d'Ohsson, *Histoire des Mongols,* II, 265.

Naku'nun oğlu Kanat olmalıdır.[149] Çağatay âilesine gelince (Kara Hülâgû eceliyle ölmüş) Möngke'nin zamanında eski durumunu koruyacak hiç bir yetişkin kimseyi bilmiyoruz: Hepsi ya katedilmiş veya sürgüne gönderilmişti. Bu âileden buluğa ermemiş çocuklar Büyük Hân'ın ordu'sunda yetiştiriliyorlardı, ancak daha sonraları Kubilay'ın zamanında bazıları tam olmasa bile kısmen vâris oldukları mallara sahip oldular. Cûzcânî[150] ve Ermeni kaynaklarının[151] tasvirlerine göre Çağatay âilesinin yok edilmesi gerçekten icra edilmiş gibi gözükmektedir.

Moğol hakanlığının genealojik tarihinde Kadak hakkında garip bir hikâye anlatılır. Möngke ona Seçen lakabını takmış, *bahşi* gibi saçlarını kestirmiş ve onu kendisiyle beraber Çin'e götürmüştür. O bu sefer sırasında ölmüştür.[152]

Organa Hûtûn Almalıg'ı idare ediyordu; Büyük Hân'ın emri üzerine batıya giden Hülâgû'yu burada kabul etmiştir.[153] Çağatay'ın sevdiği gelinlerinden biri olan ve aslında Budizm'i kabul etmiş bulunan hükümdarın hâtunu bütün gayretiyle Müslümanlar'ı himaye ediyordu. Oğlu Mübârek Şâh, Çingizîler'den Müslümanlığı kabul eden ilk şahıstır.[156] Mes'ud Beg, Möngke ve Batu adına memleketin idarecisi olarak kaldı. Onun idaresi altında Müslüman bölgeleriyle birlikte Uygur ülkesi de bulunuyordu. O

[149] Rubruck, Michel-Wright neşr., 297 vd.; [Malein terc., 114; Rockhill, 164. C.E.B.].

[150] *Tabakat-ı Nâsırî,* II, 1186; [Nassau Lees neşr., 412: وچنان کرد که از خیل چغتای بر روی زمین آثار تماند مکر یك دوپسر چغتای که بطرف چین بنزدیك التون خان طمفاج رفتند (Ve o (Möngke) öyle sert davranmıştır ki, Çağatay'ın kabilesinden yer yüzünde Çine, Tamgaçlı Altun Hân (yâni güney çinli Sung imparatoru)ın yanına kaçan Çağatay'ın bir iki oğlundan tek bir kişi kalmamıştı. Editör].

[151] *Istoriya mongolov po armyanskim istocnikkam,* II, 105. (Genceli Kirakos).

[152] *Mu'izzü'l-ensâb,* vr. 29 [*Metinler,* 159: اورا (قداق) منکو قا آن سجن نام نهاد وبر رسم بخشیان موی تراشیده می کشت وبا منکو قاآن بهم بولایت ختای بچریك رفت ودرراع غماه].Burada, Reşidüddin'in bazı yazmalarında (Asya Müz. Yaz. a 566 (D., 66), vr. 210; Dorn 289, vr. 186; [Ali-zâde neşr., metin 131, Arends terc., 83] olduğu gibi Kadak'tan Böri'nin oğlu gibi söz ediliyor.Bu yazmalarda Kadak, bir kere Böri'nin oğlu, bir kere de Çağatay'ın yedinci oğlu [Blochet neşrinde (157, 177, 193), Kadak'tan üç kere Çağatay'ın yedinci oğlu diye bahsediliyor. Editör] olarak bahsediliyor. *Mu'izzü'l-ensâb*'da Çağatay'ın yedinci oğlu olarak geçen Kara İlgü (قرا ایلکو)'dür. Vassâf (St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, vr. 35^{b}) Kadak'ı Böri'nin oğlu olarak gösterir.

[153] Reşiüddin, Quatremere neşr., 147 vd.d.; d'Ohsson, *Histoire des Mongols,* III, 138.

[154] [Reşidüddin, Berezin neşr., metin, kısım VII, 102 (اورقنه خاتون), terc. kısım, V, 80].

[155] Vassâf, Von Hammer neşr., 30; [Bombay neşr., 14 vd.; Cemâl Karşi (*Metinler,* 138) ondan bir müslüman kadın olarak söz ediyor].

[156] Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 195; [Blochet neşr. 188].

1251'de Beşbalık'ta Argun ile karşılaştı. 1255 yılı sonbaharında[157] Semerkant bölgesinde Kân-i Gil ovasında 40 gün müddetle Hülâgû'yu ağırladı. Timurlular zamanında büyük şöhret kazanacak olan bu ova ilk defa bu hâdise münasebetiyle zikredilmektedir.[158] Hülâgû Semerkant'tan Kiş'e geçmiş ve Argun ile bazı mahallî hükümdarlar (Hülâgû'yu Semerkant'ta ziyaret etmiş olan Herât hükümdarı Şemseddin Kart) karşılamışlardı. Hülâgû Ocak 1256 tarihinde ordusuyle Ceyhun'u geçmiş ve nehrin sol sahilinde bir arslan avı düzenlemiştir.[159]

Rubruk'un, Batu ve Möngke'nin sahip oldukları bölgelerin sınırları hakkında yukarıda verdiği bilgilerden Mâverâünnehr'in Batu'nun nüfûz sahasına dahil olduğu neticesine varılabilir. Gerçekten bu nüfuz'un belirtilerine dair elimizde bazı bilgiler vardır. Batu'nun emri üzerine Hocend'in müdafii Timur Melik'in oğluna, babasının Hocend'de bulunan menkul ve gayr-ı menkul malları geri verildi.[160]

18 — Batu'nun ölümü ve Sartak'ın tahta geçmesi

Batu 1255[161] yılında öldü. Bundan kısa bir süre önce Kurultay'a Möngke'nin yanına oğlu Sartak'ı göndermişti. Sartak daha babasının sağlığında büyük nüfûz sahibi idi. Rus prensleri 1249 yılından itibaren onun

[157] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr., 195; [Kazvînî neşr., III, 98].

[158] Reşidüddin, Quatremere neşr., 149.

[159] Quatremere neşr., 149-53. İranlı yazarlar çok defa "arslanlar" (شيران) kelimesini kaplanlar için kullanırlar. Çin kaynaklarına göre (*Yüan-shih bi-shi*, Bichurin terc., 329) 1256/7 yılı kışında Möngke prens ve asîllere Ceyhun sahillerinde yaşıyan ve esir edilen Buhârâlılar'ı verdi. Bununla beraber Hülâgû'nun seferi sırasında Ceyhun sahilindeki askerî istihkamlar hakkında bilgimiz yoktur.

[160] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 32; [Kazvînî, neşr. I, 73]; d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III, 139 vd. Cûzcânî (*Tabakat-ı Nâsırî*, II, 1172; [Nassau Lees neşr. 406 vd. vd.] Batu'nun dinî müsamahasından ve Türkistan müslümanlarını himaye etmesinden sitayişle bahseder. Onun ordu'sunda camiler, imam ve müezzinler bulunuyordu, hattâ bazılarına göre müslüman olduğu bile sanılıyordu. Cuveynî'ye göre (St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 95; [Kazvînî neşr., I, 222] Batu, Mogollar'ın tek tanrı inancına bağlı kalmış ve bir dini diğerine üstün tuttuğunu göstermemiştir. [Barthold. *İ.A.* "Batu Han" maddesinde Batu'nun şahsiyetini daha geniş olarak vermektedir. Editör].

[161] Cuveynî 653 (1255) tarihini veriyor. Reşidüddin'in verdiği 650 yılı (Dorn 289, vr. 181; [Blochet neşr., 137] ise yalnız Rubruk'un verdiği bilgiye değil Reşidüddin'in Mönge'nin tahta çıkışı hakkındaki verdiği bilgiye de ters düşmektedir. Raverty'ye göre (*Tabakat-ı Nâsırî*, II, 1172-3, n. 9) "şüphesiz 650 yılı onun gerçek ölüm tarihidir".

hizmetinde idiler.[162] Rubruk, Sartak'ın Volga ile Don nehirleri arasında, Volga geçidinden üç günlük mesafedeki (geçidin yeri Schmidt'e göre 50° kuzey enleminde) ordugâhını ziyaret etmiştir.[163] Möngke ile birleşmek üzere hareket ettiği sırada babasının ölümü haberini alan Sartak, Kıpçak'a dönmeden yoluna devam etti. Büyük Hân bundan çok memnun kalarak Kirakos'un ifadesine göre "babasının ordudaki vazifesi ile birlikte ona bağlı olan ülkelerin idaresini de ona tevdi etti ve saltanatta hükümdardan sonra ikinci şahsiyet olmak hakkını ve ferman çıkarma selâhiyetini vererek ülkesine gönderdi".[164] Vartan'a göre Sartak'a babasının toprakları "hattâ fazlasiyle" verilmişti.[165]

Hıristiyan ve Müslüman tarihçiler[166] Sartak'ın Hıristiyan olduğunda ittifak halindedirler. Hattâ Ebu'l-Ferec'e göre[167] o bir diyakon (Hıristiyan ruhban sınıfında bir rütbe) idi.[168] Vartan'ın kaydına göre ise, kendi halkı arasından olduğu kadar diğer gruplardan da pek çok kimseyi Hıristiyanlığa kazanmıştı.[169] 1253 yılında Sartak'ın ordu'suna gitmiş olan Rubruk, onun gerçekten Hıristiyan olmadığını, ancak Hıristiyanların koruyucusu olduğunu yazmaktadır.[170] Hattâ Sartak'ın Nasturî kâtibi Koyak, Fransisken tarikatine mensup papazların prense Hıristiyan demelerini yasaklamıştı: "O bir Moğol'dur, Hıristiyan değil".[171] Elbette bu sözler Moğollar'ın "Hıristiyan" kelimesine etnik mana verdiklerini ortaya koymaktadır. Rubruk,[172] Alman Gosset'in, Sartak'ın emri üzerine Volga nehrinin mansabına doğru ve batı kıyısında bir kilise kurduğunu söylüyor.[173] Yine Rub-

[162] Karamzin, *Istoriya gosudarstva Rossiyskogo, St.* Petersburg 1892, IV, not 84, s. 20 vd.

[163] Schmidt, *Über Rubruk's Reise,* 19.

[164] *Istoriya mongolov po armyanskin istochnikam,* II, 87 (Genceli Kirakos).

[165] *Istoriya mongolov po armyanskim istochnikam,* I, 11 (Büyük Vartan).

[166] Benim zikrettiğim Cûzcânî'nin haberinden başka bu konuda Cuveynî'de de bilgi vardır (St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 96; [Kazvînî neşr., I, 223]:
سرتاق متقلد ملت نصارى

[167] Barhebraeus, *Chronicon Syriacum,* neşr., Bruns-Kirsch, 493. Krş. *İstoriya mongolov po armyanskim istochnikam,* II, 134 (Genceli Kirakos).

[168] [Bu haber ile Rubruck'un, Nasturî Mogollar'ın yanına piskoposun geldiği zaman onlar piskoposa, bütün çocuklara papazlık payesini verdirttikleri hakkındaki bilgisi arasında bir irtibat kurma ihtimali vardır. "Bundan bütün erkeklerin papaz olduğu çıkıyor" (Malein terc., 112). Editör].

[169] *Istoriya mongolov po armyanskim istochnikam,* I, 11 (Büyük Vartan).

[170] Rubruck, Michel-Wright neşr., 263; [Malein terc., 94; Rockhill, 116. C.E.B.].

[171] Rubruck, Michel-Wright neşr., 259; [Malein terc., 92; Rockhill, 107. C.E.B.].

[172] Rubruck, Michel-Wright neşr., 379; [Malein terc., 168; Rockhill, 260. C.E.B.].

[173] Schmidt, *Über Rübruk's Reise,* 75. [Semerkant adı hakkında bkz. Pelliot, "Notes sur l'historie de la Horde d'Or", *Oeuvres posthumes,* Paris 1950, II, 162-5. J.A.B].

ruck, Sartak'ın altı karısı olduğunu ve bu sebeple o Hıristiyan dinine mensup olsa bile bu ancak gayr-ı resmî olabileceğini belirtiyor.[174]

Cûzcânî'ye göre Sartak, amcası Berke'ye söylediği sözlerle İslâmiyete karşı düşmanlığını kesin bir şekilde belirtmiştir: "Sen bir Müslümansın, ben ise Hıristiyan dinine mensubum; Müslümanın yüzüne bakmak bahtsızlıktır".[175] Hıristiyan kaynaklarından öğrendiğimize göre Sartak zamanında Müslüman din adamlarının, daha önce vergiden muafiyetleri devam ediyordu.[176]

Sartak, daha Möngke'nin ordu'sundan Volga'ya dönmeden önce veya diğer bir kaynağa göre ise dönüşünden az bir süre sonra ölmüştür.[177] Cûzcânî, onun ölümünü, Berke'ye küfrettiği için onun beddualları neticesinde ilahî bir ceza olarak görür.[178] Kirakos, Sartak'ın Müslüman akrabaları Barak'ay ve Barkaçay, yâni amcaları Berke ve Berkeçer tarafından zehirletildiğini yazmaktadır.[179] Sartak'ın ölümünden sonra Möngke, Altın Ordu'ya kendi emirlerini gönderdi. Bunlar ise Batu'nun dul karısı Borakçin Hâtûn'u idarenin başına geçirdiler; tahta ise Cuveynî'ye göre Sartak'ın oğlu,[180] Reşidüddin'e göre de Batu'nun oğlu[181] olan genç Ulagçi'yi çıkardılar. Cuveynî Ulagçi'nin aynı yıl içinde öldüğünü belirtmektedir; fakat Rus prensleri 1257 yılında "Ulavçiy" (Karamzin onu yanlışlıkla Berke'nin vekili zannediyor)'in emrinde bulunmak için onun yanına gitmişlerdir.[182] Ulagçi'nin ölümünden sonra Cuçi *ulusu*'nun başına Berke geçmiştir.

[174] Rubruck, Michel-Wright neşr., 253; [Malein terc. 89; Rockhili, 101. C.E.B.].

[175] *Tabakat-ı Nâsırî,* II, 1291; [Nassau Lees neşr., 450].

[176] *Istoriya mongolov po armyanskim istonchnikam,* II, 75 (Genceli Kirakos). Burada Sartak'ın "Tanrı korkusu içinde dindar bir hayat yaşadığı, çadırında daima dualar okuduğu ve seyyar bir kilisesi olduğu belirtilmektedir.

[177] *Istoriya mongolov po armyanskim istochnikam,* II, 87 (Genceli Kirakos).

[178] *Tabakat-ı Nâsırî,* II, 1291; [Nassau Lees neşr., 450 vd.].

[179] *Istoriya mongolov po armyanskim istochnikam,* II, 87. [Ermenice metni neşreden K.A. Melik-Ohanjanyan, Erivan 1961, 373. J.A.B.].

[180] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 96; (Kazvînî neşr., I, 223).

[181] Reşidüddin, Asya Müz. Yaz., a 566 (D., 66) vr. 204; Dorn 289, vr. 177. [Blochet neşrinde iki kere (109, 113) Ulagçi'den اولاقچی Batu'nun oğlu Tukukan'nın beşinci oğlu gibi bahsediliyor. Yine aynı yerde (108) Sartak'ın hiç oğlu olmadığı belirtilmektedir. *Mu'izzü'l-ensâb*'da Ulagçi'den (اولايچی) Batu'nun oğlu diye bahsedilir; bkz. Reşidüddin, Blochet neşrindeki notlar, 108 not (bir yerden almış). Editör].

[182] *Istoriya gosudarstva rosskiyskogo,* IV, 446.

19 — Berke'nin Cuçi ulusunun başına geçmesi ve İslâm'ı kabulü

Berke'nin ne zaman ve nasıl İslâmiyeti kabul ettiğine dair tam ve güvenilir bir bilgiye sahip değiliz. Cûzcâni onun Müslüman bir hocası olduğunu (Cûzcânî, Berke'nin Hocend'de mahallî ulemadan Kur'an-ı Kerim okumasını öğrendiğini rivayet etmektedir) bildirmektedir.[183] Hiç şüphesiz o daha Batu'nun sağlığında müslüman olmuştu ve İslâmî emirler onun karargâhında tam manasiyle yerine getiriliyordu. Rubruck'un verdiği bilgiye göre Berke müslümanlığı kabul etmiş ve karargâhında domuz eti yemeyi yasaklamıştı.[184] Tahta çıkmasından sonra Buhârâ'daki meşhur ulemâya hürmetlerini arzetmek için bu şehri ziyaret etmiştir.[185] Bu delil bile Berke'nin hâkimiyetinin, Batu'da olduğu gibi bütün Mâverâünnehr'e kadar uzandığını göstermektedir. Reşidüddin'in verdiği bilgi bu hususu desteklemektedir: Algu'nun emîrleri, müteakiben Mâverâünnehr şehirlerinden Berke'nin bütün nöker ve taraftarlarını kovmuşlardır.[186] Bundan dolayı Cûzcânî'nin verdiği bilgiden şüphelenmek doğru değildir; bu bilgiye göre Berke'nin müdahalesi, Semerkant Müslüman ve Hıristiyanlar'ı arasındaki mücadeleyi Müslümanlar lehine halletmiştir.

Hıristiyanların ülkenin siyasî hayatında bir ağırlıkları yoktu; Hıristiyanlığın Semerkant'a Müslümanlıktan önce geldiğini biliyoruz. Sâmânîler ve Karahânlılar devirlerinde varlığını koruyabilmiştir. Fakat bu devirde Hıristiyanlığın ülkenin siyasî hayatına bir katkıda bulunduğuna dair hiçbir bilgiye sahip değiliz. İslâm hâkimiyetinin ve Müslüman hânedanların zayıflaması, Hıristiyanlarda kendilerini ezenlerden bir öç alma arzusunun filizlenmesine yardımcı olmuş olabilir. Çingizîler'in çoğunun, yalnız Hıristiyanlığı kabul edenler değil,[187] *Yasa*'yı koruyanlar da İslâmiyetin düşmanları idiler. Mâverâünnehr'in idarecileri arasında Çinliler ve Moğollar da vardı. Üstelik bu sıralarda Müslümanlar, Moğol imparatorluğunun en büyük dış düşmanlarını teşkil ediyorlardı.

183 *Tabakat-ı Nasırî*, II, 1184; [Nassau Lees neşr., 446].

184 Rubruck, Michel-Wright neşr., 263; [Malein terc., 94; Rockhill, 117. C.E.B.].

185 *Tabakat-ı Nâsırî*, II, 1285; [Nassau Lees neşr., 447. C.E.B.].

186 Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 219; Dorn 289, vr. 215; [Blochet neşr., 404].

187 [Bu hususta bkz. Barthold, "K voprosu o Chingizidakh-khristiankh" *Z. V.O.R.A.O.*, XXII, 1914, 171 vd. Editör].

20 — Moğol-Hıristiyan anlaşması üzerindeki teşebbüsler ve Mâverâünnehr'deki Hıristiyanlığın durumu

Güyük'ün zamanında, daha sonraları İlhanlılar devrinde gelişecek olan Moğol ve Hıristiyan dünyalarının Müslümanlar'a karşı birleşme fikri şekillenmeğe başlıyordu.

1248 yılında Kıbrıs'a St.Louis'nin nezdine, Güyük'ün İsmailîler'e ve Bağdad halifesine karşı gönderdiği Elçigidây'ın elçilerinin gittiğini görmekteyiz.[188] Elçiler St. Louis'ye Güyük'ün annesinin Hıristiyan olduğunu, Güyük'ün kendisinin ve 18 şehzâde ve birçok asîlin Hıristiyanlığı kabul ettiklerini, bundan birkaç yıl önce Elçigidây'ın istavroz çıkardığını, şimdi ise Bağdad'a "Hârezmliler'in Hz. İsa'ya hakaret ettiklerinin intikamını almak için gittiklerini" bildirdiler.[189] Elçigidây'ın Fransa kıralına yazdığı mektupta, Hıristiyanlığın çeşitli mezhepleri olan Katolikler, Ortodokslar, Ermeniler, Nasturîler, Ya'kubîler ve bu dine karşı saygı duyan herkes arasında ayırım yapmamasını istiyor "onların hepsi bizimle eşit olsun" ricasında bulunuyordu.[190] Bundan önce St. Louis, Kıbrıs'a geldiği sırada bu adanın kıralı ona Semerkant'tan 7.III.1248 tarihli Ermeni saray nazırı[191] tarafından yazılmış bir mektup göstermişti. Mektupta Moğollar arasında Hıristiyanlığın yayılmasından bahsediliyor ve kısa zaman önce de bizzât Hân'ın Hıristiyan olduğu haberi veriliyordu. Mektubu yazanın mahallî Hıristiyanların kilisesine gittiği ve orada Hz. İsa ve o doğduğu zaman hediye getiren üç doğulu bilginin resimlerini gördüğü, Hıristiyanlığın bütün başarılarının Hz. İsa'nın takdisine bağlı olduğu, çünkü onun dinini yayanların

[188] Güyük'ün zamanında Mogollar ile Fransa kıralı IX. Louis'nin münasebetleri hakkında bkz. Mosheim, add. XII, (Elçigidây'in elçileri şunlardı: "Sabeldin (Sa'deddin yahut Seyfeddin?), Davud, Musul'lu arapça konuşan bir Nasturî hıristiyanı (bu şahıs için aşağıya bkz.) ve muhtemelen Nasturî olan malum Marc. Bunların elçiliklerinin teferuatlı tarihi için bkz. P. Pelliot, *Les Mongols et la Papauté,* II, 151 vd.d. (*Revue de l'Orient Chrétien,* Seri 3, cilt VIII (XXVIII), 1932, No: 1-2'den ayrı basım) Editör].

[189] [Celâleddin Hârezmşâh ile birlikte gelen ve onun ölümünden sonra Mısır Eyyubî sultanı Melik es-Sâlih'in yanında vazife alan Hârezmli Türkler 1222'de Haçlılar'ı ikinci defa Kudüs'ten kovup şehri ve hıristiyanların mukaddes yerlerini yağma etmişlerdir. Editör].

[190] [Mektup Muharrem 646 tarihinde, yâni 1248'in ilkbaharında yazılmıştır. P. Pelliot'nun araştırmalarına göre mektubun 1248 yılının 15 ve 24 Mayıs arasında yazılma ihtimali de vardır. *Les Mongols et la Papauté,* II, 204. Editör].

[191] [Burada Ermeni kıralı He'tum'un (yahut Hayton) kardeşi Smbat söz konusudur; onun Güyük'ün yanına seyahati hakkında bkz. Magakia (Aknerli Grigor), Patkannov terc., 18, n. 34; Blake-Frye neşr., metin 312, 314; *Istoriya mongolov po armyanskim istochnikam,* II, 69 vd. (Genceli Kirakos). Editör].

onun getirdiği mesaja layık kimseler olmadığı üzerinde duruluyor ve mektupta şöyle deniliyordu: "Biliniz ki, (burada) vaız kabul ettiklerimizin hepsi bana göre şiddetli bir cezayı haketmişlerdir." Yazara göre Hıristiyanlığa karşı günah işlemiş olan Müslümanlar'ın hesap verme zamanları gelmiştir: "Daha önceleri [Hıristiyanlar'a] dehşet salan Müslümanlar şimdi yaptıklarının cezasını iki kat çekmelidirler".

Hıristiyanlığı kabul eden Moğollar ile Müslümanlar'a karşı ittifak yapma fikri St. Louis tarafından benimsendi ve bu maksatla Moğolistan'a elçiler gönderildi; fakat dinî müsamaha göstermesi ricasına kesinlikle karşı çıktı. St. Louis'nin askerî karargâhında Papa'nın temsilcisi olan Tusculum piskoposu Odo, Büyük Hân'a, annesine, Elçigidây'a ve doğudaki kiliselerin mesullerine mektuplar gönderdi. Mektuplarda, Roma kilisesinin onları sevgili oğulları gibi karşılayacağı yazılıydı. Ancak bu husus, onların Katolik kilisesinin akidelerine tamamiyle bağlı oldukları, Roma kilisesini bütün kiliselerin başı olarak kabul ettikleri ve Hz. İsa'ya kendisini Hıristiyan kabul eden herkes gibi itaat ettikleri takdirde mümkün olacaktı.

Güyük'ün ölümü bu plânın gerçekleşmesine mani oldu. Möngke, Rubruck ile Fransa kıralına gayet sert mektuplar gönderdi. Mektupta David'den [192] hilekâr diye bahsediliyor, St. Louis'nin elçilerini büyük bir teveccühle karşılayan Hâtûn Oğul-Gaymîş'a [193] "o kahpeden daha aşağılık kadın harp, sulh ve ülkenin refahı hakkında ne bilebilir?" diye hitab ediliyordu. [194]

Smbat'ın Semerkant'tan edindiği intiba bu şehirde Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında bir mücadelenin olduğunu göstermektedir. Böyle bir mücadelenin olduğunu Marko Polo'nun Vaftizci Yahya hakkında verdiği hayret verici rivayette de müşahede etmekteyiz. Bu kilisenin Hıristiyanlığı kabul etmiş olan Çağatay zamanında yapıldığı rivayet edilmektedir. Kilise inşa edilirken Hân'ın müsaadesiyle bir caminin temelinden sökülen taşlar kullanılmıştır. Bu taşlardan birisi kilisenin tam ortasında olup kubbeyi tutan sütunun altında durmaktadır. Çağatay'ın yerine Hıris-

192 [Davud hakkında bkz. n. 188].

193 [Güyük'ün, Merkit kabilesinden olan dul karısı. Onu, Oyrat kabilesinden olan, aynı adı taşıyan Möngke Hân'ın hanımlarından birisiyle karıştırmamak lazımdır; geniş bilgi için bkz., Pelliot, *Les Mongols et la Papauté,* II, 198, n. 2. Editör].

194 Möngke'nin IX. Louis'ye yazdığı mektuptan Rubruck iktibas yapmıştır; Michel-Wright neşr., 369-71; [Malein terc., 162 vd.; Rockhill, 248 vd.d. C.E.B.]. d'Ohsson, *Histoire des Mongols,* II, 306 vd.d.

tiyanlığı kabul etmemiş olan oğlu (? torunu) tahta geçince Müslümanlar çeşitli bahaneler ileri sürerek Hıristiyanlardan taşı geri aldılar; taşı sütunun altından çıkarınca herkesin beklediğinin aksine bina çökmedi, çünkü "sütunun kendisi temelden üç karış yükseldi ve o zamandan itibaren sütun kubbeyi değil kubbe sütunu taşımaktadır". [195]

Cûzcânî'nin, 657 (1259)'de Delhi'ye ticaret maksadiyle gitmiş olan Nureddin A'mâ'nın hankahının reisi Semerkantlı Seyyid Eşrefeddin'den dinlediği hikâye daha inandırıcıdır. Onun verdiği bilgiye göre Semerkant müslümanları kiliseyi yıkmışlardı. [196]

Hıristiyanlık her ne kadar ortadan kaldırılamadı ise de Semerkant'ta Hıristiyanlar'ın vaziyeti hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. XII. yüzyılın sonlarına doğru yazılmış bir Çin vesikasında Semerkant'tan, *e-li-ku-un* (moğolca *erke'ün* Hıristiyan manasına gelmektedir) dininin hüküm sürdüğü memleket olarak bahsedilmektedir. [197] 1329 yılında Papa John XXII. Semerkant'a bir katolik piskoposu gönderdi. [198] Bu devirde Hıristiyanlık Yedisu'da, hem kuzey bölümünde, hem de 1886'da meşhur Nasturî mezarlıklarının ortaya çıkarıldığı Çu kıyılarında mevcuttu. [199] Burada

[195] Marco Polo, Yule neşr., I, 183-6; [Minayev terc., 69].

[196] *Tabakat-ı Nâsırî,* II, 1288.vd. d.; [Nassau Lees neşr., 448-50].

[197] Palladius, *Starinniye sledy khristianstva,* 38. [Erke'ün "hıristiyan papaz, o zaman sadece hıristiyan" için bkz. Minorsky ve Minovi, "Nasir al-Din Tûsî an finance", *B.S.O.S.,* X, 1940, 785: *İranica,* 81 vd.; Dörfer, *Mongolische Elemente im Neupersishen,* 123-5, No: 15. Bunun grekçe "Arhon"den geldiğine dâir ileriyi görüş önemini kaybetmiş gibi görünüyor.

[198] Mosheim, 110 vd., add. LXIII, LXV. (Semerkant'taki hıristiyanlar hakkındaki haberleri Uluğ Beg zamanına kadar takip edebiliyoruz. 1404 yılında Clavijo (Sreznevsky neşr., 328); *Embassy to Tamerlane* 1403-1406, (G. Le Strange terc., Londra 1928, 288) Semerkant'ta çok hıristiyan (Ermeni, Grek, Nasturîler, Yakubîler. C.E.B.). olduğunu yazmaktadır. Bunların çoğu Timur tarafından çeşitli ülkelerden getirtilmişti. XIV. yüzyıl Ermeni tarihçisi Mezoplu Thomas (Tovma Metsopetsi, Shahnazarian neşr., 28 vd.)'nın verdiği bilgi oldukça enteresandır; ona göre Uluğ Beg zamanında "orada (Semerkant'ta) hıristiyanların sonu gelmişti". Bir müslümanın karısını yoldan çıkaran ve bununla övünen bir Nasturî'nin ahlaksız davranışı Semerkant'taki bütün hıristiyanlara zülmedilmesine sebep olmuştur. Hıristiyanlar ya ölümü veya İslâmiyet'i tercih zorunda bırakıldılar. "Çok az kişi ölümü tercih etti, diğerleri ise dinlerini değiştirdiler". Bu hikâye, doğu ülkelerine esir almaya giden ve hâdiseye şahit olan Ermeni patriği Hovhannes (lakabı Çatkı)'in mektubuna dayanılarak yazılmıştır. Bu haberin tarihi hakkında bilgi sahibi değiliz. XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra kaynaklarda Mâverâünnehr'de hıristiyanlık hakkında bir bilgiye rastlamıyoruz.

[199] [Burada Barthol'un yazısı noktalarla devam ediyor, muhtemelen bazı şeyler atlanmış. Rubruck'a (Michel-Wright neşr., 293; Malein terc., 111 vd.; Rockhill, 157 vd.d. C.E.B.) gönderme yapılıyor. fakat burada Semiryeçye (Yedi-su) ağzındaki Nasturîler hakkında değil Mogollar hakkında bilgi vardır. Editör].

Nasturîler'in Moğol imparatorluğunda oynadıkları rolü, çağdaş yazarların müşahadelerinden ve hepsinden önce Rubruck'un verdiği bilgilerden faydalanarak kısaca belirtmek faydalı olacaktır.

Yedisu'daki kitabelere dayanılarak...[200]

Semerkant ve Yarkent'te Nasturîler'den başka Yakubîler ve Yedisu'da Ermeniler dikkati çekmektedirler. Yedisu'da ermenice yazılmış mezar taşlarının bulunmasından sonra N.Y. Marr'ın doğru olarak belirttiği gibi aynı adı taşıyan gölün kuzey kıyısında bulunan Issık-Göl şehrindeki manastırın Katalan haritasında zikredildiği üzre gerçekten Nasturîler'in değil Ermeniler'in olduğunu kabul etmememiz için şüpheye mahal kalmamıştır.[201] Diğer taraftan Rubruck, Möngke'nin sarayında kendi ülkesinde olduğu gibi dokumacılık yapan ve Moğollar'ın yanına hacı kıyafetinde gelip onların arasında nüfûzlu bir şahsiyet olan Ermeni Sergius'a rastlamıştır.[202] Rubruck'un bu adam hakkında naklettiği hikâye bu hususta fikir sahibi olmamıza imkân vermektedir. Dikkati çeken ve görünüşe göre pek az anlatılan Sergius'un Jonah ile olan münasebetine dair hikâye Hıristiyan propagandasının Moğolistan'da nasıl yapıldığını ve vaızların ahlâk ve eğitimde kendilerinden üstün olan rakiplerinden nasıl kurtulduklarını göstermektedir.[203]

21 — Möngke'nin ölümü ve Kubilay ile Arıg Böke arasında iç harp

Reşidüddin'e göre[204] Möngke, 1257 (yılan yılı)'de Çin ile savaş halinde iken ölmüştür; Çin kaynaklarına göre ise 1259 yılında öldü.[205] İkinci

200 [Barthold'un yazısında yeniden noktalar ve atlama var. Muktemelen Barthold, buraya daha sonra XIII. yüzyıl Mâverâünnehr ve Yedisu hıristiyanlarının durumları hakkında ilave yapmayı düşünmüş olmalıdır. Bu konu, daha geniş olarak Barthold'un *O khristianstve v Turkestane v domongolskiy period* ve bunun daha genişletilmiş ve ikmal edilmiş almanca baskısında, *Zur Geschichte des Christentums in Mittel-Asien bis zur mongolischen Eroberung,* Tübingen-Leipzig, 1901, incelenmiştir. Editör].

201 Narr, *Nadgrobniy kamen iz Semirechya,* 348.

202 Rubruck, Michel-Wright neşr., 324; [Malein terc., 132; Rockhill terc., 193. C.E.B.].

203 [Rubruck'un Karakurum'da tahsilli Nasturî papazı Jonas'ın cahil ve maceracı keşiş Sergius ile yürüttüğü mücadele ve Jonas'ın Sergius tarafından zehirletilmesi hikâyesi kastediliyor (Rubruck, Michel-Wright neşr., 324-5; Malein terc., 144 vd.; Rockhill terc., 216-9. C.E.B.). Balthold'un yazdığı nüshada yine noktalar var, muhtemelen atlama olması gerekmektedir. Editör].

204 Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 211; Dorn 289, vr. 208; (Blochet neşr., 335. Burada Möngke'nin ölüm tarihi olarak Muharrem 655 (19 Ocak-

tarihin daha doğru olduğu tahmin edilmektedir. Reşidüddin, Möngke'nin saltanatının sekizinci yılında öldüğünü yazmaktadır. Hindistan'da 1260 yılında, *Tabakat-ı Nâsırî*'nin yazıldığı sıralarda bazı müphem şayialar dolaşıyordu.[206] Möngke'nin cenazesini Moğolistan'a oğlu Asutay götürdü. Möngke'nin ölümü sebebiyle dört ordugâhta da yas tutuldu ve sonra Burkan Kaldun arazisindeki "büyük *guruk*" (*Yeke guruk*)'da Çingiz Hân ve Tûluy'un mezarları yanında toprağa verildi.[207]

Bu sefer taht mücadelesi Tûluy'un oğulları arasında başladı; yâni ordusuyla birlikte Çin'de bulunan büyük oğlu Kubilay ile en küçük oğlu ve baba *yurdunun* mirasçısı Arıg Böke (onun *ordu*'sunda annesi Sorkoktani Bige bulunuyordu) arasında, 1260 yılında ilk defa iki Büyük Hân'ın aynı zamanda tahta geçtiğini görüyüruz; Çin'de Kubilay, Moğolistan'da Arıg Böke, Çingiz hânedanının en kudretli temsilcileri Berke ve Hûlâgû'nun bu seçimlerin hiç birisine katılmamalarına rağmen Arıg Böke onların kendi tarafını tuttuğunu etrafa yaymağa çalışıyordu. Cûzcânî'ye inanmak icap ederse Möngke'nin ölümünden kısa bir fasıladan sonra onların kendi tarafını tuttukları söylentisini yaymıştı. Cûzcânî'de Möngke'nin ölümünden kısa bir süre sonra İran, Horasan ve Mâverâünnehr'de *hutbe*'nin Berke adına okunduğu kayıtlıdır[208] Tahtı elde etmek isteyen bu iki kişiyi destekleyen birkaç şehzâde vardı. Çağatay ulusunun reisi Organa Beki, Arıg Böke'nin tarafını tutuyordu. Kubilay Çağatay ulusunu ele geçirmeğe çalıştı ve bu maksatla Böri'nin oğlu şehzâde Abişka'yı oraya gönderdi. Fakat Abişka, Tangut'ta Arıg-Böke'nin taraftarları tarafından yakalanmış ve bundan çok geçmeden Arıg Böke'nin emri üzerine öldürülmüştür. Kardeşini örnek alan Arıg Böke, Organa'ya güvenmiyordu. Arıg Böke, Organa'ya güvenmedi ve kendi adına Türkistan'a bir Çağatay şehzâdesi göndermeğe karar verdi. Bununla o, toprakları kendi mülkiyetine geçirmeyi sağlamayı ve

---

17 Şubat 1257) veriliyor. Fakat daha yukarıda Büyük Hân'ın öldüğü kolera salgınının Moğol ordusunda yazın, sıcakların yükseldiği sırada yayıldığı belirtiliyor (تابستان در آمد و کرما قوت کرفت Burada verilen tarih şüpheli gözüküyor.

[205] *Yüan-shih bi-shi*, Bichurin terc., 349, 353; d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, II, 332.

[206] *Tabakat-ı Nâsırî*, II, 1292; [Nassau Lees neşr., 451: جماعت ایند کان ازبلاد خراسان نقل کردند که منکو بدوزخ رفت, "Horasan bölgesinden gelen bazı kimseler Mengü (Möngke)'nün cehenneme gittiğini söylüyorlardı. Editör).

[207] Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 211; Dorn 289, vr. 208; [Blochet neşr., 336 vd. Cemâl Karşî'ye göre Möngke Hân 658 yılı başında, yâni 1259 yılının 18 Aralık'ından sonra öldü].

[208] *Tabakat-ı Nâsırî*, II, 1292; (Nassau Lees neşr., 451).

Hülagû ile Berke'nin daha yaşlı tâlibin tarafını tutması hâlinde onlara manî olmayı plânlıyorlardı. Bundan başka Kubilay'ın Çin'den tahıl nakliyatını durdurması üzerine Moğolistan'da kıtlık başlamıştır. Böylece Moğolistan'a tahılın Türkistan'dan getirtilmesi zarureti ortaya çıkmıştır.

Bu vazifelerin hepsi Çağatay'ın torunu ve Baydar'ın oğlu Algu'ya verilmişti. Baydar mükemmel bir nişancı olmakla şöhret yapmıştı. O Avrupa'daki Tatar seferlerinde, bilhassa 1241 yılındaki Polonya ve Silesia'nin tahrip edilmesinde fevkalâde önemli roller oynamıştır[209] Oğul babasına layık olduğunu isbat etmişti. Kâşgar'a varınca orada Çağatay hânedanının üyelerini ve onların taraftarlarını etrafına toplamaya muvaffak olmuştu. Organa Hâtûn ve Mes'ûd Beg, Arıg Böke'ye katıldılar. Algu, kuzeni Negübey-Oğul'u 5000 asker ile birlikte Berke'nin valisini kovarak Mâverâünnehr'i işgal etmesi için gönderdi. Negübey ile birlikte emîrlerden Uçaçar ve bitikçilerden Habeş-Amîd'in oğlu Süleyman Beg de gönderilmişti. Bu da gösteriyor ki, bazı Müslüman asîlleri Algu'nun tarafını tutmuştur. Samimî Müslümanlar'ın Müslüman Berke'nin yanında yer almaları gerekiyordu. Buhârâ'nın işgali sırasında meşhur Seyfeddin'in oğlu Şeyh Celâleddin Bâherzî öldürülmüştü. Mâverâünnehr'de Moğol birlik kumandanları Buka Nuşa ve Çing-Sang-Taifu, Algu'nun tarafına geçip yerlerini korudular.

Bununla yetinmeyen Algu, Çağatay'ın hâkimiyeti altında olmayan Hârezm ve Afganistan gibi bölgeleri bile kendi idaresi altına almaya karar verdi. Uçaçar Hârezm'e ve Saday İlçi de Afganistan'a gönderildiler. Möngke zamanında Hindistan'da faaliyette bulunan Moğol kuvvetlerine Salı-Bahâdur kumanda ediyordu. Saday-İlçi onun etrafında toplanmış olanları kendi tarafına çekmeğe muvaffak oldu; onlar da kendi emîrlerini teslim ettiler. Böylece bu bölgede de Algu'nun iktidarı sağlamlaşmış oldu[210].

Algu bunların hepsini yalnız kendi menfaati için yapıyor ve sonuncunun isteğini aslâ dikkate almıyordu[211]. Arıg Böke'nin habercileri onların ihtiyaçlarına yetecek kadar para, at ve silah temin etmişlerdi, fakat Algu onların gitmesine razı olmadı[212]. Neticede Algu, Arıg Böke'ye harp ilân

209 Volff, *Geschichte der Mongolen*, 159.

210 [Bu hususta bkz. Vassâf, Von Hammer neşr., metin 23 vd., tercüme 25; Bombay neşr., 12. Editör].

211 [Barthold'un yazdığı nüshada böyle, muhtemelen Arıg Böke kastediliyor].

212 Reşidüddin'de olayların kronolojisi karışıktır. Biz, olayların çağdaşı Çinli seyyah Yeh-lü Hsi-liang'ın verdiği bilgileri kullanıyoruz (Bretschneider, *Mediaeval researches*, I, 157-63.

ederek elçileri öldürdü, toplamış oldukları para ve diğer eşyaları aldı ve onları kendi askerlerine dağıttı (1262).

Bu sırada Arıg Böke, Kubilay ile başarısız bir savaşın içinde bulunuyordu. Arıg Böke, Moğolistan'ı ona bırakmak mecburiyetinde kaldı ve Kırgızlar'ın ülkesine, Yukarı Yenisey'e çekildi. Kubilay'ın bundan sonraki askerî harekâtı Çin'deki karışıklıklar sebebiyle güçleşmiş ve Arıg Böke batıdaki düşmanına karşı harekete geçebilmiştir. Algu, bundan önce muhtemelen düşmanına karşı ilerlemiş olacak ki, şimdi 1500 li (500 mil kadar)'lik bir mesafeden geri çekilmek zorunda kalmıştır. Nihayet Kara Buka kumandasındaki bir öncü kuvveti ona yetişti. Savaş Sum-Göl (Sayram) gölü ve Ye-li-k'ien şehrine yakın bir yerde cereyan etmiştir. Ordusa savaş meydanında darma dağın edilen Kara Buka hayatını kaybetti; başı da Kubilay'a gönderildi. Fakat bundan sonra Möngke'nin oğlu Asutay'ın kumandasında Arıg Böke'nin ordusunun diğer bir birliği Algu üzerine hücuma geçti. Asutay Talki geçidinden (Moğollar bu geçide Temür-Kalka, yâni Demir Kapı demektedirler) hızla geçerek Algu'nun daha önce dönmüş olduğu İli vadisine girdi. Asutay, daha önce kazandığı zaferin sarhoşluğu içinde düşmanının böyle beklenmedik ânda gelişini düşünemiyen Algu'yu kesin bir hezimete uğrattı. Almalıg, Asutay tarafından işgal edildi ve Algu Doğu Türkistan'a kaçmak zorunda kaldı. Arıg Böke, İli vadisinde kışlaklara yerleşti.

22 — Arıg Böke ve Algu arasında Yedisu'daki savaş

Moğol emîrleri Arıg Böke'nin ordu kumandanlarını düşüncesizce öldürmesinden şikâyetçi idiler. Arıg Böke'nin emîrlerinden çoğu kış boyunca onu terketmişlerdi. Askerler halka o derece zülm ve haksızlık ediyordu ki, İli vadisinde birçok insanın hayatına malolan bir kıtlık başladı. Ordu o kadar çok buğday toplamıştı ki, atlarını arpa yerine buğday ile besliyorlardı. Fakat bu hareket Arıg Böke için fena sonun başlangıcı oldu. İlkbaharda, buğday ile beslenmiş olan atlar çayıra çıkınca hastalandılar ve büyük bir kısmı da öldü. Altaylar'da Caykan Müren nehri boyunca ordusu ile bulunan Möngke'nin oğlu Ürüngtaş[213] Kubilay'ın tarafına geçmiş ve Arıg Böke'nin oğlu onun emri üzerine babasının *"büyük tamga"*sını"

[213] D'Ohsson (*Histoire des Mongols*, II, 364)'da Yorung-taş; Reşidüddin'de اورونكتاش (St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 220; Dorn [Blochet neşr., 414] ve Dorn 289, vr. 216.

ona göndermek mecburiyetinde kalmıştı. Algu, Arıg Böke'nin zayıflığından istifade cihetine giderek ona hücum etmek istedi; Arıg Böke de ona karşı Organa Hâtûn ile Mes'ûd Beg'i gönderdi ve kendisi de Asutay ile birlikte 1264 yılında Kubilay'ın yanına giderek ona tabiiyetini arzetti[214]. Her zaman olduğu gibi şimdi de iç harbi müteakip âsiler hakkında dava açıldı ve önemli emîrler idam cezasına çarptırıldılar, bunlar arasında Kubilay'ın "Ögedey Hân ve Möngke Hân'ın konuşmalarını dinlediğinden" dolayı affetmek istediği Bulgay'ın kâtibi de bulunuyordu[215].

Kubilay, Arıg Böke ve Asutay hakkında Hülagû, Berke ve Algu'nun fikirlerini almak istedi. Her üçü de kaçamak cevaplar verdiler ve neticede onlar da affedildiler. Berke ve Hülâgû 1266 veya 1267 Kurultayı'na gitmek istemelerine rağmen bu plânlarını gerçekleştiremediler.

Reşidüddin, Hülâgû ile Berke arasındaki savaşın Arıg Böke'nin öldüğü 1266 yılında başladığını bildirmektedir[216]. Fakat aynı müellifin diğer rivayetlerinden ve başka kaynaklardan öğrendiğimize göre bu iki zât arasındaki düşmanca hareketler 1262 yılında zaten başlamıştı. Aynı yıl içinde Berke'nin yanına ilk defa Mısır elçisi gelmiştir[217]. Halbuki 1266'da Hülâgû artık hayatta değildi. Harbin sebepleri şunlar olmalıdır: Cuçililer'in Arrân ve Azerbeycan üzerinde hak iddia etmeleri, hânedanın en yaşlısı olan Berke'nin Hülâgû'ya mütehakkimâne davranması ve nihayet Cuçili birkaç şehzâdenin İran'da ölmelerinin, zehirletilerek öldürüldükleri şeklinde yorumlanması[218]. Bütün bunlara ilave olarak Berke, Müslüman olması sıfatiyle Hülâgû'nün zülmüne karşı bütün Müslümanlar'ın hâmisi olarak ortaya çıktı. Kirakos'a göre Algu'da Hülâgû'yu Berke'ye karşı tahrik ediyordu. Algu'nun Berke'ye karşı nefretinin sebebi "Onun ihbarları yüzünden Möngke Hân'ın kendi kabilesini yok etmiş" olmasıdır. Yâni itham ve ihbarlarının 1251 yılında cereyan eden olaylara kısmen sebebiyet verdiği ithamı vardı[219].

214 Reşidüddin'de böyledir (St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 220; Dorn 289, vr. 217; [Blochet neşr., 420]); Çin kaynakları da aynı bilgiyi veriyorlar (*Tun-tsian-hanmu*, IX, 302).

215 [Reşidüddin, Blochet neşr., 428; *Metinler*, 126. Editö]).

216 Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 220; Dorn 289, vr. 219; [Blochet neşr., 432 vd.].

217 Onun hakkında bkz. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III, 386 vd.d.

218 D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III, 377 vd.d.

219 *Istoriya mongolov po armyanskim istochnikam*, II, 105 (Genceli Kirakos).

23 — Berke ve Algu arasındaki savaş

Filhakika Algu ile Berke savaş hâlinde idiler. Arıg Böke'nin geri çekilmesinden sonra Algu, Organa Hâtûn ile evlenerek Mes'ûd Beg'i Semerkant ve Buhârâ valiliğine tayin etti. O sıralarda memleket hemen hemen Moğol istilâsının yaralarını sarmıştı. Cuveynî'ye göre 658 (1260) yıllarına doğru bazı bölgeler eski refah seviyelerine ulaşmışlardı ve diğer bölgelerde ulaşmak üzere idiler. İran ve Horasan'da olanlar oldukça farklı idi; çünkü buralarda sadece işgal değil her köy, kasaba ve şehrin defalarca tahribi söz konusu idi[220]. Algu ile birlikte ülkeye tekrar felâketler de geldi[221]. Mes'ûd Beg, Algu'nun emriyle halka ağır vergiler koydu ve böylece Berke'ye karşı olan savaşta gerekli parayı temin etti.[222] Berke'nin ordusu mağlup edildi ve bundan sonra Algu Utrâr'ı ele geçirerek tahrip etti[223].

Vassâf'ın bu devirde meydana geldiğini kaydettiği ve Algu'nun da muhtemelen yer aldığı bir hâdise vardır[224]. Hülâgû ile Berke arasındaki savaş devam ederken Kubilay, Buhârâ'da yeni bir nüfus sayımının yapıl-

[220] Cuveynî, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, IV, 2, 34, vr. 33; [Kazvînî neşr., I, 75].

[221] Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 225; [Blochet neşr., 538: مشهور چنان است که ممالك ترکستازن بیشتر الغو خراب کرد kelimesi bazı yazmalarda yoktur. Editör].

[222] [Barthold'un kendi metninde sonraki kelime çözülemiyor].

[223] Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 220; Dorn 289, vr. 217; [Blochet neşr., 420].

[224] [Vassâf, Von Hammer neşr., metin 98, tercüme 94; Bombay neşr., 51:
نودودرین نزدیکی قاآن ایلچی را فرستاد وشمارهٔ بخارا نازه کردانید از جمله شانزده هزار که در نفس بخارا معدود بودند پنج هزار بباتو تعلق داشت وسه هزار بقوتی بیکی مادر هلا کو خان وباق بالغ قول یعنی دلای بزرك موسوم بود تاهر کس از اولاد چنکز خان که برسریر خانیت استقرار یابد آزنرا بخاصه حاکم کند این پنج هزارهٔ باتور تمامت بصحرا راندند وبزبان صفائح بیض که برید منایاء حمراست بیغام آحال بر ایشان خواندند وبر مال وزن وفرزند ایشان هیچ ابقا رفت

Ve bu sırada Büyük Hân elçi gönderip Buhârâ'da nüfus sayımı yapılmasını istedi. Buhârâ şehrinde sayılan 16.000 kişiden 5000'i Batu (neslinden gelenlere) ya, 3000'i Hülâgû Hân'ın annesi Kuti Bige (yâni Sorkoktani Bige)'ye âitti ve geri kalanların hepsi *Ulug kol*, yâni dalay-i buzurg diye anlandırılmışlar ve Çingiz Hân'ın neslinden hanlık tahtına kim çıkarsa onları kendi malı *(Hâssa)* gibi kullanabilecekti. Batu'ya âit olan 5000 kişinin hepsi bozkıra sürülmüşler ve parlak (harfi harfine "beyaz") kılıçların dilinde kanlı (harfi harfine "kırmızı") ölümün habercileri, onlara ölüm saatinin haberini verdiler. Mal, mülk, kadın ve çocuklardan kimse bırakılmadı. *Ulug kol* ve *dalay-ı buzurg* tabirleri hakkında bir sonraki nota bakınız. Editör).

ması emrini gönderdi. Şehirde 16.000 kişilik bir Moğol ordusu bulunuyordu. Bu ordunun 5000'i Batu'nun (yani Cuçi *ulusunun)*, 3000'i Hülâgû'nun annesi Sorkoktani Bige'nin ve geri kalan 8000'i ise "büyük orduya" *(ulug kol)* âitti, yâni bu 8000 kişi Çingizîler'den Büyük Han'ın tahtına kim çıkarsa onun sayılıyordu. Kubilay'ın emri ile Cuçi askeri şehirden bozkıra çıkarılarak öldürüldü ve onlara âit olan her şey, kadın ve çoçukları da dahil müsadere edildi[225].

[225] D'Ohsson'a göre (*Histoire des Mongols*, III, 381 vd). Buhârâ katliâmı Hülâgû'nun emri üzerine yapılmıştır, fakat bu Hammer'in neşrettiği Vassâf metnine ve Asya Müz. yazmasına (vr. 31) uymamaktadır. Ayrıca Hülâgû'nun Buhârâ'ya her hangi bir zaman hâkim olduğuna dâir bilgimiz yoktur. الغ قول ve هزاره tabirleri ile d'Ohsson'un tahmin ettiği gibi Buhârâ halkı değil Mogol birlikleri kastediliyor olmalıdır. [Bizim yukarıda Vassâf'tan verdiğimiz metnin (n. 224'e bkz.)doğru izahını d'Ohsson (ve Vambéry, *History of Bukhara*, 167) yapmıştır; Vassâf, Buhârâ'daki Mogol garnizonundan ve Buhârâ halkının nüfus sayımından bahsediyor. هزارة tabiri ancak bir defa görülür, diğer yerlerde ise هزار tabiri kullanılmıştır, yâni "bin" kelimesi sayım için kullanılmıştır. *Uluğ kol* (türkçe kelime manası "büyük merkez (ordu") ve *dalay-ı buzurg* (mogol-farsça) yalnız Büyük Hân'ın hususî ordusu değil onun bütün ulusunu, mal ve mülkünü ve kendisine bağlı bütün insanları içine almaktadır. Bilindiği gibi Büyük Hân'a Dalay Hân (mogolca "Deniz Hân") deniyordu. Fakat Reşidüddin (Alizâde neşr., metin 513: زمین مواضع .... از اینجو ودلای ومزارع آبادان وخراب ve *dalay*'dan meydana gelen bölgedeki araziler ile işlenmiş ve terkedilmiş zıraî arazi"yi ve Vassâf da (Bombay neşr., 268, 336, 340, 363, 404, 445) *dalay* tabiri ile Hân'ın hususî mülkünü (aynı zamanda Gazan Hân'ınki de) kastetmektedirler. Dalay, incü ile aynı mânaya gelmekte ve üzerinde yaşıyan köylülerle birlikte toprağı ifade etmektedir. *(incü* ile arazi, ordu ve tâbi insanların anlaşıldığı hakkında bkz. Reşidüddin, Quatremère neşr., 130-32, n 12); burada muhtelif kaynaklardan aktarmalar vardır). *İncü* (Moğolca), *hâssa* (arapça, farsça) ve *dalay* (mogolca)tabirlerin burada eşanlamı olarak incelememiz gerekmektedir. Vassâf'tan iktibas edilen metinde muhtemelen Buhârâ halkı, umumiyetle zanaatkârlar kastedilmektedir: onlar Mogol istilacıları tarafından esaret altına (veya şahsî tabiiyete) alınmış ve üç sahip, Batu, Tûluy (onun mirasçısı dul karısı Sorkoktani Bige idi) ve Büyük Hân'ın *ulus*'u arasında paylaşılmışlardı. Vassâf'ın eserinin başka yerlerinde gördüğümüz (Bombay neşr., 68, 69) gibi bu tâbi insanlar Buhârâ'da kalarak Çingiz neslinin ayrı üyelerine âit olan ve onlara gelir getiren imalathanelerde *(kârhâne)* çalışıyorlardı. Bunun gibi hazineye veya Hân âilesinin üyelerine âit imalathanelerde çalışan esir-esnaf *(esirân)* veya tâbi insanlar Reşidüddin'de (Ali-zâde neşr., 30, 179, 392, özellikle 542-5; Arends terc., 26, 106, 221, özellikle 311-13) sık sık geçmektedir. Batu'ya tâbi olanların yok edilmesi muhtemelen Algu ve Hülâgû'nun teşebbüsleri ile olmuştur. Çünkü onlar kendileriyle mücadele halinde olan Batu'nun halefi Berke'ye zarar vermek istiyorlardı. Her halükârda Vassâf'ın naklettiği hikâyenin tamamı, Barthold'un yorumunu kabul etmemize imkân vermiyor. Barthold'un da yukarıda belirttiği gibi hiç bir zaman şehirlerde yaşamamış olan 16.000 Mogol askerinin, göçebesinin (aileleriyle birlikte bir kaç on bin) "bizzat Buhârâ şehrinde (درنفس بخارا) bulunmasını kabul etmemiz oldukça zordur. Hususî mülkü" hakkında aslında orijinal olarak her şeyi ihata eden izahı için bkz. Dörfer, *Mongolische Elemente im Neupersischen*, 324-6, No: 196. C.E.B.].

24 — Ögedey'in büyük oğlu Kaydu'nun iktidarı ele geçirme teşebbüsü

O yıllarda Orta Asya'da bağımsız Moğol devletinin kurucusu olan Ögedey'in genç torunu Kaydu tanınmağa başladı. Kaydu, Ögedey'in beşinci oğlu Kaşin'in oğlu idi. Babası haddinden ziyade içkiye düşkündü ve bu yüzden genç yaşta öldü. Kaydu, Çingiz Hân'ın ordusunda yetiştirildi. Ögedey'in ölümünden sonra (muhtemelen 1251 ihtilâlinden sonra) Möngke'ye bağlanmış ve daha sonra Arıg Böke'nin yanına giderek taht kavgalarında adı geçenlerden sonuncusunun tarafını tutmuştur[226]. Arıg Böke'nin Kubilay'ın tabiiyetine girmesine rağmen Kaydu onu takip etmiyerek Ögedey'in neslinden gelen birisi sıfatiyle kendi kuvvetiyle haklarını müdafaa etmeğe karar verdi. Bu teşebbüs başarısızlığı uğrayacak gibi görünüyordu. Ögedey'in eski ordusundan ona birşey kalmamıştı[227]. Onun yalnız başına kendisine bir ordu kurması gerekirken rakipleri geniş ülkelere hükmediyorlardı. Bununla beraber Ögedey'in torunu Moğollar'ın atasözlerinde bile yer alan sağlam ve büyük bir ordu teşkilini başardı. O aynı zamanda Orta Asya'yı içine alan bir imparatorluğun kurucusu olmuştur. Kaydu, başbuğluk kabiliyetini ve bir siyasetçide gereken soğukkanlılığı şahsında birleştirmişti. Bir alkoliğin oğlu ve torunu olan Kaydu, Çingizîler'in içinde şarap ve kımız içmeyen tek kişidir[228].

Anne tarafından, Uygurlar'ın komşusu olan ve dağlık yerlerde yaşayan Bekrin veya Mekrin kabilesine mensuptu. Reşidüddin'e göre Bekrinler "ne Moğol ve ne de Uygur idiler"[229]. (Kaydu dış görünüş itibariyle saf bir moğol idi; Reşidüddin onu orta boylu, tamamen sakalsız ve ancak yüzünde yalnız dokuz kıl olan birisi diye tavsif eder)[230]. Bekrinler, Dağlara tırmanma kabiliyetleriyle temayüz etmişlerdi ve bu vasıflariyle savaşta çok faydalı oluyorlardı. Kaydu onları kendi kuvvetlerine kattı. Aynı zamanda Algu ve Berke arasındaki rekabetten yararlanarak Berke'ye hizmet teklif etti. Cuçililer'in yardımiyle kendisine küçük bir ülke edindi[231]. Mîrhând'ın

226 Reşidüddin, Asya Müz. Yaz., a 566 (D., 66) vr. 172; Dorn 289, vr. 150; [Blochet neşr. 7 vd.].

227 Reşidüddin, Berezin neşr., kısım XV, metin 219 vd., terc. 146.

228 Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 1045; [*Metinler*, 121: وشراب وقميز ونمك نخورد Burada Kaydu'nun dış görüşü anlatılmaktadır. Reşidüddin'in diğer yazmalarında ve Blochet neşrinde bu rivayet yoktur. Editör].

229 Reşidüddin, Berezin neşr., metin, kısım VII, بكرين ...نه مغول اندونه اويغور 166, tercüme, kısım V, 129.

230 Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 2, vr. 1095; *Metinler*, 121.

231 Reşidüddin, Dorn 289, vr. 150; [Blochet neşr, 8: [قيدو] بااوروق چوچی آغاز دوستی نهاد وبمعاونت ايشان بعض ولايت بدست فرو كرفت

verdiği bilgiye göre Berke, Kaydu'dan hizmet teklifini aldıktan sonra müneccimlerine Kaydu'nun yıldız falına bakmalarını emretmiş ve falı iyi çıkınca para ve asker bakımından yardım etmeğe razı olmuş, eğer Algu'ya karşı zafer kazanırsa onu Çağatay *ulusu*'nun hükümdarı tanıyacağına söz vermişti. Algu'nun Kaydu'ya karşı gönderdiği emîri savaşta mağlup ve maktul düşmüştür. Bu mağlubiyeti müteakip Algu, hânedan üyelerinden birisinin kumandasında büyük bir orduyu harekete geçirdi; bu ordu Kaydu'yu yenmeğe muvaffak oldu[232].

Algu 1264 yılında öldü. Reşidüddin'e göre, onun ölümünden sonra Organa Hâtûn emîr ve vezirlerin müsaadesi ile kendi oğlu Mübarek Şâh'ı tahta çıkardı[233]. Vassâf ise bunun tam aksi bilgi vermekte ve Algu'nun Organa'dan sonra öldüğünü belirtmektedir[234]. Organa'nın ölümünden sonra Algu, Semerkant ve Buhârâ'da onun himaye ettiği bütün Müslümanlar'ı öldürmeğe karar verdi; onun fikrince Müslümanlar Organa'ya uğursuzluk getirmişlerdi. Mes'ûd Beg binbir zorlukla onu bu kararından vazgeçirebilirdi[235].

Organa Hâtûn (Arıg Böke'yi destekliyordu)'un hayatta olup olmadığı şüphelidir, fakat her hâlükârda Kubilay, Mübârek Şâh'ın tahta çıkmasından memnun değildi[236] ve Mübârek Şâh'ın karşısına yeğeni Borak'ı rakip olarak çıkardı[237]. Kubilay'ın çıkardığı bir fermana göre Borak ve

232 [Mîrhând, Lucknow neşr. V, 65].

233 Reşidüddin, Dorn 289, vr. 217; St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 220; [Blochet neşr. 420].

234 Vassâf, Von Hammer neşr., metin, 29 vd., tercüme, 30 vd.; [Bombay neşr., 15].

235 Vassâf, Von Hammer neşr., 29 vd.; Reşidüddin (Blochet neşr., 188)'in verdiği bilgiye göre Algu, Organa Hâtûn'dan önce 668 (31 Ağustos 1269 - 19 Ağustos 1270)'de ölmüştür. Ölümünden bir sene önce Arıg Böke tarafından mağlup edilmiş, kaçarak Buhârâ ve Semerkant'a gitmiş, zengin kimselerden para, silah ve hayvan gasbederek kendi adamlarına dağıtmıştır. Reşidüddin, müslümanların imha edilmesi planından bahsetmiyor.

236 [Barthold'un kendi yazdığı nüshada "hoşnuttu" kelimesi muhtemelen yanlış yazılmıştır. Editör].

237 [Günümüzün Tükologları bu ismin Barak okunmasını tercih etmektedir. Bkz. Radloff, *Opyt slovarya turkiskikh narechiy*, IV, 1904: *brak* براق av köpeği, köpek". Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz, 31; "barak* langhaariger Hund, der nach dem Volksglauben aus einem der beiden letzen Eier eines alten Adlers entsteht"; krş. Bugadov, *Sravnitelniy slovary turyetzko-tatarskikh narechiy*, I, 221 باراق Sovyet bilginlerinden A.N. Kononov, S.P. Tolstov v.s. *Barak* okunuşunu kabul etmektedir. Şüphesiz *Barak* uzun kıllı köpek anlamına gelmektedir, bkz. Dörfer, *Türkische Elemente im Neupersischen*. 280 vd., No: 728 ve krş. Marco Polo'nun Barak'ı. C.E.B.].

Mübârek Şâh Çağatay *ulusunu* birlikte idare edeceklerdi[238]. Çağatay'ın hâkim olduğu bölgelere giden Borak, buralarda Mübârek Şâh'ın vaziyetinin sağlam olduğunu[239] görerek buralarda Büyük Hân'ın *yarlık* ını açıklamayı uygun bulmadı. O, Mübârek Şâh'a iltica etmek isteyen birisi gibi görünerek adamlarını toplamak için izin istemiştir. Borak, kardeşleri Mü'min ve Basar[240] ile Yesün Toka'nın oğullarının ata yurdu[241] Çaganiyân'a[242] çekildi. Bu kardeşlerin en yaşlısı Mü'min idi, ancak devamlı sarhoş olduğu için başa geçemiyordu. Borak Çaganiyân'da Mübârek Şâh'ın emirlerinden çoğunu yavaş yavaş kendi tarafına kazanıyordu ve bunun neticesi olarak da Mâverâünnehr'i elegeçirdi. Mübârek Şâh'ın oğlu Borak'a teslim olmak mecburiyetinde kaldı ve onun *barsçi* (avcı) başısı oldu[243]. 663 (1264) yılında Borak Özkend'te tahta çıkarak Algu ve Organa'nın bütün hazinelerini elegeçirdi.

Kubilay'ın, Borak'ın kendi elinde münis bir âlet olamıyacağını anlamaması mümkün değildi ve kendisinin Türkistan'da hâkimiyetini sürdürebilmesi için kesin tedbirler alması gerekiyordu. Büyük Hân, Möngke'nin plânını yeniden tatbik safhasına koymaya ve Ceyhun'a kadar nüfûz edecek bir ordunun gönderilmesine karar verdi. Onun, serkeş Çağatay prenslerinin hepsini uzaklaştırıp Kubilay ile Hülagû arasındaki irtibatı kesintisiz olarak sağlaması gerekiyordu[244]

Fakat teşebbüs başarılı olamadı, muhtemelen Çin harbi ile meşgul olan Kubilay, Türkistan'a büyük bir kuvvet gönderme imkânına sahip de-

[238] Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 2, vr. 1087; V, 3, 1'deki yazmada bu tabir eksik [Blochet neşr., 169].

[239] [Reşidüddin'e göre (Blochet neşr., 188). Kara Hülâgû ve Organa Hatun'un oğlu olan Mübârek Şâh, o karışık zamanlarda reâyayı Mogol askerlerinin zülmunden korkuyordu: لشکر بر عاردت کنشته تاراج وبی راهی می کردند ومبار کشاه چون مسلمان بود نکذاشت که رعایارا زور رسد Ordu daha önceki alışkanlıklariyle soygun ve kanunsuzluk yaparken müslüman olan Mübârek Şâh, reâyaya zülm edilmesine izin verilmiyordu". Editör].

[240] Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 191. Dorn 289, vr. 210; [Blochet neşr., 169].

[241] [Yahut Çağatay'ın oğlu Mö'etüken'in oğlu Yesü To'a (Reşidüddin, Blochet neşr., 169); metinde ییسوتوا Editör].

[242] Vassâf, Von Hammer neşr., metin 134, tercüme 128. [Hammer'in okuyuşu (درحدود جغاتانیان) ve tercümesi ("an der tschagataischen Grenze") yanlıştır; Bombay neşr., 67: در حدود چغانیان یورت معین داشتند Editör].

[243] [Reşidüddin, Blochet neşr., 189; Reşidüddin'e göre Barak'ın *barsçi* (panter veya çıta ile avlanan) tayin ettiği kişi yenilmiş Mübârek Şâh'ın kendisi idi (مقدم بارسچیان). Editör].

[244] Vassâf, Von Hammer neşr., metin 132, tercüme 126; [Bombay neşr., 66].

ğildi. Kübilay'ın Türkistan valisi Emîr Mogultay'ın Çin'e dönmek zorunda kalması üzerine Borak onun yerine kendi emîri Bekmiş'i tayin etti. Büyük Hân'a gelince o, 6000 süvariyle birlikte Emîr Koyunçi'yi gönderdi; fakat bu birlik Borak'ın 30.000 kişilik ordusuyla karşılaşınca geri çekilmek mecburiyetinde kaldı[245]. Bundan sonra Borak Hoten'i yağma etti[246]. Bu gelişmeler Türkistan'daki Büyük Hân'ın hâkimiyetinin son izlerini de silmiştir. Moğol kudretinin diğer bir merkezi olan Altın Ordu, uzak olması sebebiyle bütün ülkeyi nüfûzu altına alamadı.

Türkistan'daki Moğol hâkimiyetinin geleceği, bu iktidarın ferdî temsilcilerinin bu iktidarı tek elde toplayabilme kabiliyetlerine bağlıydı. Bu meselenin çözümü Kaydu'ya düşüyordu.

Kaydu Talas'a kadar bütün bölgeleri zaptetmek için yukarıda belirttiğimiz hâdiselerden faydalanmasını bildi. Borak, onun Mâverâünnehr'e hücum edeceğinden çekinerek onun üzerine yürüdü. Reşidüddin'e göre Seyhun sahillerinde yapılan birinci çarpışmada Borak galip geldi. Ancak Möngke Timur'dan (Cuçi ulusunun başı) 50.000 kişilik yardım geldikten sonra Kaydu üstünlük sağladı. Vassâf, Möngke Timur'u zikretmeden Kaydu'nun seferinden bahsediyor. Hâdiselerin gelişmesi ne şekilde oldu ise oldu, ancak Borak'ın hezimeti çok büyüktü; savaşı devam ettirmek için gerekli erzak ve zahireyi temin hususunda ümitsizce tedbirler alıyordu. O, ordusunu yerleştirmek gâyesiyle, Buhârâ ve Semerkant halkının mallarını bırakarak şehri terketmelerini istedi. Bu taleb iki şehrin hâkimleri Taygu ve Nuşi'ye yapıldı. Halk din adamlarının müdahale etmesini istedi. Borak, kendi niyetini değiştirdi, fakat şehir esnafı ve Moğol "binlikleri" ne[247] ağır

[245] Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 219 (yazmadaki özel isimler: قوينجى مكميشى تكميش); Dorn 289, vr. 262 (بكميش قوبنجى); [Ali-zâde neşr., metin 107 vd. (قوينجى بكمش Arends terc., 70).

[246] Reşidüddin, St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, V, 3, 1, vr. 219. [Nasturî patriği III. Mar Cabalah (1281-1316)'ın süryanice biyografisinin müellifi olan Çinli bir Uygur'un anlattığına göre Çin'den İran'a (XIII. yüzyılın yetmişli yılları) gitmekte olan Mar (Cabalah), Hotan, ve Kâşgar'ı yakık-yıkık görmüştü; bkz. Mar Jabalah, terc., J. Chabot, 22-5; Pigulevskaya terc., 67 Editör].

[247] Vassâf, Von Hammer neşr., metin 135, tercüme 129; [Bombay neşr., 68]. Vassâf şöyle demektedir: مقرر كرد كه بر هر هزاره و كارخانه تفصيل مسمى كنند O (Barak) her bin adam'ın ve her esnaf imalathanesinin *(kârhâne)* geniş isim listesinin yapılmasını emretmişti". Vassâf'ta "binler" ve "imalathaneleri"in beraber kullanılışı, Barthold'un burada bahsettiği gibi Mogol askerlerini değil imalathanelerde çalışan esnafın da kastedilmesini icap ettirmektedir. Bkz. not 225. Editör).

bir vergi yükledi; silah ustaları gece gündüz silah yapma zorunda kaldılar[248].

Bu savaş hazırlıkları devam ederken Borak, gâlibin beklenmiyen yumuşama haberini aldı. Kaydu, Borak'a iyi niyetini göstermek düşüncesiyle barış ve ittifak teklifini amcası Kadan'ın oğlu Kıpçak'la gönderdi[249] Borak muhafız kuvvetleriyle birlikte Kıpçak'ı Semerkant'ta büyük bir merasimle kabul etti. Moğol âdetlerine göre hoş geldin demek için prensle karşılıklı olarak içki kupasını birbirlerine ikram ediyorlardı. Kurultay'ın ertesi yıl toplanmasına karar verildi.

25 — Mâverâünnehr'de Kaydu ve Borak'ın katıldıkları 1269 Kurultayı

667 (1269) yılı baharında Kurultay toplandı. Vassâf'a göre Katvân bozkırında[250], Reşidüddin'e göre ise Talas ovasında[251] toplanmıştır. Reşidüddin'in verdiği bilginin daha doğru olduğu muhtemeldir. Çünkü muzaffer olması sebebiyle kurultayı Kaydu'nun kendi topraklarında toplaması icap ediyordu. Her halde Katvân bozkırında yapılan şey muhtemelen Borak'ın Kıpçak şerefine verdiği ziyafettir. Diğer taraftan Reşidüddin'in verdiği habere rağmen Möngke Timur'un Kurultay'a katılıp katılmadığı çok şüphelidir. Ayrıca kendi ulusunun menfaatlerini korumak için Cuçililer'den bir kişinin Kurultay'da bulunması yeterli iken Cuçi ulusu hükümdarının böyle bir seyahate çıkmayı kabul edeceğini zannetmiyorum. Hânedan mensuplarına yedi gün ziyafet verildi, sekizinci gün barışçı bir konuşma yapan Kaydu'nun başkanlığında müzakerelere geçildi. Çağatay'ın kanunî bir vârisi olması sıfatiyle Borak, ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak için kendisine bir *yurt* verilmesini istedi. Ona Mâverâünnehr'in üçte ikisi verilecekti. Mâverâünnehr'in diğer kısmını Kaydu ve Möngke Timur'un birlikte idare etmeleri kararlaştırıldı[252]. Kurultay'da alınan karar-

248 Vassâf, Von Hammer neşr., metin 135, tercüme 129; [Bombay neşr., 68].

249 [Reşidüddin, Ali-zâde neşr., metin 108, Arends terc., 71; Vassâf, aynı yer].

250 [Vassâf, Von Hammer neşr., metin 137, tercüme 130; Bombay neşr., 71 vd. Vassâf'a göre Kurultay "Katvân bozkırında Bu Muhammed rıbatı yakınında" (در دشت فتوان حوالی رباط بو محمد.) toplanmıştır. Editör].

251 [Reşidüddin, Ali-zade neşr., metin 109 vd., Arends terc., 71 vd. Reşidüddin'e göre "şehzâdeler Talas ve Kencek çayırlıklarında toplanmıştır": (شهزادکان بمرغزار تلاس وکنجك جمع شدند Editör].

252 [Reşidüddin, Ali-zâde neşr., metin 111: دو ثلث از ماوراه النهر براق را باشد وثلثی قایدو ومنککو تیمور بدانند, Arends terc., 72].

lar ve görüşmelerden anlaşılacağı gibi Kurultay'a katılanların hepsi Yasa'ya ve bozkır geleneğine bağlı idiler.

Kurultay mensupları, dağ ve bozkırlarda yaşamaya, şehirlere yaklaşmamaya, sürülerini ekili araziye salmamaya, halktan kanunî vergilerin dışında vergi almamaya karar verdiler. Eskiden olduğu gibi mahalli halkın idaresi Mes'ûd Beg'e verilmişti[253]. Prenslerden her biri Buhârâ ve Semerkant'ta kendilerine âit olan "binlikler" ve "imalathâneler" ile yetinmek zorunda idiler[254]. Borak'ın *yaylak* ve *kışlak'ı* da bu şekilde tesbit edildi[255]. Hânedan üyeleri birbirlerine "*anda*"[256] diye hitap ediyorlar, elbiselerini değiştiriyorlar ve Türk-Moğol âdetlerine göre "ant içiyorlar", yâni içki kupalarını değiştirerek birbirlerine bağlı kalacaklarına yemin ediyorlardı. Kaynaklarımız Kaydu'nun kabile reisi ilân edilmesinden, onun beyaz üzerine çıkarılması merasiminden yâni hân ilan edilmesinden bahsetmiyorlar. Bununla beraber tarihçilerin naklettikleri rivayetlerden anlaşılacağı gibi 1269 Kurultayı'nın siyasî teşkilâtlanmasında liderlik Kaydu'ya verilmişti. Borak'ın Buhârâ'ya geçmesini önlemek maksadiyle Kaydu şehirle Çağatay prensinin ordugâhı arasına bir birlik yerleştirdi. Bunu müteakip Kaydu, Borak'ı vadettiği vergiyi ödememekle ve hattâ tahsildarlarını dövdürmekle itham ediyordu[257]. Bu da gösteriyor ki, Kaydu, Kurultay'a katılanların mal ve mülklerinden vergi almayı hakkı olarak görüyordu. Bu Orta Asya hâkiminin gücü, Borak'ın ölümünden sonra ordusunun[258] kendisine bağlılığını göstermek için ant içmesinden sonra daha da kuvvetlendi ve Kaydu üç düşman hânedanın (Cuçililer, Hülâgû hanedanı ve Çin imparatorları) sınırlarına komşu bölgelere gönderdiği kuvvetlere de oğullarını[259] kumandan tayin edebildi. Fakat bu hâdiseler, ortaya çıkışını takip ettiğimiz Orta

[253] [Reşidüddin, Ali-zâde neşr., metin 110 ve., Arends terc., 72].

[254] [Vassâf, Von Hammer neşr., metin 38, tercüme, 31; Bombay neşr., 69: مقدر شد که هریك از شاهزادکان بهزارهاء وکارخانهاء خاص که در بخلوا وسمرقند معهود داشتندقناعت کنند "Şehzâdelerden her birine binilirken ve Buhârâ ile Semerkannt'taki hususî imalathaneleriyle *(kârhâneha-yi hâs)* yetin meleri emredilmişti. Editör].

[255] Vassâf, Von Hammer neşr., metin 38, tercüme, 31; [Bombay neşr., 69].

[256] [*Anda* - Bir başka kişi ile kankardeşi şeklinde yeminle bağlanan kimse, bkz. Dörfer, *Mongolische Elemente im Neupersischen*, 149-52, No: 33. C.E.B.].

[257] Reşidüddin, Asya Müz. Yaz., a 566 (D., 66) vr. 306; Dorn 289, vr. 270; [Ali-zâde neşr., metin 134 vd., Arends terc., 85 vd.].

[258] Reşidüddin, Asya Müz. Yaz., a 566 (D., 66) vr. 307: Dorn 289, vr. 271; [Ali-zâde neşr., metin 137 vd., Arends terc., 87]; d'Ohsson, *Histoire des. Mongols*, III, 452.

[259] [Yâni 1368 yılına kadar Çin imparatorlarının tahtında oturan Mogol Büyük Hânları (Kubilay Hân, halefleri ve Yüan hanedanı. Editör].

Asya Moğol devletinin daha sonraki tarihine âittir[260]. Çin ve İran'daki Moğol devletlerinin aksine Çağatay devleti yerleşik bir milletin asırlar boyu meydana getirdiği kültüre dayanmıyordu. Bunun yanında âile arasında parçalanma olmuştu; fakat buna rağmen o, diğer Çingizî devletler arasında kendi yerini korumakla kalmadı, aynı zamanda hâkimiyetini Cuçi ve Hülâgû topraklarına kadar genişleten ve son güçlü Orta Asya devletini kuran şahsı da ortaya çıkardı.

Yukarıda vermeğe çalıştığımız görüşlerin, Çağatay devletinin idarî sistemine nüfûz eden Müslüman-İran ve Çin-Uygur kültür unsurları hakkında oldukça açık fikir vereceğini ve Moğollar'ın karakterlerini ve bozkır geleneklerini ortaya koyacağını ümit etmekteyiz.

Verilen bilgiler üzerine Çağatay hanedanının saltanatının tarihini ve Orta Asya'nın kültür gelişmesinin en yüksek noktasına vardığı Timur ve Timurlular imparatorluğunun kuruluşunu anlatmak her halde bu eserin devamını yazmaya teşebbüs edecek müellifin vazifesi olacaktır. Cuveynî'nin ölümünden Şâh-Ruh'a kadar geçen devrede Orta Asya'da cereyan eden olayların çağdaş ve görgü şahitlerinin hikayelerinin hemen hemen olmayışından dolayı bu vazifenin güçlüklerini biliyoruz. Bununla birlikte şüphesiz bir zaman mevcut olan eserlerden parçaların ortaya çıkmasına ve belki de Orta Asya tarihinin en ilgi çekici devirlerinden birini anlamamıza yardımcı olacağına dâir ümidimi kaybetmedim.

260 Reşidüddin, Asya Müz. Yaz., a 566 (D., 66) vr. 173; Dorn 289, vr. 151; [Blochet neşr., 9-13].

KRONOLOJİ CETVELİ[1]

681-683	Selm b. Ziyâd Horasan'da; Araplar'ın ilk defa Horasan'da kışlamaları.
683	Horasan'da iç harp; Abdullah b. Hâzım.
689	Doğu Türkleri'nin Mâverâünnehr'e akınları.
689-704	Musa b. Abdullah b. Hâzım Tirmiz'de.
691/2	Emevî hâkimiyetinin Horasan'da yeniden kurulması.
691	Doğu Türkleri'nin yeni bir akını.
705 (704-715	Kuteybe b. Müslim Horasan'da.
705	Araplar'ın Surhân vadisini fethi.
711	Muhammed b. Kasım Hindistan'da; Doğu Türkleri'nin Orta Asya'nın batı bölgelerini zaptetmeleri.
712	Araplar'ın Hârezm ve Saganiyân'ı fethetmeleri; Doğu Türkleri'nin Semerkant'ı işgalleri.
713	Doğu Türkleri'nin Soğd'dan geri çekilmeleri; Kuteybe'nin Şâş ve Fergana bölgelerine seferi; Buhârâ'da ilk mescidin inşası.
716-737 (738)	Batı Türkleri hânı Sulu (Ebû Muzâhim).
717-720	Ömer b. Abdülazîz'in hilâfeti; Horasan'da Şîî hareketinin başlaması.
720/1-721/2	Sa'îd b. Abdülazîz Horasan'da; zayıf bir idare; dihkanların nüfûz kazanmaları.
721/2	Sa'îd b. Amr el-Haraşî Horasan'da; Soğdlular'ın Fergana'ya göçleri.

[1] Daha az ihtimal dahilinde olmakla beraber yine de düşünülebilen tarihler parantez içinde gösterilmiştir. Her hükümdar ve valinin hâkimiyet yıllariyle birlikte idaresi altındaki bölgeler de gösterilmiştir. İslâm âleminin doğu kısmında hâkimiyeti itiraz götürmiyen ve bilfiil müstakil hükümdarlar bunun dışındadır.

724	Kuzey ve Güney Arapları arasındaki Barûkan muharebesi.
725	Belh şehrinin yeniden inşa edilmesi.
727-729	Eşres b. Abdullah es-Sülemî Horasan'da; Horasan'da ribâtların inşa edilmesi.
728	Soğd'da müslüman propagandası; valinin ihaneti ve ahalinin isyanı.
729	Arap hâkimiyetinin Buhârâ'da yeniden kurulması.
730 (731)	Vali Cüneyd b. Abdurrahman ile Türkler ve Soğdlular arasındaki mücadele.
733	Horasan'da kıtlık.
734	Hâris b. Sureyc'in isyanı.
735-738	Esed b. Abdullah Horasan'da.
735 (736)	Esed'in Varagsar'a karşı seferi.
736	Vilayet merkezinin geçici olarak Belh'e nakli.
737	Toharasitân'da Türkler ile mücadele; Sulu'nun ölümü.
738-748	Nasr b. Seyyâr Horasan'da.
739	Nasr ile Uşrûsana, Şâş ve Fergana hükümdarları arasındaki mücadele.
739 (740)	Kursul'un ölümü; Batı Türk devletinin yıkılması.
741	Soğdlular'ın anavatanlarına dönmesi.
742	Belh'te bir camiin inşa edilmesi.
743	Alevîler'in Horasan'da isyan etmeleri; Yahya b. Zeyd'in ölümü.
744	Yemenli Araplar'ın Horasan'da isyan etmeleri.
745	Hâris b. Sureyc'in Merv'e dönmesi ve yeniden isyan etmesi.
746	Hâris'in ölümü.
747	Ebû Müslim'in Horasan'a varışı.

748-755	Ebû Müslim'in Horasan valiliği.
748	Çinliler'in Sûyâb'ı tahripleri
750/1	Buhârâ'da isyan.
751	Araplar'ın Talas'ta Çinliler'i mağlup etmeleri.
752	Uşrûsana hükümdarının Çin'e elçi göndermesi.
752/3	Sibâ' b. Nu'mân ve Ziyâd b. Sâlih'in Mâverâünnehr'de isyanları.
755-757	Ebû Dâvud İbrahim b. Sâlih Horasan'da.
757-759	Abdulcabbâr b. Abdurrahman Horasan'da.
757/8	Buhârâ valisi Mücâşi' b. Hureys el-Ensâri'nin idamı.
759	Abdulcabbâr ve Barâz'ın isyanları.
766	Karluklar'ın Sûyâb'ı zaptı.
767	Aşnâs'ın Bâdgis'te isyanı.
776 (?)	Çirçik'in kuzeyinde surun inşa edilmesi.
777 (?)	Yusuf el-Berm'in Buhârâ'da isyanı.
780-783 (782)	Museyyeb b. Züheyr Horasan'da; Mukanna'ın isyanının bastırılması; Museyyebî dirhemlerin darbedilmesi.
783 (782)-787	Ebu'l-Abbas Fazl b. Süleyman et-Tusî Horasan'da; Buhârâ bölgesinde uzun surların inşa edilmesi.
792-793	Gıtrif b. Atâ el-Kindî Horasan'da; Karluklar'ın Fergana'dan atılması; Gıtrîfî dirhemlerin basılması.
794-795	Fazl b. Yahya el-Bermekî Horasan'da; Uşrûsana'nın itaat altına alınması; Buhârâ'da yeni bir camiin inşa edilmesi; "Abbasî" birliklerinin teşkili.
796-806/7	Ali b. İsa Horasan'da.
806-810	Râfi' b. Leys'in Semerkant'ta isyanı.
809	Râfi'in müttefiki olan Türkler'in geri çekilmesi.
809-818	Me'mûn Horasan'da.
811	Me'mûn ile Emîn arasındaki hilâfet mücadelesi; Tâhir b. Hüseyin'in seferi.

816/7	Horasan'da kıtlık.
819-821	Gassân b. Abbâd Horasan'da; Nuh b. Esed Semerkant'ta.
820-821	Dokuz-Oğuzlar (Tuguzguz) Uşrûsana'da.
821	Horasan gazilerinin isyanı.
821-822	Tâhir b. Hüseyn.
822-828	Talha b. Tâhir.
822	Ahmed b. Ebî Hălid'in Uşrûsana seferi.
828-830	Ali b. Tâhir.
830-844	Abdullah b. Tâhir.
830	Buhârâ'daki uzun surların inşasının tamamlanması.
832 (?)	Buhârâlı hakîm Ebû Hafs'ın ölümü.
839	Fergana'da zelzele[2].
840	Sâmânîler'in İsficâb'ı fethi.
841	Afşîn'in ölümü.
842-846	Ahmed b. Esed, Mâverâünnehr'de.
844-862	Tâhir b. Abdullah.
848-870	Dâvud b. Abbâs Belh'de.
849/850	Buhârâ şehir surlarının inşası.
851-867	Muhammed b. Abdullah'ın Bağdad valiliği.
855	Yahya b. Esed'in ölümü.
856/7	İlyâs b. Esed'in Herât'ta ölümü.
859	Şâvdâr'da birkaç bin kişinin katledilmesi[3].
861-879	Ya'kub b. Leys'in Sicistân'daki hâkimiyeti.
862-873	Muhammed b. Tâhir.

[2] *Metinler*, 3.

[3] *Metinler*, 49 (Kandiye).

864-892	Nasr b. Ahmed b. Esed Mâverâünnehr'de.
864-884	(Fasılalarla) Hasan b. Zeyd Taberistan'da.
867 (871)	Ya'kub'un Herât ve Bûşeng'i zaptı.
869	Ya'kub'un Kirmân ile Fârs'ı zaptı; Muhammed b. Ali Tirmizî'nin ölümü.
870	Ya'kub'un Belh, Kâbil ve Gazne'yi zaptı.
871	Ya'kub'un Belh ve Toharistân valiliğinin halife tarafından tasdiki.
873	Ya'kub'un Horasan'ı elegeçirmesi.
874	İsmail b. Ahmed Buhârâ'da; Hüseyn b. Tâhir Mervu'r-rûd'da. halifenin Ya'kub aleyhinde emirnâme çıkarması.
876	Ya'kub'un Deyrü'l-Akul'da halife kuvvetleri tarafından mağlup edilmesi.
877	Hüseyn b. Tâhir Merv'de.
879-900	Amr b. Leys.
882	Râfi'b. Herseme Nişapur'da.
885	Halifenin Amr aleyhindeki emirnâmesi.
888	Nasr ile İsmail arasındaki mücadele.
889	Halifenin Amr lehindeki emirnâmesi.
890	Halifenin Amr aleyhindeki emirnâmesi.
892	Amr'ın Horasan valiliğinin halife tarafından tasdiki.
892-907	İsmail b. Ahmed Mâverâünnehr'de.
893	Halife tarafından İsmail'e menşûr verilmesi; İsmail'in Uş-rûsana ve Talas'ı fethi.
898	Amr'ın Mâverâünnehr valiliğine tayini ve İsmail'in azli.
899-900	Amr ile İsmail arasındaki savaş.
901	İsmail'in Horasan valiliğinin tasdik edilmesi.
902	Buhârâ camiinin büyütülmesi.
904	Türkler'in Mâverâünnehr'e akınları.

907-914	Ahmed b. İsmail.
913/4	Hasan b. Ali el-Utruş Taberistan'da.
914-943	Nasr b. Ahmed b. İsmail.
914	İshak b. Ahmed'in isyanının bastırılması.
918	Hüseyn b. Ali Mervezî'nin isyanının bastırılması.
918/9	Buhârâ'da yeni bir minarenin inşa edilmesi.
918/9-920/1	Mikâil b. Ca'fer Semerkant'ta.
919	Ahmed b. Sehl'in Horasan'daki isyanının bastırılması.
922	İlyas b. İshak'ın Fergana'daki isyanının bastırılması.
929	Buhârâ yangını.
930 (?)	Nasr'ın kardeşlerinin isyanı.
937	Buhârâ'da büyük bir yangın.
938	Ebû Ali Ceyhânî'nin vezir olması.
940	Eski vezir Ebu'l-Fazl Bel'amî'nin ölümü.
941/2	Vezir Ebû Ali Ceyhânî'nin ölümü.
942	Balâsâgun'un Türkler tarafından zaptı; Mâverâünnehr'de Şîî hareketi; Nasr'ın saltanattan çekilmesi.
943-954	Nuh b. Nasr.
944	Hârezm'de isyan.
945	Ebû Ali Çaganî'nin isyanı.
946	Ahmed b. Hamûye ile Vezir es-Sülemî (el-Hakîmü'ş-şehîd)'nin katledilmeleri.
947	İbrahim b. Ahmed ve Ebû Ali Çağanî'nin Buhârâ'ya girmeleri.
948	İbrahim b. Sîmcûr'un ölümü; Mansur b. Kara-tegin'in Horasan valiliğine tayini; hükümetin Ebû Ali ve müttefikleriyle barışması.
951	Mansur b. Kara-tegin'in ölümü.
951/2	Buhârâ camiinin yeniden inşa edilmesi.

952	Ebû Ali Çağanî'nin Horasan valiliğine tayini.
954-961	Abdülmelik b. Nuh.
954	Bekr b. Mâlik el-Ferganî Horasan'da; Ebû Mansur Muhammed b. Uzeyr'in vezirliğe tayini.
955	Satuk Buğra Hân ve Ebû Ali Çaganî'nin ölümü.
956	Bekr b. Mâlik'in katli.
957	Ebu'l-Hasan Sîmcûrî Horasan'da.
959	Ebû Mansur Yusuf b. İshak'ın vezir tayin edilmesi.
960	Ebû Mansur Muhammed b. Abdurrezzak Horasan'da; yedisu Türkleri'nin müslümanlığı kabul etmeleri.
961	Ebû Ali Bel'amî'nin vezir tayin edilmesi; Alp-tegin Horasan'da.
961-976	Mansur b. Nuh b. Nasr.
961	Buhârâ sarayının yağma edilmesi ve yakılması.
962	Sarayın tekrar yakılması; Alp-tegin Gazne'de; Ebû Mansur b. Abdurrezzak'ın isyanı; Ebu'l-Hasan Sîmcûrî Horasan'da.
963	Alp-tegin'in ölümü; İshak b. Alp-tegin Gazne'de.
964	İshak b. Alp-tegin'in Buhârâ'ya kaçması.
965	İshak b. Alp-tegin'in Gazne'ye dönüşü.
971	Buhârâ'da yeni bir namazgâh'ın inşa edilmesi.
974	Vezir Ebû Ali Bel'amî ile vezir Yusuf b. İshak'ın ölümü.
975/6	Ebû Abdullah Ahmed'in vezir tayin edilmesi.
976-997	Nuh b. Mansur
977-997	Sebüktegin Gazne'de.
977	Ebu'l-Hüseyn Utbî'nin vezir tayin edilmesi.
982	Ebu'l-Hasan Sîmcûrî'nin hal edilmesi; Taş Horasan'da; Büveyhîler'in Gurgân'da Sâmânîler'i mağlup etmeleri: Utbî'nin katledilmesi.

985	Selçuklular'ın Buhârâ cıvarına gelmeleri.
986	Abdullah b. Muhammed b. Uzeyr'in vezir tayin edilmesi.
987	Ebu'l-Hasan ve Fâik'in Taş'ı mağlup etmeleri.
989	Ebu'l-Hasan Sîmcûrî'nin ölümü.
990	Ebû Ali Sîmcûrî'nin Horasan valiliğinin tasdik edilmesi.
992	Buğra Hân Buhârâ'da; Buğra Hân'ın geri çekilmesi ve Nuh'un dönüşü; Buğra Hân'ın ölümü; Abdullah b. Uzeyr'in vezir tayin edilmesi.
994	Nuh ile Sebük-tegin'in Ebû Ali ve Fâik'i yenmeleri.
995	Ebû Ali ile Fâik'in Mahmud'u mağlup etmeleri ve arkasından Tus cıvarında yenilmeleri; Fâik Türkistan'da; Ebû Ali Hârezm ve Buhârâ'da; âsi Hârezmşâhlar hânedanının çöküşü.
996	Karahânlılar ve Sebüktegin Mâveraünnehr'de; aralarında anlaşılmaya varmaları; vezir Abdullah b. Uzeyr'in azli ve onun yerine Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed'in tayini; Ebû Ali'nin ölümü.
997	Vezir Ebû Nasr'ın ölümü; Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. İbrahim el-Bargaşî'nin vezir tayin edilmesi; Hârezmşâh Me'mûn b. Muhammed'in ölümü ve oğlu Ali b. Me'mûn'un tahta çıkışı.
997-999	Mansur b. Nuh b. Mansur.
997-998	İsmail b. Sebük-tegin Gazne'de.
998	Begtüzün'ün Ebu'l-Kasım Sîmcûrî'yi mağlup etmesi; Vezir Bargaşî'nin kaçması; Arslan Hân Ali'nin ölümü.
999	Abdülmelik b. Nuh b. Mansur; Mahmud'un zaferi ve merasimle tahta çıkışı; Fâik'in ölümü; Karahânlılar'ın Buhârâ'yı zaptetmeleri.
1000	İsmail b. Mansur'un Buhârâ'ya dönüşü.
1001	Mahmud'un Ûzgend'e İlek Nasr'a elçi göndermesi.
1003	Muntasır'ın ikinci defa Mâverâünnehr'e gelişi, Semerkant'taki zaferi ve geri çekilmesi.

1004	Muntasır'ın Nesâ ve Ebîverd'deki başarısızlıkları, Debûsiye ve Bûrnamez'deki zaferleri, Açlık bozkırındaki mağlubiyeti ve Buhârâ mıntıkasındaki icraâtında uğradığı başarısızlıkları.
1005	Muntasır'ın ölümü.
1006	Karahânlılar'ın Horasan'ı zaptetmeleri.
1007-1008	Karahânlılar'ın yeni bir istilâ hareketi.
1008	Karahânlılar'ın Şerhiyân mağlubiyeti.
1010/1	Horasan'da kıtlık.
1011/2	İlek Nasr ile Kâşgarlı Doğan Hân'ın barışmaları ve Mahmud'a elçi göndermeleri.
1012/3 (?)	İlek Nasr'ın ölümü; İlek Ahmed b. Ali; Muhammed b. Ali (Arslan Hân Buhârâ'da).
1013/4	Vezir Ebu'l-Abbas Fazl b. Ahmed el-İsferâyinî'nin ölümü; Kadır Hân Yusuf Yarkent'te.
1014	Vezir Meymendî'nin hutbe hakkında Hârezmşâh Me'mûn b. Me'mûn'dan istekleri.
1014/5	Kadır Hân Yusuf Kâşgar'da.
1015/6	Hârezmşâh Me'mûn'un, Mahmud'un kızkardeşi ile evlenmesi.
1016	Karahânlılar arasında iç harbin başlamıs ve Hârezmşâh'ın arabuluculuk yapması.
1016/7	İlek Ahmed b. Ali'nin ölümü.
1017	Hârezmşâh Me'mûn'un ölümü; Mahmud'un Hârezm'i zaptı ve Altuntaş'ın hârezmşâh tayin edilmesi.
1017/8 (1012/3)	Müslüman olmıyan Türkler'in Yedisu'da mağlubiyete uğratılmaları; Togan Hân'ın ölümü.
1024/5	Arslan Hân Muhammed b. Ali'nin ölümü.
1025	Mahmud Mâverâünnehr'de; Mahmud ile Kadır Hân'ın görüşmesi.

1026	Kadır Hân'ın Balăsâgun'u fethi; Togan Hân Ahsîkes'te; Kaya Hân ile Buğra Hân'ın Mahmud'a elçi göndermeleri; Abbasî halifesi Kaadir'in elçileri.
1030	Muhammed b. Mahmud Gazne'de.
1030-1041	Sultan Mes'ûd b. Mahmud.
1031	Mes'ûd'un Kâşgar'a, halifenin de Mes'ûd'a elçi göndermeleri.
1032	Kadır Hân'ın ölümü; Arslan Hân Süleyman; Altuntaş'ın Buhârâ'ya seferi ve ölümü.
1032-1035	Hârûn b. Altuntaş Hârezm'de.
1034	Ali-tegin'in ölümü; Kumîcîler'in Huttel'e, Türkmenler'in Kuvâziyân'a akınları, Hârûn'un isyanı; Selçuklular Hârezm'de; Mes'ûd'un elçilerinin Kâşgar'dan dönmeleri; Buğra Hân'ın elçilerinin gelişi.
1035-1041	İsmail Handân b. Altuntaş Hârezm'de.
1035	Selçuklular Horasan'da; Ali-tegin'in oğullarının Saganiyân ile Tirmiz'e hücûmları; Selçuklular'ın Mesûd'a elçi göndermeleri.
1036	Ali-tegin'in oğullarının Mes'ûd'a yeniden elçi göndermeleri.
1037	Mes'ûd'un Türkistan'a elçi göndermesi; Türkistan elçilerinin Mes'ûd'un sarayına gelmeleri.
1038	Böri-tegin İbrahim b. Nasr'ın Mâverâünnehr'de isyanı; Cendli Şâh Melik'e Hârezm için menşur gönderilmesi.
1038-1039	Mes'ûd'un Saganiyân'a yaptığı kış seferi.
1039	Böri-tegin'in Mâverâünnehr'deki başarıları.
1040	Dandanakan muharebesi ve Horasan'ın Selçuklular'ın hâkimiyetine geçmesi.
1041	Muhammed b. Mahmud ikinci defa Gazne'de; Şâh Melik'in Hărezm'i zaptı.
1041-1048	Mevdûd b. Mes'ûd.

1041/2 (?)	İbrahim b. Nasr Buhârâ'da.
1043	Selçuklular'ın Hârezm'i zaptı.
1044/5	Mâverâünnehr'de Şîî hareketi.
1046/7-1068	Tamgaç Hân İbrahim b. Nasr.
1059	Gazneliler ile Selçuklular arasında muhadede yapılması.
1061	Tamgaç Hân'ın Bağdad'a elçi göndermesi.
1064	Alp Arslan'ın Huttel seferi.
1065	Alp Arslan'ın Cend ve Savrân seferi.
1068-1080	Şemsü'l-mülk Nasr b. İbrahim.
1068	Buhârâ camiinin yanması.
1069	Buhârâ camiinin yeniden inşa edilmesi; İmam es-Saffâr'ın idam edilmesi.
107	Alp Arslan'ın Mâverâünnehr seferi ve ölümü; Şemsü'l-mülk'ün Tirmiz ve Belh'e hâkim olması.
1073	Ayâz'ın Tirmiz'de başarısızlığa uğraması.
1074 (1073)	Melikşah'ın Tirmiz'i zaptetmesi ve Şemsü'l-mülk ile anlaşma yapması.
1078/9	"Ribât-ı Melik"in inşa edilmesi.
1080-?	Hıdır b. İbrahim.
?-1095	(bir fasıla ile) Ahmed b. Hıdır.
1089	Melikşah'ın Mâverâünnehr'i zaptı.
1090	Mâverâünnehr'de isyan çıkması ve Melikşah'ın ikinci seferi.
1095	Ahmed Hân'ın idam edilmesi.
1097	Mâverâünnehr'in Sultan Berkyaruk'a tâbi olması; Hârezmşâh İkinçi b. Kuçkar'ın ölümü.
1097-1127 (1128)	Kutbeddin Muhammed Hârezmşâh.
1099 (?)-1102	Kadır Hân Cebra'îl Mâverâünnehr'de.

1102	Kadır Hân Cebra'îl'in Tizmiz'de mağlup edilmesi.
1102-1130	Arslan Hân Muhammed b. Süleyman.
1103	Sâgir Beg'in Mâverâünnehr'de isyanı.
1109	Sâgir Beg'in ikinci isyanı.
1115/6	Şeyh Nemed-pûş'un ölümü.
119	Buhârâ'da bir bayram namazgâhının inşa edilmesi.
1121	Buhârâ'da yeni bir camiin yapılması.
1127	Buhârâ'da minarenin yapılmasının tamamlanması.
1127 (1128)-1156	Hârezmşâh Atsız b. Muhammed.
1130	Sencer'in Semerkant'ı zaptı.
1132	Kadır Hân Ahmed'in Mâverâünnehr'de isyanı.
1132 (?)-1141	Rükneddin Mahmud b. Muhammed'in Semerkant'ta hâkimiyeti.
1137	Kara-Hitâylar'ın Mahmud Hân'ı mağlup etmeleri.
1138	Atsız'ın isyanı; Sencer'in Hârezm seferi; Atsız'ın mağlubiyeti; Süleyman b. Muhammed Hârezm'de.
1139	Atsız'ın Hârezm'e dönüşü ve Süleyman'ın firarı.
1139/40	Atsız'ın Buhârâ seferi.
1141	Atsız'ın Sencer'e itaat arzetmesi; Sencer'in Katvân'daki mağlubiyeti; Kara-Hitâylar'ın Mâverâünnehr'i işgali; Atsız'ın Horasan seferi; Kara-Hitâylar'ın Hârezm'i istilâsı.
1142	Atsız'ın Nişapur'u zaptı; Sencer'in hâkimiyetinin Horasan'da yeniden kurulması.
1144	Sencer'in Hârezm seferi; Oğuzlar'ın Buhârâ'ya akınları.
1147/8	Sencer'in Hârezm'e üçüncü seferi.
1152	Atsız'ın Cend'i zaptı; Sultan Mes'ûd'un ölümü; Halifenin cismanî hâkimiyetinin yeniden kurulması.
1153	Sencer'in Oğuzlar tarafından esir edilmesi.
1153-1154	Hârezmliler Beyhak'ta.

1156	Tamgaç Hân İbrahim b. Süleyman'ın katli; Atsız'ın Horasan seferi; Sencer'in esaretten kurtulması.
1156-1163	Çağrı Hân Celâleddin Ali b. Hasan.
1156-1172 (1170, 1173)	Hârezmşâh İl-Arslan b. Atsız.
1157	Sultan Sencer'in ölümü.
1157-1162	Rükneddin Mahmud'un Horasan'daki hâkimiyeti.
1158	İl-Arslan'ın Mâverâünnehr seferi.
1161	Oğuzlar'ın Dihistân ve Gurgân'ı yağmalamaları.
1162-1174	Mü'eyyidüddevle Ay-Âba'nın Horasan'daki hâkimiyeti.
1163	Mü'eyyidüddevle'nin Selçuklu sultanı Arslan'dan menşur alması.
1163-1178/9	Kılıç-Tamgaç Hân Mes'ûd b. Ali'nin saltanatı.
1165	Mü'eyyidüddevle ile İl-Arslan arasındaki savaş; Kara-Hitâylar'ın Belh ve Endhûd'u istilâları; İbrahim b. Hüseyin Uzgend'de; Buhârâ şehrinin surlarının yeniden inşa edilmesi.
1171-1172 (1169-1170)	Kara-Hitâylar'ın Hârezm'i istilâsı.
1172	Sultan-şâh'ın Hârezmşâh olması ve hal'i.
1172-1200	Hârezmşâh Tekiş b. İl-Arslan.
1173/4	Gurlular'ın Gazne'yi elegeçirmeleri.
1174	Mü'eyyidüddevle'nin Süberli'de mağlup edilmesi.
1174-1185	Togan Şâh'ın Nişapur'daki hâkimiyeti.
1175-6	Herât'ın Gurlular tarafından zaptı.
1178/9-1201 (?)	Uluğ-Sultan İbrahim b. Hüseyn'in Semerkant'taki saltanatı.
1181-1193	Sultan-şâh'ın Merv, Serahs ve Tus'taki hâkimiyeti.
1181	Gurlu sultanının Hârezm'e elçi göndermesi; Alp Kara Urân'ın Kıpçaklar ile birlikte Hârezm'i zaptı.
1182	Tekiş Horasan'da; Serahs muhasarası; Buhârâ seferi; Alp Kara Ùrân'ın başarılı icraatı.

1183	Sultan-şâh'ın Giyâseddin Gurî'yi mağlup etmesi.
1185-1187	Sencer-şâh.
1187	Tekiş'in Nişâpûr'u zaptı; Melikşah b. Tekiş Nişâpûr'da.
1192	Tekiş'in Irak'a birinci seferi.
1193	Sultan-şâh'ın ölümü; Melikşah Merv'de, Kutbeddin Muhammed Nişâpûr'da.
1194	Tekiş'in Irak'ı zaptı; Selçuklu sultanı Tuğrul'un ölümü.
1195	Tekiş'in Sığnak seferi.
1196	Hârezmliler'in Bağdad ordusunu mağlup etmeleri.
1197	Melikşah b. Tekiş'in ölümü.
1198	Kutbeddin Muhammed ile Alp-Derek'in bozkırlardaki seferi.
1199	Kayır-Tuku-Hân'ın Alp-Derek'e karşı seferi.
1200-1220	Alâeddin Muhammed b. Tekiş.
1200/1 (?)-1212	Osman b. İbrahim'in Semerkant'taki hâkimiyeti.
1203	Horasan'ın tekrar Hârezmliler'in hâkimiyeti altına girmesi; Çingiz Hân'ın Kerayitleri yenmesi.
1204	Gurlular'ın Hârezm'i zaptı; Şihâbeddin Gurî'nin Endhûd yakınında mağlup olması.
1205	Tâceddin Zengî'nin Mervu'r-rûd'a hücumu, mağlubiyeti ve idam edilmesi; Gurlular'ın Tirmiz'i zaptı.
1206	Şihâbeddin Gurî'nin ölümü; Belh, Herât ve Gur'un Hârezmşâh'ın hâkimiyeti altına girmesi; Mogolistan'ın Çingiz Hân'ın idaresi altında birleşmesi.
1207	Hârezmşâh'ın Hârezm'e dönüşü; Buhârâ'yı zaptı; Kara-Hitâylar'a karşı uğradığı mağlubiyet; Nişâpûr ve Herât'ta isyanların çıkması.
1208	Horasan'ın tekrar Hârezmliler'in hâkimiyeti altına girmesi; Küçlük ve Naymanlar'ın Kara-Hitâylar'ın ülkesine kaçmaları.

1209 Kara-Hitâylar'ın Hârezm'e elçi göndermeleri; Hârezmşâh'ın Kıpçaklar'a karşı seferi; Uygur İdi-kut'un Kara-Hitâylar'a karşı isyanı ve Moğollar'ın hâkimiyetine girmesi; Küçlük'ün isyanı.

1210 Kara-Hitâylar'ın Semerkat'ı zaptı; Küçlük'ün başarıları; Kara-Hitâylar'ın Semerkant'tan geri çekilmeleri; Hârezmşâh'ın İlâmış ovasındaki zaferi.

1211 Gürhân'ın tahttan indirilmesi ve iktidarın Küçlük'ün eline geçmesi; Yedisu'nun kuzey kısımlarının Moğollar'a tâbi olması.

1212 Semerkant'ta Hârezmşâh'a karşı ayaklanma; Karahânlılar devletinin yıkılması.

1213(1214) Küçlük'ün Doğu Türkistan'ı zaptetmesi.

1215 Hârezmşâh'ın Gazne'yi zaptı.

1215-1216 Hârezmşâh'ın Kıpçaklar'a karşı seferi; Moğollar ile çarpışma; Hârezmşâh'ın Çingiz Hân'a elçi göndermesi.

1216 Mecdeddin Bağdadî'nin katledilmesi.

1217 Nalife Nâsır'ın isminin hutbeden çıkartılması ve Hârezmşâh'ın Bağdad'a karşı giriştiği seferde başarısızlığa uğraması.

1218 Çingiz Hân'ın elçilerinin Hârezmşâh'ın sarayına gelmeleri; Utrâr'da tüccarların katli; Moğollar'ın Doğu Türkistan'ı istilâları.

1219 Çingiz Hân İrtiş boylarında; Semerkant çevresinde uzun surlar yapılmasının kararlaştırılması.

1220 Moğollar'ın Mâverâünnehr'i zaptı; Moğol ordularının İran'ı istilâları.

1220-1231 (bir fasıla ile) Celâleddin Muhammed'in saltanatı.

1221 Moğollar'ın Hârezm, Horasan ve Afganistan'ı istilâları; Celâleddin'in Pervân'da kazandığı zafer; Sind sahilinde mağlup olması ve Hindistan'a kaçması; Gazne'nin Moğollar tarafından tahribi.

1222	Kuştegin Merv'de; Kuştegin'in Buhârâ'ya hücumu; Merv ve Herât'taki isyanların bastırılması; Çingiz Hân'ın Semerkant'e dönüşü.
1222-1223	Tâceddin Ömer b. Mes'ûd Merv, Ebîverd ve Harkan'da.
1223	Moğollar'ın Merv'i son olarak tahribi; Çingiz Hân'ın Çirçik vadisini ve Kulân-Başı bozkırını elegeçirmesi; Çingiz Hân'ın oğulları ile görüşmesi.
1224	Çingiz Hân İrtiş boylarında.
1225	Çingiz Hân'ın Moğolistan'a dönüşü.
1227	Cuçi'nin ve Çingiz Hân'ın ölümü.
1227-1242	Çağatay'ın, Hân Ulus, Mâverâünnehr, Yedisu ve Doğu Türkistan'daki hâkimiyeti.
1229	Büyük Kurultay'ın Moğolistan'da Ögedey'i Büyük Hân ilân etmesi.
1229-1241	Ögedey devri.
1235	Tâlâ Tübe kurultayı, vergilerin miktarının tayin edilmesi ve posta teşkilatının kurulması.
1238	Mahmud Târâbî'nin liderliğinde Buhârâ'da köylülerin ve zanaatkârların isyanı.
1239-40	Ögedey Hân'ın isyana katılan Buhârâlılar'ı affetmesi; Mahmud Yalavaç'ın Mâverâünnehr vailiğinden azli.
1241-1246	Ögedey'in dul eşi Töregene'nin Güyük tarafından Büyük Han'ın ulusu üzerindeki saltanatı.
1242-1247	Kara Hülâgû b. Mö'etüken b. Çağatay'ın saltanatı.
1246 (Ekim 1245 ?)	Moğolistan'da Büyük Kurultay'ın toplanması ve Güyük'ün Büyük Hân ilân edilmesi.
1246-1248	Güyük'ün saltanatı.
1247-1252	Çağatay'ın büyük oğlu Yesü-Möngke'nin Çağatay ulusu hükümdarlığı.
1248	Güyük'ün Beşbalık'ta ölümü.

1248	Elçigidây'ın Kıbrıs'ta bulunan Fransa kralı IX. Louis nezdine elçi olarak gönderilmesi.
1258-1251	Büyük Hân ile Güyük Hân'ın dul eşi Oğul-Gaymış arasındaki mücadele devri.
1250	Kıpçak bozkırındaki Ala-Kamak'ta Bâtû'nun başkanlığında Büyük Kurultay'ın toplanması.
1251	Karakurum'da Büyük Kurultay'ın toplanması ve Möngke'nin Büyük Hân ilan edilmesi.
1251-1259	Möngke'nin saltanatı.
1251-1252	Büyük Hân Möngke'ye cephe almış olan şehzâdelerin ve emirlerin mahkeme ve idam edilmeleri; Tokaşı Hâtûn, Kadakaç Hâtûn ve Oğul-Gaymış Hâtûn'un idam edilmeleri; Kadak ve Çinkay'ın idam edilmeleri.
1251-1252	Kara Hülâgû'nun Möngke'nin fermanı ile Çağatay ulusunun başında kalması.
1252	Büyük Hân'ın Mâverâünnehr'e askerî birlikler göndermesi; Kara Hülâgû'nun ölümü; Yesü Möngke'nin katledilmesi; Kara Hülâgû'nun dul eşi Organa Hâtûn'un Möngke'nin fermanı ile Çağatay ulusunun başına geçmesi.
1252	Uygur İdi-kut'un Büyük Hân'ın ordu'sunda muhakemesi ve idamı.
1252	Yeni vergilerin konması; Çingiz Hân'ın ölümünden sonra verilen yarlıg ve berâtların (pâyza) iptali.
1253	Rubruk'un Sartak'ın ordusuna gelmesi.
1254	Organa Hâtûn'un, Möngke Hân'ın emiriyle batıya sefer yapmakta olan Hülâgû'yu Almalıg'da kabul etmesi.
1255	Mâverâünnehr valisi ve hâkimi Mes'ûd Beg'in Semerkant yakınında Kângel mevkiinde Hülâgû Hân'ı kabul etmesi.
1255	Batu Hân'ın ölümü. Sartak'ın Cuçi ulusunun başına geçmesi.
1256	Hülâgû Hân'ın ordusuyla birlikte Ceyhun'u geçmesi.

1256-1266	Berke'nin Cuçi ulusunun üzerindeki saltanatı.
1259	Möngke Hân'un ölümü.
1260	Kubilay Hân'ın Çin'de ve Arıg Böke'nin Moğolistan'da aynı zamanda Büyük Hân ilân edilmeleri; Hanedan arasında taht kavgalarının başlaması.
1261	Algu b. Baydar b. Çağatay tarafından Mâverâünnehr'in işgali.
1262	Hülâgû Hân ile Berke Hân arasında savaşın başlaması; Mısır sultanının elçilerinin Berke Hân'a gelmeleri.
1263	
1262-1264	Algu ile Arık Böke arasındaki mücadele.
1264	Taht kavgasının sona ermesi; Arık Böke'nin Kubilay Hân'a itaat etmesi; Algu'nun ölümü; Organa Hâtûn'un ölümü.
1264	Barak b. Yesü-tuva b. Mö'etüken b. Çağatay'ın Çağatay ulusunun hanlığına geçmesi.
1266	Kubilay ile Barak arasındaki savaş; Hoten'in Barak tarafından yağmalanması; Yedisu'nun, Ögedey'in torunu kaydu tarafından zaptı.
1267-1268	Barak ile Kaydu arasındaki mücadele.
1268	Barak ve Kaydu arasında sulh yapılması.
1269	Talas nehri kenarında yapılan kurultay, Çağatay ulusunun Barak, Kaydu ve Mengû Timur arasında taksim edilmesi.

İLAVELER VE DÜZELTMELER

Sayfa	Satır	
3	5	Brockelmenn'ın eserinde, Taberi'nin metodunun tenkidinde "gelegentlich" (zaman zaman, bazen) kelimesinin ilave edilmesiyle belirtilir (V.M.)
9	9	Yemen'de *Tâcî*'nin yazma nüshasının muhtasarının bir kısmı bulunmuştur. Ayrıca bu kısmın tamamının neşrini hazırlamakta olan M.S. Khan'ın "A manuscript of an epitome of al-Sabî's Kitâm al-Tağî", *Arabica,* 27-44 adlı makalesine bakınız (C.E.B.)
10	5	Sa'âlibî'nin *Letâifü'l-ma'ârif*inin ingilizce tercümesi C.E. Bosworth tarafından yapılmıştır. *The book of curious and entertaining information,* Edinburgh 1968.
11	12	Sellâmi'nin *Tarih vulât Horasan*'ı İbn Funduk'un *Tarih-i Beyhak* (nşr. Bahmanyâr, 154)'ındaki Sellâmî'nin biyografisinde ve *Tarih-i Cihân-Guşâ* (nşr. Kazvînî, III, 271)'da zikredilmektedir (C.E.B. ve V.M.).
12	n.59	*Ferîdü't-tarih*'i *Mezîdü't-tarih* olarak okuyunuz (V.M.).
14	n.75	Minorsky'nin *Hudûd al-'alam* tercümesine yapılan göndermeyi şu şekilde düzeltiniz: G.M.S. N.S. XI, 1937. Ayrıca bkz. Minorsky, "Addenda to the Hudud al-'Alam", *B.S.O.A.S.,* XVII, 1955, 250-70. *Hudûd al-'alam*'ın ikinci baskısında bu ilaveler yapılacaktır (C.E.B.).
16	3	Narşahî'nin eseri R.N. Frye tarafından notlar ilavesiyle ingilizceye çevrilmiştir: *The history of Bukhara,* Cambridge, Mass. 1954. Ayrıca bakınız, R.N. Frye "Notes on the history of Transoxiana", *Harvard Journal of Asiatic Studies,* XIX, 1956, 122-25 (C.E.B.).
18	n.93	el-Fârisî'nin *zeyli* İstanbul'da Köprülü kütüphanesindedir. No: 1152 (C.E.B.).
17	21	el-Beyyi'i İbn el-Beyyi' ve ölüm tarihini 405 (1014) olarak düzeltiniz. Bu zâtın hayatı hakkında bkz. V.A. Hamdani, "Some rare manuscripts in Istanbul libraries", *J.R.A.S.,*

Sayfa	Satır	
		1938, 561 vd. Nişâpûr'un mahallî tarihlerinin faksimile metinleri Frye tarafından yayınlanmıştır: *The histories of Nishapur,* The Hague 1966 (C.E.B. ve V.M.).
20	16-7	İki Sa'âlibî'nin aynı kişi oluşu "makul herhangi bir şüpheye" mahal bırakmıyacak şekilde kabul edilmiş görünüyor (F. Rosenthâl, "From Arabic books and manuscripts, III the author of the Gurar as-siyar", *J.A.O.S.*, LXX, 181 vd.) (V.M.).
20	19	Bodleian yazması d'Orv. X, 2) Abbasî halifesi el-Mansur'un devriyle sona ermektedir (V.M.).
20	21	İlk *Gurerü's-siyer* kitabı H. Zotenberg tarafından neşr ve fransızcaya tercüme edilmiştir: *Histoire des rois des Perses,* Paris 1900. İslâmiyet'in ilk dönemiyle ilgili neşredilmemiş kısmının bir analizi için bkz. G. Gabrieli, *Renddell Accad. dei Lincei,* Scienzi Morali, Ser. 15, XXV, 1916, 1138-43 (C.E.B.).
22	14	*Zeynü'l-ahbâr*'ın Tâhiriler'den Gazneliler'e kadar olan kısmı M. Nazım (Berlin 1928), Sasanîler'den Tâhirîler'e kadar olan kısmı ise Sa'îd Nefîsi (Tahran 1333/1954) tarafından neşredilmiştir. Görüldüğü gibi eserin tamamı neşredilmemiştir. İngilizce tercümesi V. Pontecorvo tarafından hazırlanmaktadır (C.E.B.).
24	7	Beyhakî'den diğer eserlerde yapılan iktibaslar ve ondan alındığı ortaya konan parçalar S. Nefîsî tarafından bir araya getirilmiştir: *Dar pîrâmûm-i Tarih-i Beyhakî, şâmil-i âsâr-ı gum-şuda-yi Ebu'l-Fazl Beyhâkî ve Tarih-i Gazneviyân,* Tahran 1342/1963, 2 cilt (C.E.B.).
25	25	Beyhakî'nin şimdi çok iyi neşirleri vardır. Bunlar Nefîsî'nin 2 cilt metin ve 1 cilt notlardan meydana gelen (Tahran 1319-1332/1940-1953) neşri ile Q. Ganî ve 'A.A. Fayyâd'ın neşridir (Tahran 1324/1945). A.K. Arends'in yaptığı iyi bir rusça tercümesi *Istoriya Mas'uda 1030-1041,* Taşkent 1962 yayınlanmıştır (C.E.B.).
26	n.141	En yeni ve en iyi metin H. Darke'ın Tahran 1340/1962'de neşrettiği metindir; bunun ingilizce tercümesi

Sayfa	Satır	
		The book of government or rules for kings, Londra 1960, yayınlanmıştır. Almanca, türkçe ve rusça tercümeleri de vardır (C.E.B.).
28	12	*Mucmelü't-tevârih,* neşr. Malik eş-Şu'arâ Bahâr, Tahran 1318/1939 (V.M.).
29	n.159	Muhammad İkbal olarak okuyunuz (V.M.).
30	11	*Harîdetü'l-kasr* henüz kısmen neşredilmiştir. Mısırlı şâirlerle ilgili olan kısmı Ahmed Amîn ve diğerleri tarafından 2 cilt halinde Kahire'de (1951) ve Iraklı şâirlerle ilgili olan kısmının I. bölümü M. Bahcat al-Asarî ve Cemîl Sa'îd tarafından (Bağdad 1375/1955) neşredilmiştir (C.E.B.).
30	16	Sadreddin'in *Ahbârü'd-devleti's-Selçukîye*'si M. İkbal taraefından neşredilmiştir, Lahor 1933 (V.M.).
31	15	Zahîreddin'in *Selçuk-nâme*'si Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim'in *zeyl*'i ile birlikte Tahran'da neşredilmiştir (1332/1954). Ravendî'nin *Râhatü's-sudûr*'unun temeli Zahîrüddin'in bu eseri ile Ebû Hâmid'in zeyli'dir (V.M., C.E.B.). *Tarih-i Beyhak,* neşr. Ahmad Bahmanyar, Tahran 1317/1938 (V.M.).
33	n.185	Muntacabeddin'in kolleksiyonu *'Atabatu'l-kataba* M.M. Kazvinî ve Abbas İkbal tarafından neşredildi (Tahran 1329/1950). Ayrıca bkz. A.K. Lambton, "The administration of Sanjars' empire as illusrated in the 'Atabat alkataba", *B.S.O.A.S.,* XX, 1957, 367-88 (V.M. ve C.E.B.).
35	4	Sincar'ı Sencer olarak okuyunuz (türkçe "bıçağı ile hücum eden, saldıran kişi"). Bkz. P. Pelliot, "Quelques noms turcs d'hommes et de peuples en -ar (-är), -ur (-ür), -ï (ir)", *Oeures posthumes,* II, Paris 1949, 176-80 (C.E.B.).
35	8	Vatvât'ın arapça mektupları *Mecmû'at resâ'il'* Kahire 1315/1897-8'de neşredildi; farsça mektupları ise K. Tûysirkânî'nin *Nâmehâ-yi Reşidüddin Vatvât,* Tahran 1338/1959 adlı eserinde bulunmaktadır (C.E.B.)

Sayfa	Satır	
37	8	Sem'ânî'nin eseri Osmaniye Üniversitesi (Haydarabad, Dekkan) tarafından neşredilmektedir (1962'den beri 12 cilt yayınlandı) (C.E.B.)
41	n.240	*Tabakat-ı Nâsırî*'nin tamamı Abdulhayy Habîbî tarafından neşredildi; ikinci baskı, Kabul 1342-3 (1963-4), 2 cilt, (C.E.B.).
43	n.247	Cuveynî'nin üçüncü cildi G.M.S., N.S., XIV/3'de neşredildi. Ayrıca J.A. Boyle'un *The history of the World-Conqueror,* Manchester 1958, 2 cilt, mükemmel ingilizce tercümesine muracaat edebilirsiniz (C.E.B.).
		Şabânkâra'î olarak okuyunuz ve onun hâlâ neşredilmemiş eseri için bkz. Bosworth, "Early sources for the history of the first four Ghaznavid Sultans (977-1041)", *Islamic Quarterly,* VII, 1963, 18-20 (C.E.B.).
53	18	*Ravzâtu'l-cennât fî evsâf medinet Herât,* neşr. Muhammed Kâzım İmâm, Tahran 1338-9 (1959-60), 2 cilt (C.E.B.).
53	25	*Bahşi* tabirinin etimolojik bakımdan sanskiritçe *bhiksu*'dan geldiği şimdi umumiyetle reddedilmekte ve bunun çince "bilgili insan, öğretmen" anlamına gelen *po-shih*'ten geldiği kabul edilmektedir; bkz. Pelliot, "Notes sur le Turkestan de M.W. Barthold", *T'oung-Pao,* XXVII 1930, 14 vd. ve Dörferin geniş izahatı, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen,* Wiesbaden 1965, II, 271-7, No: 724 (C.E.B.).
58	6	*Matla'ü's-sadeyn,* neşr. Muhammad Şafî', Lahor 1360-8/1941-9, 2 cilt (V.M.).
59	n.341	*Tarih-i Herât* yahut *Tarih-i Mulûk-i kart,* neşr. M.Z. es-Sıddıkî, Kalkutta 1943 (V.M.).
74	2	Kumîciler (Buttamân dağlarından aşağıya uzanan vadiyi işgal eden Kumîcîler'e bağlı Kancîna gurubu) muhtemelen Sakalar yahut Eftalitler gibi Orta Asya'yı zapteden imparatorlukların bakiyeleri idi. Ptolemaios, bir Saka kabilesi olan *"Komeday"*'dan bahsetmektedir (bkz. Minorsky, *Hududu'l-âlam,* 120, 361-2) (C.E.B.).

Sayfa	Satır	
135	5	Kermîna cıvarındaki Kufîn (V.M.).
142	26	Şunu ilave ediniz: Vanûfah الونوفخی IV, 942 Buhârâ cıvarında olup Vanûfâg (faksimilede الونوفجی ile aynı olduğu açıktır (V.M.) yanlış olarak geçer.)
202	18	Muhtemelen VII. yüzyılın sonu (V.M.).
233	n.247	Rutbîl yahut Arap dilbilimcilerince Ratbil olarak okunan bu kelime hakkında mantıkî bir izah yapılamamıştır. Bu sebeple bu kelimeyi, mezarı güney-doğu Afganistan'da. Zamîndâvar'da olan ve adı çince ifadelerle de doğrulanan tanrı Zûn veya Zhûn ile alakalı olduğundan Zunbîl olarak okumamız gerektiğini söyliyen Marquart belki de haklıdır. Yeni araştırmalar arasında şunlara da bakınız: M. Bussagli, "Cusanica et serica. I La fisionomia religiosa del dio Zûn (o Shûn) di Zabul", *R.S.O.,* XXXVII, 1962, 79-91; G. Scarcia, "Zunbîl or Zanbîl?", *Yadname-ye Jan Rypka,* Prag 1967. 41-5 (C.E.B.).
238	7	*Ahdas,* "cezalardan elde edilen gelir?" (V.M.).
239	22	Buhâra'daki faaliyetlerinden Narşahî'nin genişçe bahsettiği Hüseyn b. Tâhir et-Tâ'î'nin Tâhirîler'den Hüseyn b. Tâhir b. Abdullah ile aynı kişi olduğu oldukça şüpheli görünmektedir; bkz. R. Vasmer, "Über die Münzen der Saffariden und ihrer Gegner in Fars und Horasan", *Numismatishce Zeitschrift,* LXII, 1930, 148 vd. (C.E.B.).
244	25	Barthold, Nizâmülmülk meselesini muhtemelen çok ciddiye alıyor. Bkz. C.E. Bosworth, "Ghaznevid military organisation", *Der Islam,* XXXVI, 1960, 45 (C.E.B.).
248	n.349	*Uskudâr* muhtemelen *Sukutarios*'dan geliyor (V.M.).
261	5	Horasan'da Alevîler'in kuvvetlenmesi hususunda *Tarih-i Beyhak*'tan alınan bütün pasajlar C.E. Bosworth tarafından ingilizceye çevrilmiştir: *The Ghazvevids, their empire in Afghanistan and eastern Iran 994-1040,* Edinburgh 1963, 196 vd. (C.E.B.).
268	22-3	İbn Havkal'ın habercilerinden biri olan İbrahim b. Alptegin, *Kitâb sûret el-arz* (neşr. Kramers, Leiden 1938-9, I,

Sayfa	Satır	
		14)'da "Hâcib Sâhib Horasan" olarak tanıtılmaktadır (V.M.).
272	18	Ebû Ali lakabı, Nuh b. Mansur tarafından verilmemiş, bizzat kendisi bunu almıştı; krş. Utbî-Menînî, I, 155 ve Gerdîzî (neşr. Nazım), 53. "Emîr Nuh'a mümkün olan her türlü küçük düşürücü tarzda muamele etmiş ve kendisine ise ilahî yardımın esirgenmediği Emîrler'in Emîri lakabını vermişti (C.E.B.).
273	8	Karahânlılar'ın ortaya çıkışları hakkında bkz. O. Pritsak, "Von den Karluk zu den Karachaniden". *Z.D.M.G.*, CL, 1951, 270-300 (C.E.B.).
275	n.552	Kâşgarlı'nın bunu سلجك olarak gösterdiği ve kelimeyi, dilin damağa değmesiyle elde edilen sesliler grubuna soktuğu doğru olmakla birlikte Selçuklu fetihleriyle ilgili en eski kaynaklar, Gerdîzî, Beyhakî ve *Tarih-i Sistân*'ın müellifinin çağdaşları bu kelimeyi daima سلجوق olarak verirler. Bu ismin etimolojisinin güç olduğu ortadadır ve henüz tam ve kesin olarak açıklanmamıştır. Son zamanlarda K.H. Menges, Arap yazısında değişik heceleri değişik Doğu Türkçesi imlasına dayandırarak bu ismin "saldırmak, öne atılmak mânasında *salmak*"dan, "saldıran, hamle eden anlamında *salçuk*"a dönüşerek meydana geldiğini öne sürmüştür (*J.N.E.S.*, X, 1951, 268, n. 2) (C.E.B.).
280	n.579	Gaznevî hânedanının kurucusunun adının doğru şekli Sebük/Sevük-tegin "sevilen prens" mânasına gelmektedir. İlk unsur Orhun-Türk adları arasında bulunmaktadır (bkz. Pelliot, "Notes sur le Turkestan de M.W. Barthold", 16) (C.E.B.).
289	8	Pelliot, aynı yazısında Peygû'nun, başka bir türkçe kelime olan *bîgu* (bir çeşit şahin) ile ilgili olabileceğini ileri sürmektedir. Ayrıca bkz. Dörfer, *Turkische und mongolische Elemente*, II, 427 vd., No: 846, *pîgû* kelimesi. Ancak burada Aşağı Seyhun bölgesi ve Aral gölü kıyılarında Yabgu ünvanını taşıyan Oğuz reisini kastediyoruz. Bkz. O. Pritsak, "Der Untergang des Reiches des Oguzischen Yab-

Sayfa	Satır	
		gu," *Fuad Köprülü Armağanı,* İstanbul 1953, 397-410 (C.E.B.).
290	22	İlek, daha doğrusu İlig, bkz. Osman Turan "İlig ünvanı hakkında", *Türkiyat Mecmuası,* VII-VIII. 1940-2, 192-9 ve Dörfer, *Türkische und Mongolische Elemente,* 210-13, No: 661 (C.E.B.).
300	2	Ali-tegin hakkında bkz. O. Pritsak, "Karachanidische Streitfragen. 2 Wer was 'Ali Tigin?", *Oriens,* III, 1950, 216-24. Burada onun, Sachau ve Barthold'un aksine İlek Nasr'ın erkek kardeşi olmadığı, Buhârâ'nın ilk fâtihi Buğra Hân Hârûn'un oğlu ve Kadir Hân Yusuf'un erkek kardeşi olduğu gösterilmektedir (C.E.B.).
305	n.711	İlk olarak Melioranskiy tarafından neşredilen bu anonim eser gerçekte İbn Muhannâ'nın lugatı *Hilyetü'l-insan ve halbat el-lisân*'dır. Bu eser daha sonra Kilisli Rıf'at Bey tarafından neşredilmiştir (İstanbul 1337/1919); krş. Pelliot, *adı geçen makale,* 17 vd. *Tabâi'ü'l-hayavân* kısmen Minorsky tarafından neşredilmiş ve geniş izahlarla ingilizceye çevrilmiştir, *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India,* Londra 1942. Mervezî'nin bu elçilik konusunda verdiği bilgiden (metin 7, 9, tercüme 19-21, 76-82) ikinci hükümdarın adı Buğra Hân değil "Ulu İlig, Yugur Hân" şeklinde ortaya çıkıyor. Minorsky, bunun muhtemelen merkezi Kan-su'da bulunan Uygur Hanlığı'nın hükümdarı olabileceğini ileri sürmektedir (C.E.B.).
309	19	Kerrâmiyye mezhebi hakkında bkz. Bosworth, "The rise of the Karrâmiyyah in Khurasan", *Muslim World,* L. 1960, 5-14, (C.E.B.).
320	14	Ebû Sadık Tabânî'yi Ebû Tâhir Tabâni olarak okuyunuz (C.E.B.).
323	17	Aynüddevle Muhammed b. Nasr hakkında bkz. O. Pritsak, "Karachanidische Streitfragen. 2 Wer was 'Ali Tigin?", *Oriens,* III, 1950, 224-7 (C.E.B.).
324	23	O. Pritsak (Karacahanidische Streitfragen, 227 vd. ve aynı müelli, "Die Karachaniden", *Der Islam,* XXXI, 1943-4, 34

Sayfa	Satır	
		vd.d). Börü-tegin İbrahim b. Nasr'ın bu dönemde Mâverâünnehr'de yeni ve müstakli bir hanlık kurduğu yolunda Barthold'un verdiği bilginin yanlış olduğuna dikkati çekmektedir. 433 (1041-2) yılında Karahânlılar'da gerçekten bir bölünme oldu. Bir Büyük Han, bir de Müşterek Hân'ın bulunduğu çift hanlık sistemi, Kadır Hân Yusuf'un 424 (1032)'de, İlek Nasr'ın muhteris oğulları Muhammed ve İbrahim tarafından öldürülmesinden sonra yıkıldı. Hotan ve Kâşgar'da hânedanın en yaşlısı olan Süleyman b. Kadır Hân Yusuf'un rekabetine karşı Aynüddevle Muhammed, kendisini Uzkend'de Büyük Hân ilân etti. İbrahim ise, kendisini Muhammed ile Semerkant'ta müşterek hân ilân etti. Böylece birisi doğuda, merkezi Balâsagun ve daha sonra Kâşgar olan, diğeri ise batıda merkezi Uzkend, daha sonra Semerkant olan iki ayrı Karahânlı hanlığı ortaya çıkmış oldu (C.E.B.).
333	7	"Resmî vesika" mânasına gelen türkçe *bitik* kelimesinin Çin kültür dünyasında, yâni çince *bit* (Karlgren, *piět*) "fırça, fırçayla yazmak"ten geldiği umumiyyetle kabul edilmektedir. Krş. Dörfer, *Türkische und mongolische Elemente,* II, 262-7, No: 717-18 (C.E.B.).
338	20	Cikil: daha doğrusu Çigil (C.E.B.).
339	19	Hân, 25 Haziran 1095'te boğduruldu (bkz. A. Ateş, "Tarcuman al-balaga, das früheste neupersische Werk über rhetorische Figuren", *Oriens,* I, 1948, 56-7 n) (V.M.).
341	n.913	*Etrâkü'l-Hitâ* olarak okuyunuz (V.M.).
345	n.1	*History of Semirechye* şimdi ingilizce olarak mevcuttur; V. ve T. Minorsky tarafından çevrilerek Barthod'un *Four studies on the history of Central Asia* (Leiden 1956) adlı eserinde (s. 73-171) basılmıştır (V.M.).
346	7	Hârezmşâh Ekinçi, b. Kuçkar'ın, Sultan Melikşah'ın saray hekimlerinden birisi olan ve Kuçkar'dan kendi kabilesi Hun-Türk halkı hakkında bilgi alan Mervezî ile şahsî münasebeti vardı. Krş. *Marvazî on China, the Turks and India,* 29 vd., 98 vd.d (C.E.B.).

Sayfa	Satır	
346	9	"Adalet işlerini yürüten kişi" mânasına gelen *Emîr-i Dâd,* burada Habeşî b. Altuntak'ın resmî sıfatıdır. Bu makam konusunda bkz. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilatına medhal,* İstanbul 1941, İndeks ve H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselgugen und Horazmschahs (1038-1231),* Wiesbaden 1964, 93 (C.E.B.).
349	4	Bu *Sudûr-ı* Buhârâ hakkında bkz. O. Pritsak, "Âl-i Burhan", *Der Islâm,* XXX, 1952, 81-96 (C.E.B.).
352	17	Mahmud Hân, muhtemelen Enverî'nin *Horasan'ın gözyaşları* adlı şiirini ithaf ettiği kişidir (C.E.B.).
358	24	Kılıç Tamgaç Hân Mes'ûd b. el-Huseyn b. Ali olarak okuyunuz. (O. Pritsak, "Die Karachaniden" 55) (C.E.B.).
361	6	Gur'a karşı ilk akınların Sebük-tegin ve oğlu Gazneli Mahmud tarafından yapıldığı rivayet edilir. Büyük sefer ise 401 (1011) yılında Mahmud'un kumandanlarından Altuntaş (sonraları Hârezmşah olacak) ve Arslan Câzib (bkz. Bosworth, "The early Islamic history of Ghur", *Central Asiatic Journal,* VI, 1961, 116 vd.b) kumandasında yapılmıştır (C.E.B.).
406	25	Saray ve ordunun erzak ve iaşe memuru, çeşnicibaşı mânasına gelen *Bukâvul*'un etimolojisi açıklığa kavuşturulamamıştır; krş. Dörfer, *Türkische und mongolische Elemente,* II, 301-7, No: 755. Bu safya Barthold'un 4 nolu açıklamasında *bukâvul* için Naymanlar'ın kullandığı tabir *kunsat*'tır. Peliot, Berezin'in faydalandığı Reşidüddin'in yazmalarında *kişat* ve *kiçat*'ın bulunduğuna işaret ediyor ve bunun türkçe yiyeceğin bozulması, ezilmesi mânasına gelen *kiş* ile bir ilgisinin olabileceğini ihtiyatla ileri sürüyor ("Notes sur le Turkestan de M.W. Barthold", 25-7) (C.E.B.).
407	vd.	Mogol Hânları'nın bu değişik muhafızlarının ünvanları konusunda Pelliot'nun aynı makalesindeki (27-32) uzun münakaşasına bakınız (C.E.B.).
407	7	*Ahta,* aslında genel olarak "atı burmak" ayrıca "ata binmek" manasına geliyordu. Çünkü Moğollar çoğunlukla

Sayfa	Satır	
		yalnız iğdiş atlara binerlerdi; krş. B. Viladimirtsov, *Le régime social des Mongols: le féodalisme nomade,* Paris 1948, 45. Bu Moğol-Türkçe tabir İran menşeli olabilir; krş. Dörfer, *Turkische und mongolische Elemente..., I, Mongolische Elemente im Neupersischen,* Wiesbaden 1963, 114-17, No: 8, 117-8, No: 9 *(ahtacı "atın sahibi"* = arapça-farsça *Emîr-i Ahur)* (C.E.B.).
409	34	Boyle'un makalesinde ("On the titles given in Juvaini to certain Mongol princes", *H.J.A.S.,* XI»X, 1956, 146-8). Büyük Noyon (Türkçe Uluğ Noyon, Moğolca Yeke Noyon) ünvanının, esas adından söz edilmesini önlemek maksadiyle Tuluy'a ölümünden sonra verildiği öne sürülüyor (J.A.B.).
411	21	Pelliot'ya göre ("Notes sur le Turkestan de M.W. Barthold", 33-42) kırmızı damganın *(al tamga)* kullanılışı doğrudan doğruya tasdik ediliyor, meselâ İran'da Güyük ve İlhânlılar tarafından. Ancak Barthold, mavi damganın *(kök tamga)* çok resmî vesikalarda kullanıldığından bahsederken Reşidüddin'in metnine dayanıyordu. Buna mukabil Pelliot, Uzak Doğu'da resmî vesikalar için mavi mürekkep veya mavi kağıdın kullanılışının yaygın olmasından dolayı (en son olarak Kubilay'ın sarayında kullanıldığı biliniyor) Mogollar tarafından hukukî kararnâmeler ve benzerleri için kullanılan *kökö depter* "mavi kayıt" ile bunun bir ilgisi olabileceğini ihtiyatla teklif eder (C.E.B.).
414	n.59	Mogolca *toyin,* türkçe *toyïn*'in çince "doğru yoldaki insan" (Tao) = Budist rahip manasına gelen *tao-jen*'den geldiği kabul edilmektedir; krş. Dörfer, *Türkische und mongolische Elemente,* II, 648-51, No: 993 (C.E.B.).
4414	n.61	*But-parast,* burada ve diğer yerlerde hemen hemen kesin olarak Budist manasında kullanılmıştır (C.E.B.).
417	n.83	Barthold, mogolca *biki*'yi (daha doğrusu belki) "soylu hanımefendi, prenses" mânasına gelen *bike*'den ayırmakta şüphesiz haklıdır, krş. Dörfer. *Türkische und mongolische Elemente,* II, 389-406, 410-11, No: 828, 830 (C.E.B.).

Sayfa	Satır	
441	n.213	Boyle'un makalesinde ("On the titles in Juvainî tu certain Mongol princes", 148-52) Tuluy'un ünvanı olan Uluğ Noyon gibi "Ulusun efendisi" manasına gelen *Ulus İdi*'nin de Cuçi'ye ölümünden sonra verildiği öne sürülüyor (ulus = başkanlığı babadan oğla geçen halk). Barthold'un Ulus İdi'yi kumandan Cedey noyon ile aynîleştirmesi de aynı şekilde düzeltilmeğe muhtaçtır. Burada iki değil sadece bir kişi bahis konusudur. Ayrıca bkz. Cuveynî-Boyle, *History of the World-Conqueror*, I, 86 n 1 (J.A.B.).
474	1-2	Turbây (mogolca Törbey) ve Kabây (doğursu Kaban) hakkında bkz. Cuveynî-Boyle, I, 141 ve n. 1, 166 ve n. 37, 38 (J.A.B.).
484	13	Sayın Han ünvanında *sayın* iyi huylu veya akıllı mânasında değil, "hatırası mukaddes ölü, en son kişi" manasındadır. Bu sebeple ölümden sonra verilen bir ünvan olmalıdır (J.A.B.).
485	25	Çağatay Hân'ı Çağatayî Hân olarak okuyunuz (V.M.)

BİBLİYOGRAFYA

Abdullah-nâme, bkz. Hâfız Tâniş

Abdu'r-rezzak Semerkandî, *Matla'u's-sadeyn ve mecmua'u-l- bahreyn,* neşr Quatremère, *Natices et Exraits,* cilt XIV. kısım I, Paris 1843.

Abdü'l-kerim Buhârî, *Histoire de l'Asie Centrale (1740-1818).* neşr. ve fransızcaya çevr. Ch. Schefer, metin Bulak 1290/1873-4, tercüme Paris 1876.

Abel-Rémusat, *Nouveaux mélanges asiatique.* Paris 1829.

————, *Recherches sur les langues tartares,* Paris 1820.

Aceb-Nâme: A Volume of Oriental Studies presented to E.G. Browne. Cambridge 1922.

Anonim-i İskender, bkz. Natanzî.

Arandarenko, G.A., *Dosugi v Turkestanye,* St. Petersburg 1889.

Arkheol, poyezdka, St. Petersburg 1870.

Asadi's neupersisches Wörterbuch Lughat-i Furs, neşr. P. Horn, Berlin 1897.

Attâr. Feridüddin, *Tezkiretü'l-evliya,* neşr. R.A. Nicholson, Londra-Leiden 1905-1907.

Avfî, Muhammed, *Lubâbu'l-Albâb,* neşr E.G. Browne ve Mirzâ Muhammed Kazvinî, Londra-Leiden 1903-1906.

————, *Cevâmi'ül-Hikâyât ve İlâmi'ür- Rivâyât,* neşr. Nizâmüddin, Londra 1929.

Babur, Zahirüddin Muhammed, *Vekayi, Babur'un Hatıratı,* faksimile olarak neşr ve İngilizceye çev. A.S. Beveridge *(The Bâbar-nama)* Leiden-Londra 1905, Londra 1922. *Memoirs of Baber,* İngilizceye çev. W. Erskine, Londra 1826.

Bahâeddin Muhammed b. Mu'eyyed Bağdadî, *et-Tevessül ilâ't-teressül,* neşr. Ahmed Behmenyar, Tahran 1315/1936.

Barbier de Meynard, "Extraits de la Chronique persane d'Herat". *Journal Asiatique, 5e série,* cilt, XVI, 1860, XVII, 1861, XX, 1862.

Bahrü'l-esrâr fi menâkibi'l-ahbâr, İndia Office Library, No: 575.

Barthold. W. *Ahsiket,* İ.A.

———, *Amu-Darya,* E.İ.

———, *Batu Hân,* İ.A.

———, *Bedehşân,* İ.A.

———, *Baihaki, Abu'l-Hasan,* E.İ.

———, *Bel'amî,* İ.A.

———, *Bermekiler,* İ.A.

———, *Berza'a,* İ.A.

———, *Bukhârâ,* E.İ.

———, *Bürhân Ailesi* İ.A.

———, *Çaganiyân,* İ.A.

———, *Çağatay Hân,* İ.A.

———, *Cengiz Hân,* İ.A.

———, *Djuwaini, Ala al-Din Ata Malik,* E.İ.

———, *Fergana,* İ.A.

———, *Ghuzz,* E.İ.

———, *Hâfız Ebrû,* İ.A.

———, *Hakîm Atâ,* İ.A.

———, *Haydar b. Ali,* İ.A.

———, *İsma'îl b. Ahmed,* İ.A.

———, *Karategin,* İ.A.

———, *Türkmen,* E.İ.

———, "The Bughra Khan mentioned in the Qudatqu Bilik", *BSOS* c.III, 1923.

———, "Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen", W. Radloff, *Die alttürkischan Inschriften der Mongolei,* İkinci dizi, St, Petersburg 1899.

———, *Zur Geschichte des Christentums in Mittel-Asien bis zur Mongolischen Eroberung,* Tübingen 1901.

———, *Nachrichten über den Aral-See und den unteren Lauf des Amu-Darja,* almancaya çev. H.v. Foth, Leipzig 1910.

———, "Zur Geschichte der Saffariden", *Festschrift Nöldeke.*

———, "Die Persische Şu'ubija und die moderne Wissenchaft", *Zeitschrift für Assyriologie, XXVI, Festscrift Goldziher,* 1912.

———, "Stand und Aufgaben der Geschichtsforschung in Turkestan", *Die Geisteswissenschaften,* 1914.

———, "Persidkaya nadpis'na styenye mecheti Manuche", *Aniyskaye Seriya,* No. 5. 1911.

———, *K istorii Orosheniya Turkestana,* St. Petersburg 1914.

———, *Otchet o poyezdkye v Srednyuyu,* St. Petersburg 1897.

———, *Ocherk istorii Semiryech'ya,* St. Petersburg 1998.

———, *Istoriko-geograficheskii obzor Iranei,* St. Petersburg 1903.

———, *Ulughbeg evo vremya,* St. Petersburg 1918.

———, "Nyeskol'ko slov ob ariiskoi kulturye v Srednei Azii", *Sredneaz Vyestnik,* Haziran 1896.

Becker, C.H., "Steuerpacht und Lehnswesen Eine historiche Studie über die Entstehung des islamischen Lehnswesens", *Der Islam,* V, 1914.

Bekrân, Muhammed b. Necîb, *Cihân-nâme,* (Yazma).

Bel'amî, bkz. el-Teberî.

el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhü'l-buldân* neşr. M.J.de Goeje. Leiden 1866.

Benâketî, Ebû Süleyman Dâvud, *Ravzat uli'l-albâb fî tevârihi'-ekâbir ve'l-ensâb,* Petrograd Üniversitesi Ktb. No: 285.

Berekât b. Mübârek, Ebu'l-Fütûh, *Lem'ü't-tevârih*

Berzhe, *Kartkii Katalog Tifliskoi publichnoy. biblioteky.,* Tiflis 1861.

Berezin, Prof. I., *Ocherk unutrennyavo ustroistva ulusa Dzhuchieva,* St. Petersburg 1863.

Beyhakî, Ebu'l-Fazl, *Tarih-i Beyhakî,* neşr W.H. Morley, Kalkütta 1862, Tahran neşr. 1307.

Beyhaki, Ebu'l-Hasan, *Tarih-i Beyhak,* neşr. Ahmed Beymenyâr, Tahran 1317/1938.

Biberstein Kazimirski, *Menoutchehri, poète persan du XI éme siècle de notre ére,* Paris 1886.

el-Bîrûnî, *Âsârü'l-bâkiye an kurûni'l-hâliye,* E.Sachau, almancaya, *Chronologie orlentalischer Völker* Leipzig 1876 ve İngilizceye, *The Chronology of ancient nations,* Londra 1879 çevirmiştir.

———, *Tahkik mâ li'l-Hind,* neşr. E. Sachau, Londra 1887. İngilizceye çev. E. Sachau: *İndia. An account of the religion, philosophy, literature, chronology, astronomy, customs, laws and astrology of India about A.D. 1030,* Londra 1888, 1910[2].

Blochet, E., *Catalogue de la collection de manuscrits orientaux, arabes, persans et turcs, formée par Ch. Schefer,* Paris 1900.

———, *Introduction a l'histoire des Mongols de Fadl Allah rashid ed-Din,* Leiden-Londra 1910.

———, *Liste géographique des villes de l'Iran* "Recueil de travaux relatifs à la philologie et l'archéologie égyptiennes et assyriennes" yıl XVIII, Paris 1895.

Bretschneider, E., *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources,* Londra 1883.

Brianov, A., *Protokoly Turkeski kruzhka, IV* (daki makalesi).

Brockelmann, C., *Das Verhältniss von Ibn el-Atirs Kâmil fit-tarih zu Tabarîs Ahbar errusul wal mulûk,* Strassburg 1890.

———, *Geschichte der Arabischen Litteratur,* Weimer 1898-1902.

Browne, E.G., *A Literary History of Persia,* Cambridge 1902-1928.

———, "The Sources of dawlatshah", *J.R.A.S,* 1899.

Budagov, *Sravnitelniy slovary turetsko-tatarskiya narechiy,* St. Petersburg 1869-1871.

el-Bundârî, *Zubdetü'l-nusra ve nuhbetü'l-'usra* neşr. M.Th. Houtsma, Leiden 1889 *(Histoire des Seldjoucides de l'Iraq in Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides).*

Burnes, A., *Travels into Bokhara,* Londra 1839.

Caetani, L., *Annali dell'Islam.* Milano 1905-1913.

el-Câhız. Ebû Osman Amr b. Bahr, *Feza'ilü'l-Etrâk,* neşr. G. Van Vloten *(Tria opuscula),* Leiden 1903.

Cahun, L., *Introduction à l'histoire de l'Asie, Turcs et Mongols des origines à 1405.* Paris 1896.

Carpini, Plano de, *Relations des Mongols ou Tartares,* neşr. M. D'Avezac "Recueil de voyages et de mémoire" c. IV. s. 397-779, Paris 1839.

Carra de Vaux, *Les penseurs de l'Islam* Paris 1921-1926.

Castagné, J., *Protokoly Turkeshi kruzhka,* XVII ve XII (daki makalesi).

Catalogus codicum orientalium Bibliothecae Academiae Lugduno Batavae, hazırlayanlar, R.P.A. Dozy, P.de Jong, M.J de Goeje, M. The. Houtsma, Leiden 1851-1877.

Cemâl Karşî, *Mulhakatu's-surâh.* St. Petersburg Asya Müzesi.

Cennâbî, *Tarih,* Asya Müzesi, No. 528.

Centenaire de l'école des langues orientales vivantes. Recueil de mémoires publiée par les Professeurs de l'école.

Chavannes, Ed., *Documents sur les Tou-Kieu (Turcs) occidentaux,* St. Petersburg 1903.

Chavannes, Ed. ve Pelliot, P., "Un Traité Manichéen retrouvé ve Chine" *Journal Asiatique,* série 10, c. XVIII. série II. c. I, Paris 1911-13.

Chwolson, D., *Die Ssabier und der Ssabismus,* St. Petersburg 1856.

————, *İzvyestiya o Hazarah Burtasah Bolgarah, Slavyarah i Russah İbn Dasta.*

Collections scientifiques de l'Institut des langues orientales.

Cuveynî, Alâeddin Atâ Melik, *Tarih-i Cihăn-güşây,* neşr. Mirzâ Muhammed Kazvinî, Londra-Leiden 1912, 1916, 1936.

Cûzcânî, Kadı Minhâceddin Ebû Ömer Osman, *Tabakat-ı Nâsırî,* neşr. W. Nassau Lees, Kalküta 1864: İngilizceye çev. H.G. Raverty: *The Tabakat-i Nâsırî,* Londra 1881, Index, Kalküta 1897.

Deguignes, J., *Histoire générale des Huns des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux,* Paris 1756-1758.

Devletşâh b. Alâüddevle. *Tezkiretü'ş-şu'arâ.* neşr. E.G. Browne Londra Leiden 1901.

Dieterici, F., *Mutanabbi und Seifuddaula: aus der Edelperle des Tsaâlibi,* leipzig 1847.

Diez, E., *Churasanische Baudenkmäler,* Berlin 1918.

Donner, O., "Sur l'origine de l'alphabet turc du nord de l'Asie", *Journal de la Société Finnougrienne.* XIV, 1, 1896.

Dorn. B., *Catalogue des manuscrits et xylographs orientaux de la Bibliothèque Impérial de St. Petersburg,* St. Petersburg 1852.

————, "Nachträge zu der Abhandlung über die Münzen der Ileke oder ehemaligen Chane von Turkistan", *Mélanges asiatiques, c. VIII,* 1881, c. XX, 1888.

Douglas, R.K. *The life of Jenghiz Khan,* Londra 1877.

Dozy, R., *Essai sur l'historie de l'İslamisme,* Paris 1879.

Dulaurier, Ed., "les Mongols d'après les histoirens arméniens," *Journal Asiatique,* série 5 . c. XI, 1858.

Dvorak, R., *Abû Firâs, ein arabischer Dichter und Held.* Leiden 1895.

Ebu'l-Farac, Barhebraeus, *Chronicon Syriacum,* neşr. P.J. Bruns ve G.G. Kirsch, Lipsiae 1789.

————, *Tarih muhtasari'd-düvel (Historia compendiosa dynastiorum,* neşr. ve latinceye çev. E. Pocockio, Oxoniae 1663.

Ebu'l Fidâ, *el-Muhtasar fî tarihi'l-beşer (Annales moslemici)* neşr. ve latinceye çev. J.J. Reiskii ve J.G. Chr. Adler, Hafniae 1789-1794.

Ebu'l-Gazi Bahadır Hân, *Şeceretü'l-Etrâk,* İngilizceye çev. Col. Miles, *The Shajrat ul-Atrak, or genealogical tree of the Turks and Tatars,* Londra 1838.

————, *Şecere-i Türkî, neşr.* ve fransızcaya çev. Baron Desmaisons *(Histoire des Mogols et des Tatares),* St. Petersburg 1871, 1974.

Ebû Hâmid Ahmed el-Endelusî, el-Gırnatî, *Tuhfetü'l-albâb,* neşr. Ferrand *Journal Asiatique,* c. CCVII, Paris 1925.

Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *Kitâbü'l-ahbâri't-tivâl,* neşr V. Guirgass, Leiden 1888.

Ebu'l-Maâlî, *Beyânü'l-edyân,* Bib. Nationale (Paris), Suppl. per. 1356, No: 7: Schefer, *Chrestamathie persane,* I, 132-71; Danimarka diline çev. A. Christensen, Kopenhag 1915, *Fremstilling at Religionerne.*

Ebû Tâhir Hoca, *Samarîye,* neşr. N.E. Veselovsky, çev. W. Vyatkin,

Ebû Yusuf Ya'kub, *Kitâbü'l-harâc,* Fransızcaya çev. Fagnan *(Le livre de l'impot foncier),* Paris 1921.

Edwards, E., *A Catalogue of the Persian books in the British Museum,* Londra 1922.

E.İ. = Encyclopaedia of İslam.

Elliot, H.M., *The History of India, as told by ist own historians. The Muhammadan period,* Londra 1867-77.

Erdmann, F., *Temudschein der Unerscnütterliche,* Leipzig 1862.

Ethé. H., *Catalogue of the Persian Manuscripts in the Bodleian Library,* Oxford 1903.

Evarnitski, D., *Putevoditel' po Srednei Azii,* Taşkent 1893.

Fahreddin Mubârek-şâh Mervu'r-rûdî, *Tarih-i Fahreddin Mubârek-şâh,* neşr. E.D. Ross, Londra 1927.

Făsih, Ahmed b. Muhammed Fasîh el-Hâfî, *Mucmil-i Fasîhî.*

Ferrand, G., *Relations de voyages et textes géographiques arabes, persans et turks, relatif à l'Extréme-Orient du VII au XII siècles,* Paris 1913-14.

Fischer, A., "Battuta, nicht Batuta", *Z.D.M.G.,* c. LXXII, 1918.

————, "Al-Maqdisi und al-Muqaddasî", *Z.D.M.G.,* c. LX, 1906.

Fleischer, H.O., *Catalogus codicum manuscriptorum orientalium Bibliothecae Regiae Dresdensis,* Leipzig 1831.

Flügel, G., *Die Arabischen persischen und türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien,* Viyana 1865-67.

Galkin, M.N., *Etnograficheskiye i astronomicheskiye materialy po Sredneii Azii i Orenburgskomu krayu,* St. Petersburg 1868.

Geiger, W., *Die Pamir-Gebiete. Eine geographische Monographie.* Viyana 1887.

Gerdîzî, Abdulhayy b. ed-Dahhâk, *Zeynü'l-ahbâr,* neşr. Muhammed Nazım, Londra 1928.

Gibb, H.A.R., *The Arab Conquests in Central Asia.* Londra 1923.

———, "The Arap Invasion of Kashgar in A.D. 715", *BSOS,* c. II, 1922

Goeje, M.J. de, *Das alte Bett des Oxus Amû Darja,* Leiden 1875.

———, "Die Istakhrî-Balkhî Frage" *Z.D.M.G.,* c. XXV, 1871.

———, "Abhandlungen zur arabischen Philologie von Ignaz Goldziher", *Journal Asiatique,* série 9, c. XIV. 1899.

Goldziher, I, *Muhammedanische Studien,* Halle 1888-1890.

———, "Aus der Theologie des Fachr al-dîn al-Râzi", *Der Islam,* c. III. 1912.

———, *Zu'l-Kifl,* E.İ.

Grenard, F. "La légende de Satok Boghra Khân et l'histoire", *Journal Asiatique,* série 9, c. XV. 1900.

Grigor'ev, V.V., *Karakhanidy v Maveran-Nagrye.* St. Petersburg 1874.

Grum-Grjimailo, *Istoricheskoe Bei-shanya,* St. Petersburg 1898.

Grundriss der iranischen Philologie.

Hâfız-ı Abrû, *Zübdetü't-tevârih,* Cod. Mus. Brit., Or. 1577.

Hâfız Tâniş, *Abdullâh-nâme,* Asya Müzesi, No: 574 age

Hammer-Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak.* Pesth. 1840.

———, *Geschichte der Ilchane,* Darmstadt 1842-43.

———, *Geschichte Wassaf,* bkz. Vassâf.

Hândmîr, *Habîbü's-siyer,* Tahran 1270-1271.

Hârizmî, Muhammed b. Yûsuf, *Mefâtihu'l-ulûm,* neşr G. van Vloten, Leiden 1895.

Hartmann, R., *Belh,* İ.A.

———, *Barîd*, E.İ.

Haydar, Mirzâ Muhammed. *Tarih-i Reşîdî*, neşr N. Elias, ingilizceye çev. E. DR. Ross, *A History of the Moghuls of Central Asia*, Londra 1895.

Herrmann. A., *Geographie des unteren Oxusgebiets*, Berlin 1914.

Hilâlü's-Sâbi, *Kitâbü'l-vüzerâ*, neşr. Amedroz, Leiden 1904.

Hiouen-Thsang, *Mémoires sur les contrées occidentales*, fransızcaya çev. Stanislas Julien, Paris 1857.

Hirth, F., "Nachworte zur Inschriften der Mongolei, ikinci dizi, St. Petersburg 1899.

Houtsma, M. Th. *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, 3. cilt.

———, "Cahun, L., Introduction à l'histoire de l'Asie. Turcs, et Mongols, Paris 1896", *Götting, Gel. Anzeigen*. 1896.

———, "Marquart, J., Die Chronologie der alttürkischen Inschriften" *Göttingen Gel. Anzeigen*. 1898. Leipig 1899.

Howorth, Sir H., *History of the Mongols from the 9 to the 19 th century*, Londra 1876-1927.

———, "The Northern Frontagers of China", J.R.A.S., 1875-1898.

Hudûdu'l-Âlam, Tumansky yazması. Geniş açıklamalarla ingilizceye çeviren V. Minorsky, Londra 1937.

Hüseyni, Ali b. Nâsır. *Zübdetü't-tevârih*, British Mus. Stowe. Or. 7.

Hüseynî, Muhammed b. Muhammed, *Arâzat fî hikâyeti's-Selçukîye*, Kahire 1326/1908; Leiden 1909.

İ.A. = *İslam Ansiklopedisi.*

İakinth, Bichurin, *Sobranie svyedyenii o narodakh*, St. Petersburg 1851.

———, *Istoriya pervykh chetyrkh khanov iz doma Chingizova*, St. Petersburg 1829.

İbn Arabşâh, *Acâ'ibü'l-makdûr fî ahbâr Timur*, Kahire 1887-88.

———, *Fâkihetü'l-hulefâ*, neşr. G.G. Freitag, Bonn 1832-52.

İbn Battûta, *Rihle*, neşr. ve fransızcaya çev. C. Defrémery ve B.R. Sanguinetti: *Voyages d'Ibn Batoutah*, Paris 1853-1858.

İbn Bibi, *Selçuk-nâme,* Farsça metni neşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1902 *(Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après l'abrégé du Seldjouknâmeh d'Ibn Bîbî)*

———, *Selçuk-nâme,* Türkçe metni neşr. M.Th. Houtsma, Leiden 1902 *(Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après Ibn Bîbî).*

İbn Ebî Usaybia, *Uyünu'l-anbâ,* neşr. A. Müller, Königsberg 1884.

İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber,* Bulak 1283.

———, *Mukaddime,* neşr. E. Quatremère, Paris 1858; fransızcaya çev. M.G. de Slane Paris 1862-68, *(Prolégomènes historiques).*

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-â'yân,* neşr. F. Wüstenfeld, Göttingen 1835-37; M.G. de Slane, Paris 1842 *(Vies des hommes illustres de l'İslamisme);* İngilizceye çev. M.G. de Slane: *Biographical Dictionary,* Paris 1842-1871.

İbn Havkal, *Kitâb sûreti'l-arz,* neşr. M.J. de Goeje, Leiden 1873.

İbn Hazm, *Kitâbü'l-milel ve'n-nihal,* bkz. Schreiner.

İbn Hurdâdbih. *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik,* neşr. M.J. de Goeje, Leiden 1889.

İbn Kuteybe, Ebû Abdullah Muhammed, *Kitâbü'l-ma'ârif,* neşr. F. Wüstenfeld, Göttingen 1850.

———, *Uyûnu'l-ahbâr,* neşr. C. Brockelmann, Berlin 1900, Strassburg 1903-1908.

İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-umem ve te'âkibü'l-himem,* Hicrî 198-251 yılları arasını neşr. M.J. de Goeje, Leiden 1871; faksimile neşr. L. Caetani, Londra 1909-1917; hicrî 295-369 yılları arası neşr. ve İngilizceye çev. H.F. Amedroz ve D.S. Margoliouth, Oxford 1920-21 *The Eclipse of the Abbaside Caliphate.*

İbn Mu'în. Husrev b. Abîd, *Firdevsü't-tevârih.* Dorn. Catalogue, 265-7.

İbn Rusteh, Ebû Ali Ahmed b. Ömer, *Kitabü'l-a'lâki'n-nefîse,* neşr. M.J. de Goeje, Leiden 1892.

İbn Yunus, *Kitâbü'z-zici'l-kebiri'l-Hâkimî,* Leiden Yaz. No. 143.

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih,* neşr. C.J. Tornberg Leiden 1851-1876.

İbnü'l-Esir İsmail, *Kitâb İbret ûli' asâr,* yazma. Brit. Mus Or. 7914.

İbnü'l-Fakîh el-Hemedânî, *Kitâbü'l-buldân,* neşr. M.J. de Goeje, Leiden 1885.

İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl tarih Dımaşk,* neşr. Amedroz, Leiden 1908.

İbnü'l-Kıftî, *Tarihü'l-hükemâ,* neşr. J. Lippert, Leipzig 1903.

İbnü-n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist,* neşr. G. Flügel, Leipzig 1871-72.

İbnü't-Tiktaka, Safiyüddin Muhammed b. Ali, *Kitâbü'l-Fahrî fî âdâbi's-sultanîye ve'd-düveli'l-islâmîye,* neşr. W. Ahlwardt, Gotha 1830.

İdrîsî, Ebû Abdullâh Muhammed, *Nuzhetu'l-muştak (Kitâb Rucar),* Fransızcaya çev. A. Jauberd, Paris 1936-40: *Géographie d'Edrisi.*

İmâdeddin el-İsfahanî, *Harîdetü'l-kasr ve cerîdetü'l-asr,* neşr. Schefer, Paris 1897.

İsfizârî, Mu'îneddin Muhammed, *Ravzatü'l-Cennât fi evsâf medînet Herât* (Tahran 1959-60).

İstahrî, Ebû İshak el-Farisî, *Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik,* neşr. M.J. de Goeje, Leiden 1870.

Ivanin, M.J., *O voennom iskusstvye zavoenaniykh mongolo-tatar i sredneazitskikh narodov pri Chingiz-khaye i Tamerlanye,* St. Petersburg 1875.

İzvyestiya Imperatorskago Akademiyi Nauk.

İzvyestiya Ruskii Komiteta dlya izuscheniya Srednei i Vostnik Azii.

İzvyestiya Turkestanskavo otdyela İmperatorskavo Russkavo Geogra. Obshchestva.

Jacob, G., *Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nordisch-baltischen Ländern,* Berlin 1891.

————, *Die Waaren beim arabisch-nordischen Verkehr im Mittelalter,* Berlin 1891.

J.R.A.S. = Journal of the Royal Asiatic Society.

Justi, F., *Geschichte der orientalischen Völker im Altertum,* Berlin 1884.

————, *Iranisches Namenbuch,* Marburg 1895.

Kal. E., *Persidskiya, arabskiya i turksiya rukopisi Turkestanskiy. Bub. lichnoy Biblioteky.,* Taşkent 1889.

Kallaur, V., *Protokoly Turkeski kruzhka,* V (daki makalesi).

Karabacek, J., "Das arabische Papier", *Mittheilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer.* c. II/III, Viyana 1887.

Karamzin, *Istoriya gosudarstva Rossiskavo,* St. Petersburg 1892.

Kâşânî, Abdullah b. Ali, *Zübdetü't-tevârih,* Ayasofya Ktb. (İstanbul), No: 3019.

———, *Tarih-i Ulcaytû,* bkz. *Centenaire de l'école des langues orientales vivantes.*

Katanov, A., *Zapiski,* XIV, 1902 (deki makalesi).

Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn.* neşr. Flügel, Leipzig 1835, 1837, Londra 1842-1858.

Kâtibü's-Semerkandî, Muhammed b. Ali, *A'râdu's-siyâse fî agrâdi'r-riyâse.*

Kâzım, Muhammed, *Nâdir-nâme,* St Petersburg Asya Müzesi (bkz. Barthold, *İzv. Akad. Nauk,* 1919, s. 927).

Kazvînî, Hamdullâh Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb,* neşr. ve ingilizceye çev. G. le Strange, Londra-Leiden 1916, 1919.

———, *Tarih-i güzîde,* neşr. E.G. Browne, Leiden 1910.

el-Kazvînî, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmud. *Kitâb acâ'ibi'l-mahlûkat,* neşr. F. Wüstenfeld, Göttingen 1849.

Kermineğî, Muhammed Vefâ, *Tuhfetu'l-Hânî,* Asya Müzesi, No. c 581 b.

Khanykov, N.V., *Opisanie Bukharskavo khanstva,* St. Peterburg 1843.

el-Kindî, Ebû Ömer Muhammed, *Kitabu'l-vulât ve kitâbu'l-kudât,* neşr. Rhuvon Guest, Leiden 1912.

Konstenko, L., *Turkestankii krai,* St. Petersburg 1880.

Kremer, V. von, *Culturgeshichte des Orients unter den Chalifen,* Viyana 1875-1877.

———, *Culturgeschichtliche Streifzüge auf dem Gebiete des Islams,* Leipzig 1871.

Kudâma b. Ca'fer, *Kitabü'l-harâc,* neşr. M.J. de Goeje, Leiden 1889.

Kuhn, A., "Statisticheskie materialy diya Turkestana". *M.S.T.,* IV, 1876.

Lane-Poole, S., *Mohammadan Dynasties. Chronological and genealogical tables with historical indroductions.* Londra 1894.

Lansdell, H., *Central Asia including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv.* Londra 1885.

Laufer, B., *Sino-Iranica. Chinese contributions to the history of civilization in ancient Iran,* Chicago 1919.

Lerch, P., "Ein Blick auf die resultate der Hissâr'schen Expedition", *Russische Revue,* c. VIII, 1875.

———, "Sur les monnaies des Boukhâr-Khoudas ou princes de Boukhara", *Travaux de la 3-me session du Congrès International des Orientalistes II. St. Petersburg 1876,* c. II, St Petersburg, Leiden 1879.

———, *Arkheologicheskaya poyezdka ve Turkestanskiy krai,* St. Petersburg 1870.

Logofet, D., *Na Granitsakh Srednei Azii,* St. Petersburg 1909.

———, *V gorakhina ranvinakh Bukhary,* St. Petersburg 1913.

el-Makîn, *Tarihü'l-müslimîn,* neşr. ve latinceye çev. Th. Erpenii: *Historia Saracenica,* Leiden 1625.

Mahmud el-Kâşgarî, *Divanu Lugâtî't-Türk,* neşr. Kilisli Mu'allim Rıf'at, İstanbul 1333-35/1915-17.

Marco Polo. *The Book Sir Morco Polo,* İngilizceye çev. H. Yule, Londra 1875.

Margoliouth, D., "The Russian Seizure of Bradha'ah in 943 A.D.", *BSOS.* c. I, 1918.

Markov, A., *Invertarnyi katalog musul'manskikh monet Imp. Ermitazha,* St. Petersburg 1896.

Marquart, J., *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften,* Leipzig 1898.

———, *Eranşahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i,* Berlin 1901.

———, *Osttürkische Dialektstudien,* Berlin 1914.

———, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge,* Leipzig 1903.

———, *Untersuchungen zur Geschichte von Eran,* Göttingen-Leipzig. 1869.

———, "Historische Glossen zu den alttüskischen Inschriften", *W.Z.K.M.* c. XII, 1898.

———, "Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran, *Z.D.M.G.,* c. XLIX, 1895.

Masalsky, V., *Turkestanskiy krai,* St. Petersburg 1913.

Materialy dlya statist. Turkest. kraya.

Melioransky, P., Araby Filolog o turetskom yazykye, St. Petersburg 1900.

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn *Murûcu'z-zeheb,* neşr. ve fransızcaya çev. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, Paris 1861-1877.

———, *Kitâbü't-tenbîh ve'l-işrâf,* neşr. M.J. de Goeje, Leiden 1894; fransızcaya çev. Carra de Vaux, *Le Livre de l'avertissement et de la revision,* Paris 1896.

Metinler = Barthold, *Turkestan v epokhu Mongolskago Nashestviya, I. Teksty.* St. Petersburg 1898.

Miles, Col., bkz. Ebu'l-Gazi Bahadır Hân.

Minaev, I., *Svyedyeniye o stranakh po verkhov'yami Amu-dar'i,* St. Petersburg 1879.

Mîrhând, *Ravzatü's-safâ,* Tahran 1853-57 *Ravsatu's-safâ*'dan yapılan tercümeler: Fr. Wilken, *Mirchandî Historia Gaznevidarum persice,* Berlin 1832; Defrémery, *Histoire des Samanides,* Paris 1845:

———, Defrémery, *Histoire des sultans du Kharezm,* Paris 1842; Jaubert, *Vie de Djenghiz-Khan,* Paris 1841.

Mir İslama.

Morlev, W.H., *A descriptive cataloge of the historical manuscripts in the Arabic and Persian languages, prezerved in the library of the Royal Asiatic Society,* Londra 1854.

Mu'înu'l-fukarâ, Ahmed b. Mahmud, *Kitâb-ı Mollazâde,* bkz. *Metinler,* 166-172.

Mu'izzu'l-ensâb fî şeceret selâtin Mugal, Rieu, *Catalogue,* 183.

Mukaddesî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed, *Ahsenü't-tekasim fî ma'rifeti'l-akalim,* neşr. M.J. de Goeje, Leiden 1906.

Musevî, Muhammed b. Fazlullah, *Tarih-i hayrât,* Rieu, *Catalogue,* Supplement, 270-1.

Mushketov, Prof. I.V., *Turkestan,* St. Petersburg 1886.

Musulmanski Mir.

al-Muzaffariya (Sbornik statei uchenikov baron V.R. Rozana), St. Petersburg 1897.

Mücmilü't-tevârih ve'l-kısas, fransızcaya çev. J. Mohl, *Journal Asiatique* série 3, XI, XII, XIV. série 4, I. Paris 1841, 1842, 1843.

Müller, A., *Der Islam im Morgen-und Abendlande,* Berlin 1885-1887.

Nachrichten über die von Kaiserlichen Akademie Wissenschaften zu St. Petersburg im Jahre 1898 ausgerüstete Expedition nach Turfan, St. Petersburg 1899.

Narşahî, *Tarih-i Buhârâ,* neşr ve fransizcaya çev. Ch. Schefer, *Description topographique et historique de Boukhara,* Paris 1892.

Nâzır-ı Husrev, *Sefer-nâme,* neşr. ve fransızcaya çev. Ch. Schefer, *Sefer Nameh, Relation du voyage de Nassiri Khosrau,* Paris 1881.

Natanzî, Mu'îneddin, *Müntahab-ı tevârih-i Mu'înî,* British Mus. Or. 159 (Rieu, *Catalogue,* 180).

Nesefî, Ömer b. Muhammed, *"Kitâbü'l-kand fi tarih-i Semerkand",* Rusçaya çev. W. Vyatkin, *S.K.S.O.* VII, 1906.

Nesevî, *Sîretü's-Sultan Celâleddin Mengubirti,* neşr. ve fransızcaya çev. O. Houdas, *Histoire de sultan Djelal ed-Din Mankobirti,* Paris 1891, 1895.

Nizâmeddin Şâmî, *Zafer-nâme* Taşkent kütübhanesi, No: 146, Kal', *Katalog,* 13 vd.

Nizâmî-i Arudî-i Semerkandî, *Çahar Makale,* neşr ve İngilizceye çev. E.G. Browne, *Four Discourses,* Londra 1921.

Nizâmî, Sadreddin, *Tâcü'l-ma'âsir,* St. Petersburg Üniversitesi Ktb. No. 578, vr. 204^{b}.

Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme,* neşr. ve fransızcaya çev. Ch. Schefer, *Siasset Namèh. Traité de Gouvernement,* Paris 1891, 1893, 1897.

Notices et Exraits des manuscrits de la bibliothèque impérial.

Nouveaux mélanges orientaux (P.E.L.O.V., IIe sci, c. XIX).

Nöldeke, Th., *Orientalische Skizzen,* Berlin 1892.

———, "Siasset Nameh... Texte persan édité par Ch. Schefer, Paris 1891", Z.D.M.G., XLVI, 1892.

D'Ohsson, C., *Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-khan jusqu'a Timour ou Tamerlan,* La Haye-Amsterdam 1834-35.

Oppert, G., *Der Presbyter Johannes in Sage und Geschichte,* Berlin 1864.

P.E.L.O.V., Publications de l'école des langues orientales vivantes, Paris.

Palmer, E.H., "Cataloge of the Oriental Manuscripts in the Library of King's College, Cambridge", *J.R.A.S.* 1868.

Patkanov, K., *Istoriya mangolov inoka Magakii,* St. Petersburg 1871.

———, *Istoriya mongolov po armyanskim istochnikam,* St. Petersburg 1873-74.

Pekin Misyonu Çalışmaları = Trudy Rossiiskoi dukhovnoi missii v Pekinye,

Pelliot, P., W "A propos des Comans", *Journal Asiatuque,* série 11. c. XV. 1920.

———, "Addenda", *T'ougn Pao,* c. XIV, 1913.

———, "Chrétines d'Asie Central et Extrême-Orient", *T'oung Pao,* c. XV, 1914.

———, "Les Mongols et la Papauté" *Revue d'Orient chrétien,* série 3. c. III, 1922-23, IV, 1924, VIII, 1932.

———, "Notes sur le Turkestan de M.W. Barthold", *T'oung Pao,* XXVII, 1930.

Pertsch, W., *Verzeichniss der Persischen Handschriften,* Berlin 1888 (Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin).

Pétis de la Croix, bkz. Yezdî.

Pumpelly, R., *Explorations in Turkestan, with an Account of the basin of Eastern Persia and Sistan,* Washington 1905.

Radloff, W., *Die alttürkischen inschriften der Mangolei,* St. Petersburg 1894-1899.

———, *K voprosu ob uygurkh,* St. Petersburg 1893.

Râvendî, *Rahâtü's-sudûr ve âyetü's-surûr,* neşr. Muhammed İkbal, Londra-Leiden 1921.

Râzî, Haydar b. Ali Hüseynî, *Tarih-i Haydarî,* Berlin Ktb. No: 418.

Recueil de voyages et de mémoires, yayınlıyan Société de Géographie.

Reinaud, J.T., *Fragments arabes et persans inédits rélatifs à l'Inde,* Paris 1845.

Reşidüddin Fazlullah, *Câmiü't-tevârih; Tarih-i mubarek-i Gazanî (Histoire des Mongols,* neşr. E. Blochet, Leiden-Londra 1911. *Histoire des Mongols de la Perse,* neşr. ve fransızcaya çev. Quatremère, c. I. Paris 1836.

Rickmers, W., *The Duab of Turkestan,* Cambridge 1913.

Rieu, Ch., *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum.* Londra 1879-1883.

———, *Supplement to the Cataloge of the Persian manuscripts in the British Museum.* Londra 1895.

———, *Supplement to the Catalogue of the Arabic manuscripts in the British Museum,* Londra 1894.

Rockhill, W.W., *The Journey of William of Rubruck,* Londra 1900.

Rosen, Baron V.R., *Notices sommaires des manuscripts arabes du Musée Asiatique,* St. Petersburg 1881.

———, "Les manuscripts persans de l'Institut des langues orientales" *Collections scientifiques,* c. III, St. Petersburg 1886.

Ross, Sir E.D., "The genealogies of Fakhr ud-Dîn Mubârak Shâh", *Acebnâme,* Cambridge 1922.

———, Gauthiot, R., "L'Alphabet sogdien d'après un témoignage du XIIIe siècle", *Journal Asiatique,* série II., c. I, 1913.

Ross, Sir E,D,-Skrine, F.H., *The Heart of Asia, a history of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the earliest times,* Londra 1889.

Rudekî, *Divan,* School of Oriental Studies Yaz., Londra.

Ruska, J., "Noche einmal al Chutuww", *Der Islam,* c. IV. 1913.

Russki Istoricheskii Zhurnal.

Sa'âlibî, Abdülmelik b. Muhammed, *Yetimetü'd-dehr,* Beyrut 1873.

———, *Letâ'ifü'l-ma'ârif,* neşr. P.de Jong, Leiden 1867.

———, *Taalibii Syntagma (Specimen e litteris orientalibus),* neşr. ve latinceye çev. J.J. Ph. Valeton, Leiden 1844.

Sa'âlibî, Hüseyn b. Muhammed, *Gurer-i ahbâr-ı mulûki'l-Furs,* neşr. ve fransızcaya çev. H. Zotenberg, *Histoire des rois des Perses,* Paris 1900.

Sachau, E., *Geschichte und Chronologie von Chwârizm,* Viyana 1873.

———, Studien zur ältesten Geschichtsüberlieferung der Araber", *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen,* c. VIII, 1904.

———, İbn Sa'd'ın *Tabakat*'ının III. cildinin önsözü. Ayrıca bkz. Birûnî.

Sacy. S. de. *Chrestomathie arabe,* Paris 1825-27.

Sa'dî, *Gülistân,* neşr. J.T. Platts, Londra 1873.

Sefieddin, Ebû Bekr Abdullah b. Ömer, *Feza'il-i Belh,* Bibliothèque National (Paris), Ancien Fonds persan, 115, ayrıca bkz. Schefer, *Chrestomathie persane,* I, 66-103.

Salemann, C., "Zur handschriftenkunde, I. Al-Bîrûnî's al-Âtâr al-bâqiyah" *Bulletin de l'Académie des Sciences* (St. Petersburg), 1898, 1912.

Samoylovitch, A., "Tiyish (Tish) i drugye terminy Kırımsko-Tatarskikh Yarlykov", *Bull. de l'Acad. des Sciences,* 1917.

Sbornik geograficheskiy topograficheskava i statisticheskiy materialov po Azii.

Sbornik Turkestanskava vostochnava instituta.

Schefer, Ch., *Chrestomathie persane,* Paris 1883-85.

Schefer, Ch., *Tableau du règne de Moizz eddin Harith Sultan Sinjar,* par Mohammed İbn Aly Ravendy, farsça metin ve fransızcaya tercümesi, *"Nouveaux mélanges orientaux",* s. 147.

———, *Quelques chapitres de l'abrégé du Seldjouq Naméh compose Nassir Eddin Yahia* (P.E.L.O.V., 3 e série, V), Paris 1889.

Schreiner, M., "Beiträge zur Geschichte der theologischen Bewegungen im Islam", *Z.D.M.G.,* c. LIII, 1898.

Schwarz, P., *Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen,* Leipzig 1896.

Scriptores Orientis Christiani

Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed, *Kitâbü'l-ensâb,* neşr. D.S. Margoliouth, Leiden-Londra 1912.

Semerkant Vilayei Rehberi = Spravochnik knizha Samarkandskiy oblastiy.

Semiryeçye Elkitabı = Ocherk Semiryech'ya Oblastnova staticheskova komiteta, St. Petersburg 1898.

Seybold, C., "Abu Hanifa ad-Dinawerî. Kitab al-ahbar at-tiwal, Préface, Variantes et Index par Ignace Kratchkovsky", *Z.D.M.G.,* c. LXVII, 1913.

Slane, Baron MacGuckin de, *Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque Nationale,* Paris 1883-1895.

Smirnov, E.T., *Srednyaya Aziya,* Taşkent 1896 (daki makalesi).

————, *Dervishizm v Turkestanye,* Taşkent 1898.

Sobranie svyedyenii

Srednaya Aziya,

Stattisticheskiy materialiy dlya Turkestana.

Stein, Sir M.A., *Serindia, Detailed report of Explorations in Central Asia and westernmost China,* Oxford 1921.

Strabo, *Geographica,* neşr, Didot, Paris 1853.

Strange, Guy Le, *Baghdad during the Abbasid Caliphate,* Oxford 1900.

————, *The Lands of the Eastern caliphate,* Cambridge 1905.

Streck, *Âmul,* İ.A.

Stübe. R., "Tschinghis-Chan, seine Staatsbildung und seine Persönlichkeit", *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum,* c. XXI, Leipzig 1908.

Süssheim, K., *Das Geschenk aus der Saldschukengeschichte von dem Wesir Muhammad al-Husainî al-Yazdî,* Leiden 1909.

————, *Prolegomena zu einer Ausgabe der im British Museum zu London verwahrten Chronik des Seldschukischen Reiches,* Leipzig 1911.

Şabankâraî, Muhammed b. Ali, *Mecma'u'l-Ensâb,* Asya Müzesi, No: d 566: Rieu, *Catalogue,* I, 83 vd.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed, *Kitâbü'l-millel ve'n-nihal,* almancaya çev. T. Hâarbrücker, Halle 1850-1851.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'r-resul ve'l-mulûk,* neşr. M.J. de Goeje, Leiden 1879-1898. *Chronique de Tabari Abu Ali Mohammad Bal'ami,* farsçadan fransızcaya çev. H. Zotenberg, Paris 1867-1874.

Tâcü'l-Arûs, Kahire 1306-1307.

Thomas, E., "Bilingual coins of Bukhara", *The Numismatic Chronicle and Journal of numismatic Society,* c. I, 1881.

Thomsen, V., *Inscriptions de l'Orkhon,* Helsingorf 1896.

Tiesenhausen, W., *Notice sur une collection de monnaies orientales de M. le Comte S. Stroganoff,* St. Petersburg 1880.

———, *Sbornik materialov, otnosyaschikhsya k istorii Zolotoi Ordy,* St. Petersburg 1884.

Tomaschek, W., *Centralasiatische Studien, Sogdiana,* Viyana 1877.

Trudy = *Trudy Vostochnavo Otdelenya İmperatorskago russkago Arkhiologicheskayo Obshchastca.*

Turkestanskiya Vyedomosti.

Tusî, Nâsireddin, *Zîc-i İlhânî,* British Mus. Or. 7664.

Uluğ Beğ, *Tarih-i erba'a ulus,* Cod. Mus. Brit. Add. 26, 190.

Umnyakov, İ, *Sbornik Turkestanskavo vostochnavo instituta, 1923* (daki makalesi).

'Utbî, Muhammed b. Abdülcabbâr, *Tarihü'l-yemînî,* neşr. Sprenger, Delhi 1847; geniş açıklamalarla Şeyh el-Menînî tarafından Kahire'de 1286/1869 ve daha sonra 1301(1883'de neşredildi. farsçasrndan ingilizceye çev. J. Reynolds, *The Kitâb-ı Yemînî,* Londra 1858.

Vakf-nâme, Petersburg Asya Müzesi No: e 574 ag.

Vambéry, *History of Bokhara,* Londra 1873.

———, *Travels in Central Asia,* Londra 1864.

Vassaf, Fazlullah b. Abdullâh Şîrâzî, *Tarih-i Vassâf el-Hadra der ahvâl-i selâtîn-i Mogol,* neşr ve almancaya çev. Hammer-Purgstall *(Geschichte Wassaf's),* Viyana 1857.

Veselovsky, N.I., *Otcherk istoriko-geograficheskikh svyedyenii o Khiviskom Khanstvye,* St. Petersburg 1877.

Vivian de Saint-Martin, *Les Huns Blancs ou Ephtalites des histoirens byzantins,* Paris 1849.

Vyatkin, V.L., *Materialy k istoricheskoy geografii Samarkandskogo vilaeta,* VII, 1902. deki makalesi.

Vyestnik Sredney Azii.

Weil, G., *Geschichte der Chalifen,* Mannheim, 1846-51.

Wellhausen, J., *Das Arabische reiche und sein Sturz,* Berlin 1902.

Wolff, J., *Narrative of a Mission to Bokhara, in the years 1843-1845,* Edinburgh ve Londra 1848.

Wolff, O., *Geschichte der Mongolen oder Tataren,* Breslau 1872.

Wüstenfeld, F., *Der Tod des Husein ben Ali,* Göttingen 1883.

————, *Die Geschichtsschreiber der Araber und ihre Werke,* Göttingen 1872.

————, *Über die Quellen des Werkes: Ibn challikani vitae illustrium vivorum,* Göttingen 1837.

Yâfi'î Ebû Sa'âde Abdullah b. Ali, *Mîrâtü'l-cihân fî ma'rifet havâdisi'l-insân.*

Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub, *Tarih,* neşr. M.Th. Houtsma, Leiden 1883.

————, *Kitâb'ul-buldân,* neşr. M.J. de Goeje, Leiden 1892.

Yakut, Şihâbeddin Ebî Abdullah, *Mu'cemu'l-buldân,* neşr. F. Wüstenfeld, Leipzig 1866-1873.

————, *İrşâdü'l-arîb* neşr. D.S. Margoliouth, Leiden-Londra 1907-1927.

Yate, C.E., *Northern Afghanistan or letters from the Afghan Boundary Commission,* Edinburgh-Londra 1888.

Yezdî, Şerefeddin Ali, *Zafer-nâme,* neşr. Mevlevî Muhammed, Kalküta 1887-88; fransızcaya çev. Pétis de la Croix, *Histoire de timur-Bec,* Delf 1723.

Yule, Sir H., *Cathay and the Way Thither,* Londra 1866, 1913-1916.

Yusuf Has Hâcib, *Kudatgu Bilig,* neşr. ve almancaya çev. W. Radloff. *Das Kudatku Bilik des Jusuf chass Hadschib aus Balasagun,* St. Petersburg 1891, 1900-10.

Zapiski imperatorskiy Akademii Nayki po istoricheskova-filologisheskova otdela.

Zapiski = Zapiski Vostochnago Otdeleniya Imperatorskago Russkago Arkheologicheskago Obshchestva.

Z.D.M.G. = Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Geselschaft.

Zhukovsky, V., *Razvaliny Staravo Merva,* St. Petersburg 1894.

Zhurnal Ministersto Narodnova Prosveta.

Zimin, I., *Protokoly. Zakaspiiskavo kruzhka Iyubitelei Arkheologii,* St. Petersburg 1917. (deki makalesi).

Zimin, L., Barthold, W., *Teksty po istorii Srednei Azii,* st. Petersburg 1915.

DİZİN

A

B

C

Ç

D

I

J

K

S

T

Y

Yegan-Dugdû, 402

90. 06. Y. 0152. 184

0004011

ISBN 975-16-0244-0

Fiyatı : 35 000 Lira